

**БИБЛИОТЕКА  
ПОБЕДА**

**К. СИМОНОВ**

# **ХОРАТА НЕ СЕ РАЖДАТ ВОЙНИЦИ**



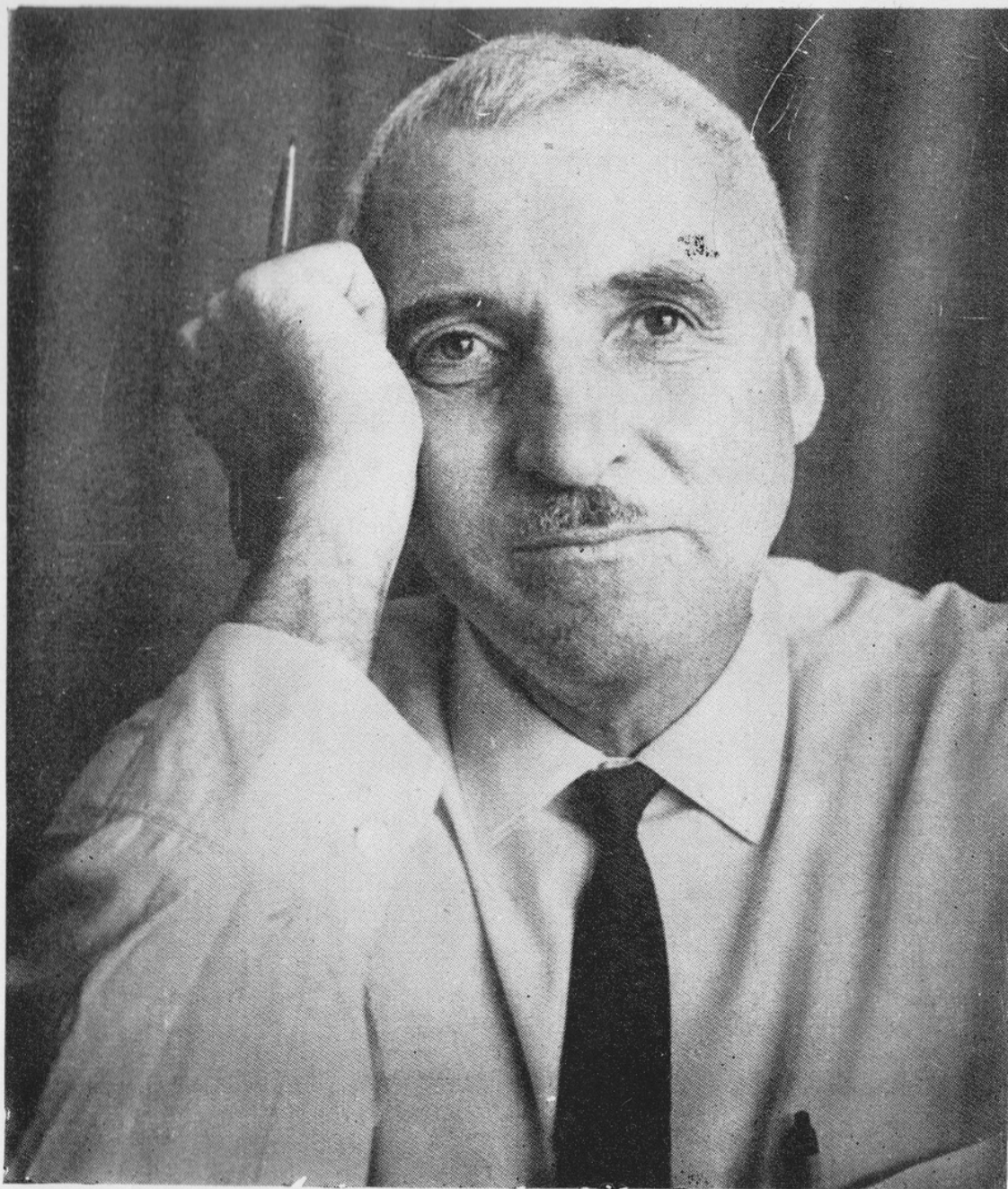
# **КОНСТАНТИН СИМОНОВ ХОРАТА НЕ СЕ РАЖДАТ ВОЙНИЦИ**

Превод: Атанас Далчев

[chitanka.info](http://chitanka.info)

С романа „Хората на се раждат войници“ К. Симонов продължава епопеята за Великата отечествена война. Повратен момент за историята на тази война бяха гигантските по мащабите си боеве за Сталинград. Като ги поставя в центъра на своя разказ, писателят ни запознава със съдбите на обикновените хора, които осъществиха този поврат. Благодарение на техния героизъм, тъй застрашително започналата на 22 юни 1941 год. война завърши след четири години в Берлин с разгрома над Хитлерова Германия.





*H. Cannon*

# **ПЪРВА КНИГА**



## ПЪРВА ГЛАВА

Командирите на полковете се разотиваха след посрещането на Новата година у командира на дивизията. Последен си отиде командирът на триста трийсет и втори полк майор Барабанов. Серпилин мълчаливо, многозначително му стисна ръката: „Знам, че ще си долееш още, не си доливай много. Разбра ли ме, Барабанов?“

Макар че му идеше да му каже това гласно, въздържа се. Все пак е командир на полк. Ако оставиш човека да свикне с мисълта, че не разчиташ на съвестта му, можеш да изгубиш и онази, която му е останала.

Приемаха гостите в землянката на началник-щаба полковник Пикин — най-широката от всички и дори с килимче над леглото, пратено от жена му. На изпращане се облякоха и излязоха на въздух тримата — с Пикин и замполита, полковия комисар Бережной.

— Точно двайсет и три — каза Пикин, като повдигна ръкава на кожухчето и освети с фенерче часовника си. — Първия етап от посрещането завършихме според плана, не се забавихме. До биенето на часовника на кулата ще си бъдат по местата, ще започнат и — кой на каквото е способен.

— Ще ми се някои да бъдат способни на по-малко — рече Серпилин. — Безпокоя се за Барабанов...

— Нищо, Левашов ще го задържи — рече Бережной.

— Ами, ще го задържи твоят Левашов!

— Защо пък, характер срещу характер...

Серпилин не отговори; не му се искаше нито да спори, нито да говори. Искаше му се просто да постои мълчаливо под високото мразовито небе, да почувствува неговата висота и тържественост.

Беше тихо, едва чуто шумолеше снегът, който вятърът слабо гонеше по земята. Волга не се виждаше оттук, тя лежеше окована в ледове далеч-далеч зад левия фланг на фронта, но Серпилин все пак невидимо я усещаше сега — и нейния студ, и нейната широта, зад която се разстилаха безбрежните снегове на Заволжието, и в тях — преметените, продухани от ветровете снежни пътища, и тънкият като

хвърлено в снега черно косъмче еднолинеен железопътен клон от Красний Кут до Елтон — дълбок тил, болници, болници...

Отпред беше Сталинград, все още непревзет от немците напълно, а сега вече шест седмици обкръжен от нас. Там, в ледения капан, заели кръгова отбрана по целия огромен обръч от двеста километра, стояха немците — двадесет и две дивизии — стояха и чакаха! Серпилин си представяше ясно какво могат да чакат хората в обкръжение — чакаха и нашия щурм, и помощ, и заповед да си пробият път, и чудо, и гибел — всичко заедно.

А ние след ноемврийските и декемврийските боеве вече трета седмица все не атакувахме и не атакувахме — готвехме се. И днес, в тази новогодишна нощ, тук, на северозапад от Сталинград, войната само едва чуто шаваше. На предната линия се пръсна отделна мина, изтрака картечен откос, после едва чуто, като далечна въздишка, достигна отзвук от силен взрив — там, вътре в обръча на немците, и отново всичко затихна. Цялата война с всичката ѝ безмерност човек не можеше дори да си представи напълно. Но като слушаше тишината тук, където стоеше неговата дивизия, очаквайки настъплението, Серпилин си представяше ясно нощта там, дето сега се водят главните военни действия — на юг, в голите степи на половин път от Ростов, или на югозапад, също в степите, край Тацинския, или на Воронежкия фронт, който режеше сега немския тил на триста километра оттук, при Чертково и Милерово.

Там войната миришеше на бензин и пушек, на горяло желязо и барут; тя скърцаше с гъсеничните си колела, стреляше с картечници и падаше в снега, и отново под огъня се вдигаше на лакти и колене и с дрезгаво „ура“, с псувни, с шепот „мамо“, пропадайки в снега, вървеше и тичаше напред, като оставяше зад себе си петната на кожухчетата и шинелите върху одимения, изстъпкан сняг.

Там, където днес ставаше най-главното, за хората изобщо не съществуваше никаква новогодишна нощ: те просто не си спомняха за нея.

Той беше военен човек и знаеше, че на война не се тича от място на място, за да търсиш къде е по-горещо: когато си на война, чакаш своя час. Той не можеше сега да бъде с дивизията си там, в самия център на разтърсиялия равнините на Южна Русия земертърс; но макар умът му да не се поддаваше на такива мисли, сърцето му усещаше



долитащите оттам тържествени и страшни тласъци. И това прозвуча в гласа му, когато след дълго мълчание рече:

— Да, засега у нас е тихо...

— В такава нощ и ние не би трябвало да мълчим, а да воюваме!  
— рече Бережной.

Думите на Бережной го засегнаха. Съществува още у хората този глупав навик да отидат на предната линия и ако там тъкмо в тази минута е тихо, непременно да открият огън, да предизвикат отговор, като че за войниците е малко онова, което е легнало на плещите им. Бережной нарича това „повдигане на активността“, а всъщност то е обикновена момчешчина. И отгоре на това не за възрастта му: скоро ще навърши четирийсет лазарника! — Докога ще се радваш, че си храбър и ще доказваш това с риск за своя и за чуждия живот!

— Но нима аз за това, Фьодор Фьодорович? — Бережной беше готов да избухне, но се въздържа.

— А за какво друго, Матвей Илич?

— Аз изобщо казах...

— Какво значи „изобщо“? Предлагаш да минем тая нощ в настъпление ли? Да уведомим ли армията или сами да почнем, пък те да се присъединяват?

— Защо си се заял с мене, Фьодор Фьодорович, по случай празника ли? — сопна се Бережной.

— Ами за това съм се заял с тебе, скъпи ми приятелю, че вчера на съвещанието у командувания вече чух тази блестяща мисъл да вдигнем малко шум тази нощ, за да развалим Новата година на немците. А едновременно и на себе си. Чух и възразих. Изказах гледището, че ако сериозно искаме да се възползуваме от новогодишната нощ за настъпление — има смисъл. А ако искаме просто да вдигнем шум, тогава трябва и себе си, и войниците да пожалим, да не им разваляме такава нощ. Впрочем, немците празнуват не толкова Нова година, колкото Рождество. На Бъдни вечер трябваше да вдигнем шум. Да благодарим на члена на Военния съвет, че ме подкрепи. Току-що отбих отгоре, а ти вече отдолу натискаш...

Серпилин с невидима в тъмнината усмивка прегърна Бережной и приятелски го потупа по рамото.

— Не се сърди на празника, че инак цялата година ще се карае. И да видим дали навсякъде ще запазят тишина — командуваният

предостави това на дивизионните командири.

— Съседите засега мълчат — рече Пикин.

— Те и там, при Батюк, мълчаха двамата — рече Серпилин. — Едва после, когато аз възразих, а Захаров ме подкрепи, по израза на лицата им разбрах, че и те са за тишината.

— Не искаха с възраженията си да развалят настроението на Батюк — хапливо рече Пикин.

— А аз, мислиш, исках? — рече Серпилин. — Всички сме хора, седях и чаках, може би някой друг ще стане пръв.

— Вече е двацет и три и десет — рече Пикин, като освети пак с фенерчето часовника си.

— Виждам, от нищо не се боиш, скоро ще почнеш да пътуваш с фарове...

— Ех, не им е до това сега! — Пикин махна с ръка към немците. — Да се върнем ли? Че пронизва...

— Заповядайте в моята землянка — рече Серпилин. — Ще чуем часовника на кулата, ще пийнем чай...

— Вървете, ей-сега ще дойда и аз — рече Пикин, — да взема само нещо.

Той се обърна и тръгна към своята землянка, а Серпилин и Бережной влязоха в землянката на Серпилин.

— Птицин, пригответе ни чай — рече Серпилин на своя ординарец, когато минаваше заедно с Бережной през предното отделение на землянката, която той наричаше „съблекалня“.

В „съблекалнята“ се намираше дъсченият одър на Птицин, закрит с платнища, беше поставена една саморъчно измайсторена печка, която завършваше с огледало в другата, главната част на землянката.

— Какво, наистина ли ще пием чай? — попита Бережной, когато седнаха на масата.

— Наистина. Освен ако Пикин ми наруши плана. Не се ли обиди, че те покритикувах пред него?

— Пред него или не, каква разлика? Ние с Пикин толкова пъти сме се виждали един друг в разни положения, че нямаме тайни.

— Да речем, че е така — рече Серпилин.

А на себе си помисли, че не би задал такъв въпрос — обидил ли се е или не се е обидил, ако не беше настъпила неотдавна промяна в положението на Бережной: беше комисар на дивизията, а след

заповедта за единоначалието стана замполит. Тази заповед, по дълбокото убеждение на Серпилин, беше съвсем правилна, тя само поставяше точка над „і“, потвърждаваше положението, което практически се беше създало в хода на войната. А ако тази заповед променяше нейде отношенията между командир и политработник, това беше само там, дето те поради слабостта на командира или поради взаимно неразбиране се изграждаха погрешно в ущърб на войната, която не е Новгородско вече<sup>[1]</sup>! Между тях двамата, слава богу, нямаше такова нещо. Ала Серпилин все пак чувствуваше, че Бережной в душата си съжالياва за скъпата дума „комисар“, с която беше свикнал от младини. Дори при най-добри отношения такава промяна на служебното положение криеше някаква особена болка.

Дали Бережной разбра за какво мисли Серпилин. Дали сам мислеше за това, но като поседя около минута на масата, рече:

— Не се грижи толкова, Фьодор Фьодорович, дали ще ме засегнеш в новото ми положение. Не забравяй, че ние, политработниците, се грижим за чиновете си на последно място!

— Тоест как да разбирам това? — попита Серпилин. — Вие, политработниците, сте борци за идеята, а ние, командният състав, мислим само за чинове и звания? Така ли?

— Виж, това е друга работа, така те искам! — разсмя се Бережной. — Виж, така и занапред няма да си прощаваме! Че напоследък забелязах: ти мене като пиленце от инкубатор все ме завиваш в памук.

— Ех, чак пък в памук? — усмихна се смутено Серпилин и изведнъж попита за онова, за което вече отдавна се канеше да пита: — А как приемат в полковете твоите замполити своето ново положение?

— Обикновено. Щом партията е заповядала — ще го приемат — рече Бережной. — Само Левашов имаше с мене разговор, молеше ме, щом ни дадат новите звания, веднага да му дам строева длъжност, не иска да бъде заместник на Барабанов, с него той се разбира като котка с куче. Какво пък, от него ще излезе добър батальонен командир!

— Може да излезе и повече от батальонен командир — замислено рече Серпилин, — но жалко е да се оставя полкът без такъв политработник. А ако Барабанов остане в полка, още повече.

— А ще остане ли той?

— Не ми подлютявай раната. Нали знаеш, че ме насилиха! Ето тъй ще отстъпиш, няма да поставиш въпроса ребром, а после по цели нощи няма да спиш: с какво ще заплатиш греха си? Да почна настъпление с един командир на полк, в който слабо вярвам — е жива мъка!

— Не се тревожете, Фьодор Фьодорович — рече Бережной, — нашата дивизия е добра, самичък Барабанов не може да развали работата.

— Не е точно така!

Ординарецът донесе чайника, запарен чай и чаши.

— Такива ми ти работи, комисарю — рече Серпилин; той по навик нарече Бережной комисар, след като изчака ординарецът да излезе. — Сърдя се на себе си, че взех Барабанов. Първите дни се вглеждах, мъчех се да мисля, че командуваният е прав, а аз греша, а сега отгоре на всичко стана ясно, че и пие! Какво да мисля повече! Ти как го искаш, по-силен ли?

— По-силен. След такива разговори действително трябва да се пие само чай — разсмя се Бережной.

— А ето го и Пикин — рече седналият с лице към вратата Серпилин. — Какво мъкнеш?

Пикин свали кожухчето си и сложи тържествено на масата бутилка шампанско.

— Ти ме смайваш! — рече Серпилин.

— И аз съм смаян — отвърна Пикин, като сядаше на масата. — Съпругата ми го изпрати по човек още за рождения ми ден, а аз го запазих досега. Да го отпусим ли?

— Да потърпим до двайсет и четири — рече Серпилин. — Сега пий чай.

— Тогава ще почакам — рече Пикин. — Дай, Фьодор Фьодорович, резултатите, които ни чете, искам с очите си...

Серпилин бръкна в джоба на рубашката си и извади няколко листчета, изписани гъсто с четлив писарски почерк. Това бяха „Резултатите от шестседмичното настъпление на нашите войски“, предадени от Москва и записани от дивизионните радисти. С тяхното четене на глас започна днес новогодишното посрещане. След като ги размножиха с индиго, дадоха ги на полковите командири преди заминаване, за да извадят през нощта в полковете и батальоните

колкото се може повече копия и да запознаят с тях всеки войник, без да чакат пристигането на армейския вестник сутринта.

За силата на впечатлението Серпилин съдеше по себе си. Кое занимание на света поглъща човека така, както войната. И изведнъж, когато днес за първи път, още не на глас, а за себе си прочете шестседмичните резултати от боевете, той усети целия истински мащаб на събитията, който обикновено се изплъзваше във всекидневните грижи, с които дивизионният командир бе отрупан от сутрин до вечер. Неговата дивизия беше само малка част от онова действително огромно нещо, което беше се извършило през последните шест седмици и продължаваше още да се върши. Но това чувство нямаше нищо общо със самоподценяването; наопаки, това беше възвишаващо душата чувство за своето малко, но безспорно участие в нещо тъй колосално, че сега още не се побира в съзнанието, а после ще се нарича история на тази велика и страшна война.

А защо после? То вече и сега е история.

— Вземи, прочети още веднъж гласно — рече Серпилин, като отмести чашата с чая и подаде листчетата на Пикин.

— „В резултат на успешния пробив и настъплението на нашите войски в района на Сталинград са обградени следните съединения и части немски войски: 14, 16 и 24-та немски танкови дивизии... 71, 76, 79, 94, 100, 113, 297-а...“ — четеше Пикин, а Серпилин, облакът на масата, слушаше така, сякаш го чуваше за първи път.

Пикин четеше номерата на обкръжените и разбити немски дивизии, цифрите на унищожените и взети оръдия, танкове и самолети, цифрите на километрите, изминати от войските на Сталинградския, Донския, Югозападния и Воронежкия фронт на юг, север и запад от Сталинград, по горното и средно течение на Дон, при Калитва и Чир, в Донските и Калмицките зимни степи...

Монотонният глас на Пикин звучеше тържествено и застрашително, а в душата на Серпилин ставаше нещо странно. Той вече не се облягаше на масата, а седеше до стената, далеч и от Пикин, който четеше бюлетина, и от Бережной. Беше се отместил така, сякаш искаше да вижда по-добре и двамата. Пък и така беше.

Онова, което чуваше в четенето на Пикин, беше като грохот, като нещо далечно, страшно и нарастващо, на чийто фон само можеха да

съществуват мислите за собствената му дивизия и тези двама души, седнали пред него.

За да излезе сега всичко така, както го четеше Пикин, тяхната дивизия трябваше още по-рано, преди това, да извърши всичко, което ѝ се беше стоварило. А ако не беше направила това, всичко, което беше постигнато сега, нямаше да го има.

Да, тя сега стоеше и чакаше своя час, а те настъпваха там в кръв и дим. Но за да могат сега през зимата да настъпват там, тя цялото лято и цялата есен се излага на милиони куршуми и десетки хиляди снаряди и мини, мачкаха я в окопите и я заравяха жива с бомби в земята. Тя отстъпваше и контраатакуваше, изоставяше, задържаше и отново изоставяше позициите, лееше кръв и се попълваше и отново се обливаше в кръв...

За него разправят, че умее да щади хората си. Но какво значи „да щадиш хората си“! Не можеш да ги построиш в колона и да ги отведеш от фронта там, дето не стрелят и не хвърлят бомби и дето не могат да ги убият. Да щадиш хората във войната — значи само да не ги подлагаш на безсмислена опасност, като ги хвърляш без колебание срещу необходимата опасност.

А мерилото за тази необходимост е действително, ако си прав, и лъжливо, ако сгрешиш — всичко лежи на тебе и на твоята съвест. На война няма репетиции за проба — не така, а после така, както трябва. Тук няма чернови, които можеш да скъсаш и да препишеш на чисто. Тук всичко се пише с кръв, всичко, от начало до край, от „а б“ до последната точка...

И ако превишиш властта си — това значи кръв, а и ако не я използваш в минута на необходимост — също значи кръв. Къде е тук мерилото за твоята власт? Нали най-често не началството или в краен случай не съдът я определя със задна дата, а ти самият в минутата, когато заповядваш! Началството после взема под внимание на първо място как е свършена работата: с успех или несполука, а не какво си мислил и чувствувал, когато си превишавал властта си или, наопаки, не си я използвал.

Много от ония решения и заповеди, съобразно с които беше длъжен да действа през лятото и есента, му се струваха сега не най-добрите, неправилни, неоправдани. Но все пак, в края на краищата, всичко, взето заедно, се оказва оправдано, защото беше довело до тази

победа, за която говореше монотонният глас на Пикин, който се приближаваше вече към края и четеше сега имената на фронтовете и презимената на командущите.

— Да, оправдано е. Но хората, хората!... Ако ги съживим всички и ги наредим наоколо...

Той усети зад гърба си мълчаливата тълпа на мъртвите, които вече никога нямаше да чуят онова, което той чува сега, и почувствува как сълзи напират в гърлото му.

А Пикин и Бережной, които бяха воювали заедно с него от оня първи юлски ден, когато дивизията влезе в бой, все пак живи и здрави седят сега тук до него, макар да не може да се каже, че са се щадили.

Ето го Пикин, сух и прав като върлина. Началник-щаба на дивизията Генадий Николаевич Пикин, който е най-възрастният от всички в щаба, защото вече е навършил петдесетте. Пикин, който е бил щабс-капитан още в царската армия, а после в гражданската не воювал, а служил в запасен полк, защото не му доверявали, и кой знае, това може би тогава е било справедливо.

Пикин, когото през двайсетте години бяха уволнили от пехотната школа, защото жена му била сестра на непман и той трябвало да почне живота си отново, да завърши задочно института и по дългата канцеларска стълба да стигне до главен счетоводител на народния комисариат.

Пикин, който бе започнал войната като войник от опълчението и бе станал началник-щаб на дивизията, и на който можеш да се довериш като на себе си. У него и сега, през войната, е останало нещо от главния счетоводител и в смисъл на точност, и в смисъл на упоритост.

Пикин, неспал и неуморим, но никога забравящ да си хапне и пийне навреме, Пикин със своите червеникави подобни на четка мустаци, със своето сухо от стария режим лице и мършава фигура, заради която в дивизията му викат „Врангел“, с редовните писма до дебалата си жена, за която сериозно казва, че в двайсетте години била най-красивата жена на Москва, и със своето момиче от свързочната рота, което неизвестно защо обожава тъкмо него, макар че би могло да се влюби и в някой по-млад.

Знаейки за Пикин всичко, което може и трябва да знае, Серпилин сега, като го гледа, изпитва благодарност към него, загдето е останал жив и седи тук и дочита този бюлетин...



И Бережной е жив, макар да беше много трудно да се очаква това от него, и също седи тук и слуша Пикин, и в очите му напират сълзи, защото той е от ония, които и се смеят, и плачат, без да се замислят.

Бережной с отмененото през време на войната строго мъмрене заради брат му, бивш секретар на градския комитет в Донбас, за което той, доколкото си спомня Серпилин, нито веднъж не бе заговорил, види се не вярва, че брат му е враг на народа, но не може да го каже с пълен глас, а не умее полугласно.

Бережной — обръснатият до голо, къс, як, с дебела шия, с дебели железни ръце, шумния и сантиментален Бережной със своите миньорски духовитости и миньорски песни, със своята донбаска младост от двайсетте години и несръчни стихчета във вестник „Кочегарка“. Кой знае защо той и досега ги носи заедно с младежката си снимка; оказва се, че е имал такава разкошна черна къдрава коса, каквато сега просто не можеш да си представиш, като гледаш плешивата му глава.

Бережной — дете на Комсомола, а преди това улично момче, благодарение на петнистия тиф на петнайсет години кръгъл сирак и, между другото, по документи еврейин. Малцина в дивизията знаят, пък и надали то има някакво значение за него.

Бережной, горещ и пристрастен към хората, но винаги готов, без да се замисля, да отдаде живота си за когото и да е от тях.

Серпилин и нему също е благодарен, загдето е жив и седи сега тук до него, би му било много тежко да изгуби ей този Бережной.

Пикин — това е юлската заповед на Сталин, същата тази страшна заповед след предаването на Ростов и Новочеркаск: „Нито крачка назад!“ Четоха я пред строя, когато направо от ешелоните хвърлиха дивизията в боевете, за да запушат дупката още там, отвъд Средния Дон, далеч от Сталинград. Но беше вече късно да се запуши дупката и дивизията стана магнит, който притегляше от сутрин до вечер върху себе си ударите от земята и от въздуха. Тя взе върху себе си част от онова, което се полагаше на други, някои спаси от гибел, но и сама загиваше. Бяха й отрязали фланговете и бяха й излезли в тил, а заповед за отстъпление все не идеше, и за двамата убити по пътя офицери за връзка, които носеха тази заповед, Серпилин научи едва от трети офицер.

Но още преди да се добере най-сетне до тях този трети офицер, една вечер в окопа дойде при Серпилин изсъхналият като клечка Пикин и каза, като тикаше в ръката му една хартийка:

— Ето заявлението ми.

От изненада в началото Серпилин не разбра какво е това заявление (дори му мина през ум нелепата мисъл: дали не си дава оставката?), а после разбра и рече:

— Не на мене, дай го на комисаря.

— Не съм го виждал от сутринта — рече Пикин — и не знам дали ще го видя. Вземете!

Серпилин взе хартийката, сложи я в джоба на рубашката си и попита само:

— Добре ли помислихте?

— Горещо-долу имаше време — отвърна Пикин, обърна се и тръгна по окопа.

И Серпилин, макар да не го попита за това нито тогава, нито после, разбра: Пикин беше помислил нея вечер за пленничеството, и своето заявление до партията, което отдавна очакваха от него, беше подал тъкмо защото беше помислил за пленничеството. Ако попаднеше в плен и им викнеше: „Кои от вас са комунисти?“ — началник-щабът на дивизията, щабс-капитанът от царската армия, безпартийният Пикин не искаше да се поддаде на изкушението да остане в строя, когато неговият дивизионен командир излезе крачка напред. Сигурно през оная отчаяна вечер, когато изглеждаше, че дивизията ще остане обкръжена и ще загине, той искаше да избие напълно мисълта за възможна снизходителност там в пленничеството.

Пикин — това е преминаването през Дон, след като половината от дивизията сложи кости там, отвъд Дон. В онзи ден Серпилин се оказа в обкръжения откъснат полк и когато на залез слънце все пак си проби път и изведе останките от полка към переправата, оказа се, че там няма суматохата, от която се страхуваше, а ред, и този ред беше въдворил дошлият тук с ядрото на дивизията Пикин. Прехвърлените оттатък Дон батареи прикриваха с огън переправата, в степта се издигаха в полукръг пушеците от запалените немски танкове; две гнезда от по четири картечници, поставени на понтонния мост, задавяйки се, безстрашно, от упор стреляха по пикиращите переправата самолети.

На переправата беше същински ад, всяка минута гинеха хора, и все пак на нея имаше ред и този ред беше осигуряван от Пикин, застанал на брега, не в окопа, който му бяха изкопали, а в цял ръст, пред лицето на смъртта, защото това сега се изискваше от него.

А на пет крачки от Пикин, върху тревата, разперил ръце, лежеше мъртъв помощник началник-щабът на полка по разузнаването, старши лейтенант Брускин.

— Убили са Брускин — рече Серпилин, загледан в мъртвия.

— Разрешете да доложя, другарю дивизионен командир — обърна се към него Пикин, долепил до козирката здраво стиснати нетрепкащи пръсти, — бившият комендант на переправата Брускин, напуснал самоволно своя пост, беше върнат и разстрелян във връзка със създалата се обстановка. Лично от мен.

И чак сега Серпилин забеляза: Брускин лежи на земята в рубашка с откъснати петлици.

Да, Пикин — това е оня ден на переправата и много други такива дни, изобщо, когато мислиш за Пикин, неволно си спомняш най-тежките дни, навярно защото той там се оказваше на висотата на положението. А леки дни имаше малко.

Бережной — това са също нелеки дни. Бережной — това е заревото на горящия Сталинград в деня, когато немците си пробиха път до Волга и трябваше да се отдръпва флангът и да се отстъпва на север. На хоризонта пламтеше заревото на Сталинград и те седяха през нощта двамата в самотната къщичка на кръстопътя на отвеждащите в тила пътища и Бережной плачеше от мъка и за това, че, останали двама, за пръв път от много дни и нощи можеше да даде воля на чувствата си.

Той бе ранен, но не беше излязъл от строя. Бузата и надвеждната му кост бяха разсечени от парче мина, бръснатата му глава беше бинтована на верев: от едното, откритото око течаха сълзи, а на мръсния бинт под другото око, беше избило мокро петно, защото закритото око на Бережной също плачеше под бинтовете.

— Но какво правим ние с тебе? — яростно през сълзи питаше Бережной. — През юли четохме заповедта на Сталин, клехме се във всичко свято и все пак стигнахме до Волга — живи! Не сме ли подлеци след всичко това!

И макар в гласа на Бережной да звучеше отчаяние, то беше само минутна външна обвивка на неговата решителност да се сражава до

последния час.

Бережной — това е първият ден на настъплението през септември, на север от Сталинград, когато получили заповед да се промъкнат до сталинградците, още през първите часове се придвижиха три километра. На всички се струваше, че работата е тръгнала, и Бережной, с фуражка, посипана с пръст, с шинел, разкъсан от шрапнели, се втурна в наблюдателния пункт при Серпилин, след като пеша и пълзешком беше обходил двата полка и жадно пиеше вода от канчето, разказвайки през смях как на два пъти едва не го убили, а щом узна, че в трети полк има застой и връзката е прекъсната от бомбардировката, все тъй весело махна с ръка, нахлупи фуражка, каза: „Нищо, ще се добера“ — и се помъкна към полка.

Но Бережной — това е и следващият ден от същото настъпление, когато стана ясно, че немците са ни спрели, задушили са ни от въздуха, притиснали са ни към земята и когато в наблюдателния пункт на дивизията посред бял ден под бомбите се промъкна със своя вилис командувачият армията Батюк и още от прага с люти псувни взе да ругае Серпилин, загдето дивизията му от сутринта не е изминала нито метър.

Серпилин мълчеше, защото, ако отвореше уста и кажеше всичко, което мислеше за Батюк и за ругатните му, излезлият от себе си Батюк можеше да се опита да го удари и тогава на Серпилин оставаше да забие куршум в неговото или в своето чело.

Но обръснатата глава на Бережной се наля с кръв и той с чужд, задавен глас попита, като пресече Батюк посред псувните му:

— Другарю командувач, разрешете да се обърна към вас!

Гласът му беше такъв, че Батюк се спря и го погледна.

— Не знам защо мълчи командирът на дивизията — рече Бережной, — но как смееете да говорите с нас така, като че ние сме ваши слуги, мързеливи ратаи! Че какъв комунист сте вие след всичко това, другарю командувач?...

Батюк с изкривено лице се запъти към Бережной и Серпилин вече скочи да застане между тях, но Бережной сам отстъпи две крачки назад в ъгъла на блиндажа, скри ръце зад гърба си, от червен стана бял и рече:

— Не приближавайте, другарю командувач, аз не съм позволявал това и на баща си!

И Батюк се опомни. При всичката му грубост и дори безсрамие, в душата му не беше угаснало чувството за войнишка справедливост.

В първия сполучливо започнат ден той беше вече повярвал, че ще се промъкне до Сталинград и струпалите се после нещастия го бяха довели до отчаяние, до неудържима дива нужда да излее гнева си върху други. За това беше дошъл направо под бомбите, караше колата да препуска с долепени от ужас до кормилото шофьор, готов — дявол го взел! — също да загине тук, където залудо бяха загинали толкова хора. Собствената му смърт му се струваше без значение наред с онова, което беше станало — с несполучливото настъпление на армията му...

С това чувство се беше втурнал тук в блиндажа и изведнъж след думите на Бережной спря, тежко седна на столчето и рече на Серпилин: — Дай картата.

Като приближи до себе си картата, но без още да я гледа, той се озърна — в землянката за щастие нямаше никой, освен тях тримата — възви се към Бережной, вдигна към него уморени очи и рече:

— Глупак си ти, комисарю. Мислиш, че мен ме гледят, мислиш, че в моята душа е останало здраво място?... Дай да пия вода.

Да, различни минути от живота бяха свързани в паметта му с Бережной и Пикин и всичко това беше кървавата четиридесет и втора, завършваща днес година...

— Фьодор Фьодорович, свърших... Ти какво се замисли? — от нейде далеч долетя до Серпилин гласът на Пикин.

— Чух, че свърши — рече Серпилин. — Наливай. Останаха само две минути.

Докато Пикин наливаше шампанското в чашите, Бережной включи радиото. Беше тъкмо време: музиката нахлу в шумовете и свирките на Червения площад. Тримата станаха и изправени мирно до масата, слушаха как в Москва далече и гръмко се отронват ударите на часовете.

Когато засвириха „Интернационала“, Бережной запя със силния си висок глас и пя до края, а Серпилин и Пикин стояха и слушаха мълчаливо.

Едва свариха да пият и издрънча телефонът. Серпилин вдигна слушалката.

— Благодаря, другарю командущ. Благодарим... И на вас също. Поздравяваме Военния съвет на армията. Благодаря, всичко е в ред,

тишина... Призори мисля да обиколя полковете. Тъй вярно, празнуваме... Благодаря... Командувачият помоли да ви предам поздравленията на Военния съвет за Новата година — рече Серпилин, като постави слушалката.

— Ако се съди по времето — рече Пикин, като погледна часовника си, — позвънил е първо в нашата дивизия.

Пикин беше чувствителен към такива неща, гордееше се, че дивизията му се ползува с добро име и ревнуваше, когато хвалеха съседите.

— Да — рече Бережной. — Нещо ми става на душата, не мога да разбера какво. Що за година беше тази четиридесет и втора!... Какво бяхме и какво станяхме!

— Да, ако не беше другарят Сталин с неговото желязно самообладание, не знам как би свършила тази година — рече Пикин. — Миналата година при Москва до последната минута държа три армии в юмрука си, не даде да ги размъкнат по части — и удари! А сега тук при нас също съумя да изчака часа! Железните нерви във войната са велико нещо. Половината от цялата стратегия.

Серпилин мълчеше. Не му беше времето да се спори. Не само нямаше възможност, но и сега, след все новите и нови успехи, нямаше желание да спори.

И само дълбоко в душата му, въпреки всичко станало напоследък, лежеше като камък старият въпрос: а как така? Откъде все пак се взе тази донесла неизмерими последици внезапност на юни четиридесет и първа година? Как можа Сталин така сляпо да вярва в невъзможността на войната тогава, през юни? Да, сляпо. Няма да го кажеш гласно, но друга дума, колкото и да се мъчиш, не можеш да намериш. А ако се гледа истината в очите, тъкмо тази миналогодишна внезапност в края на краищата ни доведе тук, при Волга. Да, Пикин е прав: когато ние разгромяваме сега немците, зад това стоят и воля, и самообладание — това е Сталин.

Ами онова, което беше в началото? Кой е това?...

— Ти наистина ли ще отидеш на разсъмване по полковете? — обърна се Бережной към Серпилин.

С този въпрос започна разговорът за разните работи и дреболии в дивизията, които няхаха нищо общо с новогодишната нощ.

Серпилин от няколко дни вече се канеше да обиколи окопите на предната линия нощем, да види как върви службата.

— Ще поспя три часа и ще тръгна. Ще почна от Цветков. Мога да те взема за компания — рече той на Бережной.

Но Бережной си имаше свои планове. Още преди разсъмване искаше да заmine в тила, в Зубовка, където на другия ден сутринта трябваше да пристигнат двеста души попълнение. Искаше да ги посрещне там и да поприказва с хората, още преди да са ги изпратили в дивизията.

— Нямах търпение — рече Серпилин.

— Да, просто не мога да повярвам на това щастие. Аз например сега, когато на другите фронтове се води такава война, не бих отделил за нас нито един човек.

— Ех, не е точно така. И ние тук няма да стоим до края на войната — забеляза Серпилин и добави, че щом Бережной заминава в Зубовка, нека през деня на връщане надникне в медицинския санитарен батальон — да види, не се ли е създало там излишно мирно настроение във връзка със затишието. Има много признаци, че то скоро ще свърши!

— Боя се Бережной да не се забави в санитарния батальон — рече Пикин, — там, казват, пристигнал нов хирург, една много красива жена.

— Не се безпокой, няма да се забави, той не е такъв женкар като тебе, рече Серпилин. — Впрочем, ти би трябвало да си промениш фигурата, че тук заместникът по тила тия дни ми каза: видях ви, другарю генерал, отдалеч в свързочната рота, но докато да ви настигна, бяхте си вече заминали. А мен кракът ми не е стъпвал в свързочната рота.

Пикин с дългата си, жилеста фигура наистина приличаше отдалеч на Серпилин и това вече не за първи път беше в техния кръг предмет на шеги.

— Ето, ти заприказва за края на войната — обърна се Бережной към Серпилин, след като се посмяха над Пикин и отново станаха сериозни. — А кога ще дойде според тебе той, този край на войната, няма ли да уточниш?

— Къде? При нас в Сталинград, или изобщо?

— Изобщо.

— Разправяха ми миналата зима за Жуков, когато той още командуваше Западния фронт. Другите шофьори все подкокоросвали



неговия: „Питай Жуков кога ще свърши войната.“ Не е лека работа да питаш Жуков, но шофьорът му веднъж пътувал с него заедно и най-сетне се решил... Тъкмо отворил уста, а Жуков се протегнал, въздъхнал и казал: „Ех, кога най-после ще свърши тази война!“

— Добре — разсмя се Бережной, — да допуснем, че Жуков не знае. А ти?

— Ако днешния ден сметнем за среда на войната — значи още една година, шест месеца и девет дни. На девети юли хиляда деветстотин четиридесет и четвърта...

— А според теб днешният ден може ли да се смята за среда на войната? — попита Бережной, като не разбра по интонацията на Серпилин дали се шегува или говори сериозно.

— Ако се съди по събитията от последно време, може.

— Множко е — мрачно рече Бережной. — Боя се да не стане нужда жените след войната да раждат от безпорочно зачатие!

— А съюзници се пишат! — рече Пикин. — И тази година ли няма да открият втори фронт?

— Е, щом запrikaзвахме за втори фронт, значи почнаха празните приказки. Не знам какво мислите вие, но аз имам намерение да си легна — Серпилин сложи ръце зад главата си и сладко се изтегна.

Когато Бережной и Пикин си отидоха, след като нареди на Птицин да го събуди точно след три часа, приготви леглото си, съблече се и легна. И вече легнал, още веднъж помисли: „Мигар наистина сме едва по средата на войната?“

Много му се искаше да мисли другояче. С това желание и заспа...

---

[1] Вече — Народно събрание в стара Русия. — Б.пр. ↑

## ВТОРА ГЛАВА

Към четири и половина часа сутринта Серпилин, както възнамеряваше, беше вече в полка на Цветков. По пътя едва не се отказа и не тръгна при Барабанов, но после сърдито реши: „Нищо, не е малък в края на краищата.“ И почна от левия фланг, от Цветков.

Когато пристигна, подполковник Цветков спеше. Серпилин заповяда на оперативния дежурен да не буди командира на полка.

— Нека спи, ще мина и без него, дайте ми водач.

Но при все това събудиха Цветков и той настигна Серпилин на предната линия, в един съобщителен ход.

— Интересно е организирана у тебе работата, Цветков — рече Серпилин, като се преструваше на сърдит. — Командирът на дивизията заповядва едно, а твоите офицери вършат друго.

— Сам се събудих, другарю генерал — излъга Цветков.

Той предварително беше издал веднъж завинаги заповед: който и когато да пристигне в полка, незабавно да го събудят, ако спи, или да му обадят, ако отсъства. Това беше предвидено и за случай, ако заповядат: не го будете и не го търсете! У Цветков винаги всичко беше предвидено.

— Как спиш, Цветков, облечен или съблечен?

— Събличам се, другарю генерал. Аз вярвам на войниците си, по долни гащи в плен няма да падна.

— Ти и досега ли ходиш с шинел?

— Нищо, другарю генерал, не съм врабче, няма да замръзна — рече Цветков.

Той обичаше униформата и в най-страшните студове ходеше с шинел и ботуши, защото не признаваше кожухчето и валенките за униформа. Във всеки случай за себе си.

„Цветков си е Цветков“ — помисли Серпилин, вървейки подир Цветков, който беше поискал разрешение да мине пред него, за да му показва пътя, помисли със същите тия думи, които често можеше да се чуят в щаба на дивизията, когато станеше дума за Цветков.

„Цветков си е Цветков“ — казваха с различни интонации. Казваха и тогава, когато Цветков изпълняваше точно дневната си задача, но не получил нова, тъпчеше на едно място, без да развива успеха си на свой риск и отговорност; казваха и тогава, когато в най-безизходно положение с мъртва хватка задържаше позициите, без да помисли нито да се оттегли без заповед, нито да поиска разрешение за оттегляне. „Цветков си е Цветков“ — казваха и тогава, когато седеше на съвещанията, без да отвори уста, и тогава, когато представяше за награди много по-малко хора от съседите си, смятайки, че в полка му не е направено нищо свръх задължително, и тогава, когато политическите бюлетини съобщаваха, че при Цветков няма ни един случай на самонараняване, ни едно закъснение при доставянето на гореща храна на предните линии.

Цветков беше полкови командир едновременно и среден, и образцов. В зависимост от обстановката на пръв план излизаше ту едното, ту другото. Възхищаваха се от него рядко, но не можеха да не го уважават.

В неговия полк и сега, в тази нощ, имаше, разбира се, образцов ред. Всички, които трябваше да спят, спяха, всички, които трябваше да дежурят, дежуряха в пълна бойна готовност!

Като изминаха километър и половина по окопите на предната линия, Серпилин и Цветков спряха пред един от дежурещите в окопа войници.

Откакто войникът беше застъпил на пост, от страната на немците нищо не бе се чуло. В техните траншеи, които се точеха по края на селцето, сринато от бомбардировка, цялата нощ бе царяла мъртва тишина.

— Само преди час имаше едно изсвирване и малко раздвижване — рече войникът.

— Възможно е да са викали разводача — додаде Серпилин.

— Цяла нощ мълчат фрицовете — каза войникът. — Гладна мечка хоро не играе.

— А как сте с храната, с наркомовската дажба? Няма ли оплаквания? — попита Серпилин и усети как Цветков се напрегна цял зад гърба му.

— Съвсем не, другарю генерал — отвърна войникът.

„Дявол го знае — помисли Серпилин — не сме въвели ние това «съвсем не» и не сме го насаждали; от само себе си, незабелязано е припъплило от старата армия и се е възродило, и все по-често ти се случва да го чуваш... Млад момък е, не го е донесъл със себе си, тук го е придобил.“

Попита войника за презимето му, на колко години е и откъде е. Презимето на войника се оказа рядко срещано — Димитриади, беше грък от околностите на Мариупол, роден през двайсета година.

— Казват, другарю генерал, че Сталинградският фронт е вече на половината път от нашето Азовско море.

— Приблизително толкова — рече Серпилин. — За резултатите от боевете през шестте седмици чухте ли, или още не сте?

— Казват, съобщението е богато. Обещаха да го донесат сутринта в ротата.

Серпилин се канеше вече да тръгне по-нататък, но войникът го спря с въпрос:

— Другарю генерал, разрешете да попитам.

— Какво?

— Наистина ли по радиото са предали, че съюзниците тая нощ дебаркират в цяла Европа?

— Кой ви каза това?

— Войниците разправят. Казват, Чърчил обещал все пак да удържи думата, която дал на другаря Сталин — техният десант, макар и в последния ден, все пак да се смята от четирийсет и втора година.

— По-тихо — рече Серпилин и допря пръст до устните си.

Войникът погледна учудено Серпилин и шепнешком попита:

— Защо?

— Немците ще чуят — рече Серпилин. — По кое радио приехте тази военна тайна — по московското или войнишкото?

— По войнишкото — усмихна се войникът, разбрал шегата.

— Не, другарю боец — вече сериозно рече Серпилин. — Не са дебаркирали нашите многоуважаеми съюзници и засега не се канят. Така че и занапред ще трябва да разчитаме сами на себе си.

— Разбира се — отговори войникът с готовност, в която се долавяше разочарование. Беше му жал, че войнишкото радио е излъгало и следователно пак излиза, че никакво чудо няма да съкрати войната.

Следващият войник, с когото приказва, му беше познат от по-рано. Презимето му беше забравил, останал бе в паметта му само подвигът: в една септемврийска нощ, когато дивизията се нуждаеше извънредно много от език, този неугледен и не млад вече войник поиска доброволно да отиде да хване език; и отиде, и хвана.

— Дадоха ли ви „За храброст“, Мартиненко? — попита Серпилин, зарадван, че все пак си спомни презимето на войника.

— Дадоха — отвърна Мартиненко, но по тона му се долавяше, че това е отдавна минало. Сега го занимаваше друго; той беше родом от Меловое, Ворошиловградска област, чул бе днес, че по радиото предават резултатите от боевете и искаше да знае дали не е посочено в тия резултати тяхното Меловое.

— Че са превзели станция Чертково, това го имаше още преди три дни в бюлетина, а Чертково и Меловое, може да се каже, са едно и също — едно до друго са!

Серпилин каза, че в резултатите изобщо не се споменават имената на освободените от нас населени пунктове, посочен е само техният общ брой — около хиляда и петстотин.

— А аз все чакам и чакам кога в бюлетина ще пишат и за нашето Меловое. Най-лошо ще е, ако предната линия там се задържи между Чертково и Меловое, тогава значи ще стрият всичко на прах. — Мартиненко махна с ожесточение ръка.

Той беше прав — познаваше войната по войнишки и сам можеше да научи другите какво нещо е войната. Серпилин само му каза за утеха, че помни тези места още от гражданската война и че надали нашите, след като са взели Чертково, са спрели там: силни естествени позиции там няма и най-вероятно е веднага да са се придвижили оттатък Меловое, до Камишева.

Това, че командирът на дивизията познаваше тяхната донбаска рекичка зарадва Мартиненко. Рекичката изведнъж като че стана тяхна обща позната.

— Та, мислите, отведнъж са стигнали до Камишева, другарю генерал?

Серпилин разпери ръце.

— По здравия смисъл е така, но оттук не се вижда.

— А тук кога ще минем в настъпление срещу фрица? Кога ще го смачкаме? — сурово с озлобление попита Мартиненко и в гласа му

имаше нетърпение, макар че в тоя ден, когато ще смачкаме тук фрицовете, не някой друг, а той ще трябва пръв да излезе от тоя най-близък до немците окоп и да върви по откритото поле под куршумите към ей онези мержелеещи се в далечината снежни могили.

„Настъпление, настъпление“ — помисли Серпилин, когато се сбогува с Мартиненко и тръгна нататък по окопа. Едно нещо е да го чакаш с нетърпение, като планираш в армейски или дивизионен мащаб, а друго е ей така да чакаш, както войниците чакат. Завърши се артилерийската подготовка — излизаш и тръгваш, а не тръгнеш ли, притиснеш ли се към земята под куршумите, няма да има никакво настъпление. И няма на кого да викаш „Напред“, освен на самия себе си. А че по време на първата атака ще убият или тебе, или другиго — това вече началството го е запланувало и войникът знае, че е запланувано, че без това няма да мине. Знае и все пак пита: кога ще смачкаме фрица? И не за лице пита, а сериозно. И макар че имаш и ще имаш повече ордени на гърдите си от него, висшата доблест е все пак войнишката. И ако ти си добър генерал, така и ще кажат за тебе: „Това се казва войник!“ — а ако не си добър, тогава няма и да дочакаш да чуеш това.

— Да се отбием ли при командира на ротата, другарю генерал? — попита Цветков.

— А кой ти е сега ротен, Алферов ли? — попита през рамо Серпилин, като се спря в окопа.

— Алферов.

Серпилин облегна гърди на бруствера на окопа и усети дори през кожухчето ледения, пронизващ студ на вкаменената от мразовете земя.

Там отпред, зад тишината, бяха немците.

Какво правеха в тази новогодишна нощ там, в ледените си дупки? За какво мислеха, на какво се надяваха? Надяваха ли се да живеят или се страхуваха да умрат. Каквото и да мислеха там всеки поотделно, всички заедно мислят тъкмо противоположното на онова, което мислим ние. И всяко наше желание се сблъсква с тяхното противоположно желание, и всяка наша надежда — с тяхната противоположна надежда, и всяка наша сметка — с тяхната противоположна сметка. И всичко, което беше и ще бъде добре за нас, беше и ще бъде лошо за тях. И така до края на войната, до последния й час, защото войната е като монета: колкото и да се търкаля, няма да

застане на ръб — ще легне или ези, или тура, някой отгоре, някой отдолу; пощада няма и няма да има нито за нас от тях, нито за тях от нас.

Оттук, от този окоп на предната линия всичко изглеждаше огромно: и онова, което беше напред, и онова, което беше назад. А ти — човекът — се намираш като на самото острие на грамаден клин, опрян мълчаливо в тази тишина о гърдите на врага. И каквато и голяма сила да има там, зад тебе, все едно, когато се почне, тя с тебе, с твоето тяло ще се забие в това намиращо се отпред враждебно, мълчаливо пространство.

„Да, не е лека войнишката длъжност — помисли Серпилин. — А колко хора я изпълняват...“

— Е добре, да се отбием при Алферов.

Когато влязоха в землянката, лейтенант Алферов, блед, слабичък момък със свлечена на тила ушанка и наметнато кожухче, беше приклеknал, притулен зад желязната печка-кюмбе, и долепил телефонната слушалка до ухото си, замислено се усмихваше на нещо. Пламъчето на катюшата — сплесната снарядна гилза — осветяваше усмихнатото лице на Алферов и заспалите хора, натъркаляли се един до друг на пода.

Щом видя влизащото началство, Алферов остави слушалката, смъкна от раменете си кожухчето, нахлупи ушанката, застана мирно и почна да докладва.

— За дежурен самия себе си ли оставихте? — попита Серпилин, след като изслуша доклада.

— Тъй вярно. Реших: нека поспят. А на мене не ми се спи.

— С кого говорехте? — попита Серпилин. — Вземете слушалката, довършете си разговора, щом сте почнали.

По смутения вид на ротния командир му се стори, че той води новогодишен, неслужебен разговор. Може би с някоя позната санитарна инструкторка, макар че Цветков се мъчеше да мине в полка без женския пол и неговите санитарни инструктори бяха почти всички мъже.

— Не говорех с никого, другарю генерал — рече Алферов. — Слушах песен.

— Виж какво било! — зачуди се Серпилин. — Обяснете, не разбрах добре.



— Имаме тук една свързочничка на междинната — рече Алферов, като погледна боязливо към полковия командир, — много хубаво пее. Понякога, когато е дежурна нощем, я молим да ни попее по линията.

Серпилин, забелязал погледа на Алферов, се обърна към Цветков. Цветков гледаше своя ротен командир със смесен израз на свирепост и учудване. От учудване веждите му бяха се издигнали толкова високо, сякаш ей сега ще се откъснат от лицето му и ще отлетят.

— И какви песни пее? — попита Серпилин.

— Различни, другарю генерал — рече Алферов. — Сега ми пееше „Землянка“. — И пак погледна Цветков.

— Хубава песен — каза Серпилин. — Може ли и ние с полковия командир да я чуем?

Алферов го погледна неуверено дали не се шегува; видя, че не се шегува и вдигна слушалката.

— Селиверстова, Селиверстова... Селиверстова... Хайде попей още. — Той въпросително погледна Серпилин: да каже ли за кого ще трябва да пее или да не казва?

Серпилин поклати глава: „Няма нужда“.

— Попей, Селиверстова — повтори умолително Алферов, — само отначало, че ме прекъснаха.

И като почака няколко секунди, отмести се на страна и предаде слушалката на Серпилин.

Серпилин пое слушалката и чу долетелия през дрезгавите пукания млад женски глас, който пееше познатите думи:

*„във кюмбето дървата горят,  
като сълзи смолата блести...“*

Той обичаше тази песен, защото в нея имаше и в музиката, и в думите, нещо особено, навяващо тъга на войнишката душа и в същото време толкова просто, че не може да се каже по-просто:

*„Не е лесно да стигна до теб,*

*на две крачки от мен е смъртта...“*

„Точно тъй, на две крачки, а че и на една.“

Кой знае защо днес той мислеше за смъртта повече от всеки друг път, не за своята смърт, а изобщо за хорската.

Той въздъхна и преди последния куплет подаде слушалката на Цветков:

— Послушай и ти как пеят в твоя полк.

Цветков хвана слушалката като змия и недоволено я долепи до ухото си. По израза на лицето му се виждаше, че ни качеството на пеенето, което малко го интересува, ни либералното отношение на дивизионния командир към тона нарушение на реда не ще могат да променят неговата следваща стъпка — Алферов все пак ще яде калай, загдето е заемал линията с разни глупости. Дивизионният командир може да си позволи мекосърдечие, какво му е на него — ще постои и ще си отиде, а Цветков ще трябва да остане и да пази реда в полка си, и никой, дори командирът на дивизията, не може нито да го лиши от това право, нито да го освободи от това задължение.

Серпилин попипа с длан мъничката желязна печица — тя беше съвсем студена.

— Сиромашки живееш, студенте — рече той на Алфредов.

— За всяка тресчица се държи сметка, другарю генерал, пестим. Позапалваме, когато не може вече да се търпи.

Серпилин го нарече студент, защото наистина беше недоучил студент, свършил краткосрочните курсове за младши лейтенанти и попаднал на фронта направо от курсовете в най-голямата каша през юли.

Той не беше тогава в тяхната дивизия и попадна в нея случайно, когато с няколко бойци от своя взвод без оръжие бягаше накъдето му видят очите. Бягаше и налетя на Серпилин, който го накара да застане „мирно“ и го попита с глас, който не предвещаваше нищо добро:

— Вие кой сте, командир от Червената армия, или страхливец, който си спасява кожата? Отговорете: кой сте вие?

Ето тъкмо тогава той каза с треперещи устни онази нелепа фраза, която Серпилин запомни:

— Аз съм вчерашен студент, другарю генерал.

Той самият помнеше добре онази минута и знаеше, че Серпилин също я помни, тъй като командирът на дивизията вече не за първи път го наричаше при среща студент.

Но сега той не се срамуваше от тази минута, която те двамата помнеха, защото знаеше — той сега е по-друг от тогава, и на гърдите си има новичък орден „Червена звезда“, получен за ноемврийските боеве. И командирът на дивизията вижда този орден и не само го вижда, но и сам е подписал листа за награждаването му.

А Серпилин, като гледаше този студент, който сега беше лейтенант и ротен командир, се радваше, че не е разстрелял тогава това уплашено момче, макар че наистина можеше да се случи да го застреля. Обстановката беше такава, че не трябваше да се сантименталничи.

Цветков постави слушалката и тихо се прокашля, за да напомни за себе си.

— Не ми побира главата какво ще правим с топливото — рече Серпилин, като кимна към кюмбето. — Само едно остава — по-скоро Сталинград...

Тон не довърши, защото, глухо отекнал в землянката, до тях долетя слетият звук на няколко почти едновременни избухвания.

— Да излезем да чуем — рече той на Цветков, — нашите или немците вършат щуротии.

Щом излязоха на открито, веднага се разбра, че е на участъка на Барабановия полк, на три километра оттук. Избухванията бяха чести; ако се съдеше по звука, експлодираха немски мини. После в грохота на избухванията се преплетоха картечни откоси.

Немците да са предприели нощно нападение, не беше вероятно. Те нямаха подходящо настроение за това.

„Сигурно Барабанов върши нещо непредвидено и немците стрелят по него“ — с лошо предчувствие помисли Серпилин и без да се връща в землянката, тръгна заедно с Цветков към щаба на полка, за да се свърже оттам с Пикин и да узнае каква е работата.

По пътя за щаба на полка, продължавайки да се вслушва в избухванията и стрелбата, Серпилин все повече и повече се убеждаваше в първата дошла му на ум мисъл: Барабанов е намислил по случай Новата година да се отличи и да превземе неудобно стърчащата пред фронта на полка му височинка, която в дивизията

наричаха „Могилата“, а в полка, за нейната вредност — „Цирей“. В стремежа си по-скоро да се прояви като командир на полк, Барабанов вече няколко пъти бе искал разрешение да я превземе, но Серпилин засега не разрешаваше, задържаше го.

Докато се доберат до Цветков, сражението вече стихна. Избухваха само отделни мини.

Серпилин се свърза с Пикин, не очаквайки нищо хубаво. Но онова, което чу, го накара да побеснее. Пикин каза с равния си скърцащ глас: току-що е говорил с началник-щаба на Барабановия полк Туманян и Туманян му доложил, че той задържал Барабанов в щаба на полка, но Барабанов, пийнал здраво, отишъл в батальона, без да каже нищо за намеренията си, и там, очевидно като се е напил още повече, е решил по случай празника да завземе Могилата. Могилата не бяха превзели, отначало се натъкнали на минно поле, после попаднали под минохвъргачен и картечен огън и криво-ляво отстъпили, понасяйки загуби, колко — не беше известно още. Но командирът на батальона е убит, това е вече известно.

— А Барабанов? — викна в слушалката Серпилин.

— Здрав и читав е, но не се е върнал още в полка.

— Къде е Левашов? — отново сърдито викна в слушалката Серпилин. — Къде е замполитът, Левашов? Къде е неговата съвест?...

Пикин отговори, че за Левашов не са му докладвали. Сега ще узнае къде е Левашов и ще телефонира.

— Няма нужда — рече Серпилин, — аз самият ще отида там. — И остави слушалката.

Из пътя за Барабановия полк не му провървя. Колата се плъзна по поледицата, едва не се обърна и затъна в една яма от бомба така дълбоко, че тримата не можеха да я измъкнат.

Като наруга шофьора и го остави да търси хора, за да измъкнат колата, Серпилин с ординареца си тръгна пеша.

При Барабанов, както преди, на четири минути избухваха отделни мини. Може би немците искаха да попречат на измъкването на ранените или просто нервничеха.

Когато Серпилин стигна до щаба на полка, Барабанов беше там. Той вече знаеше от Пикин, че командирът на дивизията ще дойде скоро и в очакване се въртеше пред входа на землянката си.

Щом видя Серпилин, изтича няколко крачки насреща му и изпънат взе да докладва. При доклада не долепи, а мушна ръка в ушанката, за да не се движи, като се опитваше — подлецът му — да си даде вид, че не е пиан. Стоеше мирно, жив, здрав, без ни една драскотина, без да забелязва, че макар ръката му да не трепери, самият залита ту на една, ту на друга страна.

„Колко се е напил — помисли с отвращение Серпилин — и досега не е изтрезнял!“ И като прекъсна несвързания му доклад, обърна се към мрачно застаналия до Барабанов началник-щаб майор Туманян:

— Доложете вие.

Туманян доложи подробностите. Убит е батальонният командир капитан Тараховски, други убити няма. Но са ранени единайсет, и между тях има тежко; откарали са ги в медицинския санитарен батальон, но не се знае дали ще ги докарат живи. Тараховски, когато се натъкнали на минното поле, бил още жив. Барабанов го изнесъл оттам на гърба си, а Тараховски умрял, когато вече го мъкнели насам с шейна.

— Ей го там лежи — показва Туманян.

Той беше изобщо мрачен, неразговорлив човек, а сега разказвайки, прецеждаше думите една по една, бавно и начумерено, като преживяваше тежко случилото се.

Серпилин гледа около минута умрелия. После се изправи и погледна Барабанов, който също се приближи до шейната и стоеше до нея, като очакваше последиците. Колкото и да беше пиан, разбираше, че ще има последици.

Щом видя, че Серпилин го гледа, Барабанов се опита да каже нещо, което му се струваше необходимо и достойно, относно това, че отговорността пада изцяло върху него. Но Серпилин го погледна с такава омраза, че той млъкна, без да довърши.

— А къде е замполитът? — обърна се Серпилин към Туманян, като си спомни за Левашов.

— Контузен е — рече Туманян.

— Контузен! — с нов прилив на гняв извика Серпилин. — С него ли беше? — посочи той с пръст Барабанов.

Туманян обясни, че замполитът бил в друг батальон, но пристигнал, когато почнали да измъкват ранените. Искал да се убеди

дали са измъкнали всички и при избухването на една отделна мина бил контузен.

— А изнесоха ли всички ранени?

— Всички.

— Всички до един ли?

— Лично проверих — намеси се в разговора Барабанов, като махна с ръце.

Но Серпилин, без да го гледа, като се обръщаше към Туманян повтори въпроса.

— Тъй вярно — отговори Туманян. — От батальона докладваха, че всички.

— А вие проверете лично — рече Серпилин. — Не той, а вие лично проверете. И ми докладвайте.

После, все тъй без да гледа Барабанов, прибави със свирепо спокойствие, зад което се долавяше задущаващият го гняв:

— Отстранявам майор Барабанов от командването на полка. На вас заповядвам да изпълнявате длъжността полкови командир. Изпратете Барабанов да спи, а след два часа, когато си отспи, пратете го в щаба на дивизията. Имате ли въпроси към мене?

— Искяхме да изпратим Левашов в санитарния батальон, но той отказа, докато вие не дойдете, искаше да ви види.

— И таз добра... — разсърди се Серпилин. — Не можахте ли да ми кажете по-рано!

— Не сметнах за възможно, другарю генерал, да ви прекъсвам.

— Сега и дисциплинарния устав ще ми разяснявате! Къде е Левашов?

— В землянката си.

— Можете да не ме придружавате — рече Серпилин, като видя, че Туманян тръгва след него. — Вие имате по-важни работи.

Когато, приближавайки вече до землянката на замполита, той се обърна, Туманян все още стоеше на мястото си и обмисляше навярно нещо във връзка със струпалите се върху му нови задължения.

„Ами че поразмърдай се поне сега! Ако не на трета, то поне на втора скорост мини!“ — беше готов да викне Серпилин на този умен и способен, но твърде муден човек, който, ако не беше така бавен, щеше да е справедливо отдавна вече да командува полк.

Сякаш дочул мисълта на Серпилин, Туманян най-сетне се обърна и тръгна с бавния си мечешки вървеж, а Серпилин отвори вратата и влезе в землянката.

Замполитът на полка Левашов лежеше на одъра. Щом съгледа Серпилин, той смъкна от главата си и хвърли на пода нещо бяло, спусна долу крака и скочи. Но се олюля силно. И пак се отпусна на одъра.

— Седи — задържа го Серпилин. — С какво се лекуваш? — И като разбра по лицето му, че не е чул въпроса, повтори по-високо: С какво се лекуваш?

— Слагам студено — рече Левашов; по лицето му течеше вода. На пода лежеше сгъната няколко пъти, натъпкана с топящ се сняг риза.

— Ще си простудиш мозъка — каза Серпилин. — Иди в санитарния батальон. Там знаят какво да правят. Ако контузията е лека, ще полежиш и ще се върнеш.

— Ще ида — рече послушно Левашов, — ще лежа, колкото кажат. Искях да ви дочакам.

— Слушам те — рече Серпилин, без да кори Левашов, загдето се е отказал да отиде веднага в санитарния батальон. Щом, въпреки болката, която, ако се съди по лицето му, едва понася, все пак е отказал, значи имал е причина.

— Другарю генерал, лично исках да ви кажа: хората след тази глупост са в такова настроение, че щем, не щем, трябва да превземем тази Могила. И колкото по-скоро, толкова по-добре. Срамно и съвестно е пред войниците. Злобата им против немците...

— И против вас също.

— И против нас.

— Това ли искаше да ми кажеш?

— Да.

— Че как така допусна това, бе Левашов? Как вие с Барабанов се оказахте в такава минута в различни батальони?

— Вината е моя — рече Левашов. — Омръзна ми да се занимавам с тоя пияница и да слушам приказките му: „Не ме уважаваш, замполит... Не пиеш с мене, замполит. Щом не пиеш — значи готвиш срещу мене политдонесение!“ Плюх на него, глупака, и отидох в батальона.

— Обиди ли се?



— Обидих се.

— Ти се обиди, а хората пострадаха. Политработниците не бива да се обиждат.

— Знам това — горчиво рече Левашов.

Красивото му лице беше бледо, без капчица кръв, а обикновено веселите му безстрашни очи бяха присвити сега от болка.

— Е, добре, Левашов — рече Серпилин, като ставаше. — Имам работа. Трябва и на началството да докладвам за вашите поразии.

Той подаде ръка на Левашов, който стискайки я силно, настойчиво и умолително каза:

— Заповядайте ни да превземем Могилата, другарю генерал. Ако набием там фашистите, у хората все пак по-малко горчилка ще остане! И Тараховски ще заровим там на Могилата.

Когато Серпилин излезе от землянката и се приближи до колата, Барабанов все още стоеше там и го чакаше.

— Другарю генерал-майор! — извика Барабанов, като пристъпи към Серпилин.

Но Серпилин не отговори нищо.

„Проклет убиец!“ — помисли той, когато седнал вече в колата, за последен път видя лицето на бившия полкови командир Барабанов, който се опитваше да му извика още нещо през заскреженото стъкло.

Когато се върна, Серпилин телефонира на командувачия армията, за да му доложи за случилото се и за извършеното от него отстраняване на полковия командир.

По вкоренила се у него привычка да докладва без отлагане и за доброто, и за лошото, телефонира веднага, още щом влезе в землянката.

Командувачият спеше, пък и обяснимо защо: беше рано.

— Да го събудя ли? — попита адютантът.

— Не, доложите му, когато се събуди, че съм телефонира.

Той самият не можеше да спи и не се опита да легне. Пред очите му стоеше лицето на убития батальонен командир, не мъртво, полепнало със замръзнала кръв, отметнато назад върху шейната, а живо, както се усмихваше, когато той му връчваше ордена „Червено знаме“ за ноемврийските боеве.

„Само преди два дни!“

Като си спомни за това, Серпилин взе от папката приготвения, но още неподписан рапорт за представяне за повишение на убития батальонен командир, сложен там заедно с извлечение от служебното досие.

„Не доживя, сиромашът, до новото си звание.“

От извлечението можеше да се види, че капитан Тараховски, който днес, както се изразяват писарите, „отпадна от дивизията по причина на смърт“, е 32-годишен, че е родом от Нижне-Шадрин на Енисей, преди службата си в армията е бил професионалист-ловец, в армията е прослужил 11 години, има жена и пет деца.

— Сколасал! — продума гласно с укор Серпилин.

Петте деца, с които така без време се беше сдобил Тараховски, правеха пияното юначество на Барабанов още по-подло.

„Ама и аз! — помисли Серпилин. — Трябваше първо да отида не при Цветков, а при Барабанов.“

Той сложи юмруци на масата и тежко се замисли.

Ако трябваше да вземе върху себе си част от вината за случилото се, работата се заключаваше не в това — къде е отишъл най-напред и къде после.

Още преди седмица му стана ясно, че мъчно може да се осланя на Барабанов като на полкови командир и че и замяната му е под ръка — Туманян. Ала Барабанов и досега си оставаше командир на полка.

Защо?

Тук имаше две истини: да, него, Серпилин, не можеха да го укорят, че обича да стоварва на чужд гръб падналите му се неподходящи кадри, той имаше характер сам да се мъчи с тях това беше първата утешителна истина. А другата, неутешителната, се състоеше в това, че той със своите твърде прибързани настоявания да се махне Барабанов не искаше да разваля отношенията си с командувачия армията, които и без това не бяха много добри. До назначението си в полка Барабанов беше година и половина офицер за поръчения при командувачия и беше излизал с него от две обкръжения, първия път той го беше спасил, а втория път командувачият — него. Серпилин разбираше цената на тази привързаност и не я смяташе за слабост на командувачия. Слабост беше другото: че Батюк отстъпи на молбата на своя любимец и като произведе Барабанов майор, го изпрати в полка — „да расте“, макар

Барабанов да не можеше да командува полк и трябваше да почне „да расте“ на друга длъжност.

— Вземи го за полкови командир, няма да се разкаеш — беше казал командувачият на Серпилин.

Това беше молба-заповед и Серпилин се подчини тогава на тази молба-заповед, а после, когато вече стана ясно, че Барабанов командува полка неграмотно, не постави веднага въпроса, че не отговаря на заеманата от него длъжност — отложи.

Барабанов беше от онези хора, които се стремят да компенсират с храброст всичко, което не им достига. Такива хора са опасни. Той беше не много умен, храбър, властолюбив и не търпеше чуждите мнения. Освен това, пиеше.

В неподписания рапорт за представяне на Тараховски беше казано: „Смел и инициативен.“

„Да, инициативен — помисли Серпилин — и неведнъж беше доказал това, командувайки батальон. А на, да удържи полковия командир от пиянско безумие не му достигнала инициатива! А как да го задържи? — помисли той, като си представи реално цялата картина на станалото през нощта в батальона на Тараховски. — Да го задържи със сила? Но Барабанов би измъкнал пистолет, без да се замисля! Да го разоръжи и да телефонира през главата му в дивизията? Но Барабанов сигурно се е позовал на това, че има заповед от дивизията. Да поиска писмена заповед и в отговор да му хвърлят в лицето «страхливец?» «Добре, страхливецо, стой си в командния пункт, аз сам без тебе ще отида!» Не обичаме ние това и лесно е да тласнеш един човек на каквато и да е глупост, като му хвърлиш в лицето — «страхливец». За съжаление, така е. И от това се ползват такива като Барабанов, и по-ниски по ранг, и по-високи по ранг... Да, нещо не е достигнало на Тараховски, за да задържи Барабанов. Вместо това той е отишъл с него и е загинал... Мъртвите срам нямат!“

„А аз самият — изведнъж помисли Серпилин за себе си, — а ние? Стига ли ми винаги на мене всичко, което трябва в такива случаи?“

Барабанов влезе в пристегнатото с нови ремъци късо, черно кожухче, притвори след себе си вратата и застана мирно, рапортува за

пристигането си.

Серпилин погледна със злоба познатото черно кожухче, в което Барабанов продължаваше да ходи, въпреки получената преди седмица забележка, че с това издава на предната линия не само себе си, но и другите. В тази идиотска упоритост се заключаваше цялата му природа.

Лицето на Барабанов беше нахално и нещастно. Серпилин стана, като оправи свляклото се от едното му рамо кожухче. Печката не палеха както трябва дори в блиндажа на дивизионния командир.

— Докладвайте за вашите... — Серпилин искаше да характеризира онова, за което трябваше да доложи Барабанов, но не намери думи: на езика му идеха само псувни. — Е?

Барабанов започна да докладва, а Серпилин без да го гледа, крачеше из землянката и мислеше, че ако се съди по доклада, Барабанов се опитва да се измъкне.

„Надява се на командувачия или на това, че аз няма да поискам в ущърб на себе си да раздухвам историята, случила се в моята дивизия“.

Така ли беше или не, но му се поиска отведнъж да сложи край на надеждите му.

— Ако разчитате, че няма да дам ход на работата, грешите — рече той, като пресече Барабанов.

— Аз не разчитам на нищо — рече Барабанов, — с кръв ще измия своя грях, само ми дайте възможност.

Да, разбира се, като остане командир на полка, Барабанов още утре, за да измие греха си, ще влезе в какъвто и да е пъкъл и ще влезе не сам, а ще повлече след себе си хората, които нямат грехове и които няма какво да измиват от себе си.

Тази мисъл не позволи на Серпилин да омекне, макар че готовността на Барабанов да изкупи своя грях, като отиде на смърт, не будеше у него съмнение.

„В наказателния батальон, с пушка в ръце, ще измиваш греха си“ — искаше да каже Серпилин, но макар да беше решил твърдо да направи за това всичко, което потрябва, окончателното решение не зависеше от него и той не можеше да си позволи да хвърля думите си на вятъра. Затова замълча.

— Разрешавате ли да продължа? — попита Барабанов, измъчен от настъпилото мълчание.

— Продължавайте.

Когато Барабанов доложи всичко от начало до край, от това — колко пил, когато се върнал в полка, до това — как лично на гърба си измъкнал от огъня Тараховски, Серпилин попита:

— Когато организирахте атаката, позовахте ли се на моя заповед?

И по мъничката пауза, която Барабанов направи, преди да каже „не“, разбра: позовавал се е! Позовал се е, защото е бил пьян; в трезво състояние той е твърде военен човек, за да се реши на това.

— В отговор на възражението на Тараховски нарекохте ли го страхливец?

— Не помня — отвърна Барабанов. После погледна Серпилин в очите и рече: — Нарекох го.

И гласът му за пръв път през цялото време трепна.

„Все пак има съвест в тебе“ — помисли Серпилин и като продължаваше да гледа Барабанов в очите, завладя го дошлата му на ум неочаквана мисъл.

— Седнете на масата и пишете.

Той се приближи до масата и като обърна лежащия на нея бележник, побутна го към Барабанов.

— Какво да пиша, другарю генерал? — попита Барабанов, като взе непохватно молива с червените си подпухнали пръсти.

„Премръзнали са му тази нощ“ — помисли бегло Серпилин, като погледна пръстите му.

По лицето на Барабанов видя: мисли, че трябва сега да пише обяснение до командира на дивизията; и на ум не му идва, че става дума за съвсем друго.

— Пишете лично с ръката си скръбната вест до жената на Тараховски. Пишете й как сте убили мъжа й... На нея и на петте й деца... Какво ме гледате?

Но Барабанов продължаваше да мълчи и да гледа Серпилин в лицето, като стискаше силно молива в измръзналите си пръсти.

Онова, което му беше казал Серпилин, беше невероятно, необичайно.

— Как тъй да пиша, че съм го убил? Да не съм палячо? По-добре съд, каквото щете — рече най-сетне Барабанов, силно побледнял.

Но Серпилин, комуто мисълта — да накара Барабанов лично да пише писмо до жената на убития — беше дошла съвсем внезапно, нямаше намерение да се откаже от нея. Мисълта беше жестока, но справедлива.

— Не мога да напиша, че аз съм го убил, другарю генерал — повтори Барабанов и побледня още повече.

Лицето на Серпилин беше все така спокойно и на Барабанов стана още по-страшно от това.

— Не искам да напишете тъкмо тези думи — рече Серпилин, след като помълча. — Вие просто ще опишете на жена му — той побутна по масата към Барабанов извлечението от служебното досие на Тараховски — и на децата му всичко, което е станало. А те сами ще си направят извод кой го е убил — вие или немците, ако пишете честно... Какво ме гледате?... Не се шегувам.

Барабанов инстинктивно издърпа към себе си документите на Тараховски, видя графата „семеино положение“ и изведнъж, усетил как му притъмнява пред очите, изпусна от пръстите си молива и стана. Груб и силен човек, той едва не припадна от изпитания душевен потрес.

— Другарю генерал, давам ви честна дума, ще напиша, но разрешете ми да отида в полка си, не мога пред вас... — рече Барабанов с мъртвешки глас.

— Не можете — рече Серпилин, — а всъщност би трябвало да ви накарам да напишете не само до вдовицата на батальонния командир, а и до семействата на онези войници, които погубихте за тоя, дето духа. От санитарния батальон телефонираха, докладваха, че трима са умрели. — Той загаси своя отново избухнал от гняв глас. — Може да си вървите.

Барабанов козирува с непослушна, като че от памук ръка и тръгна към вратата, но на вратата се обърна.

— А какво ще стане после с писмото? — смутено попита той. Досега беше мислил само как ще пише това писмо: мисълта — какво ще стане после — му дойде наум едва сега.

— Ще ѝ го пратим — рече Серпилин.

— А може ли да се изпраща такова писмо в тила? — викна Барабанов.

— А какво искате — рече Серпилин, — вие ще вършите тук пред очите на всички такива неща, а там, в тила, никой нищо не трябва да знае за тях, така ли?

Въпреки цялото си възмущение, Серпилин знаеше, разбира се, че никоя военна цензура няма да пусне в тила такова писмо, пък и да нямаше цензура, той сам не би го изпратил: това беше невъзможно.

Но Барабанов все пак трябваше да напише това писмо.

— Вървете, това е всичко, което имам да ви кажа!

Барабанов мълчаливо се обърна и излезе.

## ТРЕТА ГЛАВА

Когато към десет часа Серпилин доложи по телефона на командувачия за отстраняването на Барабанов, Батюк горчиво изруга, съгласи се с отстраняването на полковия командир до разглеждането на делото и прекъсна разговора, като каза, че сега ще има гости; сам ще телефонира, след като си отидат.

„Сигурно командувачият фронта е пристигнал“ — помисли Серпилин и повика при себе си Пикин.

След като Сталинградският фронт през декември спря и разби при Котелниково идещата на помощ на Паулус армейска група на Гот и се премести по-нататък към Ростов, в армиите, които бяха обкръжили Сталинград, почна подготовка за щурм. Предвиждаше се операция с решителен изход, всички войски бяха обединени в едни ръце, подчинени на Донския фронт, и на фронта се намираха представители на Главната квартира.

Серпилин, както и повечето дивизии, имаше свой план за боеве от местно значение, които предстоеше да проведе, за да подобри изходното си положение преди общото настъпление.

Проклетата Могила, където беше се разиграла днешната драма, трябваше да бъде завзета след три-четири дни, но Левашов бе прав: след станалото трябваше преди всичко да се свърши тъкмо с тази Могила.

Сега от това имаше не само тактическа, но и психологическа нужда.

— Е, какво ще кажеш, Геннадий Николаевич? — попита Серпилин, когато разгневен и неотспал, Пикин се яви в землянката му с вечната си папка под мишница.

— Барабанов е негодник! А Тараховски баба, имах по-добро мнение за него.

— По-внимателно за мъртвите.

— Нищо, няма да чуе на оня свят! — рече непримиримо Пикин. — Длъжен беше да вземе слушалката и да доложи: командирът на полка е пиян и ме тласка към авантюра!



— Вярно, Генадий Николаевич. Вярно, и на пръв поглед какво по-просто. Но преди да съдиш другите, понякога си мислиш: ами ако погледна себе си в огледалото?

— Че аз всяка сутрин се гледам, когато се бръсна! — рече Пикин. По резките му отговори се чувствуваше колко тежко преживява станалото, но всеки си има своя темперамент.

— Добре, да оставим това — каза Серпилин. — Тараховски все пак няма да възкресиш, но виж батальона му, полка! Какво мислиш във връзка с това?

— Трябва да превземем Могилата. Колко огън е необходим, вече пресметнах — рече Пикин, като отвори папката си.

И Серпилин се зарадва, че пак, както вече неведнъж се случваше, поотделно, без да се наговарят, са дошли с началника на щаба до едно и също мнение.

Работиха около час двамата, обмисляха предстоящия бой, после Пикин си отиде, а Серпилин вече се канеше да полегне малко да поспи, когато изведнъж задрънка телефонът и Туманян доложи, че майор Барабанов се е застрелял в землянката си.

— Ей сега идвам при вас — каза Серпилин и остави слушалката.

После отново я взе и телефонира в армията. Командувания го нямаше на мястото му, началник-щаба също. В края на краищата той успя да се свърже с члена на Военния съвет, бригадният комисар Захаров.

— Чух за вашите работи — рече Захаров.

— Това още не е всичко — рече Серпилин, като надви желанието си да отиде първо в полка, а после вече да докладва. — Барабанов се застреля. Отивам в полка.

— Ама глупав човек! — охна в слушалката Захаров. — Как се случи това?

— Не знам — рече Серпилин.

— А къде е Бережной?

Серпилин обясни.

— Добре, иди в полка — каза Захаров. — Ще съобщя на командувания, но той дълго още ще бъде зает, а аз ще дойда след два часа. Ще се върнеш, нали, дотогава?

— Ще се върна — рече Серпилин.

Из целия път до полка той мълча в колата, като мислеше, че макар в полка да не обичаха Барабанов, това, че се е застрелял, все пак ще направи на хората тежко впечатление.

Той и сега след всичко станало не се каеше, че е заповядал на Барабанов да пише това писмо. Беше виновен в друго — че не бе поставил на време въпроса за уволнението на Барабанов от полка. Беше ясно, че трябваше да го постави, но не го постави. Оттук започна всичко.

Той влезе в землянката на Барабанов, очаквайки да види там тялото му. Но в землянката на леглото се търкаляше само черното кожухче на Барабанов и на окаляния от валенките под тъмнееше петно кръв.

Туманян доложи, че след като телефонираше, у застрелялия се Барабанов открили признаци на живот и го откарали в медицинския санитарен батальон.

— Е, и какво? — бързо попита Серпилин.

— Още не знаем.

Серпилин седна до масата и заповяда да го свържат със санитарния батальон. Като държеше слушалката в ръка и очакваше да го свържат, той гледеше оставения наред масата недописан лист хартия.

„Уважаема Варвара Амосовна — беше написано там. — Като командир на полка, трябва да известя вас и вашето семейство за постигналото ви нещастие. Вашият мъж капитан Николай Константинович Тараховски падна геройски днес в нощен бой. Аз лично, като командир на полка...“ На това място писмото на Барабанов прекъсваше. Не беше намерил сили да напише какво е направил той „лично като командир на полка...“ Беше предпочел да умре, вместо да обясни това.

Гласът от санитарния батальон едва се чуваше. Свързката като напук не се получава. Серпилин се назова и попита какво е положението на Барабанов. Той не разбра веднага думата, която няколко пъти му повтаряха, и едва после разбра: „изваждат“.

Операцията току-що беше почнала. Значи, кой знае защо, по-нататък в болница не бяха го откарали. Решили бяха да правят операцията в санитарния батальон.

— Изваждат куршума — каза Серпилин на Туманян и на няколкото още струпали се в землянката офицери. — Може и да оцелее. — И като заповяда да му телефонира, когато операцията свърши, постави слушалката.

Туманян взе да излага както винаги бавно подробностите — как влязъл, как видял лежащия на пода Барабанов, как викнал ординареца, как вдигнали и сложили Барабанов на леглото, как отначало позвънил на Серпилин, чак после дотърчала лекарката — и се разбрало, че Барабанов е още жив.

— А къде е тя? — попита Серпилин за лекарката.

— Отиде с него в санитарния батальон — отвърна Туманян. — Съвсем се побърка жената! — На мрачното му дългоносо лице за пръв път през цялото време се изписа въннение.

Серпилин не отговори нищо. Той знаеше, че Барабанов беше ерген, живееше като със своя жена с тази вече немлада — по-стара от него — лекарка от полевата болница, която, когато той дойде в полка, също си бе издействувала да бъде преведена тук.

— Дълго ли е лежал тук, преди да влезете?

Туманян сви рамене.

— Не знам.

Серпилин остана в полка един час, за да даде разпореждания относно предстоящия бой за Могилата, после погледна часовника си и забърза към дивизията.

От санитарния батальон телефонираха чак преди тръгването му казаха, че куршумът е изваден, но състоянието му е още тежко, не може да се гарантира за живота му.

Когато Серпилин се върна, Захаров още не беше дошъл. Бережной също не беше се връщал, беше тръгнал от Зубовка, но в санитарния батальон не беше пристигнал и не се знаеше къде да го търсят. Напълно беше възможно да е решил да извърви заедно с попълнението десетина километра. Това беше в неговата натура.

„Ето кой ще страда!“ — помисли Серпилин, като съжали, че с него не е сега Бережной.

„Все пак заедно би било по-леко да говорим със Захаров. Втори самоубиец вземам на душата си. Тогава Баранов, сега Барабанов“.

Той мислено постави тези имена едно до друго, заради поразилото изведнъж слуха му съзвучие, макар че нищо общо, освен

съзвучието на имената, нямаше между тези двама души, нито между обстоятелствата, при които те двамата бяха направили това.

Тогава, в четиридесет и първа, излъга вдовицата на Баранов: „Падна геройски...“ Сега няма кого и няма защо да лъже! Тази лекарка, която сега е там, в санитарния батальон, сама знае всичко за своя Барабанов, и хубаво, и лошо. Може би тази нощ дори е пила заедно с него, а той се е лигавил пред нея, а после се набутал на предната линия. А може и не. Левашов казва за нея, че тя оказвала добро влияние върху Барабанов.

— Няма кого и няма защо — гласно повтори той.

„Как така няма кого? Ами вдовицата на Тараховски? Ами на семействата на онези войници, които са били тежко ранени и са умрели в санитарния батальон, нали също ще пишем, че са паднали геройски, както се казва, без да влизаме в подробности... И нищо друго не можеш да направиш и не бива да правиш...“

Той отново си спомни за Баранов и се замисли: защо толкова хора тогава, в четиридесет и първа, се бяха объркали, не издържаха?

Казват, че ако потопят водолаз изведнъж, от един път, без спирания, до дъното, от ушите му ще бликне кръв. Така е и с хората на война. Един издържа, а на друг кръвта рухва от ушите, ако го спуснат отведнъж до дъното на отговорността. Сега почнахме да побеждаваме, но войната никога не е леко нещо, особено ако не се забравя, че хората умират всеки ден и час. Напишеш в заповедта една буква — и някой е умрял. Прекараш сантиметър по картата — и някой е умрял. Викнеш по телефона на командира на полка „натисни“ — а трябва да се викне, обстановката налага — и някой е умрял. През месец юни генерал-майор Серпилин завърши формирането на дивизията си с девет хиляди души... А колко от тях са останали в строя до днес? Пък и отговорността е не за девет хиляди души, а ако се смятат децата и жените, и майките, на които те са единствени и не единствени, може би тогава, през юни четиридесет и втора, е носил отговорност за четиридесет хиляди души, ако не и повече. И то не за първи път през войната, преди това също е носил... Отвратително нещо е войната и най-отвратителното е, че преди да й дойде краят, изобщо не свършва. Всяка стрела на картата и всяка заповед носят някому смърт... „Тогава как можеш ти, подлецо, да заповядваш в пияно състояние?“ — помисли Серпилин с отново избухнал срещу Барабанов гняв.

Но не се поддаде на това гневно избухване, не защото беше несправедливо, а защото човекът, който го беше предизвикал, беше сам сега между живота и смъртта, взе слушалката и позвъни в санитарния батальон. Хирургът доложи, че Барабанов все още не е излязъл от шоковото си състояние.

— Ясно. Телефонирайте ми сами — рече Серпилин.

Бригадният комисар Захаров влезе в землянката сам, без съпровождачи, изслуша рапорта, стисна ръката на Серпилин и взе да разкопчава телените копчета на кожухчето си. То не се свлече изведнъж от пълните му рамене — ръката се закачи в ръкава. Серпилин направи крачка, за да му помогне, но Захаров се отдръпна, отстъпи назад и набързо смъкна кожухчето си.

— Благодаря за вниманието, Фьодор Фьодорович, но не ми е удобно: ти си по-стар от мене.

Той окачи кожухчето, свали ушанката, приглади късите коси на побелялата си кръгла глава и седна срещу Серпилин.

— Откровено казано, имаш късмет, че докладваш на мене, а не на командувачия — той изригваше огън и жупел по телефона, когато чу от мене за самоубийството! Какво, още ли го няма Бережной?

Серпилин отговори, че Бережной го няма още и почна своя доклад от последното си телефониране в санитарния батальон.

На лицето на Захаров открито се изписваше всичко, което той чувствуваше, докато слушаше разказа.

Бригадният комисар Захаров нямаше навик да скрива чувствата си, не се стесняваше да мисли гласно, а говореше, с редки изключения, онова, което мислеше. Макар че воюваха заедно не чак толкова отдавна, на Серпилин се струваше, че познава Захаров отдавна и добре, не само защото той беше идвал често в дивизията на Серпилин, но и защото двамата бяха хора с еднаква съдба. Единият беше командувал в Гражданската война батальон и полк, другият беше политрук на ескадрон, и двамата бяха прекарвали в Червената армия точно толкова, колкото беше съществувала. Наистина Захаров не беше прекъсвал четири години, както Серпилин, но макар никога да не говореха на тая тема, на Серпилин се струваше, че и за Захаров с неговия откровен характер сигурно тези години не са минали леко. Като не знаеше нищо определено, той мислеше за Захаров тъкмо така и му беше по-леко, че сега, в тая невесела минута, срещу него седи не

някой друг, а бригадният комисар Захаров, когото в армията войниците наричаха зад гърба му Костя зарад откритата му душа и зарад очевидната му за всички храброст, както и за онова усещане на неговата близост до тях, което руските хора изразяват с една дума — „прост“, влагайки в тая дума най-висок похвален смисъл.

Когато Серпилин стигна до това как заповядал на Барабанов да пише писмо, Захаров въздъхна и се навъси. Би предпочел да не чува това.

Серпилин и сам разбираше цялата си отговорност за онова, което сега разправяше на Захаров. Ако Барабанов умре, без съмнение ще се намерят хора да кажат: погаври се с полковия командир, доведе го до самоубийство. Могат и дело да заведат, и от дивизията да го махнат...

Ала какъвто и обрат да вземаше работата по-нататък, Серпилин смяташе за необходимо да каже всичко, както е било, без да поставя откровеността на разказа в зависимост от това дали ще умре, или ще оцелее Барабанов.

— Кое смяташ за причина на опита, нека го наречем засега така, да се самоубие? — попита Захаров, който упорито мълчеше, докато Серпилин не се доизказа до край.

— Причината е моят разговор с него.

— Ако не беше се сдържал и в яда си беше ударил по мутрата тоя пиян глупак, той, какъвто си е, по-леко би понесъл! — рече Захаров.

— Не съм научен на това — рече Серпилин. — Мене са ме били, аз не съм бил, не виждам полза от това.

— А от твоя разговор е излязла голяма полза! — рече Захаров. — Човекът можеше още да воюва, а си забил куршума...

— Не помислих за тази възможност.

— Не познаваш добре хората.

— Види се, така е — рече Серпилин, макар да не беше съгласен, че не познава добре хората.

Захаров разбра, че отговорът не е искрен, и попита:

— Значи, не разчиташе съвестта да заговори у него?

— Не разчитах.

— А защо тогава си го карал да пише писмо, щом не си разчитал? Ето, ако беше написал писмото и не беше се застрелял,

какво щеше да правиш с това писмо? Нали в тила нямаше да го пратиш?

— Нямаше да го пратя.

— Тогава защо си го накарал да пише? За да заговори у него съвестта ли? Или е така, или не те разбирам! И не усуквай, моля ти се!

— Аз не усуквам, другарю член на Военния съвет... — понечи да отговори Серпилин, но Захаров го прекъсна.

— Остави, остави, чуваш ли, остави! — извика той. — Аз говоря с тебе другарски, остави това!

От гняв жилите на челото му се издуха.

— Аз не усуквам Константин Прокофиевич — тихо, вече без оскръбление повтори Серпилин. — В такива неща не можеш да си дадеш веднага сметка. Разбира се, помислих за съвестта. А за възможните последици — не.

— Точно така — рече Захаров. — А когато съвестта на човека отскочи от предпазителя, особено ако тя е ръждясала — всичко вече може да стане. Ти не си помислил, а сега отиде, та се не видя... — Той неопределено махна с ръка. — Какво си смятал да правиш с Барабанов, ако... — Той не довърши. Всичко беше ясно и без това.

— Съд и наказателен батальон — рече Серпилин. — Ако не го спасяха отгоре.

— Кой „отгоре“? Аз ли? — попита Захаров.

Серпилин сви рамене и не отговори. Беше казал, бяха го разбрали, а не искаше в дадения случай да нарича нещата с имената им.

— Да-а. Командирът на полка е все пак фигура — рече Захаров, като стана и се заразхожда из земянката.

Серпилин мълчеше.

— Какво мълчиш?

Не му се искаше сега да говори лошо за Барабанов, но на прекия въпрос трябваше да отговори онова, което мислеше.

— Точно така, фигура — рече Серпилин.

— Да — рече Захаров. — А командуваният казваше, че Барабанов бил добър в четиридесет и първа, много добър; и в четиридесет и втора, когато излизали от Харковското обкръжение, също се проявил. Излиза, че бил добър, а станал лош, а?

— Не знам — рече Серпилин. — Навярно и сега може да му се намери работа, на която да е добър. Знам едно: не може да командува полк. И се проклинам, загдето не издействувах отстраняването му.

— Не издействувал! Я го виж ти! — рече Захаров. — А мигар от тебе зависи — кажеш и свършено?

И макар че външно онова, което каза, беше укор за Серпилин, фразата му всъщност имаше друг, по-важен смисъл; командувачият беше упорит и своенравен — и работата с него беше трудна не само за Серпилин, но и за Захаров.

— Все едно — рече Серпилин, — аз бях длъжен да поставя въпроса, щом съм смятал така!

Захаров го погледна, възви се и още няколко пъти мина напред-назад по земята.

Серпилин вдигна телефонната слушалка. Телефонираха от санитарния батальон, в гласа на хирурга имаше задоволство.

— Всичко е наред, другарю генерал. Излезе от шокото състояние, няма вече непосредствена опасност. Но щеше да е свършил, ако беше три милиметра по-наляво.

Серпилин остави слушалката и въздъхна дълбоко.

— Значи, жив е — рече Захаров; той разбра това по лицето му, преди Серпилин да заприказва.

— А не ти ли минава през ум, Фьодор Фьодорович, че ръката му е сбъркала не случайно? От отговорност се страхувал, а докрай все пак не поискал да се убие. Възможно ли е да е било така?

— Не — отвърна Серпилин. Каза го с увереност, защото си спомни мъртвешкия глас на Барабанов, когато го помоли да го пусне в полка. Тогава не разбра този глас, но сега си го спомни и разбра. — Той е войник, а не палячо. Стрелял се е сериозно.

— Ей сега ще телефонирам на командувачия — рече Захаров. — Ако там няма огън, ще отидем с теб в полковете.

— Разрешавате ли да ви оставя? — попита Серпилин.

— Ако е за обед — рече Захаров, — ще обядваме в полка.

— Разрешавате ли, ей сега ще се върна? — повтори Серпилин, без да се вдава в обяснения. Той действително искаше да се разпореди за обед, но ако трябваше да обядват не тук, а в полка, все пак не беше излишно да телефонира там.

Захаров махна с ръка и вдигна телефона.



Когато Серпилин се върна след пет минути, Захаров стоеше вече облечен.

— Да вървим ли? — попита Серпилин, като обличаше на свой ред кожухчето.

— Да вървим, само че не там, където се канехме. — Лицето на Захаров изразяваше недоволство. — Командуващият ме моли да дойда и да те взема със себе си. Тебе те викат в Москва. — Той, както се стори на Серпилин, искаше да добави още нещо, но се въздържа.

Захаров седна отпред, до шофьора, а Серпилин — на задното седало сам.

Пътуваха мълчаливо. Захаров, който беше прослужил целия си живот в армията, знаеше, разбира се, че за тоя час, докато началството беше седяло в блиндажа, вече са успели да просветят неговия шофьор. И при все това не искаше да се връща в негово присъствие към разговора за Барабанов.

Да говори защо викат Серпилин в Москва, също не идеше. На въпроса на Захаров по телефона — каква е причината, Батюк беше отговорил късо: „Когато дойдеш, ще ти обясня.“

За лишен път беше показал своя нрав, грубиянинът! А сега Серпилин седи там отзад и напразно се сърди на него.

Наистина защо го викат? Не е чак толкова голяма птица един дивизионен командир, та да го прехвърлят преди боевете от един фронт на друг през Москва. Пък и не изглежда да е така, още повече, че тъкмо днес сутринта командуващият фронта говореше съвсем друго. Вземаха началник-щаба на армията във фронта, в оперативното управление. Тази работа беше предрешена. Командуващият фронта назова кандидатура за замяна, но не срещна съчувствието на Батюк.

— Е какво пък — рече командуващият фронта — щом, както винаги, не искате да вземете отвън, помислете за някои от своите. Ето, имате Серпилин — командир на дивизия, академик, смяташе се някога у нас в академията за един от най-силните в курса. Помислете за него.

— Ще помисля — неопределено рече Батюк.

С какво беше завършил разговорът, Захаров не знаеше; командуващият фронта беше взел със себе си Батюк и заедно бяха заминали за току-що дошлата тежка артилерийска бригада от резерва на Главното командване.

Но дори и ако работата е решена, все пак няма нужда да се вика Серпилин в Москва. Ще го утвърдят и задочно.

„Тогава защо го викат? Снемат го във връзка със самоубийството на Барабанов? Но нали вече е известно и на командувачия по телефона е казано, че Барабанов, както изглежда, ще остане жив. Впрочем, всичко става!“

Захаров знаеше как понякога такива работи изведнъж дявол знае по какви канали достигат най-горе и за едно денонощие се превръщат в цял пожар. И макар да си член на Военния съвет, току-виж всичко профучи край тебе, сякаш те няма!

„Не, аз ще го защитавам смело, да става каквото ще“ — помисли сърдито Захаров.

Той сне ушанката си, поразчорли косите и се обърна към шофьора. Не можеше да издържи дълго мълчание, дори когато не беше в настроение.

— Николай, какво разправят войниците в Серпилиновата дивизия за настъплението?

— Не можах да науча, другарю бригаден комисар.

— А вчера у Бухвостов, когато ноцувахме с тебе, какво приказваха?

— Разправяха: след седмица трябвало да ударим ние.

— А защо след седмица?

— Шофьорите ходили към Камишин за концентрати, разправят — много артилерия от РГК<sup>[1]</sup> мъкнели към фронта.

— А защо все пак седмица?

— Ами смятат така: докато я домъкнат, докато я поставят на позициите, докато връчат заповедта — ето ти седмица. А повече не допускат. Защо ще стои напразно? Нали е РГК — не само при нас трябва.

— А кога предполагаш да превземем Сталинград?

— Лично аз ли?

— Лично ти.

— Добре би било за двацет и трети февруари, за годишнината на Червената армия!

— Та ти си запланувал операцията за дълго време! — усмихна се Захаров.

— Фрицовите го превземаха по-дълго.

Като изви кормилото и едва не попадна с дясното задно колело в канавката, шофьорът избиколи срещнатия влекач. Емката с рев, на първа скорост, вземаше дългото нагорнище. Разговорът прекъсна.

На Серпилин, който през цялото време виждаше пред себе си широките, готови да пръснат кожухчето рамене на Захаров, наистина се струваше, че Захаров знае защо са го повикали в Москва, но не иска да каже. Едва ли ще е за нещо добро. Ако беше за добро, не би издържал, би го зарадвал. Пък и откъде накъде ще чака добро? В края на краищата той прие първата дошла му на ум мисъл, че командувачият, без да чака никакви разследвания, на своя глава е дал на делото пълен ход и е поискал да го освободят от командването на дивизията. Изобщо, ако се случеше в армията неприятно произшествие, Батюк смяташе, че е по-добре за въдворяване на реда да се бърза и да се тимари повече, отколкото недостатъчно. И от гледище на самосъхранението винаги досега излизаше прав.

„Само че нещо много е избързал този път — помисли Серпилин. — Какво пък, ще трябва пак да доказвам, че не съм добиче.“

За това той беше, да речем, готов — нямаше да превие врат. Но докато докажеш, от дивизията все пак ще те изтръгнат като зъб.

Той гледаше пътя и всичко, край което минаваха, с особено остър поглед, който идеше от мисълта, че може би ще трябва да се прости с всичко това.

Леден, обхван от камиони път, с огладени до блясък хълмчета и падинки, толкова твърди, замръзнали, че сякаш никоя пролет няма да ги раззелени... Войници на камиони, с вдигнати яки на кожухчетата, с нахлупени до над очите ушанки... Все пак интендантството не го измами — макар и със закъснение даде много кожухчета, почти колкото трябваха. От убитите, ако не останеха под огъня на ничия земя, а имаше възможност да ги приберат и погребат, сваляха кожухчетата; спущаха ги в братските могили само по войнишките им дрехи. Това беше в реда на нещата и не можеше да бъде другояче, но сега Серпилин с тъга помисли за това и дори зиморничаво потрепера с рамене, сякаш не тях, а него спущаха в ледения недълбок гроб само по военните му дрехи, без кожухче и валенки...

Невесели за зимно настъпление места! Додето стига поглед — нито един населен пункт. Всичко живо се е настанило и мръзне в земянките или се е прикътало към редките развалини, останали след есенните боеве. Към такива като ей тази двуметрова тухлена стена от свинеферма, на половин километър от пътя... Превзеха я в първия ден на ноемврийското настъпление. Тук беше едно денонощие наблюдателният пункт на дивизията, после едно денонощие командният пункт, после щабът на артилерийския полк, който отиде също напред, а сега вече от месец се намира вторият ешелон. Натъпкали се бяха там — един до друг като сардели, но държат за това място: все пак стена, пък и близко до пътя.

В един от срещнатите камиони караха познатите сандъци с концентрати.

„Пак просо, запасиха ни за цяла неделя“ — помисли Серпилин.

С храната на фронта последния месец не бяха зле. А с топливото — тежко. Телеграфните стълбове в дълбокия сняг настрана от пътя са най-верните свидетели за това! Към всеки от тях са се проточили от пътя по няколко редици стъпки. А стълбовете имат за едно неопитно око странен вид. От подножието до височината на вдигната човешка ръка всички те са сякаш еднакво изстругани на грамаден струг — нагоре и надолу се разширяват до нормалната си дебелина, а в средата са одялани до възможния предел. На всеки стълб е останало точно толкова дърво, колкото да не се счупи от вятъра. И всичко това са направили войнишките ръце нощем, когато няма чуждо око. Върви войникът нощем, отбие се от пътя към стълба, одяла няколко трески, пъхне ги във валенките и отmine. Всекиму се иска да стъкне огън в такава зима. А с какво ще го стъкнеш, когато наоколо няма нито едно дърво, а всичко, което е могло да бъде изгорено — и плетища, и стобори, и тезеци, и слама — отдавна са изгорили! Имаше и разяснения, и наказания, и заповеди, подписваше ги и Серпилин, но нищо не помагаше. Животът си вземаше своето...

Когато излязоха от разположението на втория ешелон на дивизията, Серпилин неволно се огледа, макар да нямаше никаква видима граница, която да отделя разположението на дивизията от другите части, той помнеше тази граница на местността и по картата.

„Ще ми бъде тежко все пак, ако ме изхвърлят от дивизията“ — отново помисли той.

Това беше ставало вече с него веднъж, през февруари на четиридесет и втора. Случват се на война такива неща, когато се смяташ за виновен, макар и да си прав, и това, че си прав разбираш не само ти самият, но и другите хора, които са задължени да те смятат за виновен.

Тогава през февруари четиридесет и втора го отстраниха от дивизията, загдето не беше изпълнил заповедта и не беше завзел в определения срок районния център Грачи, на границата на Калужска и Брянска област.

В този срок нямаше абсолютно никакъв смисъл, освен един единствен: взетият от немците Грачи трябваше непременно да бъде вписан във вечерния фронтов бюлетин, а после в утринното съобщение на Информбюро от 23 февруари 1942 година — деня на Червената армия. Това се смяташе за необходимо, защото макар зимното ни настъпление при Москва вече да замираще и да се водеше с последни сили, а на места и просто без всякакви сили, най-горе се смяташе, че тъкмо на 23 февруари в съобщението трябва да се появят големи населени пунктове.

Никой не беше запитал предварително Серпилин дали ще може да вземе Грачи за тази дата. По общата обстановка се смяташе, че може, и казано общо, немците действително седяха в този Грачи като на подрязан клон, но за да се подреже грамотно този клон, без особени загуби, потребно беше поне още едно денонощие. А ето това не пожелаха да разберат нито по-рано, нито после. Армията беше обещала Грачи на фронта, фронтът — на Главната квартира, и от Серпилин поискаха той да направи всичко, но да вземе Грачи до 24 часа!

Той беше готов да направи всичко — той и без това правеше всичко — но не искаше да хвърли безмислено във фронтални атаки своя полк, разположен на открито поле в снега пред Грачи. И тъкмо за да вземе този Грачи, без да губи изнурените от боеве останки на полка си, той сглоби два подвижни отряда и с един от тях дори замъкна през гората на шейни няколко оръдия, за да запуши горския път в тила на немците и да ги накара да напуснат Грачи.

Но, излиза — и така му казаха по телефона — Родината иска той да вземе този Грачи не тогава, когато може да го превземе, а едно денонощие по-рано. В дълбочината на душата си знаеше, че Родината не може да иска това: Родината може да иска от синовете си подвиг, но не безмислена смърт.

Така мислеше той, макар и да не го каза, когато командувачият армията поиска от него превземането на Грачи до 24 часа на 22 февруари на всяка цена. Той просто доложи по телефона за взетите мерки и за това, че по негови пресмятания най-късно след едно денонощие немците ще бъдат принудени сами да почнат бързо отстъпление и той по петите им ще се втурне в Грачи и ще го завземе целия, не изгорен.

Командувачият не можеше да не разбира, че това е истина и че никаква друга истина няма и не може да има. Не можеше да не разбира това: беше умен и, по убеждението на Серпилин, талантлив човек, който беше успял вече, както и самият Серпилин, да се научи на много неща през двата и половина месеца настъпление. Но този път той беше глух и безпощадно настойчив.

— Или ще вземете до 24 часа Грачи, или ще ви отстраня от дивизията — такъв беше краят на разговора им.

„Отстранете ме!“ — искаше да викне Серпилин по телефона. Той не викна това, а каза „слушам“, не само защото е тежко да се окажеш отстранен от дивизията; още по-тежка беше мисълта, че ако откаже да изпълни тази неразумна заповед, ще го отстранят, а заместника му все пак ще накарат да жертвува полка, който лежеше в снега пред районния център Грачи.

Той каза „слушам“ и не изпълни заповедта. Тоест даде заповед за артилерийска подготовка и отначало определи за атака един час, а после го промени и определи друг, по-късен, вече по мрак, за да понесе по-малко загуби. Още по видело тръгна под обстрел към разположения на открито пред самия Грачи батальон, пренесе там наблюдателния си пункт и, пренебрегвайки опасността, през цялото време остана там, за да не разговаря повече с армията, за да отговарят на всички позвънявания: командирът на дивизията го няма, намира се в бойните редици на пехотата. А когато наближи вторият, отложен срок на атаката, не отмени този път заповедта и няколко групички хора — това беше всъщност всичко, с което разполагаше батальонът — се вдигнаха

от снежните ями, където лежаха, придвижиха се на сто и петдесетина метра и отново залегнаха под немския минохвъргачен огън. След половин час доложиха на Серпилин, че немският огън не е потушен и е невъзможно да се придвижат по-нататък, и той заповяда да се окопаят.

Той нямаше с какво да потуши немския огън, знаеше това отнапред: имаше само по няколко снаряда на оръдие. Разбира се, можеше да вдигне останките от полка още на няколко атаки, да се придвижи още стотина метра, да пожертвува пред районния център Грачи всички, които бяха останали от полка, но тъкмо това не искаше да направи.

Малко преди полунощ командувачият все пак се докопа до него по телефона, намери го там, в снега, в полето, пред Грачи, където лежеше с командира на батальона.

— Защо не докладвате за превземането на Грачи?

— Защото не съм го превзел — рече Серпилин.

— Разбирам това. А кога ще го превземете? Поне в покрайнините не сте ли навлезли? — настояваше командирът.

Серпилин доложи, че не е навлязъл и в покрайнините.

— Тогава кога ще навлезете? На вас, като командир на дивизията, ви остават преброени минути! След 24 часа, ако не бъдете в Грачи, вие не сте вече командир на дивизията! Незабавно атакувайте!

Серпилин въздъхна дълбоко и почна да обяснява положението. Сега сигурно, ако се беше създала подобна обстановка, биха се съобразили с очевидността, но тогава, през февруари четиридесет и втора, не поискаха и да слушат... Разговорът се прекъсна. Обезпокоените немци откриха с минохвъргачките площаден огън и пак прекъснаха връзката. И Серпилин не се погрижи да я възстановят, разбра от разговора, че в историята с взимането на Грачи се е намесило нещо, което притиска не само него, но и командувачия армията, а може би дори и по-горе. Откъде бе започнало това и как се е завъртяло той не знаеше и не узна, но като си даваше напълно сметка за последиците, все пак не организира нова атака: беше му жал за себе си, но още повече му беше жал за хората.

Когато на сутринта, измръзнал до кости, в разкъсано от шрапнели кожухче, той се върна на командния си пункт, в предаденото по радиото съобщение на Информбюро споменаха между другите

големи населени пунктове освободения през тази нощ районен център Грачи.

Като предчувствуваше какво ще стане по-нататък, той изпита съблазънта да се върне в батальона, да се изправи в цял ръст, да тръгне под куршумите посред бял ден на открито място и да загине. Поне отведнъж ще свърши всичко! Изпита съблазънта, но не й се поддаде, макар че в онова настроение, в което беше тогава, не му се струваше нито най-страшно, нито най-трудно да умре.

Какво беше станало по-нататък — той не обичаше да си спомня. В средата на деня го извикаха в щаба на армията, дето се намираше не само армейското, но и фронтовото началство. За това, че уж завзетият Грачи не е завзет, бяха вече донесли най-горе; буря застрашаваше всички.

Ако Серпилин беше склонил глава, беше премълчал, щяха отначало да му натрият носа, а после полекичка да го измъкнат от бедата. Но той не склони глава и упорито каза всичко, което мислеше. Каза с риск да оскърби и да бъде подведен под съд. Каза, без да уважава в тая минута човека, когото беше уважавал дотогава, и въпреки подчиненото си положение съумя да му даде да почувствува неуважението. А под съд не отиде, защото привечер вече неговият заместник, действайки по неговия план, беше превзел Грачи без загуби.

Не отиде под съд, но и в дивизията не се върна.

Два месеца се въртя в резерва, доказваше, че не е добиче. В очите на хората, с които говореше, виждаше често разбиране и съчувствие, но понеже веднъж вече беше доложено до най-горното място, че е наказан за измама, а Грачи е превзет поради намесата отгоре, или не се решиха, или не можаха да доложат повторно. Не помогна дори самоотверженият рапорт на неговия заместник. Добре че това време съвпадна с периода на пролетното затишие, инак щеше да го преживее още по-тежко. Назначиха го отново командир на дивизия и го пратиха да я формира не защото беше доказал правотата си, а просто защото беше минало време. И може би ако не напомняше тъй упорито за правотата си, това време щеше да мине още по-бързо. Просто мина времето и бяха нужни командири на дивизии...

С човека, който тогава направи от него изкупителна жертва, вече не се срещаше. Знаеше, че тъкмо този човек прояви после рядка



смелост в тежките летни боеве на четиридесет и втора година, но какъв беше той оня ден, не можа да забрави: казаната дума назад не можеш да върнеш. Искаше да забрави, защото и двамата бяха хора от една армия, която биеше един враг, но не можеше...

„Нима пак ще попадна в същата въртележка? — мислеше Серпилин, когато се приближаваше към щаба на армията. — Не, лъжеш, няма да се оставя! Пък и времето все пак се мени: разбрали са някои неща, отказали са се от някои неща — войната ги е научила.“

---

[1] РГК — Резерв на Главното командване. — Б.пр. ↑

## ЧЕТВЪРТА ГЛАВА

Командуваният армията генерал-лейтенант Батюк седеше в своя команден пункт, пиеше чай и докато чакаше Серпилин, се колебаеше как да разговаря с него.

Изобщо Батюк не беше човек, склонен към колебания, и смяташе това за свое достойнство. Той обичаше яснотата. А тук имаше тъкмо неяснота.

От една страна, щом Барабанов все пак е направил беля, това му даваше повод да натрие носа и на Серпилин, когото Батюк, макар и да ценеше, не обичаше заради неговото вироглавство.

От друга страна, когато Батюк доложи за случилото се през нощта, командуваният фронта не обърна особено внимание и още веднъж настойчиво повтори: „А вие все пак помислете за Серпилин като за началник-щаб.“ И Батюк отговори, че няма какво да мисли дълго; ако фронтът му предлага тази кандидатура, той няма възражения.

Серпилин е вироглав и това е лошо, но той все пак е свой. Поне Батюк го познава, а кого ще пратят отвън, не се знае.

„Нищо, със задълженията ще се справи, а в останалото ще го поокърша!“ — самоуверено помисли той за Серпилин.

За тая самоувереност имаше причина. Батюк беше „окършил“ не един, не двама подчинени през дългите години на военната си служба. С началник-щаба, който сега си отиваше, той беше в добри отношения: оня началник-щаб беше съумял да се нагоди към характера на командувания, недостатъкът му от гледище на Батюк се заключаваше не във вироглавството, а в това, че горе, в щаба на фронта, за тоя началник-щаб се беше създадо твърде високо мнение, а Батюк не обичаше, когато се набиваше в очи някой по-нискостоящ от него.

При такова положение на нещата той беше готов да се раздели дори с един добър началник-щаб. Жалко само, че го вземаха на фронта. Не е чак толкова голяма птица началникът на оперативното управление на фронта, един командувач армия в сравнение с него е все пак

фигура, но Батюк не обичаше негови бивши подчинени да работят в по-горни щабове.

Че Барабанов се е застрелял и че е останал жив, Батюк беше узнал вече след заминаването на командувачия фронта. Това, че Барабанов се е стрелял, възмути Батюк повече, отколкото всичко, което беше направил в пияно състояние. Батюк презираше самоубийците и за себе си не допускаше такава възможност, защото смяташе, че човек трябва да се бори за живота си до последен дъх, докато не го убият. „Виж го ти! Уплашил се от наказателния батальон. Първо, още нищо не е свършено, командирът на дивизията няма последната дума, второ, в наказателния батальон също можеш да се отървеш с раняване и пак да направиш кариера. И ако там трябва да загинеш от куршум в гърдите, все пак е в боя, а не сам да се стреляш!“

Направеното от Барабанов в пияно състояние ядосваше Батюк, макар за него да нямаше нищо ново в това, че Барабанов е можал да пийне повече, отколкото трябва. „Изложи ме, кучият му син — мислеше сърдито Батюк, — сам поиска да отиде в полка и ме изложи! А изцяло ми е задължен. Кой би дал на тоя глупак полк? Забрави се там на самостоятелната длъжност и ме злепостави... Разбира се, ако е искал Серпилин, е можел да потули, знаел е, че ако не потули, ще причини неприятност лично на командувачия, но не е взел това под внимание.“

От сутринта Батюк изпитваше гняв срещу Серпилин. Но сега след като Барабанов се беше стрелял, този гняв беше отстъпил на втори план. Сега вече въпросът не беше може ли или не може да се потули.

„Сега надали ще трябва да го изпращат в наказателния батальон: сам се е наказал, а два пъти не наказват, но ще изключат тоя глупак от партията за такава постъпка. Тук вече със Захаров няма да излезеш на глава“ — помисли Батюк.

С такива хора като Барабанов, които явно ме му бяха равни, Батюк, ако имаше разположение към тях, беше господарски груб и добър. С тях той беше по-друг човек, отколкото с онези, които бяха в състояние да се отнасят критически към неговите съждения и можеха, по негово мнение, да му турят крак или да го заобикалят в службата, а заобикалящи го в службата напоследък се появяваха все повече и повече.

Когато казваха, че Барабанов е спасил някога Батюк, хората преувеличаваха: не беше го спасил, а просто заедно с другите го беше мъкнал ранен. Затова пък наистина Батюк беше спасил Барабанов от смърт: на могъщите си рамене той го беше изнесъл от полесражението в четиридесет и втора година при Харков през време на всеобщата бъркотия. Изнесъл го беше, а после, когато се натъкна на немците, остави Барабанов до себе си, стреляше с автомата и отблъсна противника: четирима повали, а останалите се отдръпнаха и изчезнаха, тръгнаха да търсят по-лека плячка, не знаеха, че стреля срещу тях, останал сам-самичък, самият генерал-лейтенант Батюк. А после пак метна Барабанов на гръб и достигна все пак до своите, до отстъпващия в паника полк. Прати командира на полка редник заради страхливостта му, а полка приведе в ред и го изведе. Така стояха в действителност нещата между него и Барабанов, за онова, което сам беше направил за Барабанов, Батюк го обичаше повече, отколкото за каквото и да е друго, обичаше го и сега, макар да беше до крайност ядосан.

„Какво пък — помисли Батюк, като се връщаше от мислите си за Барабанов към мислите за Серпилин, — нека бъде началник-щаб, ако, разбира се, го утвърдят.“

Позвъняването от Москва, въз връзка с което Батюк беше повикал Серпилин и беше заповядал да приготвят „У-2“, за да го откарат на летището, откъдето излитаха самолетите за Москва, свидетелствуваше, че най-вероятно ще го утвърдят. Той имаше стари връзки, имаше съученици на високи постове: ако не беше така, щяха ли от Генералния щаб да се обаждат да се пусне за четири денонощия в Москва един командир на дивизия по семейни причини. Батюк веднага отговори: „Нека да замине“. Пък и тези семейни причини...

Когато помисли за семейните причини на Серпилин, Батюк реши окончателно, въпреки Барабановата история, да разговаря със Серпилин мирно и тихо. Хората са си хора. Днес той има семейни причини, а утре ти самият може да имаш...

Серпилин очакваше, че щом влезе и доложи на командувачия за пристигането си, командувачият, както обикновено ставаше, когато беше разгневен, ще се надигне, ще опре на масата юмруци и навел почервеняла бръсната глава, загледан не в тебе, а в картата, ще изломоти в мустаците си: „Докладвайте“.

Но не се случи нищо подобно. Когато Серпилин влезе заедно със Захаров и почна да докладва за случилото се в дивизията, Батюк го спря и кимна към Захаров.

— Главното вече знам от Константин Прокофиевич. А за дълъг доклад нямаш време. — Той погледна часовника си. — Жена ти не е добре. Трябва да летиш за Москва, ако искаш да я завариш.

Каза на Серпилин за жена му веднага, без предисловия, не от коравосърдечие, а защото така гледаше на нещата. Ако с него беше се случило подобно нещо, не би очаквал от другите да го усукват.

Серпилин побледня силно и като потърси с ръка облегалото на стола, се отпусна мълком на него. Само в това се изрази тежестта на изпитаното от него сътресение: човек, прослужил целия си живот в армията, той седна пръв в присъствието на командувачия и члена на Военния съвет, без дори да помисли за това.

— Разрешавате ли да запаля? — попита той с чужд глас, измъкна от джоба си пакет „Казбек“, почука с мундщука по капака, драсна кибрит и пхна клечката от обратната страна на кутийката.

Батюк каза, че „У-2“ е вече приготвен, че му се разрешава отпуск за четири дни, че от Москва е телефонира лично заместник-началника на Генералния щаб и заповядал Серпилин да му телефонира по прекия кабел преди излитането си.

От всичко, което му каза Батюк, мисълта на Серпилин отдели отначало само думите за четирите дни отпуск. За четири дни — значи не е за погребение.

— Тогава какво, да поръчам ли прекия кабел — попита Батюк.

И Серпилин, забелязал едва сега, че седи, а командувачият стои, стана от стола и мълчаливо кимна.

Като гледаше как Батюк отива към масата, вдигна слушалката и поръчва прекия кабел с Москва, той продължаваше да мисли — от какво ли умира жена му. Навярно от сърце. За първи път се случи това, когато той беше още там, в Колима; за втори път — когато се върна. Значи сега е трети път.

Той беше свикнал да живее без нея, свикнал беше да не я вижда дълго, но мисълта, че изобщо няма да я има, беше така безвъзвратна, че не се побираше в ума му.

Той изпитваше едно усещане, което не беше изпитвал от детинство: струваше му се, че ей сега ще заплаче. Нелепостта на тази

мисъл го накара да побърза.

— Другарю командущ — рече той, като направи две крачки към масата, зад която седеше Батюк — докато чакаме прекия кабел, разрешете да доложя...

Батюк го погледна с неудоволствие. Виждайки скръбта на Серпилин, искрено не искаше да се връща на Барабановата история.

— Няма нужда — рече той. — Всичко е ясно. Барабанов се е наказал, а мъртвият си е мъртъв. Ще поприказваме, когато се върнеш от Москва.

Захаров също с неудоволствие погледна Серпилин. Той се страхуваше, че Серпилин ще поиска да разкаже на Батюк за обстоятелствата, които бяха предшествовали самоубийството на Барабанов, и смяташе това в дадения момент излишно.

Но Серпилин искаше да доложи не за това, за което двамата мислеха, и когато Батюк го спря, настойчиво повтори:

— Аз все пак моля, другарю командущ, разрешете да доложя.

Батюк кимна неодобрително, но нямаше основание да забранява. „Какво пък, говори, щом толкова искаш“ — такъв беше изразът на лицето му.

И Серпилин почна да докладва за предстоящия бой. Докато докладваше, в средата на доклада вече разбра сам, че той, Серпилин, докато не проведе боя и не завземе тази проклета Могила, няма да се отдели от фронта.

Като изслуша доклада докрай и уточни с въпроси няколко подробности, Батюк вече се канеше да отговори, че е съгласен — нека Пикин, който ще остане за командир на дивизията, да проведе този бой.

Но не успя да каже това, защото по прекия кабел дадоха Москва. Той назова номера и подаде слушалката на Серпилин.

— Другарю генерал-лейтенант — рече Серпилин, като чу в слушалката познатия глас на Иван Алексеевич. — Докладва Серпилин. Вие сте разрешили да ви телефонирам.

Той започна разговор по установения ред, защото не искаше да показва пред Батюк приятелската си близост с началството.

— Беда, Федя — с далечен глас рече Иван Алексеевич в бръмчащата слушалка. — Твоята Валя получи инфаркт, лежи в жилището ти. Много е зле. Бях през нощта при нея.

— В съзнание ли е? — попита Серпилин.

— В съзнание. Молеше ме да не ти съобщавам. Но аз не я послушах, реших да те повикам. Батюк разреши, говорих с него. Телефонирай ми направо от летището, ще ти пратя кола.

— Утре ще се помъча да излетя — рече Серпилин.

— Защо не днес?

— Днес не мога.

Иван Алексеевич, изглежда, искаше да възрази, но не възрази. Знаеше, че на война се случват такива „не мога“, които не можеш да прескочиш. Защо „не мога“, не се опита да разбере, а само разтревожен каза:

— Ех, гледай — и още веднъж повтори: — Имай пред вид, Батюк лично ми даде съгласието си да те пусне.

— Разбрах всичко — рече Серпилин и като постави слушалката, срещна очите на Батюк.

— Искам да ръководя сам сражението.

— За Барабанов ли искаш да се оправдаваш с тази Могила? — попита Батюк.

— Искам не да се оправдавам, а да я превзема.

— Ще я превземат и без тебе.

— А аз искам в мое присъствие.

Батюк сви рамене: той не смяташе, че има право да забрани на Серпилин да направи това в създалата се обстановка.

— Само че после не се сърди на себе си и на мене — рече той.

И като смяташе работата за свършена, повика дежурния и заповяда да отменят полета на „У-2“ и да го приготвят за утре сутринта.

— Разрешавате ли да замина за дивизията? — попита Серпилин.

— Слушай, Константин Прокофиевич — рече Батюк, като се обърна към Захаров, — моят разговор с командувачия фронта, който започна при тебе, имаше продължение. Смятам, че трябва да кажа на Серпилин. Какво мислиш ти?

Захаров кимна.

Серпилин гледаше с недоумение Батюк.

— Командувачият посочи твоята кандидатура за началник-щаб на армията — рече Батюк.

Той имаше навик да казва „ти“ на всички подчинени, без изключение, независимо от положението и възрастта, макар че би се учудил много, ако някой от тях изведнъж му отговореше със същото. Впрочем, той на свой ред смяташе за нещо редно, ако онези, на които сам бе подчинен, му говореха на „ти“, независимо от неговата немалка възраст и чин генерал-лейтенант.

— Как гледаш на това? — попита той Серпилин, който мълчеше.

— А вие? — попита на свой ред Серпилин, без да се старае да скрие учудването си.

— Отнасям се положително, инак не бих те питал, сам разбираш, не си малък! — рече Батюк с отсценка на предизвикателство.

„Ето на, не те обичам, сам знаеш за какво, а все пак дадох съгласие да те назначат началник-щаб, защото съм справедлив. А ти, макар и да мислиш, че ме познаваш добре, не ме познаваш. А сега де!“

Вместо да побърза с отговора, Серпилин продължи да мълчи.

— Е как? — повтори вече сърдито Батюк, който не притежаваше голямо търпение.

Серпилин отговори, че ще се постарее да оправдае доверието.

— Докато заминеш за Москва, така или иначе ще се реши — рече Батюк. — Ако е положително, когато се върнеш, веднага ще постъпиш... Ще се справи ли Пикин с дивизията?

— Аз вече ви докладвах, че той заслужава повишение.

— Помня, че си докладвал — рече Батюк, — но тогава не беше възникнала такава ситуация.

— Разрешавате ли да замина за дивизията?

— Замини — рече Батюк. — И не се пъхай много-много под огъня. Не е в твоята Могила сега същината на работата.

Каза това, макар да изпитваше уважение към Серпилин, загдето не се възползува от законната възможност да отлети в Москва, като стовари на другите недовършената черна работа с тази Могила.

— Само времето да не се промени до утре! Прогнозата не е особено добра, може да се окаже неблагоприятно за летене... — забеляза Батюк, като стискаше вече за сбогуване ръката на Серпилин.

Захаров също стисна ръка на Серпилин, но мълчаливо, без думи. Пък и какви думи бяха необходими тук? В такива случаи човек сам решава съдбата си и глупав е оня, който не разбира това.



Душата на човек, току-що изпитал дълбоко лично сътресение, но принуден да се занимава с неотложни работи, прилича на река, където едно под друго, без да се смесват, с различна бързина влекат водата две различни течения.

Решил веднъж за себе си, че не може да замине за Москва, без да е завършил с Могилата, по пътя за дивизията Серпилин вече не се връщаше в размишленията, могъл ли е или не е могъл да постъпи друго.

Седнал в своята емка, той мислеше за бъдещото сражение, за това, че умно е постъпил, като е заповядал колата му да го следва в щаба на армията — сега се връщаше без разтакания; оставаше малко време и не биваше да го губи, макар че с Пикин беше вече уговорено всичко, и там, в дивизията, докато той беше тук, работата вече се вършеше.

Сега от двете страни на пътя се мяркаше в обратен ред и пъплеше насреща му всичко, което беше видял, когато отиваше за щаба на армията и мислите какво и как ще бъде, ако стане началник-щаб на армията, отначало мимоходом, а после все по-настойчиво възникваха в ума му.

Но под всички тези мисли, свързани с работите, с които му предстоеше да се занимава, неотстъпно минаваше дълбоко второто течение: в Москва умираше жена му.

Трябваше да вземе височината Могила — а жена му умираше. Трябваше да реши кой по-добър батальонен командир да постави на мястото на убития Тараховски — а жена му умираше. Ще трябва да прибере по-далеч от пътя, за да не го бомбардират, втория ешелон на свързочния батальон — а жена му умираше. Ще трябва да проправи овреме, преди настъплението, втори снежен път към фронта успоредно на оня, по който минава сега, и да не допусне да го изкорубят предварително — а жена му умираше...

Когато минаваше през разположението на втория ешелон на дивизията си, Серпилин едва не се сблъска на кръстопътя с излизащата от страничния път „санитарка“. Шофьорът на „санитарката“ в желанието си да пусне емката с началството, удари спирачките и забоксува на средата на пътя.

От кабината на санитарната кола изскочи един боец, заобиколи тичешком колата и заедно с шофьора на Серпилин почна да бута отзад.

Но колата продължаваше да боксува. После се отвори задната вратичка и оттам изскочи жена и взе да бута колата заедно с мъжете.

Серпилин позна веднага тази жена. Беше лекарката от полка на Барабанов, същата, която беше се преместила неотдавна от болницата и с която живееше Барабанов. В колата очевидно лежеше Барабанов и тя го придружаваше.

Серпилин отвори вратичката на емката и тръгна към санитарната кола с намерение да помогне и защото жена буташе колата, и защото изобщо смяташе това в реда на нещата. Но докато се приближи, те с общи усилия я изтикаха.

Шофьорът, санитарят и жената стояха и си поемаха дъх. Жената имаше още сравнително младо, но повяхнало лице с големи красиви еврейски очи. Като си пое дъх с мъка, тя допря пръсти до ушанката. Изпод ушанката, която се беше смъкнала настрана, докато беше бутала колата, стърчеше кичур черни прошарени тук-там коси. Серпилин видя тези прошарени коси и почувствува жалост към жената, било защото си спомни за жена си, било защото видя посивелите ѝ коси и помисли, че и да остане Барабанов жив, тази жена все пак няма да бъде дълго щастлива с него: стара е за него.

— Другарю генерал — почна да докладва тя.

Но Серпилин я спря и попита:

— Кого карате? Барабанов ли?

— Да.

— Как е самочувствието му?

— По-добро — радостно и високо каза, почти извика тя.

И стресната, сякаш с тези думи за доброто самочувствие на Барабанов можеше да му навреди, почна с угаснал глас да обяснява как минал куршумът, че още три милиметра по-наляво — и всичко щяло да бъде свършено.

— Но сега е по-добре, казвате? — попита повторно Серпилин.

— Казаха, че можем да го пренесем.

— В съзнание ли е?

— В съзнание.

Тя отгатна, че Серпилин ще поиска да види Барабанов, но не знаеше за добро ли е, или за лошо.

— Не възразявате ли като лекарка? — попита Серпилин, когато се приближи до задната вратичка на санитарната кола.

— Не възразявам, другарю генерал.

Той отвори, качи се в колата и отново притвори след себе си вратичката. Вътре беше полутъмно.

— Какво има, Соня? — попита тихо Барабанов.

Серпилин се придвижи опипом покрай отметнатата встрани седалка и видя лицето на Барабанов, който лежеше на висяща носилка. Очите бяха отворени и го гледаха с почуда.

Но на Серпилин не му дойде на ум да обясни как е срещнал тяхната кола и защо е попаднал тук — всичко това беше несъществуващо.

— Как се чувствувате? — попита той.

— Казват, че ще остана жив — слабо, но ясно отвърна Барабанов.

И като облиза устни с език, додаде:

— Не мислех, другарю генерал, че ще ви видя още веднъж в живота си.

И по начина, по който каза това, Серпилин разбра: „Не, не е хитрувал Барабанов със себе си пред дулото на пистолета. Не е имало у него никакви «ами ако». Човекът е изпитал смъртоносния удар на съвестта и се е лишил от живот. Останалото е случайност.“

И макар че по логиката на установения ред опитът за самоубийство не смекчаваше вината на Барабанов, а само я увеличаваше, Серпилин, наведен над него и загледан в очите му каза:

— Оздравявайте. Няма да искам за вас наказателен батальон.

И като помълча, добави:

— Ще настоя да ви понижат. А наказателен не чакайте. Когато се върнете в строя, ще ви взема за командир на разузнавателна рота.

— Сега ще ме изключат от партията — рече Барабанов, като въздъхна полека, защото дълбокото въздишане беше болезнено за него.

— Все пак ще ви взема в разузнавателната рота — рече Серпилин, съвсем забравил в тази минута, че най-вероятно вече няма да командува своята дивизия.

— Ще пращам половината от атестата си на семейството на батальонния командир — каза изведнъж Барабанов. — Когато след операцията се освестих, намислих: ако остана жив ще пращам. Такава ми била съдбата. Че какво — след късо мълчание добави той така, сякаш Серпилин се канеше да му възрази, — аз съм ергенин и нямам майка.

За жената, която стоеше там, до колата, на пътя, той дори и не спомена. „Не му е жена и няма да му бъде жена“ — помисли Серпилин.

— Добре, оздравявайте — рече той.

Но Барабанов го задържа с поглед.

— Ако искате, напишете сами на жената на батальонния командир, че аз съм виновен за неговата смърт. Нека знае.

— Няма — рече Серпилин. — Ако ѝ пиша, няма да приеме от вас атестата.

Той разбра, че думите на Барабанов за атестата не са просто минутен порив, а обещание за цялата война, обещание, от което, дори ако после съжали за него, няма да се откаже...

На излизане от колата Серпилин отново видя близо до себе си лицето на военната лекарка Соня, както той сега мислено я нарече. Тя беше вече втикнула прошарения кичур коси под ушанката и лицето ѝ сега изглеждаше по-младо.

„И все пак ти няма да бъдеш щастлива“ — със съчувствие към нея помисли Серпилин и като се канеше вече да се обърне и да потегли, спомни си, че в Барабановия полк ще има сражение и през нощта трябва да се предвидят загуби в убити и ранени.

— Закарайте майора в болницата — каза той на военната лекарка — и веднага се връщайте в полка. Предстоят бойни действия.

Щом пристигна в щаба на дивизията, Серпилин влезе право при Пикин. Пикин не беше сам: при него беше командирът на артилерийския полк.

— Е как е, другарю генерал? — попита тревожно Пикин. Той знаеше, че Серпилин е заминал за армията, но не знаеше защо — мислеше, че е заради Барабанов.

— Нищо, всичко е нормално — рече Серпилин, решил още из пътя, до завършването на боя да не казва никому, дори и на Пикин, че го викат в Москва.

— Бережной се върна преди половин час и отиде право в полка, помоли ме да ви съобща, че ще бъде там — рече Пикин.

Серпилин кимна.

— Ще се видим. Ще отида там. Докладвайте предложенията си.

Пикин взе да докладва, като меко спущаше силно наострения си молив върху образцово начертаната схемичка и сегиз-тогиз

поглеждаше артилериста, като подчертаваше с това, че те са работили заедно над предложенията.

Поставил в основата уговорения още от сутринта със Серпилин общ замисъл на боя, той сега го подкрепяше с цялото необходимо счетоводство на войната.

Като слушаше Пикин, Серпилин си помисли, че ще му бъде жал да се разделя с такъв началник-щаб, но да се опитва да го изтегли със себе си в щаба на армията не бива и да мисли. Това би значило да се оголи дивизията. Дори ако Батюк не поиска да назначи Пикин за командир на дивизията, Пикин, колкото и тежко да му бъде назначаването на друго място него, и в този случай пак няма да поиска да напусне дивизията, преди да почувствува, че новият командир е влязъл напълно в ролята си.

Мислейки за бъдещето, Серпилин изпитваше сега известно чувство на вина пред своя началник-щаб и като одобряваше предложенията на Пикин, изведнъж извън обикновените служебни думи на одобрение рече: „Чудесно, Геннадий Николаевич, благодаря. С такъв началник-щаб човек би служил цял живот.“

Похвалата беше приятна за Пикин, но нещо в гласа на Серпилин го стресна и той изгледа командира на дивизията с дълъг, внимателен поглед, без обаче да попита нищо.

„Да, добре се разбираме — помисли Серпилин, — дори когато мълчим, се разбираме. А как ще бъде с Батюк, ако, въобще бъде. Предстои ми тежък кръст, но колко тежък? Ето къде е въпросът.“

По пътя за полка, за където Серпилин беше взел със себе си артилериста, се завърза разговор за разхода на снарядите. Артилеристът се стискаше: като предчувствуваше предстоящото настъпление, не искаше да изразходва за отделна задача нищо извън строго необходимото. Ами ако после не попълнят до нормата!

— Не ставайте скръндза! — сърдито рече Серпилин. — Снощи сте се поскъпили за снаряди, а сте изгубили хора.

— Аз не съм се скъпил — възрази артилеристът. — Не поискаха от нас огън.

— Тъкмо там е работата, че не са поискали. Не поискали от вас огън, а хвърлили хората в огъня и ги изгорили. Маскираме се, наричаме пехотата по телефоните клечици, пръчици! Немците, ако не са кръгли глупаци, отдавна знаят не по-зле от вас и мен това кодиране.

А ако човек се замисли, тия думи, дявол да го вземе, дори и като код са отвратителни: „Клечици, пръчици...“ Сами се приучваме на равнодушие!

Той помълча и рече строго на артилериста, че съвестта му го задължава да осигури предстоящия бой със свръхточен огън. Батальонът и без това вече е понесъл загуби. А войникът, когато се е вдигнал на атака, няма защита. Кожухче, рубашка, долно бельо и под долното бельо — тяло, а куршумът се забива в него.

— Поддръжката на вашия огън — ето цялата му защита. Друга защита той няма.

— Другарю генерал, според мене... — започна обиден артилеристът.

— Според вас, според вас... Според вас вие сте добър командир на полк и според мене също сте добър. Затова и споделям с вас, смятам, че ще ме разберете.

— Всичко ще бъде направено, другарю генерал — рече артилеристът. — Само, откровено казано, страх ме е, че няма да попълнят комплекта преди голямото настъпление.

— Колкото и да е трудно, ще го попълнят — уверено рече Серпилин.

Той наистина беше уверен в това. Време е да се свърши със Сталинград. Макар другите фронтове да продължават успешно да настъпват, техните сили също не са безгранични; колкото по-нататък настъпват те на запад, толкова по-остра става нуждата да се освободят в тяхна помощ ония седем армии, които са заети тук, в тила около Сталинград.

Серпилин помисли за завършването на Сталинградската операция като за нещо реално и сега вече недалечно. За него това ще бъде третият кръг от живота му във войната: първият — от Могилъв до излизането от обкръжението при Елня, вторият — при Москва от назначаването му в дивизията до уволняването му, третият ще завърши тук, в Сталинград. А после — попълнения, ешелони, прехвърляне на други фронтове — ще почне новият кръг, четвъртият.

„И този четвърти кръг...“ — Той отново помисли за жена си.

Да, разбира се, тя е молила да не му съобщават нищо. И все пак му бяха съобщили. Тя му беше казала веднъж, че ако ѝ е писано да умре, по-добре ще е това да се случи, когато го няма край нея. И той знаеше, че тя е казала тогава истината. Желанието ѝ да го избави от тежестта на своите последни минути беше по-силно от желанието ѝ да го види, защото тя го обичаше повече от себе си, и това не са думи, каквито тъй често си казват хората, а истина.

Когато Серпилин заедно с артилериста се добра до полка и влезе в бившата земянка на Барабанов, дето се разпореждаше Туманян, Туманян стана от масата и като закри с ръка слушалката, поиска разрешение да довърши разговора си по телефона.

— Говоря със заместника по тила, другарю генерал, за маскировачните халати.

Серпилин кимна. Разговорът беше необходим. Той сам беше заповядал да се съберат и докарат в полка маскировачните халати, за да има достатъчно за всички, които ще тръгнат тая нощ в атака.

След като свърши по телефона, Туманян доложи за обстановката, за направените приготовления и за това, че в полка се намира Бережной.

— Пристигна преди час и веднага отиде в батальона на Тараховски. Искан да го задържа, докато се стъмни, по пътя падат единични мини. Днес един свързочник беше ранен, но... — Туманян сви рамене, без да довърши.

Жестът се разбираше без думи. Бережной както винаги не беше послушал.

— Ето и аз отивам да видя хората там — рече Серпилин.

Той още по пътя за полка беше решил първо да отиде в двата батальона, които трябваше да настъпят през нощта, като обхванат от две страни височината.

— Аз вече ви докладвах, другарю генерал, там отиде замполитът — рече Туманян, който не одобряваше решението на Серпилин.

— Толкова по-добре — отвърна Серпилин, — ние днес с него още не сме се виждали.

— Разрешавате ли да ви придружа? — попита недоволно Туманян.

Той току-що се беше върнал оттам, където се канеше да отиде Серпилин, и нямаше ни най-малко желание да отива отново. Но не

можеше да не предложи това.

— Не е нужно — рече Серпилин. — Останете тук с артилериста, сверете неговите и вашите сведения. А аз няма да остана дълго в батальоните, ще се върна след два часа.

Съпровождаха го до батальона двама души: един млад, неотдавна пристигнал в дивизията лейтенант, помощник на началник-щаба на полка по разузнаването, и ординарецът на Серпилин — Птицин.

Въздухът почваше едва-едва да посивява и когато бяха изминали половината път, около шестстотин метра, Серпилин си помисли, че ще се връща от батальона вече по мрак. И той като Бережной нямаше време да чака настъпването на мрака, за да иде в батальона, но мисълта, че на връщане ще минават това открито място вече по тъмно, му беше приятна.

Една единична мина тресна отпред и вдигна стълб от пушек и сняг. Ординарецът Птицин, който вървеше зад Серпилин, закричи тъй близко, че Серпилин почувствува на тила си дишането му.

— Не бързайте, Птицин, ще ме настъпите по петите — рече той, без да ускорява крачките си.

Птицин беше попаднал при него като ординарец случайно. През августовските боеве, при голямата бомбардировка той заедно с няколко други избягали от предната линия войници беше задържан близо до командния пункт на дивизията. Настояваха да го дадат заедно с другите под съд, но Серпилин, научил за тях чак привечер, когато общата обстановка се подобри, поиска сам да види бегълците — нямаше навик да решава, без да помисли.

Птицин привлече вниманието му с клюмналия си вид и гъстата си, бяла, отдавна небръсната четина. Поради тази четина той изглеждаше почти старец.

Серпилин попита коя година е роден. Оказа се, че е роден в 1895 година — връстник. Нареди при първия случай да пратят всички останали обратно на предната линия, а Птицин взе за свой ординарец вместо убития предния ден при бомбардировката.

— Ще проверя лично каква птица сте — рече той на Птицин, — а опитате ли се да избягате още веднъж, лично ще ви застрелям.

И така Птицин остана ординарец при Серпилин. Той не се опитваше вече да бяга, а със своята мълчаливост и абсолютна честност



— доста важно качество за един ординарец — допадна на Серпилин.

Серпилин смяташе, че на този немлад и многодетен войник, по гражданска специалност счетоводител, е било от самия бог заповядано да му бъде ординарец. Все пак семейство от седем души, а да бъде убит като ординарец има по-малка вероятност, отколкото в ротата.

Що се отнася до храбростта, Птицин беше не по-храбър и не по-страхлив от другите, човек като човек. Страхът от смъртта външно се изразяваше у него само в едно: под огъня се стараеше да стои съвсем близо до Серпилин, като си мислеше, че не могат да убият генерала.

Ето и сега той почна да настъпва Серпилин по петите и го разсмя с това.

Лейтенантът вървеше на няколко крачки отпред. Далече тресна още една мина и Серпилин забеляза, че рамото му трепна.

„Да, ей така някога ще избухне такава случайна мина на двеста метра по-близо и ще улучи божите раби, всички заедно, без да държи сметка за чиновете“ — помисли неволно Серпилин. Не искаше да мисли, а помисли.

Там, в Москва, утре го очакваше само скръб. И все пак мисълта, че може да не доживее и до това, му се стори тежка.

На триста метра, там, където бяха минали, съвсем близо до командния пункт на батальона, тресна трета мина.

„Не в твоята Могила е сега същността на работата“ — спомни си Серпилин думите на Батюк и като въздъхна и ускори крачките си, помисли, че не е така, че все пак днес същината на работата е тъкмо в тази Могила и той би престанал да бъде той, ако постъпеше не така, както беше постъпил.

## ПЕТА ГЛАВА

В предната щурманска кабина на лекия бомбардировач, преустроен за куриерски самолет, носовите картечници бяха свалени, но останалите от тях прорези не бяха запушени добре и насрещният въздух нахлуваше през шевовете.

Серпилин, който пристигна в последната минута, когато вече пускаха моторите, беше напъхан в кабината отдолу, под краката му хлопнаха люка и той се мушна между двамата куриери, които носеха за Москва секретната поща. Куриерите също мръзнеха въпреки кожусите и валенките си. Не можеше нито да се обърне, нито да се помести и от тази неподвижност му ставаше още по-студено. Добре, че все пак успя. Още минута и щеше да остане да чака до другия ден.

Самолетът летеше ниско. Зад треперещия плексиглас на кабината се виждаха подробностите от засипаната с безкрайни снегове земя. Потънали в снега къщурки с право нагоре издигащи се зимни пушеци, сиви върху белотата пътища, черни петна на пробитите в леда дупки с низ от стъпки, товарни влакове със зелени покриви и водна кула с козя ледена брада... На земята беше също студено.

Серпилин на няколко пъти усети, че въпреки студа е готов да заспи. Но всеки път не си позволяваше това от страх да не замръзне.

Той се безпокоеше: ами ако летецът не успее навреме по видело да стигне Москва и кацне да пренощува по пътя? Едва когато отдясно под крилото мина Рязан, се успокои: между Рязан и Москва нямаше къде да се каца.

Нощната операция беше свършила благополучно. Обкръжиха и превзеха Могилата, като заловиха четиридесет пленници. Заплатиха доста скъпо: имаше убити и ранени, и измръзнали. Оня лейтенант от щаба на полка, който беше пристигнал неотдавна и придружаваше Серпилин в батальона, беше убит от мина тъкмо в края на боя, когато сиромашът сигурно вече е мислил, че всичко е минало. На самия Серпилин парче от същата мина разсече ръкава на кожухчето до рамото. Нямаше време да даде да зашият кожухчето, а не поиска да го

смени с друго: свикнал беше с това и сега летеше с него. През дупчицата влизаше студ.

Ако не беше нападението на Барабанов, което беше разтревожило немците, загубите можеха да бъдат и по-малки. Но изобщо, като се вземе пред вид резултатът, те бяха от ония загуби, които наричат оправдани, и Серпилин не страдаше за тях; само веднъж си спомни за убития пред очите му младичък лейтенант: канеше се да започне живота от този бой, а вместо това свърши в него.

Самолетът летеше почти с бърснещ полет и от това идваше усещането за голяма скорост, макар тя за такъв тип машини да беше недостатъчна. Когато го създадоха, нарекоха го „СБ“ — скоростен бомбардировач. Заради скоростта бяха облекчили въоръжението му и не бяха му поставили броня. За мерило бяха взети собствените ни остарели изстребители — „СБ“ по бързина можеше да им избяга. А на практика стана ясно, че месершмитите лесно ги догонват и ги запалват. Сега производството им бе спряно и малкото, които бяха оцелели, доживяваха времето си, както и този от куриерската връзка. Бяха почнали войната всъщност без сериозен съвременен бомбардировач. И колко глави поради това бяха паднали и във въздуха, и на земята — един бог знае!

От фронтовия вестник, който беше в джоба на кожухчето, беше погледнал само първата страница. Нямахше търпение да го разгъва и прелиства: не му се подчиняваха замръзналите пръсти. На първа страница беше напечатано вчерашното съобщение на Информбюро: на юг ние бяхме заели столицата на Калмикия, Елиста, Тормосин и станица Нижне-Курмуярская — все важни пунктове и разположени далече почти на половината път от Сталинград до Ростов.

След два дни мълчание отново се споменаваха за настъпателни боеве в Северен Кавказ. Значи настъплението продължаваше и там. На Централния фронт бяха завзети Великие Луки. Трудно е да си представиш размаха на настъплението там, но ясно е едно: не дават на немците да изтеглят оттам, от север, резервите си.

От съзнанието, че ето вече месец и половина как гоним немците, ти става, ако не по-леко, то някак си по-просто да мислиш за собствената си скръб. Тя не става по-малка от това, не! Но чувствуваш, че има нещо по-високо и по-голямо от всичко останало и по-голямо от

собствената смърт, ако днес през нощта ти и оня лейтенант си бяхте разменили местата, и по-голямо от оная смърт, към която летиш...

„Към нея или подир нея?“ — помисли той безсилен сега, когато приближаваше Москва, да пропъди мисълта, че това денонощие, с което се бе забавил, може би е променило вече всичко в неговия живот, макар да лети, надявайки се още да каже нещо и да чуе нещо, в действителност всичко се е свършило и той вече от много часове живее на света сам, съвсем сам...

Самолетът почна да слиза, отпред в тъмното светнаха двете слаби светлинни на пистата. Разтърси се и отново рязко се устреми нагоре.

— Не можа! — възбудено викна единият куриер. — Искан да ношува, негодникът му, в Москва, а ти загивай като муха!... — Той изпсува уплашено.

— Нищо... както миналия път, ще кацне — обади се вторият куриер.

Летецът направи остър вираж и отново рязко почна да слиза. Куриерът отдясно мълчеше, вкопчил ръка в коляното на Серпилин. А седналият отляво още веднъж повтори: „Нищо, ще кацне“ — с напрегнатия глас на човек, който съзнава опасността, но с всички сили се старае да не се поддаде на страха.

„Ей сега ще се разбием“ — помисли Серпилин, трепнал от този глас.

Самолетът се блъсна о земята, подскочи, отново се блъсна и се плъзна, като продължаваше да потреперва и да подскача.

— Извинете, другарю генерал — рече куриерът, като сваляше ръката си от коляното на Серпилин.

Когато вече излязоха от самолета и тръгнаха по летателното поле към дежурната стая, невидимият в тъмното летец, който вървеше до Серпилин, рече:

— Лошо поддържат летателното поле... Колко пъти им е казано!

— Щом не ти е стигало времето, трябваше да пренощуваш в Рязан — рече оня куриер, който при кацването се успокояваше: „Нищо, ще кацне.“ — А ти винаги си като чумав.

— Бои се, че жена му ще пренощува с някой друг — обади се първият куриер.

— От нищо не се боя — отговори летецът. — Дори такива глупци като тебе не се боя да карам. Старае се човек за вас денонощно, защото бързате, а вие на това отгоре сте и недоволни.

— Бързаме, ама не за оня свят — рече куриерът.

В дежурната стая беше неправдоподобно топло. Като си разтъркваше замръзналите пръсти, Серпилин помоли оперативния дежурен да телефонира в Генералния щаб — да повика кола.

— Не става толкова бързо — рече оперативният дежурен, като вдигна телефона. — А не може ли да заминете с куриерската свръзка? Тяхната кола вече чака — кимна той към куриера. — Ако сте за Генералния щаб, те тъкмо там отиват.

— Аз отивам в района на академията „Фрунзе“ — рече Серпилин. — Но все едно.

Колата вървя дълго и няколко пъти боксува на откритите места, където снегът беше навейал пътя. Куриерите изскачаха и я бутаха. Серпилин не излизаше. Той беше премръзнал така, че зъбите му тракаха, пък и куриерите бяха яки момчета.

Последния половин час пътуваха по-бързо. Куриерите седяха зад Серпилин и се разговаряха за свои работи. За някакъв си колега, който изklinчвал от дежурствата, страхувал се да лети; за друг, когото оня ден свалили над Ладога; и за това — дали ще се наложи, или не да летят утре отново...

Когато стигнаха центъра, Серпилин заповяда да спрат колата пред метрото, като смяташе неудобно да задържи куриерите с пощата.

В метрото беше топло и многолюдно, и тази многолюдност го порази. През пролетта на четиридесет и втора година, когато беше за последен път в Москва и пътува с метрото, в тези часове имаше къде-къде по-малко народ. Съседите във вагона приказваха за войната и не за войната, но в паметта от липса на навик оставаше тъкмо онова, което не се отнасяше за войната. Някакъв висок човек с шапка, с яркочервени големи уши, увиснал на каишите, се навеждаше пиански над седналата пред него хубавичка жена и говореше пълни глупости, че как някой си Колпаков съвсем не бил чак такъв цар и бог, за какъвто се представял, и че ако тя иска, може и без всякакъв Колпаков да отидат утре на парниците и да си доставят оттам зелен лук и печурки — той го изговаряше „печИУРки“, а жената, като го слушаше, гледаше виновно край него по посока на Серпилин, и в начина, по който

гледаше, и в неловкостта, която беше изписана на лицето ѝ, все пак се чувствуваше войната.

А до Серпилин — той седеше полуобърнат и не ги виждаше — две жени, ако се съдеше по гласовете им немлади, приказваха за някаква шлосерка, която за поправка на парното отопление искала два килограма черен, а за един и половина не искала и да чуе. Едната от жените я ругаеше, а другата я оправдаваше, като казваше, че и шлосерката има също деца. И в този отдалечен от войната разговор, и в „двете кила черен“, и в това, че не е шлосер, а шлосерка, също се чувствуваше войната.

От метрото до къщи Серпилин вървя пеша. Вървеше, без да мисли за нищо свързано, само ускоряваше все повече и повече крачките си. Ако имаше сили, би се затичал, но вече нямаше сили.

Когато се изкачи на третия етаж по тъмната стълба, потърси на обикновеното му място звънеца, не го намери и потропа с юмрук. Отвори му една жена, която му се стори непозната.

Попита първото, което му дойде наум: „Вие лекарка ли сте?“ — Но тозчас разбра, че тя не е лекарка. — Жената беше облечена в бархетен халат, с едната си ръка го придържаше на гърдите, а в другата държеше тиган с пържени картофи.

Серпилин все още не можеше да разбере коя е тази жена, разбра само едно: не е лекарка — и тръгна покрай нея към вратата на стаята си.

— Няма я! — извика жената и без да изпуска тигана, се спусна подир Серпилин и го хвана за ръкава на кожухчето така, като че не можеше да допусне той да влезе в стаята си. И от този неин порив Серпилин разбра: умряла е... Пусна дръжката на вратата, обърна се и погледна жената в очите.

— Кога? — попита само той.

— Вчера я отведоха в болницата, през деня — рече жената.

Серпилин се отпусна на поставения до стената сандък и чувствувайки, че не се владее, с разтреперани пръсти бръкна в джоба на кожухчето да извади цигари.

— Истина ли казвате?

— Разбира се — рече жената. — А вие какво помислихте? — И по очите му разбра какво е помислил. — Не, не, наопаки. Вчера през деня ѝ стана по-добре, затова решиха да я откарат в болницата, там ще

я гледат, има лекари, а тук само една медицинска сестра и аз... — Тя говореше това, като все още държеше в ръцете си тигана.

От кухнята излезе едно четиринайсетгодишно момче и застана до нея.

— Върви, яж — рече жената, като подаваше на момчето тигана.

Момчето хвана дръжката на тигана с пеша на куртката си и го понесе към оная отдалечена стая, дето някога беше кабинетът на Серпилин и дето сега живееха тези хора.

Едва сега Серпилин се сети коя е тази жена и кое е това момче: те бяха съседни по квартира, настанени тук с разрешително през трийсет и седма година, когато него го затвориха, а Валентина Егорова съгъстиха, като ѝ оставиха една от трите стаи. Той знаеше и как се казваха — Привалови, познаваше и мъжа на тази жена, преподавателя в академията майор Привалов, който сега беше на фронта. Познаваше и тази жена, и това момче. Беше ги виждал преди шест години, когато живееха тук в същия двор, само че на друг вход, в малката стаичка. Но сега, ако не беше се досетил кои са, не би ги познал. Тогава преди шест години това момче беше малко, а жената — млада. Оттогава Серпилин не беше ги виждал: в началото на войната те отсъствуваха, а после бяха евакуирани и стаите им стояха заключени, а преди два месеца Валентина беше писала, че са се върнали и че живеят заедно с тази жена, Мария Александровна, и нейния син, като че беше Гриша...

— В коя болница? — попита Серпилин, след като смукна няколко пъти поред цигарата.

— В Тимирязевската академия. Там е болница сега. Знаете ли къде е?

— Знам. Лежал съм там — рече Серпилин. — Работи ли телефонът?

— Работи.

Серпилин се приближи до окачения на стената телефон и като извади от джоба си бележника, набра номера на Иван Алексеевич.

Адютантът отговори, че генерал-лейтенантът го няма, отишъл на доклад и се осведоми кой пита.

— Генерал-майор Серпилин.

— А къде сте вие, другарю генерал? — рече адютантът. — Ние втори ден ви чакаме. Къде да пратя колата, от кое летище телефонирате?

— От квартирата — рече Серпилин.

— Изпращам кола — рече адютантът.

— Запишете адреса.

— Няма нужда. Генерал-лейтенантът е ходил при вашата съпруга, шофьорът знае адреса.

— Аз ще ида до болницата и ще върна колата — рече Серпилин.

— Няма нужда, другарю генерал — рече адютантът, — генерал-лейтенантът заповяда да ви кажа: дръжте я толкова, колкото ви е необходимо. Само че после телефонирайте, той заповяда да телефонирате...

— Не сте ли в течение, какво е положението на жена ми? — попита Серпилин.

— В тринайсет часа, по заповед на генерал-лейтенанта, телефонирах в болницата, съобщиха ми, че е без промяна. Сега пак ще телефонирам, другарю генерал.

— Няма нужда — рече Серпилин. Той вече не искаше да чува от други нищо — ни лошо, ни хубаво, искаше да отиде сам и да види с очите си.

Окачи слушалката и се обърна към жената:

— Извинете, Мария Александровна, не можах да ви позная веднага.

— Ами че... — рече жената и лицето ѝ се изкриви сякаш беше готова да заплаче.

Серпилин я погледна с учудване. Мигар е тъй чувствителна към това, че се е променила и остаряла, или той се бе изразил грубо?

— Годиците си вървят, старея, паметта ми вече не е онази — рече той, като смяташе, че така поправя това, което беше казал.

Но жената сякаш не чу думите му.

— Как е Валентина Егоровна? Какво казват?

— Казват без промяна — Серпилин запали цигара от цигарата и потърси с очи къде да хвърли угарката.

— Хвърлете я на пода, и без това ще мета — рече жената. — Санитарите бяха вчера, изкаляха. А аз нямах просто сили да почистя. — Лицето ѝ отново се изкриви и брадичката ѝ затрепера. Но и този път не заплака.

Серпилин хвана дръжката на вратата за своята стая. Но вратата не се отвори.



— Ключът е у мене — рече жената. — Още не съм разтребила там. Сега влезте у нас.

Тя с женски усет почувствува, че не трябва да пуска сега този човек в стаята, откъдето бяха откарали жена му, където всичко беше останало неприбрано, разхвърляно — ще бъде излишна болка. Защо, когато ще има да страда и занапред!

— Колата ще дойде скоро — рече Серпилин, като погледна часовника. — Ще слеза долу.

— Макар и за десет минути, защо ще мръзнете долу?

Серпилин помисли — може да ѝ се стори, че той не иска да влиза в своя някогашен кабинет. Каза „добре“ и като задържа вратата, пушна жената пред себе си.

Момчето седеше на масата, подпряло буза с ръка, и ядеше картофи от тигана. В стаята всичко беше друго: други тапети, други предмети, дори друг под, покрит с линолеум.

Той бегло плъзна поглед по стените. Последният, отпреди шест години, спомен, свързан с тази стая, беше от онези, които човек не може да забрави: разтворени шкафове, обърната с дъното нагоре и разпрана софа, маса с изхвърлени на пода чекмеджета, на масата камара писма и книжа, подът затрупан с книги — в тях също се ровиха: търсеха дали не са мушнати някакви документи...

Той седна край масата до момчето, видя отсреща на стената портрета на Привалов, нов, от войната, с полковнишка униформа, с два ордена „Червено знаме“, които тогава, преди войната, нямаше, и отвякъл се от собствените си тежки мисли, рече весело, като сложи ръка на рамото на момчето.

— Виж, тебе и майка ти не познах, но татко ти веднага познах, никак не се е променил Иван Терентиевич... — Той добави това, като се обърна към жената, и чак като свърши, разбра всичко случило се по лицето ѝ, обезобразено от последния, безнадежден опит да сдържи риданията си. Тя странишком се отпусна на стола и разперила встрани ръце, падна с глава на масата, заплака.

Момчето освободи рамото си от забравената върху него ръка на Серпилин, стана и закрачи по стаята, като хапеше бледните си устни.

Серпилин, който в първата секунда искаше да направи, да каже може би нещо, да докосне раменете на жената, срещна погледа на момчето и почувствува в този поглед предупреждение: „Моля ви,

недейте прави нищо, ще бъде само по-лошо. Щом вече и казахте това, сега не трябва, нищо не трябва...”

Серпилин мълчеше и гледаше окачения точно срещу него портрет на покойния полковник Привалов. Момчето ходеше из стаята, а жената седеше и плачеше.

После тя вдигна глава и рече на момчето:

— Иди ми намери кърпичката под възглавницата.

Момчето се приближи до широкия нейн и бащин креват — той беше там, където се намираше някога писалището на Серпилин — извади изпод възглавницата носната кърпичка и я подаде на майка си. Майка му изтри с кърпичката брадичката, бузите и налетите си със сълзи очи.

— Така — рече тя, като стисна в юмрука си кърпичката. — Превзехме Великие Луки... — Гласът ѝ трепна.

— Мамо! — рече рязко момчето. Това беше първата дума, казана от него през цялото време.

— Добре, няма... Като чух вчера вечер съобщението, че са го превзели, така плаках... мислех, че ще изпадна в истерика. Не можех да спра. Оня понеделник загина в околностите. Неговата дивизия го е превзела. Погребаха го в Торопец, на площада. Неговата дивизия е превзела и Торопец. Пратиха кола да ме вземе за погребението. И то беше с мене — кимна тя към момчето. — Не исках да го взема със себе си, а то настоя. През ноември го наградах с ордена „Ленин“ — писа ми: ще помоля да ми го дадат в Москва, ще се възползувам да дойда да ви видя. Ах — въздъхна тя с пълни гърди. — Какво да приказвам и защо да приказвам? По-добре да ви разкажа за вашата... Не, не, ще кажа — спря тя с ръка Серпилин, който се канеше да възрази, че той ей сега ще отиде сам и ще узнае всичко. — Излез — строго се обърна тя към сина си. — Ти няма защо да слушаш, излез в другата стая.

И като изпроводи сина си с поглед, като почака да се затвори вратата след него, обърна се към Серпилин и рече:

— Вашият син Вадим пристигна в петък вечерта. Сигурно от фронта... Тя не го чакаше, никога нищо не ми е казвала за него, а и аз не я бях питала.

„И добре си правила, че не си питала“ — казаха ѝ очите на Серпилин.

— Отворих му откъм главния вход. Той влезе в стаята ѝ, заприказва нещо с нея, а тя като му се развика!... Прибрах се да не чувам. Но все пак се чуваше. А после вратата хлопна. Отиде си. По-късно влязох при нея, безпокоях се. Знаех, че страда от сърце. Но тя — нищо. Лежеше, наистина. Попитах я дали не ѝ трябва нещо. Тя каза: не трябва. И аз се прибрах с моята мъка. Едва предния ден се бях върнала от погребението. А сутринта отидох при нея да поискам чайника. Не отговаря. Отворих, а тя лежи на пода, в пристъпа паднала от кревата и лежи в безсъзнание. Беше се ударила малко о крака на стола, ето тук... — Мария Александровна показва на сляпото си око как се бе ударила жена му и той изтръпна от този жест. — Дигнах я на кревата, взех да звъня по телефона на лекарите, тук-там, боях се да не умре докато дойдат. А после пристигнаха, биха ѝ инжекции. Посъвзе се малко. А после през деня вашият Вадим пак дойде, но аз вече не го пуснах. Обясних му на площадката. Той каза, че ще отиде да вдигне на крак всички лекари. И наистина, лекарите скоро дойдоха, наредиха дежурство, после генерал-лейтенантът пристигна...

Серпилин стана. През прозореца долетя сигналът на колата.

— Колата дойде — рече той.

— Но какво има тя със сина си? — попита Мария Александровна, застанала пред Серпилин, докато той, седнал на сандъка в антрето и свалил валенките, обуваше извадените от куфара студени ботуши. В нейния въпрос нямаше любопитство, само учудване пред чуждото и необяснимо нещастие.

Серпилин мълком, без да отговаря, нахлузи втория ботуш, погледна отдолу нагоре жената и без да отговори нищо, облече кожухчето и тури калпака.

— Надали ще се върна днес — рече той.

Въпросът, на който Серпилин не отговори, беше вече от няколко години най-неразрешимият в живота на жена му, а през последните две години — и в неговия.

Серпилин беше видял сина си за последен път в трийсет и седма година, когато след випуска от автобронетанковото училище го изпращаше на влака за местослуженето му в Задбайкалието. След това имаше няколко писма: как се наредил, как служи, как се готви да

премине от Комсомола в Партията. Последното писмо беше дошло един ден преди арестуването на Серпилин, а четири години, до връщането си от лагера, той не знаеше за сина си абсолютно нищо.

В началото, когато го преместиха от затвора в лагер с право на кореспонденция, в писмата до жена си на два пъти слага писма за сина си. Но в отговор жена му като глуха не му писа за сина нито дума и той помисли, че той също е арестуван. Не беше тогава мъчно да се повярва в това.

После го преместиха в лагер без право на кореспонденция. Ключът на вратата, която го отделяше от предишния живот, се превъртя още веднъж.

Върна се в Москва рано сутринта на 22 юни. Войната беше избухнала вече, но нито той, нито хората, които посрещаха влака, не знаеха още за нея. Когато влакът се приближи до перона на Ярославската гара, той още от стъпалото видя в тълпата лицето на жена си, която, получила телеграмата му, беше дошла да го посрещне, синът го нямаше до нея.

— Къде е Вадим? — попита той, когато прегръщаше мълком заплакалата на гърдите му Валентина Егоровна, като се надяваше да чуе „служи“ и се страхуваше да чуе „лежи“.

— Няма го — рече със странен, задавен глас Валентина Егоровна и повдигна с мъка очи към него. И по тези очи, и тоя странен глас той разбра, че синът му не е умрял. За мъртвите не се говори с такъв странен глас. — Жив е, жив е — рече Валентина Егоровна, като продължаваше да го гледа в очите. — В къщи ще говорим.

Говориха в къщи. И въпреки щастieto от свободата, радостта от срещата, прилива от благодарна обич един към друг, въпреки връхлетялото ги след няколко часа първо известие за войната и първият подлудяващ въпрос: „Ще го пуснат ли на фронта!“ — все пак този разговор за сина остана в паметта му завинаги.

През май 1937 година лейтенант Серпилин се отказа от баща си, враг на народа, бившия бригаден командир Серпилин и подаде рапорт до командването, а после излезе с писмо в окръжния вестник. Той писа като за неочаквано открита от него тайна това, което никога не е било тайна в тяхното семейство. Посочи в рапорта, че, както се установило, негов истински роден баща бил героят от Гражданската война Василий Яковлевич Толстиков, загинал при Царицин, а

оказалият се по-късно народен враг Серпилин, за когото майка му се омъжила повторно, го осиновил на петгодишна възраст. Не желаейки да носи презимето на народния враг, той ходатайствуваше да му върнат славното име на истинския му баща.

Ходатайството му беше удовлетворено и когато Валентина Егоровна, която не знаеше още нищо за това, му препрати писмото на Серпилин, той отговори с писмо, в което искаше майка му да не кореспондира вече с бившия му баща. Писмото беше подписано: Вадим. А на плика, там, където беше адресът на подателя, стоеше: Вадим Василиевич Толстиков. В първата минута тя дори не си даде сметка какво значи това.

Такъв беше краят — за началото, рапорта и писмото във вестника тя научи по-късно, когато една от приятелките ѝ пристигна от Далечния изток.

Тя нищо не отговори на сина си, не отговори и на Серпилин, който питаше за него. Не можеше да прости на своя син тези думи „бившия ми баща“, това предателство спрямо човека, който от петгодишната му възраст през целия му живот бе правил за него повече, отколкото всички други рождени бащи наоколо. Дори твърде много беше правил! И колкото и да ѝ разправяха после, че „такова е времето“, че това е по принуда, че сигурно синът ѝ нарочно ѝ е пратил това писмо, за да го прочетат там, където трябва — всички тези оправдания не можеха да я разколебаят. Серпилин си оставаше за нея Федя. Фьодор Фьодорович Серпилин, най-добрият, благороден и честен човек на света, каквото и да ставаше с него, каквото и да приказваха за него и на каквото и да го осъдеха. А ето, самата тя действително беше сега бивша майка на бившия си син! Чувствуваше се безкрайно виновна пред Серпилин, загдето синът, нейният син, сега вече не е негов и само нейният син е излязъл такъв. Измъчваше се, че не може да го изхвърли от паметта си като мъничък. Такъв какъвто беше през последните години, го беше изхвърлила, а мъничък — не можеше. Като че това бяха два съвсем отделни човека — оня син, който беше мъничък, и тоя, който съществуваше сега нейде там, в Далечния Изток.

На другата година след арестуването на Серпилин — на забравения, както тя си мислеше, от всички, освен от нея самата, негов рожден ден — при нея ненадейно дойде Иван Алексеевич да я навести

и да ѝ предаде пари на ръка. Дойде без никой да знае, дори съпругата му, за да не се изтърве пред някого. Същата вечер Валентина Егоровна, като знаеше всичко, което става наоколо, колко празни, запечатани квартири има в държавните военно-ведомствени сгради и добре разбираше какво значи това — да отидат при нея в такова време, каза с въздишка: „Ето, както щеш, Ваня, можеш да не повярваш, но би ми било сто пъти по-леко, ако Вадим беше пострадал, но не беше се отказал от Федя — да го бяха изгонили от армията, да го бяха заточили, да беше работил черна работа нейде като интерниран, бих живяла с него, където и да е, в землянка, полугладна, щях да ям само бурени. Мигар такава цена трябва да плати човек, за да остане в армията? А защо те са там такива? Кому са потребни такива?... Жените ме утешават, че не само моят — всички били такива. Лъжат, глупачките! Ако всички бяха такива, щях да се самоубия!“

По това време вече едва-едва, съвсем мъничко, бе почнало да клони към затихване на арестите и Иван Алексеевич в отговор ѝ каза, че занапред всичко ще стане ясно и ще дойде на мястото си, положението в тяхното семейство ще се подобри и тя самата ще поиска да забрави вината на сина си.

„Вярно, ще поискам — рече с усилие Валентина, — но ще мога ли?... Не, няма да забравя! За тебе няма да забравя, че си дошъл днес и за него няма да забравя, че стъпи с крак върху гърдите на Федя и стои като над умрял. Всичко ще се промени, но аз няма да се променя към него, няма да мога.“

И не можа. Синът за пръв път похлопа на вратата ѝ в трийсет и девета година, когато освободиха някои от военните. Дойде си в Москва в отпуск, съседката отвори вратата, влезе в стаята на майка си направо с шинел, с куфар...

„Не е ли намерил място в хотела?“ — помисли с презрение тя, въпреки цялата сила на изпитаното сътресение.

И не му каза нито дума. Мълча през цялото време, докато беше в стаята. Той се щураше от ъгъл в ъгъл, ту сядаше, ту пак ставаше, ту се опитваше да говори така, сякаш нищо не беше станало, ту молеше отпърво с недомлъвки, а после и открито прошка... А тя все седеше и мълчеше, чакайки го да си иде.

Най-сетне той се приближи, седма до нея, прегърна я през раменете и изведнъж, като погледна в очите ѝ, се отдръпна и скочи.

Разбра: още секунда — и щеше да го удари по лицето. Кой знае, ако не беше отскочил, ако не беше се преместил уплашено на друг стол, ако продължаваше да я гледа, без да мига, и я оставеше да го удари по лицето, радвайки се на това като на прошка — кой знае, има все пак мярка в човешките сили, може би щеше да се пробие каменният бент, който подпираше сърцето ѝ, и високо и болезнено се издигаше в гърдите ѝ...

Но той уплашено се премести и тя продължи да мълчи, докато не излезе заедно с куфара си.

Втори път похлопа на вратата ѝ малко преди войната — прати писмо, че се е оженил и че му се родила дъщеря. С писмото прати фотография. Предлагаше да ѝ изпрати пари за път, викаше я да му отиде на гости, да види внучката си. Валентина Егоровна прочете писмото и не отговори.

За трети път беше похлопал сега...

„Откъде се е домъкнал в Москва? От Далечния изток или от фронта?“ — мислеше Серпилин, когато се приближаваше към болницата в Тимирязевка. Искаше му се да вярва, че без да е минал купела на фронта, не би посмьл да се покаже на майка си. „А тя? Защо пристигането му ѝ е подействувало така? Какво се е случило? Само да е в съзнание“ — пошепна той като молитва на себе си, когато слезе от колата и се изкачваше по стълбището. Беше готов на всяка забрана — да не говори, да не я вълнува, да не пита. Само да чуе гласа ѝ, поне шепота ѝ. И да почувствува, че не само той, но и тя го вижда.

„Нали казаха, че вчера ѝ станало по-добре, а днес казаха, че е без промяна...“ И колкото по-нататък вървеше по дългия коридор на болницата, толкова по-силно го тресеше от тази надежда за по-добро.

Но завеждащата отделениято, една много висока прегърбена жена, приличаща на уморена камила, не пусна веднага Серпилин при жена му, а го заведе в малкия си кабинет, дето имаше маса, стол и покрита с мушама кушетка.

— Седнете.

Серпилин седна върху студената мушама на кушетката и почувствува, че по-нататък всичко ще бъде много лошо.

— Мисля, ще говорим с вас, другарю генерал, така, както е.

Серпилин кимна мълком и отново помисли, че всичко е много лошо. Завеждащата отделениято го каза с други, свои думи. Започна с

това, че жена му и без това е в безсъзнание, та няма нищо, дето той ще се забави тук в кабинета няколко минути.

— Ако се съди по историята на болестта, тя има вече трети инфаркт. Възможно е да е имала и микроинфаркти. Човек, който не се наблюдава, може да не им обърне внимание...

— Наистина за себе си... — започна Серпилин, но не довърши.

Завеждащата отделениято продължаваше да обяснява, че инфарктът е трети и извънредно тежък. Вчера през деня на болната станало значително по-добре и лекарите, които я взели от квартирата в болницата, дори проявили оптимизъм... В гласа на завеждащата прозвуча яд.

— Но вчера вечерта, вече тук, ѝ станало отново лошо. Мислели, че ще свърши; днес сутринта имало консулт, професорът, след като прегледал болната, дошъл до заключение, че ние не сме в състояние вече да ѝ помогнем; въпросът е не в изхода, а само във времето.

Тя, завеждащата отделениято, мисли, за съжаление, същото.

— Болната е много слаба и днес е дохождала в съзнание само веднъж вечерта, към пет часа. Попитала дежурната сестра: не е ли дошъл мъжът ѝ.

„Към седемнайсет — помисли Серпилин, — тъкмо когато се приземявахме.“

— Това е положението — рече завеждащата отделениято и сложи пред себе си на масата големите си, чисто измити, равнодушни ръце. Лицето ѝ беше отзивчиво, а ръцете равнодушни, може би защото те вече не можеха да направят нищо.

Серпилин слушаше всичко, което говореше, без да мърда, като се опираше със студени длани върху студената мушама на кушетката. След като я изслуша докрай, той не отговори нищо и не попита, защото нямаше какво да пита. Пък и тази сурова и спокойна жена говореше с него като с човек, който няма да пита и да говори ненужни думи.

— Ще ида — рече той, като ставаше.

Когато вървяха със завеждащата по коридора, той изведнъж се спря и попита:

— Наистина ли няма никаква надежда?

Тя също се спря, погледна го при светлината на слабата синя коридорна лампичка и навярно като помисли още веднъж, че не бива и



не може да лъже този човек, каза истината:

— Никаква.

Той се приведе повече от обикновено и тръгна по-нататък по коридора, но тя го спря на завоя.

— Боксите са наляво, тя е в бокс.

Серпилин не разбра какво е това „бокс“ и защо тя е в бокс, чак после, като се откъсна с мъка от онова главно, за което мислеше, си спомни, че боксите са малки стаи, в които лежат поотделно.

В бокса на широката прозоречна дъска гореше настолна лампа, отстрани до нея седеше една медицинска сестра и наведена ниско над страниците, четеше книга. По цялата дъска беше разстлана салфетка и на нея имаше блестящи никелирани кутийки. „Със спринцовки“ — помисли Серпилин.

Това беше първото, което той видя, влизайки в болничната стая.

Жена си видя едва когато се обърна към поставения вляво от вратата креват. Той беше засенен с окачен на таблата му чаршаф; лицето на Валентина Егоровна беше в сянка и той не забеляза отведнъж всички станали на това лице промени. Направи крачка към кревата, но като си спомни, че жена му е в безсъзнание, отстъпи, не се приближи до възглавието, а се спря до краката ѝ и сякаш въздържайки се от нещо нелепо, което можеше да направи, хвана се здраво с двете ръце за таблата. Стоеше, вкопчен в таблата, сякаш беше бариера или решетка, която можеше да премине само с поглед, и неотлъчно гледаше жена си, просната пред него.

За половината година, откак не беше я виждал, косите ѝ бяха още повече посивели. На лявото слепоочие, там, дето се беше ударила о крака на масата при падането, тъмнееше синина. Ръцете ѝ бяха изпънати над одеялото, а на отслабналото ѝ лице лежеше оня печат на умора и отчуждение, който той неведнъж беше виждал върху лицата на хората, които умираха не веднага, а имаха няколко дни, за да разберат сами, че умират. Така някога в осемнайсета година при един поход, в една кола умираше в ръцете му от гангрена съсеченият от казаците полкови комисар Вася Толстиков, умираше и го молеше да пише в Пенза — на вдовицата му. И той писа, а после след Гражданската война отиде при нея. А сега тя, двацет и две години негова жена, умираше сама. Очите ѝ бяха затворени и той напрегнато следеше дали продължава да диша. После долови най-сетне това слабо дишане и сам

затвори уморените си от напрежение очи. А когато ги отвори, и нейните очи бяха също отворени, и, както му се стори, го гледаха.

— Валя — извика той и тръгна към възглавието, заобикаляйки кревата. Но сестрата скочи от стола насреща му и го спря.

— Тя е в безсъзнание, просто така се случва — очите ту са затворени, ту отворени.

Но той не повярва и още веднъж каза:

— Валя!

И само когато видя, че на лицето ѝ не трепна нищо и разтворените ѝ очи продължаваха да гледат не него, а настрана, в ъгъла, разбра, че сестрата му е казала истината.

Но на сестрата се струваше, че той все още не е разбрал и не е повярвал и продължи да го задържа и да обяснява, че най-добре е да не се докосва до болната, че за болната сега е опасно всяко най-малко движение, че тя е в безсъзнание и нищо не чува, а ако дойде в съзнание, веднага ще проличи — тогава ще почне да мърда устни и да шепне, както е шепнела преди три часа, когато няколко пъти поред питала: „Не е ли дошъл?“

— Добре, не ме дръжте, не съм малък — рече Серпилин. — Не се страхувайте за мен.

Той се отдръпна от възглавието и отново застана зад таблата на кревата, при нозете ѝ.

Сега, когато очите на жена му бяха отворени, беше още по-трудно да мисли, че тя нищо не съзнава и не го вижда.

Стоеше и чакаше да се свести. И ако можеше цялата сила на съсредоточеното си очакване да обърне в някаква друга сила, способна да направи нещо, тази сила навярно би била способна не само да възвръща съзнанието на живите, но и да възкресява мъртви. Какво беше за него в живота тази умираща пред очите му жена? Отстрани навярно изглеждаше, че не е чак толкова много, защото бе имало и служба, и война, и половин живот в разлъка. Но само изглеждаше така: той сам знаеше какво беше тя за него!

Неговият живот беше цел на нейния, а сега тя умираше, а той оставаше да живее, като не само не можеше да си представи с кого или с какво ще я замени, но не си представяше дори, че някога сам животът ще го принуди да мисли за това. Но и тогава дори той все пак нямаше отново да преживее оня живот, който беше живял с нея, и да каже

някому другиму онова, което ѝ беше казал през целия този живот, и да чуе от някого друго това, което беше чул през този живот от нея. Да се опита да я замени с някой друг ще е все едно да се опита да замени живота, изживян от него, самия, с друг живот, който е живял не той, а някой друг.

Не знаеше колко бе стоял така, с надеждата, че тя ще се свести и, което ставаше рядко с него, изгубил напълно представа за времето. Веднъж заспа стоешком и политна така, че едва не падна. След това сестрата му донесе стол, искаше да го сложи до възглавието, но той го премести при краката, седна и продължи да чака, загледан в жена си.

Веднъж в гърдите ѝ нещо заклоочи, главата ѝ трепна на възглавницата и неподвижно замря. Серпилин помисли, че тя умира, скочи, приближи се, наведе се над отворените невиждащи очи. Тя дишаше; слабо — слабо, но дишаше.

Сестрата също помисли, че болната умира, изтича за лекар и се върна със завеждащата отделение. Серпилин се отдръпна; завеждащата опипа пулса, послуша дишането и каза, че няма нищо, засега всичко е както преди.

— Не е ли по-добре да си идете в къщи, да поспите малко, а рано сутринта да дойдете? — попита завеждащата отделение. — Не се безпокойте, аз ще дежурия тая нощ — добави тя, като че това можеше да промени нещо.

Но Серпилин само поклати глава и отново седна на стола да чака.

— Така е — рече завеждащата отделение, като сложи успокоително ръка на рамото му. — И самите ние не знаем точно кога... — Тя подразбираше: „кога дохожда смъртта“ — и Серпилин разбра.

— Вчера вашият син дежури цялата нощ. В коридора. Ние дори му поставихме там легло, в стаята не пожела. Мислехме, че още вчера през нощта ще се случи и така му казахме. А ето, виждате. Може и тая нощ, и утре, а вие няма да имате вече сили... да бяхте си отишли.

Но Серпилин отново поклати глава. Може би всичко това е разумно и правилно, но той не може да си отиде оттук.

После, след известно време две санитарки почнаха да внасят през вратата на стаята кушетката, същата, с мушамата, на която беше седял в кабинета на завеждащата.

Ала той тихо, но твърдо рече на жените, че не трябва, те разбраха, че няма да легне и го отнесоха обратно.

После пак, след известно време, той не знаеше колко, влезе санитарката, а сестрата след това му каза да излезе.

Той излезе и някое време стоя в коридора, притиснал чело до студеното стъкло, докато те правеха нещо там, в стаята. После те му казаха, че може да влезе и той пак влезе и седна на мястото си. Жена му лежеше пак така, само че със затворени очи. Докато лежеше с отворени очи, струваше му се, че не бива да говори пред нея, а сега когато ги беше затворила, той попита сестрата за сина си: кога си е отишъл оттук?

— Тая сутрин: каза, че има едно денонощие дежурство и после пак ще дойде.

„Да не би да служи в Москва?“ — помисли Серпилин. А гласно попита: — Не влезе значи в стаята?

Сестрата поклати глава.

— Само отваряше вратата, надничаше.

Онова, което беше ясно за Серпилин, я беше учудило много. Миналата нощ на няколко пъти беше предлагала на този капитан да не седи в коридора, а в стаята, още повече че в коридора е студено. Но той все беше отказвал и тя беше помислила, че се бои от гледката на смъртта. Това става с мъжете.

— Отдавна ли работите в болницата? — попита Серпилин сестрата.

— Трийсет и пет години служа по болниците. И три години в санитарен влак, през оная война.

— А на колко години сте?

— На петдесет и шест.

Серпилин се зачуди: сестрата му се стори по-млада.

— Имате ли мъж? — попита я той, като очакваше да чуе: да, имам. Защото щом тя е на петдесет и шест, него сигурно поради възраст не са могли да го мобилизират.

— Имах — отвърна тя, — загина в опълчението.

— А на колко беше? — попита Серпилин.

— Караше шейсет и първа.

— А какъв беше?

— Стар комунист беше — каза сестрата, каза го така, като че отведнъж искаше да отговори на всички зададени и незададени въпроси. Отговори, въздъхна, помълча, пак въздъхна. — Отначало съобщиха, че е изчезнал безследно. А после другарите му доказаха, че е убит. — Тя каза това така, сякаш в началото ѝ бяха донесли по-тежко известие, а не после.

И колкото и чудовищно да беше, Серпилин помисли, че е действително така. Щом по документите е убит — значи, почит към паметта му. А ако е безследно — защо „безследно“, как тъй „безследно“? Като че някой им е предлагал да дадат известие за себе си, а те не са поискали, като че преди да умрат трябвало да си изберат такова място и време, че всички да видят с очите си как са убити.

Серпилин с усилие на волята си сподави в себе си този стар, още от четиридесет и първа година тлеещ в него гняв.

„Убит, убит... пак убит“ — помисли той, като гледаше медицинската сестра. — Навсякъде само това чуваш: „убит“. Хората вече почват да забравят, че може да се умре не от бомба, не от мина и не от куршум, а просто от нищо, от болест. Той също беше забравил. А сега седи тук и знае, че това е така и че то е още по-страшно, ако изобщо една смърт може да бъде по-страшна от друга смърт.

Серпилин заспа едва призори дълбок и тежък сън, подпрял глава до покритите с одеяло крака на жена си. Беше отмалял от двете безсънни нощи и от това еднообразно напрежение, което го караше на сън и с което много часове поред гледаше лицето на жена си. Той не чу оня последен кратък въздъх, с който, без да открие очи, без да е мръднала и трепнала, умря Валентина Егоровна. Не усети как под бузата му постепенно краката ѝ изстинаха.

Сестрата също не забеляза веднага, че е умряла. Тя се приближи до нея, когато още дишаше. А после задряма и не се приближи половин час и повече...

— Починала е... — докосна тя Серпилин по рамото и излезе да го остави сам с покойната.

Серпилин се приближи до възглавието, наведе се и целуна жена си по студените затворени очи. Тя беше умряла със затворени очи, сякаш и сега беше поискала да направи така, че да му бъде по-леко.

После се отпусна на пода до кревата, притисна побелялата си оплешивяваща глава до студеното ѝ рамо и заплака. И добре че никой

не го виждаше в тази минута...

Когато медицинската сестра се върна и заедно с нея дойде завеждащата отделение, Серпилин стоеше гърбом към тях до прозореца, зад който вече беше се развиделило, и оправяше с палци зад колана гънките на рубашката си. При скръцването на вратата се обърна, сухо се изкашли, сякаш нещо го дереше в гърлото, и попита дали може по техните правила да погребее жена си още днес. Би искал да направи това, докато е тук, защото утре сутринта ще трябва да лети обратно за фронта.

Завеждащата отделение се зарадва на спокойния му глас: тя не можеше да търпи, когато мъжете плачеха в нейно присъствие.

— Ще направим всичко, което зависи от нас — отвърна тя. — Може и да успеем, ако не настоявате за аутопсия.

Серпилин доста рязко каза, че за нищо няма да настоява. И чувствувайки буца на гърлото си, тръгна към вратата.

— Къде отивате? — попита завеждащата отделение.

— Ще походя в коридора.

Той се разхожда в коридора около четиридесет минути, а може би и петдесет, толкова, колкото му трябваше, за да дойде на себе си и да е сигурен, че буцата няма да се изкачи вече в гърлото му. Поне тук, в болницата, пред хората.

През това време край него мина два пъти завеждащата отделение. Втория път с някакъв лист хартия, сигурно с акта за смъртта, и каза, че скоро ще свършат с формалностите.

Той нищо не отговори, кимна мълком.

После се приближи сестрата и попита:

— Ще я вземете ли в къщи?

Той поклати глава.

— Значи тук, при нас, ще докарате ковчег?

Той кимна, макар да не знаеше как става това, къде трябва да отиде и откъде да докара ковчег.

— Тогава — рече сестрата — ние ще трябва засега да я свалим долу.

Тя искаше да каже „в моргата“, но каза „долу“.

— Кога? — попита той.

— Ами че би трябвало още сега. Вие ще влезете ли пак при нея? Ако ще влизате — влезте, а после ще я свалим.

Той отвори вратата и влезе. В стаята беше вече съвсем светло и много студено. Горното прозорче беше отворено широко и от него духаше чист, остър мразовит въздух.

Жена му лежеше на кревата, покрита с одеяло до кръста, със скръстени на гърдите ръце. В първата секунда той трепна: стори му се, че е ранена. Стори му се така, защото долната ѝ челюст беше вързана с широк чист бинт и този бинт беше омотан около главата ѝ така, като че тя беше ранена в главата.

— Ние ги връзваме с кърпа — чу той зад гърба си думите на сестрата, — а аз я вързах с бинт, защото кърпите вече съм предала. — Тя се извиняваше пред Серпилин, там зад гърба му, че не е постъпила по реда. А той гледаше и с мъка свикваше с това ново, мъртво лице с превързана челюст, с тази омотана в бяло ранена глава...

Така стоя няколко минути в светлата и студена мъртва стая, облегнал гръб на вратата.

После почувствува, че някой се докосва до рамото му отзад и се отмести настрана, мислейки, че пречи на сестрата да мине. И чак като се отмести и се обърна, видя, че не е медицинската сестра, а синът му. Стоеше и мълчаливо плачеше. По състареното му лице течаха сълзи. Сега Серпилин, отстъпил настрана, не му преграждаше вече пътя, но той все още стоеше на предишното място, сякаш не му разрешаваха да влезе в тази стая.

— Защо се спря, върви — рече Серпилин.

Синът се спусна покрай него към кревата, на който лежеше майка му, и Серпилин, без да гледа вече какво ще прави той по-нататък, излезе в коридора.

## ШЕСТА ГЛАВА

Завеждащата отделениято, когато Серпилин влезе при нея, го покани да седне.

— Ей сега ще се върне сестрата; отиде да постави печат и номер на удостоверението ви.

След нощното дежурство завеждащата беше заприличала още повече на уморена камила. Тя седеше прегърбена и преглеждаше историята на болестта. После извади от масата бучка захар и като капна на нея няколко капки от едно шишенце, тури я в устата си.

— Виждам, че и на вас ви се събира много — рече Серпилин.

Влезе медицинската сестра с удостоверението, а след нея синът на Серпилин.

Каквото и да беше станало, Серпилин не можеше да отвикне да го нарича така в мислите си. Не можеше и сега.

— Това е всичко — рече завеждащата, като взе от ръцете на сестрата и подаде на Серпилин удостоверението. — А можете да дойдете да я вземете по което искате време, щом пригответе всичко.

— Към два часа всичко ще бъде готово — рече синът на Серпилин. — Ей сега ще отида в гражданското отделение, после за ковчега, после в Новодевиче... Към два часа с колата и с ковчега ще бъдем тук. Казаха ми, че си решил да я погребваш днес? — обърна се той към Серпилин.

Серпилин кимна.

— Могат да не ви уредят работата толкова бързо — усъмни се завеждащата, но синът на Серпилин уверено рече: „Нищо, ще го направят.“

Гласът му беше енергичен, висок, той, изглежда, знаеше и можеше всичко, и очите му бяха червени, подпухнали от сълзи.

— Само че вие донесете всичко предварително, другарю генерал, за да я облечем — рече сестрата. — Нашите болногледачки ще направят това, ще се постараят, но им трябва време. Вие по-добре още сега донесете.



— Ще донесем, ще донесем, всичко ще донесем — бързо отвърна синът.

Той забърза, желаейки може би да избави баща си от излишни мисли за всичко това, и Серпилин му се подчини и пръв излезе от кабинета на лекарката.

— Почакай — спря го Серпилин, когато вече вървяха по коридора, — ще се върна да повикам колата.

— Ами че моята е тук — рече синът. — Сега ще отидем за нещата в къщи, нали?

Попита така, сякаш имаха както по-рано общ дом.

Пред входа на болницата стоеше една-единствена кола — новичък, открит, с опънат гюрук американски вилис. Тези коли едва отскоро бяха почнали да се появяват в армията, в противотанковите артилерийски полкове, у голямото началство. Серпилин беше ги виждал, но сам той нямаше такава кола.

— Седнете на задната седалка — заповяда синът му на шофьора. — Аз ще карам.

Без да каже нещо, Серпилин седна до него.

— Ето, пътуваме по командировки, изпробваме ги... — рече синът, след като изминаха мълчаливо пет-шест минути. — Аз съм сега офицер за поръчки при Панкратиев. Той казваше, че си го познавал.

„Виж какво било — помисли Серпилин, без да отговори нищо. — Значи върти се около Панкратиев.“

Той действително го познаваше, но макар сам по себе си Панкратиев да беше добър човек, все пак беше неприятно това, че синът му изпълнява поръчките на Панкратиев в автомобилното управление. Наредил се на по-леко!

Няколко минути пътуваха пак мълчаливо, после Серпилин запита:

— На кои фронтове пътувате?

— Повече на Западния и Калининския, а последния път на Северозападния — обади се радостно синът му. Мълчанието го потискаше. — Защо?

— Нищо — отвърна Серпилин. — Мислех, че си на фронта...

Когато пристигнаха в къщи, синът се канеше да слезе заедно със Серпилин.

— Ти само ми кажи какво да взема, аз ще го взема, ще го откарам, а после вече ще ида в гражданското отделение... — рече той.

— Не — отговори Серпилин, без да се вдава в обяснения защо „не“. — Нещата ще отнесе аз сам.

Той не знаеше как се прави това, не знаеше какво от нещата на жена си трябва да занесе там, в болницата, за погребението, и какво не трябва, по при все това искаше да го направи сам, без сина си.

— Само че... — понечи синът му, но Серпилин го пресече:

— Всичко ми е ясно, не е нужно да повтаряш.

— Аз само искам да кажа да ми дадеш удостоверението, то ми трябва за гражданското отделение.

Серпилин извади и даде на сина си удостоверението и без да се обръща, влезе във входа.

„Щом служи в Москва — мислеше Серпилин, като се изкачваше тежко по стълбата, — защо е дошъл при майка си чак сега?“

Той не обвиняваше сина си за нейната смърт — така беше се случило. Можеше да се случи и иначе. Вярваше на думите на лекаря, че ако се съди по състоянието на сърцето й животът й вече отдавна е висял на косъм. Но от главата му не излизаше натрапчивата мисъл: защо все пак синът му е дошъл при нея? И защо тя така се е развикала? Тя не обичаше и не умееше да вика. Дори през нощта, когато го бяха взели и цели седем часа бяха обискирали, тя не каза никому нито дума, скръсти ръце на гърдите си и се разхожда напред-назад из стаята от вечерта до зори, докато го отведоха. Но и тогава не викна и не зариде. А сега се развикала. Защо?

Той дълго тропа и вече мислеше, че няма никой, когато му отвори момчето.

— Мама я няма, а аз режех дърва на черния вход. Не чух...

— А кога ще се върне майка ти? — попита Серпилин.

Дойде му наум, че трябва да се посъветва със съседката какво от нещата трябва да вземе за погребението. Не искаше да се съветва със сина си, а с нея можеше.

— Сигурно ще дойде скоро, отиде за хляб. А какво става с вас? — попита момчето и вдигна очи към Серпилин.

— Умря — рече Серпилин и като се извърна към стената, вдигна телефонната слушалка.

Адютантът каза, че Иван Алексеевич си почива.

— Още ли не е дошъл? — попита Серпилин.

— Не, той е тук. Когато се забави до сутринта, почива си тук. Каза да дойдете към единайсет и трийсет. Пропускът ви е вече поръчан — рече адютантът. — Кога да ви изпратим колата?

Серпилин поиска колата още сега, постави слушалката и като се обърна, видя момчето, застанало зад гърба му с ключ в ръце. Очите му бяха уморени и състарени. Така става с децата — без да се съобразява с нищо, животът внезапно поисква от тях за няколко часа да станат изведнъж възрастни, и те стават.

— Благодаря — рече Серпилин, взе ключа и като отвори вратата, влезе в стаята си.

По нещата в стаята се чувствуваше, че съседката е разтребила старателно всичко. Но тъкмо тази старателност напомняше за нещастieto. Стаята беше така чисто прибрана, че изглеждаше необитаема. На леглото лежаха възглавниците в чисти калъфи, одеялото беше сложено в нов чаршаф, двата стъклени пепелника на перваза и на масата бяха излъскани до блясък. Валентина Егоровна, макар да бяха й забранили лекарите, пушеше по малко и когато живееше тук, в пепелниците имаше винаги наполовина недопушени, оставени за друг път цигари.

Серпилин се спря и не знаеше откъде да почне. Застанал наред тази пуста, чиста и студена стая, приличаща много на оная пуста, чиста и студена стая там, в болницата, той още веднъж помисли, че е било много щедро за днешното военно време да го викат тук, в Москва, при умиращата му жена; и какво, по-леко ли му е от това? Може би и по-леко, а може би и по-тежко. Може на онези, на които е съвсем невъзможно дори да помислят да се отлъчат от фронта заради умиращата си жена, да им е дори някак по-леко поради тази независеща от тях невъзможност. Сигурно това беше несправедлива мисъл, но все пак тя му дойде наум. И му хрумна също, че сега в третата година от войната всички понятия за това — какво е нещастие и с какво може да се помогне на човека в нещастие, и какво трябва той да изпита, когато се намира в нещастие — всичко тава вече отдавна се е объркало, нарушило, отишло по дяволите... Той си опомни как сам много пъти е отказвал на хората отпуски, които са им били необходими извънредно много, до сълзи; и като се приближи до шкафа, решително дръпна вратата. Така или иначе трябваше!

На окачалките от края висеше неговият шинел. Той знаеше, че виси тук; затова беше отлетял в Москва с кожухче, без да взема друго. Но шинелът висеше не просто така, а обвит с чаршаф и забоден с карфици. Валентина Егоровна имаше навик да завива и забожда нещата, които особено пазеше. Серпилин си спомни, че ще трябва да отиде в Генералния щаб, отбодне карфиците и метна шинела на стола. Всички останали вещи бяха на жена му: демисезонно палто, също завито в чаршаф и забодено с карфици, и няколко рокли. Всички рокли бяха познати и стари. От трийсет и седма година тя не беше си ушила нито една нова. Без да е решил още коя ще вземе за погребението, наведен потършува в дъното на шкафа, намери два чифта пантофи, извади ги и ги сложи пред кревата. Едни стари, изкривени пантофки, и други, нещо като полуботушки, нови, вълнени, с бархетен хастар. Не беше ги виждал по-рано. Значи все пак беше поръчала да направят нещо от тези материали за хромови ботуши, които той беше получил миналата година на фронта и беше й изпратил в Москва.

„Ще ги взема — помисли той, — те са по-топли.“

После отвори другото крило на шкафа, тъй като знаеше, че трябва да вземе и бельо, но това се оказа не по силите му. Като гледаше сгънатото там бельо на жена си, той застана прав срещу отворения шкаф и сложил ръце зад гърба си, дълго остана така, сякаш имаше окови, които му пречеха да ги протегне, да вземе бельото, да го събере, да го завърже във вързоп...

Когато влезе съседката, той все още стоеше пред шкафа със сложени зад гърба ръце.

Тя влезе и като разбра с какво е зает, мълчаливо се зае да го върши вместо него. Най-много, с което сега можеше да му помогне, беше да го избави от въпроси. Така и направи: сама избра роклята — черна, и пантофките, после като потършува в шкафа, избра бельото, измъкна един чаршаф, разстла го на масата и взе да слага нещата върху него.

А той все така стоеше наред стаята и тя ходеше покрай него като покрай стълб от шкафа до масата и обратно.

— Ето, готово — рече тя, като завърза вързоп и седна.

Това бяха първите думи, казани от нея, след като влезе, и той й беше благодарен за това.

Когато тя седна, той също седна, запали цигара и като изтърси пепелта в пепелника, спомни си за студената чистота, която цареше в стаята и рече:

— Благодаря ви, че сте разтребили.

Тя кимна и неочаквано за него заприказва за миналото:

— Когато ви сгъстяваха, Иван Терентиевич искаше да откаже, не желаше да се премества на обитавано място, но аз го убедих: ами ако току-виж сметнат нашия отказ за нещо особено. Сами знаете какво време беше. Влязохме като виновни, стараехме се на първо време да не гледаме Валентина Егоровна в очите.

— Тя винаги ми е говорила само хубави работи за вас — отбеляза Серпилин.

— И ние не ѝ правехме нищо лошо — отвърна Мария Александровна. — Само отначало сами се чувствувахме неудобно.

— Че какво неудобно има — рече Серпилин.

Той помисли, че всичко това сега вече няма абсолютно никакво значение, но после му дойде наум, че, има, и стисна ръката на седналата пред него жена да ѝ благодари вместо онази, която сама вече не можеше да поблагодари.

На очите на жената се появиха сълзи, предизвикани от спомена за собственото ѝ нещастие, но тя се сдържа и не заплака пред Серпилин, защото неговото нещастие беше по-късно, днешно. И днес трябваше да мисли за него, а не за себе си.

— Ще дойда с вас да я облека — рече тя, като стана и взе в ръце вързоп с нещата.

Серпилин облече миришеция на нафталин шинел и те излязоха в антрето. Поиска да вземе вързоп от нея, но тя не го даде. Така слязоха по стълбата и седнаха един до друг в колата — той с празни ръце, а тя с вързоп на колене.

Пътуваха мълчаливо. Посред пътя Мария Александровна каза:

— Когато си дойдох от погребението в Москва, тя не се отделяше от мен ни денем, ни нощем.

И отново млъкна.

Когато се спряха пред болницата и слязоха от колата, Серпилин се обърка. Той разбираше, че не бива да отива там с нея, но не знаеше да я чака ли тук, или да отиде в Генералния щаб.

— Вие не ме чакайте, отивайте — сама първа рече тя. — Щом свърша, ще си ида в къщи. А на гробищата няма да дойда с вас. Ще си спомня там за своето — и сили няма да имам, само ще ви създам излишни главоболия...

В бюрото за пропуска в Генералния щаб не стана нужда да се чака: пропускът беше готов — но Иван Алексеевич го нямаше. Адютантът каза, че е дошъл и отишъл на доклад, като предупредил, ако генерал-майорът дойде преди него, да го чака.

И Серпилин зачака. Трябваше да чака дълго. Няколко пъти влизаха непознати генерали и адютантът, като ставаше при тяхното появяване, еднообразно отговаряше: „На доклад.“

Като нямаше какво да прави, Серпилин поглеждаше адютанта и се опитваше да си представи по поведението му: променил ли се е Иван Алексеевич за времето, през което не са се видели, и ако се е променил, в какво?

Адютантът беше висок и широк в раменете, як, рижав, понакуцващ подполковник. Чинът му беше високичък за длъжността, но както се виждаше, подполковникът не беше служил цял живот адютант при голямото началство, а беше воювал и в строя. За това свидетелствуваха двата ордена „Червено знаме“ и златната нашивка за тежко раняване. По телефона с всички разговаряше с еднакъв, неподмилкващ се тон и само по изговаряните на глас чинове човек можеше да се досети кой се намира на другия край на кабела. Когато някой влизаше, адютантът се изправяше в миг като пружина иззад масата, бързо и точно отговаряше на въпросите, а през цялото останало време четеше някакъв дебел документ и с червен молив заграждаше нещо в скобки, сигурно отбелязваше нужните на Иван Алексеевич места.

„Ето такъв има право след раняване да стои адютант — помисли Серпилин, който смяташе, че само тъпаците и подлизурковците могат целия си живот да останат адютанти. А после, ако не се е оял, сам ще поиска да отиде в строя. Такива искат.“ — Серпилин с досада помисли за сина си, който беше вече успял да се намърда като офицер за поръчки, макар да нямаше ни ордени, ни нашивки за раняване.

И изведнъж с тягостно чувство си спомни как нищо не затрудняваше сина му: нито гражданското отделение, нито ковчегът, нито гробищата — всичко знаеше, всичко умееше, всичко му беше

лесно. И макар да разбираше, че синът му се старае да облекчи мъката му и да го отърве от излишни грижи, все пак това умение на сина му го измъчваше и учудваше: „Гледай го колко е отракан.“

— Я кажете, подполковник — обърна се Серпилин към адютанта, когато той за десети път вдигна слушалката и каза: „Подполковник Артемиев слуша“ — а като я поставяше, обеща: „Когато се върне, ще доложя, другарю генерал“ — я кажете, къде съм ви виждал аз?

Той имаше добра памет за лица и колкото повече гледаше този рижав подполковник, толкова по-уверен беше, че го е виждал нейде.

— Тъй вярно, другарю генерал — като ставаше от масата рече подполковникът. — Виждали сте ме през декември четиридесет и първа, на Подолското шосе, при едно задръстване. Водех своя полк, а вие пътувахте с емка, повикахте ме и ми заповядахте да разчистя задръстването.

— А гърлото ви беше превързано — спомни си Серпилин.

— Тъй вярно.

— Защо, щом си спомняте, сам не ме подсетихте?

— Не е редно да напомням пръв, другарю генерал. Аз и от по-рано ви помня. В академията „Фрунзе“ почнахте да четете курс по оперативно изкуство...

Серпилин го погледна и премълча.

„Виж какво било — помисли той, — значи, още оттогава...“

Той, разбира се, не си спомни този слушател от академията, който тогава, в трийсет и седма година, сигурно е бил още капитан или старши лейтенант и между десетки други е седял пред него на лекциите му, но лекциите помнеше много добре. През тази учебна година той прочете само четири, четвъртата беше последна...

Адютантът поръча по телефона и в приемната донесоха чай и гевреци.

Серпилин изпи две чаши и като погледна часовника си, стана. Оставаше съвсем малко време.

— Вашите самолети всеки ден ли летят — попита той.

Адютантът потвърди, да, разбира се. На Донския фронт самолетите всеки ден...

— Кому трябва да дам заявка, за да летя утре? На летците ли?

— Генерал-лейтенантът ще телефонира и всичко ще бъде направено.

В тона на адютанта имаше учудване. „А как е жена ви?“ — сякаш искаше да попита той, но се сдържа.

— Доложете на генерал-лейтенанта, когато се върне, че съм помолил да се даде такава заявка за мене — рече Серпилин. — А сега, ако е възможно, повикайте колата, аз я освободих.

— Генерал-лейтенантът всеки момент ще се върне — отвърна подполковникът с тон, който наемкваше за неудобството в постъпката на Серпилин.

Адютантът не само разбираше, но и направо беше чувал от своя началник, че със Серпилин ги свързват отдавнашни близки отношения. Ала според възгледите му на военен човек, всичко си имаше граница: приятелството си е приятелство, но да си отидеш от приемната на заместник-началника на Генералния щаб, въпреки заповедта да чакаш, беше недопустима слободия.

Серпилин прочете тази мисъл по лицето на подполковника и тъй като я смяташе по принцип вярна, не го остави в недоумение.

— Трябва да бъда към четиринайсет часа в болницата — каза той. — Доложете на генерал-лейтенанта, че съм си отишъл, защото жена ми е починала и трябва да я погребам. Когато я погребам, ще му телефонирам.

Каза го с онова безразлично спокойствие, което беше възпитал у себе си като запас за най-тежките минути в живота.

— Но как така, другарю генерал? Защо не казахте? — с огорчение възкликна подполковникът.

Но Серпилин го спря с поглед, който казваше: „За съчувствието благодаря, но какво общо имаш ти тук? И защо бях длъжен да ти кажа за това по-рано, преди да възникне пряка необходимост за това?“

— Така — рече гласно Серпилин. — Та как ще стане с колата?

Когато Серпилин пристигна в болницата, вилисът на сина му вече стоеше пред входа.

— Седнете при мене, другарю генерал — рече изскочилият от вилиса шофьор. — Това е от другия вход! Другарят капитан е вече там, а на мене ми заповяда да ви дочакам и да ви закарам.

Серпилин седна във вилиса, те излязоха откъм двора, заобиколиха дългата каменна стена и се приближиха до същото здание



от задната страна, откъм уличката. Там чакаха два камиона. На единия имаше два ковчега и сега ги посместваха, за да поставят трети. Около камиона с ковчезите се тълпяха жени. Вторият камион беше празен.

— Нашият — кимна шофьорът към него.

Серпилин се изкачи по заледените, кални стъпала, влезе в помещението и видя поставения направо на пода затворен ковчег, който му се стори много голям. Синът му стоеше до ковчеза и предаваше някакъв пакет в ръцете на една висока суха болногледачка, която през нощта в присъствието на Серпилин беше влязла в болничната стая при Валентина Егоровна.

— Не се безпокойте, ще предам всичко, както казахте. — С нас това — да не предадем — не се случва — казваше болногледачката, като приемаше пакета.

Синът се обърна към Серпилин.

— Събрах мъничко от дажбата, за нея и за медицинската сестра.

Синът постъпваше правилно, но на Серпилин стана неприятно.

— Благодаря — каза той и протегна ръка на болногледачката.

Тя премести пакета под мишницата си и му подаде ръка:

— Направихме всичко: и я измихме, и я облякохме. Съвсем ви е млада. Имала е дни да живее...

— Благодаря — повтори Серпилин.

— Казах да го затворят и приковат с гвоздеи за из пътя — рече синът. — Че то тук... — Той не довърши и гнусливо погледна изцапания под.

После се приближи до вратата и викна на шофьора:

— Вавилов, повикайте шофьора и войника от камиона.

— Да го отнесем ли? — попита синът.

Серпилин се наведе към предната част и като докосна с пръсти пода, взе да повдига ковчеза.

Когато го изнесоха и сложиха на камиона, синът кимна към съседния камион, около който се тълпяха хора, за да вкарат там още един четвърти ковчег.

— Ето така ги карат. А на гробищата цяла опашка. — Той сърдито махна с ръка — Да тръгваме ли?

Ковчегът стоеше посред открития камион. От двете страни, до двата каната, бяха заковани пейки. Серпилин се покачи мълчаливо в товарника.

— Няма ли да изстинеш? Не е ли по-добре в кабината? — попита синът, като се качваше след него.

— Вдигнете каната — без да отговори, рече Серпилин на войника, който се въртеше край камиона.

Войникът закопча каната и като се хвана с ръце за него, искаше също да се качи. Беше му неудобно да седи в кабината, щом генералът ще пътува отвън.

— Идете в кабината — каза му Серпилин.

Вилисът тръгна напред, камионът след него. Сега когато седяха със сина на пейката в камиона от двете страни на ковчега, той му се стори още по-голям.

— Два и двайсет и пет — рече синът. — Не можах да намеря друг, а този... — И той, без да довърши, пак махна с ръка.

За последен път Серпилин видя лицето на жена си в Новодевичето гробище, пред гроба.

Те слезоха от камиона пред портата, шофьорът от вилиса остана да пази и да подгрява двете коли, а Серпилин със сина си, вторият шофьор и войникът, четиримата понесоха ковчега през цялото гробище към далечния му край.

Ковчегът не се стори на Серпилин тежък, само през цялото време, докато вървяха, той се страхуваше да не се спъне. Гробищата бяха навейани със сняг, трябваше да минават през хълмчетата на изоставените гробове.

Когато се приближиха до ямата, оказа се, че гробарите още не бяха я изкопали докрай. Те стояха в нея до шия; единият разбиваше пръстта с лост, а другият изхвърляше с лопата замръзналите буци. Главите им ту се появяваха, ту изчезваха, и отдолу, изпод земята, долитаха приглушени псувни. Те псуваха студа, зимата и земята...

Серпилин видя, че синът му се кани да им се скара, и го спря. Беше му съвсем безразлично. Само по-скоро да свършат работата си.

Ковчега бяха поставили временно на съседния, пресен още гроб.

— Искаш ли да го открия? — попита синът.

Серпилин кимна. Да. Искаше.

Синът освободи слабо прихванатия с гвоздеи капак, повдигна го, опря го отстрани на ковчега и отметна до половина чаршафа, който покриваше тялото на майка му.

Валентина Егоровна лежеше на студа под откритото зимно небе в черна рокля със зиморничава скръстени на гърдите ръце.

Духаше вятър. Той премяташе снега от един гроб на друг и снежинките се стелеха нагъсто върху черната рокля, върху бледото лице на умрялата с малка синина на слепоочието, върху белите коси и сините клепащи.

— Не е ли по-добре да я покрия? — запита синът.

Серпилин поклати отрицателно глава. Той се сбогуваше с онова, което вече не съществува. Струваше му се, че там, в ковчега, то още съществува. А то вече не съществува. Но когато затворят ковчега и го спуснат в земята, то не само няма да съществува, а ще престане и да изглежда, че съществува. И това, че Серпилин беше виждал с очите си толкова смърти, че отдавна беше им изгубил сметката, ни най-малко не му помагаше в тези минути.

Той стоеше и гледаше жена си, прехапал страдалчески устна. Като разбутваше и изтикваше всички други спомени, все един и същ спомен като нетърпима буца засядаше в гърлото. Спомняше си нейното нещастно, виновно лице в деня на връщането му от лагера. Когато след първите прекарани заедно часове, следобеда отиде в антрето да телефонира на Иван Алексеевич — който имаше дял за възвръщането му, и без да получи отговор се върна, Валентина Егоровна седеше на кревата, облегната на стената, в безсъзнание. Той изтича към нея, тури я да легне, спусна се да телефонира в Бърза помощ, отново изтича при нея, като се опитваше да я свести, припомняйки си трескаво отдавна забравеното, на което го бяха учили — някога още преди германската война, в школата на фелдшерите... И когато дойде Бърза помощ и ѝ направиха инжекция, и най-сетне дойде в съзнание и отвори очи, тя имаше такова виновно лице, сякаш беше извършила бог знае какво лошо нещо, сякаш беше виновна за нещо пред него! Не, тя никога в нищо не е била виновна пред него! Виновен беше който и да е, за каквото и да е, само тя не, в нищо, никога.

Той не можеше вече да стои над ковчега, да стои и да я гледа, и дори изпита облекчение, когато един от гробарите се приближи и рече:

— Всичко е готово. Какво, другарю генерал, да я покрием ли?

— Да — отвърна Серпилин, като отпусна прехапаната си, изтръпнала устна.

Синът се наведе към ръцете на майка си и ги целуна. Сега тя нямаше вече власт да му забрани това.

Като откъсна лицето си от ръцете ѝ, той покри тялото с чаршафа и гробарите привично и сръчно заковаха капака с гвоздеите.

Серпилин не помръдна.

Гробарите домъкнаха ковчега до края на гроба, подложиха две дълги въжета и взеха да го спускат в ямата. После издърпаха въжетата и настъпи кратка необяснима тишина.

— Ще хвърлиш ли? — попита в тази тишина синът.

И Серпилин разбра: чакат него да хвърли първата шепа пръст.

Той се наведе, вдигна една замръзнала буца и я хвърли върху ковчега. После синът хвърли няколко буци пръст, после заработиха лопатите... И всичко се свърши.

Когато излязоха от портите на гробищата, синът попита:

— Ти къде?

— В Генералния щаб.

— Да те закарам ли?

— Закарай ме — каза равнодушно Серпилин.

Синът, както и сутринта, седна зад кормилото, като накара шофьора да отиде отзад. Пътуваха мълчаливо. На няколко пъти на Серпилин се струваше, че той ще заприказва с него. Но той мълчеше. Но ако можеше да погледне в тези минути собственото си лице, сигурно би разбрал защо синът му мълчеше и не се осмеляваше да заприказва.

Чак когато се спряха пред Генералния щаб и Серпилин вече стъпи с единия си крак на земята, синът му попита тихо:

— Няма ли да идеш в къщи?

— Не знам — рече Серпилин, погледна очакващото лице на сина си, още веднъж повтори „не знам“, обърна се и с натежали, оловени крака тръгна по уличката.

Той телефонира от бюрото на пропуските. Но Иван Алексеевич пак го нямаше.

— При началника на Генералния щаб е — отговори адютантът — и не се знае колко време ще остане, може би оттам направо... — Той не се доизказа къде „направо“ и додаде: — Може би чак до довечера. Аз доложих, другарю генерал. Дадена е заявка за вас, излитате — в осем и петнайсет от Централното. Къде да пратя колата да ви вземе?

— В къщи — отговори Серпилин.

— Точно в седем ще бъде при вас. Генерал-лейтенантът моли да Ви предам да си бъдете вечерта в къщи, той щом се освободи, ще ви телефонира, може дори през нощта. Помоли ме да ви предам, че непременно ще ви види. Само си бъдете в къщи.

— Добре — рече Серпилин.

— Колата ще ви трябва ли още за днес?

— Не — отвърна той, като помисли, че днес вече нищо повече не му е нужно, само да отиде да хапне нейде. Нищо не беше ял, нито пил от вчерашния ден, освен ония две чаши чай с гевреци в приемната на Иван Алексеевич.

— Тогава желая ви здраве, другарю генерал. Приемете моето съчувствие за нещастията ви.

— Благодаря — рече Серпилин и постави слушалката.

На излизане от Генералния щаб той още не беше решил къде ще ходи: можеше да обядва и в столовата при градската комендатура на „Първа Мещанска“, и в къщи.

Преди заминаването му от фронта Птицин беше сложил в куфара му пакет с някаква храна.

„Да, май в къщи.“ Ала веднага не му искаше да отива там. Искаше му се да походи по улиците сам, да надвие чувствата си, които нямаше с кого да сподели. Без да бърза, излезе на улица „Киров“, сви по уличка „Фуркасовска“ и обиколи къщата, в двора на която го бяха довели някога през нощта. В различни времена си спомняше различно за това, а сега си спомни бегло и дори се усмихна: ето, нищо, вървя си покрай нея жив и здрав!

„Аз съм жив и здрав, но на Валя това струва живота.“ И макар да имаше право да се гневи, помисли за това без гняв, само със страшна тъга.

Обиколи площада и зави надолу към Малий театър.

Беше студено и тихо, небето се беше прояснило. Затъмнените улици просветляха, дори можеше да се различат лицата на минавачите, ако те минаваха съвсем близко и също като него не бързаха.

Той се приближи до сградата на Малий театър и искаше да премине улицата, когато изведнъж някой го хвана отзад за ръкава. Обърна се, като мислеше, че е някой от колегите му, но пред него, като

продължаваше да го държи за ръкава, стоеше една много мъничка жена с ушанка и шинел, с петлици на военен лекар.

Той се зачуди: не е прието да се хващат генералите насред улицата за ръкава на шинела — и след учудването си разбра, че познава добре тази мъничка жена в униформа на военен лекар, със стреснати от радост и удивление очи.

— Здравейте, другарю доктор — рече той, като сваляше ръкавицата си.

Малката докторка се усмихна и също побърза да свали ръкавицата си. Ръкавицата не се смъкваше и тя я свали по детски със зъби. Нейната малка, яка ръка с неочаквана сила стисна ръката на Серпилин.

— А аз вървя — рече тя, без да пуца ръката му — и изведнъж виждам: вие вървите насреща ми! А после си помислих: не може да бъде, не сте вие, и отминах. А после помислих: не, ами ако все пак сте вие? И хукнах след вас. Виждате, дори ви хванах за ръкава, не се уплаших, че ще си изпатя, ако не сте вие. А това сте вие!

— А защо смятахте, че не може да бъде? — попита Серпилин. — Да не би да сте ме минали предварително в разход?

— Не, не затова — рече малката докторка. — Не затова, а просто затова... — Тя се забърка.

Това, че беше видяла Серпилин, ѝ се струваше като приказка, не защото не можеше да бъде жив; тъкмо той можеше да се окаже жив. Тя, както и всички други, знаеше в онова първо утро, след като излязоха от обкръжението, че са го оперирали и откарали със санитарен самолет в Москва. Приказка беше другото — това, че тя самата след всичко, което се беше случило с нея, все пак беше жива и можеше сега да ходи по улиците на Москва и дори да среща хора, които бе познавала някога, но вече не се надяваше да види.

Чудото беше тя самата, със своята съдба. Но тя не беше свикнала да мисли така нито за себе си, нито за своята съдба и затова чудо за нея беше живият и здрав Серпилин. Пред нея в генералска униформа стоеше същият човек с окъсан шинел и фуражка със счупена козирка, който им беше казал последния ден преди пробива от обкръжението. „Утре по същото време ние с вас ще бъдем или мъртви, под краката на немците, или живи, между своите, трето положение е изключено!“

Тя гледаше Серпилин и продължаваше да се държи за ръката му, като че той ей сега ще отлети.

— А вас наистина не мислех, че ще видя жива — рече Серпилин.

— Да, знаете ли, на следния ден... — започна малката докторка, но Серпилин я пресече.

— Знам, Шмаков ми писа после за цялата тая мръсна история. А вие, значи, все пак сте се измъкнали тогава?

— Не, аз не тогава — рече малката докторка, като пусна най-сетне ръката на Серпилин. — Аз сега тоест не сега...

— Но кога все пак тогава или сега? Нещо не ви разбирам — рече Серпилин. — Не можете ли по военному, по ред да ми разкажете?

Но и по ред пак нищо не излезе.

Най-напред разказа, че ето вече трети ден откак ходи из Москва, защото се е изписала от болницата и има отпуск като оздравяваща; после обясни, че в болницата на Склифосовски попаднала, защото я изнесли ранена от партизанската бригада; а в партизанската бригада не била през цялото време, защото преди това била нелегална в Смоленск, а още преди това също била в партизанска бригада, но тя тогава не се наричала още бригада, а отред, а в този отред...

Ако пишеше автобиографията си, всичко, което припряно изтърсваше сега пред Серпилин, би заело сигурно много страници. Но тези страници, за да се схване действителният ход на събитията, трябваше да се четат обратно, от края към началото. Най-сетне, като стигна до това начало, тя разказа как бяха я изнесли на гръб Синцов и Золотарьов („Помните ли, един такъв мъничък, до идването си при вас беше шофьор на Баранов, който се застреля, помните ли?“) и угрижено попита:

— Не знаете ли какво е станало с тях? Може би случайно знаете?

В гласа ѝ имаше надежда: „Защо тя да е жива, а те да не могат да бъдат живи? С какво с тя е по-добра от тях?“

На Серпилин не му се искаше много да отговаря на този въпрос, но той отговори, че Золотарьов в края на четиридесет и първа година бил жив, а Синцов, по негови сведения, загинал. И тези сведения, за съжаление, не будят съмнение.

— Загинал! — огорчи се малката докторка. — Нима е загинал?

— За съжаление, така е.

— А аз мислех, че е жив — рече тъжно тя.

И като я гледаше, Серпилин си спомни как в колата по пътя за медицинския санитарен батальон бе казал на Синцов да поеме грижата за нея.

— Значи, той ви изнесе?

— Той.

„Все пак, преди да умре, е направил онова, което е обещал“ — помисли със закъснял прилив на уважение Серпилин за този отдавна умрял човек.

— Но защо стоим тук насред улицата? — рече той. — Вие някъде отивахте, другарю доктор?

— А вие не ми се присмивайте. — Тя вдигна очи към него. — Мене ме наричат Таня, ако само не сте забравили...

— Хубаво — рече Серпилин — Това, разбира се, не съм забравил и няма да забравя, но просто някак не съм свикнал да наричам така военнослужещите.

И се усмихна с добрата си, позната ней усмивка и тя помисли, че той си е останал също такъв добър човек, какъвто беше. А той, загледал се в изпитото ѝ лице, помисли, че макар сама да говори леко за раняването си, то сигурно е било тежко, пък и в болницата храната далеч не е била така добра, както би трябвало.

— Къде отивате тогава?

Те двамата се бяха отдръпнали от края на тротоара и сега стояха пред стените на Малий театър, до заградения с чували и обкован с дъски паметник на Островски.

— В къщи. След болницата живея у една болногледачка. Тя ме покани да поживея у нея, докато съм в Москва.

— А откъде идвахте?

Тя кимна по посока на Большой театър.

— Искях да вляза в театъра.

— Е, и какво?

— Казаха ми, че днес Уланова танцува „Лебедово езеро“. Мислех, ще измоля някакво билетче, само едно! Казаха ми дори и да не мисля.

— Ето, значи, от какво сте огорчена — рече Серпилин.

— Бях огорчена, сега не съм огорчена; знаете ли как се радвам, че ви срещнах!



— И аз се радвам — рече Серпилин. — Какво по-хубаво от това — изведнъж в Москва изневиделица нашата малка докторка. Ние така ви наричахме зад гърба. Знаехте ли вие това?

— Знаех.

— А как там в обкръжението ви обичахме и давахме за пример на мъжете, знаехте ли това, разбирахте ли го?

— Ей сега на, ще зарева — рече тя със задавен глас и очите ѝ заблестяха. — Млъкнете, моля ви.

— Нищо не знаехте и не разбирахте вие! — рече той. — И хич няма да заревате сега, защото няма за какво да ревете, останахте жива и здрава. И до края на войната ще доживеете, и ще имате още цели наръчи щастие. Поне ако мене ме питат: колко щастие да ѝ дадем, без да съжаляваме, бих рекъл: за нея нищо не жая! Ей за такъв наръч бих гласувал!

Той разпери широко дългите си ръце.

— Виждате ли какъв, а вие сте намислили да ревете!

— Че аз вече не рева — каза тя, като бършеше с ръкавицата очите си.

— Значи, искахте да отидете в Большой театър и не можахте? Да отидем, може би заедно ще намерим билет.

Той каза „билет“, но на нея ѝ се счу „билети“ и тя, като помисли, че и той ще дойде с нея в театъра, се зарадва дори повече, отколкото, че ще намери билети, защото ѝ се искаше да му разкаже още много неща и да го разпита за него самия. А тук на улицата беше неудобно да го задържа повече и тя вече беше решила, че е време да се сбогува и да си отиде.

„Виж ти, моля ти се, не могат да ѝ дадат билет! — мислеше той, като вървеше редом с нея към Большой театър. На нея не ѝ беше жал за никого и нищо там в обкръжението, където понякога трябва да събереш в юмрук цялата си воля, за да не се превърнеш от човек в животно, а на тях тук им е жал да ѝ дадат един билет! За някоя начервисана особа не им е жал, за някакъв завеждащ магазин за алкохолни напитки не им е жал; а за нея им е жал!“

Мисълта, че тя сама не е могла да си намери билет за театъра и за да влезе там е нужен той с генералското си удостоверение, много го ядосваше.

— Поразходи се тук между колоните, почакай ме — рече ѝ той на „ти“ като на дете. И като я остави отвън, влезе в хола на театъра.

Билети нямаше, но администраторът, щом разбра, че на другаря генерал му трябва всичко на всичко едно място, непременно за днес, даде му пропуск за ложата на дирекцията.

— Само елате по-раничко, другарю генерал, че там столовете са без номера, ако закъснеете, ще се окажете зад чуждите гърбове.

Когато Серпилин излезе, той отначало не видя малката докторка, а после я видя и се усмихна. Тя не беше очаквала той така бързо да се върне и замислена за нещо свое, чертаеше с пръст по колоната и се въртеше край нея като малко момиченце.

— Намерихте ли? — попита тя, като се откъсна смутено от заниманието си.

— На, дръж! — рече той и ѝ подаде пропуска. — И помни — колкото по-рано влезеш, толкова по-хубаво място ще вземеш. Направо влез в ложата, сядай на първия стол и никого не пуцай на твоето място. Няма много до започването. Отивай още сега.

— А вие? — учудено попита тя. Съвсем не беше очаквала, че той ще вземе билет само за нея.

— Аз утре сутринта трябва да летя обратно за Донския фронт...

— Значи, утре... — Искаше ѝ се много той да влезе в театъра заедно с нея, още повече, че неговите думи за ложата и за това, че не бива да пуца никого на своето място, я смутиха.

— Не мога — рече той.

— Но какво има, какво ви е? Защо не можете? — попита с подсъзнателна тревога тя, като видя изведнъж потъмнялото му лице.

— Е, нищо, всичко е нормално — отговори, без намерение да я посвещава в нещо. И неочаквано за себе си добави: Жена ми умря. Връщам се от погребение.

Тя дори извика при тези думи и този глас — глух, уморен, безнадежден, като че този глас, дошъл нейде от високо-високо, от някой връх, така изведнъж падна пред очите ѝ и се разби на дребни късчета.

— Фьодор Фьодорович, че как така, как така?

Тя го хвана за ръката и се загледа в очите му.

А той, като гледаше тази млада, едва не заплакала от съчувствие към него жена, помисли, че той, Фьодор Фьодорович Серпилин,

четиридесет и осем годишен, погребал днес жена си, ще трябва сега да живее сам и да свиква със своята самота.

— Така — изговори той гласно. — Не трябваше да ти казвам, само те разстроих. А не мислех да ти казвам, сам дори не знам защо ти казах. Нищо, иди в театъра. А аз трябва да си отивам.

Таня го гледаше смутено. Когато той каза, че се връща на Донския фронт, тя искаше да го попита: как е там сега в Сталинград, кога ще го освободят напълно? Дори ѝ хрумна да го помоли, когато ѝ свърши отпускът за лечение да ѝ помогне да отиде на фронта там, където той служи. Но след онова, което ѝ съобщи, не биваше вече нито да му задава въпроси, нито да говори за себе си и своята служба.

— Хайде, върви, върви — рече той. И дори я побутна, сякаш предчувствуваше как се кани да му каже, че няма да отива на никакъв театър.

Тя послушно тръгна, но после се обърна и видя, че още не си е отишъл и гледа подире ѝ.

— Фьодор Фьодорович, може ли да ви пиша?

— Пиши, ако не те мързи.

— А каква е вашата военна поща? Аз ще запомня.

— Петстотин четири тринайсет — д. Върви, защо спря?

И тя, като се обърна отново и повтаряше с устни, „петстотин четири тринайсет — д, петстотин четири тринайсет — д“, дръпна дръжката на тежката врата.

В къщи Серпилин стигна късно. Не му се искаше да слиза в метрото и да се блъска между хората, та целият път измина пеш.

— А къде е майка ти? — попита той момчето, което му отвори.

— На работа.

— Толкова късно!

— Тя работи на денонощия: едно работи, другото стои в къщи.

— А къде? — Кой знае защо, не му беше дошло наум вчера, че съседката работи.

— На Казанската гара е евакуатор.

— А ти домакинствуваш?

— Аз току-що дойдох.

— Ти втора смяна ли си?

— Не. На железопътната линия бях; разтоварвахме въглища за училището.

— Затова, гледам, ръцете ти...

Момчето погледна ръцете си и нищо не отговори.

— В кой клас си?

— В седми.

— Много ли сте в училището сега?

— Много. Три училища сляха в едно. А нашето дадоха за болница.

— А електрически чайник имате ли?

— Вашият.

— Свари чай за двама. От тебе чаят, от мене яденето.

— Само елате в кухнята — рече момчето, — там е по-топло.

Серпилин отвори вратата на своята стая и повика момчето.

— Извади от куфара пакета. Пригответи всичко, а после ме повикай.

Момчето кимна, извади пакета и излезе от стаята.

Серпилин остана сам, запали цигара и няколко пъти се разходи из стаята. После отвори вратичката на полупразния шкаф и като по клавиши прекара пръст по няколко окачени на закачалките рокли.

Вещи, вещи... Не са чак толкова много. Но какво да прави с тях? Къде да ги дява? Добре, че отлита сутринта и не се знае кога ще дойде пак в тази стая. А вещите?... Какво пък. Не е ли хубаво да ги даде на съседката, по-далеч от очите му? Може би ще се обиди... А защо пък ще се обиди? Ще ги продаде на пазара и ще купи нещо на сина си. На, валенките му са кърпени. Нека му купи валенки. Така ще й каже...

Той се сети, че няма да види вече съседката, седна до масата и веднага, за да не забрави после, написа кратка бележка.

— Чаят е готов — обади се през вратата момчето.

— На, дай бележката утре на майка си, че аз вече няма да я видя, утре отлитам — рече Серпилин, като излезе и тръгна заедно с него за кухнята.

Птицин, изглежда, се беше постарал, а момчето беше наредило всичко на масата, макар че от деликатност не беше нарязало и не беше отворило нищо. Три кутии с месни консерви, пушен салам, голямо парче сирене, самун хляб — цяла дажба! И шише водка „тархун“ —

дявол знае откъде беше се взел този „тархун“, преди войната за него никой не беше чувал.

— Ех, ние с тебе, разбира се, няма да пием водка, нали Григорий?

Момчето за пръв път се усмихна.

— Имаш ли нож?

— Ето — подаде то ножа.

Серпилин отрязва няколко дебели парчета салам и сирене, после му подаде кутия консерви: „Хайде, отвори я“ — и сам почна да налива чай в чашите.

— Вие на Донския ли сте? — попита момчето.

Серпилин кимна.

— А къде? На юг или на север от Сталинград?

— На северозапад.

— Нямахте ли днес за вашите войски в бюлетина? — попита то.

— Къде?

— Ей сега ще донеса.

Момчето отърча в стаята и донесе вестника.

Серпилин си тури очилата и взе да преглежда вчерашното съобщение на Информбюро. В него, между другото, един пасаж беше посветен на вчерашното нощно завземане на Могилата. Не бяха назовани нито пунктът, нито частта, но подробностите не оставяха съмнение: ставаше дума за Могилата.

Не беше минало без неточности: бяха писали, че през време на превземането на височината са били повредени и пленени седем немски танка. Не можеше да се каже, че това не е истина, но не можеше също да се нарече и истина. Никой не беше повреждал вчерашна немски танкове, защото те бяха повредени много по-рано и немците вече отдавна бяха ги приспособили за неподвижни огневи точки. Вярно беше само, че бяха седем и че мястото, дето стояха, сега беше завзето от нас.

Серпилин се усмихна и каза, че тук действително е описан бой, в който е участвувала неговата дивизия.

— Вие гвардейска дивизия ли имате? — попита момчето.

— Засега не — рече Серпилин.

— Баща ми имаше гвардейска, на мама дадох гвардейската значка на тате.

Лицето му беше напрегнато и нервно.

— Когато с мама бях там, молех да ме оставят в дивизията, но те казаха, че не можело в никакъв случай. Истина ли е?

Той попита така, че не можеше да го излъжеш, пък и Серпилин не смяташе за нужно да прави това.

— Виждаш ли каква е работата — обясни той. — Ако аз след твоя баща поемех командването на дивизията му и ако ти ме помолеше да те взема, нямаше да ти откажа, но щях да поставя условие: върни се в къщи заедно с майка си, остани с нея половин година, докато тя поне малко се поуспокои, завърши седми клас, а после пиши рапорт.

— Ами ако и тогава не ме вземат?

— Тогава пиши на мене, аз ще те взема. Донеси тетрадката, ще ти запиша моята военна поща.

Момчето излезе бързо и донесе общата си тетрадка, разтворена на чиста страница.

Серпилин написа в нея едро номера на военната си поща и като си спомни за предстоящото му назначение, каза:

— Ако променя номера — ще ти съобщя.

Каза — и почувствува, че момчето му повярва. И добре направи, че повярва.

— А как са сега вашите работи при Сталинград — попита то.

— Работите не са лоши — рече Серпилин, а в късо време, мисля, ще станат добри.

— По нали вие там съвсем сте ги обградили?

— Съвсем.

— И вече отдавна?

— Доста. Скоро месец и половина.

— Тогава защо?... — По очите му се виждаше как му се иска да унищожат колкото може по-скоро цялата намираща се в Сталинград немска армии. — Та те са вече на педя място.

Серпилин се усмихна, като си представи мислено тази „педя“, която и сега още беше четири пъти по-голяма от Москва.

„Педя!... На всеки метър по тази «педя» ще трябва да се хвърлят още килограми и килограми желязо и въпреки това после да се доплаща желязото с кръв. Няма що «педя»! Момчето отговори така от детско лекомислие, може да му се прости. Но има и възрастни хора,

които и досега не разбират колко войнишки гробове се падат на всяка крачка от войната.“

— А тебе ти се иска едно две и готово? — рече Серпилин. — И аз бих искал така, но рядко се случва!

— А защо?

— Ако дойдеш при мене, ще видиш защо. Имате ли будилник?

— Имаме.

— А кога ще станеш?

— В шест и половина.

— Щом се събудиш, събуди и мене. Боя се да не се успя. Отдавна вече не съм спал както трябва.

Серпилин се изтегна и без да вярва на себе си, почувствува, че най-сетне му се спи. Преди час му се струваше, че това никога няма да стане.

— Ще ме събудиш, ще пием чай и ще тръгнем по своите работи: ти — в училището си, а аз — в своята дивизия.

— Давате ли ми дума? — изведнъж попита момчето, като имаше пред вид обещанието на Серпилин, и очите му станаха очакващи, възбудени.

— Никога никакви думи не съм давал и не давам, с изключение на клетвата — рече сериозно Серпилин. — Но ако кажа: ще направя — ще го направя. А ако се съмнявам дали ще го направя — мълча. И тебе така те съветвам да правиш. Покрий яденето с вестник до утре заранта...

Той тръгна към стаята си, но си спомни за предстоящото телефониране на Иван Алексеевич.

— Кога си лягаш? — извика той, като отвори вратата.

— Късно. Трябва да готвя уроците си.

— Ако заспя дълбоко и не чуя телефона, събуди ме!

И като остави вратата към коридора отворена, свали си рубашката, окачи на стола колана с пистолета, смъкна ботушите си, покри се едновременно и с шинела, и с кожухчето, и отпаднал заби глава във възглавницата.

## СЕДМА ГЛАВА

Серпилин се събуди, почувствувал през сън нечие присъствие. Преди още да отвори очи, смъкна кожухчето, спусна крака на пода, после отвори очи и видя сина си, застанал в отворената врата. Той беше с шинел и ушанка, до него стоеше Гриша.

— Другарю генерал, търсят ви — късо, сякаш беше ходило на фронта, рече момчето.

— Добре, иди си — рече Серпилин и като нахлузваше на краката си оставените на пода студени ботуши, без да вдига глава, попита сина си:

— Защо стоиш? Съблечи се.

Докато синът се събличаше в антрето, Серпилин облече рубашката, но колана с кобура не тури; тялото го болеше тъпо от тежка умора, поради прекъснатия сън; наметна на раменете си кожухчето и седна зад масата, като се облакът и взе да разтрива с ръце лицето си.

— Седни — рече той, като продължаваше да не гледа сина си, после още веднъж разтърка лицето си с ръце, скопчи ги, постави ги пред себе си на масата и попита: — Е, какво имаш да ми кажеш?

Той гледаше красивото, опалено от вятъра лице на сина си, започналото вече да старее чело с едва забележими плешивини, волевата му брадичка с рязка напречна черта, гледаше и мислеше: колко измамливи се оказват понякога във войната тези волеви лица, когато страхът ги вземе в ръцете си, вземе ги, изстиска ги и ги направи неузнаваеми — бели, като извара...

Защо това лице, което така приличаше на лицето на майка му, в същото време не напомняше за нея? Сигурно защото на това лице ги нямаше очите ѝ. Тя имаше упорити очи, които гледаха дълбоко отвътре и като че винаги се мъчеха да изрекат докрай всичко, което не можеше да се каже с думи. А у този седнал насреца му капитан от автомобилните войски неподвижните сиви очи бяха като два капака, дето не допускаха там вътре в себе си нещо, от което се страхуваха. Серпилин изведнъж помисли, че има очи, които дават, има очи, които вземат, и има очи, които не пущат.



— Не ме гледай така — рече синът. — По-добре кажи да си ида. — Гласът му трепна. — Ти ме гледаш така, сякаш съм виновен за онова, което се случи с мама... А аз дойдох при нея...

— Ето какво — пресече го Серпилин. — Ти не си лекар и не си могъл предварително да знаеш какво ще стане с нея. Ако си дошъл да говорим за нещо друго... говори. А ако е за това — напразно си дошъл. И не реви, моля те, аз не обичам това — добави той, като видя сълзите, които се търкулнаха изпод капациите.

Синът изхлипа, избърса очите си и поиска разрешение да запуши.

— Пуши... Какви имаш?

— „Казбек“.

— Дай и на мене една цигара.

Няколко минути двамата мълчаливо пушиха.

— Слушай, какво ще кажеш... — рече синът. — Прощавай, че приказвам сега за това, но ние после сигурно няма да се видим дълго време...

Серпилин въпросително го погледна.

— Какво ще кажеш, ако аз временно, докато получа жилище, доведа тук от Чита жена си и дъщеря си? Те са зле там и гладуват. Получих писмо, мога да ти го покажа.

Серпилин поклати глава. Синът взе това за възражение.

— Възразяваш ли?

— Не — рече Серпилин, можеш да не ми показваш, вярвам ти.

— А как гледаш на това?

— Положително — отвърна Серпилин.

— Значи, мога да ги доведа? — рече синът зарадван.

— Доведи ги, ако разрешат.

— Повикването и регистрирането аз ще уредя. Ще помоля моя генерал да телефонира... — Синът дори махна с ръка, като показваше, че за неговия генерал не значи нищо да помогне. — Само ти да не си против.

„Ти и при майка си сигурно си дошъл за същото — помисли Серпилин. — Но защо тя се е развикала? Какво си й казал? Нали не си почнал с това. А с какво?“

Но той не се поддаде на хода на мислите си.

— Какво се иска от мене? — попита той вместо това. Попита, защото разбра: иска се.

— Две редчета — рече синът. — До тиловото управление, че не възразяваш. — Той малко по-бързо, отколкото трябваше, откопча предвидливо сложената до него на масата чанта и измъкна бележник.

Серпилин потърси из стаята с очи, като си припомняше къде стоеше масилото, но синът му вече извади от чантата червен молив и каза, че може и с молив.

— Как ѝ е презимето, твоето ли? — попита Серпилин.

— Моето — рече синът, като леко се запъна.

— А инициалите?

— „А“, „П“ — Анна Петровна, ей сега ще ти покажа тяхната снимка рече синът и бръкна в джоба на рубашката си.

Без да отговори нищо, Серпилин, като натискаше силно молива, записа:

„Моля да се настани в запазената за мене площ на Пироговска улица, дом 9, квартира 27, А.П. Толстикова с дъщеря си...“

— Как се нарича дъщеря ти?

— Оля — рече синът, като придвижи по масата снимката на жена си и дъщеря си.

„... Олга“, дописа Серпилин, разписа се и подаде бележката на сина си. После, като взе от масата снимката, погледна я за малко и я сложи обратно.

Синът почака няколко тягостни секунди, предпазливо, сякаш се страхуваше да наруши тишината, притегли към себе си снимката и я скри в джоба на рубашката си.

— Наметни си шинела. Студено е — рече Серпилин, като забеляза как се посгушва.

— Но аз имам под рубашката, виждаш ли — синът разкопча копчето и показа облечената под рубашката вълнена фланела.

— Не е по устава — рече Серпилин, който придаваше значение на това офицерите да чувствуват зимата еднакво с войниците и да не носят нищо извън полагащото се.

Синът сви рамене.

— Щом са ми дали, ще нося.

— Досега не знаех, че личният състав от автомобилните части е на специално снабдяване — рече Серпилин.

— Ама то не е за всички — уточни синът и чак когато каза това разбра, че насмешката на баща му означава тъкмо, че „не е за всички“.

Ала въпреки тази насмешка, съгласието да настани тук неговото семейство му се струваше косвена прошка за всичко, станало по-рано. Той не разбираше истинските чувства на баща си, не защото беше глупав или ненаблюдателен, а просто защото в душата му имаше друго мерило за нещата.

За Серпилин съгласието да настани хора в стаята си не значеше абсолютно нищо. Той би дал това съгласие и някому другиму, па макар и на онзи адютант на Иван Алексеевич, за неговата жена и деца...

— Искам да ти разкажа как стана всичко това — рече синът.

— Нужно ли е? — попита Серпилин. Попита, без да се отказва да слуша, но смятайки за необходимо да предупреди, че не обещава да бъде снизходителен. Но синът и сега не го разбра и упорито рече.

— Не, не, нужно е! Уверен съм, че така ще бъде по-леко и за тебе, и за мене.

„Едва ли“ — помисли Серпилин. Но като помисли това, не възрази, а само поиска от сина си още една цигара, запуши, оправи кожухчето на раменете си и като се сгуши вътрешно, още по-тежко се облакът на масата и се пригответи да изслуша, без да прекъсва, всичко, каквото и да му кажеше той.

Синът разказваше как било станало всичко това и от неговия разказ излизаше, че било невъзможно да постъпи иначе. А Серпилин слушаше и мислеше, че и така да е всичко това, ако беше на мястото на сина си, все пак нямаше да постъпи, както беше постъпил той.

Синът сигурно не казваше всичко, но все пак беше по-скоро искрен, отколкото неискрен, когато му обясняваше, че веднъж попаднал в това колело, бил принуден после да се върти заедно с него и със същата скорост, защото иначе все някога щял да бъде пречупен, ако попадне между спиците.

Синът не употреби думите „пречупен“ и не каза за колелото и спиците, той говореше за жестокото събрание и безпощадните реплики, за заплашителното обръщение до началството и за лошите

съвети, които може да са изглеждали много добри за оня, който ги е давал. Той говореше за всичко това, а Серпилин слушаше и мислеше за колелото и за спиците, и какво значеше тогава да се въртиш в това колело, и какво значеше да бъдеш пречупен.

Беше ли той самият пречупен в това колело? Да, разбира се, ако се говори за пречупената за цели четини години съдба на бившия бригаден командир Серпилин, бившия професор от академията „Фрунзе“, бившия червеноармеец, бившия член на партията... Животът му беше начупен на такива парчета, че сигурно нямаше вече никога да се срасне. И всичко можеше да свърши с това, с което свърши за мнозина — със смърт и дори не по присъда, а просто така, на някой етап или в снега, между хълмовете, където няма право дръвче, за да изрежеш знак. Така се случваше пред очите му с други. В края на краищата, ако се говори истината, смъртта пречупва всичко. От гроба не можеш да го вдигнеш, не можеш да го питаш: как си умрял? Пречупен или непречупен... Наистина, някои и други работи могат да разкажат отвъд гроба протоколите за разпитите, но кой ще ги чете, пък и ще се запазят ли те?

Някога там, в лагерите, като мислеше за смъртта, той мислеше и за това. Ала остана жив и излезе на свобода, и както и да го бяха чупили, зарасна. И не само зарасна, но и живееше, без да мисли, че има пречупвания у него и че трябва да бъде по-предпазлив, макар в дълбочината на душата си и да допускаше възможността, че налети ли някоя нова беда — току-виж ще се намерят пак желаещи да чупят зарасналото.

А синът говореше ли, говореше, и колкото повече говореше, толкова повече се радваше, че сам изглежда на себе си все по-малко и по-малко виновен... Търсил беше как е по-леко тогава, търсеше и сега как е по-леко... Търсеше, без да разбира, че седналият пред него човек, от когото беше се отказал, но когото и тогава, и сега мислено наричаше баща, би дал много, за да не чува самооправданията му.

„Какво наказание ни се пада на нас с майка му? Че нали не му угаждахме, не го глезехме. Може би аз, понякога, когато беше дете. А тя никога, в нищо — мислеше Серпилин, като гледаше с тежко учудване сина си. — Разбира се, това, че не ти бях рожден баща, а рожденият ти баща отдавна беше загинал и, значи, не е бил опетнен, изигра своята роля за тебе в онова време. Да беше силна натура,

нямаше да се откажеш от мене, нерождения, а за слабия това е, разбира се, съблазън — да тръгне по лекия път. Още повече, че са те тласкали по него. Всичко това е така, но много наблягаш ти на това, че и всички други били такива като тебе, всички били не по-добри от тебе. А аз не вярвам. Защото твърде много твои връстници отдадоха живота си пред очите ми през тия две години война. Не, те не търсеха къде е по-леко. Умираха и умно, и глупаво, но няма да ги зачислиш между интересчиите и няма да ги наречеш страхливци. И макар че в боевете рядко съм поглеждал в техните характеристики, все пак не мога вече, безсилен съм да си представя почти никого от тях такъв, какъвто си бил ти в онова време, за което ми говориш. Поврага презимето ти. Не в презимето е работата, а в страхливостта. Сменил си презимето, като да си бягал от боя преоблечен...

— Това ли е всичко, което имаш да ми кажеш? — попита Серпилин, когато синът му най-сетне млъкна.

Попита го без намерение да пресече разговора, а просто от многогодишна военна привичка.

Той вдигна очи към потона, сякаш си спомняше дали не е забравил нещо, после погледна баща си и рече:

— Да, такова беше времето.

„Да, *такова* време! Действително *такова*! — помисли Серпилин, като подчерта мислено тази дума. — И не можеш да намериш друга дума: *такова*! Всичко е в тази дума.“

Той имаше сега странното чувство, че тогава едновременно са съществували сякаш не едно, а две съседни и различни времена. Едното ясно и разбираемо, с полети през полюса, с революционната помощ за Испания, с омразата към фашизма, с петилетките, с работата до каталясване, с радостна вяра, че все по-горе и по-горе издигаме страната, с любов и дружба, с нормални отношения между хората; и досами него — само да стъпиш крачка настрана — друго време, страшно и с всеки ден все по-необяснимо и по-необяснимо...

— Ти се отказа от мене тогава и както стана ясно сбърка — рече Серпилин след мълчание.

Синът махна в знак на протест, че не е имал свобода на избор, но Серпилин го прекъсна.

— ... и както стана ясно, сбърка — повтори той. — Но някои, такива като мене, и досега стоят там, където бях аз, защото с тях още

не се е изяснило... И ето, гледам те и не мога да избия от главата си това. Не мога. И майка ти не можеше. В състояние ли си да го разбереш, или не?

Синът стана, сви безпомощно рамене, като да казваше: „Е, та какво мога да направя аз?“ — и на Серпилин се стори, че той ей сега ще облече шинела си и ще си отиде, защото няма вече за какво да говори. Синът му се разходи няколко пъти из стаята, като свиваше рамене и сякаш мълчаливо отговаряше на задаваните на самия себе си въпроси. „Ей сега ще си отиде“ — още веднъж помисли Серпилин, но той се приближи до масата и седна.

— Както щеш — рече той, — можеш да ми вярваш или да не ми вярваш, но аз никога, разбираш ли, никога, честна дума ти давам, никога, каквото и да ми кажеха, нито за минута, през никоя година, никога не съм вярвал, че си враг на народа...

Той каза това тихо, почти без надежда да му повярва баща му, но с такава отчаяна сила на искреността, че Серпилин потрепера от нея. Тази мисъл няколко пъти му беше дохождала наум и по-рано, но той всеки път я пъдеше. По-рано в дълбочината на душата си се опитваше да оправдае сина си: лъже, че не е вярвал, лъже, защото се срамува, не смее да ми каже в очите, а всъщност тогава, по онова време, е вярвал! Заплели са го, забъркали са го, наплашили са го и в края на краищата е повярвал. Повярвал е — и за това се е отказал!

Ето, значи, какво, в желанието си да се оправдае, е казал той на майка си, когато тя така страшно му е закрещяла! Ето това ѝ е казал той, тъкмо това!

— Нима не ми вярваш? — нейде от страшна далечина достигна до Серпилин гласът на сина му, макар той да седеше както преди срещу него и можеше да го стигне и попипа с ръка.

— Ето какво — рече Серпилин, като ставаше и оправяше свляклото се от рамото му кожухче. — Обяснихме се с тебе достатъчно; мисля, че просто не се разбрахме, но това не е толкова важно. Сега в живота има много по-важни неща. Че си виновен пред мене — забрави. Ако погледнем по-широко от роднинството, както разбрах, ти си дошъл при мене да молиш прошка за страхливостта си. Така ли е, или не?

— Така е.

— А ако е така, не си попаднал на адреса. Страхливостта се измива в боевете. Друго нищо не е измислено. Защо и досега не си на предната линия?

— Така се стекоха обстоятелствата.

— Подай рапорт да се стекат другояче. Още повече, че си взел презимето Толстиков. Взел си върху себе си такава смелост. А щом си взел — не се осмелявай да унижаваш това име! Сам Василий Яковлевич не познаваше страха и не го прощаваше на другите. Подай рапорт още утре. Не ти ли трябва моята помощ?

— Не ми трябва.

— Кога ще подадеш?

— Нали каза, утре.

В гласа на сина му имаше горчивина и смущение, но Серпилин не пожела да забележи ни едното, ни другото.

— Тогава край. Цигарите ми остави.

Той подаде на сина си ръка. И нека след седмица или месец се окаже, че цената на това ръкостискане е смърт или раняване, но ако беше чул друг отговор, нямаше да протегне ръка, щеше да го отпрати така, без прошка, да върви дето му видят очите!

Синът излезе в антрето. Серпилин отново седна на масата, гледайки през затворената врата как си облича шинела, туря ушанката, слага колана...

Като се облече, той се приближи до вратата и се спря.

Баща му седеше до масата с наметнато зиморничаво на рамото си кожухче. Лицето му сега беше слабо и старо, на слепоочията му бяха набъбнали сини склеротични жилки, които сега от безсънието личаха особено. Големите му жилести ръце лежаха уморено на масата.

И макар че този седнал до масата упорит стареещ човек дори и сега, сред оградилата го от всички страни скръб, изглеждаше несъкрушим, на сина изведнъж му дожаля за него. Стана му жал за тези посивели коси, сплътсени настрана върху оплешивяващата му глава, жал за умореното остаряло лице, жал за тези жилести сухи ръце, проснати на масата, жал, че седи тук сам до масата в тази студена, празна стая.

И както стоеше до вратата и гледаше баща си, отстъпи на внезапния порив от смесена жалост и към него, и към себе си, и изведнъж рече:

— Какво сега, съвсем сам ли искаш да останеш?

— Ами че аз и без това съм сам.

Серпилин повдигна глава, но синът му издържа докрай неговия безкрайно дълъг поглед и без да прибави нещо, обърна се и затвори след себе си вратата.

Като чу как хлопна втората външна врата, Серпилин стана и закри из стаята. Движеше се като махало, като подръпваше на рамото си свличащото се кожухче и палеше цигара от цигара.

Разговорът със сина му раздвижи в него всичко, за което той обикновено не мислеше, не защото се страхуваше от тези мисли, а защото войната ги отхвърляше. Във войната тези мисли не че бяха изчезнали съвсем, но бяха се притаили в такъв далечен ъгъл на паметта му, в който нямаше почти никога време, нито непосредна необходимост да надниква. А сега те бяха се изтръгнали и трябваше да мине през тях като през открито поле, под обстрел, който не можеш да изчакаш. Главната от тези мисли и най-тежката, която и по-рано беше най-трудно да отпъжда настрана, беше не за него, а за онези, които и досега оставаха там. В началото на войната му се струваше, че беззаветната служба или безукорната пред очите на всички смърт на такива хора като него, върнали се току преди войната оттам, откъдето се беше върнал той, може да допринесе полза на онези, които оставаха още там.

После в четиридесет и втора, когато при Грачи го отстраниха от дивизията, го измъчваше мисълта, че ако стигне до съд и му припомнят миналото, това ще бъде лошо и за онези, които бяха още там и живееха само с една мечта — да се очистят с война, с рани, дори със смърт от лъжата, с която ги бяха очернили.

Но времето си вървеше, без да оправдае ни надеждите, ни опасенията. Макар да го отстраниха от дивизията, никой не спомни миналото му, нито когато го отстраняваха, нито когато отново го назначаваха в дивизия. На фронта воюваха в различни длъжности няколкостотин такива като него, пуснати на свобода малко преди самата война; той лично или от други знаеше за мнозина от тях. Едни бяха вече загинали, други бяха се издигнали: четирима командоваха армии, един — фронт. Не, очевидно, от това никой не бързаше да прави изводи. Напоследък той не беше чул нито едно ново име: онези,



които бяха се върнали, воюваха, а онези, които лежаха из лагерите, продължаваха да си лежат.

А върналите се не бяха чак толкова много. В трийсет и седма и трийсет и осма в армията не беше останал полк, дивизия, корпус, където да не бяха арестували или командира, или комисаря, или началник-щаба, или всички заедно. А и онези от тях, които не бяха разстреляни и не бяха пуснати, продължаваха да си стоят там и сега. Само в последния лагер, дето Серпилин живя без право на писма, имаше, освен него, трима души, които биха могли да командуват на фронта дивизии и корпуси. Да допуснем, че тези години ги бяха изкарали из релсите. Добре, не им давайте веднага дивизии, дайте им полк, батальон. Та те не искат нищо за себе си, те са готови и да се оправдаят, и да умрат с какъвто ще да е чин!

Когато от единичната килия попадна в лагера, най-страшното по своята неочакваност беше това, че попадна сред такива като себе си.

Той нищо не беше признал и не беше подписал, но самата жестокост, с която се домогваха да изтръгнат признания, затвърди в него мисълта, че действително съществува някакъв грамаден и страшен заговор, поради който „гори и суровото“, поради който не вярват на такива като него, защото някакви си хора, на които са вярвали още повече, отколкото на него, са излезли предатели. Той мислеше така и не можеше да мисли иначе, нищо друго не можеше да се побере в главата му. И ето, постепенно, ден след ден, месец след месец, година след година се убеждаваше, че такъв заговор не е имало, просто не е имало. Убеждаваше се, че, с редки изключения, всички хора, арестувани като него по оня проклет петдесет и осми член, са също такива, какъвто е и той. Понякога това биваха хора, издържали всичко и не признали вината си. По-често не издържали и признали, но също такива, абсолютно в нищо невиновни като него.

Така беше. Но още по-страшно беше, че си оставаше така и досега. Лагерите бяха както преди пълни с хора, готови да дадат капка по капка кръвта си за съветската власт. Това човек не можеше да изхвърли от паметта си, но да го каже гласно — би значило да извърши безмислено самоубийство.

Някога в болницата, през есента на четиридесет и първа, в паметната вечер след парада на Червения площад, жена му го попита: зачеркнал ли е той от паметта си онези години?

И той каза: да, зачеркнал ги е. Истина ли беше това? Да, в оня смисъл, в който беше попитала и в който той ѝ беше отговорил тогава, това беше истина.

Да, той беше отишъл да воюва и най-много мислеше за войната и хората, които заедно с него воюваха и които също като него трябваше да се научат да побеждават фашистите, защото инак ще загинем и ние, и съветската власт. Той много и постоянно мислеше за това и рядко, и малко мислеше за себе си и за миналото си. Да, в този смисъл той ѝ беше казал тогава истината и това оставаше истина и сега, когато тя беше умряла и вече не можеше да го чуе.

Но когато мислеше не за себе си, а за другите, останали там, той не можеше да зачеркне от паметта си онези четири години. Не можеше да не мисли за това.

Хората се радваха, че извършената с него грешка е поправена, това отговаряше на душевната им нужда. Макар да му се случваше сегиз-тогиз да вижда и други лица, на които беше написано: „Върна се — и кажи благодаря. Ти за нас си единичен факт и нищо повече. А мислите, които възникват по повод факта на твоето връщане, са тъй опасни, че заслужава да се помисли още: имало ли е смисъл да те връщат? И макар ти да не си виновен, защото иначе не би се върнал, от висше гледище е все още въпрос — кое е по-важно!“

Как да говори за всичко това с жена си, беше отделен и тежък проблем за него от самото начало, от първата им среща на гарата. Валентина Егоровна беше тъй предана на Сталин, лично на Сталин, именно на Сталин, така безгранично беше уверена, че всичко лошо, което се върши, се върши от други хора, без негово знание и скришом от него, и му беше тъй благодарна за възвръщанието на мъжа ѝ, че Серпилин беше объркан: как да говори с нея за това, което знаеше? Ако ѝ каже всичко и ако тя повярва изцяло, тя, каквато си беше, можеше да излезе на площада и да закрещи, като погуби и себе си, и него, и бог знае още кого!

Когато през първата вечер на срещата им тя му каза: „Ти трябва да пишеш на другаря Сталин, да му благодариш, загдето е вникнал и те е освободил.“ — той премълча и разбра, че тя не е съгласна с него, че мълчанието му ѝ се струва неблагодарност.

Той четири пъти беше писал на Сталин — два пъти от затвора и два пъти от лагера, напомняше му, че той лично го познава от

Царицин, уверяваше го, че в нищо не е виновен и молеше да даде нареждане да се провери делото му. Логически погледнато, трябваше да напише и пето писмо — когато беше свободен. Но нещо му пречеше да благодари за себе си, като замълчава другите. А преди да говори за тях, трябваше да отиде на фронта и да докаже на какво е способен той, който не е нито по-добър, нито по-лош от другите, останали там.

И не каза на жена си тогава всичко, което мислеше. Каза ѝ само, че е срещал по лагерите в нищо невиновни хора и между тях корпусния командир Гринко, своя бивш полкови командир, когото тя познаваше добре.

Това име я развълнува тогава повече от всичко. Каза, че самата тя не вярвала във виновността на Гринко и когато жената на Гринко дошла да прави постъпки в Москва, я повикала да живее при нея. И жената на Гринко, след като поживяла два месеца и не постигнала нищо, си заминала отново в Задбайкалието и престанала да отговаря на писмата ѝ, и чак после се разбрало, че са я арестували на връщане.

— А Гринко и досега не знае за това — отговори мрачно тогава Серпилин. — Тежко е да си спомняш, Валя, за такива хора като Гринко, далеч отиваш, когато мислиш за тях...

Той погледна смутеното ѝ лице и по-нататък не отиде нито тогава, нито после.

Серпилин престана да крачи из стаята, спря се пред масата, погледна отрупания с угарки пепелник и се опита да си забрани да мисли за всичко това.

Но от забраната не излезе нищо. Пред очите му беше корпусният генерал Гринко, такъв, какъвто беше го видял последния път: изнемощял великан, седнал в гората на една току-що повалена лиственица, хванал с огромните си мършави ръце клокаещите си гърди.

Това беше същият този Гринко, който в затвора при следователя, когато повикаха него и Серпилин на очна ставка с човека, който ги уличаваше в шпионаж, измъкна изпод следователя столчето и го строши о главата на този човек, а после, когато го повлякоха по коридора, викаше на Серпилин: „Фьодор, пиши на Сталин, опиши всичко на Сталин!...“

Това беше същият онзи Гринко, когото, като знаеха какъв е, бяха решили да арестуват не в частта му, в Задбайкалието, а по пътя, като го

бяха извикали в Москва и откачили вагона му нощем на един разклон. Той беше излязъл в преддверието с личния си, даден от наркома маузер в ръка и беше отказал да се предаде, докато направо от вагона не го свържат по телефона с наркома. И когато вдигнатият посред нощ нарком попитал какво иска, Гринко рекъл: „Другарю нарком, арестуват ме, подозирам измяна! Да се съпротивлявам или да се предам?“ — и чул в слушалката: „Предай се, ще доложи на другаря Сталин, всичко ще се изясни!“ — преди да се предаде, беше счупил с лакът прозореца и беше хвърлил личния си маузер под колелата на минаващия покрай него влак. После сам разправяше за това на Серпилин, когато заедно строяха пътя за Колима и заедно си спомняха онова време, когато Гринко командуваше полк, Серпилин му беше заместник, а току-що назначеният за член на Революционния военен съвет Сталин беше пристигнал за пръв път на позициите на полка им при Царицин...

Гринко седеше на повалената лиственица, кашляше и хрочеше кръв, защото бяха му смазали дробовете, за да го накарат да се признае виновен в измяна на Сталин. По той не беше се признал виновен, беше останал жив, беше отишъл в Колима и строеше там пътя и хрочейки кръв, казваше, че все пак ще доживее часа, когато ще доложат на другаря Сталин цялата истина!

И за този Гринко той, Серпилин, и досега не беше писал на Сталин; след като получи орден за боевете при Москва, почна да пише, а после като гръм от ясно небе дойде отстраняването му от дивизията.

„Ето, ще завършим операцията при Сталинград и ще пиша: ще бъде тъкмо подходящ момент“ — помисли той, като едновременно и се оправдаваше, и се срамуваше...

В антрето извън телефонът и Иван Алексеевич без предисловия му каза, че след половин час ще дойде.

— Не е ли рано? Стана ли вече? Приемаш ли гости?

— Приемам — рече радостно Серпилин. В това, че Иван Алексеевич иска да го види, не се съмняваше, но вече не очакваше да му телефонира: човек на такава длъжност не е господар на себе си.

Като постави слушалката, свали от ръката часовника си и взе да го навива. Пет без пет. Кажи го, утро.

„Да, късно завършват те там...“

## ОСМА ГЛАВА

Когато точно след половин час Иван Алексеевич почука на вратата, Серпилин беше вече готов и за срещата си с него, и за предстоящото си заминаване: беше се обръснал, измил, турил си беше рубашката и портупея, затворил беше куфара, дори беше изхвърлил угарките от пепелника в кофата за боклук.

— Здравей, Федя — рече с влизането си Иван Алексеевич и като изгуби една малка частица от секундата, за да види и прецени лицето на Серпилин, стремително го прегърна, долепил устни до бузата му.

Той бързаше насам, без да се страхува да вземе най-пълно участие в нещастиято на приятеля си. Но обикновеното, непроменено, гладко избръснато лице на Серпилин го накара да почувствува облекчение. Серпилин беше вече извършил над себе си онази душевна работа, която се нарича „да се овладееш“ и при всичката тежест за самия човек, така облекчава живота на околните. Това, че Серпилин беше вече извършил тази работа, виждаше по лицето му не само Иван Алексеевич, който добре и отдавна го познаваше, но и застаналият зад гърба на Иван Алексеевич адютант, който почти не познаваше Серпилин.

— До твоето заминаване имаме още час и трийсет и пет минути — рече Иван Алексеевич. Като прегърна Серпилин и с тази прегръдка изрази цялото си безпределно съчувствие, той сега не пилееше излишни думи. — Ако не възразяваш, да позакусим. — Той направи движение с пръст и взе от ръцете на адютанта едно малко куфарче. — А ти, Павел Трофимович, както се споразумяхме, иди сега на летището, провери какво става с излитането.

Адютантът рече „слушам“ и се изгуби зад вратата.

Като свали шинела, Иван Алексеевич бързо влезе в стаята.

Те не бяха се виждали от ноември четиридесет и първа. Когато отстраниха Серпилин от дивизията, той не отиде в Москва при Иван Алексеевич да иска поддръжка зад гърба на онези, с които го беше сблъскала службата му. Не искаше да го поставя в трудно положение.

А после, когато всичко се уреди и предстоеше да отиде да формира дивизията, Иван Алексеевич беше заминал за фронта.

Въпреки своите петдесет години, той и досега си оставаше слаб и стегнат. Серпилин го помнеше още от германската война, помнеше го като напет унтерофицер с три войнишки кръста „Свети Георги“, дошъл след нощен разузнавателен набег при батальонния фелдшер Серпилин да превърже раната си от нож; помнеше го до себе си като член на полковия комитет от групата на разузнавачите; помнеше го като началник-щаб на полка при Царицин. Поради елегантната му външност и посивелите от младини коси, сресани на път отстрани, често го вземаха за бивш офицер, какъвто той никога не е бивал. Сегашният генералски кител също тъй добре стоеше на малката му стройна фигура, както онези вталени френчове, с които се перчеше през Гражданската война. И косите му бяха все същите, сиви, със стоманен отблясък, сресани косъм до косъм, на път отстрани. Иван Алексеевич, както и по-рано, не изглеждаше стар, но лицето му не се хареса сега на Серпилин. Че е уморено — беше ясно. Но в обикновено живите му, игриви очи сега имаше странна неподвижност, сякаш някаква мисъл го беше поразила и той все не можеше да се откъсне от нея.

Иван Алексеевич вдигна към него игривите си, но в дълбочината, както преди, неподвижни очи и отговори с шега:

— Не си ти първият, който ми казва това. Вие, фронтоваците, сте бели-червени като ябълки, а ние, щабните плъхове, линеем над книжата.

— Никъде хлябът не е лек — отговори Серпилин, като продължаваше без усмивка да го гледа в очите и превъзможваше пръв взаимната им неподготвеност за сериозния разговор, който и двамата в душата си искаха.

Иван Алексеевич го попита къде е погребал жена си и когато Серпилин отговори, че в Новодевичето гробище, рече: „Добре“ — сякаш тук нещо можеше да бъде добро или лошо. После попита заварил ли я е в съзнание. Серпилин стисна зъби и поклати глава.

— Защо не долетя веднага, когато ти телефонирах? — запита го той с укор. — Аз ѝ обещах, че най-сетне ще се възползувам от служебното си положение и още в същия ден ще те повикам в Москва. А ти не долетя.

Серпилин си отбеляза неочакваната дума „най-сетне“, но външно не прояви интерес към нея и почна да обяснява защо не е могъл да излети веднага.

— Ясно, ясно — още от първите му думи разбра и се съгласи Иван Алексеевич. — А аз си помислих, че Батюк те е наредил така. Но после виждам, в същия ден идва от фронта молба — да те утвърдя за началник-щаба на Батюк.

— И как, утвърдихте ли ме? — попита Серпилин.

— Разбира се — рече Иван Алексеевич учуден. — Че аз заповядах на адютанта най-напред да те поздрави от мое име! Мигар съм се канел само да заповядам и съм забравил? Дявол да го вземе, през последните дни съвсем си загубих ума! Време е да се връщам на строева служба.

— А да не би строевата да е по-лека?

— А да не би да е по-тежка? Ако искаш да знаеш... — Иван Алексеевич се спря и като отхвърли с рязко движение на ръката недоизказаното, попита: — А какъв човек е членът на вашия Военен съвет?

— Нашият Захаров е проста душа — рече — Серпилин.

— Не обясни какво означава това. Хулиш ли го, или го хвалиш?

— Хваля го — рече Серпилин. — Мога да уточня: откровена душа.

— Откровена, това е добре — рече Иван Алексеевич и повтори замислено: — Добре.

И по израза на лицето му се виждаше, че си е помислил за някой друг, чиято душа не е нито проста, нито откровена.

— В какви отношения са те с Батюк?

— От дивизията не се вижда всичко — рече Серпилин, — но според мене Захаров вижда зор с него, макар и да не се издава. Има достатъчно партийна закалка за това.

— И закалката на Батюк, да речем, също не е старорежимна!

— И все пак има нещо кулашко в природата му!

— Ех, остави това — разсмя се Иван Алексеевич. — Той е от средняците, това аз добре помня, бях секретар на бюрото, когато през двайсет и шеста се учеше в академията.

— Ами учеше се! — махна с ръка Серпилин. — Знам аз как се учеха такива като него! Ние, малките чиновци, полковите командири,

действително се учехме с пот на челото: жената и синът спят зад пердето, а ти седиш на масата и зубриш едва не всяка нощ до зори...

— Ти, да речем, отскочи! — възрази Иван Алексеевич. — И с тях беше най-различно! Вземи, па макар и този Гринко! Че и той като Батюк завърши Гражданската война като дивизионен командир.

И те, ту като спореха, ту като се съгласяваха, почнаха да прекарват през ума си хората, които след Гражданската война бяха сменили армиите, корпусите и дивизиите с академическия чин. Едни от тези хора се учеха като бесни, с безсънни нощи и главоболие, като отново изкачваха стъпало по стъпало цялата онази военна стълба, която смело, без да се обръщат, бяха изминали вече веднъж догоре през Гражданската война. На други за този подвиг не стигна ни воля, ни трезв поглед и те с мъка изкараха академията и се върнаха в армията като хора с минало, но без бъдеще.

— Добре, всичко това е история — рече Иван Алексеевич, когато изредиха десетина души, и се съгласиха, че се е случвало и така, и инак, — а как сега практически изглежда Батюк от твое гледище, от гледището на дивизията?

В стремежа си да бъде справедлив, Серпилин разказа как изглежда Батюк от негово гледище в различните моменти на своя живот, в най-добрите и най-лошите.

Иван Алексеевич се усмихна.

— Ето, виждаш ли. От твое гледище изглежда горе-долу добре, от мое — не много добре, от фронтово гледище — също, доколкото разбирам, не буди възторг, а от най-високо гледище виждат само изпъчените гърди и познатите от Гражданската война мустаци. А че оттогава не е събрал нито ум, нито знания — това не се вижда с бинокъл. Или не искат да видят. И всички доводи за силата на спомените като че са празен звук! Макар, впрочем, спомените понякога да са и от полза, сам знаеш.

Да, Серпилин знаеше това. Знаеше, че ако е сега тук, а не в Колима, дължи го на силата на все същите спомени. Малко преди войната, когато пуснаха и продължаваха да пущат някои военни, Иван Алексеевич, току-що назначен в Генералния щаб, отишъл на един от първите си доклади при Сталин. Сталин изведнъж в някаква връзка, заговорил за Царицин, а Иван Алексеевич, който бил нащрек, му напомнил за първото му пристигане в техния полк, за Гринко и за



Серпилин. Сталин се престорил, че не чува нищо за Гринко, а за Серпилин веднага, като вдигнал слушалката, телефонираше да прегледат делото му.

— Да, така е! — рече Иван Алексеевич.

И на Серпилин, който го гледаше в очите, се стори, че те и двамата си помислиха сега едно и също: имаше все пак нещо унижително в това, дето целият ти живот е зависел от внезапно мярнал се в главата спомен, който е могъл и да не се мерне, от три-четири думи, казани между другото в слушалката...

— Слушай, Ваня — рече Серпилин тихо, сякаш някой можеше да го чуе, — нима с Гринко наистина нищо не може да се направи?

Иван Алексеевич сви рамене.

— Не знам. Или Гринко не му е харесал с нещо още в миналото, или после нейде нещо не е казал, както трябва... Да напомням втори път не рискувам. Това е всичко! Казвам ти го съвсем откровенно.

— Но може би в сегашното ти положение...

В очите на Иван Алексеевич се появи нещо отчуждено, почти враждебно.

— А какво знаеш ти за моето сегашно положение?...

— Сам ще опитам — рече Серпилин.

„Какво пък, опитай, аз опитах, сега е твой ред.“ — едва не се изтърва да каже Иван Алексеевич. Но той обичаше Серпилин и дори сега, в това тежко настроение, в което беше дошъл тук, той оставаше добър към него, и тази доброта беше като остров сред потопа от противоречия, които изпълваха душата му. И той не каза „какво пък, опитай“, а каза наопаки „не те съветвам“, защото по някакво вътрешно чувство знаеше: на Гринко не може вече да се помогне, а трябва да въздържи Серпилин от непредпазлива стъпка, цялата опасност, на която далеч не можеха да си представят хората, познаващи само по слухове и по стари спомени оня човек, от чийто кабинет преди час беше излязъл Иван Алексеевич.

Като чу това приятелско, но пълно с неизказана заплаха „не те съветвам“, Серпилин замълча. Безполезно беше да говори, трябваше да действа или да не действа. А да действа и кога да действа — трябваше да реши сам.

Иван Алексеевич стана и отвори оставеното от адютанта куфарче.

— Хайде да закусим и да вечеряме заедно — не знам как е с тебе, но с мене обикновено е така. Ще поменем Валя и ще полеем твоето назначение. Животът си е живот и нищо не можеш да направиш с него.

Той извади шише водка и няколко завити в бяла хартия пакети.

— Хайде, развивай... Няма нужда, не ставай — спря той Серпилин, който рече да стане. — Тук има всичко необходимо, до чашите и вилиците включително. Никога не знаеш кога и къде ще отидеш, кога ще спиш и кога ще ядеш, така че адютантът е приготвил всичко в запас.

В пакетите имаше сандвичи със салам, хайвер и сирене, варени яйца и дори две пресни краставици.

— Да се върнем към Батюк... — рече Иван Алексеевич, като изтриваше с хартия чашите и ги гледаше на светлината. — Откровено казано, учудих се, когато те изпратиха за утвърждение.

Серпилин съвсем нямаше намерение да се връща към Батюк, но разбра, че Иван Алексеевич съзнателно иска да се откъсне по-далеч от онзи разговор, на който току-що беше повикан.

— Защо се зачуди?

— Защото на мястото на Батюк и при неговите възгледи бих си потърсил за началник-щаб някой по-гладко рендосан. От тебе може да му влезе треска в ръката.

— На негово място не би ме взел, а на мое място би ли отишъл при него? — попита Серпилин.

Иван Алексеевич примижа, сякаш разглеждаше намиращия се нейде много далеч Батюк, после рече закачливо:

— Защо, бих отишъл. Батюк без силен началник-щаб не може да воюва в съвременната война. А да му дадеш слаб, за да докажеш, че не може, значи да натопиш ръцете си до лакти в кръв. Докато докажеш, той кой знае колко хора напразно ще погуби. Батюк всъщност е досущ като твоя Барабанов, само че на по-горно равнище. Наистина, не злоупотребява с водката. Право да си кажа, аз се зарадвах, когато те утвърдиха. Не толкова за тебе — хлябът ти, както сам се изразяваш, няма да бъде лек — колкото за работата. Ех, нищо, вашият командуща фронт е далновиден, прозорлив мъж. Ако си прав, винаги ще те подкрепи с твърда ръка и в тактична форма. Макар да няма сили да се раздели с Батюк. Докато ни бият, лесно е да сбъркаш — да отстраниш

и добрия, а когато ние бием, мъчно е да отстраниш и оня, който е под средното равнище. На гребена на победите Батюк не личи толкова.

— А по-рано?

— Кога по-рано? Когато ни биеха ли? В четиридесет и първа ние всички не изглеждахме много добре. А миналата година при Харков — трябва да отдадем заслуженото на Батюк — той не жалеше живота си. С това и се спаси в очите... — Иван Алексеевич с късо движение на вдигнатия нагоре пръст показва в чии очи се е спасил Батюк. — А че не е почувствувал надвисналата над армията катастрофа, първо, не е само той, а и онези, които я бяха почувствували, със заповеди отгоре тикаха целия фронт в капана, и второ, всичко, последвало катастрофата, е заповядано да не се брои. Ясно и разбрано ли е, или неясно и неразбираемо? Ако е неясно и неразбираемо, все едно, няма кого да питаш. Мене ще питаш и аз няма да мога да ти отговоря!

Иван Алексеевич наля водка в чашите, но преди да седне, внимателно, подсмиввайки се, погледна Серпилин.

— Чете ли миналото лято пиесата „Фронт“ в „Правда“?

— Четох.

— Чувах как много генерали се обиждаха от нея, но аз изобщо бях „за“. Смятах я в главни линии полезна. А ти?

— В общи линии и аз — отвърна Серпилин.

— Но ето един интересен въпрос: защо? — Иван Алексеевич отново само с жест показва за кого става дума. — Защо той, въпреки че не обича много критиката и самокритиката, одобри пиесата и заповяда да я напечатат в „Правда“? Не си ли мислил по този въпрос?

— Не.

— А аз съм мислил. Защото от нея, ако искаш, може да се изведе и такъв морал: за всичко, което в четиридесет и първа и четиридесет и втора се изсипа на главата ни, виновни са Горлови и никой друг, освен тях. Отговорността за миналото пада върху тях. Върху никой друг. За това им се полага калай! Забележи, това е важен пункт. И какво става по-нататък. По-нататък заменят Горлови с Огневи и работата тръгва по-добре, което изобщо е близко до истината, макар ти да отиваш сега началник-щаб все пак при Батюк. А сега въпрос: на какво не е отговорено в пиесата? Не е отговорено откъде се явява Горлов. Защо и как е почнал да командува фронт? Да не би да сме го избрали на общо събрание? Но този въпрос в пиесата, както се казва, е дълбоко заровен,

идва ти на ум не отведнъж и не на всички, на мене също не ми дойде отведнъж... Ех, какво пък, да прием за назначението ти и бъди справедлив към твоя Батюк, и той не се е назначил сам... Всичко, което казах, да си остане между нас.

Серпилин сви рамене — то се знае! Откровеността на Иван Алексеевич не го учуди, учуди го друго: злобната възбуденост, която виждаше днес в този уравновесен човек.

— Елена Петровна тук с теб ли е — попита Серпилин — или е още в евакуация?

— В евакуация е. Какво ще прави тук с мен? Поне там ѝ пиша писма, а тук би живяла до мене и не би ме виждала. Мислиш, че днес съм свършил късно? Рано. Лягам в седем, в осем, започвам в одинайсет. Откровено казано, уморих се през последните дни. Забравих да заповядам на адютанта да ти честити назначението. От умора се е разхлабила някаква бурма... А рече ли да се разхлаби — пак така по друг въпрос, в момент на доклад...

— Какво пък, да не си справочник!

— Тъкмо защото не съм справочник. А има такива, които по-лошо мислят, но по-добре помнят. А аз, смятат някои, искам понякога твърде много време, за да подготвя съображенията си. Да ти кажа съвсем откровено, положението ми напоследък се поразклати. За мястото не държа, ако трябва да ида на фронта — готов съм на каквато ще длъжност! Все пак ние с теб не сме само генерали — ти имаш една звезда по-малко, аз една повече! Нека по-добре не ми свети напред нова звезда, затова пък съвестта на комуниста ще си остане при мен! Тя и на фронта ще ми потрябва, независимо от заеманата длъжност. А страдам, защото тук не съм в църковно-енорийско училище; попът те изгони от класа — ставаш, излизаш вън и затръшваш вратата, и поврага! Тук работата има още една страна, по-тежка. Не мястото ми е скъпо, скъпа ми е възможността да влияя според разбирането си върху хода на събитията. Не искам да заема мястото ми някакъв жив бележник!

— Всичко тава е така, разбирам — рече Серпилин, като виждаше вълнението на Иван Алексеевич, но не разбираше докрай причината му. — Но какво все пак е станало с теб? Впрочем, не казвай, ако не искаш.

— С мен засега нищо не е станало — рече Иван Алексеевич, — работата не е в мен... С планирането на предстоящите операции не става всичко така, както би ми се искало. Преди седмица, когато подгонихме групата на Гот, аз внесох предложение да оставим там при вас, около Сталинград, най-необходимия минимум — и толкоз! Че немците ще се изскубнат или че към тях ще се промъкнат след разгрома при Котелниково, вече не вярвам. Въпреки всички обещания на Хитлер, те ще седят и ще мрат от гладна смърт, докато не се предадат. Във връзка с това предлагам да се вземат от вашия фронт три армии и колкото може по-скоро да ги имаме под ръка там, където предстои да назреят нови удари. Или — всичко става — да се отбиват контраудари. С такава възможност трябва също да се съобразяваме! Спорът не е, за по-нататъшните наши удари: планът е ясен за всички и утвърден. Спорът е, колкото може по-скоро да подсилим неговата реалност с тия няколко освободени армии. А ето че няма съгласие за това... „Как така?! Да седим и чакаме, докато се предадат?...“ „Как така — да вземем Сталинград един месец по-късно?“ А защо, пита се, да не го вземем един месец по-късно, когато рискът, че немците ще се промъкнат сега след Котелниково е практически изключен? Защо, след като сме почнали и развили така прекрасно операцията, изведнъж да изгубим самообладание в момента, когато ни остава да ги изморим спокойно там, в тила, като дървеници, с малко сили, а освободилите се армии в колкото се може по-кратък срок да попълним и разпределим в резерв към онези фронтове, които сега ще решават всичко по-нататък? Ето какво не ми дава спокойствие през цялото това време. А моето положение е разклатено, защото нямах сили нито да покажа разкаяние за предложенията си, нито да проявя възторг пред онези, които бяха приети вместо моите. Сега планирам онова, което е заповядано, и моля бога вие там в Сталинград за една седмица да почнете и свършите всичко и по-скоро да се освободите. Ще го направите ли?

Иван Алексеевич каза това усмихнат, но усмивката му излезе горчива, а в гласа му се долавяше молба, обърната не към Серпилин, а нейде по-горе, към самата военна съдба, която той молеше да се обърне с лице към нас и с гръб към немците.

— Откровено казано, за мене всичко това е неочаквано — рече Серпилин.

В ума му сега просто не се побираше мисълта, че щурмът срещу Сталинград може изведнъж да се отложи, дори не да се отложи, а просто да се отмени, защото в края на краищата ставаше дума тъкмо за това.

— Почакайте, че как тъй... — почна той, но Иван Алексеевич го пресече:

— Тъкмо това: че как тъй? Ех, забрави всичко, което ти казах. За това ти го и казах, за да бъде забравено. Още повече, че въпросът кой е прав, е практически вече в миналото, а моите вълнения не интересуват никого. Ако искаш да знаеш, сега сам желая, надявам се да изляза не прав! Мечтая да имам възможност да призная грешката си! Но от душата си не мога да махна страха, че ще мине време — и ходът на работите ще покаже: прав беше! Понякога си легнеш сутрин — уморен си, а не спиш. Не спиш и мислиш: колко наистина трябва да се сдържа наша милост — военният човек! Тежка е нашата професия, а на онова място, където се намирам сега, прекомерно тежка!

— Напусни!

— „Напусни“ ли? — усмихна се Иван Алексеевич. — Лесно е да се каже. Сам знаеш, на война ти откъсват ръцете и краката не само тогава, когато взимаш позиция, но и когато се оттегляш от позиция. А за да се оттегля от моето сегашно кресло също трябва да избира момент, за да се изтегля с ръце и крака. Аз искам още да воювам, а не да бъда до края на войната в някой затънтен окръг пето колело на колата. Удариха вече два звънеца, чакам третия — изведнъж рече Иван Алексеевич.

Този път го каза без горчивина, дори с някакво весело предизвикателство към съдбата, отвъд което се чувствуваше душевна сила.

„Дори ако не си прав!“ — помисли Серпилин.

В разсъжденията си Иван Алексеевич, ако се приеме тяхната изходна точка, имаше своя, наглед желязна логика, и Серпилин не се наемаше от своите позиции на дивизионен командир самоуверено, от първо впечатление да решава кой е все пак прав в този засягащ цели фронтове спор, сигурно един от многото, които възникват и кипят в Главната квартира, за да умре безследно в часа на окончателното решение. Чувствуваше само едно: ако изведнъж утре отменеха вече готвещото се настъпление, не би могъл в душата си да се съгласи с

това. Твърде страстно и нетърпеливо чакаше възможността да свърши по-скоро с немците там, в Сталинград, чакаше както и всички други на техния Донски фронт, от горе до долу! И като чувствуваше това, знаеше, че в неговото чувство също има своя истина. И може би с нея, с тази истина, се бяха съобразили, когато бяха отхвърлили предложението на Иван Алексеевич.

Помисли за това, но гласно не каза нищо, премълча. Пък, право казано, Иван Алексеевич и не питаше за гледището на Серпилин. А просто изведнъж се отвори, за първи път през войната се отвори, защото беше дошла такава минута и в тази минута до него се оказа човек, за когото от четвърт век приятелство твърдо знаеш, че всичките ти думи ще останат в него като в гроб.

Но в душата си имаше и нещо, което не можеше да каже никому, защото и самият той не знаеше какво да прави с него.

Да, Сталин си е Сталин. И с това е казано всичко, макар да знаеш за него повече от мнозина други, знаеш и онова, което е било преди войната, и онова, което е било в началото на войната, знаеш и такова нещо, което не е за разказване.

В това, че той е велик — нещо в душата му се поколеба в началото на войната, а после пак се затвърди — не, в това ти сега пак не се съмняваш. А в това, че е страшен? И това ти е известно, и по-добре отколкото на мнозина. И всеки път, когато отиваш на доклад при него, знаеш, че ръката му няма да трепне пред нищо.

И къде свършва желязната воля, и къде почва необяснимата упоритост, която струва десетки хиляди живота и цели гробища от похабена техника — не винаги можеш отведнъж да разбереш.

Да, слуша, разглежда и одобрява планове, взима под внимание, не пренебрегва съвети и донесения, както тогава, преди войната. Но всичко това до някоя минута — а после последната дума е негова, и тази дума понякога не единственото вярно решение, а понякога е изведнъж против разсъдъка, напук на стихии и никой с никакви доводи вече не ще го накара да се откаже! А цялата тежест на положението е в това, че тя, тази негова последна дума, е все пак винаги правилна, дори когато не е правилна. И ще си остане правилна. И виновни за несполуките ще се намерят. Та те трябва всеки път да се намерят, ако той е винаги прав.

А в същото време в неговия неоспорим авторитет, дори просто в самото му име има неимоверна сила. Някак си с годините стана така, че всичко, в което вярваме: в партията, в армията, в самите себе си — всичко, както влакната във въжето, е сплетено с това име. И с това въже теглим цялата тежест на войната. С целия капнал от напрежение народ теглим, а името на устата на всички е едно: Сталин. Добре, така да бъде! Но поне да мислиш за него като другите, като знаеш само едно — че е велик, и да не знаеш всичко останало, онова, което е по-добре да не знаеш. А понякога ето не можеш да се освободиш от чувството, че знаеш още не всичко, далеч не всичко...

А какво да се прави? Няма защо да питаш. Трябва да вършиш работата си, щом си комунист и войник. Трябва да повтаряш и повтаряш своята истина и честно да докладваш чуждата. И нея също да повтаряш, всеки път до границите на възможното.

А какво повече можеш да измислиш? Ти и за това нямаш винаги сили! Пък и истината да си кажем, не е чак толкова безопасно. Не си такъв страхливец, в сурата си няма защо напразно да плюеш!

Иван Алексеевич дълго и тежко мълча, тъй дълбоко отдаден на нещо свое и много далечно от Серпилин, който почувствува това и понеже не искаше да му пречи, също мълчеше.

Иван Алексеевич живееше между величини от по-друг мащаб от онези, между които живееше дивизионният командир Серпилин, и на Серпилин много му се искаше да се възползува от рядката възможност да попита Иван Алексеевич за предстоящия размах на операциите, как преценява той силите на немците и какви според него са перспективите на зимната кампания в мащаба на всички фронтове. Но колкото и да му се искаше да пита за това, той твърде добре знаеше чертата, която няма право да престъпи дори най-безграничното приятелство, чертата, отвъд която на война не питат и не отговарят. И той премина тази черта само мислено... И вместо всичко, за което му се искаше да пита, запита само:

— Често ли ходиш да докладваш?

— Сега да. Всички по-висши от мене се пръснаха като представители на Главната квартира. Той има страшен нюх — добави след кратко мълчание Иван Алексеевич. — Понякога разбираш, че е безнадеждно да му казваш мнението си, стоиш и мълчиш. А той те



гледа и чувствава твоето отрицателно отношение към онова, което е предложил той.

— Може би ще отиде при Сталинград, все пак сигурно е интересно за него — рече Серпилин. — Още повече познати места.

— Едва ли — сви рамене Иван Алексеевич, но защо едва ли — не обясни. — Добре, хайде да пийнем с тебе, за да сложите по-скоро кръст на фрицовете там при вас! Разбира се, кухнята тук у нас, в Главната квартира, е такава, че за всичко се вълнуваш. Струва ти се, че ту тук, ту там нещо не се върши както трябва. Но ако погледнеш на картата — от ноември здравата сме отскочили! Почваме да се оправдаваме в собствените си очи. Разбира се, трябва да запазим трезвост. Не бива още да представяме всичко желано за действително, макар понякога да те дърпа за езика... Но изобщо стана много по-весело да се живее: огъваме ги и ги пердашим, гадовете!

Той се чукна със Серпилин, отпи голяма глътка, и стиснал в шепата си франзелата със салам, почна да яде с веселата лакомия на човек, който се е отвлъкъл от тежки мисли и изведнъж си е спомнил, че е зверски гладен.

— А не е ли лошо, че от сутринта пиеш? — попита Серпилин. — Ще отидеш на доклад — ще забележи.

Иван Алексеевич, кой знае защо, се усмихна и рече:

— Нищо. За това той не пита. И после, аз не закузвам, а вечерям. И това разписание не съм установил аз.

В настъпилото мълчание се чу слабо позвъняване.

— Сигурно е адютантът — рече Иван Алексеевич и погледна часовника си. — Май е рано.

— Не, това е будилникът — рече Серпилин. — Аз поръчах на сина на съседката да ме събуди, ако заспя. Ей сега ще дойде да ме буди.

— Синът на Привалов ли? — попита Иван Алексеевич.

— Да, помниш ли го от академията?

— От академията — не, не го помня. Тези дни трябваше да докладвам обстоятелствата на смъртта му.

— Тежко е да гледаш момчето — рече Серпилин. — Когато не плачат, ми действа по-силно.

Вратата се откряна и на нея се показва чорлавата глава на момчето.

— Другарю генерал, ставайте — рече то, не различило сънено, че Серпилин не спи, а седи до масата, и не сам, а с някой друг. После разбра, поздрави и попита: — Да ви стопля ли чая?

— Благодаря, няма нужда — отвърна Серпилин.

— Ела да закусиш с нас — покани го Иван Алексеевич.

— Благодаря, още не съм се умил — рече момчето и затвори вратата.

— Само водка не му давай — забеляза Серпилин.

— Ами че аз и не мисля — рече Иван Алексеевич и сложи на края на масата хлебче със салам и краставица. — А твоят къде е?

— Беше, отиде си.

— Няма ли да дойде да те изпрати?

— Не.

— Кажи какво ще става по-нататък със сина ти? — попита Иван Алексеевич, който знаеше, че Серпилин ще бъде недоволен от въпроса, и все пак смяташе за необходимо да го попита за това.

— Казах му да подаде рапорт да отиде на фронта. Няма защо да се върти тук с поръчения около Панкратиев — рече Серпилин и млъкна, тъй като не искаше да продължи разговора.

— Това е ясно — рече Иван Алексеевич. — А изобщо как мислиш да постъпиш с него по-нататък?

И когато Серпилин не отговори нищо, почна да му разказва за сина му: с каква енергия и отчаяние си пробивал път в Генералния щаб и как през всички прегради все пак си пробил път, за да възвърне баща си и поне нещо да направи за майка си.

Серпилин слушаше и разбираше, че Иван Алексеевич се опитва да го умилюва. Разбираше, но не искаше да отговаря, защото смяташе, че това е такъв въпрос, който сега, след смъртта на жена му, не се отнася и не може да се отнася до никого другото, освен до него самия.

— И така, какво все пак ще става със сина ти? — за трети път попита Иван Алексеевич.

Той биваше в такива случаи настойчив. Проличаваше навикът му да властвува.

— Слушай, Иван — рече Серпилин полусърдито, полуумолително. — Не ме измъчвай. Не мога да ти отговоря, сам още не зная. Сега вече не зависи от мен, а от него.

Момчето влезе вече облечено, с валенки и късо палто с шапка в ръцете.

— Защо се облече? — попита Иван Алексеевич. — Нали ти казах: ще закусиш с нас.

— Трябва да отивам на училище — каза то.

— Тогава вземи това в джоба си — рече Иван Алексеевич. — Ще го изядеш по пътя.

И му подаде хлебчето и краставицата.

— Вземи, вземи — рече Серпилин, който вече разбираше, че момчета ще послуша само него. И като му подаде на сбогуване ръка, с поглед го възпря от въпроса: помни ли той, Серпилин, за обещанието си? Очите на Серпилин казаха: „Помня и излишно е да ме питаш пак.“

— Така — рече Серпилин, когато момчето излезе, и с това завърши разговора за собствения си син.

Иван Алексеевич наля на дъното на чашите останалата водка.

— Последната, в памет на своята Валя.

На очите му внезапно бликнаха сълзи. Той ги изтри и пи, без да се чука.

— Може би ще ти трябва нещо? Да се погрижим за гроба? Кажй, аз ще възложя на адютанта, той всичко ще направи както трябва.

Иван Алексеевич погледна часовника си и стана.

— Той ще те изпрати на летището. Ето сега ще дойде. А мене ме извини, няма да дойда: трябва да поспя. Службата ме задължава от сутринта да мисля със свеж мозък. Не се сърдиш, нали?

Серпилин само сви рамене.

— Ще събираш ли нещата си? — попита Иван Алексеевич.

— А какво да събирам?

Те слязоха опипом по тъмната стълба.

На улицата беше още съвсем тъмно. Пред входа стоеше голяма кола с необичайна форма.

— Трофей. Опел адмирал — каза Иван Алексеевич. — Хванахме няколко парчета на Дон, ето, пътувам втора седмица. Как я намираш? — попита той застаналия до колата шофьор.

— Добре е, другарю генерал. Само че трябва да се загрева по-често от зиса.

Адютантът го нямаше. Серпилин погледна въпросително Иван Алексеевич.

— Ето го, иде — кимна Иван Алексеевич към приближаващата емка. — Аз със своята ще отида да спя, а вие с дежурната.

Емката се приближи, адютантът изскочи от нея и доложи, че всичко е в ред, самолетът ще замине в осем и петнайсет.

— Добре — рече Иван Алексеевич. — Това вземи там, при себе си. — Той подаде на адютанта куфарчето. — Пригответе ли на генерал-майора за из пътя?

— Тъй вярно.

Иван Алексеевич все тъй кратко и силно, както при срещата, прегърна мълчаливо Серпилин, откъсна се от него, качи се в колата и замина пръв.

„Съвсем сам ли искаш да останеш?“ — спомни си Серпилин последните думи на сина си, когато дъгласът излетя от централното летище и направи прощален кръг над утринна Москва.

Дъгласът беше пълен с пътници и товари. От двете страни на подвижните железни пейки плътно, един до друг, седяха хората, а на пода лежаха чувалите с пощата, няколко радиостанции и обвити със зебло витла за изстребители.

Половината от тези, които напиреха да отлетят на Донския фронт с този рейс, останаха за следващия. Освен Серпилин, в самолета пътуваха още двама генерали, няколко полковници, ако се съди по петлиците и разговорите им, бяха от Главното артилерийско управление, няколко души от щаба на гвардейските минохвъргачни части, офицери от свързочните войски, летци, двама фотокореспонденти с лайки и един кинооператор с тежък, натегнал на врата му киноапарат. Съставът на пътниците свидетелствуваше за предстоящите около Сталинград събития и Серпилин, макар да летяха още само над вилите и рамките около Москва, под влиянието на атмосферата, която цареше в самолета, се почувствува вече не тук, а там на фронта.

Не, той не само не искаше, но и не можеше да остане съвсем сам. А ако поискаше, войната не би му позволила това. След няколко часа той трябваше да приема щаба на армията, да се запознава с непознати хора и да установява нови отношения с онези, които вече познаваше. Предстоеше му да се посчепка с някого, с някого да се помири

временно, да премести някого, отново да вниква в нечий силни и слаби страни, които по-рано са се виждали само отдалеч.

Ако летеше обратно в дивизията си, това би било в известен смисъл по-леко за него, а в друг — по-тежко. В дивизията имаше близки хора, които той, според фронтовите схващания, познаваше вече отдавна. Тяхното отношение към нещастieto му, разбира се, би стопляло душата му, но в същото време и би развреждало отворената рана много по-силно от онова формално съчувствие, с което щеше да се сблъска в щаба на армията, при новите колеги, които нямат причини да влизат в подробностите на нещастieto му. В края на краищата може би така е по-добре.

Мисълта за операцията, която му предстоеше тепърва да провежда в ролята на началник-щаб на армията, го безпокоеше още сега, в самолета, оставяйки малко място за другите мисли. Право да си кажем, за човек в неговото състояние беше трудно да измисли сега нещо по-добро от предстоящата му нова служба. В дъното на душата си той почваше да съзнава това и беше благодарен на съдбата, която беше облекчила скръбта му с онова единствено нещо, с което можеше да се облекчи.

— Другарю генерал — обърна се към Серпилин седналият срещу него на пейката възрастен дребничък генерал-майор с остър нос, — там, на летището, съпровождащият ви подполковник ми каза, че отивате при Батюк.

— Да.

— Тогава позволете да ви се представя: генерал-майор Кузмич, Иван Василиевич, отивам също там, при вас, да приема сто и единайсета.

— Серпилин, Фьодор Фьодорович — рече Серпилин, като стискаше ръката на малкия генерал и с учудване мислеше колко е малък светът. 111-та дивизия беше неговата, тоест сега вече бившата негова дивизия, и този пътуващ в един самолет с него генерал отиваше да приеме бившата му дивизия; а полковник Пикин, значи, отново оставаше в предишното положение.

— Е добре тогава, да се запознаем — рече Серпилин, като гледаше с интерес дребничкия генерал с белега.

## ДЕВЕТА ГЛАВА

След като изпрати генерал-майор Серпилин и както му беше заповядано, почака, докато самолетът се издигне във въздуха, полковник Артемиев пое обратно.

Самолетът беше отлетял със закъснение, но той и без това не можеше още да се прибере за спане: трябваше преди това да отиде в бронетанковото управление и лично да вземе оттам един документ.

Колата зави от улица Горки и пое по пръстена „Б“.

„Все пак малко по малко се оживява“ — помисли Артемиев за Москва и си спомни неочаквания въпрос на Серпилин, когато чакаха да се качи в самолета:

— Няма ли да повикате семейството си в Москва?

— Няма да го повикам, другарю генерал — отговори той, без да обяснява, че живее на света сам-самичък и няма кого да вика.

Там, на летището, като гледаше подир отлетелия за Сталинград самолет, Артемиев помисли с яд за своята временна адютантска съдба. Добре е, разбира се, че е попаднал офицер за поръчки при началство, у което няма просто „телефонирай“, „подай“, „донеси“, а може при желание човек да набере ум за напред. Но днес погледна опашката на самолета и му се поиска да отиде на фронта.

Когато след болницата, още с бастунче, попадна в Генералния щаб, смяташе това за сполука. Но напоследък почна да се тревожи: ами ако началството свикне с него и не пожелае да го пусне на фронта? Макар че когато го вземаше, обеща. Генерал-лейтенантът през последната седмица е някак странен, мрачен. А защо — не знаеше и не беше редно да пита.

В бронетанковото управление, въпреки ранния час, кипеше живот. По всичко се чувствуваше, че танкистите са вирнали глави през последните месеци и с основание: танковите и механизираниите корпуси от началото на ноемврийското настъпление не даваха на немците да дишат.

Като взе документите и слизаше по стълбата, Артемиев се отдръпна, за да даде път на един генерал-майор с черни танкистки

петлици, който тичаше надолу. И чак след като го пусна и видя отзад бръснатата му до голо глава, разбра, че този генерал-майор — стар приятел, халхинголец — е Костя Климович. В началото на войната говореха за него, че бил загинал, но неотдавна той изведнъж оживя и влезе в бюлетина, след като плени в района на Тацинская сто самолета.

— Костя! — извика Артемиев вече изтичалия долу генерал. Повика го, като разчиташе, че ако е сбъркал, генералът няма да се обади.

Но генералът се обърна и стремително тръгна нагоре срещу Артемиев. Те се прегърнаха на средата на стълбата.

— Аз тъкмо сега бях при танкистите и си спомних за тебе и Халхин-Гол — рече Артемиев.

— Намерил си какво да си спомниш! — рече Климович усмихнат. И в тази твърда усмивка имаше цяла вечност, която ги отделяше сега двамата от Халхин-Гол.

Те тръгнаха надолу по стълбата.

— Защо куцаш? — попита Климович.

— Бях ранен.

— А сега какво правиш?

— След раняването съм временно в Генералния щаб. Но скоро мисля да се върна на фронта. А ти как си тук? Наскоро четох в бюлетина, че твоята бригада излязла на Тацинская.

— Излезе на Тацинская, а след седмица цялата излезе от строя — рече Климович. — Останаха четири машини. Пратиха ни на реорганизиране.

— Сигурно е било обидно в разгара на такива боеве...

— Това само в стихотворенията го пишат. Или във вашия Генерален щаб наистина мислят така?

— Какво да мислят?

— Че един командир на бригада, комуто от четиридесет машини са останали четири, се обижда, ако го изпратят на реорганизиране? Не знам, може да има и такива глупци, но аз не съм от тях. Виж, ако от бригадата ми останеше само името, без танкове, а моя личен състав безразсъдно пъхнат в огъня като пехота, тогава бих се обидил, тъй като началниците се страхуват да доложат дето трябва истинските загуби в техника. Случва се и така.

— Да смятаме, че си отървал — усмихна се Артемиев.

— Да, представи си, радвам се — рече както преди сериозно и пламенно Климович. — Радвам се, че овреме изведоха бригадата от боевете; радвам се, че взеха трезво решение и че обстановката позволи това; радвам се, защото право да си кажем, още вършим глупости. Гледаш как хората пъхат в общия котел на победата своите глупости, разчитат, че там всичко ще прекипи и няма да се вижда кой какво е сложил.

— Виждам, че си сърдит, а там у вас горе настроението е по-светло.

— И аз не съм сърдит, но и на сън мисля как по-скоро да се науча да бия немците не до полусмърт, а до смърт. Защо да се сърдя? Ако бях войник, тогава имаше на мнозина да се сърдя — и на взводния, и на ротния — на всички, чак до господата-бога! А щом съм генерал, няма на кого да се сърдя, освен на себе си. Ти кога почна да воюваш?

— През декември четиридесет и първа, пред Москва, в село Зеленино влязох в бой като командир на полк.

— Значи, направо с настъпление, с празник си почнал...

— Ех, да речем, относно празника... — пресече го Артемиев и без да довърши махна с ръка, като си помисли, че колкото и да е добър Костя Климович, все пак от танка не се вижда какво нещо е пехота, какво е командир на полк и колко пуда война носи на гърба си. Да знаеше — нямаше да каже за празника...

— Относно празника, не се сърди — рече Климович. — И празниците във войната са кървави. Известно ми е това. Просто ти завидях, че си започнал да воюваш с по-други картини.

Те стояха сега долу във вестибюла.

— Е, няма как. Паша, аз трябва да вървя на гарата, а и твоят живот е сигурно на колела.

— Да — рече Артемиев. — Трябва да отнеса документа в Генералния щаб. — И изведнъж се сепна: — Как е семейството ти?

— Семейството си погребях — рече Климович с равен, лишен от израз глас. — Всички отведнъж в една снарядна яма... И гроб не избирах, и време не ми дадох да плача. Това е. Имаш ли други въпроси?

— Извинявай — рече Артемиев.

— Нищо. Вече година и половина на всички отговарям на тоя въпрос. Свикнах. А ти не се ли ожени?



— Не.

— А аз през есента след болницата едва не се ожених. Но после помислих: защо да създавам вдовици и сираци, когато и без мене ги има достатъчно? Ако е само за така — друга работа. Ти само така, и тя — само така.

— Та в случай че стане нещо: „И нека тя да си поплаче, за нея нищо то не значи...“ — рече Артемиев. — Защо ме гледаш? Не е мое.

— Досетих се. Просто по-рано не знаех, че обичаш поезията.

— А какво ли, Костя, изобщо знаехме по-рано един за друг? — рече Артемиев. — И самите себе си чак през войната опознахме...

Те излязоха на улицата. След полутъмния вестибюл светлината режеше очите им. Колата на Артемиев стоеше пред входа. Климович подири с очи своята и даде знак да се приближи.

— Къде отиваш?

— Да формирам новото съединение. На първо време — на Казанската гара. А после — там, където правят танковете. Ах, танкове, танкове! — възкликна Климович. — Пред онези, които ги правят — шапка долу, а на ония от нас, които съсипват тези машини безразсъдно още в първия бой — тояга по главата!

Те слязоха от площадката. Артемиев забърза и като стъпи накриво с ранения си крак, охна.

— Не си ли почнал рано да мислиш за фронта? — попита Климович.

— Може и да е рано, но страшно ме вълнуват бюлетините!

— Вярно — рече Климович, — времето е такова, че няма да скучаеш. Добре, воювай. Бъди жив и здрав, ако е възможно.

Те се прегърнаха. Климович се качи в колата и като затвори вратичката, махна с ръка за сбогом.

Когато Артемиев се върна в Генералния щаб, в приемната седеше дежурен вторият адютант — Косих. Той беше адютант на генерал-лейтенанта още отпреди войната. Офицерите за поръчки трети път вече се менят, а този е постоянен. Свикнал е и друго не иска.

— Не е ли звънил за мене? — попита Артемиев.

— Не — рече Косих. — Можеш да спиш до четиринайсет.

Артемиев заключи в огнеупорната каса донесения документ, протегна се сладко и с удоволствие си представи как ще се качи сега в малката стаичка на третия етаж, където имаше пет легла за

адютантите. Макар да беше отменено казарменото положение в Генералния щаб, практически то още се беше запазило.

— Позвъни ми в тринайсет, за да не се успя.

— Ще ти позвъня, не се безпокой — рече Косих и като погледна в тефтерчето си бележките, изведнъж си спомни: — Генерал Шмельов телефонира, заповяда ми да запиша един адрес за тебе. Някаква жена те търси. Ей сега ще ти го препиша.

Но развълнуваният Артемиев, без да чака Косих да му препише адреса, сам бързо обиколи масата и надникна в тефтерчето. Той знаеше, че сестра му, спусната в немския тил, по сведения от партизанския щаб на Западния фронт, е загинала още преди година при изпълнение на задача. До никакви подробности не можа да се добере и не вярваше съвсем на тази смърт, тъй като знаеше случаи, когато такива известия после излизаха лъжливи. В тефтерчето, от което Косих преписваше адреса, стоеше непознато презиме:

„Да потърси Овсяникова...“

Може би това е някой, донесъл известие за сестра му?

„Да потърси Овсяникова...“ — още веднъж прочете той, като взе листчето от Косих, и чак сега обърна внимание на адреса: „Сретенка 24, квартира 6“.

— Точно ли си записал? — попита той Косих.

Косих дори не отговори. За друго както и да е, но за точността на Косих можеше да се гарантира.

„Но какво е това! Шеги ли си правят с мен?“ — помисли Артемиев. Адресът му беше твърде познат, макар да го смяташе за зачеркнат от паметта си.

— Какъв е вътрешният номер на Шмельов? — нетърпеливо попита той.

— Ти да не си полудял? — рече Косих. — Шмельов телефонира в седем и четиридесет и пет, ето го записано тук, преди да си легне да спи...

„Да потърси Овсяникова...“ — още веднъж на себе си прочете Артемиев. Непознатото презиме никак не се свързваше с адреса. Той си спомни бабичката, домашната помощничка, която живееше тогава,

преди войната, у онези хора, в онази квартира; може би тя е Овсяникова? Той не знаеше презимето ѝ, знаеше само, че тя е „леля Поля“. Но и така да е, защо ѝ е той?...

— Виж какво, Косих — рече той, като туряше бележката в джоба си. — Ако ме търсят, отишъл съм на този адрес. Тук наблизо е, ще се върна бързо.

— Внимавай, после ще клюмаш! — не одобри Косих.

Когато Артемиев влезе в познатия вход и почука на овехтялата врата с изрѣфана мушама, отвори му момче с валенки, с ватени панталони и наметната на раменете памуклийка.

— Аз съм Артемиев — рече той, — дадох ми този адрес...

— Да, да, влезте — покани го момчето с момински глас, като му подаваше ръка. — Аз съм Овсяникова.

Ръката беше мъничка, силна и много гореща.

— Да идем в стаята...

— Може ли да се съблека? — попита Артемиев.

— Както искате. Аз тук замръзнах от сутринта, дори ръцете си топлих над примуса... Да идем по-добре в кухнята.

— Аз все пак ще се съблека — рече Артемиев и като свали шинела, мина подир момичето с ватенката през големия леден вестибюл, покрай широко отворената врата на столовата, все тъй както и преди войната покрита с ламперия от червено дърво.

В кухнята беше по-топло, на примуса се топлеше чайник. Покрай стената имаше тесен железен креват и пружинен матрак с подложени под него камари книги вместо магаренца. На матрака беше захвърлено ново кожухче.

— Наметнете кожухчето, ако ви е студено. Макар да е малко — рече момичето, като измери с поглед масивната фигура на Артемиев. — А аз от сутринта съм се разположила ей така, по партизански.

Тя докосна пешовете на наметнатата на раменете си памуклийка и изведнъж се смути под погледа на Артемиев. Под памуклийката имаше само втикната във ватените панталони войнишка риза от американ, завързана на тънката ѝ шия с ширитчета; две високи остри хълмчета издуваха войнишкия американ. От това беше се засрамила тя и вече извърната и застанала гърбом, като напъхваше ръце в ръкавите и закопчаваше памуклийката, рече:

— Извинете, мислех, че идва хазайката ми...

Тя беше остригана ниско като момче и отзад на шията си имаше момчешки кичур от пораснали коси. Така някога преди войната се стрижеше Маша.

След като закопча последното телено копче, тя се обърна към Артемиев. Лицето ѝ беше простичко, но мило, дори сигурно хубавичко, само че много бледо и измъчено, а изразът на това лице беше странен — едновременно и решителен, и смутен.

— И, какво ще ми кажете? — попита Артемиев, който вече чувствуваше, че няма да му кажат нищо хубаво.

— Трябва да ви разкажа за сестра ви — рече момичето с глас, с който не говорят за живите. — Мене ме наричат Овсяникова, Татяна Василевна. Таня... Седнете...

И сама седна на кожухчето, хвърлено на пружинения матрак.

Артемиев се отпусна на столчето и продължи да я гледа.

— Върнала съм се оттам наистина вече почти два месеца, но бях в болницата...

— Само без предисловия. Че сестра ми е загинала, аз вече чух — рече Артемиев с последна, отчаяна надежда.

Но тя не го спря и не викна: „Не!“ А учудено и дълго го гледа и мълча. Готвеше се за едно, а излезе друго: оказа се, че знае.

— Говорете, защо мълчите? — рече Артемиев. — Аз знам само едно: че е загинала при изпълнение на задача. Ако знаете къде и как, разкажете. По-лошо няма да бъде.

Каза така, макар да чувствуваше, че ще бъде по-лошо, много по-лошо.

А Таня гледаше този съвсем различен от сестрата, сторил ѝ се груб човек, и все още не знаеше откъде да почне. От това, как е загинала Маша? Или от това, как са се срещнали и са се сприятелили и какво ѝ е казала Маша в онази последна нощ, когато отиваше на явка в Смоленск?...

— Ех, защо ме измъчвате? — рече той все със същия груб глас.

— Аз не знам как е загинала — рече Таня, — не съм била там. Знам само, че миналата година отиде на явка в Смоленск и всичко беше много добре подготвено, не трябваше да се провали... А после, след един ден, научихме, че не е отишла на явката. А после, след две седмици... там, в градската управа, работеше един наш човек, той ни предаде копие от списъка на осъдените, и нейното име също беше

там... по документи. По документи тя беше Вероника... Командирът на нашия отред мислеше, че се канят да ги екзекутират на едно място, което ни беше познато, направихме там засада, и аз също ходих... А те бяха ги екзекутирали другаде: бяха променили...

Артемиев стана, приближи се до примуса, свали чайника и наля вода в една чаша.

— Вземете от запарения чай — рече Таня.

Но той не отговори; стоеше пред печката и дълго, на малки глътки пиеше гореща вода.

Допи я, сложи чашата на печката, приближи се до Таня и без да каже нищо, задърпа за единия край кожухчето. Тя разбра и се премести, за да освободи кожухчето. А той, като наметна това не по неговия ръст кожухче на раменете си и го прихвана с ръка на гърлото, закрачи из кухнята. И по ръката му, сграбчила здраво яката на кожухчето, се виждаше колко му е трудно да се овладее.

— Е, и какво после? — попита той със своя груб глас.

— Какво после? — Таня не разбра какво иска той. — Какво може да има после?...

... После — отгоре равна, също такава, както навсякъде пелена сняг, а под снега набързо нахвърляни буци замръзнала пръст, а под тях — боси, полуголи тела, мъжки и женски, с мъченически извити, клюмнали към рамото глави, с вдървени шии, с разперени ледени ръце, със сгърчени, още драскащи земята и умрели чак после, след всичко останало, пръсти...

През зимата бяха разкопали една такава яма. Разкопавах я, защото искаха да проверят наистина ли немците са разстреляли един провокатор или само са се престорили, че е разстрелян заедно с всички, а са го пратили да работи на друго място.

А после, напролет, земята захваща да се сляга, и там, дето е имало равна снежна пелена, почва да се вижда дълъг правоъгълник от слегнала земя...

Артемиев я погледна в лицето и разбрал по него, че е попитал нещо такова, на което тя не е в състояние да отговори, с усилие възстанови в паметта си своя пръв безмислен, изтръгнал се от душата му въпрос: какво после?

— Искан да попитам къде е станало това. Знаете ли вие?

— Недалеч от шосето, до тухларната фабрика — рече тя, — там те имат бараки, лагер. На километър от този лагер...

„И погребали Маша — помисли Артемиев — край тухларната фабрика, на километър от бараките... Каква фабрика, какви бараки, на коя страна километър... Кой са там с нея в гроба, колко души, какви, защо и за какво са ги убили?... Пък и натам към Западния, скоро ще тръгнем напред. Но ще намери ли някой някога това място, след като още веднъж премине през него войната... и мама сигурно лежи в някаква такава яма, край Гродно, ако не са я убили още в първите дни на пътя заедно с онова малко момиченце, чиято снимка Маша прати преди войната в Чита с надпис:

«А това е нашата на двама ни с Иван Таня...»

Къде е сега тя, вашата Таня, и къде си ти, и къде е твойт Иван? Също гние нейде в руската земя, изтегнал се в целия си неугледен три аршина ръст, може би без да е успял нито веднъж да гръмне срещу немците... Май трябва по-скоро да вървя на фронта...”

— Добре — рече той, като продължаваше да ходи. — Разкажете останалото, ако знаете нещо. Изобщо кажете всичко, което знаете, аз нищо не знам. Дойдох през зимата на четиридесет и първа да воювам при Москва, от Далечния изток, и заварих вместо къща само пепелище: ни майка, ни сестра, никого... Нямаше ключ от квартирата, строших вратата. Оставили го бяха у един човек, а и той беше умрял. Ако искате, вярвайте, ако искате — не, за четирите месеца, откак съм тук, в Москва, след болницата, нито веднъж не съм нощувал в къщи, такава мъка ме е хванала... Веднъж с една хубава жена през нощта нямахме покрив над главата си, тя моли: да идем при тебе — а аз не мога, просто не отидох, защото да отида там — все едно на гроба да се занимавам с това... Извинете за грубостта, казах ви го като на другар, изтърва ми се от устата...

Но тя не се обиди, защото зад грубостта на думите почувствува болката и самотата. Пък и да си кажем правото, не беше й се случвало да чуе такова нещо през тази година и половина! Каза само изведнъж, неочаквано за себе си:

— Когато си спомняше за вас, Маша все съжаляваше, че не сте женен.

И като проследи с очи как ходи из стаята, като понакуцва и цялата тежест на тялото си прехвърля на единия крак, попита:

— Каква е раната ви? Пречупен пищял, нали? По-добре ще е да седнете...

— Да — рече той и послушно седна.

— Така си и помислих. Аз там правих много операции. Почти заедно с нея дойдох в отряда, няколко дни по-рано.

С това започна нейният разказ за Маша, която те бяха намерили в гората след несполучлив скок и седмица скитания, със занемарено отворено счупване на ръката.

В затътената гора на четиридесет километра от Смоленск, сутринта, разстлала платнището върху току-що навалелия сняг, защото в землянката било тъмно, едната млада жена правела операция на другата без инструменти и наркоза. Мълчаливо вадела едно след друго парчетата от костта, като поглеждала понякога в лицето на онази, другата, която също мълчала, отслабнала от глад, със захапана до синина устна и с едри капки пот по челото, приличащо на лицето на родилка...

От това мълчание почнало тяхното приятелство, едно от онези, което, пламнало с мигновена сила в две самотни женски души, гори в тях със силен, жаден безкористен пламък и ги кара да трупат прибързани и страстни откровености, сякаш предвижда своя скорошен край, страхува се, че не ще се наприказват и надишат до насита...

А после, по-късно, когато те вече успели да си разкажат почти всичко главно, което имали дотогава в своя живот, изведнъж станала ясна една случайност, която ги била свързала помежду им преди още да се познават. Оказало се, че човекът, с който Таня излязла от обкръжението, който заедно със Золотарьов я мъкнал на гръб през Елнинските гори, мъкнал я и я измъкнал, като не ѝ позволил да се застреля — оказало се, че този добър и мрачен човек, Иван Петрович Синцов, бил мъж на Маша.

Като разказваше на Артемиев за Маша, Таня разказа и за Синцов малкото, което знаеше от нея. Но за Артемиев това беше много, защото той не знаеше за него абсолютно нищо. Нито че е излязъл, както се

оказва, от обкръжението, нито че се е добрал до Москва и в последната нощ от срещата си с Маша ѝ казал, че отново ще отиде на фронта.

— Ще го търся. Вече правих справки, но ще почна всичко отново — рече Артемиев.

— Няма нужда — рече печално Таня, — той е загинал.

— Откъде знаете?

— Казаха ми вчера. Един човек, който знае точно, каза, че е загинал. В края на четиридесет и първа.

Той я погледна и тя печално му кимна: да, това е вярно, напълно вярно. Серпилин ѝ беше казал това тъй уверено, че дори не ѝ мина през ум да го попита кога точно е загинал Синцов.

— Добре — рече Артемиев след много дълго мълчание. — Разкажете ми още за сестра ми, всичко, което знаете.

На Таня отначало се стори, че ще има да му разказва още много дълго, но излезе обратното. Да му преразказва на него, мъжа, всичко, което бяха говорили с Маша, се оказа невъзможно. А в Машиния партизански живот до деня на заминаването и гибелта ѝ имаше малко събития.

Просто живяла в землянката в гората и чакала да ѝ зарасне ръката, за да отиде в Смоленск при една баба-лекарка като нейна роднина.

В Москва, когато я изпращали, мислели, че тя ще работи в нелегалност като радистка, а на мястото излязло всичко другояче. Било опасно да се държи в града предавател и решили да го държат в гората и за да се работи с него, подготвили друг радист, мъж, а Маша пратили в града за връзка, да се настани с помощта на тази баба-лекарка като санитарка в болницата и да предава бележки по коларя, който отивал в гората да събира дърва за болницата. Но не станало нужда да прави и това. Тя дори не стигнала до явката...

— След два месеца аз сама отидох там на тази явка — рече Таня. — Беше много необходимо все пак да се прати някой, но мене отначало не ме пускаха, страхуваха се: ами ако изведнъж, когато там са я мъчили...

При тези думи тръпки побиха Артемиев.

— ... но после, два месеца с тази лекарка не се случи нищо, и стана вече ясно, че Маша не е казала нищо, и тогава все пак ме пратиха. Последната нощ, когато тя отиваше в Смоленск, а аз също



отивах с отряда на акция, ние си обещахме взаимно: който от нас се върне на Голямата земя, той ще потърси роднините и ще им каже... Видите ли колко време мина и аз все пак ви намерих. Съвсем случайно: вчера сутринта бях у нашия бригаден командир в хотел „Москва“, а при него седеше един генерал-майор, който каза, че познавал Маша и познава вас.

Тя млъкна и като ученичка сложи ръце на коленете си върху дебелия ватени панталони. Седеше и чакаше дали няма да я пита още нещо.

— Какво, разстреляли ли са ги, или са ги обесили? — попита с глух глас Артемиев.

— Разстреляли са ги.

Тя побледня и нейният спокоен дотогава глас малко, съвсем мъничко трепна, и свирепото отчаяние, и жалост върхлетя душата на Артемиев и към Маша, която бяха разстреляли, и към това седнало отсреща му побледняло момиче в памуклийка и ватени панталони, което бог знае през какво само не бе минало и какво само не бе видяло! Той си представи как те, горките, са седели двете там през нощта в гората и са се страхували от бъдещето и са се уговаряли онази, която остане жива, да разкаже за тази, която умре...

„Че какво е това, как ние позволихме те там да загиват, да умират, да ги мъчат и насилват, и разстрелват боси на снега, и да мятат въжетата на тънките момински шии! Как допуснахме ние да стане това!... Боже мой, колко страшно и срамно е това!“

Той изпитваше остра жалост вече не само към сестра си, а изобщо към всички, които и сега още бяха там, които продължаваха да хвърлят там в пъкъла, в лапите на дявола, които и сега там биваха залавяни, гинеха, отиваха на бесило. В Смоленск, в Брянск, в Орел, в Могилъв... Колко ли са тези проклети гнезда, тези гестаповски мъчилища, от които не излизат живи, колко ли са те в цяла Русия, там, зад линията на фронта! Страшно е да си помислиш... Той изпитваше жестоко, почти непоносимо чувство на мъжки, тъкмо на мъжки срам за всичко, което беше се паднало да изпитат всички тези момичета и жени, такива като неговата сестра и като ей тази малка жена, седнала срещу него. На какво ѝ се държи душата!...

„Не, на фронта, на фронта, по-скоро на фронта... Да биеш тази фашистка паплач, да я биеш, без да я щадиш, без да я жалиш, до

смърт! И да не взимаш пленници! Нека те дадат под съд, все едно!“

— Слушайте, слушайте, какво ви е?... — разтърсваше го за коляното Таня, която се изплаши от неговото лице със замижали сякаш от страшна болка очи.

Той отвори очи и я погледна.

— Нищо... така, просто представих си всичко за минута...

И като продължаваше да гледа изпитото ѝ, мило и уморено лице попита:

— Какво мислите да правите по-нататък?

— Засега получих месец отпуск като оздравяваща. А после на комисия. Сигурно ще отида на фронта, в санитарен батальон.

— А там, обратно, няма ли да се върнете?

— Не, няма да се върна, не искам. — И като поклати глава, повтори. — Не искам, уморих се.

И за да разбере той по-добре онова, което тя искаше да каже, обясни, че е прекарала по нареждане шест месеца като медицинска сестра в Смоленската градска болница.

— Бях там свързка. А освен това крадах медикаменти и ги изпращах в гората...

Като каза „крадах“, тя се усмихна, но веднага отново стана сериозна — и обясни, че когато човек е в нелегалност, това е съвсем друго нещо, отколкото в партизанския отред. В партизанския отред има оръжие и наоколо другари. А тук живееш през цялото време във властта на немците. Като комар между длани: всяка минута може да плеснат — и с тебе е свършено. И от това най-много се изморяваш.

— Не, аз сега само на фронта, нийде другаде.

— А къде ще бъдете този месец? Тук ли? — попита Артемиев.

— Още не знам — рече тя. — Ако ми се удаде, ще отида при баща си и майка си.

— Къде са те?

— Не знам точно. Баща ми работеше преди войната в „Ростселмаш“. Едва наскоро чрез комисаря на болницата можах да науча, че почти целият „Ростселмаш“ е евакуиран в Ташкент. Ако баща ми не е на фронта, сигурно е там. Преди войната беше парторг на цех. Пратих там телеграма и сега чакам отговор.

— А на какъв адрес е телеграмата?

— Ташкент, „Ростселмаш“.

— И я приеха?

— Приеха я. Защо?

— Може и да не стигне. Най-вероятно е заводът сега да е номериран...

— И аз се боя от това — рече тя. — Какво да правя?

— Може да се узнае номерът на пощенската кутия, ако заводът е номериран, а може... — не пожела да обясни каква мисъл му е дошла наум и рече: — Накъсо, ако не получите отговор, ще ви помогна. Утре ще намина при вас, когато имам „прозорец“. Най-вероятно по-късно, вечерта.

— Добре — рече тя и добави: — А по-добре не се безпокойте.

Артемиев се усмихна: изглежда не й бяха харесали думите: „По-късно, вечер.“

— Ето що — рече той, — хайде да се споразумеем, за да бъде ясно. Първо, аз за вас ще направя абсолютно всичко и ще ви намеря място за влака, ако вашите родители са в Ташкент. А второ, ако сте помислили нещо — напразно. Аз, разбира се, не съм облак в гаци, а ергенин, но при мене няма такива работи — уж едно, а да върша друго. С жените аз съм или напълно откровен, или отначало докрай по другарски... Ето какви ми ти работи, драга другарко — усмихна се той на собствените си думи. — А сега, преди да си тръгна, два въпроса. Как сте с храната? — И като не й даде да излъже, отговори сам вместо нея: — Без съмнение, не много добре. Имам такъв въпрос: когато дойда и ви донеса малко консерви, мога ли да разчитам, че няма да се дърпате, ще вземете като човек?

— Добре, няма да се дърпам — разсмя се Таня.

— Уредихме. Втори въпрос: как попаднахте тук, в тази квартира?

Изненадана от странния интерес, с който беше зададен този въпрос, Таня почна да обяснява как се е сприятелила в болницата на Склифосовски с една стара болногледачка и как тази болногледачка я поканила да поживее у нея...

— И я наричат леля Поля? — пресече я Артемиев.

— Да. — Таня го погледна озадачена.

— И вие живеете само двете с нея? Бившите хазаи не са ли се появявали на хоризонта?

— Леля Поля казваше, че те се били евакуирали в Средна Азия. А дъщеря им... — Таня искаше да обясни на Артемиев, че леля Поля

тъкмо вчера срещнала дъщерята на хазайката и тя ѝ била казала, че се кани да намине тук... Но не успя да обясни това, защото чу да се почуква на главния вход.

— А, ето и леля Поля! — извика Таня. — Нея питайте за всичко?  
И като скочи от мястото си, отърча да отвори вратата.

## ДЕСЕТА ГЛАВА

Останал сам, Артемиев с недоумение помисли, че ей сега, колкото и да е странно, той ще види леля Поля — късче от своя стар, предивоенен, зачеркнат живот.

— А тук ви чака един ваш познат... Няма да кажа, сама ще видите — чу той през вратата веселия глас на Таня.

Вратата се отвори и в кухнята със същото старо „седемсезонно“<sup>[1]</sup> палто, с което тя ходеше преди четири, и преди десет години, със стария, познат сак в ръка, влезе остарялата и отслабнала леля Поля. Влезе и викна от прага:

— Паша! Ето кого не очаквах!

И като изтича няколко крачки насреща му, едва се довлече до него, както беше наведен, и мушна остро то си старческо носле отпърво в дясната буза, после в лявата, после пак в дясната. После остави на пода сака и взе бързо да смъква палтото си, като го отблъсна когато той искаше да ѝ помогне.

— Остави, остави! Какъв кавалер се намери за мене! Седни по-добре да прием чай. Добре, аз наминах от дежурство, взех хляб... Таня, виж, не е ли останал там запарен чай от вчера? Излей го в чашката, а ние ще запарим нов за него, няма да се поскъпим. Бих те нагостила с банички, ама няма от какво да ги направя. Ела на Първи май, ще ти направя, ако дадат пак за празника брашното вместо хляб.

Разсъбличаше се, размотаваше от главата шалове, надничаше в чайника дали е кипнал, тършуваше в сака — всичко отведнъж. Мъничка, неспокойна и поради мършавостта си от войната още почевръста от преди.

— Ти за какво си дошъл? Да не си дошъл да се сватосваш с нашата Татяна? Та тя е омъжена жена...

— Ех пък вие, лельо Поля! — рече Таня. — Аз сама щях да кажа, ако исках.

— Нека знае — рече леля Поля, — че знаеш ли го какъв е...

— Е какъв? — попита Артемиев, като се учуди, че тази жена му каза за майка си и баща си, а не поиска да му каже за мъжа си. — Та

какъв съм аз „такъв“, а, леля Поля? — повтори Артемиев, без да дочака отговора. — Че то от вашите думи току-виж...

— Хубавец си ти!... — без да го остави да се доизкаже, изхлипа от прилив на чувства леля Поля, като стоеше пред него и го оглеждаше от глава до пети тъй гордо, като че сама беше го произвела на божия свят.

Таня не се сдържа и прихна: никак не подходдаше думата „хубавец“ на този рижав здравеняк, застанал наред кухнята пред дребната леля Поля.

Той беше едър, силен, здраво сложен мъж, който може би и дори сигурно се харесваше на жените, но съвсем не можеше да се нарече хубавец.

— Ето ви и резолюция на вашите думи! — рече Артемиев на леля Поля, като изгледа разсмялата се Таня.

— Ами откъде си добил тези ордени — два „Червено знаме“, шега ли е това?... — попита леля Поля, като изхлипа отново. — Защо са ти ги дали? — И без да му даде да отговори, сърдито завърши: — Ама глупачка! Ама че глупачка!...

Таня смутено я погледна.

— Това не е за вас — рече Артемиев, като се усмихна. — Тя някога искаше да ме жени...

— Аз исках, а ти не искаше ли? — попита леля Поля.

— И аз също исках — добродушно се съгласи Артемиев. — Ама не успяхме двамата с тебе, леля Поля. Защо сега да си спомняме за това?

— Значи не си спомняш?

— Не, не си спомням.

— А аз одеде я срещнах на улицата. Година ми се сърди, а сега сама се покани на гости. „Ще намина“ — рече. Какво пък, нека наmine, щом иска.

— А защо ти се сърдеше година? — попита Артемиев, като сядаше.

Таня вече наливаше чай в чашите.

— Не отидох да стана домашна помощничка при нея, в квартирата ѝ. Мъжът ѝ загина, сигурно си чул?

— Чух.

— Беше шестнайсети октомври, майка ѝ замина за Фрунзе, а Надежда остана тук. И взе да ме вика за своя домашна помощничка. А аз бях отишла вече в болницата. Не се съгласих. И с ядене ме съблазняваше, каза ми за генералската дажба, която получава, но аз не отидох. Трийсет и пет години робувах на родителите ѝ, а сега, значи, щом тя моли, да отида отново да робувам на нея ли? Тя мислеше, че ще ме повика с пръстче и аз ще отърча. Не, не отърчах. Защо ми е това? Храната в болницата е лоша, това е вярно, бедствуваме, но не крадем. „Ти, казва, толкова отслабна, че просто ми е жал за тебе, лельо Поля.“ Е та какво от това, че съм отслабнала? Слаба съм, затова пък бърза. Мене главният лекар ме прослуша и рече: „За твоето сърце е полезно, че си слаба.“ Когато Анна Георгиевна се върне от своето Фрунзе, и при нея няма да отида да робувам. Защо ми е тя?

— Ех, нея, да речем, ти си обичала — каза Артемиев, изненадан от ядовитата разпаленост, с която говореше старицата.

— Не съм я обичала аз, Паша, а само бях свикнала с нея през живота си. Свикнала бях с нея и с покойния Алексей Викторович. Свикнала бях с тях, а от хората заради тях бях отвикнала. А когато отидох да работя в болницата, свикнах с хората. Тя как е научена? И денем, и нощем: донеси, отнеси! А аз, истината ти казвам, предпочитам под лежащите ранени да сложа и да извадя при дежурство по четиридесет подлоги, отколкото да шетам само за нея!

— А тя мисли ли да се върне?

— Кани се. С мъжа си. Надежда, когато се срещнахме, ми каза: майка ми си има сега нов мъж, с дванайсет години по-млад от нея. Зъботехник. Тя, значи, е зъболекарка, а той — техник. Тя, значи, бръмчи със своята бормашина, а той краде за нея злато за коронки. Защото ако не краде, откъде ще го вземе сега? Надежда ми казва: „Мама отдавна, казва, моли да ѝ извадя позволително за Москва, а аз, казва, не искам, защо ми е в Москва това божие наказание, па отгоре на това с нейния техник!“

— Ами като се върнат — как ще бъде? — попита Артемиев.

— Няма да им стана пак домашна помощничка. Докато трае войната ще шетам на ранените. А щом свърши, ще замина на село да мра.

— А как ще живееш заедно с нея, ако не ѝ работиш?

— Ами че защо да живея с нея! Аз си имам своя стая, до кухнята, регистрирана съм в нея от трийсет години. Ще се върне — всичките ѝ неща стоят непокътнати. Само когато падна бомба на Сухарьова, от бюфета изхвъркна стъклото и се счупиха седем чаши. А не поиска ли да живее с мене — нека ми намери друга стая. Надежда ще ѝ помогне, ще позавърти фуста пред някого, това е лесно... Тя и сега пътува със своя кола и шофьор. На всички взеха колите, а на нея не. Казва, била издействувала.

— Ето как говорите сега за нея — рече Артемиев, — а искахте да се омъжи за мене!

— Да, бях твоя привърженица. Ех, малко ли глупост имаше у нас? Мигар само на мене, старата глупачка, войната докара акъла? А вие, умните, както мислехте, всичко така ли стана? И всички хора, каквито ви изглеждаха, такива ли излязоха? Ех, защо да говорим!... — Леля Поля махна с ръка. — Докато шетах на ранените, на такива работи ще се наслушаш... И мигар тя — обърна се леля Поля към Таня — в живота си е очаквала и мечтала тия неща, които е видяла? Та тя на тебе няма да ти разкаже всичко! А на мене ще разкаже. А каква я докараха в болницата! Как се мъчеше тя, клетата! Знаеш ли какъв шев има тя? Ето... — И леля Поля рече да покаже на корема си какъв шев има Таня, но Таня я хвана за ръката.

— Лельо Поля, недейте...

— Какво недейте? Аз за това, че през цялото време не издаде глас нито веднъж, за тебе не знам какво бих направила! Сега се посъвзе малко — обърна се леля Поля към Артемиев, — а по-рано вдигнеш я, за да я преместиш, и през ризката чувствуващ на какво се държи душата ѝ! На ръцете си я държиш и ти е жал за нея, жал ти е за всяко кокалче!

— Лельо Поля, недейте, нали вече ви казах! — Таня каза това така властно, че старицата млъкна.

Таня спря старицата не само защото я хвалеше, а и защото изведнъж ѝ стана по женски неудобно. Досрамя я, че като слуша онова, което леля Поля казва, Артемиев може мислено да си я представи в болницата такава, каквато е била, когато леля Поля я обръщала и повдигала — слаба, необлечена... Срам я беше, но я беше срам и за това, дето се скара на леля Поля, и за да излезе от положението, рече:

— Аз сама дори не си го спомням, като че не е бивало с мене!



„Е да, като че не е бивало с тебе — помисли Артемиев, като гледаше слабичкото ѝ, усмихнато лице. — Тебе в друго време след такава рана би трябвало два-три месеца да те хранят в санаториум със сланина...“

Но времето беше не друго, а такова. Оставаше само да не забрави да донесе утре на тези две жени повече месни консерви.

— Как ви разкрасиха? — грубичко, но съчувствено попита той. Макар през тази война да беше вече отдавна в реда на нещата такова нещо, което по-рано и наум не би ти дошло, но в съзнанието му все не можеше да се побере, че женското тяло, осакатено, простреляно, обезобразено, е също в реда на нещата.

— Когато там на едно място вдигнахме платното на железопътната линия и се отдалечихме, аз правех превръзка и нас взеха да ни обстрелват с мини. Отначало мините падаха зад нас, а после една — близо; аз се увлякох и не легнах: не сварих. Сама съм виновна за всичко...

„Виж какво било, излиза, че отгоре на това и сама е виновна за всичко — с някакъв нежен яд помисли Артемиев. Нежен към нея, и зъл към някой друг, той сам би се затруднил да каже към кого, ако го попитаха. — Сама сте виновна за всичко! Маша там, нейде просната в ямата с другите, също ли сама е виновна за всичко? Че е заминала там, че са я застреляли там?...“

Мисълта за убитата му сестра отново изтика всичко останало, за което мислеше дотогава.

— Тръгвам си — рече той, като ставаше.

Поиска му се да си отиде оттук и да се напие, макар да не можеше и да нямаше с какво да се напие, пък и да имаше, все пак не би се напил: не умееше по-рано и не се научи през войната.

— Не замръзна ли у нас? — попита леля Поля, като видя как той разкърши рамене, когато ставаше.

— Нищо, аз самият съм горещ — рече Артемиев. Каза го просто, за да каже нещо, защото продължаваше да мисли за сестра си.

— А аз все мръзна — рече леля Поля. — Ходих при домоуправителя, каза: „Тия дни ще докараме подмосковски въглища, ще пуснем отоплението, па макар и с четвърт сила.“ И пак втора седмица измина, без да топят.

— С въглицата ще бъде лошо, докато не освободим Донбас — рече Артемиев, като продължаваше все още да мисли за сестра си.

Когато се сбогуваше с него, Таня стана, но при все това беше толкова мъничка, че той, стискайки ѝ ръката, видя отгоре на главата ѝ, над слепоочието, мъничък, полуприкрит от косите ѝ белег. „И тук я е одраскало нещо — помисли той. — Ах, ти, нещастно пиленце!“ И като пусна ръката ѝ, тръгна към вратата.

Тя понечи да тръгне след него, но леля Поля я спря, сигурно искаше да му каже нещо насаме.

И така беше. Докато той обличаше шинела и си туряше колана, леля Поля му изложи своите планове за квартирантката си.

— Прати телеграма — шепнеше тя. — Мисли да намери баща си и майка си по телеграфа. А кого ще намери сега тая телеграма? Аз изпратих на сестра си в село, в Колодное, на нашия, Елецкия район, три писма, и отговор няма. А тя — в Ташкент... Искате от Ташкент да ѝ отговорят!

— През вашия Елецки район минаваше фронтът — рече Артемиев.

— Не само минаваше. Какво сравняваш Елец и Ташкент! Никакъв отговор няма да получи тя, аз отнапреж ѝ казвам!

— Не бива така! — рече Артемиев. — Жената се надява да намери родителите си, а вие...

— Залудо се надява! Сега всички един друг се търсят — родителите децата, децата родителите... Аз ѝ казах: „Ако не намериш родителите си, стани ми дъщеря. Ще живеем заедно.“

— Че как, пита се, ще живее заедно с вас? — рече Артемиев, като си тури ушанката и сам не знаеше на какво повече да се чуди: дали на безсърдечието на леля Поля, която явно не желаше Таня да намери родителите си, или на силата на майчинската любов, която изведнъж беше пламнала в душата на самотната старица. — Тя и така няма да живее с вас, ще иде на фронта.

— Тъкмо за това, че ще иде — рече леля Поля. — А защо да иде? Тя своя дял е отвоювала, раната ѝ е тежка, нека си остане при нас в болницата. Ще я вземат, и как още. Аз сама ще отида при главния лекар! — И като видя, че Артемиев хваща дръжката на вратата, горещо зашепна: — Ти ѝ кажи, Паша, кажи ѝ. Кажи ѝ, ако не намери родителите си, да остане в Москва. Ще ѝ кажеш ли?

И Артемиев разбра; тази трескава молба беше главното, заради което старицата беше излязла да го изпрати.

— Ще ѝ кажа. Само че едва ли ще послуша...

Той излезе от къщи, но едва направи няколко крачки и видя позната женска фигура — насреща му идеше Надя, в шуба от катерици, която тя имаше още преди шест години, и мек вълнен шал. Тя вървеше с наведена глава, но когато почти се сблъскаха и вдигна лице, той разбра, че го е видяла още отдалеч.

— Павлик! — рече тя напевно и като тръсна право на снега ръкавицата си, му подаде ръка. — Къде и откъде? Да не идеш от нашата бивша къща?

— От вашата, бившата.

— Ти да не ми се сърдиш още? — попита тя, като продължаваше да държи ръката му и го гледаше с хубавите си сиви, малко късогледни очи с такъв укор, сякаш наистина нямаше за какво да ѝ се сърди.

„А може и наистина да няма за какво“ — помисли той не толкова за миналото, колкото за настоящето; за това, че бушува войната и Козирьов, при когото тя някога избяга от него вече отдавна-отдавна е загинал; и Маша, която така не я обичаше, също е загинала; и майка му, която така се страхуваше, че той ще се ожени за нея, също я няма сигурно на света... И изобщо толкова неща няма, които е имало тогава, и толкова неща са се случили оттогава, за които никой не е мислил...

Като освободи мълчаливо ръката си от Надината топла ръка, той се наведе и вдигна ръкавицата.

— Благодаря — рече тя, като държеше ръкавицата в лявата си ръка и все още не я туряше. — Значи, не се сърдиш?

— А не е ли за тебе все едно това?

Надя въздъхна и си тури ръкавицата.

— Къде отиваш?

— На службата си.

— Къде е тя?

— На улица „Киров“.

— Ще те изпратя. Може ли? — И без да чака отговор, хвана го под лявата ръка. — Така, струва ми се, може да се ходи с вас; отдясно не може, защото козирувате, а отляво — може, нали?

Те извървяха мълчаливо няколко крачки.

— Нещо се страхувам дори малко от тебе — рече тя. — Кажй нещо, моля те.

Той се спря, пусна ръката ѝ и като се обърна, погледна я в лицето.

— Е, какво? — попита тя, без да мърда. — Нищо, не бързай, гледай, гледай...

— Ти си все така красива — рече той най-сетне.

— Това първо, а второ?

— Второ, нищо — отговори той и я хвана под ръка. — Да вървим.

Тя действително си оставаше все така красива и дори ѝ приличаше, че бе поотслабнала. По-рано в самоуверената ѝ красота с порцеланова руменина и сиви, немигащи, едва-едва изблещени очи, имаше дори нещо нахално: на, ето ви, де... А сега очите ѝ бяха хлътнали навътре и около тях бяха се образували ситни, човешки бръчици. Сега това беше спокойното лице на жена, което казваше: „Да, да, аз съм на трийсет и не скривам това. Ако ти се струва, че са повече, така да бъде. Но съм още много красива, нали?“

„Да, войната все пак е за всички война! — помисли с примирение Артемиев, като гледаше лицето ѝ. — И кой знае, може тя и наистина да е обичала тоя свой Козирьов.“

— Защо си ходил там? — попита Надя, след като изминаха в мълчание още няколко крачки.

— Там, у вашата леля Поля, живее една жена, лекарка — рече Артемиев.

— Тя ми каза, че у нея живее някой — рече Надя. — Виж какво било!... — В гласа ѝ прозвуча предишната, добре позната интонация.

— Между другото, тъкмо нищо няма — рече Артемиев и като се поколеба дали да каже, добави: — Тя е била в тила на немците заедно със сестра ми; разказа ми как е загинала Маша.

— Загинала! — Надя, дори се спря. — Нима е загинала?

Той не отговори.

Тя притисна силно с лакът към себе си ръката му, за да изрази мълчаливото си съчувствие.

— И ти чак сега научи?

— Подробности чак сега...

— А аз просто не научих никакви подробности — рече тя. — В първия ден, когато ми съобщиха, мислех да отлети там, а после всичко отиде, та се не видя... — Тя печално махна с ръка във въздуха, като показваше как всичко е отишло, та не се видяло. — И дори се оказа, че никой не знае къде е гробът. И това с такъв човек като него! Преди войната бяхме с него заедно на рождения ден на Йосиф Висарионович, седяхме съвсем близо, а после излезе, че никой нищо общо няма с него, като че той не е съществувал на света!

В гласа ѝ прозвуча горчивина, но в самата тази горчивина имаше нещо суетно, което не будеше съчувствие.

— Ех — рече Артемиев, — защо ще си спомняме кога и как сме седели преди войната — по-близо, по-далеко... Слава богу, че не предадохме Москва, и това не е малко!

— Не вярваш ли, че съм го обичала? — изведнъж попита тя.

— Какво значение има това?

— Все пак — настояваше тя.

— Тогава не вярвах.

— Да, тогава не го обичах — рече тя. — А после... — Тя леко наведе глава настрана, сякаш се вглеждаше в миналото, помълча и рече: — Обичала ли съм го или не съм го обичала, все пак е страшно! Няколко месеца ходих като луда, до самата евакуация...

— А ти замина ли? — попита Артемиев.

— Не, просто, когато започна всичко това в Москва, сякаш излязох от вцепенението. Но никъде не заминах.

— Не се ли страхуваше, че немците ще дойдат?

— Не, кой знае защо не вярвах в това. Може би защото бях живяла с него преди това две години, а той беше безстрашен... Не знам. — Тя отново помълча. — Мислиш ли, че ми е така лесно сега да живея сама? Все сама, все сама! И на всички роднини им трябва нещо: да отида някъде и да кажа чия вдовица съм, и да направя за тях ту едно, ту друго, ту трето... Той е умрял отдавна, а на тях им се струва все още, че не съм им додала нещо, че съм ги излъгала, с какво ли, с това, дето той е умрял твърде рано!... Къде е сега майка ти? — изведнъж попита тя.

Артемиев каза, че майка му изчезнала безследно от Гродно.

— Да, клетата — рече тя и като мина по навик към мислите за себе си, добави: — Тя не ме обичаше. Какво пък, може и да е била

права. А моята майка е жива и здрава. Напоследък все от Фрунзе пишеше писма, разпитваше как са скъпоценните ѝ партушини. Не е ли ударила на гуляй леля Поля. А днес ми изпрати телеграма, че вече е отпътувала с моето ново татенце от Фрунзе за Москва. Сега ще ида да ошастливя леля Поля.

— Значи, все пак не си се въздържала, уредила си връщането им?  
— попита Артемиев, като си спомни думите на леля Поля.

— Аз ли? — извика Надя. — Да не съм се побъркала? Та ти прекрасно знаеш, че майка ми е адско изчадие! Сама си е издействувала. Аз не съм си мръднала пръста. Но сега, щом все пак ме спохожда това щастие, няма какво да се прави, ще трябва да запретна ръкави и да измия пода.

— Не си ли се отучила? — попита Артемиев.

— Едно време бях се отучила, а после пак се научих. Мога да дойда и при тебе да измия — усмихна се тя. — Аз добре мия подове... Ти как, още ли не си се оженил?

— Досега не — рече Артемиев.

— И белъто мога да опера. Аз и пера хубаво. Насъбрало се е, нали? Вие всички сте еднакви... Какво ме гледаш! Аз мога и просто така, по другарски, и на това съм способна. На всичко съм способна — усмихна се тя, вече не над него, а изглежда над себе си.

— С мен и теб няма да излезе по другарски — рече Артемиев, като продължаваше да я гледа втренчено с внимателен, откровен поглед.

— Мислиш, че няма да излезе ли?

— Няма да излезе.

— Това е добре.

— Не знам дали е добре или зле — рече той, като претегляше нещо още нерешено в дълбочината на душата си.

И изведнъж, като си спомни за оная мъничка жена, останала при леля Поля, попита:

— Кога пристига Анна Георгиевна?

— Телеграмата е подадена из пътя. След три дни сигурно — рече Надя. — Защо?

— Там при леля Поля е тази лекарка — рече Артемиев. — Ако Анна Георгиевна дойде, а тя още не си е отишла...

— Разбирам всичко — рече Надя. — Ако дотрябва, ще укротя майчицата си. В това ли се състои молбата?

— Да.

— И изобщо мога да взема тази жена при себе си. Дори ако си излъгал, че нямаш нищо с нея.

Артемиев сви рамене. Не му се искаше да се впуска в обяснения. Те бяха вече почти стигнали до ъгъла на пресечката; той трябваше да свие.

— Стигнахме — каза той и се спря.

— Запиши си моя телефон.

Той го записа и подаде ръка за сбогуване.

— Почакай — рече тя. — Защо куцаш?

— Бях ранен — сухо отговори той, без да се откаже от намерението да се сбогува и да си отиде.

— Не, почакай — умотелно и в същото време повелително рече тя. — Нима съм толкова долна жена, че с мене не може да се разговаря човешки?

В тона, с който тя каза това, той долови искрено, непресторено огорчение.

— Какво искаше да попиташ?

— Много неща. Как си живял, как живееш, какво се е случило с тебе, какво има, какво ще има?... Всичко исках да попитам.

— Какво ще бъде, не знам — отговори той. — Сигурно скоро ще замина на фронта. А какво се е случило... От юни до ноември служих в Далечния изток и чаках кога ще ме изпратят на фронта. От декември до юли командувах полк. От юли до септември; лежах в болницата. От септември съм тук, в Москва.

Тя чакаше продължение, но продължение нямаше.

— А как живееш сега?

— В казармено положение.

— Сам?

— Не... има още двама майори, един капитан и един подполковник.

Тя се разсмя.

— Благодаря за разяснението. А сега все пак ми отговори това, за което те питах.

— Ако е това, за което попита, сега съм сам.

— А по-рано?

— По-рано имаше една жена, замина за фронта.

— А защо не я задържа?

— Нямах право.

— Кажи по-добре, че не си я обичал. Сигурно затова е заминала, защото не си я обичал?

Той я погледна отчуждено, почти враждебно и не отговори нищо. „Обичах, не обичах! Получи предписание да замине — и замина, не защото я обичах или не я обичах, а защото е война. А ти това все пак няма да разбереш, защото не струваш и няма да струваш колкото кутрето на тази жена, макар аз наистина да не съм я обичал, а тебе някога обичах и дори и сега не мога спокойно да те гледам.“

Изглежда тя искаше да попита още нещо, но се въздържа, не поиска той отново пръв да се сбогува.

— Какво пък, сбогом... или довиждане... Изобщо, както знаеш.

— И му подаде ръка, без да я извади от ръкавицата.

После, когато измина вече няколко крачки, го повика:

— Павлик!

Той се обърна.

— Не, нищо. Просто исках още веднъж да те погледна. Върви, върви...

И той тръгна, и когато вече завиваше зад ъгъла, все още чувствуваше как тя стои и гледа подире му.

В приемната, където той за всеки случай се отби, преди да отиде да поспи останалия час и половина. Косих го посрещна с радостно възклицание:

— Най-после!

— А какво има?

— Току-що дойде. Заповяда, щом дойдеш, веднага при него.

Артемиев разбра, че вече няма да спи, въздъхна, отключи огнеупорната каса, извади оттам приготвената за доклад папка и отвори вратата на кабинета.

— Разрешете да вляза.

— Влез — рече Иван Алексеевич, без да вдига очи. Той седеше и бързо записваше нещо с молив. После, като се откъсна, взе листа, препрочете го, хвърли го на масата, почеса се замислено с молива зад ухото и вдигна очи към Артемиев. — Не си ли лягал?



— Не.

— Няма какво да се прави... Мене също без време ме вдигнаха. — Той подаде на Артемиев току-що изписания лист хартия. — Иди във втория отдел, нека по този списък, по всяка точка, посочена от мене, ти приготвят данните, които имат. — И като погледна часовника си, добави: — За шестнайсет часа. Когато се върнеш; ела веднага, ще има поръчения. Днес няма да се ляга!

И като стана от масата и се протегна, добави:

— Заповядано е да се готвя за заминаване на Донския фронт. До моето отпътуване ще се въртиш три дни и три нощи като дявол на шиш. После наведнъж ще си отспиш. Е, какво стоиш?

— Разрешете да се обърна към вас, другарю генерал-лейтенант!

— Какво има?

Артемиев знаеше, че Иван Алексеевич обича заминаванията на фронта и дори ги смята за себе си нещо като почивка, но сега лицето му беше мрачно, недовошно, а може би просто не беше си отспал...

— Другарю генерал-лейтенант, моля да ме пуснете на фронта... — рече Артемиев, като изпъна ръце по шевове на панталоните си.

— Няма да те взема — рече Иван Алексеевич. — Косих ще дойде с мене, а ти ще останеш тук: все ще има повече полза, отколкото от него.

Каза и недовошно се вгледа в Артемиев: „Е какво стоиш? И без това решението си няма да променя.“

— Аз не моля да отида на обиколката, другарю генерал-лейтенант, аз изобщо моля да ме пуснете.

— Изобщо... — Иван Алексеевич погледна Артемиев така мрачно, като че в думата „изобщо“ чу нещо обидно за себе си.

— Вие обещахте, другарю генерал-лейтенант, веднага щом ми позволи здравето.

— А да не би изведнъж да ти е позволило здравето? — попита все тъй мрачно Иван Алексеевич, като го гледаше подозрително. — Вчера още не позволяваше, а днес позволява? В какво се състои работата, говори без въртели.

— Днес научих подробности за смъртта на сестра ми — рече Артемиев.

— Какви подробности?

— Как са я разстреляли...

Иван Алексеевич продължаваше да го гледа, очаквайки всичко ли е казано. Но Артемиев стоеше мълком изпънат.

— Значи, ще отмъщаваш на фрицовете? — рече все тъй недоволен Иван Алексеевич. — В нашите мащаби — той направи широк жест, който означаваше не само този кабинет, но очевидно целия Генерален щаб — е невъзможно да се отмъщава, необходимо е лично, без да се доизлекуваш, с един крак, но лично! Само така...

Изглежда се канеше да каже още нещо иронично, умно и правилно, но се въздържа и не каза.

— Защо мълчиш, не възразяваш ли?

— Чакам вашето решение, другарю генерал-лейтенант.

Артемиев беше вече видял, че се е въврял със своята молба не на място и не на време и макар да не разбираше защо, чувствуваше, че молбата му с нещо засяга лично Иван Алексеевич. Ала той все пак не можеше и не искаше да отстъпи.

„Бягаш“ — мислеше Иван Алексеевич, като го гледаше. За минута тази несправедлива мисъл, изострена от самотата и невъзможността да се изкаже, овладя душата на Иван Алексеевич, но той я превъзмогна и като почваше вече да изстива от тоя изблик на недоверие към хората, сухо рече:

— Добре, ще дойдеш с мен на фронта и там ще останеш. Само помни, време за твоите лични приготовления няма да има! И със своите жени ще се сбогуваш само по телефона. — Това добави, вече омекнал и усмихнат.

— Аз нямам тук с кого да се прощавам, другарю генерал-лейтенант.

— Добре, решено.

— Разрешавате ли да си ида?

— Почакай... — Иван Алексеевич уморено се отпусна на сложения до стената ожулен кожен диван. — Седни и разкажи за сестра си...

---

[1] В оригинала игра с думите „демисезонно“ и „семисезонно“.  
— Б.пр. ↑

## ЕДИНАЙСЕТА ГЛАВА

Денят започна като в приказка: още от сутринта дойде да вземе Таня командирът на тяхната партизанска бригада Каширин. Тя мислеше, че е вече отлетял обратно в бригадата, а той неочаквано пристигна с новичка полковнишка униформа и без брада. А преди седмица, когато беше при нея в болницата, и после, когато сама намина към него да се сбогува в хотел „Москва“, той беше още с брада. А сега пристигна без брада и изглеждаше толкова млад, че тя не го позна. Като се посмя радостно на това, той й каза по-скоро да се пригответи: вчера излязъл указ, а днес на цялата група партизани, долетели от разни фронтове в Москва, ще им бъдат връчени ордени, навярно от самия Калинин, и на нея също ще й бъде връчен, защото и нея са наградили.

Докато тя се преобличаше набързо в кухнята, Каширин се разхождаше из антрето и радостно, и високо, за да чува тя през вратата, разказваше как на всички им забавили прехвърлянето през фронтовата линия, защото другарят Сталин поискал да ги приеме, после им казали, че това е отпаднало, а после другарят Сталин пак намерил време и ги приел миналата нощ и без да се отделя от тях за каквото и да било, ги разпитвал до сутринта, а вечерта имало указ, и днес вече им връчват ордените, а през нощта някои ще отлетят назад.

— Навярно и аз ще отлея. — Каширин каза това също тъй радостно, както и всичко останало. — Наистина казват, че кацването едва ли ще може да стане. Немците били завзели нашата Чертухинска площадка. Ех, нищо, ще скоча в района на горската база, летците обещават да се примерят — плюс-минус петстотин метра. Това ще бъде моят седемнайсети скок, ако се смятат и предвоенните.

Ако се съдеше по гласа му, не го смущаваше никак нито че Чертухинската площадка е завзета от немците, нито че ще трябва да скача с парашут. След срещата си със Сталин той беше готов да лети ако ще и в устата на вълка.

— Готова съм — рече Таня, като излезе при него.

Той старателно я огледа от глава до пети.

— Добре, всичко е в ред. Само рубашчицата ти е големичка. Не можахме да ти намерим подходяща рубашка.

— Да вървим пеша — рече Каширин, когато излязоха на улицата.  
— Имаме много време пред себе си.

— А вие знаехте ли отнапред, че ще ходите при другаря Сталин?  
— попита Таня из пътя.

— Направен ни беше такъв намек още преди седмица.

— А защо не ми казахте?

— Ами за това, дъще, че още не си дорасла да знаеш такива неща — разсмя се Каширин и цялата му уста с белите му весели зъби блесна.

Когато там, в тила при немците, командувайки бригадата, потънал до очите в черна гъста брада, той я наричаше „дъще“, а другите „синове“, това съвсем не ѝ се струваше странно. Но сега, обръснал знаменитата си брада, Каширин беше чисто и просто съвсем млад човек, най-много с три години по-стар от нея. И беше толкова странно да я нарича както преди „дъще“, че тя го погледна и се разсмя.

— Защо се смееш? — попита той.

— Че как се решихте да обръснете брадата си?

— И аз не зная. Събудих се с петлите, от радост не можех да спя. За Кремъл имам още четири часа, да дойда да те взема е още рано. Въртах се, въртах се, ходих из хотела, наминах в бръснарницата, а там тъкмо един стол свободен. Седнах и се обръснах. Лошо ли е?

— Не, хубаво, само че сега не ме наричайте вече „дъще“.

— Добре, ще те наричам сестричке.

Той я погледна и се усмихна.

— Не, няма да мога, свикнах: дъще и дъще! Потрай, докато отлети. Или и ти ще отлетиш с мене?

— Не, Иван Иванович, след отпуската отивам на фронта, ще помоля да ме изпратят в санитарен батальон.

— Не искаш, значи, да останеш партизанка? — рече Каширин и по неговото весело лице мина за миг сянка. — Дявол го знае и аз понякога имам чувството, че достатъчно съм изпитвал съдбата си на едно място. Понякога и мен ми се иска да отида в армията, за да бъде и задължението, и отговорността — всичко по военната норма: заповядали са ти — изпълнил си, изпълнил си — доложил си; отляво съсед, отдясно — съсед, отпред — противник, отзад — началство...

Биха ми дали навярно полк, аз и преди войната командувах полк. А друг път си кажеш: не, не бих намерил там щастие, ще взема да затъгувам по партизанската зона, твърде много съм свикнал да стърча като самостоятелен гвоздей в ботуша на фрицовете.

— Иван Иванович — помоли го Татяна, — разкажете ми какво правихте при другаря Сталин. Кое то не може — не разправяйте, а което може — разправете, само че от начало до край.

Каширин каза „добре“ и из целия път до Кремъл ѝ разказа всичко от начало до край: и какъв е кабинетът на Сталин, с два големи портрета — на Суворов и на Кутузов, и как влезли там, и как Сталин се ръкувал с всеки от тях и как, докато отговаряли на въпросите му, той само сегиз-тогиз седял, а през цялото останало време ходил покрай масата, като се взирал в лицето ту на един, ту на друг, и как, когато те вече повече от час били седали при Сталин, изведнъж в кабинета влязъл някакъв генерал-лейтенант, сигурно на доклад, с папка в ръце, и Сталин се полувъзвил и без да каже нищо, само му махнал с ръка. Генералът постоял и излязъл, а Сталин, без да му обръща внимание, продължил да слуша онова, което му разказвали партизаните. И как после, сигурно пак след един час, този генерал-лейтенант отново влязъл с папката си и рекъл: „Другарю Сталин, имам важно съобщение.“ И Сталин отново се възвил към него и рекъл тихо и сърдито: „Почакайте малко, докато свършим с другарите партизани. Те не всеки ден прелитат при нас в Москва.“ И на всички партизани много се харесало това, а генералът пак се повъртял няколко секунди, искал, изглежда, да възрази нещо, но не възразил и излязъл. А Сталин, когато зад генерала се затворила вратата, погледнал подире му и като разперил бавно ръце, усмихнат рекъл: „У нас някои хора не разбират, че не винаги тяхното съобщение е най-важното, че може да има и по-важни съобщения от тяхното.“ И се обърнал към отговарящия преди това на въпроса му командир на бригада Хусаров: „Продължавайте, другарю Хусаров, не бързайте.“ И на всички партизани, които били при Сталин, много се харесало това, защото, оказва се, за Сталин най-важни съобщения били тъкмо онези, с които те били долетели при него.

Каширин с увлечение и дори с възторг разказа за това на Таня, а Таня със също такава увлечение и възторг слушаше, като се радваше на това бащинско внимание на Сталин към всички подробности от

техния партизански живот, и радостно се смееше на този генерал-лейтенант, когото другарят Сталин на два пъти изгонил, за да не му пречи да говори с партизаните. Смееше се от цялата си душа, без да се замисля дори над това, че може би съобщението, с което беше дохождал два пъти и беше се въртял този генерал, действително е било толкова важно, че е трябвало да го изслушат, без да отлагат нито за минута...

Когато партизаните се събраха всички заедно в малкото червено зданище, долепено до Кремълската стена, вляво от Спаската кула, и когато им написаха пропуск и те тръгнаха покрай портата, спря ги рязко извъняване и няколко военни им преградиха пътя. После от портите на Кремъл излетя кола. Звънът беше толкова рязък и така стремително изскочиха и им преградиха пътя хората, че Таня помисли: пътува Сталин. Но в колата не пътуваше никой, в нея седеше само шофьорът.

После ги пуснаха, те минаха покрай портата, и Таня, колкото и бързо да вървяха, не се стърпя и с любопитство погледна там, вътре. Зад портите имаше набраздена от автомобилни гуми настилка, с бели ивици сняг между камъните, а по-нататък се виждаха сурналите се по склона елхи.

Те минаха покрай няколко души, които провериха внимателно документите им в пасажа до портите, после минаха още през един пасаж, където също им провериха документите. После влязоха аз сградата, където пред входа спряха за трети път. А после още веднъж — за четвърти път, вече на втория етаж.

Докато им проверяваха документите, през цялото време ги заглеждаха в лицата и внимателно четяха и онова, което е написано в пропуските, и онова, което е написано в личните им карти, като че там беше написано нещо особено, необикновено, в което трябваше дълго да вникват. И в лицата се вглеждаха също много внимателно.

Таня разбираше, че така сигурно трябва: те влизаха в Кремъл, дето живееше другарят Сталин, и него трябваше да го пазят.

Документите на всекиго проверяваха много дълго, и всички много дълго стояха и чакаха всеки път, и на лицата на всички имаше неловки, одобрителни усмивки, като че всички искаха да кажат един другиму: да, да, така трябва, това е напълно правилно, другояче не може да бъде.

После, когато всички насядаха в първите два реда в кръглата бяла зала, дето Калинин трябваше да им връчи ордените, това усещане на неловкост изчезна, бе забравено.

Таня чакаше нетърпеливо кога ще влезе най-сетне Калинин, а когато той влезе, се зачуди. Тя никога не беше виждала Калинин и предварително си представяше, че ще бъде такъв, какъвто бе на портретите: ще слезе от тях и ще дойде тук в залата. А Калинин не беше такъв: много по-стар, и имаше старческа походка, която липсваше на портретите, и почти съвсем бяла брадица. Той беше старче, просто старче.

И Таня още много дълго, цял половин час, докато не я повикаха, свикваше с туй, че това старче е Михаил Иванович Калинин.

Партизаните ставаха един след друг, приближаваха се към Калинин и когато се връщаха на местата си, почваха веднага да завинтват ордена.

Когато най-сетне повикаха Таня, тя почувствува, че всички я гледат. И когато минаваше покрай Каширин видя как той ѝ се усмихна и в отговор тя също му се усмихна, и така, усмихната, се приближи до Калинин.

Усмивката сигурно я беше направила още по-млада и Калинин, след като ѝ даде ордена и ѝ протегна ръка я погледна с добро старческо съжаление, сякаш му беше жал, че в тази война трябва да връчва ордена „Червено знаме“ на такива малки остригани момичета във военна униформа. Погледна я и като улови ръката ѝ, защото тя се смути и не я подаде, попита нещо.

Той я попита на колко години е. Но тя не разбра и чак когато се върна вече на мястото си и седна, сякаш отново чу думите му: „На колко години сте?“ А тогава, когато Калинин ѝ стискаше ръката, тя не чу думите: „На колко години сте?“ — а просто чу как той ѝ каза нещо, и отговори: „Много ви благодаря, Михаил Иванович!“ „На вас ще трябва да се благодари“ — рече Калинин, като пусна ръката ѝ и докато тя се връщаше, продължаваше все със същото старческо съжаление да гледа подире ѝ.

След награждаването отначало се изсипаха всички заедно на Червения площад, а после, като се сбогуваха с останалите и като си извикаха нещо подире, тръгнаха към хотел „Москва“, където живееше Каширин, вече четворица: Таня, Каширин, Хусаров от Брянската

партизанска област, същият, чийто разказ Сталин не бе дал на генерала да прекъсне, и един красив капитан от вестниците, който през септември беше долетял при партизаните и почти две седмици беше живял в бригадата. Него днес не бяха го наградили, той просто присъствуваше, за да пише после, и Каширин се шегуваше с него:

— Така стана даже по-добре, Люсин, дето днес не те наградиха. А защо стана така? Излъга ни. Другарят Сталин ни попита за тебе: как, казва, се държи Люсин там, при вас? Аз казвам: държи се не лошо, но ни излъга. Обеща да пише за нас десет очерка, а написа три. Щом е така, казва, нека отлети още веднъж при вас, да ги допише и тогава ще го наградим.

— Стига си лъгал — рече капитанът от вестника.

— По-добре при мене ела — рече Хусаров, — аз съм човек интелигентен, не приличам на Каширин, ценя литературата и няма да те карам да летиш два пъти при нас.

— Няма що, намери се интелигент! — рече Каширин. — Ти приличаш на интелигент, колкото оня казак, който писал писмо на турския султан!

Всички заедно с Хусаров се разсмяха. Той наистина приличаше на оня казак от картината на Репин, който полугол, само по шалвари, седи до масата на верев от писаря — тежък, бръснат до голо, с дълги запорожки мустаци.

— Само цялата разлика е там, че той вече е пропилил своя жупан, а ти твоя не — рече Каширин и посочи с пръст кожухчето на Хусаров. — Впрочем как сме с войсковия запас? Пиячката не се е свършила цялата, нали? Да се отбием да пием по този случай.

Хусаров отговори със своя дебел като от бъчва глас, че за тоя случай има още пиячка и като се обърна към Таня и я прихвана под лакътя, с неочаквана за неговия глас и вид церемонност добави:

— И вие заповядайте в нашата честна компания, ако, разбира се, нямате други лични планове.

— Че какви планове мога да имам? — рече Таня, зарадвана от поканата.

— А каква пиячка имате вие? От типа „тархун“ ли? — попита капитанът от вестника.

— Нещо по-нагоре. От типа „спирт“ — рече Хусаров. — А за вас — обърна се той отново към Таня — има бутилка портвайн „три



седморки“ една ще оставя за жена си, а втората унищожавайте! Шега ли е да спечелиш такъв орден. Бойно Червено знаме! През Гражданската война в нашата дивизия имаше всичко на всичко трима червенознаменци.

— А ти разкажи, разкажи й — рече Каширин — как тогава искали да те представят за орден, а ти си помолил да ти дадат в знак на благодарност вместо това нова кожена куртка и кожени панталони.

— Да, имаше такова нещо, човек е глупав на млади години — рече Хусаров. — Разказах това на Каширин, а той се смее, мисли, че лъжа. А аз не лъжа, така си беше, макар сега да е мъчно да повярваш.

— Нашият Хусаров има да черпи за три неща — рече Каширин. — Първо, тъй или инак този път избра ордена, а не кожухчето; второ, направи такъв боен доклад, че другарят Сталин натири всички генерали, за да изслуша само Хусаров; и трето, жена му пристига... Кога да се махам с багажчето си от стаята?

— Довечера — рече Хусаров. — Щом пристигнем, ще ти телефонирам още от гарата.

— Наистина ли жена му пристига? — попита Таня, която както винаги припряно се радваше на чуждото щастие.

— Трябва да пристигне — рече Хусаров и въздъхна.

— А защо въздишаш? — рече Каширин. — Ти нямаш грехове. Мога като съсед да ти издам удостоверение с печат!

— Грехът е този — рече Хусаров, — че пътува, сиромашката, от Омск шест дни и шест нощи, а не знае, че днес ще се срещнем и утре ще се разделим.

— Пак ли отлитате? — попита Таня.

— А какво да правя, не съм военен като него — кимна Хусаров към Каширин. — На него, ако поиска, и на фронта биха намерили място, а аз съм от райкома, моят път е един — обратно в района си... Наминах тия дни в местния комитет, при един стар другар, и дори му завидях: щом изпъдили немците от Москва, веднага всички от райкома, които са живи и не са на фронта, се върнали обратно на местата си. А нашето Брянско кога ли ще се върне пак към нормалния си живот!...

— Още повече, че ти там не си оставил здрав нито един мост — рече Каширин.

— А какво да правя? — обади се невесело Хусаров. — Фронтът ще се приближи още повече, и тогава всичко, което е още здраво, ще обърнем наопаки. Не може да се избегне това!

— Напразно се окайваш — рече Каширин и се обърна към Таня: — Дето бяхме, знаеш ли как ги хвалеха: майстор на релсовата война!

— Майстор-разтурвач — усмихна се пак невесело Хусаров.

— А вие не можахте ли да помолите другаря Сталин да ви пуснат да отидете сам при жена си? — попита Таня. Като слушаше разговора на Каширин и Хусаров, тя през цялото време си мислеше: не може ли нещо да се измисли, та Хусаров и жена му да се видят за по-дълго?

— Някак не идеше да помоля — рече Хусаров. — Когато ме повикаха в Москва, надяхах се, че ще отлеля и при нея, а после чакахме приема от ден на ден, къде ще отлелиш? А сега обстановката изисква — обратно в Брянската гора. Добре че се досетих по-рано да я извикам, инак нямаше и да свари да пристигне. Малко е, разбира се, едно денонощие, но нищо, другите и това нямат — додаде той, но в очите му се четеше тревога. Явно, предчувствуваше, че свиждането няма да бъде леко.

Така, разговаряйки, стигнаха до хотела и се изкачиха на третия етаж в ъгловия двустаен апартамент, който заемаха заедно Каширин и Хусаров.

Хусаров веднага се залови да телефонира на гарата, а Каширин и капитанът от вестника почнаха да нареждат масата. Таня им помагаше, миеше взетите от умивалника чаши.

— Можем да поискаме чаши от бюфета — рече Хусаров, като се откъсна от телефона. — Пък ще донесат току-виж и нещо друго, аз имам купони.

Но Каширин махна с ръка.

— Запази купоните за жена си. Ще минем с наличното.

Капитанът от вестника откачи от колана си нож с красива, изпъстрена с метални украшения дръжка, и Таня взе да реже с него хляба.

— Покойният Дегтяр ми го подари — рече за ножа капитанът, изправен зад гърба на Таня.

Тя нищо не отговори.

— Забравихте ли го?

Таня се обърна и погледна капитана право в очите.

— Не, не съм го забравила, другарю Люсин.

Тя знаеше, че въпросът е зададен с известно значение, не отхвърляше това значение, но не искаше да говори за това.

— Добър мъж беше, нали? — не мирясваше капитанът от вестника.

— Добър мъж беше наистина, другарю Люсин — от говори като ехо Таня, като продължаваше да го гледа в очите дотогава, докато той не ги отмахна.

— А защо говориш така официално с него? — рече Каширин, като пресече разговора им. — Той си има име — Николай, може и Коля.

— Слушам, другарю полковник.

— Какво „слушам“?

— Ще наричам другаря капитан Коля...

Тя се усмихна, загаси с усилие в себе си омразата към този човек, който беше заприказвал за онова, за което не биваше да се приказва. Не й се искаше да разваля празника нито на Каширин, нито на себе си.

Хусаров най-сетне се откъсна от телефона и каза, че ако не лъжат, жена му май пристига не в единайсет, както мислел по-рано, а в седем, влакът наваксал закъснението. По лицето му се четеше радост. Пък и не беше чудно: клетникът трябваше сега да брои всеки час.

Той излезе в съседната стая и се върна с една манерка и една половин литрова бутилка портвайн.

— С тапа — рече с доволство Люсин, като разтърси манерката над ухото си. После, като махна восъка с вилицата, отвори портвайна.

Преляха спирта в шише и го разрешиха с вода. Имаше само две чаши и Люсин наля първо на Таня и Каширин. Таня задържа ръката му, но той все пак й наля почти половин чаша портвайн.

— Не е ли по-добре да почакаме Гурски, той обеща да дойде — рече Каширин, като погледна часовника.

Гурски беше вторият дописник, който беше долетял тогава в бригадата с Люсин и двамата с него писаха после очерци. Таня се зарадва, щом чу, че той също ще дойде: там, в бригадата, й се стори весел човек.

— Нищо, ще ни настигне — рече Хусаров.

Каширин стана, вдигна чашата и дълго мълча.

— Може би, дъще, няма да те видя — рече той най-сетне, когато на лицето на Хусаров и Люсин се появи вече умора. — А ако те видя, може и да не се окаже случай да пия с тебе. Затова ще пия едновременно и за твоя орден, и за твоето геройство, и за хубавите ти очи, и дано никога никой негодник не ги накара да плачат!

И без да мръдне, без да се пресегне към нея, с някаква странна строгост попита:

— Може ли да те целуна?

А когато Таня сама пристъпи към него, прегърна я и кротко и силно я целуна право по устните. И макар Каширин да беше мъж от главата до петите, неговият неочакван порив не смути Таня.

Той просто се сбогуваше с нея. И може би завинаги, помисли си внезапно тя, щом видя съвсем близо очите му в секундата, когато я целуваше.

Таня изпи за себе си половината чаша, а втората половина вдигна за жената на Хусаров и за тяхната среща. После стреснати и дори засрамени, че не са направили това от самото начало, пиха за Сталин. После за другарите, останали там, отвъд фронта, после — това предложи Хусаров — пиха за капитана от вестника и му пожелаха още веднъж да споходи партизаните. И Каширин почна да го хвали с великодушието на човек, комуто не се свиди да даде излишното на другия.

— За другаря Люсин — рече той, — който заедно със своя приятел долетя при нас в най-тежкия момент. Друг не би долетял в такова време.

Таня помнеше добре това време, когато цяла немска охранителна дивизия прочистваше горите около Смоленск. Времето наистина не беше много добро. Истина беше и това, че този капитан Люсин, когато долетя, сам поиска и участва в няколко акции. За себе си и за другите, Каширин смяташе всичко това за нещо, което се разбира от само себе си. Но капитанът беше човек от Москва, от вестника; той беше долетял, макар че можеше и да не долети, и отиваше на акции, макар че можеше да не ходи! Изобщо според Каширин излизаше, че капитанът от вестника и неговият другар бяха едва ли не герои.

Сред тези подгрети от спирта похвали и свързаните с тях спомени влезе, посрещнат с радостни възгласи Гурски, вторият

дописник, който беше дошъл в тяхната бригада заедно с Люсин. Тогава, в бригадата, Таня помнеше добре, той беше долетял в рубашка без отличителни знаци, по елек, с памуклийка и кепе. А сега влезе в стаята с цивилно палто и шапка и като хвърли палтото на стола, оказа се в костюм и колосана бяла риза с връзка. И само облеченият върху костюма кожен елек напомняше за предишния му вид, в който беше долетял в бригадата. Той се изтегна удобно в креслото и веднага почна да се шегува, като леко се позапъваше, сякаш вътре в него от време на време нещо изведнъж заяждаше.

— Виждам вие тука, възползувани от моето отсъствие, п-провъзгласявате за герой Люсин... н-не правете това, защото цялата наша редакция и без това вече стене от п-проявления от него героизъм и между другото съвсем напразно. Аз ще ви открия тайната на нашето идване при вас. Редакторът ни повика и попита: искаме ли да летим в т-тила? Ние не възразихме, разбира се. А когато стана ясно, че редакторът, казвайки „т-тила“ има пред вид н-направление, съвсем п-противоположно на онова, което имахме пред вид ние, беше вече к-късно да се отстъпва. И ние с Люсин като м-мъжествени хора казахме единственото, което ни оставаше да кажем: слушам...

— Не се втелявай — рече Люсин.

— Кажете по-добре кога ще долетите при нас още веднъж? — попита Каширин.

— Откровено казано, мисля, че никога — рече Гурски. — Хубавичкото п-по мъничко. Моля да обърнете внимание на моята п-пълна откровеност. От Люсин вие няма да я имате. А вие ще отлетите ли там, обратно? — обърна се той към Таня.

— Не — рече тя.

— И много п-правилно п-постъпвате.

— И няма ли да ви бъде жал да пуснете там Каширин самичък? — обърна се Люсин към Таня.

— Не обръщайте внимание на въпросите му — рече Гурски, като кимна към Люсин. — Той е млад и красив и затова с-смята, че може да задава на жените всякакви най-глуп-пави въпроси. Пък не се досеща, че те ценят в ч-човека много по-често ума, отколкото е п-прието да се мисли. А сега п-позволете да ви задам с-сравнително по-умен въпрос. Как се чувствувате?

— По-добре — рече Таня.

— К-каширин ми каза, че имате отпуск с-след болницата. А вие ми казахте, когато бях там при вас, п-помните ли, че имате б-баща и майка, с-само че не знаете къде са. Н-научихте ли къде са?

— Пратих телеграма и чакам отговор.

— Ето това е умно. Аз лично бих дал мило и д-драго да отида при б-баща си и м-майка си.

— Че поискай от редактора да те пусне — рече Люсин.

— Децата искат да ги п-пуснат в клозета — рече Гурски, — и кученцата — на д-двора. А мъжете през време на война искат да ги п-пратят на фронта. А в останалите случаи чакат да им предложат нещо друго, а ако не им п-предложат, те и не искат. И това между д-другото е нап-пълно сериозно.

— Право — рече изведнъж Хусаров, като помисли вероятно за нещо свое.

— А защо? — не се съгласи Каширин. — Все пак вие тъй или иначе долетяхте при нас в партизанската област, могли сте след това да кажете на редактора...

— С-слушай, Каширин — рече Гурски, — ти си т-твърде добра д-душа. Ти можеш да ни развалиш, страхувам се дори, че ти почваш да ни р-разваляш. Между впрочем, бих искал да зная какви п-подвизи вече ни п-приписа на нас с Люсин поради широтата на душата си? Лично аз твърдо п-помня всичко, което не съм извършил. Но боя се, че п-паметта може да п-подведе Люсин.

Като слушаше всичко това, Люсин ту се смееше, ту отговаряше с шеги и приседнал до Таня, настойчиво се грижеше тя да пие своя портвайн.

Той наистина беше много красив — светлорус, със сини очи, но красотата му, досущ като презимето му, беше някак моминска, лукава.

— Слушай, Люсин — рече Гурски, — искам да предложа един т-тост, но п-престани да й наливаш. Първо тя е излязла наскоро от болницата и според мене вече побледня. Второ, според мен, ти не си по вкуса й.

— Не, защо... — рече Таня. Люсин действително не й харесваше, но тя не обичаше да я взимат под опека.

— В такъв с-случай извинете.

Таня почувствува, че Люсин се притиска с рамо до нея, но като забеляза изпитателния поглед на Гурски не се отмести.

— А аз искам да пия ето за какво — рече Гурски. — Аз те обикнах, Каширин, загдето си по-храбър от мене. Аз бих си помислил малко, преди да летя отново там при вас, а ти ще д-допиеш с нас водката и през н-нощта ще отлетиш. Пия, за да останеш ти п-при всичката си храброст и дори в-въпреки нея жив до п-последния час на войната. Постарай се, ако обичаш, много те м-моля. И за вас също, другарю Хусаров...

— Добре, ще се постараем — рече Каширин, като се чукаше с Гурски. — Само че защо подхвана тая панихида, дори не ти прилича.

— П-първо, ако уп-потребяваме църковни термини, това не е п-панихида, а молебен. Второ — Гурски изведнъж се обърна към Люсин, — представяш ли си, редакторът ме извика — Петя Пустовалов з-загинал. Пристигнала телеграма от Донския фронт... Тръгнал с десантници на един танк — и бил убит. Редакторът ми к-каза, да бъдем г-готови с т-тебе за излитане на Донския. Вместо н-него. Разбираш ли, вече трети час все не мога да с-свикна с това, че го няма... — Лицето на Гурски стана печално, дебелият му нос почервеня, а изпод очилата му се търкулна сълза, която той небрежно избърса с пръст от бузата.

Всички мълчаха няколко минути.

— Да, неочаквана смърт... — рече Люсин. — Само от месец е на фронта и вече загина, а ние с тебе пердашим от първия ден, и ни няма нищо...

— А ти п-престани да се фукаш с това, че си от първия ден. Това е п-просташко!

— Защо просташко?

— Ами з-затова, че вече са загинали п-поне милиони хора, които не са почнали да воюват от първия ден. Ти така приказваш, че ние с тебе воюваме от п-първия ден, като че поради това сме станали хора от п-първо качество. Тази представа за войната е д-достойна за гимназисти. Пустовалов е отлетял на фронта, когато са му з-заповядали — не по-рано и не по-късно, и това е в р-реда на нещата...

Той се сърдеше, но на Таня се стори, че се сърди не на Люсин — Люсин просто му беше попаднал под ръка. Сърдеше се не на Люсин, а на смъртта, която беше отнесла някакъв човек, скъп за него и безразличен за Люсин.

— Редакторът каза — продума след мълчание Гурски — в телеграмата било писано, че Пустовалов се държал добре п-преди

смъртта. Не мога да с-смеля тази дума — „държал се“. „Добре се държал“, „лошо се държал“ — човек може да си п-помисли, че се намираме в детска градина. И п-после той ми каза още с известна гордост, че сега, като се брой Пустовалов, в нашата редакция има вече д-десет загинали. Така каза, като че не му е достигал П-пустовалов, за да изравни броя...

— А какво му отговорихте вие? — попита Хусаров.

— Нищо. Това не е толкова прост п-проблем. Това, че в редакцията има вече д-доста големи загуби, значи, че нашите дописници действително стърчат на п-предната линия. И това е п-правилно. И в този смисъл аз р-разбирам редактора, още повече, че той самият, когато отива на фронта, винаги се вре на п-предната линия. Но когато казват за умрелия, че той се е държал добре, това кой знае защо ми е п-противно!

— Десет души!... — поклати глава Каширин. — А колцина от тях са писатели?

— П-половината.

Каширин отново поклати глава.

— Не клати глава, Каширин — рече Гурски, — т-ти обичаш писателите, но не р-разбираш нищичко от литература. Знам какви заповеди даваше ти, когато ние с Люсин при тебе отивахме на акция — да ни п-пазят и да ни з-закриват...

— Да. Та какво... — рече Каширин.

— Това не е п-правилно. Човек няма право да се съгласява да го закриват с гърдите си! А още повече един п-писател. За войната може да пише само оня, който п-поне няколко пъти е могъл да бъде убит, и никога няма да напише ч-човек, когото всички през цялото време з-закриват с гърдите си. Най-много, което може да напише, е автобиография п-под заглавие „Как ме сп-пасявах“. Вие съгласни ли сте с мене? — обърна се той към Таня.

— Хайде да пием в памет на този твой приятел — рече Каширин. — Виждам, че ти, макар и да се правиш на улав, страдаш...

— Ама аз не се п-правя на улав — рече Гурски, — а просто п-помня, че съм п-пелтек, п-патосът не е моя стихия. Между впрочем, аз не настоявам да пиете до дъно — рече той на Таня, щом видя как Люсин й наля в чашата остатъка от портвайна. — Това, за съжаление не възкресява умрелите...



Но Таня не послуша неговия съвет и пи заедно с всички до дъно. Кой знае защо така ѝ се поиска, сигурно защото мислено пи сега не само за този неизвестен ней човек, но и за много други, които познаваше и които вече не бяха живи. И за Дегтяр също... Той беше я оскърбил преди смъртта си, но все пак тя си спомни за него сега. Той обичаше да повтаря, че смъртта заличава всичко, и беше може би прав.

— Не е ли в-време да се у-уговорим за по-нататък? — рече Гурски, когато всички пиха.

— Ей сега ще намеря още — каза Каширин, като кимна към празното шише.

— Това е т-така — рече Гурски, — но аз имам пред вид по-далечни планове, чак до т-твоето отлитане.

Той плъзна поглед към Таня и тя почувствува: присъствието ѝ му беше попречило да каже онова, което се канеше да каже.

— Иван Иванович — каза тя на Каширин, — аз ще полегна малко в онази стая. Главата ми се върти, отвикнала съм... — И стана: щом като имат свои планове за по-нататък, нека си приказват за това без нея, защо ще им пречи...

— Разбира се, полегни си — рече Каширин.

Останалите също не възразиха, това беше удобно за всички.

Тя отиде в съседната стая, като притвори след себе си разхлабената, заскърцала врата. Там имаше два кревата: на единия от тях всичко беше обърнато наопаки, а изпод възглавницата стърчеше познатото оръфано томче на Лермонтов, вечен спътник на Каширин във всички случаи на живота му. Другият, Хусаровият креват, беше грижливо застлан. Таня приседна на крайчеца и почувствува, че наистина ѝ се вие малко свят. Не биваше да пие тази последна половин чаша... Като се вслушваше в съдържаните гласове оттатък, тя викна през вратата на Каширин:

— Иван Иванович, ако не ви представлява трудност, дайте ми една цигара!

Тя реши да извика при себе си Каширин и да му каже да не се стеснява, да не мисли за нея. Той ще трябва да отлети тая нощ и ако има с някого да се среща, нека я оставят и отидат. Тя, разбира се, не е мъничка... Когато те отидат, тя също ще отиде по своите работи, тя си има свои работи... И тая вечер трябва да бъде в къщи: ще наминے този Артемиев, братът на Маша...

Така се канеше да каже на Каширин, макар че до вечерта нямаше никакви свои работи и на нея, наопаки, ѝ стана много тъжно, когато изведнъж по погледа на Гурски разбра, че почва да им пречи. Струваше ѝ се, че тя дълго още ще седи и ще слуша този нов и интересен за нея разговор и дори Люсин, който я натискаше с рамото си и дишаше горещо в ухото ѝ, не ѝ разваляше настроението, но сега това настроение все пак беше вече развалено. Оставаше ѝ да не бъде глупава и да не им пречи, особено на Каширин през неговата последна вечер в Москва. Кой знае какво ще става после.

Тя чакаше да влезе Каширин, но влезе не Каширин, а Люсин. Влезе с капки пот на челото, с почервеняло вече, не моминско лице.

„Добре, че не затвори вратата“ — бегло помисли тя, не защото се уплаши от неговото дохождане, а защото не искаше настроението ѝ да се развали напълно.

— Не мислех, че на всичко отгоре и пушите — рече Люсин, като ѝ подаваше разкъсано пакетче — „Беломор“ и сядайки на кревата срещу нея.

— Защо „на всичко отгоре“? — попита Таня и взе цигара.

— На, пиете добре и изобщо...

— Какво „изобщо“? — попита тя.

— Не, нищо... — Той искаше да каже, но не се реши. — Знаете да пиете, приятно е да ви гледа човек.

— Че лекарите изобщо знаят да пият — рече тя. — Да не сте искали да ме напиете?

— Да — отвърна той.

— Защо?

Той мълчеше и я гледаше с пияно любопитство: не знаеше след въпроса ѝ как да приказва по-нататък.

— Много ми се искаше да се напиете както трябва — рече той, като помълча.

— Напразно — рече тя. — Аз и когато се напия, все пак върша онова, което самата искам, а не, което другите искат.

Той я погледна неуверено все със същото любопитство и тя с поглед отговори: „Да, за същото говоря, за което мислиш. Но ти напразно мислиш за това, та ето защо си иди...“

— Е, какво правиш ти там? — зачу се от другата стая гласът на Каширин. — Виж под кревата на Хусаров, в сандъчето, едно шише

„тархун“ има.

Люсин се обърна при гласа, после погледна Таня и продължавайки да я гледа, зашари с ръка под кревата, на който седеше.

— Според мен, тук е — рече Таня и посочи с пръст под кревата, на който тя седеше, без да стане от мястото си. Той приклезна и като потършува с едната ръка под кревата, с другата, сякаш изгубил равновесие, я хвана за коляното и като го стисна изпитателно, я погледна в очите отдолу нагоре.

Тя не мръдна от мястото си, само погледна надолу и като приближи малко другия си крак, стъпи с тока върху пръстите на тършуващата по пода ръка. Настъпи и цялата се напрегна от съзнателно желание да му причини колкото може по-голяма болка. Той охна, дръпна ръката си изпод обувката ѝ, пусна Таниното коляно и стисна двата смазани пръста в другата ръка. Без да му обръща внимание, Таня се наведе, сама потърси под кревата и му подаде шишето.

— Вземете... А пръстите подръжте под крана на чешмата...

— А вие се пръждосвайте при бога в рая — отдръпна се Люсин и като взе шишето, силно го стисна с премазаните пръсти. — Щом държат шишето, ще мине.

— Е какво, носиш ли? — викна му от другата стая Каширин. — Или не можеш да го намериш? Да ти помогна ли?

— Нося го — рече Люсин и излезе, като затръшна сърдито вратата.

Като остана сама, Таня погледна колебливо кревата на Хусаров; при него днес щеше да дойде жена му и кой знае защо, ѝ се стори неудобно да легне на неговия креват.

Премести се на кревата на Каширин, подбутна зад гърба си възглавниците и полегна, провесила краката си на пода.

Не беше ли излъгала тя този Люсин, че винаги е правила онова, което е искала, а не, което са искали да направят с нея? Да, така е. А Дегтяр? И с Дегтяр беше също вярно, почти цял месец ѝ се струваше, че го обича. А после всичко като че се скъса. И когато Дегтяр умря, дори ѝ беше чудно, че не ѝ е останала към него нито трошица женско чувство; просто беше ѝ много жал за него като за всеки друг загинал другар и нищо повече. Очевидно природата се беше погрижила за

нейната самозащита, щом не беше я надарила със способност да прощава своите женски обиди.

Сега, когато полегна, по-малко ѝ се виеше свят. Тя взе от нощното шкафче една цигара и запали. „И днес ли няма да получа отговор на телеграмата? Ако мама видеше само, че пуша... Трябва непременно да ги оставя, инак ще се разстрои, ако узнае“ — помисли Таня и изведнъж ясно чу гласовете от другата стая.

Когато Люсин затръшна вратата, тя отскочи от горния праг и сега малко по малко се беше отворила до половина. В другата стая приказваха за Таня. Тя отначало искаше да закрие главата си с възглавницата и да не слуша, дори издърпа възглавницата, но в същия миг Каширин рече високо: „Както щете, не съм съгласен да я оставяме този ден сама“ — и тя изпусна от ръцете си възглавницата и се заслуша.

— Тогава ще т-трябва да отменим цялото м-мероприятие — рече Гурски.

— Добре, да го отменим — рече Каширин.

— М-моля те — рече Гурски. — В края на краищата т-ти отлиташ, тази вечер за тебе е последна. А аз засега оставам...

— Така да бъде, защо да я оставяме сама — рече Каширин.

И Таня с благодарност се усмихна на думите му и седна на кревата, като възнамеряваше веднага да отиде и да каже на Каширин, че си има важна работа и трябва бързо да си отиде, но гласът на Гурски я спря.

— Послушай, Каширин — рече той, — ти, разбира се, по принцип си п-прав, но въпросът има и друга страна: ти отлиташ, там знаят това, и т-твоята Полина чисто и просто иска да те види за последен път. Тя, разбира се, не е жена на д-декабрист, но все пак не е лош д-другар и за това време, откак си в Москва, не ти е нап-правила н-нищо освен добро. Трябва да я с-съжалиш...

„Действително Каширин е мил човек — помисли Таня, като ставаше. — Готов е заради мене да си развали последната вечер в Москва... Но аз, разбира се, няма да позволя това — нека идат, където искат...“

— Чакайте — рече Люсин, когато тя беше вече оправила кревата и се приближи до вратата. Като чу гласа му, Таня се спря с тежко

предчувствие, сякаш той казваше това не на тях, а на нея. — Чакайте, хайде да вземем там със себе си и твоята докторка!

— А защо ти е тя там? — рече Каширин: — Да седи и да гледа?...

— Защо да гледа? — рече Люсин. — Аз я вземам за себе си.

— Ти вече се опита да я в-вземеш за себе си — рече Гурски. — Още духаш п-пръстите си!

— Нищо — рече Люсин, — тъкмо у такива има изненади... Ще пийне още малко, и самата няма да се познае. На мене Дегтяр, ако искаш да знаеш, сам ми е разказвал за нея...

„Значи, и на него е разказвал“ — помисли Таня с тъга и злоба — не към Дегтяр, а към себе си.

— Имала ли е тя нещо с него, или не? Или той ме е лъгал? — попита Люсин.

— Имала е — рече Каширин. — Аз дори го виках, за да не дрънка из цялата бригада.

— Тогава каква пречка има — рече Люсин, — взимам я за себе си и ще отидем всички заедно.

— Лично аз съм п-против — рече Гурски.

— Защо? — попита Люсин. — Нали е имала нещо с Дегтяр, Каширин сам потвърди...

— С Дегтяр е имала, а с тебе няма да има — рече Гурски. — Цялата вечер ще се п-провали... И после, в това има нещо п-противно.

— Всяка коза за свой крак — рече Люсин.

— И дори п-подло... — пресече го Гурски.

— Да ви вземе дяволът всички! И по-добре да развалим тази работа изобщо... — рече Каширин.

И преди да довърши тези думи, видя влязлата в стаята Таня.

Докато стоеше там в онази стая, тя си казваше, че просто ги чака да млъкнат най-сетне, за да може да влезе, като че нищо не е било. Но всъщност жадно слушаше онова, което говореха за нея. Слушаше, защото това беше нейно право, защото се бе оказала само между мъже, а те никога нямаше да ѝ кажат на нея самата онова, което говорят за нея, когато смятат, че не ги слуша. А беше необходимо да знае какво говорят и мислят те за нея. Необходимо, обидно, срамно, интересно и тревожно — всичко заедно.

Тя влезе, не изтърпяла това объркано, тревожно чувство, запъхтяна от него като от бързо тичане и преди още да се овладее, задъхана рече:

— Благодаря, Иван Иванович. Подремнах малко у вас. Време е да си ида... — И като се сблъска с трезвия невярващ поглед на Гурски, издържа този поглед и се приближи до Каширин.

— А, дъще — рече Каширин, като ставаше и с шум отместваше стола. Той имаше виновно лице и виновен глас. Беше пийнал и не му идваше наум, че тя е чула какво са говорили за нея, но сигурно и без това изпиташе чувство на срам пред нея.

Гурски и Люсин се надигнаха след Каширин. Хусаров го нямаше в стаята: беше отишъл нейде. Затова Таня нито веднъж не беше чула гласа му.

— Къде ще отиваш?

— Определих среща, едва не се успах при вас.

— Виж, не ми идваше наум... — рече Каширин.

— Защо?

— А не може ли с нас? Ние тъкмо се каним... — почна Люсин и млъкна. Изглежда, Гурски го бутна.

Таня не отговори нищо, не се обърна дори към Люсин и като продължаваше да гледа Каширин, който смутено я хвана за ръката, рече:

— На всички там в нашата бригада предайте моя поздрав, а вас, ако може, ще прегърна...

И тя се пресегна и силно го целуна, без да се насилва, защото сега на сбогуване целуваше не този посръбнал и чувстваващ се виновен Каширин, а другия, какъвто той беше и какъвто отново ще бъде там, в бригадата, където отлита тази нощ.

После подаде ръка на Гурски и като се обърна към Люсин, усмихна се насила и рече:

— На вас не подавам, ръката ви боли...

— Нищо, аз не съм злопамятен — рече Люсин.

Той се тъкмеше да тръгне след нея, но Гурски го изтика с рамото си, излезе подир Таня в антрето и мълчаливо ѝ подаде кожухчето. Тя благодарно му кимна, затвори след себе си вратата, бързо мина покрай дежурната по етаж, която я измери с дълъг поглед, и заслиза.

Когато слезе във вестибюла, видя отдалеч застаналия до портиерното помещение Хусаров, който говореше по телефона. „Сигурно пак пита за жена си. Ето защо си е отишъл: оттам, от стаята, не е искал да телефонира...“ И му помахаше с ръка за сбогом. Той също я забеляза и ѝ помахаше с ръка.

## ДВАНАЙСЕТА ГЛАВА

Когато рече на Каширин „трябва да си ида“, Таня сама още не знаеше къде ще отиде, но сега, когато слезе във вестибюла и видя Хусаров, изведнъж реши. Освен заръката, която беше вече изпълнила, след като се видя с Артемиев, тя имаше в Москва още една, също тъй невесела, от оная старица, лекарката, Софя Леонидовна, у която беше живяла в Смоленск.

Таня вече два пъти беше ходила на адреса, който Софя Леонидовна беше я накарала някога да научи наизуст. Два пъти беше идвала в този глух двор на уличка „Брюсовска“ и два пъти не беше заварвала жената, която ѝ трябваше.

„Какво пък, ще ида и трети път, тъкмо днес ще отида. Може дори да е добре, че днес“ — помисли тя, макар че днес сутринта съвсем не ѝ беше дошло наум да отива там с тази печална заръка.

Като свърна от улица „Горки“ на уличка „Брюсовска“, тя влезе през познатата ѝ вече ниска порта, напомняща положен на земята каменен кладенец, стигна до най-далечния ъглов вход и почука на вратата на първия етаж. Беше се примирила с мисълта, че и сега, за трети път, няма да завари онази жена, но търпеливо стоеше и чукаше на вратата, като гледаше дрипите от изпокъсано зебло, парчетата жици и кръглите следи от откъснати звънци, останките от табелката с имената на квартирантите: „Никодимов — звънете 1 път, Волосевич — звънете 2 пъти, Курдю...“ По-нататък беше откъснато.

Най-сетне, когато реши да си иде, вратата отвори същият старец, който я беше отварял и миналите пъти, слаб, обрасъл със сива четина и с такава крива шия, сякаш някога са му отрязали главата и после са я поставили отново, но вече не там, където е била, а по-близо до едното рамо и по-далеч от другото.

— Волинская в къщи ли си е? — попита Таня.

Но старецът не почна, както по-рано, да върти мълчаливо глава на кривата си шия, а рече с тънък, детски глас:

— В къщи си е. Вие при нея ли?

— При нея.



— Влезте.

Той пусна Таня, заключи вратата и се помъкна в дъното на жилището, като влачеше краката си в отрязаните като галоши валенки. Мислейки, че ѝ показва пътя, Таня тръгна след него, но той се обърна и рече:

— Не тук, ей там, последната врата в коридора.

И посочи с ръка вляво.

Таня тръгна вляво, но не видя коридор видя врата; други врати нямаше и тя отвори. Зад вратата действително имаше тъмен коридор. Тя се блъсна в нещо и тръгна по коридора, като опипваше с ръце стените. Отначало напипа една врата отдясно, после друга отляво и вече мислеше да почука на нея, но нейде напред чу тракане на пишещата машина и като си спомни как Софя Леонидовна ѝ казваше, че сестра ѝ е машинописка, опипом се добра до последната врата.

Пишещата машина зад вратата спря и отново затрака. Таня отвори и влезе в стаята.

— Може ли?

Покритата с прегорен вестник настолна лампа осветяваше масата, на която, прегърбена, седеше зад пишещата машина една старица в палто с вдигната яка и с плетен шал, намотан около шията така, че ѝ затуляше устата. Старицата се обърна и Таня трепна: седналата зад машината стара жена толкова много приличаше на сестра си, че сякаш самата Софя Леонидовна беше оживяла и седеше тук, в тази стая, пред нея.

— Ако сте дошли за работата, тя още не е готова — рече старицата. — Аз съм болна... Останаха трийсет страници.

— Не — смутено рече Таня. — Аз...

Тя все още не можеше да се освободи от усещането, че пред нея седи Софя Леонидовна.

— Аз ида при вас от страна на вашата сестра...

— Аз нямам никаква сестра — рече старицата.

— Вие сигурно не ме разбрахте — смутена рече Таня. — Аз ида от Смоленск...

— От какъв Смоленск? — попита старицата така, сякаш имаше друг някакъв Смоленск, освен оня, в който е била Таня.

— Ех, от Смоленск... — повтори Таня. — Как не разбирате! Аз ида от страна на вашата сестра, бях заедно с нея в Смоленск...

— А имате ли документи? — попита изведнъж старицата.

— Какви документи?

— Вашите документи у вас ли са?

Таня разкопча кожухчето, извади от джоба си личната карта и я подаде на старицата.

Странно и грубо ѝ се стори, че тази стара жена иска от нея документи. Сякаш за да чуе онова, което ей сега щеше да чуе, беше необходимо да провери отначало Танините документи.

Старицата гледа дълго личната карта и като ѝ я върна, попита:

— Е, какво?

Чак сега тя най-сетне смъкна шала от устата върху брадичката; всичко, което беше казала дотогава, беше го казала глухо, през шала.

— Аз работех там, в Смоленск, заедно със сестра ви София Леонидовна — рече Таня.

И по променилия се израз на лицето на старицата разбра онова, което не беше разбрала дотогава: Смоленск и изобщо всичко, което беше там, при немците, отвъд линията на фронта, беше за тази жена все едно като другия свят. Тя вече не си го представяше реално като част от своя живот, затова сигурно ѝ беше казала отначало, че няма никаква сестра.

— Къде сте работили с нея? — попита старицата и като се обърна заедно със стола, посочи с пръст затрупания с неща креват. — Седнете по-внимателно, там е завита кашата.

— Ние работехме нелегално с нея заедно — рече Таня — цели шест месеца. Аз дори живях у нея като нейна далечна роднина.

Старицата я погледна въпросително, без да разбира, но после разбра и кимна.

Сега започваше най-мъчното и колкото повече го отлагаше Таня, толкова по-трудно щеше да ѝ бъде.

— Тя ми даде вашия адрес да го науча и ме помоли, ако умре, а аз остана жива и отида в Москва, да ви намеря.

— Значи е умряла? — като за нещо, с което отдавна беше свикнала, попита старицата. Гласът ѝ беше нисък, прегракнал. Лицето спокойно, мрачно, с дебел нос, като картоф, и дебели, сърдито свити устни.

„Досущ като на София Леонидовна, само че още по-строго“ — отново помисли Таня. Нито в гласа на старицата, нито на лицето ѝ,

когато тя попита: „Значи е умряла“ — нищо не трепна, дори не помръдна.

— Да.

— Кога — попита старицата.

Таня каза, че това се е случило през август миналата година.

На лицето на старицата се изписа напрежение, сякаш пресмяташе нещо наум; тя дори вдигна глава и намръщи чело.

— Мислех, че е умряла по-рано — рече старицата. — Още през пролетта, когато нашето настъпление спря, ѝ направих първата панихида.

— А вие вярваща ли сте? — попита Таня, тъй като не успя да се въздържи от този глупав въпрос. Софя Леонидовна ѝ беше разправяла как още на младини, в Бестужевските курсове, станала невярваща, и беше странно, че тази жена, която така безкрайно приличаше на Софя Леонидовна, излиза изведнъж вярваща.

Старицата не отговори нищо, мълчеше и чакаше какво ще каже Таня.

— Гестапото я разстреля — рече Таня.

Старицата продължаваше да мълчи.

— Те тогава отведнъж много наши хора разстреляха, и нея също. А я арестуваха две седмици преди това. За последен път я видях, когато я арестуваха...

Старицата все още седеше неподвижно и мълчеше. А Таня, загледала се в нея, с онази неугасваща острота, с която много пъти и винаги еднакво възникват в паметта подобни спомени, видя пред себе си входа на къщата, където живееха те със Софя Леонидовна, и немската кола, и двамата немски войници, между които, привела рамене и сложила ръце зад гърба си, върви към колата Софя Леонидовна... И съседът Прилипко, книгководителят от градската управа, който ситни отзад, зад втория войник, със своето шантунгово сетре и с чанта.

Таня не само видя всичко това, но дори усети в лявата ръка тежестта на кошницата, която носеше тогава и с която се спря зад ъгъла, щом видя да излизат от къщи немските войници и Софя Леонидовна. Кошницата беше тежка, в нея под картофите имаше мина с часовников механизъм. Мината беше приготвена в бригадата и трябваше още четири дни да остане у Таня и Софя Леонидовна,

защото човекът, комуто трябваше да го предаде, не можеше да се яви преди този срок. Таня стоеше, притисната до стената с кошницата в ръка, а Софя Леонидовна, оборила глава и сложила ръце зад гърба си, вървеше между двамата немски войници към колата.

А старицата все още мълчеше. Дълго, непоносимо дълго мълчеше...

— А вие, значи, сте жива...

— Да — рече Таня. — Арестуваха я, когато ме нямаше. Ако бях дошла десет минути по-рано, също щях да загина.

— Ето, значи, защо е умряла — рече старицата. — А аз мислех, просто от глад...

— Не, ние с нея не гладувахме — рече Таня. — Тоест, разбира се, не се хранехме добре, но все пак нашите, когато можеха, ни помагаха по малко.

— Помагаха — обади се старицата като ехо.

И изведнъж погледна своята пишеща машина и стърчащата от нея недопечатана страница така, сякаш нямаше повече време да говори за това, а трябваше да сяда и да завършва работата.

— Какво, значи тя при вас е била нелегална? — попита старицата, като премести отново поглед от пишещата машина върху Таня.

Думите „при вас“ бяха казани с някаква странна интонация, сякаш самата старица и Софя Леонидовна бяха едно, а Таня и всички онези, за които старицата попита „при вас“, бяха друго. Но Таня, макар и да забеляза тази интонация, не й обърна в този миг внимание и почна бързо да обяснява какъв забележителен човек била Софя Леонидовна и колко много направила, и как всички скърбели тежко, когато тя загинала.

Гласът на Таня дори трепна на няколко пъти, докато казваше всичко това. Тя жалеше не само Софя Леонидовна, но и себе си; вече не за пръв път, когато си спомняше всичко това, отново й ставаше страшно, и поради това, което беше се случило с нея там, в Смоленск, и поради онова, което не беше, но можеше да се случи.

— А вие обичахте ли я? — попита старицата, като я пресече на половин дума. Попита я така, сякаш това я учудваше.

— Да, разбира се — рече Таня. — Ние всички много я обичахме, а аз почти половин година живях у нея.

— А вие знаете ли какъв живот е преживяла тя по-рано, преди това? — попита старицата.

— Да, тя ми разправяше.

— Всичко ли?

И отново в гласа на старицата имаше учудване пред това, че Софя Леонидовна е могла да разкаже всичко за живота си не на нея, а на Таня или на някой друг.

— Да, всичко — рече Таня. — Затова немците ѝ вярваха така, защото имала по-рано такъв живот. Затова така много можа да направи за нас, защото ѝ вярваха. Тя ми разказа всичко, и за себе си, и за всичките си роднини, и за вас...

— Значи, просто загинала за вас — рече старицата.

— Защо зарад нас? — попита Таня, не чула добре.

— Не зарад вас, а за вас — рече старицата. — Колкото и добро да ѝ е правила съветската власт, все пак е загинала за вас...

В тези думи и в гласа, с който бяха казани, имаше толкова горчивина, че беше невъзможно да се сбърка техният смисъл.

— А вие какво, мислите, че... — започна Таня с предизвикателство, с изведнъж избухнала непримирима обида, но старицата я прекъсна:

— Аз не мисля нищо... Тя мислеше, че големите неща не стават без малки жертви... И ето че е умряла за своята съветска власт.

— А за вас съветската власт не е ли ваша?

— Не е моя — рече старицата. — Какво ме гледате, учудвате се, че не се страхувам? А от какво да се страхувам — животът ми свърши, по-лош няма да бъде. Живея като последна тресчица от семейството си... А как живея, също виждате. — Тя обгърна с поглед мрачната си стаичка с някакви медальони и стари портрети по окъсаните тапети. — И местожителството си също не се боя да променя.

— Значи, ако вие бяхте там на мястото на Софя Леонидовна, щяхте да работите не с нас, а с немците? — рече разпалено Таня.

— Има си хас! — рече старицата. И пак изведнъж заприлича на Софя Леонидовна така, че Таня едва не трепна.

— Е, аз да си вървя — рече Таня. И вече застанала на вратата, добави: — Довиждане.

— Довиждане — глухо се обади старицата, без да се обръща от пишещата машина. — Благодаря, че дойдохте... Хайде, вървете си,

какво се спряхте?!

И чак като затвори вече вратата, в последната секунда Таня видя как тази, сторила ѝ се от камък старица, рухна с лице и ръце върху издрънчалата пишеща машина. Таня стоеше зад неплътено затворената врата, а старицата, паднала с ръце и лице върху пишещата машина, ридаеше там в стаята си. Риданията заедно с кашлицата и стоновете се изтръгваха от гърдите ѝ: приведените ѝ широки рамене в дебело сукнено палто ту се издигаха, ту се спущаха, разтърсвани от ридания. Тя виеше от мъка, глухо и дрезгаво, като мъж. А Таня я гледаше през пролуката и не знаеше какво да прави. Да се върне ли да ѝ помогне? Но с какво и как да ѝ помогне? Или да я остави сама с нейната скръб?

„Може би ще е по-добре после още веднъж да намина? — помисли тя. — И тогава какво? Какво ще ѝ кажа тогава. И какво изобщо може да ѝ се каже още?“

Тя се отдръпна тихо от вратата и опипом, по стената, се добра до края на коридора. Старецът, който ѝ беше отворил вратата, стоеше наскреде антрето с чайник в ръка. Ако се съдеше по лицето му, на Таня се стори, че той стои и се вслушва, макар оттук, от антрето, нищо да не се чуваше.

— Заварихте ли я? — попита старецът.

— Да — рече Таня. — Тя съвсем сама ли живее?

— Съвсем самичка... — отвърна старецът. — И изведнъж с любопитство попита: — А какво, нали е луда, а?

— Не, защо...

— Луда е — повтори убедено старецът. — По-рано с нея живееше синът ѝ, и тя го накара, него, слепия, да отиде в опълчението, а той имаше осем диоптъра... Откак получи известие за смъртта му, съвсем изкуфя. Вчера беше оставила вратата разтворена и не затваря чешмата в кухнята. Колкото и да ѝ приказваш — не затваря чешмата. Отивате ли си?

— Да.

— Ще заключи вратата... — Старецът постави чайника на пода, сне синджира и два пъти завъртя ключа. — Вървете, ще заключи след вас.

Таня вървеше през двора, а в главата ѝ се въртеше непрекъснато нелепото изречение „не затваря чешмата, не затваря чешмата...“

## ТРИНАЙСЕТА ГЛАВА

Иван Алексеевич си удържа обещанието: преди заминаването си Артемиев имаше работа до гуша, но не можеше да роптае — напред му се мяркаше фронтът. Не му оставаше време за нищо, освен за службата. Веднъж, като си спомни очакващите очи на Надя, едва не й телефонира, но се сдържа. Нямаше време да започва тази стара песен. Не отиде и при Таня Овсяникова нито вечерта, когато бе обещал, нито на следната: не му позволи службата. Изскубна се едва последната сутрин.

— Извинете, завчера Ви излъгах, не дойдох. Страшно много работа имах, пък и днес идвам също за десет минути — утре сутринта отлитам на фронта — рече той, когато Таня му отвори вратата с възглас: „А аз вече не ви чаках!“

В кухнята имаше промени. Креватът и матракът бяха прибрани; всичко светеше от чистота.

— Донесох някои неща — рече Артемиев, като постави на кухненската маса малък куфар.

— Благодаря — рече Таня.

— Преместихте ли се оттук?

— Да. Хазаите пристигат. Преместих се при леля Поля — кимна Таня към малката вратичка за кухнята.

— Там е такъв килер, че и сам човек не може да се побере — забеляза Артемиев.

— А ние се побрахме. Пък и после... — Гласът й трепна и Артемиев с любопитство я погледна.

Тя изобщо беше днес съвсем друга, не както преди два дни: с ботуши, пола и рубашка, силно пристегната в тънката талия с широк командирски колан. На новичките й петлици имаше по една новичка черта, а на гърдите й висеше също новичък орден „Червено знаме“.

„Я гледай! Сигурно току-що го е получила...“ Но лицето й съвсем не беше празнично — подпухнало от сълзи.

— Защо сте така разплакана? — попита Артемиев.

— Дойде телеграма от мама — рече тя и като се отпусна на столчето, както тогава, първия път, скръсти по детски ръце на коленете си.

— Значи са живи и здрави?

— Живи и здрави — рече тя и изхлипа.

— Тогава защо ревете?

— От щастие.

— Я ми покажете телеграмата.

Тя му подаде послушно телеграмата.

В нея беше написано:

„Телеграмата получихме, ако можеш ела да се видим  
адресът на завода Караванная 9 целува те мама.“

— Кога тръгвате?

— Не знам. Сега отивам на гарата при коменданта да искам място.

„Ето закъде си се стегнала“ — помисли Артемиев и като си направи сметка дали ще може, въпреки утрешното си заминаване, да ѝ помогне, реши да опита.

— Дайте си всички документи. Ще се опитам да намеря място за тазнощия.

— А не е ли по-добре сама? — попита Таня, като извади вече от джоба на рубашката си документите, но ги задържа в ръката си.

— Ако не сполучи, тогава, ясно, сама — рече Артемиев. — Ще дойдете в деветнайсет часа в нашето бюро за пропуски и оттам ще ми телефонирате. Аз вече ще знам.

Той ѝ обясни как да влезе в бюрото за пропуските, записа ѝ своя вътрешен телефон.

— Разбрахме ли се?

Той стана.

— Освободете ми дарата, не е моя — на генерала е.

Обърната гърбом към него, тя заизважда от куфара на масата кутии с консерви.

„А фигурката ѝ си я бива — помисли Артемиев. — Само че е много мъничка. Не жена, а врабче.“



— Дайте куфара.

И като видя, че очите ѝ, когато тя се обърна, са все още мокри, попита:

— Кога получихте телеграмата?

— В осем сутринта.

— И оттогава все ревете?

— А вие не се смейте — рече Таня. — Как да ви обясня това чувство? Мене ми се плаче за мама от жал, загдето тя толкова дълго време е мислила, че съм умряла и чак сега е узнала, че съм жива. И защо само мама е подписала телеграмата?...

— Та нали сама ми казахте, че баща ви е навярно на фронта.

— А тогава защо е написала „телеграмата получихме“?

Той сви рамене: откъде да знае?

Те минаха по коридора покрай отворената врата на столовата; Артемиев се спря и надникна там.

— Охо — възкликна той, — виждам тук е имало генерално чистене.

— Надя дохожда, прибира вчера цял ден — рече Таня.

— И ви мобилизира?

— Да. Ние с нея се сприятелихме.

— Я гледай дори какво станало!

— Тя ми хареса — рече Таня. — А на вас съвсем ли не ви харесва вече?

„Ех, ти, наивна душа!“ — помисли Артемиев, като си представи как Надя между миенето на пода и изтриването на сервиза, пътьом, неизвестно защо, е успяла да направи тази мъничка жена своя съюзница.

— Вие не ѝ играйте по свирката! — рече сърдито.

— Защо сте толкова груб?

— Не съм груб, аз просто малко по-добре познавам хората от вас.

— Така ли мислите?

И в гласа ѝ имаше нещо, което накара Артемиев изведнъж да помисли: кой я знае колко добри и лоши неща е успяла да види в живота си? Ако се замисли човек — далеч не е момиченце. Само видът ѝ е такъв.

— Добре, няма да правим сметка — рече той, като ѝ стискаше ръката. — Всъщност, аз съвсем не ви познавам. Откровено казано,

дори и не съм мислил за това. Нямах време. Значи, в деветнайсет в бюрото за пропусками.

Това добави, когато вече отваряше вратата.

Артемиев си отиде, а Таня остана сама и дълго се щура от стая в стая по чуждата, празна, затрупана с вещи квартира, по чисто измития ѝ под.

Тя се приближи до едно голямо старо трюмо<sup>[1]</sup> със завъртулки, със старо пожълтяло огледало, в което през време на стогодишното му съществуване сигурно никога още не беше се появявало отражение на жена-военен с рубашка, ботуши и пистолет на хълбока.

Приближи се и се завря до сами огледалото и дълго разглежда там в дълбочината му слабото си детско лице, с нападал по челото неумело подстриган бретон и големи кестеняви женски очи. Тези очи ѝ се струваха на нея самата красиви, тя ги гледаше в огледалото и се радваше на тях и на дългите тъмни мигли, и на равничките, тъмни, потъмни от косите, учудено повдигнати вежди, и се огорчаваше от устните си, че нямат съвсем правилна форма, малко подпухнали са, широкички, огорчаваше се, без да съзнава, че тъкмо тези неправилни, подпухнали, широкички устни придаваха на детското ѝ лице зряла, тревожна прелест.

„Аз просто малко по-добре познавам хората от вас!“ Представи си, познавал той хората! Да беше го завела оня ден там, в хотел „Москва“...

На главния вход се почука силно.

— Кой? — попита Таня.

Зад вратата се чува няколко гласа едновременно.

— Отвори! Доведох родителите си — долетя иззад вратата гласът на Надя.

Тя влезе първа с два превързани с въже куфара и ги хвърли на пода.

— Ето как карат единствената си дъщеря да им слугува — смигна тя на Таня и кимна към влязлата подир нея стара жена с угрижено свити устни и червени петна от вълнение по бузите. — Запознайте се, моята мамичка.

Жената беше обута в кални плъстени ботуши, носеше проскубана стара шуба и беше превързана вместо с кърпа с избеляло мъжко шалче, изпод което отпред като петльов гребен се подаваше снопче кестеняво-червени боядисани коси, бели в корените.

Като погледна бегло Таня, тя сложи на пода два също такива като Надините куфари, спусна се към вратата на столовата, надникна и отново се спусна обратно към главния вход срещу мъжете, които влизаха с багажа.

Пръв, като провличаше по пода куция си крак, влезе един червендалест юначага с кубански калпак и навлечено върху памуклийката широко разтворено палто. Той мъкнеше три грамадни вързопа — два в ръцете, трети под мишницата.

— Запознай се, тате — рече Надя, когато юначагата пусна на пода своите вързопи и отместил на тила кубанския си калпак, избърса с кърпа разгорещеното си чело. Мъжът погледна с потни овнешки очи Таня и като ѝ подаде грамадната си червена ръка, високо каза името си:

— Кобяков.

След него влезе благообразен старец с кожен фински калпак с копче, Надиният шофьор — Таня беше го видяла веднъж, той държеше в ръцете си сандък.

Надината майка подскочи към сандъка, като протегна към него ръце като към удавник.

Когато сандъкът беше спуснат меко на пода, а шофьорът се обърна и излезе, през вратата влезе последният, трети мъж, военен, майор, също с вързоп и куфар в ръце. Той пусна вързопа и куфара, внимателно погледна Таня и долепи ръка до козирката. И Таня също внимателно погледна червеното му лице със светли, почти бели вежди. Той приличаше много на някого, но тя не може да си спомни на кого.

— А този вече не е роднина — рече Надя с все същата присмехулна интонация. — Просто спътник на тате и мама...

— И тъй, какво ще правим ние сега, Анна Георгиевна? — попита майорът, без да обърне внимание на тези думи.

— По-добре би било утре сутринта, Антон Семьонович — рече Надината майка.

— Ще видя — рече майорът, — но все пак може и тази вечер.

— Не ми се иска тази вечер — повтори настойчиво Надината майка.

— Ех, ще видим — рече майорът след доста дълга пауза, през време на която той, както се стори на Таня, преброяваше, нещата. — Ще видим — повтори той. — Сега се нареждайте. Аз си тръгвам.

Долепи ръка до козирката, обърна се и излезе.

Когато вратата хлопна, Надината майка смъкна от главата си шалчето, като събори на пода няколко фуркети, и уморено седна на тоя сандък, за който викаше: „Внимателно!“ Седна и, загледана в отворената врата на столовата, няколко пъти поред се прекръсти.

— Какво така изведнъж? — рече Надя.

— А-а — махна с ръка Надината майка, — в евакуация какво ли не учи човек! Ти засега си иди, ние сами ще си разопаковаме нещата. А довечера ела да отпразнуваме завръщането ни. Донесохме брашно и близо до Чкалов купихме месо. Ще направим пелмени. А водка намери ти. Къде е Поля?

Този въпрос беше отправен към Таня.

— Тук е, спи — рече Таня, — преди малко се върна от дежурство.

— Ето ти на! — рече Надината майка. — Мислех, че я няма, а тя дори не ме посрещна. Помогни ми да си сменя палтото — обърна се тя към мъжа си. — Ще ида да я разбудя.

— Има само час, откак е легнала — рече Таня.

— Нищо, ще стане — рече Надината майка, като се освободи от палтото и остана в памучен скиорски костюм, омазнените ѝ панталони бяха втикнати в плъстените ботуши.

— Ама видът ти е спортен — забеляза Надя.

— Още от Чкалов мечтаех как ще ям в къщи Полините пелмени — рече Надината майка.

— Доколкото знам, тя ще отиде в пет часа отново на дежурство.

— Никъде няма да отиде! Глупости са всичко това — рече Надината майка и се обърна към дъщеря си. — А ти още днес иди в болницата при началника и му обясни. Ти можеш да направиш това.

— Няма да ти стане прислужничка — каза Таня. — Говорих вече с нея.

— Може да си ѝ говорила, сега аз ще поговоря с нея — рече Надината майка и като шляпаше с ботушите си, отиде в кухнята.

— Знаеш ли какво — рече Надя, като се обръщаше към Таня. — Премести се по-добре при мене, да не си видиш белята. Че аз

чувствувам: и с леля Полина ще стане скандал, и тате — тя кимна към куция великан, който угрижено преместваше нещата — не внушава доверие. Той по пътя, още в колата ми стискаше лакътя...

— Ех, защо говорите така! — обърна се той уплашен към Надя, като остави куфарите на мира.

— Защо, от мама ли се боите? — попита Надя. — А защо ми стискахте лакътя?

И така, сякаш го нямаше в стаята, без да сниши глас, рече на Таня:

— Боя се, ще те задиря. По мутрата му виждам.

— Но аз, вероятно, ще замина тази нощ — рече Таня. — Обещаха да ми намерят място.

— Както знаеш — отвърна Надя. — Хубаво, тръгвам си. Ще донеса водка за пелмените, ако те изобщо станат.

— А в болницата няма ли все пак да отидете, както ви молеше майка ви? — попита „таткото“.

— И не мисля! Изобщо не разчитайте на моите грижи. Не съм зла жена, но с характер.

Тя помахаше с ръка на Таня и излезе, а Таня с тревога зачака да види какво ще стане сега между Надината майка и леля Поля. Тази сутрин, още преди да си легне, леля Поля отново се кълнеше, че няма да си мръдне пръста за предишната си господарка.

За нейно учудване, въпреки сутрешните си клетви, леля Поля и Надината майка излязоха в антрето прегърнати. И двете старици — защото Надината майка в представите на Таня беше, макар и начервисана, също старица — бяха с разплакани лица.

— А това е моят Валерий — рече Надината майка, като хлипаше и водеше леля Поля към мъжа си. — Моля да бъдеш благосклонна към него. Знам как обичаше ти Алексей Викторович... Ех, ама нали животът...

Надината майка разпери ръце, отново изхлипа и не довърши.

Довърши вместо нея леля Поля:

— Царство му небесно! — и също изхлипа, и подаде сериозно като дъсчица ръка на новия мъж на Надината майка.

— Анна Георгиевна ми говори толкова много за вас, толкова много ми говори! — рече той, като държеше ръката на старицата.

— Та ние на тебе там като на бога се надявахме — подзе Надината майка. — Сполай ти, че запази квартирата, покланяме ти се доземи за това. А колко труд ти е струвало, мигар не разбирам!

Тя отново изхлипа и леля Поля също още веднъж изхлипа и рече:

— Запазих всичко както си е. Извинявайте само, че пуснах квартирантка при себе си, временно, поканих я да ми погостува, без да ви обадя.

— Ех, какво приказваш, Поля — рече Надината майка, — как не те е срам да казваш това. — И се обърна към Таня. — А ние с вас още не сме се запознали както трябва. Приятно е да ви гледа човек: толкова млада — и с орден! Мене още из пътя моята дъщеря ми разказа за вас. Жалко, че заминавате скоро.

— Може би още днес — рече Таня.

— Но все пак ще хапнете на сбогуване от нашите пелмени. Леля Поля ще ни направи.

Леля Поля, която през това време вече изтриваше грижливо с парцал куфарите, се обърна, без да прекъсва започнатата работа.

— Ще ида на дежурство... може утре, щом се върна от дежурство...

— А ти не ходи на дежурство — рече гальовно Надината майка.

— Че как тъй няма да ходя?

— Ами разболея се.

— Че как тъй ще се разболея? Аз не съм боледувала, откак се помня.

— А това е вече моя грижа — рече Надината майка. — За първите дни ще ти поставя диагноза, че имаш възпаление на надкостницата, и ще ти напишем болничен лист. А после Надежда ще уреди във вашата болница да те пуснат по здравословни причини.

Леля Поля мълча няколко секунди, после се изправи, хвърли парцала върху куфарите и рече с глас, който с нищо не напомняше доскорошните сълзи и хлипания.

— Безсъвестна си ти, Анна Георгиевна! Каквато си беше безсъвестна, такава безсъвестна си и сега! Нито войната, нито големите мъки са ти върнали съвестта!

Лицето и шията на Надината майка се покриха с едри червени петна и в къщата избухна скандал, който затихна едва когато леля Поля отиде на дежурство.

Таня излезе от къщи заедно с леля Поля два часа по-рано, отколкото трябваше да отиде при Артемиев. Тръгна да изпрати старата, защото не ѝ се искаше да остава сама там, с тези хора. Леля Поля, която през целия път не можеше да се успокои, се връщаше отново и отново към спора с някогашната си господарка.

— Не ще ли да ѝ шетам на нея, с нейния куц бик! Тя си го е взела да си прави удоволствия, а аз да им шетам! Той на мене не ми трябва, на нея ѝ трябва.

И леля Поля, без да се стеснява, като наричаше с радостно ожесточение всички неща с имената им, почна да разяснява подробно на Таня защо нейната някогашна господарка се е събрала с този „куц бик“.

Всичко това би било смешно, ако Таня не чувствуваше, че зад отмъстителните излияния на старицата стои нейното възмущение от хора, които не ги е еня нито за войната, нито за леля Поля, нито за болницата, дето тя работи, нито за хората, които лежат сега там и знаят, че тази нощ ще дежури старата болногледачка Поля, която и ще ги наобиколи, и ще ги обърне, и ще им подаде подлогата, и на време ще им донесе водица, а няма да спи в дежурната стая или да дрънка втели-некипели, както някои други — по-млади.

Леля Поля се успокои малко и взе да говори не за Надината майка, а за предстоящото Танино заминаване чак в болницата, в дежурната стая, когато си туряше престилката.

— Ако заминеш днес, вземи за из път всички консерви, на мене не оставяй. А ако не заминеш, не си излизай от квартирата — рече леля Поля, — и не се пренасяй при Надка, нищо, че те е канила. Колкото дни трябва, толкова ще останеш при мене: щом съм регистрирана, колкото и да лаят, нищо няма да ми направят.

Когато Таня вече тръгна през болничния двор към портата, леля Поля изтича подир нея, настигна я и ѝ пхна ключа.

— На, ето ти ключа, че току-виж не те пуснат.

— Как така няма да ме пуснат! — рече Таня.

— Ето така, няма да те пуснат.

— Ами ако замина, какво ще правя с ключа?

— Сложи го зад радиатора в антрето, където го слагаше по-рано. Когато се върна от дежурство, ще си го взема.

— Полина Герасимовна — извика сестрата, като се подаде от вратата.

— Тичам, тичам! — викна леля Поля, и без да се сбогува, изтича назад към сградата.

Таня излезе от болницата, без да знае още какво да прави; до деветнайсет оставаше повече от час. И изведнъж с уплаха си спомни, че е оставила там, на „Сретенка“, листчето с телефона на Артемиев. Беше го сложила на кухненската маса, под будилника, за да не го забрави, а после, поради цялата тази бъркотия, го бе забравила.

Тя бързо притича през „Садовая“ и тръгна по „Сретенка“, като през цялото време мислеше за това, че Надината майка, когато е подреждала в кухнята, е могла да извади това листче под будилника, да го скъса и хвърли...

Когато отвори вратата и пристъпи в антрето, отначало не можа да разбере нищо. Почти цялото антре беше засипано с нещо бяло, а Надината майка, „таткото“ и майорът, техният спътник, — и тримата стояха в различните ъгли на антрето на двете си ръце и двете си колена и правеха нещо.

Бялото беше захар на пясък. Тя лежеше на купчина пред вратата на кухнята и изпод тази купчина стърчаха ъглите на един калъф от възглавница. Навярно я бяха носили през антрето в този калъф, а той се беше скъсал и захарта се беше разсипала по целия под. И сега я събираха, а за да я съберат, притискаха с пръсти силно до пода листовце хартия, гребяха и я сипваха по малко в поставените на пода два легена и един супник.

Когато Таня влезе, и тримата, без да се изправят, вдигнаха глави и я изгледаха, и на нея за миг ѝ стана смешно и, кой знае защо, страшно — също за миг, а после Надината майка, все тъй без да става, ѝ викна:

— Какво стоите? Помагайте!

Тя викна с такъв глас, че Таня се почувствува като при пожар, свали шинела си, окачи го на дръжката на вратата и също като тях се отпусна на двете си ръце и двете колене. А Надината майка откъсна шумно няколко листа от търкалящата се на пода дебела книга, пресегна се към нея и ѝ ги даде. И Таня взе един лист и като го притискаше към пода, почна да загребва захарта и да я изсипва в супника, сложен между нея и майора. Отначало мислеше само, че тава



е захар, че тя лежи на пода и трябва по-скоро да помогне да я съберат, като я загребва от пода с гланцовия, откъснат от книгата лист, на който бяха нарисувани антилопи с малките им. Усети как ѝ пречи, опирайки се на бедрото ѝ, подареният ѝ от Каширин малък трофеен валтер и го премести на кръста по-нататък към гърба.

Всички работеха мълчешком. „Както на акция“ — помисли Таня, но „таткото“ изведнъж наруши мълчанието.

— Ето, виждаш, малко по малко напредваме — с угоднически тон рече той.

— А аз изобщо не желая да разговарям с тебе — отговори Надината майка, дишайки тежко. — Само един идиот можеше ей така да вземе и да помъкне калъфа за ъглите през цялата къща. Ама и вас ви бива — рече тя на майора, задъхвайки се вече съвсем („Сигурно има астма“ — помисли Таня), — непременно днес, не можахте да отложите до утре!

— Не можах, защото утре няма да имам кола — сърдито рече майорът и без да става, потърка с ръка кръста си.

— Да бяхте дали на шофьора половин кило, утре щяхте да имате колата — обади се Надината майка. — Ама не, непременно днес! Сигурно си мислите, че ние нощес без вас ще си отсипем! Нещастнико дребнав!

— Бих ви помолил... — с достойнство рече майорът, като продължаваше да стои на четири.

И Таня, като се обърна и погледна червеното му беловеждо лице, си спомни как той още през деня броеше с очи нещата и как Надината майка му каза: „Не ми се иска тази вечер“ — а той рече: „Е, ще видим“ — спомни си и разбра отведнъж всичко. Те бяха докарали заедно тази захар, а сега я деляха може би заедно с нещо друго, което са домъкнали тук днес в своите вързопи и превързани с въжета тежки големи куфари. И този майор беше им помагал да докарат всичко това отнейде, защото е в униформа и на него по-лесно са му вярвали и разрешавали, а сега получава от тях своя пай за това. А тя като глупачка лази на четири и помага на тези спекуланти да събират от пода своята захар, колкото сигурно не дават за цяла неделя на цялата лелина Полина болница...

Стана и оправя рубашката си.

— Уморихте ли се вече? — попита Надината майка.

— Не. Но трябва да вляза във вашата кухня.

— Ще почакате — рече Надината майка, — на, ще съберем всичко и ще влезете. Ако помогнете, ще стане по-бързо...

— А аз бързам... — рече Таня.

— Който иска, ще търпи! — рече Надината майка. Тя беше ядосана, но все още не искаше да се кара.

Таня не отговори нищо. Като се огледа как по-добре и по-точно да мине, тя забеляза онова, на което по-рано не беше обърнала внимание: в ъгъла до закачалката стояха кесии с вече поделената сигурно захар.

— Вие извинете, но аз все пак ще мина — рече тя.

— Ама вие какво, разбирате ли от човешки език или не? — повиши глас Надината майка. — Да не искате да минете по нашата захар!

„Да, тъкмо така, по захарта, по тяхната захар!“ — с ожесточение помисли Таня, макар съвсем доскоро още да гледаше тази купчина прекрасна, бяла красива захар, без да ѝ минава през ум как може да се стъпи с крак върху такава скъпоценност.

Тя пристъпи и тръгна, като скърцаше с ботушите, направо през цялото антре към вратата на кухнята. А Надината майка скочи и закрещя: „Луда, глупачка! Кучка!“ — и се спусна към нея, но изведнъж цялата се покри с червени петна и като се закашля, се отпусна и седна право на пода върху своята захар. Куцият се спусна да ѝ помогне. А майорът, който чак сега за пръв път скочи, извика страшно строго, сякаш Таня стоеше пред него в строя: „Другарю военен лекар!“ И това така я озлоби, че тя, застанала в захарта, вече до самата врата на кухнята, заскърцала с ботуши, се обърна към него и като откопча на гърба си кобура на валтера, бавно, с омраза рече:

— А аз ей сега ще ви разстрелям всички, мръсни спекуланти!

Въпреки измамно спокойния си глас, тя беше извън себе си и ако майорът или куцият се хвърлеха сега върху нея, би почнала да стреля. Но, за нейно щастие, те се хвърлиха не към нея, а побягнаха от нея. Майорът побледня и като отвори с гръб вратата на столовата, отстъпи там, хванал с ръце двете крила, готов всеки миг да ги затръшне след себе си. А куцият необикновено бързо, като паяк, странишком, без да става от пода, избиколи жена си и се сири зад гърба ѝ.

Само Надината майка не се уплаши, а през душещата я кашлица изхриптя нещо на мъжа си и като се извърна, с цялата си длан му залепи една плесница — за страхливостта!

— Вие сте по-лоши от фашисти — рече Таня, като изваждаше иззад гърба си празната си ръка без пистолет. — Само че не ми се ще да си цапам ръцете с вас!

Обърна се и вече без да се оглежда и без да се страхува, че могат да ѝ направят нещо, като изскърца за последен път с ботушите си по тяхната захар, прекрачи в кухнята и затвори след себе си вратата.

---

[1] Голямо стенно огледало с подставка. — Б.пр. ↑

## ЧЕТИРИНАЙСЕТА ГЛАВА

Артемиев, въпреки пресмятанията си, се освободи не в деветнайсет, а в двајсет часа, и когато излезе от Иван Алексеевич в адютантската стая, Косих му каза, че от бюрото за пропуски вече трети път телефонираше военната лекарка трети ранг Овсяникова.

Артемиев облече шинела и взе от дъската на прозореца пакета с храна, който му бяха приготвили в бюфета за из път.

— Ако телефонира пак, кажи ѝ, че съм тръгнал.

Седналата на пейката в бюрото за пропуски Таня скочи разтревожена, щом го видя да влиза.

— Е какво?

— Вземете си документите за пътуване — рече той и ѝ подаде военна карта за безплатно пътуване и билет за запазено място.

— За кога?

— За днес, двајсет и три и трийсет.

— Много ви благодаря. И прощавайте! — рече Таня. — Вие сигурно нямате време.

— Наопаки, във връзка с излитането ми за фронта получих шест часа за уреждане на личните си работи. А вие сега в Москва сте единствената неуредена. — Той се усмихна. — Затова ще ви придружа и ще ви изпратя. Сега ще наминем при вас на „Сретенка“ да вземем нещата ви, ще хапнем, каквото дал бог — и на гарата.

— Много добре — рече Таня. — Но там не може да се отиде. Те пристигнаха днес...

— А че какво ти интересува тава?

— Аз ги нагрубих — рече Таня с виновна усмивка. — Едва не употребих оръжие.

— Виж това е чудесно!... Тогава работата е сериозна — разсмя се той и едва сега по лицето ѝ разбра, че работата действително е била сериозна. — А къде са вашите неща?

— Аз вече си взех раницата — рече Таня и показва останената под пейката вещева торба.

Артемиев мълчаливо гледаше тази малка женица и мислеше какво да прави сега с нея, къде да я дене до влака? После измъкна изпод пейката вещевата торба, метна я на гръб и когато излизаше вече заедно с нея на улицата, каза като за нещо решено:

— Значи, така: сега отиваме в метрото, ще минем четири спирки, ще слезем и ще тръгнем към къщи — петнайсет минути ход. Ще се постошим — в нашата къща палят — и ще прием чай... Ако после дадат дежурната кола, както обещаха, имаме два часа; ако ни излъжат — час и половина. Така или иначе, докато дойде време за качване, ще бъдем на Казанската гара. Казах ви, че не ходя в квартирата си, но вие не се страхувайте, че там е някаква дупка. На мене, живея или не живея, там все пак ми почистват. Аз изобщо обичам чистотата. Дръжте пакета, тук е нашата обща храна.

Тя пое пакета и до самото метро вървя мълчаливо до него. Макар и да понакуцваше, той вървеше с такива широки крачки, че тя едва го настигаше.

— А кой ви почиства? — изведнъж попита тя, когато те вече се мушнаха в натъпкания вагон.

— Не е това, което помислихте — рече той и се усмихна. — А сега разкажете какво ви сполетя на „Сретенка“?

Попита с усмивка и тя също почна да разказва като за нещо смешно, а не страшно. И той се разсмя, когато тя му каза за откъснатите от книгата листове с антилопите.

— Та тя за тази работа не е пожала Брем. „Животът на животните“. Действително, животът на животните!

Разкиска се тъй заразително, че Таня също се разсмя заедно с него и рече:

— Те може би и сега още лаят там...

— Е, а после, после какво? — попита той.

Тогава тя, като престана да се смее, разказа всичко докрай.

— А когато вече излизах с нещата, изведнъж се уплаших, помислих си: ще изляза, а те ще се нахвърлят върху мене и ще ме задушат! Дори срамно е да си призная, запънах спусъка на валтера.

— А те? — попита Артемиев.

— А тях ги нямаше в антрето. Аз излязох, а оня куцийт, подаде глава от столовата, видя ме — и обратно назад. Едва не си прищипа носа! Напразни били всичките ми страхове!

Тя се усмихна, но той беше сериозен.

— Значи, Надя не беше там с тях? — попита той.

— Какво приказвате — рече Таня. — Тя сигурно и не подозира това. Когато те пристигнаха през деня, тя с оня, с мъжа на майка си, знаете ли как разговаряше — просто с презрение! Не, тя е съвсем друга, не е като тях. Според мен... — добави тя предпазливо, като си спомни сутрешното сблъскване с него.

Те излязоха от метрото и тръгнаха по уличките към „Усачовка“. На ъгъла, пред една затворена хлебарница, стоеше жена и блъскаше с юмрук по заключената врата. Удари за последен път, махна безнадеждно с ръка и тръгна по уличката, като странно се превиваше при всяка стъпка.

— Купоните си за хляб е изгубила сигурно — рече Артемиев. — През ноември бабичката, която ми чисти, също беше изгубила купоните си за хляб. Цяла седмица преди първо число, аз ѝ донесох от дажбата си, но все пак колко сълзи имаше! На нас, военните, ни е добре, нас са длъжни да ни хранят при всички случаи, а за гражданите е страшно тежко. Какви мръсници са все пак! — без пауза, със злоба рече той.

И Таня разбра, че си е спомнил за тези там на „Сретенка“.

— Разбира се, ако ги привлекат под отговорност, ще усукват: „На пазара я купихме със свои пари!“ Дори да е така, все пак са мръсници... Ако захарта не е крадена, значи парите са крадени. А ако не са крадени, значи са одрани с кожата заедно от някого. Другояче няма откъде да ги вземат.

— А хората се мъчат — изведнъж рече Таня, като се спря дори от вълнението, предизвикано от собствените ѝ мисли. — Мъчат се, воюват за Родината... И какво, нима ние и тях защитаваме, ей тези?

— Ами че как, разбира се! — рече сърдито Артемиев. — Всичко, което е останало зад гърба ни, всичко защитаваме. Също и тях.

— А знаете ли какво бих направила — рече Таня, — бих изловила такива спекуланти — и право на фронта!

— А каква полза от тях на фронта? — рече Артемиев.

— Не, почакайте — рече Таня. Тя беше увлечена от идеята си. — Бих строила полка и бих ги поставила пред строя... И да прочетат за тях гласно как са спекулирали. А фронтоваците после да правят с тях каквото поискат...

— Да, чувствава се във вас партизанската закваска — рече Артемиев.

— Но вие не се смейте — тръсна упорито глава Таня, — според мене тъкмо така трябва, както ви казах. А този майор — с омраза си спомни тя — ми викна на това отгоре „другарю военен лекар“, искаше да ме тури „мирно“! А мутрата му беше като на онзи милионер от „Златният телец“, червена, а веждите бели. Право в мутрата му щях да гръмна, ако беше направил една крачка към мене. А и военен на това отгоре, в униформа!

— Че какъв военен е той, дявол да го вземе! Вие какво мислите, като е надянал униформата, станал е светец пред родината? — усмихна се Артемиев. — Замаскирал се е, мръсникът, от войната във военната си униформа! Това не е чак толкова рядък случай. Ще заминете — ще видите още.

— Не искам да виждам! — възкликна Таня. — По-добре направо да ида във военния комисариат тук и да замина на фронта.

— Хайде, не вършете глупости... Да вървим, защо се спряхте? — рече Артемиев, като я побутна. — Да вървим, да вървим... Майка ви, а може би и баща ви ви чакат там в Ташкент... Имате ли съвест, или не? Та вие бихте телеграма. Да бяха живи моите старци, аз бих отишъл в отпуск след раняването ми по траверсите при тях, камо ли...

— Но майка ви може да е жива, защо говорите така за нея като за умряла? — рече почти суеверно Таня.

— Всичко е възможно... — рече мрачно Артемиев.

След като научи за смъртта на Маша, той вече не вярваше, че майка му е жива.

— Ето че стигнахме...

Тук, до тази порта, някога, след техния последен разговор с Надя, го докара с колата си пияният Козирьов. През май тридесет и девета, сякаш преди хиляди години!

— Виждате ли, не съм идвал почти месец, а е в пълен ред — рече Артемиев, когато влязоха в квартирата. — Светлина има, покъщнината стои, подът е чист... И в примуса е налята газ, и кибритът е до него. Маря Герасимовна, която поддържа всичко това в ред, ме познава от трийсет години и три месеца, от толкова време, колкото живея на света. А майка ми познаваше от четиридесет години. А синовете на Маря Герасимовна, единият е по-стар от мене, а другият — по-млад, и

двамата са убити. А аз съм жив... Неотдавна попълвах анкета, писах: майка ми е изчезнала безследно. Ето такива ми ти работи, скъпа другарко докторке! На началника си няма да кажа, а на тебе ще кажа: няма да си простя как започна тази война.

— Защо на себе си?

— А кому? Майка ми изчезна безследно, сестра ми са екзекутирали... Кого да проклинам, от кого да започна? От себе си сигурно, няма от кого другиго! Разбра ли? Нищо не си разбрала ти.

Но Таня разбра най-главното: че трябва да помогне на този човек да се справи с връхлетялата го самота.

— Зарежете тази ваша квартира!... — рече тя. — Вие сами ми казахте, че не обичате да идвате тук и днес също не трябваше... заради мене... Да идем право на гарата, там ще седнем нейде и ще хапнем. И вряла вода ще намерим. Да тръгваме! — Тя го задърпа за ръкава.

— Не, няма да отидем, другарко докторке — усмихна се той, като я изгледа — с вас и тук не ми е страшно. Случайно изпаднах така в настроение, а изобщо аз не съм чак толкова чувствителен, по-скоро обратното. Войната ме направи на сухар...

Той свали от рамото си торбата и без да чака какво ще му отговори Таня, заразкопчава шинела.

— Идете в кухнята да подوماкинствувате. Тепърва ще се наскитате по гарите, имате време. Целия този пакет употребете. Е какво, още дълго ли ще се колебаем? Решението е взето! — рече той, като видя, че Таня, след като сложи пакета на столчето, все още стоеше и не разкопчаваше шинела си.

— Да, разбира се, взето е — рече замислено Таня и разкопча горното телено копче на шинела. — А оня, когото войната е направила на сухар, той не забелязва това. Вие не казвате истината за себе си. А трябва истината. Нека се бои от нея който иска!

Като взе от столчето пакета, тя тръгна по коридора към кухнята.

— Къде ви е електрическият ключ?

— Вляво от вратата.

— А има ли с какво да затъмните? — попита тя вече от вратата на кухнята.

— Има.

Той погледна подире ѝ и когато тя завъртя ключа, видя в познатия тесен отвор на кухненската врата полица с тенджери.



Покойният му баща беше направил тази полица с ръцете си скоро, след като се бяха настанили в квартирата, и той помнеше добре как и кога бе станало това. Баща му заковаваше полицата, застанал на колене върху кухненската маса, а той стоеше до него изпънат, поддържаше с една ръка полицата, а с другата му подаваше гвоздеи. Това беше в двайтсет и седма година, по време на стачката на английските миньори. Той беше на четиринайсет години и тогава нямаше още нищо: нито конфликта по Китайско-източната железопътна линия, нито Хасан, нито Халхин-Гол, нито финландската война, нито тази... А какво ги чака всички занапред, никому в тази квартира не идваше наум...

— Предлагате да си казваме всичко един другиму, каквото ни дойде наум, цялата истина. И ето на мен ми дойде наум, че не вие, а майка ми там в кухнята дрънчи със съдините. Това също ли трябва да ви кажа?

— Не знам — отговори тя от кухнята. — Ако ви е по-леко да мълчите — мълчете.

— Не, по-леко ми е да говоря — рече той. И като мина по коридора, застана на вратата на кухнята. — Завчера срещнах един училищен другар, някога бяхме хлапета, а сега е генерал, и цялото му семейство е загинало; няма кому да изпрати атестата<sup>[1]</sup> си. И аз също няма кому. Докато не ми казахте за сестра ми, все още не ми идваше наум, че няма кому да изпращам атестата, а сега мисля за това!

— А аз трябваше да ви кажа това, щом ви намерих. Нима може да се скриват такива неща!

— Това е вярно.

— Ще сваря само половината кренвирши, а останалите ще ви оставя.

— Сварете ги всички — рече той. — Аз имам добър апетит при всякакво настроение.

— Защо не сте се оженили за Надя? — попита тя, без да се обръща към него, като продължаваше да се занимава с работата си.

— А нима тя, докато сте разтребвали с нея квартирата, не ви доложи всички подробности?

— Никакви подробности не ми е докладвала тя за вас. Само каза, че е виновна пред вас.

— Лъже. За нищо не е виновна. Просто не ме обичаше. Дори по-добре, че нищо не излезе от това.

— А защо вие и после не сте се оженили за някоя?

Той замълча, после се разсмя.

— Защо се смеете? — попита тя, като се обърна.

— Защото когато човек иска да отговори съвсем честно на такъв въпрос, това звучи някак смешно в устата на мъжа. Но все пак ще кажа: не исках да се женя без любов. Обикновено несретните девойки говорят така за себе си: исках да се омъжа само по любов! Не трябва да караме човека да казва всичко, което мисли, излиза смешно.

— Нищо смешно няма — рече Таня и като повдигна капака на чайника със запарения чай, го помириса. — Вече се запари. Силен като преди войната. Казахте ми нищо да не жала, ето на, аз не пожалих...

— Почакайте — рече той. — Само да телефонирам дали ще имаме кола, за да знаем в какъв темп да вечеряме.

— Вие имате дори телефон — като за някакво чудо рече Таня, когато той след като телефонира и разбра, че колата ще дойде, се върна в кухнята. За тези два месеца, откак беше на Голямата земя, тя все още не можеше да свикне, че в квартирите има телефони, че на вратите висят пощенски кутии, че хората си изпращат писма и телеграми.

— Нямаше телефон, бяха го изключили — рече Артемиев. — Но аз имам в телеграфо-пощенското управление един приятел още от Халхин-Гол и когато мислех, че ще ношувам тук понякога, помолих го да го скачи. Хайде да вечеряме! Водка има наистина само четвърт литър!

— Аз ще ви дам и „тархун“, леля Поля ми отстъпи своя — рече бързо Таня.

— Не, „тархуна“ ще сменявате из пътя срещу храна.

Той отвори четвъртинката и чак тогава забеляза, че тя не е сложила чашка за себе си.

— Ако пестите заради мене, тогава аз се пошегувах, че четвърт литър е малко.

— Не за това — рече тя. — Завчера пих твърде много портвайн и досега не ми се иска нищо.

— Тогава на дъното, за да се чукнем.

Тя подложи мълчаливо чашката си и се зарадва, че той наистина ѝ наля съвсем малко.

— За вашата среща с баща ви и майка ви! — рече Артемиев, чукна се и пи.

— Боя се, че баща ми е умрял — рече тя. — Откак получих телеграмата само с маминия подпис, през цялото време мисля за това...

— Почакайте, стойте... — спря я той. Той беше пълен с добри чувства към нея и му се дощя да направи за нея чудо. — Искате ли да опитаме сега да телефонираме на вашите родители?

— Но това е невъзможно — рече Таня смаяна.

— А ние ще вземем да опитаме... — Той стана от масата. — Във вашата телеграма имаше адрес.

Тя все тъй смаяна измъкна от джоба си телеграмата и му я подаде.

— „Караванная, девет“ — прочете гласно той. — Може би те живеят там, в общежитието при завода? Кого познават повече в завода: баща ви, или майка ви?

— Баща ми — рече Таня. — Майка ми не работеше преди войната.

— Вие седете сега, защо станяхте? — рече той. — Това е дълга работа.

Тя се отпусна пак на столчето, но когато той беше вече на вратата, го повика:

— Почакайте...

— Няма кога да се чака — рече той. — Или ще телефонирам, или няма.

— Не, не телефонирайте, аз просто така... все не мога да си представя...

Той излезе и тя чу през вратата как той, след като извика някой си полковник Харитонов, го увещава да му даде Ташкент, парткома на завода, който се помещава на „Караванная“ девет.

— Нищо! На мене няма да ми намерят, ако ти кажеш — ще ти намерят... Затова те моля, защото е невъзможно... Е, какво да ти обяснявам — щом ми трябва, значи ми трябва... Не... Викам парткома, какви жени може да има тук?... Много ти благодаря, Николай! Утре сутринта отлитам на Донския. Ще ти пратя първия трофеен валтер...

Таня седеше и слушаше; отначало едва не скочи и не го спря, да не го увещава: защо е нужно?... А после, когато той каза: „Благодаря, Николай!“ — помисли за мъжа си, който също беше Николай, и дори

не за него, а за това, че почти никога не мислеше за него. Дори странно, до каква степен не мисли за него!

Артемиев се върна със светнало лице. Беше доволен, че ще успее, изглежда, да извърши чудо за тази жена.

— Дали не е добре да му подарите моя валтер! — попита Таня, когато Артемиев отново седна на масата срещу нея. — Той ми е трофеен, не ми е записан...

Щеше да ѝ бъде жал, ако той се съгласеше, но все пак предложи.

— И таз добра! — рече той. — Там на Донския, когато немците се предадат, такива пущини ще има колкото щеш...

— Мислите ли, че ще се предадат? — попита Таня.

— А какво ще правят?

— А ние там в тила нито веднъж не сме взимали в плен — рече Таня и се замисли, защото си спомни как Каширин един-единствен път през цялото време я бе наругал, когато тя съжали двама заловени в боя немлади немци от наказателния батальон; съжали ги и предложи нещо безмислено.

„Значи, жал ти е за тях? — рече тогава Каширин. — А на мен не ми е жал?... Ти мен молиш за тях! А аз кого да моля? Царя небесен ли? Който е добър за чужда сметка — той е негодник. Махай се... Че иначе на теб ще заповядам да ги...”

Разстреляха немците от наказателния батальон, а Каширин след това седмица не приказва с нея. Обиди се, че му е напредила за неговата жестокост, по принуда, но вече привична. Значи и неговата душа го беше човъркала за това, иначе не би се обидил, просто би я наругал и толкоз...

А сега, ако обкръжените в Сталинград немци се предадат, те ще бъдат много, твърде много, толкова много, че е мъчно да си представиш...

Макар последните месеци във вестниците да пишеха през цялото време за хиляди и хиляди пленници, Таня трудно можеше да си представи цели хиляди заловени в плен немци... Хиляди заловени в плен наши войници тя беше виждала — бяха ги заловили през октомври при Вязма, тя беше ги видяла отдалеч на шосето. А после, когато беше вече нелегална и живееше у Софя Леонидовна, пролетта, през март, караха голяма колона наши пленници през Смоленск по тяхната улица... И това беше най-страшното и жално нещо, което беше

видяла в живота си — тези разсъблечени, измръзнали пленници, карани по улицата, а тя стоеше наблизко на тротоара и нищо, съвсем нищо не можеше да направи за тях: нито да им даде къшей хляб, нито да помаха с ръка, нито да се усмихне, нито да заплаче — нищо. А сега ние сами вземаме в плен немци, много немци... Като се радваше на тази мисъл, тя все пак не можеше още да свикне с нея.

— Какво се замислихте? — попита Артемиев. — Аз ще изям всички кренвирши, няма да ви оставя.

— Кажете — попита тя, като помисли за Серпилин, но не го назова по име, — аз имам военната поща на един генерал. Ако му пиша да ми изпрати повиквателно право там, в Ташкент, в санитарното управление на окръга, за да попадна тъкмо при него, в санитарен батальон или в санитарна част на полк... Може ли да стане това?

— Зависи от длъжността и природата на генерала — рече Артемиев. — Вие първо се доберете до Ташкент. — Стори му се, че телефонът звънна, той рече да стане и отново седна. — Причу ми се... За какво да приказваме, докато дадат Ташкент?

— А вие вярвате ли, че ще дадат?

— Ще дадат.

— За каквото искате.

— Вие наистина ли сте омъжена? — попита Артемиев. — Или леля Поля каза пред мен така, за всеки случай?

— Наистина съм омъжена. А защо ме попитахте?

— Че нали вие сама ме агитирахте: да говоря, каквото ми дойде наум. Дойде ми наум: защо вие нито веднъж не споменахте мъжа си, поне от приличие?

— Не си спомних, защото не ми се ще да си спомням... Ето сега, когато говорехте за немците, спомних си как караха нашите пленници през Смоленск и за брат си си спомних, че той е на война, а за мъжа си не си спомних, макар че с него също е могло да се случи всичко... И той като мен е лекар, сигурно от първите дни е на фронта.

— Не непременно — рече Артемиев.

Тя сви рамене. Стори ѝ се, че е непременно.

— Ние почти се бяхме разделили с него преди войната — рече тя, след като помълча. — Може дори да се смята, че сме се разделили.

Тя нямаше настроение да говори за мъжа си и се сърдеше, че Артемиев, който знае защо, я пита за него. И макар онова, което беше

казала в отговор, да беше пълна истина, изглеждаше, като че тя бърза да обясни, че е свободна. А не можеше да не каже това. Щом я попита за мъжа ѝ, тя искаше той да знае истината. А още по-добре щеше да е, ако изобщо не беше питал...

Той почувствува това и като я погледна внимателно, заприказва за себе си.

— Както виждате, аз нямам никого на света — рече той с глас, от който тя трепна. — Ето, ние седим тук с вас в кухнята, аз си спомням как в навечерието на заминаването ми за Халхин-Гол, след като получих назначение, но още не знаех, че след седмица ще бъда вече ранен, дойдох тук, а майка ми стоеше ей тук, където вие сега седите, и переше. Настроението ми беше лошо и хубаво, лошо, защото известната ви Надя се омъжваше не за мене, а за друг, хубаво, защото заминавах за там, където исках. А майка ми переше и мълчеше. И аз я попитах: „Защо мълчиш, нищо не ми казваш, нали заминавам!“ А тя отговори: „Какво има да говоря, трябва да те приготвя за път!“ И ме приготви за път, за последен път, повече не ме е приготвяла и не ме е виждала, защото от Далечния изток не ни даваха отпуски.

— Вие на Донския фронт ли ще отидете? — попита Таня.

— Да.

— На каква длъжност?

— Ако не ме излъжат — началник-щаб на дивизия, иначе — ще ида в полк, какъвто бях по-рано...

Той не довърши: Таня скочи — тя първа, защото повече от него очакваше това, чу далечно иззвъняване в стаята.

Той се приближи заедно с нея до телефона и като вдигна слушалката, направи ѝ знак с ръка да почака. Чуваше се лошо, той през цялото време викаше. Свързаха го с парткома на завода и той взе да крещи да му повикат на телефона Овсяников, бивш парторг на монтажния цех.

— А вие по-добре знаете къде сега работи при вас... Но проверете! — викаше той по телефона. — Как така да не знаете, че какъв дежурен сте вие по партком, ако не познавате парторга на цеха? Тогава дайте ми Овсяникова... — Той направи движение с пръсти и Таня разбра и му подсказа: „Олга Ивановна!“ — Олга Ивановна. Работи ли във вашия завод Олга Ивановна Овсяникова? Така... — и без да махва слушалката, закима на Таня, че работи. — Ето на,

повикайте я, щом е наблизил!... Аз ще чакам, само нека някой държи слушалката, че инак ще ни прекъснат... — И като затули с ръка слушалката, рече на Таня: — Отидоха да търсят майка ти, казаха: работи в леярната, недалеч от парткома.

— А какво казаха за баща ми?

— Казва, не познавам такъв парторг, нов човек съм.

Той чу нещо в слушалката и сърдито викна:

— Не ни прекъсвайте! Говори Москва...

Таня отново искаше да го попита за баща си, но като се въздържа от тази безмислица, прехапа устни, облегна се на стената и зачака. Тя стоеше зажумяла и още два или три пъти чу как Артемиев повтаряше с висок, зъл глас: „Не ни прекъсвайте, говори Москва...“

И изведнъж, все още със зажумели очи, почувствува докосването на ръката му:

— По-скоро!

И като хвана слушалката, извика:

— Мамо, мамо!...

Отначало не чу нищо, само шумолене в слушалката, а после далечен, слаб глас: „Аз съм, Овсяникова, какво има?“

— Аз съм, мамо, аз, Таня... мамо! — А в слушалката пак нищо не се чуваше. — Мамо... мамо!...

Артемиев отначало стоеше до нея, готов да се намеси и да ѝ помогне, ако нещо не е в ред, а после, разбрал, че не е нужна вече помощ, отиде в кухнята.

— Да, мамо... да, да! — викаше Таня. — Всичко е добре, всичко е добре... Как е тате? Кога? Ох... боже мой! Къде? Как е Витя? Кога?

Въпреки затворената врата всичко това се чуваше, и Артемиев седеше в кухнята и съжаляваше, че е уредил този пълен с непоправими неща разговор по телефона. А Таня там в стаята все още викаше:

— А получихте ли известие?... А? — После очевидно отговаряше на въпроси: — Не знаем точно, сигурно след седем дни... Не ме посрещай... Аз знам, ще намеря... Не, не ме посрещай, сама ще намеря... Какво, какво?... Върна ли се? — И няколко пъти настойчиво, отчаяно повтори: — Не, не, забранявам ти... Не... Не искам, не... — А после отново: — Мамо, мамичко... Мамо!...

„Прекъснах я“ — помисли Артемиев, като чу как дрънна слушалката о вилката.

Таня се върна в кухнята, притихнала, зашеметена. Той не поиска да я разпитва. Онова, което беше чул, беше достатъчно, за да разбере: нищо хубаво. Той чакаше, а тя веднага щом влезе, се отпусна на столчето, седеше и мълчеше, дишайки тежко, сякаш след дълго и трудно вървене.

— Погребали баща ми — рече най-сетне тя — миналата година, а брат ми бил убит по-миналата. Мама живее сама. Каза ми: няма да ме познаеш! Защо да не я позная?

— Ех, променила се е, остаряла е, това сигурно е искала да ви каже, да ви предупреди отнапред.

— Да, разбира се — съгласи се Таня и тревожно вдигна глава. — Но защо пък, защо да не мога да я позная?

Тези думи я безпокояха и я плашеха.

— А мъжът ми е жив — рече тя, след като помълча, — аз дори не разбирах отведнъж, когато мама каза: твоя Николай е тук, в Ташкент. Чак после разбрах, че говори за него.

— Поне нещо хубаво! — рече Артемиев.

— А какво хубаво има? — рече разсеяно Таня.

— Па макар и това, че е жив. Все пак по-добре, отколкото ако беше убит! — рече сърдито Артемиев.

— Да, разбира се, разбира се — отново покорно и разсеяно се съгласи Таня. — Добре, че не е убит. Мама каза, че никъде не е бил. — И изведнъж, като вдигна очи към Артемиев, попита: — Тогава какво да правя сега, когато пак замина на фронта, да му изпратя ли своя атестат там, в Ташкент.

— За атестата, това са женски глупости! — рече Артемиев. — Атестата ще изпратите на майка си.

— Добре, нека са женски глупости, а вие не можете ли да ме разберете? — попита със злобно отчаяние в гласа си тя.

— Малко ли хора има в тила — рече Артемиев. — Сам фактът не говори още нищо.

— А все пак можете ли, или не можете да ме разберете? — повтори настойчиво тя.

— Мога да ви разбера — рече той.

„Да, аз съм жена, жена, аз съм нещастна жена — искаше й се да викне, — но все пак искам щастие, а не мъж в тила, който само с това е добър, че е жив! Да, може би той е останал там, в тила, просто защото



така му се е случило. Но баща ми е умрял, брат ми е убит, а той не е бил нийде и аз узнах всичко така неочаквано, само преди една минута, и не мога да мисля за него, като забравя за тях, и не мога да повярвам, че не е бил нийде само защото така се е случило, и ми е странно да си представя, че трябва сега да се радвам и да отида при него, щом ми е мъж и щом е жив, жив, защото не е бил нийде. И за това викнах: «не» — когато мама каза, че ще ме посрещне заедно с него. И не мога да си представя, че пак, както преди войната, ще легна с него в едно легло. И не мога да ви обясня всичко това. Никому не мога да го обясня. А още по-малко на вас.“

— Много ли обичахте баща си? — попита Артемиев.

— Да, много. Повече от всичко на света! — рече тя.

И това беше истина, макар да не мислеше сега за това.

— А знаете ли как аз обичах баща си! — рече Артемиев. — Когато той умря, първите шест месеца не можех да гледам неговото стругче, което беше прикрепил към прозоречната дъска. А после едно след друго, война след война — и забравих, свикнах и дори почти не си спомням. Сякаш е в реда на нещата, че го няма. Така ще бъде и с вас. Колкото и да сте го обичали, все едно ще бъде.

„Ех, защо ме утешаваш?! Защо ме утешаваш ти? Да не би на тебе самия да ти е по-добре? — помисли Таня, като изпитваше към него горчива благодарност. — Аз поне отивам при мама. А ти изобщо нямаш никого. И сам вече си на два пъти ранен, а на третия — ще вземат и ще те убият! Ще отлетиш утре на фронта, а в други ден ще те убият. Много просто. Така става. Ще те убият — и край!“ — повтаряше си упорито тя, макар цялото ѝ същество да се съпротивляваше на тази толкова проста и обикновена по време на война мисъл.

— Поседете тук, ей сега ще дойда — рече Артемиев, който, без да дочака отговор, не знаеше да се радва ли или да се страхува за нея, че тя седи, мълчи и не плаче.

Той излезе, а тя почти веднага, щом излезе той, заплака. Стана, приближи се до окачения на стената стар часовник с топузи и с шум дръпна единия топуз за синджира. Но махалото при все това не се залюля, часовникът не тръгна и в кухнята стана отново тъй тихо, че тя заплака от тази тишина...

Но когато Артемиев се върна, тя вече не плачеше, а стоеше до масата и завиваше обратно в хартията всичко останало от вечерята.

— Ще вървим ли вече? — попита тя.

— Да, трябва да слизаме.

— Къде да сложа това?

— Засега го вземете в ръце — отговори той, но когато преминаха от кухнята в антрето и се облякоха, той се отпусна на едно коляно и развърза сухарната ѝ торба: Дайте го тук, ще влезе.

— А не е ли по-добре да го разделим наполовина? Нали ще летите?

— Летенето не е пътуване — рече весело той, като дръпна от ръцете ѝ пакета, пхна го в торбата и като я завърза, метна я на рамото си. — А наполовина ще разделим вашия тютюн. Вие, виждам, сте слаб пушач, две на вечер, а моите няма да ми стигнат до утре заранта.

Тя се разбърза, бръкна в джоба на шинела си да вземе цигарите, но той я спря.

— После, на гарата.

До самата врата беше сложена раница, която не беше тук, когато влязоха.

„Ето, значи, за какво е излязъл — помисли Таня. — Стягал е нещата си“ — и гласно го попита:

— Със себе си ли я вземате?

Той не отговори, сигурно не чу.

— Дайте поне данося това — рече Таня. — Че моята торба е тежка. Леля Поля ме накара да взема всичките ви консерви.

Той я погледна, после погледна раницата, искаше, изглежда, да каже нещо, но не каза и като претегли на ръка раницата, подаде я на Таня.

Раницата беше съвсем лека и тя я праметна на едното си рамо, също както Артемиев нейната торба.

— Почакайте, не съм загасил лампата в кухнята — каза той, когато бяха вече на стълбището, влезе в квартирата и след минута се върна.

„Няма да му върви“ — помисли Таня, не защото вярваше в тези неща, а защото така винаги казваше майка ѝ, и това като безмислена тревога беше останало в паметта ѝ за цял живот.

— Загасих я — рече той, като щракаше с ключа. — Инак щеше да гори до края на войната.

Таня, естествено, разбираше, че той се шегува, че утре или в други ден тук щеше да дойде старицата, за която беше ѝ говорил, да почисти квартирата и щеше да загаси забравената лампа, но в самата тази невесела шега на човек, свикнал със самотата, имаше нещо, което я порази неприятно. Стори ѝ се, че ето, също така спокойно и просто, както, без да мисли за връщането, заключи сега квартирата си, той ще изпрати и нея до влака, ще я настави на добро място, ще помаха с ръка през прозореца и веднага ще я забрави завинаги. Да, тъкмо така ще стане. А защо пък трябва да бъде иначе?

На гарата, когато с помощта на дежурния помощник-комендант намериха и заеха място във вагона и като оставиха там на грижите на съседите сухарната торба отново излязоха на перона, Артемиев ѝ подаде своята раница и рече:

— Ще я вземете със себе си, нали?

— Защо? Какво е това? — попита учудено тя.

— После ще видите.

— Все пак какво има в нея? — отново попита тя, като все още не вземаше от ръцете му раницата, по вече смътно се досещаше какво може да има.

— Събрах нещата на сестра ми. Дойде ми наум, когато седяхме заедно. Тя има малко неща, нищо особено. Но може да ви послужат. Ех, ушийте си там нещо, изобщо не знам. И тя не беше едра.

На Таня ѝ се искаше да викне, че нищо няма да си ушие и че нищо от това никога няма да облече, но се побоя да не го наскърби и замълча.

Но той беше се отнесъл към тези неща сигурно по-просто и по-умно, отколкото тя мислеше, и като почувствува колебанията ѝ, рече:

— А ако не искате, недейте! Просто ще ги смените като стари неща за ориз. Ще нахраните майка си и себе си също... Ако мислите, че тя там живее хубаво, лъжете се. Вземете.

И тя взе, и сигурно още цели десет минути, почти до самото тръгване на влака стоя срещу Артемиев на перона с тази раница в ръце. Гледаше го и мислеше колко добър човек и действително истински, безкористен другар е той, дето съвсем не се интересува от нея като жена. А тя не заслужава такова добро отношение от негова

страна. И много добре, че влакът ще тръгне и всичко това ще свърши. Там, в квартирата му, тя за минута се беше уплашила не от него, а от себе си самата, от силата, с която нещо я беше потеглило към него. А сега на перона чувството на страх изчезна с оная безвъзвратност, за която напомняше съпроводителката на вагона, като за трети път вече повтаряше едно и също. „Изпращачи, напуснете вагона. Пътници, моля, качете се!“

Той беше изпращач, а тя беше пътница. И той сам ѝ напомни за това, като я потегли за ръкава към стъпалото на вагона.

— Качете се!

И подкрепена от силната му ръка, тя скочи на стъпалото, измъкна в последния миг отведнъж от джоба си и му подаде смачкания пакет цигари и смутено му се усмихна.

И Артемиев, който целия ден и цялата вечер, и даже преди минута само съвсем не мислеше за това, с учудване видя изведнъж промененото ѝ лице. „Ето на — помисли си той, — че кога стана то и нима става?“

А после това лице изчезна и се появи смътно още веднъж в замръзналата мъгла на бавно движещия се прозорец и отново изчезна, и у него, вече не за първи път в живота, възникна мъчителното чувство, че покрай него безмислено и неудържимо е минало собственото му щастие, което той пак не е познал и е взел за чуждо!

„Дявол го знае, защо досега нито веднъж не обикнах истински една сваястна жена! Просто някакво проклятие!“ — помисли той, като за нещо вече обичайно и непоправимо и се спря пред вратата на гарата до един заскрежен, олющен, най-вероятно счупен автомат.

„Ами ако изведнъж излезе, че все пак работи, ще телефонирам“ — намисли си той. И като извади бележника си, потърси телефона, който му беше дала Надя.

Автоматът излезе редовен, монетата звънна и падна долу, а в притиснатата до ухото ледена слушалка се чу ниският, уморен, а може би просто сънлив глас на Надя:

— Слушам.

— Аз съм — рече Артемиев.

— Чаках да ми телефонираш — рече Надя. — Изпрати ли вече в Ташкент своята докторка?

— Да.

— Бях при мамичка, съвземах я с валериан. Затова знам всичко. И реших, че ти или ще ми телефонираш веднага след тръгването на влака, или никога вече няма да ми телефонираш.

— А научи ли кога тръгва влакът?

— Научих, не ме домързя. Значи, изпрати я?

— Да.

— Тя днес дала на мама и татко да се разберат. Аз почти веднага след нея отидох, та ми се оплакаха. Сербез жена! Дори й завиждам...

Той не отговори нищо. Мълчеше. Не искаше да говори с Надя за тази току-що заминала мъничка жена.

— Павел...

— Да.

— Защо ми телефонира?

— Заминавам.

— За дълго ли?

— Не знам.

— Има ли още време?

Той погледна часовника си.

— Има, но малко, след два часа и няколко минути трябва да се явя пред началството.

— Ела. Горки, четири. Квартира шест.

— Струва ли си?

— Не си струва. Но все пак ела. Ще си поприказваме. Ще ти дам да пиеш чай. Само имай пред вид, че чаят ще бъде без захар — усмихна се тя в слушалката. — Изслушах оплакванията, но захарта не взех, нека сами си я ядат! Не обичам краденото. А ти сега не си краден нали? Инак не трябва. Бог да ти е на помощ.

— Не съм краден. Няма от кого.

— За някогашната любов нали няма да приказваме?

— Няма.

— Тогава ела. И аз не искам да лъжа. Омръзна ми. И няма смисъл.

Той окачи слушалката, извади от джоба си смачкания пакет цигари, намери една здрава, запали и помисли:

„А дали не е по-добре да не отивам все пак?“ — макар вече да знаеше, че ще отиде.

[1] Атестат — в Съв. армия, документ за парично и вещеве доволствие. ↑

## ПЕТНАЙСЕТА ГЛАВА

Синцов се заобръща и се събуди със същата мисъл, с която беше заспал — за Серпилин.

В землянката беше както преди сам. Никой не беше се върнал още. Като прошумоля в сламата, той се обърна от гръб настрани, повдигна ръкава на памуклийката си, погледна трофейния си със светещи стрелки часовник — подарък от батальонните разузнавачи за Седми ноември в Сталинград. Осемнайсет часа; значи, въпреки миналата безсънна нощ, беше спал само два часа и беше се събудил по-рано, отколкото трябваше.

Че Серпилин е тук, в армията, началник-щаб, той узна още снощи, щом пристигна от фронтовия офицерски резерв в северозападния участък на стисналия немците обръч. Преди настъплението, очаквайки бъдещите загуби, бяха натикали предварително половината от резерва по щабове на армията, за да бъде под ръка. Вчера тук, в землянката, дето след като бяха изпълнявали през деня разни, каквито дойде, щабни поръчения, се събраха да нощуват още неполучилите назначение офицери, той веднага чу името на Серпилин. Чу и попита не е ли оня Серпилин, който беше командувал дивизия при Москва.

Когато му потвърдиха, помисли, че ще е добре да се види с него. Само че въпросът беше кога? Преди започването на настъплението началник-щабът на армията при всичкото си желание не може да се занимава с тебе. И защо да ходиш при него? Да го молиш по старо познанство да задоволи ходатайството ти и да те изпрати от своята армия обратно на брега на Волга, в 62-а, където си воювал преди да отидеш в болницата? Но да моли за това, след като е дошъл в разпореждане на друга армия, е късно. Когато спомена за това оня ден на фронта, там не го взеха под внимание, пошегуваха се, че сега е безразлично: когото, където да пратят, в края на боевете така или иначе ще се съберат от разни страни на една педя място, в Сталинград.

На война изпълнението на лични желания става по изключение. И който не е свикнал с това схващане за нещата, ще му бъде тежко.

Така вчера отпъди от себе си мисълта за среща със Серпилин и почна да се вслушва в общия разговор за предстоящите назначения. В армията преди настъплението имаше комплект офицери и всички събрани в землянката се намираха в еднакво положение: стояха в тил зад някого, който може още първия ден на настъплението да бъде убит или ранен. А кой зад кого — не се знаеше. Загуби при настъплението трябваше на първо място да се очакват между ротните и батальонните командири. За това приказваха.

Между събралите се вчера в землянката само един лейтенант не беше воювал, беше дошъл направо от школата. Той, както му се полагаше по щат, се горещеше: „Ако ще във взвод, само по-скоро.“ Всички останали идеха от болниците след раняване. Но и те се изказваха в същия дух: стремяха се към командни длъжности, в батальон или рота. Проявяваше се общото настроение — по-скоро да доунищожат немците в Сталинград. И ако някой не беше напълно искрен, като казваше, че не иска да остане в щабове, не всекиму можеш да влезеш в душата. Тук играеха роля и характерът, и предишната длъжност, и онова, което беше заседнало в паметта на човека през последната минута на боя преди раняването.

Ала на думи никой не отиваше против общото настроение. И Синцов също, когато го попитаха, отговори, че иска да отиде в батальон, макар за себе си да мислеше преди това, че ако го назначат в щаб на полка, няма да възрази: тъй или иначе, зад гърба си имаше четири ранявания. Ако го пратят обратно в развалините на Сталинград, там където бе воювал, тогава само в батальона му, и никъде другаде. А ако ще е наново — може и в щаб на полка. Изобщо където го пратят.

Такива бяха мислите му вчера. А днес, преди три часа, когато се връщаше от 111-та дивизия, където бе завел попълнението, изведнъж видя Серпилин.

От щабната землянка изскочи командувачият армията и едва не налетял на козируващия, замрял Синцов, отиде при колата и отвори вратичката. Подире му от землянката изтича Серпилин само по рубашка и като го настигна вече до колата, застана мирно — с ръка до калпака и каза нещо. Какво, Синцов не чу.

— Все едно, както е заповядано, така постъпвай! — рече командувачият и тури крак на стъпалото.



Но Серпилин не се отдръпна, а продължаваше да стои съвсем близо, като пречеше на командувачия да седне в колата. Синцов чу познатия му висок глас.

— Слушам! Но ще доложат мнението си във фронта.

— Тогава смятай, че не сме се сработили — рече командувачият, като вдигна глава и погледна Серпилин в очите.

И по лицето му се виждаше: чака Серпилин да помисли и да каже нещо друго.

Но Серпилин мълчеше и продължаваше да стои изпънат, само едва забележимо помръдна плешки от студа.

Навярно командувачият не прочете на лицето му онова, което очакваше да прочете, и като изломоти нещо ниско, вероятно изпсува, тежко седна в колата, загърна се с полата на бекеша и с трясък затръшна вратичката пред носа на Серпилин, който не помръдна от мястото си.

Колата потегли, като плисна от задните си колела струя мръсен сняг върху ботушите на Серпилин.

Серпилин удари ботуш о ботуш, още веднъж пошава с мършавите си плешки под рубашката, рязко се обърна и минавайки покрай Синцов, без да го вижда, тръгна към земянката си.

В хромови ботуши, със здраво пристегнатата с колан рубашка, той се видя на Синцов по-слаб, по-лек и по-млад, отколкото преди. Конското му лице беше непокорно вирнато, а на костеливата му буза играеше злобно една буца. Тази упорита буца на костеливата буца изведнъж напомни на Синцов, че Серпилин е половина татарин. Някога, в четиридесет и първа, в нощта преди пробива от обкръжението, Серпилин неочаквано бе заприказвал с него за детството си. Защо? Кой знае защо. Може би си бе спомнил тогава детството, защото си бе помислил за смъртта?

Платнището, което Серпилин дръпна рязко, когато влизаше в земянката, още се люлееше и Синцов продължаваше да стои и да гледа подир него това още люлеещо се платнище. На война човек има също своята първа любов. И за Синцов такава любов беше Серпилин, защото първата среща с този човек тогава, в четиридесет и първа, възобнови вратата му в себе си и във всичко онова, без което не му се искаше да живее.

„Аз помня оня миг чудесен“... — помисли той, усмихна се, защото беше смешно да мисли така за познатия генерал, и тръгна да докладва пред началството, че попълнението в 111-та е закарано.

След като доложи и не получи други поръчения, той дойде тук в землянката и легна на горните нарове. Мисълта за Серпилин не му попречи да заспи, но сега, когато се събуди, не му излизаше от ума. Впрочем, сега това беше вече не мисълта за Серпилин, а предизвиканите от срещата мисли за самия себе си. Животът му през изминалата четиридесет и втора броеше две болници, в началото и в края, три месеца в тила на курсове за младши лейтенанти — след първата болница, и седем месеца война, преди втората болница. Той има късмет да воюва всичките седем месеца в една дивизия: пристигна в началото на май, когато настъпиха срещу Харков, а си отиде поради раняване в началото на декември от Сталинград; батальонът заемаше развалините на три къщи, отпред, на четиридесет крачки, бяха немците, а отзад — Волга, зад която, както е известно, няма земя.

Кой пръв каза това, не се знае, но изобщо така беше, отговаряше на настроението. Тази земя, по-точно покриващите я снегове, той видя на отсрещния бряг, когато дойде в съзнание при прехвърлянето на ранените от шейните в колата. Снеговете бяха неизгладени, бели, нашарени от калните разклонения на пътищата. Раната беше от куршум, който го беше пробол от единия до другия край в хълбока, почти на същото място, както и първата, в началото на войната при Бобруйск и пак не тежка, но с голяма загуба на кръв. Немците бяха обкръжени вече трета седмица в Сталинград, краят им изглеждаше близък и му се искаше да довоюва дотогава, командувайки своя батальон. Искаше му се, но не би.

Всичките седем месеца, от самото начало, беше воювал не само в една дивизия, но и в един батальон, и беше минал в него всички възможни офицерски длъжности: командувал взвод, рота, замества батальонния командир, отново командувал рота, беше и адютант, и началник-щаб, и пак замества убития батальонен командир, докато дойде нов. И най-сетне, два месеца преди раняването си, замени и този новия, когото също убиха и стана за пети път батальонен командир, ако се брои от майските боеве.

Обичаха ли го в батальона? Всеки случай, без да чакат заповед, сами бяха го измъкнали ранен от огъня. А това е по-силно от всякакви

думи. И неговата благодарност към хората беше част от тъгата по батальона му.

Най-главното в съдбата му през войната се реши още през четиридесет и първа, в онази октомврийска нощ на последното му свиждане с жена му, когато ѝ каза, че ще отиде да воюва с какъвто ще да е чин и въпреки всичко. И както каза, така направи.

А по-нататък пред него вече лежеше простият и страшен войнишки път: да върви и да убива немците дотогава, докато не убият или ранят него самия.

И той тръгна по този път. Не забрави, че е почнал войната като журналист, като политрук, като човек с партиен билет в джоба на рубашката. Не забрави и това, че не е късал и не е изгарял този билет и че когато хората не му вярваха, извършваха спрямо него несправедливост, с която имаше сили да не се помири. Той излезе от строя и легна на операционната маса през декември при Москва — една седмица, след като бяха откарали в болницата Малинин, легна, без да научи, че ако беше останал още месец в строя, в същата част, тази несправедливост щеше да рухне също тъй внезапно, както беше възникнала. В душата му понякога избухваше гняв против тази несправедливост, но той, без да чака справедливост, воюваше с какъвто чин се случи и това не му позволи да се ожесточи. Всеки ден до него умираха добри хора, които се надяваха не по-малко от него да живеят, умираха и това беше само по себе си такава чудовищна несправедливост, че като ги гледаше, той не намираше сили да мисли за себе си. Или имаше достатъчно съвест да не мисли. И едното, и другото, когато както се случи.

Но в болницата, слава богу, се оздравява по-често отколкото се умира, и животът, взел своето, напомняше за всичко, което беше в него, в това число и за обидите.

Той написа от болницата едновременно пет писма и получи три отговора.

На писмото до частта — „Какво става с моя партиен въпрос?“ — отговор не дойде.

От Чита, където писа на братовата си жена по номера на неговата войскава част преди войната, също не отговориха.

За това пък на прякото питане за жена му отговор дойде неочаквано бързо. Един батальонен комисар с нечетливо презиме му

съобщи, че за Артемиева М. Т., заминала в изпълнение на служебна задача, командването на частта няма сведения.

Старецът Попков отговори с картичка, че в квартирата няма и не е имало никой, никой не е дохождал и нищо не е писал, а самият той боледува и надали ще се вдигне.

От райкома писаха, че за раняването на Малинин знаят, но самият той не се е обаждал и засега не се знае в коя болница е.

Кръгът се затвори и съдбата от никоя страна не обещавахе, че той ще се отвори.

В края на януари четиридесет и втора година, когато превеждаше в строя оздравяващите, комисарят на болницата прояви отзивчивост и предложи да му издействува отпуск за десет дни в Москва.

— Току-виж научиш там нещо за жена си.

Но Синцов разбираше, че сега няма какво да научи за жена си. Всичко, което знаеха, бяха му го вече съобщили — че нищо не знаят. А в чудото на случайната среща той не вярваше. Още повече, че веднъж тя беше станала. Да пътува с прехвърляния четири деноноция от Курган до Москва и толкова обратно, за да прекара само два дни в Москва — какво щеше да види там?

Имаше наистина в главата му една мисъл, свързана с Москва: да се добере до старата си редакция. Но къде е тя сега, в Москва или нейде в някой влак, кой я знае? И ако я намереше, за какво да приказва и какво да иска? Щом на предната линия, въпреки боевете, ордена и застъпничеството на Малинин, не намериха за необходимо да го възстановят в партията, какво ще направят в редакцията? А просто да се настани, да поиска да го вземат за какъвто и да е, дори за коректор, само да е в редакцията — такава мисъл, макар и да му мина, вече не можа да надделее. Той изпитваше сега войнишка ревност към своята предишна професия. Макар когато четеше вестниците, да разбираше: невъзможно е да опишеш в тях всичко, което виждаш на фронта — все пак мълчаливо сравняваше онова, което беше видял, с онова, което пишеха и се ядосваше, когато срещаше измислици. Хората, както и преди войната, пишеха различно: едни не губеха срам, а други, види се, никога не бяха го имали.

Вместо за Москва поиска да му дадат отпуск за града. Комисарят повдигна рамене и му даде, а курганският градски военен комисар, при който отиде направо от болницата с молба да го зачисли в курсовете за

младши лейтенанти, не мисли дълго. Курсовете не са от тези заведения, където човек може да изклинчва от войната. Четири месеца, че и по-малко, с храна по втора норма — и готово, ти си обучен, върви, където стрелят, поемай взвод! Синцов беше по схващането на военния комисар подходящ човек: старши сержант с опит от боевете, с орден „Червена звезда“, раняван, на това отгоре с образование. Такива хора не се изпускат от курсовете.

На деветдесет и петия ден от учението ги пуснаха предсрочно, строиха ги, поздравиха ги с произвеждането им младши лейтенанти, дадоха им предписанието в ръцете — и на фронта. Готвеше се настъпление при Харков и предната линия искаше предварително резерви; лейтенантският живот през дните на настъпление е кратък — средно от влизането в боя до раняването или смъртта девет денонощия на човек.

Решението си да отиде на курсовете взе, защото в душата си смяташе, че е способен на нещо повече, отколкото правеше досега. Курсовете му откриваха път към това, а войната потвърди, че бе действително така.

Настъпваше срещу Харков, командувайки взвод, а вече след три седмици извеждаше от обкръжение батальон, защото когато една бомба изби всички, които бяха на командния пункт, тъкмо той, въпреки единствената си звездичка на петлицата, изведнъж се оказа най-старши от всички останали живи лейтенанти.

Може би тук се прояви войнишкият опит, а може би отдавна набралото се безпоощадно ожесточение против фашистите, които отново ги гонеха по откритата степ, както кучета зайци. Някому в тези минути би липсвало това ожесточение, но него го обхвана, целия го хвърли на земята наблизо до забравената от някого противотанкова пушка и му заповяда да лежи и чака, и натисна спусъка не по-рано и не по-късно, а овреме, и запали немския танк пред очите на отстъпващия батальон.

Това превъзходство в боя, когато при равни права тъкмо този, а не друг взима командата над останалите, възниква от най-прости и очевидни за всички неща. От това, че си запалил танк. И от това, че когато фашистите вече са престанали да стрелят, а сврелите се в земята хора още не са забелязали това, ти пръв си се изправил в целия си ръст. И от това, че на неоседлан кон си препуснал към оттеглилите се вече

от позициите артилеристи и си ги убедил да обърнат оръдията и да дадат залп по танковете на хоризонта, и те са те послушали, и единият танк се е запалил, а другите са избягали. И от това, че в ужасната за тебе и за всички минута на лицето ти не е бил изписан ужас и са забелязали това; и гласът ти не е бил прегракнал, а си е останал глас, и ти си дал най-обикновена команда, за която в по-малко тежка минута би се досетил всеки, но в онази минута си се досетил ти. Е, разбира се, необходимо е било още, докато си правил всичко това, да не те убият и да не те ранят.

Така от средата на останалите живи за няколко дни и седмици се раждат командири, способни на нещо повече, отколкото са мислили за тях по-рано.

Младшият лейтенант Синцов изведе оттатък Дон при другите части на дивизията половината батальон и още стотина придошли с оръжие и без оръжие хора.

Пристигналият от щаба на дивизията капитан пое батальона, а младши лейтенант Синцов пое в същия батальон първа рота. Той си оставаше още младши лейтенант, но да се даде сега под негова команда по-малко от рота би било нецелесъобразно; това знаеха и другите, знаеше го и самият той.

Дивизията, която бе отстъпила от Харков и се беше била до последна възможност, докрай, беше отведена за попълнение в тила, а после в средата на септември, когато всичко висеше на косъм, беше хвърлена през Волга в централната част на Сталинград. Тя и досега все още воюваше там, между поименно известните му на него, батальонния командир от тази дивизия, развалини на къщите, от къщата във формата на „Г“ на левия фланг, до кръглата — на десния.

Тя беше негова дивизия, а той беше неин батальонен командир, защото в нея окончателно бе намерил своето място във войната и себе си самия. В нея под обстрел измина по брега три километра натам и обратно, за да получи своя орден „Червено знаме“. В нея получи и чин лейтенант и старши лейтенант. И също в нея като отличил се в боевете влезе отново в партията с препоръките на хора, които не бяха го познавали преди пристигането му в дивизията, но бяха го видели под огъня и значи го познаваха по-добре от родната му майка.

Един от тях, Шавров, командир на полк по длъжност и връстник на Синцов по години, го убеди да напише в автобиографията си

изречението, което, без да го отдалечава от истината, в същото време не объркваше работата: „Изгубих партийния си билет, когато се намирах в обкръжение.“

Синцов му беше разказал всичко и Шавров вярваше на своя батальонен командир до дъното на душата си, но в отговор на възражението му, че е по-добре да пише подробно, всичко както е било, отсече:

— Искаш да създадеш на тези, които проверяват, още година работа ли? Ако доживеем до победата, ще докажеш всичко на всички. И стажа си ще възстановиш. А ако не разчитах да доживееш, пиши, за да ти бъде чиста съвестта, всичко както е било, и го сложи в медальона. И ако някой, след като го прочете, и в смъртния медальон не повярва, той е подлец!

Синцов не сложи нищо в медальона, но грубите приятелски думи на Шавров изведнъж обърнаха в душата му и наместиха с изпукване изкълченото, което някога се бе опитал да направи Малинин, но не бе успял, а може би не бе съумял да го намести тогава, в четиридесет и първа, когато още не беше излязло решението да приемат отново без разтакавания в партията онези, които са се отличили в боевете.

Сега му предстоеше да служи в нова, още неизвестно каква част. Щом изскочиш от армейската болница по-нататък на произвола на вълните, започвай всичко от нищо. До какви само хитрости не прибегват хората, до измама, до каквото щещ, само да попаднат обратно в своята част. Види се, все пак силно е това желание — да живееш и да умреш между онези, с които си свикнал в боевете. И обикновено всичко е напразно: кой където попадне!

Разбира се, войната е голяма, това е вярно, и гълта много хора, днес тук, утре там... И се налага да се взимат с шепи и да се пъхат там, където е по-рядко. Това е ясно. Но обидно е, когато могат да го направят, а не го правят! Свикнали са да не се замислят върху чуждите желания: ами ако са изпълними? А това и на фронта не е излишно. Човекът не е клечка кибрит, за него не е все едно в коя кутийка ще попадне. И желанието му беше от просто по-просто: да воюва в Сталинград докрай в батальона си. И този край сигурно не е вече далеч. Може би още седмица — и толкоз.

А после какво? Тишина ли?... Трудно му беше да си представи, че в Сталинград може да настъпи тишина. Тишина между две

нападения е познато понятие. А тишина изобщо...

Той още веднъж се обърна на наровете, усетил идещия от стената студ.

В Сталинград, както повечето офицери от полка, ходеше с ватени панталони, с кожухче и къса войнишка памуклийка върху него. Така беше по-удобно и да притичва, и да пълзи по тесните съобщителни ходове, по изровените под основите дупки като къртичини.

Така по памуклийка бе ранен, когато по навик притичваше през едно открито място, през което беше притичвал трийсет или четирийсет пъти преди това. А кожухчето си остана да лежи там, на одъра, в зимника на къщата, в щаба на батальона.

И снощи, когато му заповядаха да закара попълнението от мястото на разтоварването му в 111-та дивизия, съжали за кожухчето. Призори хвана студ под трийсет градуса, с вятър; докато водеше колоната, измръзна до кости. И сега, като се обръщаше и чувствуваше студената земя, отново помисли за същото — за оставеното в Сталинград кожухче.

Ако беше жив Селезньов, ординарецът му, нямаше, разбира се, да забрави, щеше да облече ранения с кожухчето за из пътя. Но Селезньов падна убит пред очите му. Пълзеше насреща му, за да му помогне, чукна го куршум под края на каската, легна, както пълзеше, изпружил голи ръце без ръкавици. Подраска по снега — и затихна...

В землянката влезе някой и като изпъшка и се разтъпка, за да се стопли, почна да шари с ръце по масата, после изпсува и попита:

— Няма ли никой?

— Има — рече Синцов.

— Няма ли кибрит?

— Запалка.

Ръката напипа в тъмното ръката на Синцов и взе запалката.

— За другите работи моторчето — рече влезият, — а за нас им дожаля! — И като щракна със запалката, запали поставената на масата „катюша“. Над сплеснатата снарядна гилза се издигна тясното острие на пламъка.

Дошлият, без да се съблича, приседна и хвърли на масата шапката си. Сега Синцов го позна. Беше един такъв като него старши лейтенант, в миналото също батальонен командир. Снощи казваше, че бил пристигнал тук пръв, от пет дни вече, а все още бил без



назначение. Сега на светлината се виждаше добре кръглото му женско лице с дебели червеникави мустаци. Мустаците бяха толкова големи, че изглеждаха залепени като на артист.

— Запалката — рече Синцов.

Мустакатият повъртя запалката в ръката си и без да става, я хвърли към него. Синцов я хвана във въздуха и я пхна в джоба на памуклийката.

— Добра запалка — рече мустакатият. — Трофейна ли е?

— Войниците я направиха — рече Синцов и отново си спомни за своя ординарец Селезньов: запалката му беше подарък от него.

— В отбрана ли бяхте? — попита мустакатият.

Въпросът беше глупав — в настъпление човек няма кога да се занимава със запалки — и Синцов не отговори.

— Потръгна ми днес — рече радостно мустакатият. — В три дивизии ме пращат — и ни един познат човек. А днес в 111-та занесох писмо — и се натъкнах право на своя бивш командир, генерал-майор Кузмич.

Синцов беше днес в същата 111-та дивизия и също беше видял този генерал с фамилно име, което приличаше на бащино, и дори беше отговарял на въпросите му. Но сега не му се поддържаше разговорът по създалия се през време на войната навик: докато ти се мълчи — мълчи.

Но мустакатият нямаше и нужда да поддържа разговор с него.

— Сега ще съм като писано яйце — весело продължи той. — Загатнах на генерала да ме вземе при първа възможност като стар познат при себе си. Лятос, преди раняването ми, той командуваше нашата дивизия на Южния. А ти къде беше лятос?

— На Югозападния — обади се неохотно Синцов, като се замисли отново за своя батальон.

— А къде стояхте, какво правехте?

— Същото, което и вие: бяхаме от немците — рече Синцов, като се усмихна на думата „стояхте“.

— А ние не бяхаме.

— Тогава, значи, и ние не сме бягали — рече Синцов. — Значи, заповед двеста двадесет и седем не се е отнасяла до нас и вас.

— Да, тежка заповед беше — въздъхна мустакатият.

Но Синцов в душата си не се съгласи с него: не заповед двеста двадесет и седем беше тежка, а тежко беше, че през юли миналата година бяхме доживели до тази заповед. Положението на фронта беше до немай къде лошо и понякога изглеждаше, че отстъплението няма да има край... Тъкмо малко преди тази заповед Синцов с очите си беше видял целия размер на нашата безпомощност, беше видял на сто крачки от себе си маршала, командувач фронта, пристигнал на предната линия да въдворява ред. Беше пристигнал с емката си всред най-голямото отстъпление, ходеше между бягащите, спираше ги, як, храбър и безпомощен. Ще се приближи, ще предума, хората ще се спрат, ще вземат пред очите му да копаят ямички, а отмине ли по-нататък, отново всички постепенно започват да се точат назад...

После право между отстъпилите възлязоха на рида „катюши“ — за пръв път ги видяха тогава. Те бяха друго нещо! Дадоха два залпа срещу немците и изведнъж ги спряха за няколко часа. Спряха ги и си заминаха. Като да ги е нямало! А привечер всичко пак запъпли. Да ти се доплаче!

А заповед двеста двадесет и седем гледаше чисто и просто истината в очите. Тя не донесе нищо извън онова, което сами бяха видели. Но постави въпроса ребром: да спрат или да загинат. Ако така върви и по-нататък — Русия е загубена!

Странно нещо, но когато четеха тази жестока заповед, Синцов изпитваше радост. Радваше се и когато слушаше за преграждащите отреди, които ще разстрелват бегълците, макар да знаеше добре, че това се отнася пряко и до него, че ако побегне, нему пръв ще забият куршум в челото. И когато слушаше за наказателните батальони също се радваше, че ще ги има, макар да знаеше: той с откъснати петлици ще се оправдава там с кръв, ако отстъпи без заповед и попадне под съд.

Сами изпитваха нужда да спрат и да въдворят ред. Затова бяха готови да одобрят в душата си каквито и да е сурови мерки, дори и за сметка на собствената им кръв.

— Слушай — рече мустакатият, отегчен от мълчанието. — Мисля, че от вчера не съм те виждал. Къде беше?

— Изпратиха ме по мръкнало да докарам попълнението.

— Добро ли е?

— Не е лошо — рече Синцов и се обърна на другата страна.

Какво е попълнението — ще покаже боят. Макар наглед като че наистина не е лошо.

През пролетта, в началото на боевете, в батальона имаше за учудване много възрастни. И макар те в действителност да воюваха не по-лошо от другите, в началото оставяха тежко чувство: защо така? Още не е свършила първата година на войната, а попадат вече войници и на четиридесет и пет, и на петдесет. При отстъплението, когато дълго не се бръснат и бялата четина на някои достига един пръст, изглеждат съвсем старци. Пък и за фронта са старци. Мигар за една година загубите са толкова големи, че вече тършуваме из раклите? Не, види се, все пак не се е стигнало дотам. Сега попълнението беше по-младо. Повечето бяха до трийсет.

Мустакатият мълча около минута, а после пусна такава партенка: уж немците завели такъв ред — ако измъкнеш трима ранени, получаващ една седмица отпуск в къщи.

— Как мислиш, възможно ли е такова нещо?

— Не знам — рече Синцов.

— На, да си отида в отпуск — каза замечтано мустакатият — да попипам жена си, да си спомня поне каква е... — И изведнъж попита: — Къде си воювал преди болницата?

— В Сталинград. — Синцов назова номера на дивизията си.

— Знаменита дивизия! — възкликна мустакатият. — А защо вчера така мълчеше!

— Ти ще ме оставиш ли да спя, или не? — попита Синцов.

— Вярно — съгласи се мустакатият. — Значи, все пак ще спиш? — и най-сетне млъкна, извади от планшета си една карта и навъсил вежди, взе да я разглежда. И тези навъсени вежди също тъй не отиваха на женското му лице, както и дебелиите, залепени мустаци.

На Синцов всъщност не му се спеше, но мустакатият с въпросите си го отвличаше от някаква необходима мисъл, от някакъв важен спомен, който вече няколко пъти му се струваше, че ха-ха ще се появи и пак изчезваше при звуковете на чуждия глас.

Чак сега, в мълчанието, изплуваха в уморената му глава изведнъж и едното, и другото: споменът и мисълта.

Споменът беше за медицинската сестра от болницата в Камишин.

А мисълта беше все същата, старата, вечната: за жена му.

Но сега, тази стара, вечна и навремени вече притъпила се мисъл, поради възникналия до нея неотдавнашен спомен беше станала остра и непоносима.

Тази медицинска сестра беше добър човек и сигурно дори повече мислеше за него, отколкото за себе си. Но абсолютно нищо хубаво не излезе от това нито за него, нито за нея, и той се чувствуваше виновен пред нея. Не биваше да отива в квартирата ѝ оная вечер след изписването си от болницата, когато тя с някаква надежда каза, че съседката ѝ по стая е дежурна цялата нощ до сутринта. Не биваше да отива и да седи с нея, да пие разреден спирт и да чака кога ще почне онова, за което беше дошъл, щом не е бил уверен, че не само иска отдавна това от жената, но е и готов за него. Изглеждаше, че е готов, а излезе, че не е.

Жената не беше по-млада от него, дори по-стара, умна, не очакваше от него никакво възнаграждение за женското си самолюбие, никаква лъжа и ненужни думи. Може би затова помисли, че преди да замине на фронта, ето тъй просто без думи ще вземе и ще прекрачи през онова, през което по-рано не беше прекрачвал. И затова още, че в болницата след една безсънна нощ беше почнал да мисли за Маша като за умряла. По-рано мислеше за нея като за жива: какво става с нея? И изведнъж почна да мисли за нея като за умряла. Мислеше така, сякаш беше получил известие за смъртта ѝ, в което не беше казано само едно: кога?

Откъде беше дошло това убеждение — не знаеше сам. Може би от предсмъртните викове на починалия съсед, а може би от тишината, настъпила след това?

Заспиваше с това чувство и се събуждаше, и гледаше как сестрата размотава бинтовете през време на превръзките. И с това чувство, когато разговаряше веднъж с нея и вече не за пръв път срещна погледа ѝ, отговори мълчаливо: „Да, разбира се. Защо не?“ И си представи как ще бъде всичко това.

И както си го представи предварително, така стана всичко до тази минута, когато тя, като разтреби мълчаливо масата и мълчаливо откри леглото, за минута отново седна на масата до него, и подпряла с длан порозовялата си от изпития алкохол мека, млада буза без бръчки, каза за убития си през четиридесет и първа година на фронта мъж, че е почнала вече да забравя какъв е бил. Каза това в оня неопределен

физически смисъл, в който е невъзможно да сбъркаш, когато седиш до жена. Знае, че ей сега ще стане близка с тебе, очаква това и иска да знаеш предварително, че когато ще бъде с теб, ще мисли за тебе, а не за оня, който е бил преди тебе.

Тя можеше и да не казва това, защото му беше безразлично. Но когато каза, той изведнъж разбра, че сега сам ще мисли за това, не за нея и нейния мъж, а за себе си и Маша, и за това, как тази жена, също като Маша отметна одеялото на верев, от едната страна и потупна възглавницата...

„Плюя на това, все едно!“ — реши ожесточено той. И посегна, и прегърна чуждите, ненужни рамене на жената, и нейната ненужна, чужда уста се поотвори, очакваща ненужната нему целувка...

Той отпусна ръце, стана, закрачи из стаята и след няколко мъчителни минути си отиде.

Сигурно на лицето му беше изписана безизходна мъка, защото жената, без да го задържа, само мълчаливо го гледаше, докато той ходеше из стаята.

Той се връщаше обратно в болницата, уплашен от необоримата сила на чувството си към Маша.

Когато два часа преди това беше вървял по същата улица, хванал под лакът онази чужда жена, него просто го влечеше към нея, както гладния към парче хляб. И мислеше за предстоящото като за нещо съвсем друго, отделно от онова, което бе имал с любимата си жена, когато любимата му жена беше жива. Но се оказа, че съвсем друго, отделно и нямащо никакво отношение към онова, което той имаше с Маша, няма и не може да има.

Той се спря, облегна се на стената на къщата и с радост, напомняща по силата на чувството ужас, разбра, че Маша е жива, че тя не може да не бъде жива, защото той не може да живее без нея. Разбра и я почувствува до себе си. Тя стоеше до него и му пречеше да се събуди в чужд креват, с чужда жена, допирайки се с тялото си до чуждо тяло.

И в следния миг, не издържал напрежението, се ужаси с опустошена душа: ами ако тъкмо сега, когато той я е почувствувал до себе си във всичките подробности на лицето и тялото ѝ, тя е умряла нейде там? И всичко останало наред с тази дива, но не излизаща от ума му догадка изведнъж му се стори неважно и глупаво: я гледай ти, кого

интересува — прекарал ли е, или не е прекарал нощта самотният мъж със също такава като него самотна жена?

Мустакатият старши лейтенант със своята тъга по жена си сега отново разчопли раната и Синцов не знаеше дали да го псува, или да му благодари. Страшно е да свикваш с мисълта, че е умряла. Но още по-страшно е може би, сподавил тази мъчителна мисъл дълбоко в себе си, да живееш с нея като че години вървиш по минно поле, без да знаеш къде и кога ще избухне под тебе.

Да, понякога, когато идат писма, ти е страшно, като ги гледаш да мислиш за парчето желязо, което ще попадне в гърдите или в главата ти и ще остави без тебе онези, които пишат и чакат. Но страшно е и когато никой не ти пише и никой не те чака, когато това парче желязо няма да лиши никого от нищо. Мъчно е да останеш сам и това прави още по-остра тъгата по мястото, с което си свикнал на фронта, по батальона, по хората, които макар и да не са така самотни като тебе, защото понякога получават писъмца от къщи, във всичко останало са равни като братя с тебе пред всичко, което им е било и ще им бъде заповядано да направят.

Ами ако все пак е жива?

Той помисли за невъзможното и нелепото: че е съгласен на най-страшен договор със съдбата, съгласен е да умре, само тя за няколко минути да бъде до него, на тези студени нарове. А после — ако ще и бомба...

От тези мисли се задъха тежко, до болка в сърцето и седна на наровете, без да вижда и съобразява, както след изведнъж прекъснат, тежък сън.

— Какво ти е? — попита мустакатият старши лейтенант.

— Нищо.

— А аз насмалко не се уплаших. Искях да те задържа, мислех, че в полусън се строполваш на пода. Много е просто. Хората, докато не спят, се държат, не оставят нервите им да се разклатят, а на сън се побъркват. Лятос моят политрук след един нощен бой заспа в окопа, покри се с платнището през глава. А след час, като се хвана, къса с нокти платнището, смъкна го, зариде, че като се хвърли на бруствера!... А вече се развиделяваше, още миг — и щяха да го очистят! Дръпнах го за краката. Питам: „Какво ти стана?“ Нищо не

помни. А в очите му сълзи. Оплаква е някого насъне, сиромашът! И на другия ден го убиха. Такъв сън е на смърт.

— А ти да не си суеверен?

— Не съм суеверен — рече мустакатият, — ама войната може да те накара да станеш всякакъв.

— Къде е жена ти?

— Сега е добре! Сега е евакуирана в околностите на Барнаул. А беше в Ростов. Когато фашистите го превземаха първия път, не се досетила да замине, а после все пак се досетила — рече весело мустакатият.

„Да, писъмцата, разбира се, се навират в очите, когато сам не ги получаваш — спомни си Синцов със свян в душата за неотдавнашните си мисли. — Но колцина още в твоя батальон нито веднъж не са получили писъмца? И колко семейства са останали там, зад немците, *не са се досетили* да заминат? Колко милиони *не са се досетили*? Да, старши лейтенантът намери точната дума.“

— Какво мълчиш? — рече му високо като на глух мустакатият.

— Извинявай, за какво ме питаше?

— Питам: къде е твоята жена?

— Не знам — рече Синцов.

Мустакатият въздъхна и погледна часовника си.

— Ще идем ли да вечеряме? Време става.

— Ще идем — рече Синцов и слезе от нарове на пода.

В землянката влязоха двама лейтенанти — единият млад, от школата, оня, който вчера по-високо от всички искаше да отиде на предната линия, другият — висок, немлад, с пречупен от куршум нос. Синцов още вчера забеляза посивялата му глава, която не хармонираше с лейтенантските петлици, гласа му — силен и в същото време дрезгав, сякаш не в гласа, а в самия човек дрънчеше невидима пукнатина.

— А мене ми трябва да отида там, където по-скоро ще спечеля орден — беше рекъл той със своя треперлив глас вчера, когато бяха приказвали за бъдещите назначения.

Някой беше отговорил:

— Където ни пратят, там ще идем.

— Аз не искам, където ще ни пратят, аз искам, където ще ми дадат орден...

Синцов не беше дослушал вчера целия разговор, беше си отишъл.

Сега, влизайки в землянката, лейтенантът с пречупения нос се отпусна на едно столче срещу приседналия до масата Синцов и каза, като разгръщаше кожухчето си:

— Тук било топло.

На широките му гърди имаше пет нашивки за раняване — и ни орден, ни медал.

„Сигурно, след наказателен батальон“ — помисли Синцов, като съпостави кадровата му стойка, възрастта, чина, наличността на нашивките и липсата на награди.

— А ти, старши лейтенанте — попита човекът с пречупения нос, като забеляза погледа на Синцов, — какво имаш от войната? Не се вижда под памуклийката. — Попита властно, като човек, свикнал да му отговарят, когато пита.

— „Звезда“ и „Знаме“ — рече Синцов.

— Много — рече лейтенантът с пречупения нос, — а у мене само тези се задържаха. — Той посочи с пръст нашивките. — Оня, който имах от гражданската, ми свалиха в трийсет и седма, когато ме прибраха. Медалът „20 години РККА“ ме отмина. А когато ме пуснаха, вместо ордени ми дадоха бележка, че са ги изгубили, и с нея отидох да воювам. А онези двата, които забодох през тази война, наказателния батальон ми ги изяде. А онова, което съм спечелил по закон в наказателния, не се смята, вместо него ми дадоха две звездички, и на това сполай: израствай отначало до четирите черти, от които си почнал! Разбра ли?

Той облъхна Синцов с мирис на водка и погледна под око младия лейтенант, с който беше дошъл.

— Какво гледаш? Своего изпих и твоего изпих, и ти казах благодаря. Още веднъж ли да ти река?

— Че аз нищо не ви казвам — рече лейтенантът.

— Ще идем ли да вечеряме? — обърна се мустакатият старши лейтенант към Синцов.

— Ще свариш — отпъди го с ръка лейтенантът с пречупения нос. — Аз разговарям с човека.

И като облъхна отново Синцов с миризма на водка, попита:

— Всичко ли разбра, или да ти обясня още?



Синцов сви рамене. Той не обичаше да разговаря с пийнали хора.

— Мога и повече да ти обясня — рече лейтенантът с пречупения нос. — Заповед двеста дваисет и седем е правилна, винаги ще казвам, че е правилна. Когато миналото лято ей с тази ръка бих другаря от военния съд — при тези думи той изпружи далеч извън кожухчето си чугунен железен юмрук, — аз се надявах на заповед двеста дваисет и седем, че ще ме пратят да проливам кръвта си в наказателния батальон, но в затвора няма да ме хвърлят. А го бих, загдето по-рано бяхме познати. По-подробно не обясних — казах: пиян бях! А не бях пиян. Разбра ли?

— Защо разправяте всичко това? — рече младият лейтенант.

— Че какво — попита предизвикателно лейтенантът с пречупения нос, — да няма тук такива, пред които не може? Това моля да ми заявите. А защо пих днес, също мога да кажа...

— Добре, пили сте — опита се да го задържи младият лейтенант.

Но лейтенантът с пречупения нос упорито замахна във въздуха с ръка и повтори:

— Мога да кажа. Защото го срещнах и се засегнах, че и досега не си е забил куршума в челото. Лятос аз го бих пред хората по мутрата, а той не се досети да си забие куршум в челото. С бита мутра и с орден ходи, и не мисли да умира...

— Виж какво ви се е доцяло, много ще чакате — изтърва се Синцов, който мълчеше упорито.

Лейтенантът с пречупения нос го погледна с почервенелите си отчаяни очи и мушна пръст в гърдите му.

— На, ти вярно си разбрал душата му. Точно така! — Каза го, сякаш се учудваше, че и друг освен него може да разбере това.

Вратата на землянката се отвори и всички се обърнаха. На вратата стоеше куриер.

— Другари командири, разрешете да се обърна! Кой от вас е старши лейтенант Синцов?

— Аз съм Синцов.

— Явете се бързо при заместник-началник щаба на кадрите. Знаете ли къде се намира землянката?

— Знам.

— Май че е дошла заявка за тебе. Ако беше само някаква задача, щяха да те викат в оперативния — рече мустакатият старши лейтенант

с някакъв яд; или завиждаше, или не му се искаше сам да отива да вечеря.

— Май че е така — рече Синцов, като нахлупи с едната ръка ушанката си, а с другата потършува по одъра, за да намери оставения там колан с нагана.

## ШЕСТНАЙСЕТА ГЛАВА

— Получена е заявка за вас от командира на сто и единайсета за длъжността батальонен командир. Познава ли ви лично генерал Кузмич? — попита заместник началник-щаба по кадрите и посочи на Синцов столчето да седне, макар че разговорът не можеше да бъде дълъг. Наоколо се суетяха.

Синцов сви рамене.

— Днес в тринайсет часа му докарах попълнение и доложих лично.

— Преди болницата били ли сте батальонен командир?

Това беше казано нито въпросително, нито утвърдително. Синцов не разбра дошло ли е, или не е дошло още неговото лично досие.

— Тъй вярно, бях.

— Нямате ли възражения, позволява ли ви здравето? — попита заместник началник-щаба без пауза, като свърза двата въпроса в един.

— Тъй вярно.

Под платнището, което закриваше входа на землянката, се провря един почервениял от студа лейтенант.

— Другарю подполковник, кого от вас да взема?

— Него — кимна заместник началник-щаба към Синцов и завъртя подписа си върху вече приготвената заповед.

Синцов вече знаеше, че пътуващият с него лейтенант е офицер за свръзка от 111-та, а по длъжност — началник на химическата служба на полка. Кой знае какво го накара да попита лейтенанта какъв е по длъжност и той трябваше да отговори, че е началник на химическата служба. Отговори и млъкна за дълго. Началниците на химическата служба не обичат да приказват, че са такива. Назначен е вече втора година — и без приложение, и без отменяване, хората на тази длъжност са запушалка за всички дупки.

— Навсякъде шетня, спасение няма — рече лейтенантът, когато колата сви по силно отъпканото широко шосе, като изпреварваше отиващите към фронта камиони със снаряжни сандъци.

— Отдавна ли е в дивизията генерал Кузмич? — попита Синцов.

— От седмица. Преди него беше Серпилин, отиде в армията началник-щаб.

— Силен ли беше дивизионният командир?

— Ако не беше силен, нямаше да го издигнат.

— А новият?

— Също е силен — рече началникът на химическата служба.

„Може и да е истина, кой го знае“ — помисли със съмнение Синцов. — Днес през деня, при първата среща, не му дойде на ум определението „силен“ за този нисичък, слабичък, с птичи ръст генерал.

„Добър старец е“ — беше помислил той тогава, през деня, когато генералът, като скърцаше по снега със старешките си измачкани валенки и ситно като пиле поклъвваше с нос въздуха, му задаваше бързо един след друг своите въпроси.

Когато Синцов доложи, че е докарал попълнението, генералът заповяда да строи хората и преди още те да са се строили, изтича при тях от землянката. Последните войници още се подравняваха, а той вече почна своята реч с не съвсем обичайни думи:

— По случай студа агитацията се отменя. Когато влезем в Сталинград, там ще поприказваме. И трябва да влезем там първи, в това е същината на въпроса за мене, за вас, за цяла Съветска Русия. Докато не влезем в Сталинград, почивка няма да има, само бой. Влезем ли — ще отдъхнем. Аз съм ваш командир, моят чин е генерал-майор, името ми — Кузмич Иван Василиевич. Ако помежду си ме наричате Кузмич или чичо Ваня, няма да се сърдя, ако е извън строя, а в строя — ще налагам за това непременно наряд.

В редиците се засмяха. Кузмич изчака да мине смеха и рече:

— Моята биография е проста: в германската бях като вас войник. В гражданската командовах полк, в тази — дивизия. Пожелавам ви същото и на вас. А сега един въпрос към вас: кои сте вие и къде сте били в боевете?

Той заситни с валенките си покрай строя и с безпогрешен усет, всеки път сполучливо, запита по избор няколко войници и сержанти къде са карали войната. Всички запитани бяха дошли от болници и бяха участвували в боеве.

Последвалите един след друг отговори: „При Москва“, „При Воронеж“, „При Тихвин“, „Имам“, „За храброст“, „Два пъти ранен“ — правеха впечатление на останалите. Редиците се стегнаха и напрегнаха.

— А които не съм питал — рече Кузмич, стигнал до средата, — нека не се обиждат. Друг път ще ги питам. Където вие отидете, там ще дойда и аз!

Строиха и поведоха войниците към хранителния пункт. Всичко отначало докрая не зае и десет минути.

Кузмич погледна Синцов и взе да го пита за същото, за което питаше войниците: къде и като какъв е воювал? Щом чу, че в Сталинград е воювал като батальонен командир, рече:

— Бих те взел, но няма къде. — И го пусна: Свободен сте.

„А сега, значи, има къде“ — помисли Синцов, като гледаше пътя и пресмяташе колко им е останало да пътуват до щаба на дивизията.

Той си спомни мустакатия старши лейтенант, който беше служил при този Кузмич на Южния фронт, и увереността му, че генералът при първия случай ще го вземе в дивизията си. Случай беше излязъл, но Кузмич взе не него, а Синцов. Какво пък, случва се всякак: случва се да е свой, а е по-добре да служи с друг. Може би така е и с този, мустакатия...

— Вие на каква длъжност идвате в нашата дивизия? — попита началникът на химическата служба.

— На длъжността батальонен командир!

— Виж ти! — зачуди се началникът на химическата служба. — Като тръгвах сутринта всички батальонни командири бяха живи и здрави. Кой ли ще е излязъл от строя?

Пътуваше и дълго още поклащаше глава. Мъчеше се да отгатне кой от познатите му хора е могъл да бъде убит или ранен в самото навечерие на настъплението.

Пътуваха дълго, насред пътя попаднаха в опашката на дълга колона катюши и беше невъзможно да ги избиколят: насреща им, откъм фронта, летяха един след друг празни камиони.

Когато стигнаха до щаба на дивизията, началникът на химическата служба влезе в землянката на началник-щаба пръв, като остави Синцов пред входа, до автоматчика.

— Ще връча писмото и ще доложа за вас.

Привечер студът беше станал още по-силен. Часовият потропваше с валенките.

— На колко време се сменявате? — попита Синцов.

Часовият не отговори. В дивизията имаше ред.

Началникът на химическата служба излезе след минута.

— Доложих за вас, вървете.

И като напъхваше вървешком във военната си чанта разкъсания плик, сигурно с разписката за връчването му, без да се сбогува, тръгна в тъмното към колата.

В землянката на началник-щаба всичко беше подредено грижливо, в ъгъла имаше не одър, а сгъваемо легло и над него килимче.

Началник-щаба кимна на въпроса на Синцов „разрешавате ли да вляза“, довърши разговора си по телефона и се изправи, мършав и дълъг, под тавана на землянката. Колкото беше висок Синцов, началник-щабът беше още по-висок.

Синцов доложи, както му е редът. Началник-щаба взе от ръцете му заповедта, прочете я, поиска личната му карта, погледна я, върна я и като свали и сложи на масата пенснето си, подаде ръка на Синцов.

— Да се запознаем: полковник Пикин. — И като се усмихна, който знае дали на ръста на Синцов, или на собствения си ръст, попита: — В строевата служба деснофлангови ли бяхте?

— Строева не съм служил — рече Синцов.

— Щом е тъй, значи, имате висше образование, военно дело сте карали един час в седмицата, за отбиването на службата звезда на петлицата — и в запаса! А ако има война, бог да помага! Така ли?

— Тъй вярно — отговори без усмивка Синцов, защото приблизително така беше: в института учеха военно дело колкото за смях на хората.

— Седнете — рече Пикин, — изложете накратко бойния си път, излишно време не се предвижда. — При тези думи той погледна под око поставения пред него отпечатан на пищеца машина лист, тоя лист беше донесъл началникът на химическата служба, и Синцов, като го погледна също под око, пестейки по навик думите, свърши в три минути.

Началник-щаба зададе няколко въпроса, които биеха в една точка. Интересуваше се какъв боен опит в настъплението има батальонният командир. Синцов отговори, че в Сталинград, когато командувал още рота, е настъпвал два дни срещу Мамаев Курган и изпреварвайки нови въпроси, додаде:

— Да си кажем правото, научихме се да държим своето, а как да вземем чуждото — засега само сме се опитвали.

— А тук ще трябва веднага да се настъпва — рече Пикин. — Ще ви пратим в трети батальон на 332 полк. Добър батальон, но без късмет. През новогодишната нощ убиха единия командир, днес втория. И пак не от много ум. Това ще бъде двоен удар по психиката на войника. На хората ще кажем, че им пращаме за батальонен командир сталинградец. Това за тях има значение. Както и за мен. А опит за настъпление ще трябва да се набира през настъплението. Повечето от нас го имат също малко. Не ви ли уплаших?

— Съвсем не. Ще направя, което мога.

— Колко време служихте с последния командир на полка?

— Седем месеца.

— Много. На какво сте свикнали с него не знам, а на какво ще трябва да свиквате тук, ще ви кажа. Вашият полкови командир майор Туманян командува полка от девет дни. Преди това беше началник-щаб в него. Изключително грамотен командир, но има един недостатък, поточно, едно заблуждение: самият толкова много уважава реда, че прекалено е уверен, че всичко, което е заповядано, ще бъде изпълнено, че всичко, което са му доложили, е истина. Като идеал е вярно. А на практика не. Не винаги чувства момента, когато трябва да натисне, а мнозина за съжаление така са свикнали. Не чакайте да ви натиска. Сами натискайте. Часът на настъплението е потвърден. — Пикин сложи ръка върху отпечатаната с пишеща машина заповед. — В 8,05 — артилерийска подготовка, в 9,00 — началото. Имате малко време. С останалото ще ви запознае Туманян.

— Геннадий Николаевич, имаш ли нещо да ми кажеш?

Синцов се обърна и се изправи. Пред входа на землянката, като придържаше с ръка платнището, стоеше командирът на дивизията генерал Кузмич.

— Аз нямам въпроси — рече Пикин.

— Тогава отивам при Колоколников — рече Кузмич. — Почнал е прекомерно да си приписва умствени способности... Началникът на артилерията ми се оплака от него: на наблюдателния пункт на полка се насъбрали артилеристи, той едва не ги изгонил. Трудно му било, виждаш ли, в такава теснотия да ръководи боя? Да не би да се готви да настъпва без артилерия, само със своята съобразителност? Ще трябва да го вразумиш.

И чак сега, като съзря Синцов, отсечено рече:

— Здравей, батальонни командирю! Пристигна ли?

— Здраве желаем...

— Получи ли назначението?

— Тъй вярно!

— Няма ли да наминете при Туманян? — обърна се Пикин към Кузмич.

— Не. Там нощува Бережной — рече Кузмич и се обърна към Синцов. — А тебе ще те взема до разклонението на пътя. Оттам до Туманян остават триста сажена... — Той погледна часовника си. — Сега имаш до сражението половин денонощие — и хората да опознаеш, и те да те опознаят. Пиши му заповедта, Геннадий Николаевич, и с бога напред!

— Вече я пиша — обади се Пикин.

Кузмич се разходи из землянката и се спря зад гърба на Пикин. Сега стоеше срещу Синцов.

— След добър момък поемаш батальона, след Поливанов... Тая заран още приказвахме с него. Излезе земляк, от Кадиевка, като мене, миньорска душа... Заранта приказвахме, а след пладне тресна изстрел — и свърши животът. Батальонът беше негов, а сега е твой. Знаеш ли какво нещо е войната? Войната е ускорен живот и нищо повече. И в живота хората умират, и във войната също, само скоростта е друга.

„Защо ми казваш всичко това? Плашиш ли ме?“ — помисли Синцов, като вземаше от ръцете на Пикин заповедта.

Кузмич сякаш отгатна мисълта му и се усмихна.

— Бабите не искат да се споменава нечистата сила, за да не я прокобят. Но смъртта не е дявол, нея няма да я прокобиш. Споменаващ ли я, или не я споменаващ, все пак страхуваш се в душата си. Или може би ти не се страхуваш? А, батальонни командирю?



И вече без да се усмихва, сериозно погледна Синцов, сякаш, питайки така, го подлагаше на последно изпитание пред боя.

— Различно бива, другарю генерал...

— Съвсем правилно — рече Кузмич. — Аз не вярвам на безстрашните, вярвам на тези, които се боят, но действуват. А не съм против това да се боиш, и аз самият се боя.

Той довърши с кратък смях вече през рамо, когато излизаше от блиндажа.

Пътуваха в емката петима. Генералът отпред с шофьора, а на задното седало, притиснали от двете страни Синцов с кожухчетата си, генералският адютант и офицерът за свръзка от 332-ри.

Генералът отначало мълчеше, но после, както изглежда, у него надви желанието да пообщува с новия човек в дивизията.

— Бях тази сутрин в твоя батальон — рече той, без да се обръща. — Парламентьорите през него отидоха при немците. За пръв път през време на войната. Подполковник, майор и тръбач с тях. И по този случай туриха пагони. Не си ли виждал пагони още?

— Не съм виждал още, другарю генерал.

— Странно — рече Кузмич. — Не съм виждал пагони от онова време, когато в Ялта давих в морето последните офицери. — И отново с учудване повтори: — Странно! Излязоха нашите от окопа в шинели с пагони. Би трябвало да се тревожа: ще се върнат ли живи? А аз гледам и мисля като глупак: наши ли са, или не са наши? Много силен е навикът: щом има пагони, значи са техни благородия!... А младите се радват. Ето моят Новиченко дори престана да си изпълнява службата, само за това мечтае, кога ще пратят пагони в дивизията.

— Че как да не се радвам, другарю генерал? — обади се весело седналият до Синцов адютант. — Красиво нещо! Мене адютантът на командувания ми каза, че може и еполети да въведат за генералите.

— А ти защо се радваш? — рече Кузмич. — Ако въведат, за тебе по-лошо! Едни еполети ще трябва да се пришиват на шинела, други — на кожухчето, трети — на памуклийката! И после да се чистят с тебешир.

В гласа му прозвуча старческа насмешка над младата суетност на адютанта.

— А немците не приеха ултиматума — рече той, след като помълча. — Върнаха парламентьорите с празни ръце.

— Това е хубаво, другарю генерал — обади се отново весело адютантът. — Нека сега мрат... А ние сме приготвили такава сила, че по-добре за тях е да се предадат.

— „Приготвили!“ — рече сърдито Кузмич. — Това да не ти е да сърбаш чорба, лъжицата приготвил, а не му дали да я поднесе към устата... Кое то бяхме приготвили, щяхме да оставим за друг път... Хорската кръв не е водица и на война.

Адютантът, търсейки съчувствие, бутна в хълбока Синцов, сякаш искаше да му каже: „Видя ли какъв своенравен е нашият старец?“ Но Синцов помисли за смъртта, която утре очакваше мнозина, и не изпита съчувствие към глупавото безстрашие на адютанта.

— Спри — рече Кузмич.

И когато Синцов вече излезе, като открехна вратичката, подаде му ръка.

— Воювай, батальонни командирю. Утре вечер ще дойда там, дето ще си...

Колата замина, а Синцов с придружаващия го офицер за свръзка сви по пътя, който водеше към предната линия. От двете ѝ страни се точеха високи купища изринат сняг. Пътят беше плъзгав, отъпкан. Ако човек не знаеше, че предната линия е наблизко, можеше да помисли, че това е широк тилов път.

— Сега още веднъж ще свием — рече водачът.

Те стигнаха до широк наклон вляво и Синцов помисли, че ще свият тук, но водачът не сви.

— Тоя път води към артилеристите на позицията — рече той. — Вдясно има още един наклон, после вляво един, и там вече сме си у нас. Натуряха артилерия на всеки щик по едно оръдие.

„Интересно, колко щика има в батальона — помисли Синцов. — Сигурно от щатния състав е останал само спомен. Все още както едно време броим по щиковете. «Бяга куршумът от смелия, смелия щик не лови!» Разбира се, не лови ни смелия, ни страхливия! Ако немците бяха ни нападнали не с техника, а с щикове, отдавна да сме ги изгонили оттатък Берлин.“

Те изминаха още сто метра и видяха нов наклон сега вдясно.

— Тук стоят катюшите — рече водачът. — Тъмнеят, виждате ли? Синцов се обърна и видя силуета на една катюша.

— Стоят до сами пътя — рече водачът. — Може да се каже станахме нахални: живеем на открито. За седмица само един разузнавателен самолет се е повъртял в небето. Или студът им влияе, или вече не могат да изкарат с определеното гориво.

— Вие какъв чин имате? — попита Синцов.

— Старши сержант.

Синцов се зачуди. Мислеше: щом е офицер за свръзка, поне ще бъде младши лейтенант.

— Имахме загуби в полка — обади се водачът. — Когато на деветнайсети ноември тръгнахме в настъпление, изгубихме малко. А после, вече през декември, завземахме една височинка, изравнявахме фронта: три денонощия тър-пър, тър-пър...

Той въздъхна, като не одобряваше това „тър-пър“.

— Офицерът за свръзка беше лейтенант, него го пратиха в рота, а мене — на неговото място.

Вятърът духаше право в лицето, Синцов разтърка вървешком с ръкавиците заледените си бузи и нос. Вещевата торба, праметната на едната ремъчка, падна в снега. Водачът я подхвана.

— Дайте да я нося аз, другарю старши лейтенант.

— Носете я, щом не ви мързи.

— Много е лека — рече водачът като претегляше торбата на ръка.

— На пехотата не се полага много.

— Трябва да ви намерим кожухче, в дивизията доставили още кожухчета за настъплението.

— Моето кожухче остана в Сталинград.

— Как тъй в Сталинград?

— В предишния ми батальон, когато се съединим, ще си го взема.

Водачът подсвирна.

— До съединяването има още доста време! — после рече сериозно: — От нашата предна позиция до центъра на града, ако мерим по права линия, има четиридесет километра. Артилеристите пресмятаха пред мене. А половината от това е открито място.

Синцов не отговори. За кожухчето каза така, защото стана дума. Разбира се, едва ли ще се срещне с предишния си батальон, това е вече лотария!

— Ето този път води към нас — рече водачът, като завиваше пред Синцов.

— Познавахте ли Поливанов, батальонния командир? — попита Синцов за предшественика си.

— Не, аз съм от първи батальон. Нашият командир е все същият от август. А в трети батальон животът е същият, но батальонните командири не се задържат.

„Те не са се задържали, но аз ще се задържа“ — помисли Синцов.

Той вече няколко пъти пред тежките боеве изпитваше предчувствие, че каквито и да са загубите с него няма да се случи нищо, и думите за батальонните командири, които не се задържали в батальона, не му развалиха настроението.

Но водачът сигурно реши, че напразно е прокобвал гибел на новия човек, и пак почна да говори за артилерията, че са натуряли както никога страшно много и тя утре „като даде подготовка, в предната позиция на немците изведнъж ще измрат всички“...

„Как не, ще измрат! Каквато и да бъде артилерията, все пак това не са щипци — не може да влезе във всеки окоп и не може да извади оттам всеки немец“ — помисли Синцов.

Пътят ги изведе в една тясна долчинка. Отдясно по снежния склон тъмнееха входовете на землянките.

Далеч напред, там, където се точеше устието на долчинката, излетя високо в небето един трасиращ куршум, а подире му сухо, мразовито изтрака откос.

— Каква тишина — рече водачът, като почака дали няма да гръмнат пак.

И действително цялата напрегнатост на околната тишина се почувствува едва сега, след този изведнъж изтракал и безследно потънал в снеговете откос.

— За командира на полка е насам — показва водачът най-близкото тъмнеещо в снега петно.

Малката землянка беше претъпкана. Най-близо от всички до вратата, откъм края на масата, седеше един майор с голяма глава и гъсти коси, с наметнато на раменете кожухче. Той обърна едрото си арменско лице с голям нос към появилия се изпод платнището Синцов

и Синцов разбра, че това е командирът на полка майор Туманян, и взе да докладва за пристигането си.

— Обърнете се към заместник-командира на дивизията — рече майорът и недоволно врътна тежката си глава към седналия в ъгъла на землянката полкови комисар с голо чело и очила.

Синцов поправи грешката си и поиска разрешение да се обърне към командира на полка. Човекът с голото чело кимна и докато Синцов докладваше и представяше документите си, понаведен напред внимателно гледаше новия батальонен командир.

Освен тези двама, в землянката около масата, плътно един до друг, седяха още трима офицери: двама млади майори в шинели с артилерийски петлици и трети един, нисък, кръгъл, в кожухче, с голям артилерийски бинокъл на шията.

Когато Туманян прегледа документите и му каза мрачно да седне, крайният от артилеристите, един тъничък майор, притискайки с хълбок съседа си, се помести и освободи на Синцов крайчеца на пръстения, покрит със слама, пезул, който заобикаляше масата. Синцов седна.

— Бережной — рече човекът с голото чело и като разбута съседите си и издаде широки плещи, протегна късата си дебела ръка. — Радвам се да видя новия батальонен командир. — Той стисна ръката на Синцов и като разбута още веднъж артилеристите с плещите си, се мушна обратно назад.

— Началник-щаба на дивизията — той кимна към телефона, като че телефонът беше самият началник-щаб — каза, че вие сте стар сталинградец. Така ли?

— Така — рече Синцов.

— Още повече се радвам — рече Бережной. — И командирът на полка се радва, само че няма навик да го показва. А това са нашите богове на войната — като завъртя глава наляво и надясно, рече той за артилеристите. — Собствени, придадени и подкрепящи. В Сталинград често ли ги виждахте при себе си?

— От сутрин до вечер — рече Синцов. — Без тях не бихме живели.

— А къде бяха вашите огневи точки? — попита артилеристът в кожухчето.

— Всичките огнени точки са оттатък Волга — рече Синцов.

Още в болницата, когато слушаше разпитванията на разни хора, в това число и на такива, които би трябвало да бъдат осведомени, той разбра, че все пак отдалеч те не си представяха добре действителното положение в Сталинград, при което още през октомври нямаше защо да се мъкне през Волга артилерия на онези тесни ивички, които все още оставаха в наши ръце.

— А връзката? Телефонна ли е?

— Телефонна.

— Не се ли прекъсваше кабела под водата?

— Прекъсваше се — рече Синцов. — Дублирахме го с ракети.

Докато се водеше този разговор, Туманян, без да му обръща внимание, се занимаваше с работата си. Позвъни по телефона, извика „двойката“, поиска някой си Илин и като узна, че спи, заповяда да го събудят.

— Тук ли искаш да го извикаш — попита Бережной.

Туманян кимна мълчаливо и като почака, рече в слушалката:

— Илин, може ли да оставите батальона?... Така. Ясно. Тогава след трийсет минути се явете при мене. А преди да излезете, повикайте при себе си ротните командири... — Той се откъсна от слушалката и погледна часовника. — За двайсет и два и четиридесет.

Туманян постави слушалката и Синцов също погледна часовника си. Двайсет и два и четиридесет ще бъде след час. Този Илин изпълнява длъжността командир на батальона, затова ще дойде тук. А когато те двамата се върнат в батальона, командирите на ротите ще бъдат събрани за първо запознаване.

Командирът на полка, види се, не обичаше да губи време, пък и обстановката не позволяваше.

— С ваше разрешение, другарю полкови комисар, ние ще си идем — рече тънкият артилерийски майор, като се измъкваше иззад масата.

Синцов стана и освободи прохода.

— Къде ще ходите, стойте — рече Бережной. — Вие сте богове, от вас нямаме тайни.

— Ще наминем при началник-щаба да уточним още веднъж едно-друго — рече тъничкият майор.

Вторият артилерист също се измъкна иззад масата. Стана и кръглият с кожухчето.

— Разрешете да си тръгна — рече той, без да влиза в обяснение на причините. И като се промъкваше покрай Синцов, добави: — С вас няма да е лошо да се видим до утре сутринта; моят наблюдателен пункт е близо до вашия.

Като изпрати с очи артилеристите, Туманян разгъна картата и започна не с въпроси към Синцов, а направо с обстановката на фронта на полка, с противника.

„Кой го знае — помисли Синцов, — може би смята въпросите за излишни. Когото бог и началството са му дали за батальонен командир в нощта преди настъплението, с него и ще воюва.“

Немците не бяха извършили смяна на частите, взетите в навечерието пленници бяха показали, че пред фронта на полка е предишният му противник — части от 14-та пехотна дивизия на немците. Зоната на отбраната се състои от три позиции — по няколко траншеи всяка. Седят вече три седмици и са се укрепили добре.

— Та това не им е коствало особен труд — рече Бережной, като се откъсна от книгата, извадени от военната чанта. — На едно от нашите сталинградски укрепления седят. Седят, негодниците, в блиндажи и окопи с пълен профил, изкопани от сталинградските трудещи се. Не като нас — дълбаем сега земята, твърда като кокал; докато скриеш главата и задника си, изпотиш се и под езика!

Предната позиция на батальона също не беше се променяла вече три седмици, с изключение на височинката на десния фланг, завзета преди седмица.

— Когато я вземахме първия път, несполучливо — Бережной отново се откъсна от книгата, — Тараховски, той беше преди Поливанов, загина на нея глупаво.

— Не беше негова вината, другарю полкови комисар — рече сухо Туманян и в сдържания глас имаше обида за неизвестния на Синцов, глупаво загинал там на височината командир.

— Аз не казвам, че вината е негова...

— Сега нашите сили. — Туманян откъсна молива от картата и по памет, без да надниква в поставения пред него бележник, изброи всичко, което имаше в батальона и постъпваше под командата на Синцов. В стрелковите роти по 65–70 души, комплект ръчни картечници, в картечната рота — 11 тежки картечници, в минохвъргачната — 9 минохвъргачки. След общата артилерийска

подготовка придвижването на батальона ще бъде поддържано с огън от същия този майор в кожухчето, който беше си отишъл преди малко, командир на придадения артилерийски полк.

Синцов прибави към бележките си в своята военна книжка още една: майор Голубьов.

Дневната му задача се състоеше в това, да завземе на своя участък първата и втората позиция от немската отбрана на дълбочина четири и половина километра. Да ги завземе и да се закрепят, като има пред вид по-нататък да настъпят към третата.

Туманян заби молива в картата.

— Тук.

— А стигнат ли ни силите, тогава утре ще скочим там направо, без да спираме — рече Бережной.

Туманян не възрази, само направи едва забележима пауза и повтори:

— Да се завземе първата и втората позиция. Ясно ли е? — като подчертаваше с това, че за утрешния ден никаква друга задача не е поставена пред полка, и той, командирът на полка, не я поставя и пред батальона. А да се уверяваме отнапред в желанието си да направим нещо извън очакванията, е излишно.

Като изви очи към Бережной, Синцов забеляза как той едва забележимо се усмихна и помисли за него: „Все пак е умен, глътна горчивото хапче, без да се разсърди.“

— Ясна ли е дневната задача? — попита Туманян, без да откъсва още молива от картата, с очи, вперени в лицето на Синцов.

— Ясна — отговори Синцов, като чувствуваше под неговия напрегнат поглед колко скъпо би платил сега полковият командир, за да узнае по някакво чудо предварително цената на своя нов батальонен командир.

Искаше му се да го успокои: напразно впиваш очи в мене. Всичко, което мога, ще направя. И жалко, че не мога да кажа това.

— Сега за изпълнителите — рече Туманян и като откъсна от картата молива, накратко охарактеризира ротните командири. За четирима от тях каза, че са на мястото си, за петия — командирът на картечната рота — се отзова студено: познава добре картечниците, но може да те излъже, имало е случай, когато доложил, че картечниците



са смазани с незамръзваща течност, а при проверката станало ясно, че не ги е смазал.

— Имайте това пред вид...

— Изобщо имай пред вид — рече Бережной на Синцов, — командирът на полка не обича лъжите. Всичко друго ще прости, но това — не...

— Не съм свикнал да лъжа — рече Синцов.

— Толкоз по-добре — рече Бережной.

Туманян не каза нищо, още веднъж дълго, внимателно го погледна в лицето, и по очите му се виждаше колко малко значение придава на думите.

— Адютантът на батальона, лейтенант Рибочкин — рече Туманян, като наведе очи и старателно взе да чопли нещо, неясно какво, с безупречно чистия нокът под другия безупречно чист нокът на чистите си като на хирург, до бяло измити пръсти, — пристигна от школата, изпълнителен е в службата, но още не е участвувал в боеве. На началник-щаба Илин може да се опрете напълно, във всичко, винаги, във всяка обстановка.

— Да, този няма да те подведе, този действително ще ти бъде дясна ръка — рече Бережной, като се откъсна още веднъж от книгата си. — Не прилича на Богословски. Предупреди го.

— Вашият заместник, старши лейтенант Богословски, не отговаря на заеманата от него длъжност. Не разбрахме веднага, че е страхлив. Когато намерим с кого да го заменим, ще го заменим. Ротните командири не искахме да бутаме от местата им преди боевете. Ясно ли е?

Синцов кимна. Какво по-ясно! Добрият ротен командир това е ротата. Без него в батальона ще седиш като на стол без крака. А без заместник в краен случай може и да се мине.

— Ако не беше твоят предшественик Поливанов — рече Бережной, — още преди пет дни този Богословски нямаше да бъде тук.

— И трябваше да го отстраним — рече Туманян. — Аз настоявах.

— А той само това чакаше — да го отстраним от предната линия. Не му се искаше да иде насреща. А Поливанов го взе под своя гаранция. Заяви: лично ще го поправи! — усмихна се невесело Бережной.

И като погледна книжата и ги напъха във военната чанта, сърдито тупна по масата с тежките си дебели ръце.

— Забележителен беше твоят предшественик Василий Фомич Поливанов. Немлад вече човек, а от първите дни на войната доброволно в армията, от войник — до капитан. Беше преживял жена си — във влака я беше убила бомба. Беше преживял и тримата си сина — паднали на трите фронта. А сам, като омагьосан, вървеше ли вървеше от бой в бой. Само дето побеля. Не бях равнодушен към него. Може би и защото беше от нашите миньорски места. Както и нашият дивизионен командир, от Кадиевка. А аз съм от Щеровка. Плаче ми се от мъка.

И Бережной наистина свали очилата и избърса сълзите си. После отново си тури очилата и рече на Туманян:

— А за замполита на батальона нито дума. И винаги така. Това у тебе не е случайно.

— Но вие по-добре от мене ще го препоръчате, другарю полкови комисар — рече Туманян.

— Политрукът Завалишин е извънредно културен човек — рече Бережной. — Преди войната е чел философия в Московския държавен университет. Два пъти го отзоваваха от предната линия в лекторска група. И двата пъти не отиде. Отначало, да си призная, не очаквах от философ добро, а после видях — действително политработник! Хартишки пише рядко и умни, защото живее между хората — няма време за глупави хартишки. За един месец и половина боеве от батальона приехме трийсет души в партията. Разбира се, на първо място се отрази общият поход. Но и замполитът поработи. Възможно е да го попрехвалих: обичам такива, които не се навират в очите, имам такава слабост! Не забравяй да кажеш на своя Левашов — изведнъж се обърна Бережной към Туманян, — че съм прочел неговото политдонесение и съм го взел със себе си. Не политдонесение, а чисто и просто някакви жития на светии. Поне веднъж, за да се изпълни редът, да беше посочил някакъв отрицателен факт за тебе или за началник-щаба, или за батальонните командири. Какви са тия политдонесения? Какво да правя сега аз, сам ли да измислям отрицателни факти за вашия полк и да ги пращам горе? Нима у вас всичко е толкова гладко, а? — По лицето му не можеше да се разбере дали всичко това е казано сериозно, или на шега.

Туманян сви рамене.

— Потулваш работите, Туманян. Гладка в природата бива само плешивостта, пък и то не всяка. — Бережной, усмихнат, поглади с дебелия си ръка своята бръсната глава с понабола четина. — Студено е в землянката ти.

— А ето и дясната ръка се яви, точно на минутата!

Влезлият беше нисък на ръст, слаб и много млад. На петлиците на облекения над памуклийката шинел имаше само по една звездичка.

„Младши лейтенант, а началник-щаб на батальона? Май че малък чин за длъжността!“ — помисли Синцов, като се вдигна да посрещне своята бъдеща дясна ръка.

## СЕДЕМНАЙСЕТА ГЛАВА

Към батальона вървяха заедно с Илин. Илин вървеше отпред, малък, лек и бърз, като поскърцваше уверено с ботушите си по снега. Вятърът беше стихнал, но от сухия студ дъхът секваше.

Като си спомняше разговора в щаба на полка, Синцов мислеше, че ако Илин имаше поне една звездичка повече на петлиците си, биха го назначили командир на батальона и самият Илин, вероятно, е очаквал това.

Малък, приличащ на сериозно момче, младши лейтенантът се стори на Синцов честолюбив човек. Наистина честолюбието на война, ако човек освен него има още ум и съвест, не е беда, беда е ако ги няма.

От думите на Туманян беше ясно, че Илин е вече четвърти месец на длъжност началник-щаб на батальона, неясно беше друго: защо, щом отговаря за длъжността, досега не е получил поредния чин?

Той ускори крачките си и като се изравни с Илин попита:

— Каква длъжност заемахте, преди да станете началник-щаб?

Отговорът беше неочакван.

— Писар на батальона — рече Илин и разбирайки, че го е учудил с отговора си, обясни: — Вече изпълнявах задълженията, а по чин все още бях старши сержант. Доморасъл офицер, както се казва.

Рече това с гордостта на човек, който си знае цената. После след двайсетина крачки додаде:

— Мене бившият командир на батальона Тараховски ме обичаше и ме издигна, без да се съобразява с чина. И доказа на началството. Имаше характер.

— А последният батальонен командир Поливанов също ли беше силен? — попита Синцов.

— Герой на Съветския съюз. Справедлив — рече Илин сериозно, сякаш искаше да предупреди Синцов кое качество в своите командири лично цени най-много. — Когато през деня го погребвахме, Левашов, комисарят на полка, заповяда да не го заравяме дълбоко и да забием наблизко в земята релса, за да не се изгуби мястото. Дълбахме земята с нагорещен лост, но все пак я забихме. Комисарят каза, че след

седмица, когато влезем в Сталинград, ще пренесем там Поливанов и ще го погребем като герой на Съветския съюз на Площада на падналите борци. Има ли такъв площад?

— Знам, че има — рече Синцов, — но сам не съм го виждал, той беше вече у немците... Замполита на полка все още ли наричате по навик комисар?

— Ами той е комисар — рече Илин.

— Защо?

— Как да ви обясня — рече Илин. — Сами ще видите.

„Да, бърз е техният полкови комисар“ — помисли Синцов. Тежката, къртовска работа с немците в развалините на Сталинград го беше научила да мисли в метри, и мисълта, че може за една седмица да изминат всичките четиридесет километра — оттук до Площада на падналите бойци — не се побираше в ума му.

Там, в Сталинград, в стария батальон на Синцов, и те бяха решили, че след боевете ще нарекат с имената на двамата загинали герои улиците, където те бяха положили кости. Той си спомни за това и го каза на Илин.

— За всички, които са си сложили костите, няма да стигнат улиците — рече Илин.

— А възможно е, макар и да сме решили сами, после по руски навик сами да забравим — рече Синцов и попита Илин какво мнение има той за командирите на ротите, какво представлява всеки от тях.

Илин отговаряше късо и обмислено, без да се колебае в съжденията си за хората, с които служеше.

— Какво ще кажете за Богословски? — попита Синцов.

Илин мълча няколко секунди.

— Знам, че в щаба на полка за него са си съставили мнение, че е страхливец. И от вас, разбира се, не са скрили.

— Не скриха.

— Аз имам друго мнение — рече Илин и млъкна.

— Може би ще го развиете? — попита Синцов.

— Мога да го развия — рече Илин. — Той не е страхливец, а изведнъж го прихвана в първия бой и не можа да се овладее. Два пъти се напива. За първия случай искаха да го уволнят, Поливанов отби, а за втория — не обадиха.

— Съжалиха ли го?

— Не сметнаха за целесъобразно.

— Защо?

— Помислиха, че може би ще се овладее, когато започнем настъплението.

— А защо го прихвана?

— Пристигна за първи път на фронта. Всичко тихо. И изведнъж на третата нощ бой за височината. Без заповед отгоре, просто дойде Барабанов, командирът на полка, и вдигна хората пиян. А когато почти веднага убиха Тараховски, заповяда на Богословски да повтори атаката. Богословски отказа. За отказа — в лицето: подлец, предател, страхливец и тъй нататък... За Барабанов осведомиха ли ви?

— Не. А какво представляваше той?

— Накъсо казано, негодник — рече с безпощадна злоба Илин.

— Ако се погледне по-широко?

— И по-широко погледнато — негодник.

— Какво, да не би и вас също... — попита Синцов, доловил омраза в гласа на Илин.

— Какво?

— Ами това... — рече Синцов. Нещо в Илин го въздържаше да изговори на глас онова, което имаше пред вид.

— Мене ли? Не... Макар и да беше пиян, знаеше, че няма да му дам да ме тъпче, ще го застрелям.

— А после?

— Какво после? По-добре е да легнеш в земята, отколкото да ходиш бит по нея. Осакати Богословски, негодникът му!

— Виж го ти! — зачуди се Синцов.

— Не в този смисъл — рече Илин. — До това не допуснахме. А да те нарекат мерзавец и предател, мислите ли, че е леко да се преживее? Позволяваме да осакатяват хората, а после сами се учудваме: страхливец! На Барабанов поставиха точка, а Богословски го прихвана и се напи до смърт. Левашов, колкото и да е добър, тук не поиска да вникне, той изобщо не търпи пияниците, още повече, че видя беля с Барабанов. Откровено казано, другарю старши лейтенант, не ми се ще повече на тази тема... Скоро ще стигнем.

От тъмното израсна фигурата на идещ насреща им човек.

— Кой е, Илин ли? — попита с дебел глас човекът.

— Аз, другарю комисар — рече Илин, — идем с новия батальонен командир.

— Хубаво! — Човекът свали ръкавицата си, подаде ръка на Синцов. — Замполитът на триста трийсет и втори, Левашов. — И веднага си пхна ръката обратно в ръкавицата. — Ама студ днес!

— А ние смятахме да ви видим — в батальона, другарю комисар — рече Илин.

— И аз смятах — рече Левашов, — но ето че ме извикаха в щаба на полка. Не знаеш — за приятно ли е или за неприятно, по гласа на Туманян можеш ли разбра. Изтърсил се е някой при нас. Само да не е от радиопредавателната, че току-виж почне да предлага на фрицовете да се предават — и сбогом войнишки сън! — Той се разсмя. — Да вървя! Да, Илин, батальонният командир още не е в течение на нещата, затова ще кажа на тебе. Разговарях с вашия Богословски, взех от него дума да не туря в устата си чак до победата нито сутрин, нито през деня, нито вечер, нито гвардейска, нито армейска... Вие ме излъгахте за първия случай, а той сам призна. Че сте ме излъгали — няма да простя, а че си призна сам — дава надежда. Казах на Завалишин: случи ли се още веднъж — пиши ми официално. Писаниците не търпя, но този път ги искам. А не ми ли пишеш, ще ти смъкна кожата! Че току-виж пак го съжалил, калпав интелегент!

— Защо калпав? — попита Синцов.

— А какви биват още интелегентите, освен калпави? Ако и ти си от тях, извинявам се.

— Аз съм от тях, другарю комисар — рече Синцов.

— Шегувам се — рече Левашов. — Просто има такава глупава приказка. От бившия командир на полка Барабанов се заразих...

И като повтори още веднъж: „Да вървя!“ — скри се в тъмното.

— Ето ви и Левашов — рече Илин, когато извървяха няколко крачки. В гласа му прозвуча обич към този изчезнал в тъмнината човек.

— А вашият Барабанов, виждам, е бил голямо дърво, не се е стеснявал в изразите! — рече Синцов.

— Изразите не са най-лошото — рече Илин. — Ние също сме груби. Макар че между другото въведохме в нашия батальон — да не псуваме. Какво мислите за това?

— Щом е така, ще се придържам — рече Синцов. — Отдавна ли сте въвели?

— От месец. Още при Тараховски въведохме тая чудащина.

— А чия е инициативата? — попита Синцов, като помисли за „калпавия интелегент“ замполита.

— Моя — рече Илин.

Землянката на щаба на батальона, противно на очакванията на Синцов, се оказа просторна, със солиден покрив над главата.

— Стара, немска, била е команден пункт на техния батальон — поясни Илин, влизайки. — Само че сега пробихме вход от другата страна.

В землянката седяха осем офицери, които станаха при появяването на Синцов.

Оня, за който той, още щом влезе, помисли, че е Богословски, един лениво подстанал немлад нисичък старши лейтенант с равнодушно широко лице, се оказа контраразузнавач, пълномощник на Специалния отдел, или както сега го наричаха „Смърша“; разправяха, че това ново име, съкратено от думите „смърт на шпионите“, измислил сам Сталин. А Богословски, наопаки, беше наглед най-мъжествен от всички присъстващи, висок и напет. Когато се поздравяваше, той вирна като елен красива глава. Вирна я сякаш дори предизвикателно: „Каквото и да са ти приказвали за мен, ето какъв съм аз!“

Замполитът Завалишин действително беше истински „калпав интелегент“: хилав, небръснат, с дебели силни очила.

„Навярно, ограничено годеен“ — помисли Синцов.

Адютантът на батальона беше висок, клатушкащ се момък с тънички мустачки, от ония, които като напук не растат, ако щеш ги поливай сутрин и вечер.

На едрото, червено, с изпъкнали очи лице на командира на картечната рота беше изписано такова старание, че Синцов неволно си спомни думите на Туманян — „може да те излъже“.

Старши лейтенантът минохвъргач, за който Илин из пътя беше казал „старец от запаса“, съвсем не беше старец, а як спокоен четиридесет и пет годишен мъжага. А впрочем, по аритметиката на годините той наистина можеше да бъде баща и на Илин, и на батальонния адютант, и на двамата командири на стрелковите роти. Тези двама си приличаха като братя: с еднакво среден ръст, еднакво



днес, преди настъплението, от един и същ бръснар безжалостно подстригани на тила и слепите очи, и двамата с перчемии като футболисти, само че единият с лепен, а другият с черен.

„Левият край, десният край...“ — на себе си повтори Синцов кой знае откъде влезлите и главата му думи на една песничка отпреди войната. Помисли си още, като гледаше перчемите и подстриганите тилове — колко такива лейтенантски глави пред собствените му очи бяха паднали на многострадалната руска земя!

— А къде е Чугунов? — попита Илин.

— Пред бойната охрана на Чугунов е забелязано движение. Поиска разрешение да остане в ротата — рече Богословски.

— Трима ротни командири се намират в ротите си — доложи Илин на Синцов, като че поставяше с този доклад точка на своето предишно положение на човек, изпълнявал задълженията на батальонен командир.

„Ето с тях ще трябва да воювам“ — помисли Синцов и покани офицерите да седнат.

Той не виждаше нужда да говори дълго за себе си: без да влиза в подробности, каза, че воюва от началото на войната, в различно време е бил и взводен и ротен, от октомври до декември командувал в Сталинград.

— Чух, че Героят на Съветския съюз, капитан Поливанов е бил способен командир. Ще се стремя според силите си да го заместя на тази длъжност, а за останалото се надявам на вас и личния състав на батальона.

Съзнавайки трудността на положението си пред хора, току-що понесли загуба, чувствуваше, че би трябвало да им говори иначе, но не можа да надвие сдържаността си. По-рано, преди войната, се сближаваше по-лесно с хората, но човек очевидно не може да впише отново ни онова, което войната е зачеркнула у него, ни онова, което е вписала.

По отношение на събраните имаше две чувства: искаше му се да разбере всекиго, но невъзможно беше да задържа хората дълго време, особено командирите на ротите. Пък и напълно можеш да разбереш хората само в боя.

За да не проточва разговора, попита ротните командири само за онова, което искаше да чуе лично от тях: за настроенията на хората и

разбирането на утрешната бойна задача.

После, като взе картата от Илин, с молив в ръка мина с всеки един по неговия боен участък, уточни как преценяват противника и местността. Заедно с Илин и минохвъргача прегледа схемите на огъня — и своя, и поддържащия го.

Всички четяха картата грамотно, неприятни изненади нямаше, с изключение на една: командирът на картечната рота Оскин в отговор на въпроса, къде ще се намира утре през време на боя, живо отсече: „Където заповядате!“ Зад тази живост се почувствува едно: или не беше мислил предварително, или се отклони от пряк отговор. Тежките картечници, съгласно заповедта, дадена още от Поливанов, бяха придадени към стрелковите роти, по взводно, и командирът на картечната рота можеше, ако иска, да се мотае през време на боя и нейде отзад.

Като чу „където заповядате“, Синцов отговори, че до утре заранта ще заповяда и като огледа всички, рече:

— Това е всичко, което имам да ви кажа. Какви въпроси има?

В землянката беше необичайно топло, едната страна на кюмбето се беше нажежила до червено. Синцов си свали памуклийката и като разкопча кожения си елек, за да се препаше под него с колана, улови погледа на адютанта. Адютантът гледаше ордените му.

„Хубаво — помисли Синцов. — Нека видят. Спечелени са не с чужда пот.“

— Ще има ли въпроси, или не?

— Аз имам, другарю старши лейтенант — рече командирът на стрелковата рота с ленения перчем.

— Слушам.

Синцов надникна във военната си книжка и за да не забрави сред всичко, което трябваше да помни, и този, мислено повтори: „Лунин, Лунин, Лунин.“

— В кой район на Сталинград сте воювали? И аз съм сталинградски.

Въпросът не се отнасяше до предстоящото, въпреки че отнасяше се. Предстоеше да воюват заедно и не само той ги разглеждаше, а и те него.

— В северната част — рече Синцов. — Познавате ли Мамаев Курган?

— Не ще и дума.

— Отначало там, а после по на север. В района на резервоарите, знаете ли го?

— Та оттам остава съвсем нищо до Волга!

— Да, съвсем нищо — рече Синцов. Каквото и да беше му се случило да изтърпи през тези месеци, когато зад гърба му оставаше „съвсем нищо“, сега ако се гордееше с нещо в живота си, беше тъкмо това. — Заехме с нашия батальон три къщи от левия фланг на дивизията.

— Целият — три къщи — полувъзторжено-полудоверчиво рече вторият, черничкият лейтенант.

Името му Синцов беше запомнил, може би защото презимето му беше неруско — Караев.

— На един батальон — три къщи, а на дивизията — дващест — рече Синцов. — Имахме такъв случай вече през ноември, командирът на дивизията разправяше: телефонираше му от другия бряг, заобикаляйки армията, сам командуваният фронта и пита: „Настъпваш ли!“ — „Настъпвам.“ — „Доложи на какъв фланг и в какво направление нанасяш удар?“ А командирът на дивизията му отговаря: „На десния фланг, другарю генерал-полковник, нанасям удар в направление отгоре надолу, защото къщата вече заех, но в зимника има още немци. А на левия фланг — в направление отдолу нагоре, защото първият етаж е наш, а вторият — техен...“

Всички се засмяха. Синцов също се усмихна. Той искаше да им даде да разберат с този разказ каква обстановка са имали там, в Сталинград.

— Значи, това във вестниците отговаря на истината, другарю старши лейтенант — рече командирът на минохвъргачната рота, който мълчеше дотогава с онова добре обяснимо за всеки фронтовак чувство, когато от душа ти се иска да вярваш, че всичко прекрасно, написано във вестниците за другите, е пълна истина, но да повярваш докрай ти пречи съзнанието, че пълната истина за онова, което си видял и преживял лично сам, сигурно никому, освен на тебе самия, не е дадено да почувствува докрай.

— В по-голямата част отговаря — отвърна Синцов. — От нас самите зависи. Когато воюваме добре, защо да не я напишат цялата истина за нас?

Каза и погледна към пълномощника на Специалния отдел.

„Ако си добър мъж, какъвто беше при мене Зотов, няма да придадеш значение, а ако си като Федяшкин — за всяка дума да се залавяш, можеш да започнеш с това.“

— Има ли още някакви въпроси?

Повече въпроси нямаше.

Командирите почнаха да се измъкват иззад масата.

— Жалко, че вие, другарю старши лейтенант, не бяхте тук при нас сутринта — рече Караев, обличайки шинела си, така, като че от Синцов беше зависело да бъде или да не бъде тук сутринта. — През нас минаха парламентьорите, на шинелите им — нови пагони. Красота!

Той говореше с едва забележим акцент, меко и стремително — не говореше, а танцуваше.

„Или е дагестанец, или е осетин, а може и кабардинец — помисли Синцов. — Ще трябва да питам после.“

— Нашите пагони са нови, а песента на немците е стара — не се предават и туй то! — рече замполитът Завалишин.

— А вие да не сте мислили сериозно, че те ще вземат веднага да се предават? — обърна се към него Синцов.

Завалишин избърса очилата си и замислено го погледна.

— Мислех. А вие не мислехте ли?

— Не мислех — рече Синцов.

— А аз мислех. Та не само за да им бъде чиста съвестта са пращали парламентьори при тях. Значи допускали са такава възможност.

— Това, да предположим, е вярно — рече Синцов, макар сам да не допускаше такава възможност.

— Нищо, другарю политрук — рече Караев. — Тъй или инак след една седмица ще им светим маслото!

Синцов днес вече за трети път чуваше тази дума — „седмица“. Едно от двете: или тъй е действително запланувано и е проникнало отгоре, или това е дошла отдолу войнишка мълва, родена от съзнанието за собствената сила.

Когато ротните командири, излезли заедно, притискайки се, се спряха на изхода от землянката, Синцов с края на ухото си чу как Лунин рече на Караев:

— ... А колко живя нашият взводен командир?... Почти не живя...

Така и заседна в паметта му това последно, неизвестно по какъв случай казано с млад весел глас изречение.

Командирът на минохвъргачната рота Харченко се спря последен на изхода и попита:

— Разрешавате ли да се обърна?

— Слушам ви.

— Колебаех се дали да ви кажа още първия път, другарю старши лейтенант: имам една девойка в минохвъргачния разчет, сержантката Соловьева. Беше санитарна инструкторка в батальона, преместиха я при мене по нейна лична молба. Тараховски заповяда, и Поливанов потвърди. А аз възразих и сега възразявам. Моля да я отчислите от мене, да я преместите където искате.

— Защо? — попита Синцов.

— Утре е бой.

— А защо, тя лошо ли се е проявила?

— Не, не лошо. Но момиче е, жал ми е.

— Тя сама упорито искаше да отиде на това място — рече Завалишин.

— Много разбира тя, глупачката, къде ѝ е мястото — упорито рече Харченко. — Жал ми е, защото е бой. Моля да отмените заповедта.

— Нищо, тя сама заяви, че не се бои при минохвъргачите — усмихна се Илин и на Синцов се стори, че тази усмивка се отнася към нещо, за което той още не знае.

Но Харченко не обърна внимание на думите на Илин, дори не го погледна. Стоеше и чакаше какво ще каже командирът.

„Може и наистина да не ѝ е мястото“ — помисли Синцов, но не му се искаше да започва още първия ден с отменяване заповед на двамата батальонни командири. Още повече, че момичето само настоявало да стане минохвъргачка — такива най-често са упорити. Пък и ако я върне против волята ѝ в санитарната част на батальона — къде е по-опасно и къде по-безопасно зависи от боя.

— По-късно ще се разберем, а сега пазете я по възможност.

Харченко козирува и излезе.

— Изключително добросъвестен, но малко страхлив — рече Илин за Харченко след излизането му.

— Не бих казал — чу се от ъгъла на земянката.

Това бяха първите казани от пълномощника думи през цялото време.

— Какво имате пред вид? — обърна се към него Синцов.

— Имам пред вид, че е напълно на мястото си и се ползува в ротата с авторитет. А че не е хвалипръцко — това не е задължително.

В думите му имаше отсенка на предизвикателство. Види се, пълномощникът съчувствуваше повече на спокойното поведение на също такъв като него, на средна възраст човек, отколкото на младия жар на Илин.

— Аз не казвам, че Харченко е лош, но на него винаги му се струва, че няма на земята по-страшно място от неговите минохвъргачни позиции. Върши си работата, но в себе си се вълнува през цялото време — рече Илин.

— Никому не е забранено да се вълнува — рече пълномощникът.

„Не, ти, изглежда, не си лош мъж — помисли Синцов, — добре ще е да не бъркам!“

— Нищо няма да стане с нея, с тази Соловьева, утре — рече Илин.

Пълномощникът стана.

— Ако нямате въпроси към мене, ще си ида. Имам свои работи в ротата.

— Значи, не викайте хората при себе си? Сами ходите при тях? — попита Синцов.

Да каже това го накара един спомен, но преди да свърши вече съжали: „Защо се закачаш? Ще ти даде отпор — и ще бъде прав.“

Но лицето на пълномощника остана равнодушно.

— Зависи — рече той. — Защо?

Сега, щом бе почнал веднъж, трябваше да се доизкаже докрай.

— Едно време имах в батальона един пълномощник. Заседна като гвоздей в земянката и викаше при себе си денем под обстрел ту един, ту друг.

— И какво? — със същия равен глас попита пълномощникът.

— Нищо. Оплаках се на началството му, поисках да го отзоват.

— Отзоваха ли го?

— Отзоваха го.

— Правилно — рече пълномощникът. — Та ако нямате нужда от мен, ще си вървя.

„А каква нужда мога да имам — помисли Синцов и кимна мълчаливо. — Аз си имам своите работи, ти — своите.“

Пълномощникът си тури бавно кожухчето и ушанката — сигурно не му се искаше, както и на всеки друг човек, да излиза от топлото на студа — и си отиде.

„Спокоен мъж“ — помисли Синцов. Той обичаше спокойните хора.

— Добре сме напалили, нали, другарю старши лейтенант?

— Дори много — рече Синцов. — Не жалите дървата.

— Напоследък обрахме всичко — рече Илин. — До последно. И без това тук вече няма да живеем, утре тръгваме напред!

Синцов погледна часовника. Времето беше напреднало. А трябваше да отиде и при артилеристите, и в ротите, поне в една, от която не беше дошъл нейният командир — Чугунов.

„Да, Чугунов.“ — Той погледна във военната си книжка, за да провери дали не е сбъркал.

— Идете при Чугунов — обърна се той към адютанта, — научете какво е положението при него и му предайте, че аз по-късно ще отида сам, нека не се откъсва от работите си.

Можеше просто да позвъни по телефона, но помисли за адютанта: „Нека отърчи, дангалакът, няма защо да се върти цялото време тук.“

Адютантът радостно рече „Слушам!“ За него, види се, не струваше нищо да изскочи на студа. Той се спусна към окаченото на стената кожухче и чак сега Синцов забеляза, че адютантът не може да се нарече дори мъж. Толкова беше дългокрак, дългорък, дори раменете му не бяха се развили както трябва!

— Не е лошо момче нашият Рибочкин — рече Илин, когато адютантът излезе. — Само че трябваше да го карам да се мие. Когато дойде, виждам: два дни не се мие, три дни не се мие. Питам го: „Защо не се измиваш?“ А той казва: „А аз мисля, че на война не се мият...“

— Шега ли е това?

— Не. Напълно сериозно — разсмя се Илин. — Трябваше да го уча като малък. Позната история. Аз една година преди войната

завърших педагогически техникум: „Я си покажете ръцете!“ Така и с нашия Рибочкин.

Той говореше за адютанта като за мъничък и имаше право. Чувствуваше се по-възрастен от него, с петстотинте дни на войната.

Като се обърна към Богословски, Синцов му зададе няколко въпроса за заеманата от него длъжност. В отговорите си Богословски не се колебаеше; което беше определено да знае — знаеше, само че отговаряше твърде звънливо, напрегнато, сякаш се стремеше да подчертае, че не е такъв, какъвто командирът на батальона може да го е смятал предварително по чужди думи.

— Как виждате утре своето място в боя?

Богословски отговори, че Поливанов още сутринта му заповядал от началото на настъплението да бъде при първата, левофланговата рота — да бутаме Лунин.

— Ще бутате. Като в бъчва без дъно — не се сдържа Синцов. Знаеше от личен опит колко рядко в боя минават без тази дума, но все пак не я обичаше.

— Ако заповедта не се отменя, разрешете да отида там още през нощта — рече Богословски, като изчака дали батальонния командир няма да добави още нещо.

— Какво ще отменям — рече Синцов. — За първите часове на боя заповедта е вярна, а после според обстановката. Вървете. Бутайте, а по-точно — помагайте да се организира боят. Мене лично така ми харесва повече.

— И мене също, другарю старши лейтенант — рече Богословски и вирна глава.

Когато излезе и останаха тримата, Илин си спомни:

— А вие вечеряли ли сте?

— Отяде ми се вече — усмихна се Синцов и задържа скочилият Илин. — После, когато се върнем от ротата.

— А кога ще отидем?

— Ами ей сега ще отидем.

— Тогава разрешете да се отлъча.

Илин тури ушанката и изскочи от землянката само по рубашка.

— Относно това, какво пишат за нас и какво не пишат, нямаше защо да се изказвате — рече внезапно Завалишин.

— Пред пълномощника ли нямаше защо, или изобщо.



— Изобщо.

— А вие да не сте журналист — обидихте ли се?

— Не, аз не съм журналист.

— А аз съм тъкмо журналист, в далечното минало — рече Синцов.

— Виж, не предполагам — рече Завалишин. — Мислех, че сте кадрови.

„Кой го знае, може би иска да ме поласкае. Ако е така, напразно.“

— Възможно е да съм понякога рязък — рече Синцов, като погледна замполита. — Животът ме е научил така, макар и не отведнъж. Ако свикнете — благодаря, а ако не свикнете — какво да се прави. С предишния замполит живеехме братски.

— Какво пък — рече Завалишин! — Щом искате братски, да бъде братски. Дано намерим общ език, аз, казват, съм мек човек.

— Мек, това е лошо.

— Ех, не до такава степен, че да бъде лошо — усмихна се едва забележимо Завалишин.

И Синцов си спомни онова, което беше казал за него Бережной.

— В полка ми казаха, че през време на боевете са приети от батальона тридесет души в партията.

— Да, приехме много, но и загубихме... — Завалишин не довърши.

— А днес?

— Днес, ако броим вас, сме двайсет и девет.

— Да, тежка аритметика — рече Синцов.

Завалишин въздъхна:

— Боеве. А когато има боеве, сами знаете: комунисти, напред! — с всички произтичащи... А който не е готов на това, защо да го вкарваме в партията? За цифрата ли?

— Вашето презиме ми е познато — рече Синцов. — Само че не мога да си спомня.

Завалишин сви рамене.

— Имало е такъв декабрист, Завалишин. Тук в батальона сме двама декабристи — аз и Лунин!

— Да не сте случайно потомци? — разсмя се Синцов.

— Лунин едва ли, а аз, изглежда, да.

— Замполит дворянин. Това още не ми се е случвало — рече Синцов.

— Какво не се случва на света — усмихна се Завалишин. — Наистина дворянин съм бил до петгодишна възраст, повече не можах.

— Значи, като мен сте роден в дванайсета! А мен ми се стори, че сте по-стар. — Кой знае защо, Синцов се зарадва, че са връстници със замполита.

— Вечерята ще приготвят за три точно — рече Илин, влизайки.

— А не е ли рано?

— Ще успеем. И ще отидем, и ще се върнем.

Синцов взе да облича памуклийката.

— Вие стойте тук, на телефона — рече той на Завалишин. — Ние отиваме в трета рота, после на наблюдателния пункт при артилеристите и обратно.

— Можем да намерим кожухче — рече Илин.

— Засега няма нужда — рече Синцов. — Къде е санитарната част?

— Както е прието, на две крачки оттук — рече Илин.

— Когато се върнем, повикайте фелдшера, искам да знам как се е приготвил за утрешния ден. Санитарната част по щата ли е?

— По щата. Фелдшер, двама санитарни инструктори, четирима санитарни, шейна, кон.

— Щатът е ясен. А полът?

— Полът напоследък изцяло мъжки — усмихна се Завалишин. — С изключение, струва ми се, на коня. Беше Соловьева, санитарна инструкторка, сега е минохвъргачка.

— Да, исках да попитам — каза Синцов, като си спомни израза на лицето на Илин, когато говореше за това момиче с командира на минохвъргачната рота, — няма ли нещо тя с Харченко, да не би за това да се вълнуваше той?

— Нищо подобно — отговори Илин и почервения.

— Въпросът е изчерпан — рече Синцов, като не пожела да обърне внимание на това. — Да вървим.

## ОСЕМНАЙСЕТА ГЛАВА

Нямаше луна, но небето привечер просветля и беше така тихо, че скърцането на крачките по съобщителния ход сякаш отекваше и у нас, и у немците.

Отпред, там, където отиваха, изтрака дълъг откос и веднага подире му втори, кратък, и още веднъж дълъг, последен.

Стреляше немска лека картечница. Синцов би я познал и насъне.

— При Чугунов ли? — попита Синцов.

— Да.

— Колко път има оттук?

— По права линия не много, но ние избикаляме малко височинката.

— Какво ще кажете за командира на ротата? — попита Синцов.

— Трудолюбив човек. Само че ни учуди неотдавна. Когато завземахме тази височина, имаше три контраатаки. И на третата нощ все пак изтласкаха Чугунов. Той беше ядосан от това и когато възстанови положението, оказа се — ние узнахме това вече после — събрал ротата и дал клетва: каквото и да стане — да държат височината! А който още веднъж отстъпи, да не остане жив. На другата нощ пак контраатака и един боец, Василков, избягал в тила. Ех, къде в тила? Не по-далеч от кухнята. Неговите ротни другари го върнали. Тогава Чугунов, без да доложи никому нищо, събрал представители от взводовете на съд: какво да правят с този Василков? Осъдили го: да се разстреля. Когато го осъдили, Чугунов пита: „Не е ли по-добре да му простим като пръв случай? Нека изкупи грешката си.“ А войниците на своето: да се разстреля! Строго се отнесли. Чугунов им казва своето, а те — тяхното. Разбира се, той настоял на своето, но вече с мъка. Завалишин се нахвърлил на политрука на ротата: как си допуснал саморазправа? Левашов — на Завалишин...

— И как свършило?

— Ами с нищо не свършило. Ротата държи височината, а войникът воюва, изкупва грешката си. Аз питах Чугунов, какво е имал предвид: да спаси войника, за да не стигне работата до съд, или

наистина е смятал да го разстреля, а в последния момент го съжалил? Мълчи, не обяснява. Тежък характер. Точно такъв — Чугунов!

— Значи, него не го снели, а вие всички сте си изпатили — рече Синцов.

— Аз не — рече Илин, — но на Поливанов и Завалишин натриха носа. То се знае! Щом са закрили своя ротен командир, значи, целият удар пада върху тях. Ала все пак настояха на своето.

— И Завалишин също? — попита Синцов за замполита.

— А той между другото е упорит — рече Илин. — Понякога е такъв човечен, че просто ти е неловко за него: заповядва, като че моли, едва „моля“ не казва. А понякога като се опре — не можеш да го мръднеш! За Чугунов страшно се застъпва. Вчера му даде препоръка за партията. След всичко станало.

В малката землянка на Чугунов едва влязоха. В нея и без това се тълпяха няколко души. Чугунов подаде команда „мирно“, като изтика закрилия го Рибочкин, направи половин крачка напред и рапортува на Синцов по всички правила на устава.

— Каква стрелба имаше при вас? — попита Синцов, като гледаше отгоре надолу нисичкия незабележим, потънал в кожухчето и валенките си ротен командир, когото след думите на Илин, „точно такъв — Чугунов!“, очакваше да види съвсем друг човек.

— Хванахме един фриц!

Синцов изви глава и видя, застанал между двама войници, един мършав немец с нахлупена до ушите скъсана пилотка. Немецът стоеше изпънат, с ръце по кантовете на панталоните, и като гълташе слюнката си, мърдаше небръснатата си адамова ябълка. В дясната си ръка с черните си мършави пръсти стискаше крайцник хляб.

— Вече го храните? — рече Синцов.

— Дадохме му — рече виновно Чугунов и като обясняваше своята доброта, добави: — Избягал при нас.

— По него ли стреляхте?

— Съвсем не, другарю старши лейтенант. Разрешавате ли да доложа?

— Докладвайте.

— Забелязахме движение пред предната линия. А после се прекрати и вече не се наблюдаваше. Дори помислихме: така ни се е сторило. А ето той — Чугунов посочи с пръст един от войниците —

уверяваше, че наблюдава. Разреших му да пропълзи оттатък предната линия. Пропълзя и го откри.

— Че какъв избягал ми е той? — рече Синцов. — Наопаки, той е разузнавач.

— Съвсем не — рече Чугунов и се обърна към войника. — Доложете.

— Когато допълзах до него, той беше без оръжие, другарю старши лейтенант — рече войникът. — Аз насочих към него автомата, а той — „канут“ и си пъха пропуска.

— А защо сам не е пълзял по-нататък?

— Мисля, уплашил се е. Когато с него запълзахме после, щом само зашумяхме, и фрицовете веднага откриха огън по нас.

— Их бин остеррайхер... — Немецът откъсна ръка от бедрото си и мушна черния си пръст в гърдите.

„Още не усеща, но пръстите му са замръзнали“ — помисли Синцов.

— Остеррайхер — повтори немецът и целият, напрегнат от желание и неумение да изрази онова, което искаше, извика с отчаяние: — Аустрия.

— Я гледай ти, Австрия! — рече Илин. — Сега и Германия ще ни се предаде.

— Нихт Германия, нихт Германия, Аустрия!... — извика дрезгаво беглецът. И отново, като мушна черния пръст в гърдите, направи няколко конвулсивни движения с ръка, за да покаже как е пълзял насам.

— Да, изглежда, че е избягал — рече Синцов. — Свържете ме с батальона.

Телефонът беше наблизко, върху пейката. Чугунов, приклепнал, взе да върти дръжката.

— Другарю старши лейтенант — рече Рибочкин, — разрешете да го разпитам, аз владея малко немски.

Синцов погледна недоверчиво адютанта: да разпитват пленниците винаги се намират доброволци, които смятат, че знаят немски.

— Опитайте.

— Заген зи мир бите — почна живо Рибочкин и като се запъна, повтори: — Заген зи мир бите, варум зи комен унс?

Немецът отговори с дълго, бързо, задъхано изречение: виждаше спасението си в човека, който разбираше немски, и бързаше колкото се може по-скоро да му каже колкото се може повече.

— Какво казва? — попита Синцов, като взимаше вече телефонната слушалка от Чугунов.

— Казва, че сам се е предал — рече неуверено Рибочкин.

— И какво още? Че се е предал, и без вас виждам.

— Не схванах отведнъж, другарю старши лейтенант.

Синцов махна с ръка и повика Завалишин.

— Слушам! — чу се в слушалката.

— Телефонирайте на първия и доложете, че в участъка на Чугунов... — Синцов се спря, като си спомни, че фронтът тук стои не първи ден и немците току-виж са могли да се прикачат нейде към нашата връзка. Малко е вероятно, но трябваше да се съобразява. — Почакайте — рече той в слушалката и се обърна към Чугунов: — Имате ли кодовите означения при вас?

— Тъй вярно.

Чугунов извади от военната си чанта една тетрадка, прелисти я и я подаде на Синцов. Там, в стълбица, бяха написани двадесетина закодирани с цифри думи, необходими във всекидневието на батальона.

— Завалишин — рече Синцов, като намери в края на стълбицата срещу цифрата „16“ думата „пленник“, — предайте на първия, че съм им изпратил спешно шестнайсет. Разбрахте ли ме? Вижте там при себе си. Повтарям — шестнайсет. Видяхте ли?

— Ей сега ще видя — рече Завалишин. — Видях.

— Скоро ще бъде при тях. Предупредете ги да приготвят... — Синцов не искаше да изговори по телефона думата „преводач“ и затова рече: — Който е необходим, де, за разговора с шестнайсет, разбрахте ли?

— Разбрах!

Синцов окачи слушалката и заповяда на Рибочкин:

— Отведете го лично право в полка, ама по-бързо. Вземете със себе си войника — кимна той към оня войник, който беше довел беглеца.

— Аз и сам ще го отведа — рече Рибочкин.

— Ами ако по пътя отмалее, падне, на гърба си ли ще го помъкнете? — попита Синцов. — Изпълнявайте заповедта. И за такива преводи не се бавете. Без вас ще го разпитат.

— Волен вир комен — рече Рибочкин на немеца.

Немецът не разбра думите, но добре разбра жеста, с който войникът го бутна по рамото. Разбра и въпросително погледна Синцов.

— Есен, есен — рече Синцов, като показваше с пръст стиснатия в черната ръка на немеца хляб. — Алес гут...

Немецът тръгна след адютанта, и Синцов неволно погледна подире му. На изхода от землянката, като се притисна до стената, когато пущаше покрай себе си немеца, стоеше неизвестно откъде взело се момче с кожухче и ушанка, с автомат на шията.

— Тоя пък кой е? — попита Синцов.

Момчето се обърна, чуло гласа му. То беше високо и слабичко — с дребничко, изпито, детско лице и черни зли очи.

— А, дойде! — рече Илин. — Кой те е викал?

— Казаха ми, че другарят батальонен командир отишъл при Чугунов, и аз също тръгнах. Нося служба.

— Ти своеволничиш, а не носиш служба. Заповядах ти засега да не ми се мяркаш пред очите — рече сърдито Илин и се обърна към Синцов: — Другарю старши лейтенант, това е ординарецът на Поливанов; сам се избра за такъв. Бил при Поливанов за една година. Остана на ваше усмотрение.

„Ще трябва по-скоро да го заменя“ — помисли Синцов, но не каза гласно това. Порази го лицето на момчето: израза на неутолена омраза, с който се обърна, след като гледаше немеца.

— Щом носиш служба — рече Синцов, — трябва да изпълняваш заповедта.

— Ще заповядате ли да си вървя? — рече момчето с ръце по кантовете; на лицето му, както и по-рано, стоеше все същият непроменен израз.

— Сега ще тръгнеш с мене, когато аз тръгна.

— Да не забравя — рече Илин, — войникът, който намери немеца, е същият този Василков, за който ви говорих.

— Какво? — попита отвлеклият се по своите работи Чугунов, щом чу „Василков“.

— Това, което чуваш — рече Илин. — Из пътя насам разправях на новия батальонен командир как ти ни изуми. Нека знае каква птица си.

— Аз не съм птица, другарю младши лейтенант, а командир на поверената ми рота — сопна се Чугунов. Резкият му тон накара Синцов да се обърне.

Но в землянката нямаше вече никой освен тях тримата. Момчето ординарец беше изчезнало.

„Значи, не е свикнал да се увърта около началството“ — помисли Синцов.

— А за Василков разрешете да доложи съображенията си, другарю старши лейтенант — обърна се Чугунов към Синцов.

Синцов нямаше намерение да го разпитва, но щом сам иска, нека говори.

— Слушам ви.

— Василков сам поиска да пропълзи на ничия земя, заяви, че там има човек. И аз му разреших. Ако не бях му разрешил, би помислил, че не вярвам в него. А щом е така, той не е вече войник. А аз, като му вярвах, знаех, че за своята вяра отговарям с главата си.

„Ех, главо, наша командирска главо! — помисли Синцов. — Колко пъти в яда си са обещавали да я свалят и да я откъснат, а нищо, все още се държи на раменете! И не се отучваме да вярваме на хората, макар да се е случвало и да ни измамят. Но мигар ще сравниш това с другото — колко пъти те са спасявали твоята глава с твърдостта си и с кръвта си, и като направо са жертвували живота си? Дори не бива да се поставя редом едното с другото, ако воюваш заедно с хората, а не трепериш само за главата си. Вярва в хората! Къде е нейната мярка и в какво са нейните заблуждения? А заблуждения също има, и най-често не там, където си очаквал. И ти понякога правиш неочаквано повече, отколкото си могъл да си представиш, а понякога отпадаш, държиш се на конец, лицето ти спокойно, а вътре в душата ти е страх и ужас...“

Така мислеше той, като гледаше Чугунов и казваше в същото време гласно онова, което смяташе за необходимо да каже: командирът на ротата беше постъпил правилно, като беше изпратил Василков, войникът е юнак и трябва да се представи „За храброст“.

— Добре, че така свърши — рече Илин, като се обръщаше към Чугунов. — Аз например не бих се решил на твое място. Всеки друг —



да, но Василков не бих пратил на ничия земя.

— Защо?

— Щом вчера е офейкал от страх в тила, утре поради същия страх може да офейка и при немците.

— Е, а по-нататък какво? — попита Синцов. — При тях в чувала, а после?

— Ами страхът не мисли — рече Илин. — Страхът действа веднага, а какво ще е по-нататък — не знае.

— Ти не би се решил — рече Чугунов, — а аз се реших. В това е и цялата разлика между нас.

— Ох, обидчив си ти, Чугунов — рече примирително Илин. — Я виж ти! Рекох му „птица“ — и той веднага се хвана за ножа, обиди се.

— Аз не се обидих, аз те сложих на мястото ти — рече непримиримо Чугунов.

Илин махна с ръка. По лицето му се виждаше, че той едновременно и уважава, и не понася опърничавия Чугунов, и не се знае кое от тези чувства е по-силно.

„Да, тук си ударил на камък“ — помисли Синцов.

Той беше вече сварил да забележи, че всички останали офицери в батальона бяха приели вътрешно старшинството на младши лейтенант Илин, но Чугунов — не. И Чугунов сигурно биха могли да посочат за командир на батальона, и може би биха го посочили, ако не беше ги „изумил“ с тоя свой съд.

Като разгледа с Чугунов по картата бойния участък на ротата и му зададе няколко въпроса, Синцов усети в себе си онова радостно чувство на най-голяма увереност в подчинения, което понякога се дава в награда само на онези от големите и малки началници, които са способни в душата си да оценят справедливо и себе си, и другите; той почувствува, че ако сам бъде утре тук командир на тази рота, няма да направи в боя повече, отколкото ще направи Чугунов.

— Е какво — рече Синцов, когато Чугунов сгъна картата. — Сега да идем да видим къде е вашият най-преден войник.

— В окопите са само патрулите — рече Чугунов. — Останалите спят.

— Ясно — рече Синцов. — Да вървим.

— Другарю старши лейтенант, вие искахте да отидем и при артилеристите — рече Илин. Той не одобряваше намерението на новия

батальонен командир да мине по окопите.

Пък това беше обяснимо: сам беше обиколил всичко сто пъти, а сега през нощта не може да се види много.

Но Синцов все пак не промени намерението си, знаеше много добре, че войникът гледа командира по своему: щом веднъж е дошъл, навсякъде ли е минал и се е промушил и не бърза ли да си отиде назад? В това, разбира се, не е цялата командирска доблест, но първите слухове за командира започват от това.

Пристигнаха при артилеристите едва след час и половина, късно през нощта.

— Ами вие закъсняхте — след като се поздрави със Синцов и Илин, рече оня кръгъл майор — артилерист, който при Туманян беше поканил Синцов да намине при него.

Сега, в землянката си, зад масата, без шапка, той изглеждаше още по-кръгъл: кръгли бузи, кръгла подстригана алаброс глава, кръгли дебелички пръсти, с които държеше порцеланова чаша с чай. Чашата беше домашна, с цветенца.

— Ние се бояхме, че вече спите — рече Синцов.

— Би трябвало, но не мога. Утре е нашият ден. Току-що вашият съсед — батальонният командир — си отиде. За малко не го сварихте. Аз и него поддържам. Искате ли чай?

— Благодаря.

— А нещо друго против студа?

— Тогава по-добре чай — рече Синцов.

— Да съгласуваме с вас нещо особено няма. Всичко съгласувахме с вашия предшественик. Но за да спазим реда, нека погледнем.

Майорът разгъна на масата своята голяма, начертана отлично с цветни моливи схема на огъня, и я сложи до картата. Той се радваше, че схемата е толкова красива. Готвеше се за утрешния ден като за празник.

За разглеждане на схемата, за сверяването ѝ с картата, за въпроси и отговори минаха петнайсетина минути.

Ординарецът донесе чай.

— Да, теглото на общия залп утре ще бъде солидно — рече майорът, — може да се каже небивало тегло.

Синцов едва забележимо се усмихна на два пъти повторената дума „тегло“.

— Мислите, че преувеличавам ли? Действително небивало тегло! С цифри в ръце.

— Разбирам — рече Синцов. — Просто си спомних как преди войната пресмятахме в докладите: „Общото тегло на нашия «Ворошиловски залп» е три пъти по-голямо от общото тегло на залпа на цялата армия на Франция, два пъти по-голямо от това на Германия...“

— А какво — рече майорът, — по пресмятанията така излизаше — по-голямо. Но работите се стекоха не така, както ние, артилеристите, мислехме по начало. А сега ще вдигнем във въздуха всичко!

— Полковете получиха попълнение — рече Илин, — а по батальоните не ни дадоха. Значи, разчитат, че вие ще ни дадете възможност да минем първия ден без загуби.

— Без загуби няма война — рече майорът. — Макар че ние ще вложим всичките си старания.

Синцов си спомни за избягалия немец и каза, че го е изпратил спешно в полка. Може да даде нещо, някакви нови цели за поразяване.

— Надали ще има уточнявания. Този път ние разузнахме всичко из основи — рече майорът. Него го изпълваше такова чувство на абсолютна готовност за предстоящата работа, когато вече не ти се иска животът да внесе още някакви поправки.

— Благодаря за чая, да вървим — рече Синцов.

— Жалко, че не заварихте съседа си — рече майорът. — Той ви чакаше.

— А далече ли е той? — попита Синцов Илин.

— На осемстотин метра — рече Илин.

— Щом е така, да отидем — като направи усилие, стана Синцов, след чашата горещ чай му се спеше.

Докато се сбогуваха, на масата издрънча телефонът. Майорът взе слушалката.

— Слуша Голубьов... Да. Сега — и подаде слушалката на Синцов. — За ваша милост.

— Батальонни командирю — чу се в слушалката. — Говори Левашов. Аз съм при тебе с гости. Ела по-скоро, не се бави.

— Левашов звъни — рече Синцов на Илин, като постави слушалката. — Заповяда ми да се върна. При нас е с някакви гости. Как да постъпим?

— Ако разрешите, аз сам ще отида при съседа — рече Илин.

Не му се отиваше, но все пак предложи.

И Синцов се съгласи.

— А вас ще ви придружи ординарецът. Той тук вече знае всички ходове и изходи.

Момчето вървеше по съобщителния ход пред Синцов. Такова като него не би трябвало да мъкне автомат на шията си, а да се учи в шести клас. Синцов си спомни как го гледаше там в землянката немеца и попита:

— Ти много ли мразиш фрицовете?

Момчето се обърна вървешком.

— Трябваше да убием този фашист, другарю старши лейтенант.

— Защо трябваше? Избягал е при нас, ще даде сведения.

— По-рано май не бягаха!

— Не бягаха, а сега бягат. Това е в наша полза — рече Синцов.

— Аз лятос молих капитан Поливанов, когато уловихме двама есесовци, да ме прати да ги довърша. А той не ме изпрати, нахока ме.

— Имал е право — рече Синцов.

— А този фашист все пак не трябваше да отвеждате — рече момчето. — Сега, разбира се, няма да признае, но може би преди това е убил сто души?

— Как те викат?

— Ваня.

— Значи, адаши сме, и аз съм Иван, Иван Петрович.

— Моето не е истинско — рече момчето. — Мене ме нарече така капитан Поливанов.

— А как ти е истинското?

— Йона Йонович — рече момчето така, като че бе възрастен. — Само че вие не ме наричайте така. Наричайте ме както капитан Поливанов. Свикнал съм вече.

— А аз изобщо няма да те наричам. Ще те пратя да се учиш в училище.

— А аз пак ще отида на фронта. Да отмъстя за капитан Поливанов!

Синцов въздъхна, разбра по гласа: наистина ще отиде. „Ако остане тук, с мене, най-вероятно рано или късно ще го ранят, а може би и ще го убият. Но от друга страна, не се знае още какъв ще му бъде животът там в тила. А тук вече е свикнал. Могат да убият или ранят всекиго. Това е обща съдба. Може и просто по пътя, от буферите под колелата...“

— Наистина ли ще ме пратите? — попита момчето.

— Не знам — рече Синцов. — Ще помисля. А ти сирак ли си, или си изгубил родителите си?

— Сирак. Мене капитан Поливанов ме прибра оная зима в Лозовая.

— Какво значи „прибра“? От пътя ли?

— От пътя. Лежах замръзнал, отрязаха ми трите пръста на крака. Ще ме пратите ли?

— Казах, още не знам.

— Ако не ме искате, тогава по-добре ме пратете обратно в триста тридесет и първи. Локшин ще ме вземе при себе си.

— Кой е този Локшин?

— Беше замполит на капитан Поливанов, той е жив. С него капитан Поливанов говори по телефона.

— Ще помисля — рече Синцов.

Той изпита пристъп на тъга. Страшно е тридесет годишен човек на фронта изведнъж като малък да си спомни, че също е сирак.

За баща си той нямаше свои спомени — знаеше от майка си: бяха взели от Вязма през германската война народния учител и после пратили само известие, че е загинал за царя и отечеството. Майка си си спомняше, но смътно, как, умирайки от тифус, го отстраняваше с пареща ръка, за да не се приближава, да не се въвира. Ето, това бяха всичките му спомени...

„А това дете, разбира се, помни всичко, всяка дреболия. Само преди година е било. А какво помни, по-добре е да не се пита...“

Пред входа на землянката момчето се притисна до стената на окопа и пусна Синцов напред.

— Влез, постопли се — рече Синцов.

— Ще ида да ви приготвя оръжието за боя, другарю старши лейтенант.

— Какво оръжие? — попита Синцов. — Да не би да ми дадеш своя автомат?

— Не — рече момчето. — Автоматът на капитан Поливанов остана при мене. Само едно парче се е отцепило от ложата, но аз ще я подрежа, ще стане чудо.

„Да, ето всичко, което е останало от капитан Поливанов — помисли Синцов, — момчето Ваня и автоматът с нацърбена жожа.“

— Добре, върви — рече той и влезе в землянката.

В землянката, когато той влезе, седяха четворица: Завалишин, един батальонен комисар с елек, който можеше да бъде само замполитът на полка Левашов, и двама гости: русоляв старши политрук с познато лице и широкоплещест, късичък, рижав, очилат човек, с рубашка без петлици.

Синцов рапортува за своето пристигане по заповед на другаря батальонен комисар.

— Вече се познаваме, но да се запознаем още веднъж, както се казва, при дневна светлина. — Левашов стана и като пристъпи към Синцов, му стисна ръката.

— Доведох ти гости от Москва, дописници. Имат задача да напишат „Един ден сражение в командния пункт на батальона“. Обещават да не изостават нито крачка от тебе, ако коремът не ги заболи от страх. Предлагам им да останат в щаба на полка, каквото не видят — ще доизмислят. Не са съгласни.

— Радвам се да се з-запозная — рече рижавият, като леко заекна. Лицето му беше розово, хитро, цялото покрито с мънички, също тъй рижави като косите лунички.

Синцов се обърна към старши политрука с познато лице. Та ето къде за трети път ги беше събрала съдбата! Какво не става по света!...

— Здравсти, Синцов, — рече Люсин, като му подаваше ръка.

— Здравейте — рече Синцов, като стискаше тази подадена с излишна бързина ръка.

— Мигар се познавате? — попита весело Левашов.

— Познаваме се, някога служехме заедно — рече Люсин, като се усмихваше радостно.

„Сигурно се е страхувал, че няма да му подам ръка, а сега се зарадва глупакът“ — помисли Синцов и без да казва нищо, се обърна към влезлия в землянката възрастен ординарец на Илин.

Той беше го виждал вече днес бегло, когато ординарецът стъкваше печката. Сега стоеше, хванал в една ръка съдинките, а в другата самун хляб. Под мишницата си беше стиснал една манерка.

— Каня ви да вечеряте, другарю батальонен комисар — рече Синцов.

— Нас Завалишин вече ни покани, тебе чакахме — рече Левашов и отново се обърна към Люсин. — Къде сте служили заедно?

— В началото на войната на Западния, във фронтовия вестник — рече Люсин.

— Виж какво било! А и ти ли си бил журналист?

— Бях някога — рече Синцов.

— Ето това е успех — рече Левашов, — това е за вас, може да се каже, късмет! Батальонният командир журналист! Не се случва често. Макар че между другото и аз също някога съм бил рабкор, пишех бележки в „Керченский рабочий“. Но това сигурно не се брой?

Синцов отвъртя капачето на манерката и помириса: водка ли е, или спирт. В манерката имаше спирт, трябваше да се разреждава.

— Донесете вода — рече той на ординареца.

Когато Синцов взе да налива разредения спирт, Левашов покри чашата си с ръка:

— Няма да пия. И не си губи времето да ме предумваш. Завалишин знае.

— А в чия полза се отказвате? — попита рижавият.

— Мога в обща, мога лично във ваша.

— По-добре лично в моя — рече рижавият и приближи чашата си, за да му долее Синцов.

— Нищо, на него може — рече Люсин. — Той е добър пияч.

Синцов доля, без да отговори нищо.

На вечерята говори главно Левашов. Отначало разпитваше дописниците за Москва, от където бяха отлетели едва вчера сутринта, после взе да си спомня някакъв дописник, който пристигнал в началото на войната в неговия полк край Одеса. После, научил, че рижавият (презимето му беше Гурски) и Люсин пишат своите дописки заедно, взе да се чуди: как така хората пишат заедно?

— Че много просто — рече Гурски. — Аз съм ленив по природа, а Люсин, напротив, е т-трудолобив. Отначало той п-пише т-текста, а после аз влагам в неговия т-текст м-мислите.

Люсин само махна с ръка, той не спореше и не отговаряше с шегички. Седеше и си мислеше нещо. Може би същото, за което и Синцов: за какъв дявол отново ги е събрала съдбата? А може би просто мислеше за предстоящия бой, за който така или иначе мислеха всички — и тези, които говореха, и тези, които мълчаха.

— Онова, което понякога не ми харесва във вестниците — рече Левашов, — е, че у някои от вашите колеги немците мрат като мухи. Един, разбираш ли, унищожил трийсет, друг — четирийсет, а трети, гледаш — сто... А ако, между другото, от началото на войната всеки от нас беше унищожил по един немец, от цялата им войска не би останало нищо.

— Съгласен. Но т-тук трябва да се разберем, кога ние п-послъгваме по собствено вдъхновение, а кога — според вашите п-политдонесения — рече Гурски.

— От един дол дренки сме и ние, и вие — махна с ръка Левашов.

— Лично аз, п-повтарям, съм съгласен, но се с-страхувам, че нашият редактор няма да публикува вашите мисли.

— Та аз не моля да се публикуват моите мисли. Аз ви казах само като на човек.

Синцов погледна внимателно Левашов. В гласа на батальонния комисар прозвуча потаена скръб.

— Преди него — кимна Левашов към Синцов — ни беше батальонен командир Поливанов. Герой и успя да получи „Герой“. Преди Поливанов беше Тараховски, успя да направи много, а нищо не успя да получи и загина глупашки, заради един глупак. Имаше преди Тараховски... как беше му презимето? А, Завалишин?

— Не знам, аз дойдох по-късно.

— Да, наистина ти дойде по-късно. И аз го заварих само няколко дни. Ето, виждате, дори презимето му не помня. Помня, че беше старши лейтенант, помня, че беше добър, помня, че го изпратихме в болницата... и толкоз, повече нищо не помня. Това е нашият живот!... Слушай — обърна се Левашов към Синцов, — какво ще правим с момчето?



— Оставям го — неочаквано за себе си тъкмо сега окончателно реши Синцов.

Левашов сви рамене: „Неправилно, но ти знаеш.“

— А какво е това момче? — попита Люсин.

— Батальонният командир Поливанов, неговият предшественик — рече Левашов, като кимна към Синцов — имаше ординарец. Едно момче на четиринайсет години. Ваня Хорол от Лозовая. Немците избили семейството. Те в Лозовая избили почти всички евреи, ние с очите си видяхме онази яма.

— А з-защо Ваня? — попита Гурски.

— За това трябва да питате Поливанов, но сега вече няма кого да пита човек — рече Левашов. — Той така го прекръсти — от Они във Ваня. Може би в памет на сина си, а може за нещо друго. Откровено казано, не любобопитствувах. Пък и време нямаше. Поливанов беше при нас само девет дни. Първия ден пристигна, „разрешете да доложат“, а на деветия го убиха без доклад.

— Любопитно е да се поприказва с момчето — рече Люсин, като се обръщаше неопределено и към Синцов, и към Левашов.

Но Синцов сметна за необходимо да приеме обръщението му за своя сметка.

— Няма да позволя да говорите — рече той.

— Защо?

— Няма да позволя, и толкоз — рече Синцов.

Левашов кимна.

— Батальонният командир е прав. Няма още едно денонощие откак е убит Поливанов. Рано е да закачат момчето. Малко му трябва, за да заплаче.

— Но ако все пак ми потрива? — рече Люсин.

— Малко ли неща могат да потриват някому! — рече Левашов.

В земянката няколко секунди тегнеше неловко мълчание. Неговата неловкост усетиха всички, но истинската ѝ причина знаеха само Люсин, който мълчаливо, с очи попита: „Значи, не си забравил?“ — и Синцов, който също мълчаливо, с очи отговори: „Не съм забравил.“

— И тъй, другарю батальонен комисар, ще идем ли през нощта в ротите, както обещахте? — попита Люсин весело, може би прекалено весело, като се протягаше с усмивка и оправяше портупея на широките

си гърди с ордена „Червена звезда“ и медала „За храброст“; „Червена звезда“ беше новичка, получена наскоро, а медалът „За храброст“ висеше на стара нацепена лентичка; този медал Синцов беше видял у Люсин още тогава, през октомври, при Москва.

— Щом е обещано, ще бъде направено — рече Левашов и стана.  
— Да отидем за малко при Чугунов.

— Разрешавате ли да ви придружа, другарю батальонен комисар? — попита Синцов.

— Няма нужда, ние ще отидем със Завалишин. Дописниците са по нашето ведомство. А ти си почини пред боя. Запозна ли се с хората?

— Запознах се.

— Какви са ти изводите? Какво е самочувствието?

— Изводи още не съм готов да правя, а самочувствието е добро.

— И то е от значение — рече Левашов и когато вече облече кожухчето си, се обърна към Гурски. — Не мъчи батальонния командир с въпроси, нека поспи, затова го оставям. Него утре го чака сражение. А може би ще дойдеш с нас?

— Откровено казано, бих п-предпочел да остана — рече Гурски.  
— Още повече, че тук е топло, а своя героизъм ще успея да п-проявя пред вашите очи утре.

Като останаха двама със Синцов, Гурски мълчаливо вдигна пръст.

— Какво има? — попита Синцов.

— Мога ли един въпрос? — попита Гурски.

Синцов кимна.

— З-защо вие сте така мълчалив! По п-природа, или не обичате журналистите?

Синцов сви рамене.

— Аз п-питам, з-защото съм забелязал: бившите журналисти обикновено не обичат журналистите.

Синцов отново сви рамене. Какво да отговори на това? Журналистите обикновено не са обичани от тези, които им завиждат. А той не завиждаше. Отдавна е свикнал на фронта с друго.

— Ще спите ли? — попита той вместо отговор.

— Благодаря за изчерпателната информация по п-първия въпрос. Може ли още един? — Гурски отново вдигна пръст.

— Питайте — рече Синцов, като разстилаше на одъра нечие оставено там кожухче.

— Добре ли познавате Люсин?

„Сигурно по-добре от теб“ — искаше да отговори Синцов, но това значеше да встъпи в разговор.

— Не.

— А малко по-подробно?

Този рижав пелтек, види се, беше почувствувал нещо.

— По-подробно питайте него — рече Синцов.

— Груб сте — рече Гурски.

Синцов не отговори нищо, извади от военната си чанта тетрадка, откъсна от нея един лист, написа на него: „Илин, събудете ме в 5,30“ — сложи го на стола, притисна го с чашата, мушна военната чанта под възглавницата и легна на кожухчето, като подложи ръце под главата си.

„Ако стана в пет и трийсет, може все пак да успея да направя всичко, което исках: да отида с Илин в ротата на Караваев, да посетя преди боя поне две от трите. А към седем и трийсет, половин час преди артилерийската подготовка, да се върна тук...“

Чуваше се как рижавият шумоли по сламата, като се намества на одъра.

„Сега е три и трийсет. Ако заспя веднага все пак два часа...“

Много добре е да се лежи ей така, изтегнат, с ръце под главата, на топло, на мекото кожухче, а под него и слама... Глупаво е, че не ми идва сънят. Случва се така! Скъпа ти е всяка минута, а той не иде и не можеш да му заповядаш...

Казах на този рижавия за Люсин: „Попитайте него“. Напълно възможно е да го пита. А оня ще разкаже. Може както му дойде на ума, а може да разкаже и така, че да излезе най-добър от всички! Може да каже, че е проявил бдителност, не е поискал при онази обстановка, на шестнайсети октомври, да кара в Москва човек без документи, още повече, че те е познавал преди това малко, само един ден... А какъв беше тоя ден, не е задължително да обяснява. И че те е смъкнал, без да те докара дори до КПП, също няма да уточни... И ще излезе всичко гладко. Такива като Люсин умеят... А може и иначе, по-просто и по-кратко: „Ако щете ми отсечете главата, но за такива неща аз съм формалист. Войната си е война, редът си е ред.“ Може и така. Такива като Люсин умеят и така. По такъв начин ще се изкаже за войната и за

реда, че просто шапка да му свалиш! Ех, дявол да го вземе! Само че те хваща яд, когато срещаш подобни хора. Различни чинове, а мисълта все същата: ето ти още един другар Люсин!...

А този, рижавият, пътува с него заедно и пишат заедно. Пътува и не знае кой е Люсин. Други хора, друг вестник, друго време... А може и Люсин да е станал друг, кой го знае?

Стига за личните работи — сърдито се прекъсна той, макар в дълбочината на душата си да знаеше, че това не е лична работа. Просто по-леко е да мислиш за това като за нещо лично. — Добре, да прекратим разговора на тази тема... Дето се казва, не е за моя ум работа!

А кое е работа за моя ум? Майор Шавров се смееше: „По-малко мисли, Иване, по-добре ще воюваш.“ Не е истина. Няма да воювам по-добре. И никой няма да воюва. И самият Шавров не воюва по-лошо, защото мисли с главата си. С мене се шегуваше, а самият той мисли...

А ако аз си бях останал, какъвто бях — вестникар, може би сега щях да имам друга психология? Макар че е глупаво, разбира се, да си представям, че всички ние сме едно нещо, а те всички — нещо друго. Да бях останал като тях вестникар, сигурно също бихме мислили различно: Люсин — по един начин, този, рижавият — по друг, а аз по трети...

Рижавият всяка своя мисъл завършва с шега. Така, разбира се, по-лесно се живее... А да се умира сигурно е по-трудно...

Отново си спомни онова, което му беше казал Илин — че попълнението засега оставили в полковете, не го разпределили по батальоните; надяват се утре, в първия ден, на силата на нашия огън и на малки загуби. Не както по-рано, когато, случваше се, хвърляха за един ден в боя без остатък всичко, което беше налице — като че този бой е последният, като че с него войната ще свърши!

— Ч-чуите — рече Гурски, като се приведе през масата и се загледа в отворените очи на Синцов, — щом не спите, хайде да р-разговаряме. За какво мислите сега?

— За утрешния бой.

— И какво мислите за него?

— Мисля как да решим поставената пред батальона задача.

— А ако погледнем по-широко?

— Какво по-широко?

— По-широко. Например, ако мислено се п-поставите в п-положението на к-командуването на фронта? Как нап-пример бихте д-действували утре? Или вие не м-мислите за това?

— Не мисля. Аз си имам своя задача и свой кръгзор, за тях ми е наредено да мисля.

— Ч-чуйте, с-само не се обиждайте. Ето вие казахте — кръгзор. Какво е това — нап-пълно искрено ли е, или е само т-така по-удобно?

Рижавият изпитателно погледна Синцов, този път той беше напълно сериозен.

„Не, ти не си глупак — помисли Синцов за рижавия, — но си нахален. Щом ти се е прищяло, значи, аз трябва цялата си душа да сложа пред тебе на масата! Да, разбира се, при моята длъжност, при мащабите на онова, което мога да наблюдавам и съпоставям, тоест при моя кръгзор, аз не мога да се ориентирам във всички въпроси на войната. Но в същото време не могат да ми отнемат чувството, че като върша работата си на фронта, аз трябва да разбирам някои неща по-добре от всички, иначе не съм на мястото си. Аз имам свое мнение, свой възглед върху нещата и свои права като всеки човек, и който изгуби това чувство, той не е командир и изобщо не е човек. Но аз няма да ти обяснявам това. Не ми се ще. И време е да спя. Щом не си глупак, трябва сам да разбереш.“

— Какво, обидихте ли се? — попита Гурски, като продължаваше да гледа Синцов.

— Не, просто ме мързи да си чеша езика. Хайде да спим. Не знам как е с вас, но аз съм длъжен поне да се опитам в полза на работата — рече със затворени очи Синцов.

## ДЕВЕТНАЙСЕТА ГЛАВА

Отпред, над немската предна линия, и по-далеч, и още много по-далеч, до самия хоризонт, който сега едва се отгатваше, се издигаше на няколко километра дълбочина стената на взривовете. Те ту се сливаха, ту се разединяваха, ту отново образуваха стена от дим, ту изведнъж на техния фон, черни върху черно, изхвъркваха греди, дъски, релси, вдигнатите във въздуха парчета на онова, което преди секунда е било блиндаж или землянка.

Всичко, което беше необходимо и предварително определено да направи и да заповяда в батальона си, Синцов направи и заповяда, преди да почне артилерийската подготовка. Сега оставаше само едно — да чака.

Там, отпред, умираха немците. Умираха и трябваше да умират, защото бяха дошли тук, защото не бяха се предали вчера, когато им предлагаша, защото все някога трябваше да има край на всичко това тук, в Сталинград...

„И ще има — ще доживея ли това, или няма да доживея, но искам да доживея до края, и затова нека те умират колкото се може повече сега там, в дупките си. Защото ония от тях, които останат неубити сега, ще използват после от дупките си и ще почнат да стрелят срещу мен и хората ми, и да ни убиват, и да ни раняват...“

Добре е, че когато командуваш хората, рядко ти остава време да мислиш за желанието си да живееш. Винаги те отвлича нещо. И днес също нямаше кога да мисли за това, преди да почне артилерийската подготовка.

А сега вече няма какво да се прави, и няма да има какво да се прави още четиридесет, не, сега вече тридесет и осем минути, и докато те се точат, никому нищо няма да кажеш и от никого нищо няма да чуеш. И напразно този застанал до мене пелтек-кореспондент ми вика нещо... все едно, аз не чувам нищо... да върви по дяволите, само плюе като камила в ухото ми...

Дори ако Маша стоеше до мене и ми шепнеше на ухото, пак нищо нямаше да чуя...

А отзад стоят танковете, и танкистите са се подали от кулите и гледат, не се страхуват, че може да попадне снаряд в тях, и правилно постъпват: на немците сега не им е до стрелба...

Трийсетичетирки... Казват, че сме ги имали тогава, в четиридесет и втора, при Харков, но там не съм ги виждал. Лично видях тогава само един „КВ“ близо и още пет — далече. Те отминаха и вече не ги видях. А по този „КВ“ — аз сам видях как беше това — нашите бойци стреляха с противотанкова пушка. Той стоеше повреден, а те стреляха, а после от горния люк се подаде танкист и взе да им маха с ръце, че е наш. А те при все това стреляха. И тогава той обърна кулата и даде по тях един откос, и един противотанкист падна убит. А те всички стреляха по танка със своя пушка и аз отърчах при тях и им викнах да не стрелят, че това е наш танк! Но те не ми вярваха, защото нито веднъж още не бяха видели наши танкове отблизо и смятаха, че и този е немски. Тогава насила взех един от тях със себе си и тръгнах към танка. И когато дойдохме по-близо и на танка се провидя надпис с бяла боя: „Смърт на фашистите“ — рекох: „Виждаш ли, наш танк е!“ Но той все още не искаше да отиде при танка и казваше: „Той е фашистки, те нарочно са написали.“ А когато ние всички все пак се приближихме до танка, видяхме, че куршумът от противотанковата пушка беше улучил триплекса и парчета от него бяха изранили цялото лице на водача. Той се измъкна от танка окървавен, и танкистите псуваха най-вулгарно.

А после някакви си войници изтичаха насреща ни с един пленен немец и той викаше: „Доктор, доктор!...“ — и стоеше, без да отпуска ръце. А аз го доведох до танка и като глупак взех да чукам по бронята, и като му показах този танк, виках: „Рус панцер, разбираш ли, рус панцер!“ А той трепереше и говореше: „Я, я, гут, гут...!“ А аз все виках: „Рус панцер!“ — и му показвах танка — бях в такъв възторг, загдето мога да му покажа, че е наш танк, а не техен!

А защо си спомням това сега, сам не зная. Не, зная. Защото ми е обидно за това как е било. И мразя за това немците, но ако трябва да кажа съвсем искрено, мразя не само немците, но и самия себе си. Всички нас мразя, загдето е било така при нас. Аз обичам всички нас, но и мразя, защото се измъчвам, загдето това е било. И комуто мога да кажа за това, казвам му, но най-често се въздържам, защото се смята, че не бива да се приказва за това и може би наистина не бива, докато

трае войната. Макар че не мисля нищо лошо. И този пълномощник, с когото вчера насмалко не се счепках, повече от уверен съм, в душата си също мисли така, както мисля и аз, макар служебно да е длъжен да разкрива такива разговори и да ги съобщава, дето трябва.

Добре е, ако той действително е ценен мъж, както казва за него Илин, но аз сам тепърва ще видя какъв мъж е. Ако е действително ценен, тогава ще тръгне днес напред заедно с мене, и с Илин, и с всички други, а няма да остане назад. И ако вземе да изостава назад под някакви предлози, няма да оставя това така. Ще докажа, че е страхливец и той ще изчезне от мене, както изчезна някога Федяшкин. Тях за страхливостта също не ги гледат.

А още по-добре, разбира се, ако нищо такова не дотрябва да се прави, ако той излезе също такъв човек, какъвто беше Зотов, Иван Зотич. Той, когато дойде при мене след Федяшкин, ходеше сам навсякъде, където трябва, и залягаше зад картечницата, и беше действително добър човек. И аз го наричах „Зотич“, докато не го убиха в къщата, която имаше форма на буквата Г... И веднъж, когато през нощта седяхме двамата, той ненадейно ми каза за своя живот в нашия батальон; глупав ми е тук животът, Синцов. Аз би трябвало да бъда твой замполит, а не онова, което съм!

А мигар малко са изобщо глупавите неща във войната? Когато бях още ротен командир и ме наградиха със „Знаме“, а Бутусов със „Звезда“, ние с него извървахме три километра по брега до щаба, за да получим орденските си отличия. И нас едва не ни улучи мина, а после ни обстрелва снайперист, а когато пристигнахме, казаха ни, че не са донесли още орденските отличия. А после „Червено знаме“ все пак се намери. И ми го дадоха, и аз го завинтих. А Бутусов си тръгна назад без орден. И пак попаднахме под минохвъргачен огън и пристигнахме едва живи, и командирът на полка Шавров ни запита: „Е, къде са ви ордените, покажете ги...“ И Бутусов не знаеше да плаче ли, или да се смее...

А Люсин стои на три крачки от мене и също гледа как умират немците... Мигар някога е мислил, че ще се срещне тук с мене! Сигурно се радва, смята, че е извършил голямо нещо: дошъл до батальон. А сега ще почне да ми доказва колко е храбър.

Смята се, че на фронта хората стават други. Но когато мислим как ще бъде всичко, кога ще свърши войната, ние все пак си



представяме себе си такива, каквито сме били. Макар че, може би, напразно... Аз няма кога да мисля какъв съм сега. Аз трябва да мисля за други неща и ако наистина съм станал по-друг, отколкото съм бил, то е защото през цялото време трябва да мисля за други неща, а не за себе си...

А сега мисля за себе си, защото и без това няма какво да правя, докато трае артилерийската подготовка и докато там отпред мрат немците. И нека мрат! Помня как беше, когато мряха не те, а ние, как през септември, когато преминавахме реката, имаше бомбардировка и плаваха трупове на хора и отломки от шлепове, и гореше нефтеният синдикат и излелият се във Волга нефт също гореше, и се носеше страшна воня на изгоряло... Даже мислено не знам как да се изразя за изгорялото човешко тяло.

Да, там, отпред, вече двацет минути подред умират немците, всички немци, с изключение на онези, които ще останат живи и ще стрелят срещу нас, когато тръгнем...

... Ако разкажа някому защо тогава не останах да нощувам у онази жена в болницата, никой няма да ми повярва. Изведнъж, кой знае защо, тя ми каза, че почва да забравя какъв бил мъжът ѝ. А аз не бях забравил каква беше жена ми. Аз и сега помня каква беше тя.

Стоя като глух и нищо не чувам. Виждам как напред в дима всичко се преобръща до самия хоризонт, опирам гърди в ледения ръб на окопа, надигам се, за да видя какво има там отпред, докосвам с брадичката си леда и все пак не мога да забравя каква беше тя. Макар че нея сигурно я няма вече. Добре знам какво значи това. Виждал съм толкова мъртви тела, и женски също, и знам какви са те. Зиме, в студа, и лете, в жегата...

Не, аз все пак съм забравил каква е тя. Отдавна съм я забравил. И съжалявам, че не останах там, в болницата, да нощувам при тази жена. Тогава ми се струваше, че не мога, а сега съжалявам. Стоиш и си представяш как всичко това е могло да бъде.

Когато има такъв грохот, както сега, това прилича на тишина...

Нейде там, отпред, зад избухванията на снарядите, е моят сталинградски батальон. И този батальон, където съм сега, е също мой. И онзи е мой. И този. Наистина сега само този е мой. А онзи не е вече мой. Но мене ми се струва, че той е още мой. Мисля за него сега, като че е нейде зад хиляди версти. А до него има само четиридесет

километра. И ако сега изпъпля от окопа и тръгна право по снега, ще стигна до него само за десет часа, ако не стреля срещу мене никой, нито един човек.

През първия ден, когато заемахме позициите си в Сталинград, от моите окопи до брега имаше хиляда и сто метра, а когато ме раниха, по права линия оставаха четиристотин. Значи, за осемдесет и два дни, през които бях там, немците бяха изминали само седемстотин метра. Дори по десет метра на ден не изминаваха. Навярно един дъждовен червей, ако пълзи през цялото време, от сутрин до вечер, може да пропълзи за един ден десет метра. А мигар те не искаха да стигнат до Волга, мигар не вярваха, че ще стигнат? И ако между тях имаше поне един безсмъртен, неуязвим човек, той би излязъл просто от предния окоп и би стигнал до Волга за половин час, дори за двацет минути. Но ни един безсмъртен човек няма нито между тях, нито между нас...

Глупаво е дори да се мисли за това. Туманян каза вчера за командира на картечната рота, че не винаги докладва истината. А защо? Защото не е безсмъртен. Ако беше безсмъртен, винаги би докладвал истината, това не би му струвало нищо. Лъжливите донесения почти винаги се дължат на това, че човек се страхува да умре. А после поради това лъжливо донесение умират други.

Любопитно е да се знае: какво ще правя след войната, ако остана жив? Мене кой знае защо през цялото време ми се струва, че ще остана жив. Само няколко пъти ми се стори обратното. Веднъж в четиридесет и първа, когато веднага след излизането от обкръжение отивахме в тила за формиране и в колата пееха „Катюша“, а насреща ни отново излязоха немски танкове. И друг път, вече миналото лято, когато вечерта внезапно още веднъж почна бомбардировка. Нищо особено, просто три денонощия не бях видял ни един наш самолет. И всичко ми омръзна до смърт, и за миг ми се отця да живея. И още — трети път — също миналото лято, когато при нас дойде командувачият фронта и мене ми се плачеше от обида за него, че ходи и задържа бегълците и ги кара да се окопаят, като че нищо друго вече не му беше останало. А може би той самият тогава не е искал да живее и е търсил смъртта? Не знам какво е мислил тогава, а аз мислех, че няма да доживея до края на войната, не защото ей сега ще прилети куршум и ще ме убие, а защото всичко е загубено.

А после, в Сталинград, аз вече нямах такава чувство, че не ще доживея до края на войната. Когато си спомня за това, понякога сам не си вярвам и все пак то е истина: у мене вече нито веднъж не е имало такава чувство. И сега няма.

Не знам как после ще си спомня за войната, но додето воювам, за мен най-тежко и непоносимо ще е, когато вършим нещо не така, както трябва да се върши. Ние сега много по-рядко вършим това, но все пак още се случва. И ако за нещо съм готов да умра, готов съм да умра, за да се върши всичко у нас така, както трябва, така, както искаме! Трябва и днес тук всичко да стане, както ние искаме! Аз толкова много искам това! Никога нищо в живота си не съм искал така, както искам сега това.

Когато виждам как месершмитът се извива отгоре над нашето ястребче и върви отзад, и още не стреля, с гърба си чувствам как сега ще ми забие откос между плешките. И когато стане така, чувствам, че мене са ударили в гърба, и цяла минута лежа на земята смазан и ми се струва, че мене са убили, че аз няма да стана...

Аз не мога напълно да обясня това чувство дори на самия себе си. То е чувство на общност с всички наши хора, които загиват, то е чувство на вина и срам, и на болка, и на ярост за всичко, в което не ни върви, и радост за всичко, в което ни върви! Какво имаш на душата си, Синцов? Същото това чувство, поради което живея не само в себе си, а и във всички други наши хора, и правя заедно с тях всичко добро и всичко лошо. И се обичам за доброто, и се мразя и коря за всичко, което правя не така, както трябва — не само аз самият, но и всички други хора. То ми е в душата и на душата, и в главата, когато командувам, и в ръката, когато хвърлям граната. И кой го знае, може би това е чувството за родината, може би него имаме пред вид, когато, всеки за себе си, мислим, че сме съветски хора?

Там, отпред, пушците на взривовите така се замотават и омотават от земята до небето, сякаш бъркат с лъжица някаква черна каша.

А тук, право пред очите ти, е ледената ивица на окопа, гладка, изтрита от раменете и ръкавите, с една полепнала на леда сламка. Стърчи, сякаш нарочно са я забучили да измерва силата на ударите, и тя потрепва пред очите ту по-силно, ту по-слабо...

Колко е хубаво, че е станала такава нашата артилерия, че е толкова много и че бие по немците така, както никога още не съм виждал в живота си. До това лято още не си представях, че може да имаме толкова артилерия. Ако си спомним всичко, което хвърлихме и оставихме, откак започна войната, може да смятаме чудо онова, което става сега.

Разбира се, ние нямаше да се задържим в Сталинград, ако през цялото време не ни подкрепяха от другия бряг и артилерията, и катюшите. Те ни поддържаха като родни братя. Аз ги обичам, дори не знам как да изразя с думи онази любов, която чувствавах към тях в Сталинград, когато стреляха от другия бряг. Не можеше да става дума да се задържим, ако те не стреляха през цялото време, денем и нощем, и не ни поддържаха. И те ставаха все повече и повече, ние чувствахме това. Но дори тогава аз не си представях, че може да имаме толкова артилерия, колкото стреля по немците сега, над моята глава.

А колко пъти и с какви не думи се проклинахме, загдето нямаме ту това, ту онова! И досега още нямаме много неща! И досега, когато почнеш да мислиш, не разбираш как е могло да се случи това? Аз се учех още в училището, когато нашите радиолюбители първи уловиха „SOS“ от дирижабъла на Нобиле. А в батальона ми и досега няма подвижна радиостанция. И колко куриери загинаха пред очите ми поради това, че ни липсваше и най-обикновена телефонна връзка, поради това, че ние имаме огромни телефонни макари и трябва да ги мъкнат двама души, и кабелът е дебел, тежък и за да работи връзката както трябва, нужно е да я изтеглиш с два кабела. И този кабел винаги липсва... А фашистът, мръсникът му, тича и върти малка макара и на нея жица, тънка-тъничка. А на нас с какво ли не се е случвало да инсталираме връзката поради това, че не е стигала жица, дори сме инсталирали с бодлива тел.

Пръска ми се главата, когато имам време да мисля как всичко това е могло да се случи. Значи, имало е нещо не както трябва още преди войната, и не само аз мисля за това, а мислят почти всички хора. И онези, които понякога говорят, и онези, които никога не говорят за това. Сигурно аз не разбирам всичко, но то бездруго е така. Иначе не може да бъде. Но аз все пак разбирам, че ние преди войната не разбирахме нещо. И мисля, как ще бъде след войната.

Понякога мечтая за времето след войната просто като за тишина. Спомням си как купувах хляб в хлебарницата и как аз и Маша донасяхме ягоди от пазара и как ги ядяхме със сметана и захар, и как отивахме двамата на театър, а съседката оставаше с момиченцето. Вървяхме прегърнати из града и се отбивахме в дежурния магазин на ъгъла и стояхме на малка опашка и чакахме, докато ни нарежат шунката. И пак вървяхме по улицата прегърнати и не помисляхме, че нищо от това няма да има вече, а вместо всичко това ще дойде войната... И когато пред мене преминава всичко това, иска ми се всичко след войната да бъде точно така, както е било...

Но после пак си спомням как почна войната и вече не искам след войната всичко да бъде така, както е било...

Помня добре как след излизането от обкръжението, в Москва, в опълчението, Малинин ми говореше за няколко генерали, които в началото на войната били разстреляни, загдето отстъпили. И казваше, че така трябвало.

Може би е така. Не знам. Не мога да избия от главата си, че и сега ни командуват генерали, които тогава са отстъпвали... Сега бият немците, а тогава отстъпваха. Тогава всички отстъпваха. Нямаше генерал, който тогава да не отстъпва, и войник също. И на, никой не се кани да ни разстрелва всички, които сме отстъпвали тогава, в четиридесет и първа. Защото не може да се смятат виновни всички, които са правили това, и аз също не се смятам виновен. Ако се смятах виновен, бих рекъл: вземете и ме разстреляйте. Но аз не съм виновен. Казвам честно това насаме със себе си.

Не знам какво бих могъл да направя още извън онова, което съм правил, когато всичко това беше вече почнало. Но ако е така, значи някой е бил виновен още преди войната?... Та не само зарад няколко генерали е станало всичко това. Някой още по-рано е бил виновен за всичко.

И аз бих искал да знам кой. Ако не сега, поне след войната. И може би за това не искам след войната всичко да бъде както е било.

Ако можеше да поприказвам с другаря Сталин и да го попитам: как стана всичко това преди да започне войната? Ако можеше да му напиша писмо да ме повика от фронта само за един ден и да ми каже как всичко това е станало наистина!... Защото аз воювам и мога да

умра, преди да узная, а аз така искам да знам... И не само аз. И другите също.

Но когато мисля за това, аз, естествено, разбирам, че то е невъзможно. И не само защото не може да се извика от фронта някакъв си батальонен командир, та другарят Сталин изведнъж да зареже всичко и да отговаря на въпросите му. Това е невъзможно и по друга причина. А по коя?

Боя се да отговоря на това. Защото, ако отговоря така, както понякога ми се струва, боя се да не катурна в душата си нещо такова, без което ми е трудно да живея. Да, понякога ми се струва, че не само другите, а и той самият е виновен...

Този, пелтекът до мене трепна. С рамото си усетих как трепна, защото два тежки снаряда паднаха късо и се пръснаха между нас и немската предна позиция. Това е още нищо. Важно е как ще ни придружават с огневия вал, когато завземем първата позиция и тръгнем към втората... виж, ако там снарядите почнат да падат късо тогава лоша работа. Трудно ще е да вдигаш хората да вървят, без да изостават, зад огнения вал... И Илин сигурно също е помислил за това, бутна ме по рамото и смигна към падащите наблизно снаряди...

Страх ги е всички, и мене ме е страх, и него го е страх, а не само дописника. И Люсин сигурно също се бои. Та той каза, че ще тръгне с мене — където съм аз, там и той. Да видим как ще тръгне.

А Илин като че дори няма търпение. Това се случва. Аз го разбирам. То не е от това, че не се бои, а защото му се иска по-скоро да мине през всичко докрай, за да се види — ще остане ли жив, или няма. И аз самият съм имал такова усещане, отчасти го имам и сега. Когато свърши всичко, да се добереш до топлинка, да похапнеш и да пийнеш, и поне мъничко да поспиш...

Любопитно е да се знае за какво мисли сега Илин. Добър командир е, макар и млад, само двайсет и една. Ако се замислиш, съвсем момче... Попитах го вчера за брича, защо на такъв студ не носи ватените си панталони; и излезе, че ги носи, само че избрал най-тънките ватени панталони, а най-големия брич, и го носи над ватените, за да се покаже... А пред кого да се покаже? Пред тази Соловьева ли, която е била санитарна инструкторка, а сега е минохвъргачка? Може и пред нея. Или просто така, за самочувствие. Напълно възможно е да не е познал нито една жена досега. Преди войната не е успял, а през

войната не е съумял... И аз сам от година и половина съм забравил какво е жена. И по-добре е да не си спомняш. Само почни, и няма да се отървеш нито наяве, нито на сън...

Тежко е да гледаш, когато умират жени. Когато в Сталинград бомба рани Тамара, фелдшерката, и аз помагах да я изнесат от разрушения блиндаж, повдигнах я, а тя с ръце около шията ми вика: „Ваня, Ванечка... не ме оставяй!...“ Като че моли за любов, като че не я измъквам, а я захвърлям... И двете ѝ ходила откъснати, а тя още не вижда, не разбира. Добре е, когато човек е убит на място, по-лошо е, когато не е смъртно... После си помислих защо тя така викаше преди смъртта си, приживе никога не се обръщаше така към мене... И изобщо беше много честна, не допускаше никого до себе си, нито един мъж. Може би ме е обичала, без да казва нищо? Веднъж, седмица преди това, ми мина през ума, когато изведнъж се обърнах към нея и видях как ме гледа. Помислих и забравих. Не ми беше до това. Бяха най-невъзможните дни, буквално на косъм...

Не мога да си представя как ще живея след войната. Ако Маша е загинала, разбира се, ще се ожения. И най-вероятно веднага, с която сваря. А може би и не. Може би така ми се струва от тъга. Ами ако тя остане жива, а мене самия ме няма? Ако има някакъв, зависещ не от нея и не от мене, а от самата война избор — само един от нас да остане жив — или аз, или тя. И този избор е мигновен — щрак, и всичко се свърши. Като че са загасили светлината в целия свят. И много нещо не трябва за това — парче желязо, голямо колкото теленото копче на памуклийката.

В началото на ноември получих една сутрин попълнение: трима души. Приех ги, записах презимената им и ги пратих в ротата на Бутусов. Нямаше време да приказваме дълго, водеше се бой. Дори не запомних лицата както трябва. Помислих си: после в ротата ще поприказваме. А привечер доведоха назад и тримата — и тримата бяха се самонаранили в лявата длан. „Мина... мина...“ А каква ти мина: когато размотахме бинтовете, всички имаха по дланите обгаряния от барут. Бяха стреляли с пушка в упор, по време на бомбардировката, когато не се чуваше. Сигурно бяха се изплашили още при преминаването на реката и бяха се сговорили отнапред. Отначало исках да разстрелям само единия — сержанта, а двамата да пратя в

болница и в наказателна рота. Но дойде заповед от дивизията: съд — да се разстрелят и тримата на място в батальона.

„Поради тежката обстановка!“ Обстановката действително беше тежка. Може и наистина да не можеше този ден да се постъпи иначе. Прочетоха присъдата, изправиха ги пред стената на къщата във формата на буквата „Г“ — па каква беше тази стена, само развалини! — и ги разстреляха в присъствието на представители от всички роти... Всичко в един ден: и началото, и края...

Добре би било днес да не трепне ни един човек. Да не стане нужда да гоня никого напред със силата на оръжието! Няма по-лошо нещо на света от...

Той така беше свикнал с непрекъснатия грохот на артилерийската подготовка, та му се струваше, че мисли в тишина. Когато всичко свърши и настъпи действителната тишина, в първия миг не я забеляза.

— Ракета! — прегракнало викна той без все още да чува своя глас. Чу слабия пукот на ракетния пистолет до себе си, видя издигналата се над втора рота друга ракета, и сложил плъстения ботуш на леденото стъпалце, изскочи горе.

Още преди това беше решил, че до първите немски окопи ще отиде веднага, с веригата. Сега оставаше да прави онова, което беше решил.

Отпред, на триста метра над издигналата земя, като последните капки от покривите, паднаха един след друг три закъснели снаряда. Забеляза това вече тичешката, когато окопът остана отзад.



## ДВАЙСЕТА ГЛАВА

Към три часа през деня трети батальон на 332 стрелкови полк изпълни на своя участък изцяло дневната задача: първата линия на немската отбрана беше пробита още сутринта и остана отдавна зад гърба ѝ, а втората беше току-що окончателно завзета с чувствителни загуби. Каква заповед щеше да последва по-нататък, още не се знаеше. Очаквайки я, хората се укрепяваха или, казано по-просто, нахълтали в немските траншеи, идваха на себе си след всичко преживяно през тези шест часа непрекъснат бой.

Отпред се виждаше дълга, полегата височина. По нейните склонове сега минаваше предният край на третата, още не взета от нас, немска позиция. Когато петнайсетина войници подир ротния си командир Караев, изскочили разпалено от окопите, се хвърлиха напред, немците ги обсипаха с мини. Измъкнаха ранените, а двамата убити чернееха отпред на снега, пред очите на всички. За да не рискува напразно хора, Синцов заповяда до мръкване да не ги закачат.

Пред окопите се разстилаше снежно поле, което бавно се издигаше към хоризонта.

Когато изтиканите оттук немци побягнаха гъсто назад, към височината, обстрелваха ги на половината път с катюши. Трупове изпъстриха полето; и самата височина сега беше също не бяла, а покрита с петна, цялата обгорена от залповете на катюшите.

Но бягаха не всички. Няколко групички заседнаха в последната траншея и стреляха докрай. Зад такъв огън се усеща винаги твърда ръка. На дъното на окопа, между другите трупове, лежеше труп на немски полковник. От снега с дулото си нагоре стърчеше неизпуснатият от мъртвата ръка автомат.

„Той сигурно ги е накарал тук да се бият до последния“ — помисли Синцов със злоба, предизвикана от собствените му загуби, уважението към такива неща идва, ако дойде, по-късно, а не в боя.

Ако се съди по броя на офицерските трупове, на блиндажите, на телефоните, на парчетата затъпкана в снега разноцветна жица, тук, където беше излязла ротата на Караев, се е намирал щабът на полка.

Засега нямаше възможност да се донесе за това. Свързочниците още изтегляха жицата от онази яма, на половин километър оттук, дето Синцов седеше преди последния скок. Те се бавеха, но не му се щеше да ги подканя. Добре е да донесе, че са заели щаба на полк, но нали не само ще донесеш, ами на тебе ще почнат веднага да ти заповядват. Има в боя минути, когато ти се иска да си поотдъхнеш малко, без връзка с началството.

— Другарю старши лейтенант, няма ли да си хапнете?

Синцов се обърна. През време на боя нямаше кога да мисли за момчето, макар на няколко пъти да го видя до себе си. А сега изведнъж му дойде на ум колко слабо и измръзнало е все пак, зъбите му тракат.

— А какво имаш?

— Месни консерви.

— А да ги затоплиш? — попита Синцов, като си помисли, че на такъв студ консервите са като стъкло.

— Има сух спирт.

— Тогава, хайде.

И като повика ротния командир Караев, каза му да мине по окопите надясно и да провери как върви поставянето на картечниците за в случай на немска контраатака.

— Наляво ще ида да видя аз.

Войниците, като се привеждаха от вятъра, се притискаха до стените на окопите. Кой палеше цигара, кой тършуваше из немските трупове. Един гризеше шумно сухар, твърд като парче туткал, друг, изсипал на дланта си патроните, щракаше с трофеен валтер.

Трескавата, жестока безразсъдност на боя беше се сменила с умора. В очите на войниците можеше да се прочете същият въпрос, който възниква и у тебе самия: „А сега какво? Свършено ли е за днес, или още нещо ще заповядате?“... И, разбира се, искаше им се за днес да е свършено.

На картата с мащаб 1:50 000 всичко, което бяха изминали, беше девет сантиметра. А в натура първата позиция се състоеше от три траншеи, от първата до втората имаше четиристотин метра, а от втората до третата — седемстотин. И два километра по открито поле до втората позиция. И тя отново от три траншеи, докато я прережат цялата от единия край до другия — още километър и половина, и колкото артилерията да беше разорала всичко наоколо и във време на

артилерийската подготовка, и после, когато ги поддържаше, все пак от всяка траншея стреляха. И колкото по-нататък — толкова повече, в прогресия. Така че можеш да разбереш войниците: докато са минали през всичко това, вече няколко пъти през деня те са надхвърлили мярката на човешките сили, и не им се иска да мислят, че ще заповядат да я надхвърлят още веднъж.

Виелицата се носеше над окопите по посока на немците, заличавайки пред очите им мъртвите петна на снарядните ями и трупове.

Макар заповедта да се укрепят да беше дадена в първите минути, щом заеха последната траншея, картечниците още не бяха поставени. Трябваше да им се скараш и да ги принудиш да правят онова, което е заповядано. На войниците не им се искаше да шетат, да подреждат новите картечни позиции, обърнати към немците. Проявяваше се умората след боя и мнението, че немците надали ще контраатакуват днес, а ние, ако не през нощта, то на сутринта все пак ще тръгнем по-нататък и, значи, целият труд ще бъде на халос...

В края на траншеята, където трябваше да поставят на останалата от немците ледена маса картечница с кръгов обстрел, Синцов постоя няколко минути над главите на войниците, като ги подканяше с присъствието си.

Изправен тук, той виждаше добре и голямата височина отпред, и продължението на немските траншеи, заети вляво оттук от ротата на Лунин. Между онези окопи, дето стоеше той, и онези, които беше завладяла ротата на Лунин, имаше около четиристотин метра открито място. Немците не бяха строили тук непрекъсната линия. Падинката беше добре прострелвана от единия край до другия от дълбочина, от двете и сега още заети от немците височини — от голямата по-далечна, и още от една, мъничка, на около седемстотин метра пред позициите на Луниновата рота.

Като гледаше тази малка височина, щръкнала пред ротата на Лунин, Синцов бегло помисли, че ако я вземем, ще се окажем във фланг на голямата височина. А щом е така, после и голямата ще падне по-лесно.

Ала да мисли по-подробно за това нямаше още сили.

Помисли и друго — за това, че е вече време Богословски, който командуваше сега ротата след Лунин, убит още в началото на атаката

срещу втората позиция, да прати в батальона свръзката с донесение.

„Какво се разтака той там? Дали не иска да рискува — свръзката да се промъква още по видело през този наблюдаван от немците валог!“

Вървеше обратно по окопите недоволен от Богословски, който, макар и да беше заел всичко заповядано, сега нещо се бавеше с донесението и изобщо още не се знаеше как след заместването на Лунин ще се справя по-нататък с ротата.

Тази мисъл се смесваше с друга — че трябва колкото може по-скоро сам да отиде там, в ротата на Богословски. А после, изтикала и едната, и другата, дойде третата, главната мисъл, която му се мярна още тогава, когато очаквайки да поставят картечницата, стоеше и гледаше могилата пред позициите на Луниновата рота: „Добре би било да завземем тази могила по-скоро, без да отлагаме, щом се стъмни. Немците чакат да я вземем утре сутринта или късно през нощта, а трябва да я вземем веднага, докато смятат, че още се съсредоточаваме и се готвим. Да я вземем неочаквано, с малки сили, без артилерийска подготовка. И това трябва да направя сам. И за да успея до мръкване да разменя, да огледам подстъпите към височината, трябва най-много след половин час, още по видело, да отида при Богословски през този открит валог.“

Върна се потиснат от тази мисъл; беше вече невъзможно да се откопчи от нея. Колкото и да беше трудна, колкото и да му се искаше да я замени с друга, по-лека — че за днес войната вече се е свършила — той знаеше, че тази трудна мисъл съществува в него и расте, и когато той я домисли докрай, все пак ще доложи за нея, няма да си позволи да не доложи. Макар че сам, противоречейки си, същевременно ще се надява, че няма да му разрешат, ще отложат до утре.

Момчето в дъното на окопа топлеше две големи кутии с месни консерви, като ги беше наместило на две кутии със сух спирт. Консервите бяха отворени, а върху тях, за да омекнат на парата, бяха сложени сухари.

Момчето седеше на нещо. Синцов отпърво не разбра на какво, а после, зърнал щръкналите изпод кожухчето му зимни немски шушони, разбра, че седи върху убит немец, като че така трябва.

Караев стоеше до тях и гледаше кутиите с консерви и горящия под тях спирт.

По това едва забележимо в дъното на окопа огънче се усещаше, че още не е започнало да се смрачава.

— Проверихте ли? — обърна се Синцов към Караев.

— Тъй вярно — рече Караев и изведнъж попита: — Къде е убит Лунин? Вие сам видяхте ли?

Синцов му беше вече казал как и къде е бил убит Лунин, но онова, което попита Караев, беше вече не въпрос, а дошло сега в тишината мъчително желание да разбере как така: имаше човек, Лунин — и няма го, убит е. Как убит? Как така убит? И Синцов, разбирайки това желание, повтори, че Лунин е убит, когато превзимали втората позиция, от един откос, на място, така че сигурно не е сварил и да помисли, че го убиват. Просто не беше стигнал сталинградецът до своя Сталинград. И като каза това, спомни си светлорусата, чиста, незасегната от смъртта глава на Лунин върху снега и падналата наблизко до главата му ушанка; главата с отворено око, с едната буза на снега, с подстриган тил и високо, над ухото, подбръсната сколуфа... Да, така беше то с Лунин и няма какво друго да се каже за това, защото и той сам нищо друго не знае. Знае, че Лунин завзе с ротата си първата позиция, всички три траншеи и остана жив, а пред втората позиция, когато се хвърляше в атака, беше убит.

Много малко може да се каже за едно сражение, когато то току-що е свършило, когато дори още не си имал време да помислиш за него.

Първата позиция беше превзета почти без загуби. А на следната, още в първата траншея, се оказа непотушена картечница, и там загина Лунин... А той, Синцов, през времето на боя за втората позиция беше и в едната рота, и в другата, и в третата. Вдигаше залегналите бойци пред първата траншея, а когато я завзеха и отляво, и отдясно, а тук в центъра при Караев не бяха я завзели, запъпли под огъня насам, към Караев, и допълни, и вдигна заедно с него ротата, и пред очите му много хора бяха убити и ранени, но все пак влязоха и в първата и във втората траншея.

А после трябваше, без да спрат, да настъпят към третата. Но немците сами тръгнаха в контраатака и стана задръжка. Илин отиде при Чугунов, а той остана тук, при Караев, и чакаше в снега, в

снарядната яма, докато нашата артилерия още веднъж обработваше немците, после се вдигна и по петите на последните снаряди тръгна заедно с ротата и стигна до тези окопи...

Имаше всичко... Какво само нямаше!... Ако си спомни. Но в боя всички чувства текат бързо и няма кога да мислиш за нищо, освен за задачата. А за задачата също трябва да се мисли веднага и кратко: или да, или не!

Имаше чувство за изпълнена задача и това беше главният спомен от боя. И още един втори спомен — за себе си — че си останал жив. Да каже за себе си, че е нямало кога да се страхува, защото е командувал батальона, не беше истина. Да се страхува, все пак имаше време.

А всичко останало — освен общото чувство за боя и съзнанието, че е жив — засега, на първо време, съществуваше в паметта му само на късчета и отломки.

Между тези късчета и отломки беше и мъртвото лице на Лунин с високо подбръсната сколуфа, и глождещото го, предизвикващо повдигане чувство, когато немците тръгнаха в контраатака и изведнъж му се стори: могат да ги избутат... И злият глас на Туманян по телефона, когато се забави: „Къде се намирате? Веднага се стягайте — и напред, напред...“ И собственият му зъл отговор: „Да искате от мене да се стягам е все едно да искате от голия да се препаше...“ И краткото чувство на обида, смесено с чувството за вина, и още един скок под огъня на снежното поле... И още един отломък: минохвъргачите, поддържащи огъня, и жената, същата, за която бяха приказвали през нощта — едра, с широк гръб, с попадали изпод ушанката по памуклийката златни коси, спуска с двете си ръце мина в цевта на минохвъргачката. А после, след час вече, на друга позиция, минохвъргачките, обезобразени от прякото попадение на един снаряд, така че е трудно да ги гледаш, и тази жена, също мъртва между мъртвите, повалена на снега, с разкъсано тяло и незасегнато лице... Когато беше още жива, той я беше видял само откъм гърба, а сега видя лицето ѝ на снега — мъртво, със захапана устна, с отворени очи. Видя я бегло и тръгна по-нататък, защото нямаше време, трябваше да се върви по-нататък...

И още: петима пленени немци насреща му и с тях младичък войник, който угрижено молеше: „Разрешете да ги заведе сам.“ —

„Защо сам?“ „Ами те ще избягат“...

И още един войник в полето, на снега, и трябваше дълго да го мушиш с нагана в гърба, за да стане...

И още един войник, в превзетия окоп, който беше отблъснал от тебе смъртта, и немецът, който беше убил този войник и беше застрелян от тебе в упор, и който, паднал право върху тебе, с мъртва ръка като с камшик беше избил от пръстите ти нагана...

И още нещо, което не можеш да си спомниш, но което ти се върти непрекъснато в главата. Някаква яма, в която изведнъж падаш тичешком сред полето, и вече падайки, хващаш съборената от куршум ушанка... И в ноздрите ти упоритият, тежък мирис на одимен, отровен от барут сняг. Толкова одимен, че не ти влиза в устата, въпреки жаждата... И още нещо... Какво? Сега не можеш да се досетиш...

— Заедно завършихме една школа — изведнъж долетя гласът на Караев.

Да, Караев казва това. Да, да, вярно. Той беше чувал това още през нощта, че на него и на Лунин им провървяло — завършили една школа и попаднали в един батальон...

— Стоплиха се, може да ядете...

Това каза момчето. Обви с ръкавица кутията с консерви и я вдигна от огъня.

„В какво е мъкнал той през цялото това време тези две кутии, дали не е било в кожухчето?“

— Да отидем, батальонни командирю, в землянката. Макар и да е разрушена, все пак няма вятър, по-топло е.

Това каза излезлият от землянката Илин. Оказва се, че той вече е дошъл от Чугунов и е бил тук в землянката.

„А че оная минохвъргачка е убита, той не знае още, аз не съм му казал.“

— Как е при Чугунов?

— Всичко е наред.

— А с връзката?

— Още се маят. Пратих Рибочкин — да ускори.

Синцов не можа да си спомни отведнъж кой е Рибочкин. „Ах, да, Рибочкин — адютантът на батальона...“

— Тогава да ядем — рече Синцов.

— Да влезем в землянката — повтори Илин.

— После, сега не ми се ще — рече Синцов и угрижено повтори:  
— Защо не изтеглят връзката?

Той не искаше засега да влиза в землянката, защото беше вече решил, щом по жицата се обади Туманян, да поиска от него разрешение да направи с онази малка могила пред ротата на Лунин онова, което беше намислил. Ако му бъде дадено разрешение, няма защо да влиза на топло, да се изнежва, и без това ще трябва да върви в ротата. Друга работа, ако се отложи до утре сутринта...

Той извади ножа и закачи с крайчеца на острието парченце от плаващото в тлъстия бульон месо. Не му се ядеше, но му беше приятно, че месото е горещо. Преди да предаде кутията на Илин, поиска да сръбне от бульона; озърна се да види у кого има лъжица. Но момчето беше вече измъкнало лъжицата си от валенката и я избърса с извадения от кожухчето си парцал.

— На, другарю старши лейтенант.

Синцов сръбна няколко лъжици и подаде кутията и лъжицата на Илин.

— Вие малко... — рече Илин.

— Стига ми — рече Синцов и като забеляза как Караев бързо оми втората кутия, кимна към момчето: — Остави за готвача.

— Може би ще искате малко?... — попита Илин. — Моят ординарец носи.

Синцов въртна глава.

— Докато продължава боят, не пия. — Рече и забеляза мярналото се в очите на Илин учудване: „А какво, мигар не сме свършили за днес?“

Войната изгражда така отношенията между подчинени и началник, че не е прието да се пита гласно за всичко. Но въпросът все пак си остава въпрос, и щом си го забелязал в очите, трябва да отговориш „да“ или „не“.

— Слушай, Илин — рече Синцов, като го хвана за рамото и го отведе малко настрана. — Тук за днес узря един план, какво е твоето мнение?

И като почна да излага работата, разбра: вече няма да отстъпи, дори ако Илин е на друго мнение. И в тая решителност имаше не само чувство, че е прав, но и кой знае откъде появило се предчувствие за лека сполука.



Илин го изслуша и не възрази. Но вместо батальонния командир предложи себе си за изпълнител. Дали от самолюбие, или от навик да взема върху себе си всичко трудно, което се среща.

— На тебе ти стигат твоите работи, на тебе ще останат две роти — рече Синцов. — Но свикай разузнавачите, колкото ги насъбереш, и ги прати там при мене.

Илин кимна, но в очите му се задържа мълчалив въпрос: „Да смята ли работата за решена и още сега да свика разузнавачите, или да чака, докато батальонният командир се свърже с командира на полка?“

— Свикай ги — махна с ръка Синцов. — И разузнавачи, и ординарци, и всички, които стават за тая работа. Да има петнайсетина души, освен ония, които са в ротата.

И като каза това, помисли, че няма да вземе своя ординарец със себе си, ще го остави тук. Все пак дете.

Едно е да ходи като опашка подир командира в отбраната, а друго — в боя! Намъчи се за един ден повече, отколкото за месец! Колкото и да плаче, утре ще го прати в тила.

— Слушай — повика той Илин, който беше вече тръгнал да изпълнява заръката.

Илин се обърна.

— Погрижи се да има гореща храна, че старшините ще се мотаят в тила до вечерта.

— У нас не е заведено така, другарю старши лейтенант — рече Илин. — Всичко ще бъде в ред. Разрешавате ли да вървя?

— Върви.

Едва си отиде Илин, и в окопа до Синцов скочи Рибочкин, адютантът, а след него един свързочник с телефон и макара.

— Най-сетне — рече Синцов. — Не можахте ли да се помаете до вечерта.

— Неговият другар, значи, е ранен. Докато... — почна да обяснява Рибочкин, но Синцов го прекъсна:

— После ще обясните. Поставете телефона — и посочи входа на блиндажа.

Той влезе в блиндажа подир адютанта и свързочника и едва не падна, препънал се в легналия напреки на входа труп. В блиндажа гореше газениче, но след дневната светлина не се виждаше нищо.

— Хей! — викна Синцов, като се подаде от блиндажа. — Очистете поне блиндажа. Все пак това е команден пункт!

В блиндажа влязоха един мустакат старец, ординарец на Илин, и момчето, и измъкнаха от блиндажа трупа.

— Офицер ли е? — викна им отподире Синцов.

— Офицер с кръст! — обади се отвън момчето.

„Все пак много избихме днес — помисли Синцов. — Главно, разбира се, артилерията, но и ние също. Няколко пъти повече, отколкото сами изгубихме.“

— Все още ли се маете?

— Готово — рече свързочникът.

Чуваше се лошо, някъде се беше заземила жицата. Но на другия край, против очакванията, се оказа не Туманян, а Левашов.

— Обади се най-сетне, загубена душо! — извика Левашов и изпсува весело по телефона. — Къде се намираш?

Синцов доложи къде се намира и че този възел на отбраната има пет големи блиндажа — очевидно тук е бил щабът на немския полк. Сега те всички, разбира се, са преобърнати наопаки, но един-два могат да се подредят.

— Виж, това е хубаво! — рече Левашов. — Командирът на полка ще се върне — ще пренесем нашия команден пункт при тебе, а тебе ще те избутаме напред.

— Няма къде напред — рече Синцов. — Напред са немците. А къде е командирът на полка?

— Отиде в първи батальон да сменя командира. Натъкнал се на мина, развали му доброто настроение... Дописникът там при тебе ли е?

— Какъв дописник? — попита Синцов, като си спомни, че когато завзеха първата немска траншея, забеляза недалеч от себе си двамата дописници, а оттогава не видя ни единия, ни другия.

— Очилатият е при мене — рече Левашов. — А старши политрукът трябва да бъде при тебе. Очилатият се безпокои за него.

— Не съм го виждал — рече Синцов.

— Но потърси го, за него отговаряш ти.

— Слушам — рече Синцов. — А къде е началник-щаба?

— Придвижва се нейде — рече Левашов. — Напусна старото място, а тук още не е дошъл. Защо ти е?

Синцов реши да не чака връщането на Туманян и доложи на Левашов своя план: веднага след настъпването на тъмнината, тихо, без артилерийска подготовка да завземе височината пред ротата на Луин. Обясни, че щом я вземем, веднага ще надвиснем над фланга на другата по-голямата височина.

— Почакай, ей сега ще видя по картата. — Левашов мълча около минута.

— Така, ясно, виждам. Вярваш ли в успеха?

— Ако не вярвах, не бих искал разрешение — рече Синцов, като се отърва окончателно от потиснатото, но още съществуващо в душата му желание да отложат атаката до утре.

— Щом е така, не възразявам! — рече Левашов. — Но ако почувствуващ, че се запъваш, спри, не жертвай напразно хората.

— Ясно — отговори недоволно Синцов; онова, което каза сега Левашов, беше излишно да се казва: всичко това са думи, макар и добри, все пак думи.

— Намери дописника — викна му в телефона Левашов. — Ти отговаряш за него.

— Нямам време, отивам в ротата — рече Синцов.

— Все пак, ти отговаряш.

— Ще заповядам да го търсят — рече Синцов. — Това е всичко, което имам да кажа.

— Добре, приготи се. Но преди да започнеш, телефонирай, още веднъж поискай съгласието на полковия командир.

Синцов излезе от блиндажа и се учуди колко силно го рязна светлината в очите. Докато беше в блиндажа, мислеше, че навън е почнало да се смрачава, а излезе, че е още съвсем светло. И трябваше след няколко минути да върви по тази светлина през ей онзи, добре наблюдаван от немците бял валог.

— Синцов! — чу той радостен възглас, обърна се и видя приближилите до него по окопа Люсин и Завалишин.

— Здравсти! — все тъй високо викна Люсин, когато дойде близо до Синцов, и със сила раздруса ръката му, сякаш днес още не бяха се видели. — Толкова се радвам, че си жив, не можеш да си представиш!

И в тези думи „не можеш да си представиш“ имаше откровена молба да забрави всичко, което е било между тях. Вчера се преструваше, че нищо не е имало, а днес го молеше да забрави.

Смяташе, че щом е прекарал целия ден в батальона и се е подхвърлил на същите опасности, на които беше се подхвърлил и Синцов, всичко старо е заличено. „Е, хайде, дявол да те вземе, заличено, заличено!“ — помисли Синцов, гледайки просиялото от радост лице на Люсин.

— Все за вас питаше къде сте — рече Завалишин, като кимна към Люсин.

— Слушай, Завалишин — рече Синцов, като се престори, че не чува тези думи. — Аз нямам време, отивам, а ти телефонирай на замполита на полка и съобщи, че дописникът се е намерил, защото той телефонира, безпокои се.

— Безпокои се! — изкиска се доволно Люсин. — Нека не се безпокои! Ние с тебе и в по-големи промеждия сме били и не сме загинали!

— А вие къде? — попита Завалишин.

Синцов му обясни накратко.

— Разрешавате ли да дойда с вас? — попита Завалишин.

— Докато Илин не е дошъл, остани тук — рече Синцов. — А после ще решите заедно с него, според обстановката.

— А аз ще дойда с тебе — рече Люсин.

— Засега това е излишно.

— Защо излишно?

— Няма да обсъждаме това. Излишно, значи, излишно — отсече Синцов и се обърна към Завалишин. — Още сега телефонирайте.

Момчето вдигна автомата и го окачи на шията си.

— С мене няма да дойдеш — рече Синцов.

— Защо?

— Без „защо“. Ще останеш.

— Ама аз, когато с капитан Поливанов...

— С капитан Поливанов е било едно, а с мене друго. Подреди блиндажа, докато ме няма. Разбра ли?

И без да добави нищо, обърна се и тръгна, като взе със себе си за свръзка чуждия мустакат възрастен ординарец.

Когато вече излизаше от окопа, още веднъж помисли: колко светло е все пак! Но за това и отиваше, без да отлага, за да бъде на мястото.

Ординарецът на Илин, който излезе от окопа подир Синцов, вървеше отзад мълчешком; щом батальонният командир е заповядал,

значи трябва да върви подир него. Че как иначе — не е редно батальонният командир да върви сам в боя.

Отначало вървяха изправени, като затъваха дълбоко в снега. После, когато от далечната височина шибна картечница, легнаха и трийсетина крачки пълзяха. После станаха и се затичаха, но дълбокият сняг не им даваше да тичат истински. Картечницата пак шибна един откос, стреляха отново от далечната височина, наслуки, почти на пределна дистанция.

А на близката могила мълчаха, кой ги знае защо. Може би не искаха да предизвикат ответен огън.

Когато изминаха половината път, валогът почна по малко да се издига. Но и на най-откритото, опасно място, дето Синцов очакваше, че ще шибнат още веднъж, всичко мина благополучно. Немците не стреляха вече.

Зад превала въздъхнаха спокойно. Малкото, отдалеч незабележимо за окото снишаване на местността закриваше от немците последните сто метра и ги правеше безопасни. Не бяха успели да стигнат до окопите и оттам изпълзя и тръгна насреща им Богословски.

— А мене ми донесоха: идат! Изтичах да види кои, а то, вие...

— Защо все още не сте донесли за изпълнението на задачата? — пресече го недоволно Синцов.

— Има половин час откак съм изпратил куриер с бележка. Смятах, че вие вече...

— Къде сте го пратили? Да не сте го изпратили назад в джендема?

— Назад, където бяхте по-рано — рече Богословски.

— Трябва да се мисли — рече Синцов. — Мигар мога по обстановката да се намирам сега на един и половина километра от предната линия? А освен това, когато си отивах от вас, ви предупредих: ще бъда при Караев.

— Сигурно в записията не съм дочул, другарю старши лейтенант — рече Богословски.

И Синцов разбра по лицето му, че не лъже, истина е — или не е дочул, или не е разбрал. Пък и действително, в този момент беше такава каша — бяха убили Лунин, току-що беше приел ротата — можеше и да изпусне.

Те вече бяха скочили долу и вървяха сега по окопа.

— Много ли кабел взехте от немците?

— Много — рече Богословски. — Телефонистът намота цяла макара.

— Тогава изтегляйте го по-скоро откъдето дойдох. Поправете грешката! И нека я изтегли право, ние минахме, и той ще мине. Нужна ми е връзка. Какви са загубите?

Богословски доложи за загубите, които беше понесла ротата под командването му при превземането на последните две траншеи. Загубите не бяха големи; това облекчаваше изпълнението на предстоящата задача.

— Взводният командир старши сержант Чичибабин ни спаси от загуби — рече Богословски. — В последния миг се хвърли върху картечницата и я закри с гърдите си.

Синцов го погледна недоверчиво. Знаеше, че когато докладват за такива неща, понякога прибавят по нещичко.

— Тъй вярно — рече Богословски, като разбра погледа на батальонния командир. — Писах ви в донесението. Ето и картечницата...

Те се приближиха до немското картечно гнездо. В окопа лежаха мъртвите немци, а на снега, точно пред картечницата, отхвърлено назад от силата на удара, беше се проснало на снега тяло на боец с разгърдено кожухче. На рубашката, в средата на гърдите, имаше голямо тъмно заледено петно. Краката бяха без валенки. Единият — бос, с размъкната по снега партенка.

— Герой... А валенките вече сте му изули — рече Синцов. — Писали сте в донесението, а не сте се сетили да го приберете, да го сложите поне в окопа!

— Ей сега ще заповядам — рече Богословски. И като се оправдаваше, взе да обяснява, че един боец в залията, през атаката, изгубил валенката си, скочил в окопа с единия крак бос. Затова той, Богословски, му разрешил да свали валенките от убития.

— Всичко у вас става в залия — рече недоволно както преди Синцов, макар да разбираше, че на мястото на Богословски би сторил същото.

Двама бойци се приближиха до тялото на убития и взеха да го вкарват в окопа. Синцов гледаше с тежко чувство в душата. Струва ти

се, че е време да свикнеш с всичко, а се стига до такъв момент, когато се оказва, че все пак тази привычка я няма. Няма я.

— Прибрахте ли документите?

— Ще ги приберем.

— Запазете ги у себе си — рече Синцов, като помисли, че сега този старши сержант Чичибабин, чието презиме беше научил едва след смъртта му и когото не си спомняше по лице, докато беше жив, ще трябва за подвига да се представи за Герой. Сигурно после ще пишат и във вестника. Да, тичал пред всички, пръв се спуснал към картечницата, а съзнателно ли се е хвърлил върху нея с гърдите си, или просто така е станало, че се е оказал пред нея в упор и с това е спасил другите, не можеш да го попиташ. Да, бил е смел и е направил всичко, което е могъл. Това е истината! А останалото ще допишат. И останалото, дописаното, също ще бъде истина. Живял човекът и не пожалил живота си, и умрял, и вече валенките му са влезли в работа... И да възразиш против това трябва да бъдеш глупак...

— Да вървим да огледаме цялата ви позиция — рече Синцов. — Откъде са най-добрите подстъпи към онази височинка? Вие тук бяхте открили огън срещу нея, а тя като че не отговаря с пълна сила?

— Като че не с пълна — рече Богословски. — Трудно е да се разбере какво имат там в действителност. Останките от онези, които са избягали оттук, сега са там. Но там и преди това е имало. Височинката е важна...

— За това точно става дума — рече Синцов.

Те тръгнаха по окопите, като сегиз-тогиз се изправяха, за да разгледат по-добре местността. Немците не стреляха. Само когато тръгнаха да се връщат, от височинката една лека картечница изведнъж откри огън, но не по окопите, а по-надясно, по валоба, през който преди малко беше минал Синцов.

— Интересно по кого ли стрелят?

— Свързочникът вече мина, по него не стреляха — рече Богословски.

Картечницата продължаваше да стреля с къси откоси.

Като стигнаха до десния край на траншеята, видяха каква е работата: по предвечерния, започнал да посивява сняг се движеха двама души, залягаха, прибягваха няколко крачки и пак залягаха под огъня.

Синцов искаше да заповяда да прикрийт с огън идещите насам хора, но войниците съобразяваха и без това. Две наши картечници, едната отсам, другата отатък, откъм Караев, откриха огън с дълги откоси по височината. Немската лека картечница млъкна, но после отново даде огън и към нея се присъедини една тежка картечница. Бяха решили да не позволят на двоицата да се доберат живи.

Те още веднъж залегнаха и протичаха, и пак залегнаха, вече недалеч от гребенчето, зад което захващаше безопасният склон към наша страна. Сега, когато те притичаха за последен път, Синцов разбра по фигурите, че вторият, малкият, отзад, е момчето.

— Ама мръсник! — рече през зъби Синцов; псувнята се отнасяше не до момчето, а до онзи, който беше се осмелил да го вземе със себе си, въпреки забраната.

Момчето и оня, вторият — Синцов още не беше различил кой е — отново рипнаха, дотичаха до снежното гребенче, и тук ги свари още един откос. Възрастният продължаваше да тича, а момчето се спря и остана, защото го бяха улучили. Стоя секунда или две, преди да падне, а после падна в снега на самия гребен, на пет крачки пред започващия наклон...

А оня, който тичаше пръв, изтича още няколко крачки, препъна се, падна, изправи се и без да се озърне, хукна надолу по склона насам към окопите.

Немците вече не стреляха. Само две наши картечници продължаваха да тракат, като се опитваха със закъснение да помогнат на оня, комуто не можеше вече да се помогне.

Люсин — сега Синцов видя, че беше Люсин — както преди, без да се обръща, дотича до самия окоп и скочи в него, на две крачки от Синцов. Лицето му, запотено, се усмихваше. С едната си ръка той придържаше ушанката си, която едва не беше паднала при тичането.

— Все пак се добрах до тебе — рече той и дълбоко, щастливо въздъхна.

Синцов не отговори нищо, като гледаше покрай него натам, дето върху гребена на снега тъмнееше неподвижното малко тяло с проснати напред ръце.

Чак сега, подчинявайки се на тези гледащи покрай него очи, Люсин най-сетне направи онова, което трябваше, беше длъжен да



направи много пъти преди това — пет, десет, дваисет пъти! — обърна се и също видя малкото неподвижно тяло върху снежния гребен.

— А аз и не забелязах — рече Люсин така просто, като че беше настъпил някого по крака.

Синцов не отговаряше и продължаваше да гледа момчето, като смяташе, че е убито и все още се надяваше да забележи поне някакво слабо движение, което би показало, че не е така.

— А аз мислех, че то през цялото време е след мене... Ни най-малко не се съмнявах... — рече Люсин с нов извиняващ се тон. Радостното съзнание, че е останал жив все още му пречеше да мисли за друго.

Синцов, който както преди не му отговаряше, видя как по снега помръдна отначало едната изхвърлена напред ръка, после другата. После трепна и помръдна кракът, после мъничко се придвижи цялото тяло... Момчето там, на снежния гребен, се опитваше да лази. Но то или не виждаше, или не разбираше какво прави, защото пълзеше не към спасителния наклон, а натам, накъдето беше паднало с главата — по гребена към немците.

— Вървете, измъкнете го! — рече Синцов, като се обръщаше към Люсин и вече разбираше по лицето му, че този човек сега сам по своя воля никъде няма да отиде и никого няма да измъкне. След преживяната смъртна опасност в него беше се свършил онзи запас от смелост, който го беше хвърлил насам през валога.

Лицето на Люсин беше като спрял часовник, на който пружината се е развила докрай.

— А защо вие ми заповядвате? — викна той с писклив чужд глас.

Синцов посегна към кобура, но удържа ръката си, без да стигне до него. Ако бяха тук двамина, той би го подгонил, него, който нито веднъж не беше се озърнал... би го подгонил назад при момчето. А ако не се подчинеше — би го застрелял и би отишъл сам. Но да направи това сега, тук, пред очите на войниците, беше невъзможно и той не си позволи това.

— Вече тръгнаха — викна Люсин все със същия писклив глас.

Но Синцов и сам видя, че бяха тръгнали. Мустакатият старец, ординарецът на Илин, изпълзя от окопа и бързо тръгна по снега към момчето, което продължаваше да пълзи към немците. Тръгна, без да чака нито заповед, нито разрешение, без да продума дума.

— Богословски — викна Синцов, — огън по немците с всичкото налично оръжие! Имате ли връзка с минохвъргачите?

— Те още не са приближили.

— Пратете свръзката! Нека открият огън оттам, дето ги заварите!

Той каза всичко това на Богословски, без да се обръща, като продължаваше да следи момчето и приближилия се до него ординарец. Предчувствуваше, че сега немците отново ще открият огън. Трябва да прикрие хората, да ги прикрие с всичко, с което само може!

Ординарецът се изкачи по склона и без да изпълня на гребена, мина няколко крачки покрай него — искаше да излезе точно под момчето, за да остане да пълзи по-малко по откритото място. После се изкачи до гребена, легна и запълзя. И щом запълзя, оттам, от могилата веднага затрака картечница. Един откос, друг, трети... Ординарецът все още пълзеше. Още един — четвърти... Той замря и вече не се движеше.

А момчето все още продължаваше да пълзи под новите откоси, бавно, отдалечавайки се от неподвижно легналия войник.

— Обърни се, хей ти, обърни се! — отчаяно викаше някой в окопа, над ухото на Синцов.

Синцов грабна един автомат, опря се с него на дъното на окопа и изпълзя. Сега, след гибелта на войника, той вече не мислеше, че е командир на батальон, че му предстои операция и трябва да се въздържа от подобна постъпка. Юздата, с която се държеше, докато войникът пълзеше към момчето, се пръсна, скъса се. Редно-нередно... Понякога, за да изпълнява и по-нататък във войната всичко, което е редно, човек трябва изведнъж, без да се съобразява с нищо, да направи онова, което не е редно. В такива мигове от войната командирът, извършил нередност и умрял, завинаги остава в съзнанието на подчинените си. А ако не го извърши и остане жив — престава да бъде командир.

Синцов тичаше нагоре по склона, като затъваше в снега, измъкваше краката си и отново затъваше, тичаше, без да знае, че подир него вече се бе откъснал и тичаше един войник и подир него още един. Като дотича до гребена и чу при краката си шумоленето на разровилия снега откос, той падна и пропълзя покрай мъртвия, легнал ничком войник, към момчето...

— Ваня! Ваня! — викна той.

По снега прошумоля още един откос и опръска лицето му със сняг.

Момчето не пълзеше вече. Сега то лежеше неподвижно, повдигнало бръснатата си, без шапка, глава.

— Главата долу! — викна Синцов.

Но момчето продължаваше да лежи неподвижно, повдигнало глава, сякаш заслушано в нещо, което чуваше, но не можеше да разбере.

Синцов допълзя до него и насила притисна главата му в снега. После с едната ръка, откъм гърба, обхвана момчето под мишниците, като загребваше сняг с краката си, обърна го и запълзя назад, влачейки го подире си. Като чу до себе си шумоленето на още един откос, който вдигна снежни фонтанчета, и плющенето на нашите минохвъргачки отпред, и взривовите на мините отзад, при немците, като си проправяше път с глава в снега, видя пълзящия насреща му войник.

— Дайте да го поема — рече войникът.

— Няма нужда — отвърна Синцов. — Провери какво става с Прохоров; според мене, той е мъртъв.

Войникът не отговори нищо, само с очи показва, че е разбрал и запълзя по-нататък.

Като продължаваше да влачи момчето с лявата ръка и чувствуваше, че някак неловко е подгънал ръката си в китката, Синцов отмахна снега от веждите си и видя отпреде си наклона и издигащия се по него втори войник. Едва сега разбра, че оттук немците вече не го виждат, седна на снега и като домъкна на коленете си тялото на момчето, за пръв път видя лицето му — окървавено, издраскано от ледената кора, със затворени очи.

— Дайте да го нося... — каза войникът.

— Заедно — рече Синцов, като се изправяше на крака.

Войникът хвана момчето под мишниците, а Синцов го преграбчи под коленете и когато го преграбчваше, почувствува остра болка. Китката му беше в кръв. Той размърда пръсти — пръстите се движеха. Значи нищо не е счупено, само месото между палеца и показалеца беше разкъсано от куршум до костта.

Момчето отвори очи и простена.

— Живо е — рече войникът. — Не напразно се старайте, другарю батальонен командир.

— Защо, ти, глупако, пълзеше към немците? Обърка ли се? — попита Синцов, макар да беше безмислено да пита.

— Нищо... — рече момчето. И слабо повтори още веднъж: — Нищо...

— Прохоров е убит — рече, като настигаше Синцов, първият войник, който беше изпълзлял към гребена. И като се изравни, попита: — Може ли да го измъкна, немците вече не стрелят?

— Ще го приберем, щом се стъмни.

— Дайте да го нося... — рече войникът и се присегна към момчето.

Войниците понесоха момчето, а Синцов тръгна до тях, като тършуваше в джобовете на ватените си панталони. Там трябваше да бъде индивидуалният пакет, но го нямаше. И чак после, след като беше се вече зачудил — как тъй! — си спомни, че го беше дал на един ранен още заранта, в първата превзета траншея.

— Аз имам — рече един от войниците, като забеляза как Синцов тършува в джоба си, и спря втория: — Почакай да намеря пакета.

— Няма нужда — каза Синцов. — Ей сега ще стигнем...

Богословски го нямаше, сигурно се разпореждаше с огъня, а Люсин стоеше като вкопан там, където беше останал.

Синцов видя бледото му лице и мина покрай него.

— Санитарният инструктор при батальонния командир!

— Тук съм — обади се наблизко глас.

— А войника там ли оставихте? — зад гърба на Синцов попита Люсин. — Убит ли е?

— Ако беше жив нямаше да го оставим... — също зад гърба на Синцов рече един от войниците, които носеха момчето, и в гласа му имаше презрение.

— Занесете го нейде в землянката и го прегледайте — рече Синцов на приближилия се санитарен инструктор.

— А вас, другарю батальонен командир?

— Вървете! Без вас ще се превържем — рече Синцов и попипа с пръсти разкъсаното месо около раната. Да, костите бяха здрави!

Един от натикалите се в траншеята войници, като стисна със зъби края на конеца, с шум дръпна индивидуалния пакет и взе да превързва ръката на батальонния командир.

— По-стегнато — рече Синцов.

— Лошо ли ви раниха? — попита го зад гърба Люсин.

Синцов се извърна от войника, който му беше превързал раната.

— Двама души изкарани от строя — каза той през зъби, като гледаше Люсин в бледото му лице. И макар формата на израза да беше безлична, изразът на Синцовото лице не оставяше съмнение: той каза това не за немците, а тъкмо за него, за Люсин.

— Но момчето остана живо — забеляза Люсин.

И нещо в този отговор още повече озлоби Синцов срещу Люсин. За убития войник вече не мисли, изписал е от ума си убития войник. „Момчето остана живо.“ А войникът? Войникът, който беше направил за това чуждо момче за няколко минути повече, отколкото за друг ще направи през целия си живот родният му баща! Тръгна без заповед, за да го спаси, и умря за това. Не само умря, но за тези минути осироти собствените си деца! А този вече и не мисли за него!

— Кой ви разреши да вземете момчето със себе си? Поискали сте да дойдете, да бяхте дошли сам! Защо сте се разпореждали с чуждия живот, с какво право? — рече Синцов.

— То само искаше, нае се да ме изпроводи при тебе — отвърна смутен Люсин.

Синцов не отговори нищо, а си помисли: „Може и така да е! Но ти все пак си негодник. А момчето, страхувам се, ще умре...“

Помисли така за първи път, още когато пълзеше по снега, а после, когато го носеше, усети в тялото нещо безнадеждно, още живо, но вече неживо...

— Другарю батальонен командир, вземете.

Войникът, който беше превързал ръката, му подаде примка от бинта за през рамото.

— Сложете си ръката в нея, инак ще изтече излишна кръв...

Той наведе глава, а войникът я надяна на врата му.

После пхна ръката си в него и тръгна по окопа към землянката.

— Е, как е? — попита той щом влезе.

— Ей сега — рече санитарният инструктор.

Над главата му в покрива зееше дупка, обшитите с дъски стени бяха изскочили от взривовите навътре и изпод тях с шумолене се сипеше пръст.

— Не намерихте ли по-добра землянка? Току-виж се срине — попита Синцов.

— Другите са още по-лоши от тази, разрушени — рече санитарният инструктор.

Наведен над момчето, той завършваше превръзката. Като го приповдигна с едната си ръка, още веднъж прекара бинта под гърба. Момчето простена дълго, пресекливо. Санитарният инструктор се изправи, покри го с кожухче и се обърна към Синцов.

— Два куршума — рече той. — Един в корема, един в хълбока...

„Сигурно оня, който е минал през ръката ми“ — помисли Синцов.

— Трябва по-скоро да го изнесем — рече санитарният инструктор. — Пулсът не е лош. Ако го сложат бързо на масата, може и да оцелее.

— Организирайте — каза Синцов и се наведе над момчето. — Е, какво, как си?

Момчето се опита да отвори очи и не можа. Отново се опита, отвори ги и пак ги затвори. Синцов махна с ръка и излезе, като се сблъска на изхода от землянката с Богословски.

— Избери ми за утре от ротата някой подходящ ординарец. Някой по-стар — рече Синцов и се обърна към приближилия се Люсин: — Разпитайте бойците за подвига на старши сержант Чичибабин. При атакуването на тази траншея той закрил с гърдите си картечница и осигурил успеха. Намерете онези, които са видели това. Щом сте дошли, вършете си работата...

И без да му обръща повече внимание, тръгна по окопите с Богословски, като му обясняваше подробности за предстоящото атакуване на могилата.

Адютантът на батальона Рибочкин дойде с хората навреме и дори по-рано, отколкото беше обещано, още преди да се стъмни напълно.

Заетата от немците могила едва забележимо сивееше в припадналия здрач. Илин още веднъж през този труден ден беше проявил своята изпълнителност: насъбрал беше повече хора, отколкото искаше Синцов. Не петнайсет, а двайсет души, без да се броят адютантът, Завалишин и пълномощникът, дошли заедно с него.

— Значи, сега ти вместо Лунин командуваш ротата... — рече Завалишин на Богословски. А когато седнаха всички заедно в землянката, за да огледат картата на светло, избърса очилата си и додаде: — Сега в батальона останах само аз декабрист.

Синцов го погледна и като си проправи път в паметта си през всички събития на деня, спомни си оня нощен, сега сторил му се вече далечен разговор в землянката, когато Завалишин се пошегува за двамата декабристи — за себе си и Лунин.

Момчето го нямаше вече в землянката, бяха го отнесли.

— Аз отдавна казах, че така ще свърши — ядно рече пълномощникът за момчето. — Дори писах по своя линия да го вземат от твоя предшественик Поливанов.

— Дори писа? — попита Синцов.

— Писах — рече пълномощникът. — Такива са моите права и задължения. Както очаквах, така и свърши...

В думите му имаше повече горчивина, отколкото злина и Синцов, като го слушаше, кой знае защо помисли, че самият той е сигурно многодетен. Може би затова е писал, защото си е представил собствените си деца на мястото на това момче.

— Къде бяхте? — попита той пълномощника. — Нещо не ви виждах днес.

— Аз не съм при вас, а при батальона. Не е задължително да ви се навирам в очите.

— Ама ето че все пак сте дошли?

— Дойдох, защото в другите роти нищо вече не чакаме, а тук предстои операция.

— Дошли сте да вземете участие ли?

— Точно така. Има ли още въпроси?

— Не се сърди — рече Синцов. — Аз така, от глупост се заяждам. За момчето ми е жал...

— Не само на тебе — рече пълномощникът. — Поне сега да попадне на добър хирург, за да не излезе, че сте се мъчили напразно...

— За Прохоров ми е жал — рече Завалишин. — Беше такъв самоотвержен старец. Илин, когато останеха очи на очи, винаги го наричаше тейко...

— Значи в нашия команден пункт сега остана само Илин? — попита Синцов.

— А ето и връзката... — рече адютантът, като вдигаше слушалката на издрънчалия телефон. — Илин ви търси.

Гласът на Илин се стори на Синцов в телефона не такъв, какъвто беше обикновено, макар Илин да докладваше отчетливо и ясно, както винаги: всичко е в ред, връзка има с всички роти, скоро ще доставят на хората гореща храна... Телефонира вече от другата землянка. В онази, дето били по-рано, сега бил командният пункт на полка. Левашов бил вече там и Туманян трябвало скоро да дойде.

— Телефонирайте ми по двойката, когато сте готови. Левашов повторно ми каза да поискате съгласие, преди да почнете.

— След петнайсет минути ще телефонирам — рече Синцов.

И още веднъж помисли, че макар Илин да говори както винаги, гласът му не е същият. Може би вече е научил за своята минохвъргачка, че вече я няма на света. И като помисли за това, не заговори сега за убития ординарец, окачи слушалката и се обърна към Завалишин.

— Защо пуснахте момчето с дописника? Пред вас заповядах да не дохожда с мене...

— Но аз бях на телефона — рече Завалишин. — А когато излязох, те вече...

Синцов махна с ръка. Не му се искаше да говори повече, всичко това сега беше безполезно.

В землянката влезе Люсин.

— Всичко разучих за този ваш герой — рече той, като влезе. — Материалът ще бъде изключителен!

Синцов стана насреща му.

— Завършихте ли?

— Главното завърших.

— А щом е така, тогава край. Довиждане. И да не съм ви виждал вече в нашия батальон! Рибочкин! — обърна се Синцов към адютанта. — Дайте един боец, нека изпрати старши политрука в полка.

— Какво право имате вие? — пламна Люсин.

— Я се махай на... — изпсува грубо и злобно Синцов, — докато не съм ти сплескал мутрата. Разбра ли?

— Ще съобщя в дивизията за вашето поведение — рече Люсин.

— Ако щеш в армията — отвърна Синцов. — Какво чакате, Рибочкин? — обърна се той към адютанта. — Заповядано е, вършете



го!

— Другарю старши лейтенант... — рече с недоумение Завалишин, като се изправяше.

Но Синцов го спря с ръка.

— Рибочкин, какво е казано?

— Да вървим, другарю старши политрук — рече Рибочкин.

— Не ви разбирам, можете ли да ми обясните? — рече Завалишин, когато Люсин и Рибочкин излязоха.

— Богословски, обяснете на старши политрука как беше работата.

И докато Богословски разправяше, той нито веднъж не се намеси. Ходеше из землянката, стиснал зъби, като се опитваше да усмири изведнъж побилите го тръпки. Откъде се взеха, дявол да ги вземе? От злоба, от умора, от всичко преживяно през деня? Или за това, че след двайсет минути пак ще настъпваме? Ако е така, това е по-лошо от всичко...

— А защо не го отпратихте веднага от батальона? — попита Завалишин.

— Ами защото беше още светло, можеха да го убият, нямах право. А сега имам — рече Синцов. — Така ли е, или не е така? — Той се спря пред Завалишин.

— Така е. Но формата на израза... Може да се оплаче.

— Ами да го... нека се оплаче — изведнъж рече пълномощникът. — Няма да потвърдим и толкоз.

— Не псувахте, не псувахте — и изведнъж отговяхте — рече Богословски.

— Време е да се съберат хората — рече Синцов и пръв излезе от землянката.

## ДВАЙСЕТ И ПЪРВА

Предчувствията на Синцов се оправдаха. До височината стигнаха за почуда сполучливо — останаха незабелязани до последната минута.

Сметката се оказа вярна: немците до здрач бяха чакали да продължи дневната атака, бяха чакали и бяха престанали, а да чакат нощна атака още не бяха почнали, не допускаха, че ние, с толкова огън зад гърба си, ще тръгнем в атака, без да гръмнем. Помагаше и духащият ниско по земята, право в очите на немците вятър, който се беше превърнал във виелица. Както това често става в боя, дори мъчно е да се каже какво се оправда — сметката или предчувствието.

А можеше и да им потръгне! Оня взвод, който Богословски водеше, изостана от другите само минута и немците успяха да го осветят с ракета и да го проснат с картечница в снега. Легнаха и лежаха дотогава, докато останалите, нахлули на височинката, не засипаха тази картечница с бомби.

Можеше да се случи и с другите, но не се случи, а Богословски сбърка: и загуби хора, и сам беше тежко ранен — лежеше тук, на височинката, в немската землянка, с пречупен в коляното крак. Фелдшерът беше му превързал крака и сега върху превръзката нагласяше шина от две дъски. Мъчно беше да се търпи и Богословски простенваше през зъби.

Някои от немците бяха унищожени на височинката, а някои бягаха отвъд нея, в снежното поле... Но нямаха сили да тичат вече подир тях. Още когато Синцов готвеше хората за настъпление, той чувствуваше, че те са на края на силите си. Ала все пак тръгнаха и направиха исканото от тях. Но след като направиха и това, не бяха способни за повече. Хвърлиха над бягащите няколко ракети, погърмяха подир тях и с това работата се свърши.

Синцов току-що беше влязъл в землянката. Преди това беше ходил из окопите, разпореждайки се всички да бъдат готови за възможна контраатака.

Височинката действително бе важна. Двама пленници казаха, че тук до средата на деня още бил и наблюдателният пункт на командира

на дивизията.

Ако се съди по много признаци, по броя на блиндажите, техните покриви и съоръжения, по изкривените отломки на стереотръбите, това изглеждаше истина.

Няколко особено солидно покрити блиндажи бяха останали съвсем здрави и измръзналите, измъчени от боя хора, падайки от умора и желание за сън, с всички сили се теглеха натам, за да се погребят.

Но с това можеше човек да се съобразява само отчасти. Немците, за които тази изгубена височинка сега беше като трън, можеха да тръгнат в нощна контраатака от другата далечна голяма височина. А ако тръгнат, могат да те изтикат. А ако те изтикат, ще се отърколиш обратно до самите окопи.

Ходеше, не даваше мира на хората, изпъждаше ги от землянките, искаше всички картечници да бъдат готви и при всяка от тях да се намират хора, които да се сменят един друг. Ходеше и проверяваше, като караше другите да вършат същото, което вършеше сам. И пълномощникът, и адютантът също ходеха и разбутваха хората. Височинката беше като че малка, но дължината на траншеите и съобщителните ходове беше доста голяма, невъзможно беше да огледаш всичко отведнъж! Наистина хората и сами разбираха опасността, но разбирането си е разбиране, а студът и умората вземаха връх...

Нервничеше и за това, че и досега нямаше връзка с полка. От окопите до височинката направо теглеха жица подир себе си, но когато я изтеглиха, телефонът не заговори: нейде прекъсваше. Прати да проверят, а други двама свързочници отпрати с трофейния немски телефон и жица право в наблюдателния пункт на полка.

Знаеше, че по ракетите и по еката на бомбите в полка вече са разбрали за овладяването на височинката и се надяваше, че са взели мерки — пратили са хора за подкрепа в случай на контраатака. Но засега се надяваше само на себе си и на онези, които бяха с него. Чувствуваше значението на постигнатия успех за утрешния бой и от това тревогата му беше още по-голяма; в такива минути отговорността за делото се стоварва върху гърба по-страшно от всякакъв страх за живота.

Първото, което попита седналият в землянката Завалишин, беше за телефона:

— Мълчи ли?

— Засега мълчи.

И едва после се приближи до Богословски, с който се оправяше фелдшерът.

— Тресе ме — рече Богословски. — Заповядайте на фелдшера да ми даде водка.

— Аз вече му дадох.

— Само глътка ми даде... Досвидя му се — оплака се Богословски.

— Медицината знае колко да даде — рече Синцов.

— Нищо не знае той. Свиди му се, за себе си я оставя...

— Вземете, моля, пийте! — сърдито рече фелдшерът, като откачваше манерката от колана си.

— Не бива да му давате, щом смятате, че не е нужно.

— Обидно ми е, другарю старши лейтенант. — Фелдшерът задържа в нерешителност манерката. — Аз му дадох нормата, която смятах, че мога да му дам.

— Щом сте му дали, стига толкова. Я го гледай, обидил се! — рече Синцов. — Тебе те тресе не от студа, а от загубата на кръв. По себе си знам. За първи път ли си ранен?

— За пръв път.

— А аз четири пъти. Слушай онези, които знаят.

— Трябва по-скоро да го евакуираме — рече фелдшерът.

— Щом трябва, тогава го евакуирай — рече Синцов. — Защо се обръщаш към мене, аз си имам свои работи. Къде е твоята кобила?

— Пратих за нея.

— Прибрахте ли всички ранени?

— Като че всички.

— Внимавай — рече Синцов. — Ако някой е останал, ще замръзне през нощта.

— Ясно, другарю старши лейтенант.

Но Синцов почувствува в това „ясно“ неувереност.

— Провери ли всичко?

— Ей сега пак ще проверя, другарю старши лейтенант.

„Пак ще проверя“ — значи, не е проверил.

— Върви, провери! Свърши превръзката, няма защо да се въртиш тук.

Синцов завъртя ръчката на телефона и машинално взе слушалката, макар да беше разбрал, докато въртеше ръчката, че няма ток.

— Мълчи пущината! — и като каза това, погледна седналия в ъгъла на блиндажа пленен немски майор.

Немецът беше без шапка. Яката на шинела му беше на две трети откъсната, когато го бяха влачили тук по окопа до блиндажа.

Срещу немца седеше възрастният ординарец на Богословски с автомат на коленете. По неговото озлобено лице се виждаше, че ако не беше заповедта, той още сега би видял сметката на този фашист, още повече, че в боя бяха ранили старши лейтенант Богословски. Когато Синцов, след като изпсува в мълчащата слушалка, погледна немца, стори му се, че той се усмихна. Но немецът не се усмихваше, а кривеше лице от болка. Цялата му дясна скула и подочната ямичка, сигурно от удар с приклад, бяха се превърнали в общ син оток.

— Разпита ли го! — обърна се Синцов към Завалишин.

— Разпитах го — рече Завалишин. — Повтори онова, което беше казал веднага: командир е на трети батальон, четиридесет и втори полк, четиринайсета пехотна дивизия. Отначало отбранявал заетата от нас през деня позиция. А когато се отдръпнал тук, получил заповед да отбранява височинката. Повече не желае нищо да каже.

— А може би ти знаеш немски, колкото нашият Рибочкин? — попита усмихнат Синцов, като си спомни как снощи адютантът се мъчеше да разпитва избягалия австриец...

— Аз специално владея доста добре немски — рече Завалишин. — Няма седмица, откак се откопчах — искаха ме за преводач в щаба на фронта.

— А не е ли работа това?

— Дявол ги взел! — рече Завалишин. — Искан ми се да имам колкото може по-малко работа с тях. А езикът е необходим. Нали съм философ, а във философията без немски не можеш да направиш крачка. Ако разбира се, не искаш да дърдориш наготово.

— Хубаво, философе — рече Синцов, — аз ще остана малко при телефона, ще се посгрея, а ти върви по окопите, провери лостовите и ако има нещо — вади хората с безпощадна ръка от землянките... — И още веднъж натъртено повтори: — С безпощадна! Разбра ли?

— Ясно, макар и тежко. — Завалишин стана.

— А леко никой не ни е обещал — рече Синцов. — Нямаме право да оставим хората си, както ей този — той кимна към немца — да ги избият като кокошки. Те са уморени до такава степен, че са забравили страха от смъртта, само да поспят! Но ако допуснем това, ще бъдем подлеци!

— Ясно е всичко — рече Завалишин.

— Пратете пълномощника — викна подире му Синцов — да ме смени! Ще се редуваме.

— Аз мога да подежуря на телефона — рече със слаб, отпаднал глас Богословски. — Само ми дайте телефона по-близо...

— Ти изкара дежурството си — рече Синцов. — Рибочкин временно прие твоята рота. Ти имаш сега само едно задължение: по-скоро да се изправиш на крака и обратно в батальона.

— Не е чак толкова просто това — рече Богословски.

— Аз не казвам, че е просто. Спи: сънят лекува раните!

— Авдеич — каза Богословски на своя ординарец, след като помълча малко. — Имаш ли сухари?

— Имам. Искате да хапнете?

— Не. Дай на немца сухар.

Ординарецът изкряка недоволно и без да изпуска автомата, издърпа от пода на коленете си една празна торба. Развърза я, порови в нея и мълком подаде на немца сухара. Но немецът дори не помръдна ръка.

— Не взима — рече Авдеич.

— Какво се разчувствува ти изведнъж — попита Синцов.

— И аз не зная — рече Богословски.

Синцов, като се мръщеше, извади ръката си от мръсния, почернял бинт и внимателно я сложи пред себе си на масата. Ръката го болеше силно, а студени тъпи иглички бодяха пръстите: дали бяха я стегнали много, когато я бинтоваха наново, или пък нервът беше прекъснат — тогава работата е по-лоша, отколкото мислеше. Той погледна седящия неподвижно немец. Кой знае защо му се искаше да го попита къде е почнал войната и какво е мислил тогава, през онази нощ, когато е минавал границата, ако е от първия ден? Мислил ли е къде ще стигне и представял ли си е как ще свърши? Също командир на батальон, само че немски. Четиридесет и втори полк, четиринайсета дивизия. Ето те седят — батальонен командир срещу батальонен

командир, батальон срещу батальон! По-рано не беше така, по-рано немците не падаха така в плен. А когато попадаха такива като този, гледаха ги като писано яйце... Веднага ги откарваха в щаба на фронта.

Онова предишно, смесено с омраза, уважение към немците, не, не към немците, а към тяхната способност да воюват, което имаха и той, и другите, колкото и да пишеха за тях, че са смрадливи, крастави фрицове, защото човек сам себе си няма да излъже — това уважение у него беше пречупено още в Сталинград. И не през ноември, когато ние преминахме в настъпление, а още по-рано, в самия ад, през октомври, когато изглеждаше, че немците са разрязали вече дивизията и едва не са я хвърлили във Волга, а все пак нито я разрязаха, нито я хвърлиха!

Не може да се каже, че преди това не вярваха в себе си. И дотогава вярваха, но не в такава степен. А през октомври не само че много повече повярваха в себе си, но едновременно с това почнаха много по-малко да вярват на немците, тоест не в тях, а в тяхната способност да воюват. Едното е за сметка на другото, напълно естествено! Така е било, така е и така ще бъде по-нататък.

Ето, седиш сега пред този немец и вече не вярваш, че той може да излезе по-силен от тебе. Не защото сега е пленник... Изобщо тези мисли не се отнасят до него лично... Лично той може да е добър командир, може да е дори отличен, макар и да изтърва днес своя батальон, с това обаче още не всичко е казано, такова нещо се случва и със свръхотличните — свидетел е на такива случаи.

Когато момчето пълзеше там, по снежния гребен, този немец, напълно възможно, е следил отначало със своя бинокъл дали ще помръдне или няма да помръдне, а после е дал заповед: да се открие огън. Момчето не се знае живо ли е, или е умряло. А този немец седи жив... И как е останал жив е необяснимо. Още повече — докладваха, че е стрелял до последния куршум. Избили му парабела от ръцете.

Той отново го погледна и изведнъж помисли: „А може би седи сега и се радва, че е жив, в плен и всичко е минало. Сега, в котела, те имат само една перспектива: ако не плен — смърт...“

Но лицето на немеца — сухо, силно, затворено, спокойно-невиждащо — не потвърждаваше с нищо тази мисъл. Не, не се радва, че е в плен. Усеща се, когато се радват, а у този не се усеща. Те са още сила, тези като него, с тях има още да се види зор...

Любопитно е все пак — ще тръгнат ли те в контраатака, иди ще се примирят? Едва ли ще се примирят. Височинката е ключова. Не току-тъй е била техен наблюдателен пункт.

И обезпокоен от тази отново, упорито изплувала изпод всичко друго мисъл, той чу слабия писък на телефона и радостно се спусна към слушалката, като удари до болка ранената си ръка о масата.

— Двайсет и първи, къде се намирате? — попита гласът на Туманян.

Синцов доложи, че се намира на височинката и че по сведенията на пленниците и собствените си изводи тук по-рано се е намирал наблюдателният пункт на командира на немската дивизия.

— Как е противникът? Няма ли да контраатакува?

— Засега не.

— Уточнете координатите за преградния огън.

Синцов вече сам имаше това на ум — да поиска да приготвят преграден огън на артилерията пред височинката, в случай че немците тръгнат в контраатака. Но макар и да помнеше наизуст координатите, преди да ги каже, още веднъж, за успокоение на съвестта си, погледна картата.

— Ще бъде направено — рече Туманян. — Снех от позициите Чугунов, той вече идва към вас. Илин чака смяна. Ще предаде участъка и ще доведе останалите. Ще бъдеш целият там, където седиш. Разбра ли ме?

— Разбрах — рече весело Синцов, като се радваше, че предишният участък вече се приема от съседите и скоро целият му батальон ще бъде съсредоточен тук.

— Къде са вашите минохвъргачи? Илин ги е изгубил...

— Аз им заповядах, щом пусна ракета, че съм взел височината, веднага да идват при мене. Сигурно са на път.

— Тогава ясно — рече Туманян. — Изпращам и една рота автоматчици при вас.

Той говореше с открит текст: искаше да го ободри, види се, не се съобразяваше с това, че немците в създалата се обстановка могат да го подслушват.

Едва след като свърши с главното, което безпокоеше и него, и Синцов, той попита за загубите.

Синцов доложи.



— А какви загуби понесе немецът?

— Много пъти по-големи — отговори Синцов. — Още не сме пресметнали всичко.

И това бяха вече не думи, както често се случваше по-рано, това беше действително така.

— Заловихме в плен командира на батальона. — Синцов погледна под око немеца, който продължаваше да седи неподвижно.

— Пратете ми го.

— Боя се, че няма да го доведат.

— Пратете го с офицер.

— Засега няма с кого, всички са необходими — рече Синцов. — Богословски е ранен. Назначих Рибочкин за ротен. Моля да го утвърдите.

— Утвърждавам. Изнесохте ли Богословски?

— Засега е при мене — рече Синцов.

— Тежко ли е ранен?

— Да — рече Синцов, като погледна Богословски.

— Как е там при вас, широко ли е? Ще можете ли да настаните всичко, което дойде?

— Напълно.

— Пригответе ми землянка, по-късно ще дойда сам. Левашов тръгна с Чугунов към вас. Чакайте го!

— Слушам.

— Ако доживеем до утре сутринта, ще ви представя за орден — рече Туманян. — А сега благодаря!

„Ще доживеем ли, или няма да доживеем, но живи обратно няма да си отидем“ — помисли Синцов, но не го каза гласно. По-добре е да го извършиш мълчешком, отколкото, след като си го казал, да не го извършиш.

— Е, какво има там? — попита Богословски. — За мене ли питаше?

— Предаде ти благодарност за превземането на височинката — рече Синцов; чутото от командира на полка „благодаря“ по равно или не по равно, но беше едно за всички.

В землянката влезе пълномощникът.

— Прати ме Завалишин. — Той разтърка в ръкавицата лицето и заскрежените си вежди. — Какво се иска от мен?

— Установихме връзка — рече Синцов. — Говорих с Туманян. Целият батальон иде насам. А от теб се иска да се посгрееш. Постой при телефона, а аз ще отида.

— Там всичко е в ред — рече пълномощникът, — а аз нямам време да се греея. Не намерихме един ранен. Котенко, сержантът, го няма. Той вървеше с мене и падна пред самата височинка... Не е убит, аз още зад гърба си чух как почна да вика от раната си. А фелдшерът заяви, че прибрал всички. Лъже! Той е мазна Гана, отдавна го имам на око. На началството се умилква, а към хората е невнимателен. Ей сега ще взема един войник, сам ще отида, помня мястото.

— Хубаво, иди — рече Синцов, — само бързо. А Рибочкин прати веднага тук. Нека поседи при телефона, а аз все пак ще отида.

Пълномощникът кимна и излезе.

— Да, ако не го приберат, лесно може да замръзне — рече Богословски, като мислеше сигурно за себе си.

Рибочкин дойде почти веднага, щом излезе пълномощникът. На колана му над кожухчето висеше немски парабел с черен триъгълен кобур.

— Вземете, другарю старши лейтенант. — Той измъкна от пазвата си друг такъв парабел. — Негов е — кимна към немца. — Лично аз го взех от него и го запазих за вас. Вече опитах своя — бият силно, майка плаче.

Синцов се усмихна.

— Остави си го в запас. Аз свикнах с нагана. Поседи при телефона: има вече връзка и хората идат при нас.

— Ох, колко е топло тук при вас! — притропа по пода с валенките си Рибочкин.

И при вида на този щастлив дългурест момък Синцов не се сдържа да не се пошегува.

— Грей се колкото ти душа иска. Само да не заспиш, че твоят трофей ще избяга от тебе. — Той кимна към немца и излезе от землянката.

В землянката Синцов се върна едва след час. Веднага, щом излезе, налетяха го всевъзможни грижи. Отначало се приближиха минохвъргачите и трябваше да избира заедно с тях позиция. После пълномощникът заедно с войника домъкна Котенко. Ако не беше отишъл, раненият просто щеше да си замръзне на четиридесет крачки

от землянките. Беше изгубил съзнание, а щом беше без глас, щяха да минат край него като покрай умрял. Синцов се ядоса, заповяда да намерят фелдшера, искаше да го накастри. Но фелдшерът сякаш бе усетил — потънал бе вдън земя! Казаха, че отишъл да търси кон и не се върнал.

После малко по-малко почна да приижда във виелицата ротата на Чугунов. Хората бяха силно измръзнали и трябваше заедно с Чугунов да ги настанят по-скоро, за да се сгреят.

На Левашов, който беше дошъл заедно с Чугунов, доложи най-необходимото вървешком из окопа и го покани да влезе в землянката. Още повече, че с него беше дошъл оня, другият дописник, пелтекът. Дяволът го беше довякъл заедно с него. Левашов рече да се заинати, поиска да обиколи окопите, но Синцов настоя:

— Разрешете сам да се ориентирам и да въдворя ред, а после да ви доложам. Вие идете от път, а аз току-що излязох от землянката, вече съм се постоплил.

Левашов влезе да се стопли. Все пак студът го беше сковал, пък и здравият смисъл беше на страната на батальонния командир.

Като изпрати Левашов, той довърши настаняването на ротата заедно с Чугунов. Заповяда да се провери няма ли изостанали и с радост научи, че най-сетне са дошли — слава тебе господи! — старшините с термусите.

Немците не даваха признаци на живот. Или се бяха оттеглили от тази височинка, или готвеха нещо сериозно. Но сега това не беше така страшно, както преди два часа. Нека, ако щат, настъпят. Колкото повече повалим през нощта, толкова по-лесно ще бъде сутринта. Сега може да помисли да си похапне и да се погрее. Ако се съди по обстановката, тъкмо е време. А по-нататък по-мъчно — ще почне да пристига началството и няма да има време за себе си. Вече на път за землянката се отби в друга, която беше заповядал да освободят за наблюдателен пункт на полка. Тя беше по-широка от онази, в която беше се настанил той. За началството по-хубавото, както му е редът!

Когато се върна в своята землянка, Богословски го нямаше. Фелдшерът го беше вдигнал. Така и не успя да се прости с Богословски, нито да назоли фелдшера, както му се полагаше.

— Какво става, батальонни командиру — попита Левашов, — ще нахраниш ли гостите си?

— Да. Донесоха топла храна.

Синцов се обърна към ординареца на Богословски. Сега, когато бяха откарали Богословски, от само себе си се нареждаше така, че този Авдеич щеше да остане ординарец на батальонния командир.

Сега той вече не дежуреше на пейката срещу немца, а беше клекнал пред входа до ординареца на Левашов и с такова наслаждение пушеше оставения от съседа му фас, че беше грехота да го откъснеш от тази войнишка радост. Ала нямаше какво да се прави, трябваше да му заповяда да отиде при старшината за храна.

Дописникът — Синцов пак забрави, но се напегна и си спомни презимето му — Гурски седеше срещу немца и го гледаше тъй внимателно, сякаш се канеше да го рисува.

— Мълчи фрицът — рече Левашов и кимна към Гурски. — Той вече и така, и инак го разпитва и му предлага да пуши — не пуши. Туманян телефонира: къде е фрицът? В дивизията разузнавачите се интересуват. Трябва да го изпратим.

— Не знам с кого да го изпратя в такава виелица — рече Синцов. — Я го отведе, я го пречука...

Левашов въздъхна. Види се, не му се щеше да прави това, което беше решил.

— Добре — рече той. — Тогава ще трябва другояче. Феоктистов!

— Слушам, другарю батальонен комисар — скочи, както беше клекнал, ординарецът му и се изправи в огромния си ръст. Скочи и се изпъна почти до тавана на землянката.

Немецът помръдна и погледна огромния ординарец.

— Ще го отведеш в щаба на полка — рече Левашов, като показва немца. — И да няма случайности! Че се е опитал да избяга от тебе, няма да повярвам. С главата си ще отговаряш за него, разбра ли?

— Тъй вярно, другарю батальонен комисар — отвърна натъжен ординарецът. По лицето му се виждаше как страшно не му се щеше да се мъкне в тила през виелицата с този немец.

— А щом е „тъй вярно“, тогава го води.

— Но той е без шапка, другарю батальонен комисар.

— Нищо, из пътя ще вземеш от някой умрял фриц и ще му нахлузиш — рече Левашов. Върви, не се влачи.

— Да вървим — рече ординарецът, като се доближи до немца и го бутна по рамото. — Хайде, да вървим...

Немецът стана. Синцов видя как за секунда в очите му се мярна отчаяние; стори му се, че ей сега, уплашен, ще трепне, ще се примоли и ще почне да отговаря на въпросите. Но немецът не трепна и не се примоли. Отвърна очи, вдигна глава, изпъна рамене като пред смърт и тръгна пред ординареца да излиза.

— Силен фриц — забеляза Левашов, когато немецът и ординарецът излязоха. — Обичам такива!

— Д-дори обичате? — рече Гурски.

— Обичам, когато не сопотивци, а такива като този вземаме в плен. Значи, още един по-малко...

Левашов вече беше питал Синцов за ръката, но сега, когато той седешком я извади от бинта и я сложи на масата, попита още веднъж:

— А не лъжеш ли, че раната ти е лека?

— Не лъжа.

— А откровено казано?

— Откровено казано, боли и мръзне, но костта не е засегната.

— Как е Богословски, запази ли самообладание в боя?

— Вашите опасения не се оправдаха.

— Ако смяташ за нужно, представи го! — рече Левашов, като подчертаваше своята готовност да се откаже от предишното си несправедливо мнение за Богословски.

— Засега няма за какво да го представям.

— Виждам, строг си!

Синцов сви рамене: ти знаеш по-добре какъв съм, а аз съм такъв, какъвто съм.

— Старши политрукът, неговият другар — рече Левашов, като кимна към Гурски, — се върна просто във възторг от твоя батальон!

Синцов не разбра веднага, че става дума за Люсин. Толкова далеч беше сега от него в мислите си. „Значи, не се е оплакал от мене.“ Впрочем обяснимо: за грубост в боя не наказват един батальонен командир. Пък и не би било в интереса на другаря Люсин да обяснява за какво и защо съм го изгонил.

— Той ни разправи за Чичибабин как закрил с гърдите си картечницата. Това факт ли е?

— Факт — рече Синцов. — Завалишин днес ще спомене това в политдонесението.

— Да, хората сега са готови на всичко — рече Левашов. И добави замислено, като че спореше сам със себе си: — Всъщност винаги са били готови. Помня лятос, край Купянск, имахме един ефрейтор, Максютя, картечар. Снаряд му беше откъснал крака под коляното, висеше на едно парче. Тогава сам се присегна и го отрязва, за да не му пречи, и остана зад картечницата, макар да му изтичаше кръвта! Пред очите ми стана това; ако го разкажеше друг — нямаше да повярвам! Е, пита се, какво още мъжество трябва да има човек? Какво още може да се поиска от него! А все пак отстъпвахме. Как да се свърже това? Мигар войникът е виновен? Най-лесно е да се каже така... Или наопаки, всичко топтан да се стовари на началството. А малко ли глупости има у нас самите? Колкото щеш! Сам знаеш, чувствуваш, че няма смисъл да се върви в атака, а заповядваш! Или, наопаки, трябва да се оттеглиш, докато, не е късно, знаеш, чувствуваш, и на глупака е ясно, а седиш!

— Вие днес сте май в к-критическо настроение — рече Гурски.

— А ти остави своите шеги... — рече Левашов. — Аз не съм в критическо, а в самокритическо... А критиката и самокритиката знаеш ли какво са?

— Знам. Д-движеща сила — рече Гурски.

— А щом знаеш, тогава си затваряй устата.

— Къде е вашият другар? — обърна се Синцов към Гурски, като му дойде на ум, че Люсин току-виж се явил отново тук с Туманян.

— Вече е в дивизията — отговори Гурски. — Д-досъбира материал от началството. Ние утре сутринта трябва да летим. Да не забравя — обърна се той към Левашов, — вие ще ме з-закарате ли преди разсъмване в щаба на д-дивизията?

— А защо ти е да летиш! — рече Левашов. — Остани с нас. За една седмица ще свършим фрицовете и ще си заминеш.

— Как да р-разбирам вашето п-предложение да остана? — попита Гурски. — Като израз на съмнение в личното ми м-мъжество? Но аз вече ви обясних, че любимата п-поговорка на нашия редактор, макар и евреин, е: „С-скъпо е яйцето на Великден.“ Утре му трябва подлистник „Първият ден от настъплението“... А по-нататъшното ще го интересува п-по-нататък.

— Добре — рече Левашов. — Не се карай. Каквото и началство да пристигне, ще го кандардисам да те пренесат обратно.

— А кой ще пристигне — попита Синцов.

— Мисля, командирът на дивизията. До сутринта няма да се стърпи, ще дойде. Той лесно се навива.

Ординарецът донесе в канчето обед — супа от пшеничен концентрат с месни консерви.

— Богато храните — рече Левашов, като поразбърка супата и загреба цяла лъжица. — Какво, от целия термус ли сте изловили месото, или и на войниците сте оставили?

Ординарецът мълчеше. Старшината беше се престарал. Синцов се чувствуваше неловко: да беше сам, щеше да изпсува и да върне супата... Но Левашов тъй или иначе бе гост в батальона — неудобно е да направиш това пред него. Види се, и Левашов почувствува неловкост, но само защото беше пред Гурски, без да добави нищо повече, взе да вади месото и да го туря в капака на канчето. Наслага половина капак месо, доля супа и го подаде на Гурски.

— Яжте...

— Нещо н-не достига... — рече Гурски, като хвана лъжицата.

Синцов му предаде манерката.

— Пийте, няма чаша.

Гурски отвъртя капачето, пийна две големи глътки и без да го завърти, погледна въпросително Левашов и Синцов.

— Аз, както знаете... — рече Левашов. — А ти, както намериш за добре.

Той взе манерката от ръцете на Гурски и я подаде на Синцов. Синцов глътна веднъж и като завъртя капачето, я сложи на масата. Не му се пиеше, тресеше го — сигурно от ръката.

— Не е другарски — рече Гурски.

— Пия според обстоятелствата — отговори Синцов, — другарски ние с вас ще пием след войната...

И като се обърна към Левашов, каза, че землянката за наблюдателния пункт на полка е приготвена.

— По-добра ли от вашата, или по-лоша? — попита Левашов. — Ако е по-лоша, Туманян все пак ще вземе вашата. Той в тия работи е самолюбив.

— Всичко, както се полага. Реда знаем.

— Тогава добре — рече Левашов. — У нашия Туманян винаги всичко е акуратно, както при Лев Толстой: „Ерсте колоне марширт...

Цвайте колоне марширт...“ — докато не се убеди, че всичко е в ред, няма да промени нито командния пункт, нито наблюдателния пункт.

И като помисли очевидно, че отзивът му за командира на полка може да прозвучи като укор, додаде:

— Обича да има покрив над главата си, в това отношение не е арменец, а немец, но когато трябва, няма да трепне, не можеш да се оплачеш. Ще ида да видя какъв блиндаж сте му приготвили там.

Той сръбна бързо, една след друга, няколко лъжици супа, остави лъжицата и изведнъж ни в клин ни в ръкав рече:

— Свърши ли преатестирането, ще премина от политическата работа на строева. Ще командуваме с тебе съседни батальони.

— Мисля, че ще ви дадат и повече от батальон — рече Синцов.

— А ако дадат повече, благодаря — рече Левашов. — От първия ден на войната съм замполит на полк — ни напред, ни назад!

— А вие в-вземете, че ги п-посъветвайте да ви назначат по-горе — издигна глас Гурски.

— Аз не искам по-горе, искам по-близо до работата — рече Левашов и стана.

Синцов стана веднага след него.

— Остани, сам ще намеря — рече Левашов и посочи с пръст Гурски. — Поприказвай с него, докато има време. Ще ти телефонирам, ако потрябваш.



## ДВАЙСЕТ И ВТОРА ГЛАВА

— А знаете ли какво ми каза Левашов за вас? — попита Гурски, когато останаха двамата със Синцов.

— Какво?

— „Поприказвай с батальонния командир, той е личност!“

— От какво е извадил това заключение?

— От това, че сте поискали да завземете тази в-височинка.

— Всички ние по своему сме личности.

— Между в-впрочем, на война с това не винаги се съобразяват.

„И лошо е, когато не се съобразяват“ — искаше да каже Синцов, но вместо това само сви рамене.

— А какво от ваше г-гледище е главното в командира?

— Смелост и справедливост — рече Синцов. — Останалото може да се изпусне.

— В какъв смисъл?

— В този смисъл, че за останалото не бива да му се връзва кусур.

— Е, да кажем, че е смел и с-справедлив, но е пияница?

— Оня, който е пиян, не знае истината за боя.

— А вие в много ли б-боеве сте участвували? — попита Гурски.

— Сметнете сам — рече Синцов. — Една година и половина война, от тях четири месеца в болниците, три — в курсове, останалото — на предна линия.

— А не желаете ли по-п-подробно да кажете?

— По-подробно е дълго — рече Синцов.

В боеве, не в боеве... Ако се изберат от цялата война само онези часове, когато е бил в боя, няма да се събере и месец. Но как да се смята това? Пред боя, в боя, след боя?... Къде е тук границата, ако понякога очакването на боя хаби повече нервите, отколкото самият бой? А след провал, когато всичко отива по дяволите, такъв камък тежи на душата, че ти се струва по-добре да не си живял! Намерил какво да пита: в колко боеве?... Всичко на всичко в един, само че той още не е свършил. Куршумите ли да брои, или снарядите, които са паднали наблизко. Може да броиш, ако си дошъл на фронта за един ден.

Тогава и парчето от снаряд, което е паднало наблизко, хората прибират в джоба си...

— Е, добре, няма какво да се прави с вас. — Гурски погледна млъкналия Синцов и извади бележника си. — Т-тогава хайде п-подробно за днешния бой...

Като отговаряше късо на въпросите на Гурски, Синцов разбираше, че ако си разменяха с Гурски местата, и той сигурно би питал същото. За минута, докато отговаряше на въпросите, в душата му прошава нещо старо, което му напомняше за него самия, прошава и се изгуби. Той вече не можеше да си представи, че е човек, който разпитва другите хора как воюват.

— А сега един личен въпрос — рече Гурски, като затвори бележника. — Какво е с-станало между вас и Люсин?

— А какво ви каза той? — попита Синцов и внимателно го погледна. Значи, Люсин е казал на Левашов едно, а на този друго.

— К-каза, че вие сте мерзавец.

— Повярвахте ли му?

— С-свикнал съм да си съставям собствено мнение — рече Гурски. — Затова и ви п-питам какво е с-станало. З-защо сте го изпъдили?

Синцов обясни. Макар че не му се искаше да обяснява.

— Не изглежда т-такъв — рече Гурски. — Той изобщо не е с-страхлив.

— А аз не казвам, че е страхлив.

— Ч-чуйте — рече Гурски, — нали вие отдавна се познавате, той ми разправяше...

— Не се интересувам какво ви е разказвал той за мене — пресече го Синцов.

— Аз п-питам, защото не му п-повярвах твърде...

— Щом не вярвате на човека, защо пътувате с него? — отново го пресече Синцов.

— Очевидно, п-проверявам свойствената си безпринципност по второстепенните въпроси.

— Добре, нека не дъвчем едно и също — рече Синцов. — Не знам как постъпвате вие, но аз, когато мразя някого, правя това мълчаливо.

— Понякога изведнъж ми се струва, че той д-далеч ще отиде — замислено рече Гурски, сякаш обсъждаше този въпрос вече не със Синцов, а със самия себе си. — Гладък м-момък. Н-нийде няма да се закачи. Напълно възможно е някога да работя и п-под негово ръководство.

Синцов не отговори нищо.

— Не искате ли да п-приказвате на тази т-тема?

— Не искам.

— Тогава да п-променим. Въпрос като на бивш журналист: водите ли дневник?

— Не — рече Синцов.

— З-защо?

— А вие не сте ли чели съответната заповед?

— Четох я, но някои се оп-питват да я забравят.

— А аз не се опитвам — рече Синцов.

Той помнеше твърде добре тази миналогодишна заповед, с която под страх от съд се забраняваше да води дневник, онзи, който се намира в действащата армия. Под тази заповед миналото лято беше попаднал замполитът на полка — на бърза ръка бяха го изпратили в наказателния батальон за една тетрадчица.

— Не е много сп-получлива тая з-заповед, според мене — рече Гурски. — П-подир войната ще си скубем косите. Г-говоря като историк по образование. Съгласни ли сте?

Синцов не отговори: чу близък откос от немска картечница и скочи. Но нямаше продължение. Просто някой от нашите опитваше немска картечница.

— Имате ли лично оръжие? — попита той Гурски.

— Имам някаква п-пукалка дамски образец, избрах я по п-принципа на най-малкото тегло. Защо?

— Още не е изключена възможността немците да контраатакуват.

— П-плашите ме — усмихна се Гурски.

— Не. Малко е вероятно, но не е изключено — рече Синцов и помисли на себе си, че ако немците не предприемат контраатака, значи, че днес ние действително сме им взели акъла. Не целия, разбира се, и не завинаги, но все пак...

— Д-девет пъти съм на фронта и още нито веднъж не ми се е случвало да с-стрелям по някого — рече Гурски. — М-можете ли да си п-представите това?

— Напълно — рече Синцов, като си помисли колко хора са загинали, без да са могли да гръмнат нито веднъж.

— Другарю старши лейтенант, разрешавате ли да доложам?

Синцов се обърна. На вратата на землянката стоеше фелдшерът.

— Старши лейтенант Богословски по ваша заповед е откаран с шейна.

— Добре — рече Синцов.

— Казаха ми, че сте ме търсили...

Синцов го погледна и разбра: че го е търсил — знаел е вече отдавна, но е решил, че сега при дописника е най-безопасният момент да се яви.

— Какво става с Котенко?

— Изпратих го заедно със старши лейтенанта. Него и още трима тежко ранени.

— Замръзнал ли е?

Фелдшерът се запъна. Искаше да излъже, но не се реши.

— Да, малко.

— Знайте — рече Синцов, — ако още веднъж излъжете, че сте прибрали всички, не чакайте милост.

— Няма вече да се повтори, другарю старши лейтенант.

— Това имам да ви кажа — рече Синцов и като надви яда си към фелдшера и нежеланието си да има с него работа, извади ръката си от превръзката и я сложи на масата. — Вижте.

— Та аз отдавна ви казах, другарю старши лейтенант! — възкликна фелдшерът с преувеличен укор.

Докато той вършеше работата си, Синцов мълчеше; мълчеше и Гурски. Беше достатъчно умен, за да разбере, че боли. Като се съдържаше да не охне, Синцов забеляза насочения към ръката му поглед на Гурски. Раната наистина имаше не много добър вид и болеше силно. А главното, почти не се движеха палецът и показалецът. Това беше най-лошото.

Фелдшерът вършеше работата си мълчаливо. Човекът, види се, беше нехранимайко, но си познаваше работата. Чак когато отново бинтова ръката и направи от нов бинт превръзка през врата, рече:

— Трябва да отидете в медицинския санитарен батальон, другарю старши лейтенант. Ударена е костта и вероятно нервът е скъсан. Ако я изоставите, може да си изгубите ръката.

Синцов мълчаливо го погледна: „Кой го знае? Може и наистина така да смята, а може би бърза да даде възможност на началството да се опре на медицината и да иде в тила. Нали някога на глас казват: «Разрешете да остана в строя», а на себе си чакат да ги похвалят и да не разрешат. В душата не можеш да надникнеш докрай. Аз гледам в неговата, а той в моята...”

— Вървете — рече Синцов.

— Мой дълг е да предупредя.

— Вървете.

— Грубо постъпвате с него — рече Гурски, когато фелдшерът излезе.

— А вие се потъркаляйте в снега ранен, тогава ще разберете грубо ли е, или не е грубо — рече Синцов.

— Об-обичам злите — рече Гурски. — П-преди войната сигурно сте били по-добър?

— Преди войната бях ни риба, ни рак — рече Синцов. И след като помълча, додаде: — Не помня добре какъв съм бил.

Той сложи главата си на здравата дясна ръка и за миг заспа като убит, дори не свари да помисли, че заспива.

В главата му изникна и се проточи дълъг, еднообразен летен сън. Той върви лете в жегата през гора и знае, и чувства, че е лято и жегата, но му е много трудно да върви, защото в гората лежи дълбок сняг и това не го учудва, а само го затруднява. През цялото време потъва в снега и все не може да измъкне краката си, а с лявата си ръка се закрива от зелените клонки, които го шибат по лицето. Той знае, че там, зад гората, напред, е Волга и кой знае защо, добре е, че там е Волга. Знае, че щом стигне там, всичко отведнъж ще стане добре. Но клоните през цялото време му пречат и го шибат до болка по ръката и всеки път, когато иска да погледне напред, не се ли вижда там зад клоните Волга, той все не може да види това поради ръката, защото ръката му през цялото време е пред очите му. И това го ядосва, и той се опитва да погледне напред, над ръката, и не може.

Събуди се от някакъв неясен звук и още насън помисли, че вече не спи, че са го разбудили и като посегна с ранената си ръка към

телефона, болезнено дръпна превръзката и наистина се събуди...

На масата дрънчеше телефонът. Той повъртя ръчката и хвана слушалката с дясната си здрава ръка.

— Слуша Синцов.

— Командирът на полка дойде — рече в слушалката Левашов. — Чакаме те.

Синцов постави слушалката, стана и погледна Гурски.

— Дълго ли спах?

— Десетина минути.

Очите на Гурски бяха червени, замаяни, късогледни. Пред него лежеше бележникът, а наблизко очилата.

— Както преди войната казвахме в редакцията: „Наборът е още в мастилницата!“ — усмихна се Синцов, като кимна към бележника.

Гурски внимателно го погледна отдолу нагоре.

— А в-вие н-някога сами ще н-напишете за всичко това. Запомнете ми думата.

— Ще поживеем — ще видим — рече Синцов. — Поседете тук, аз ще изляза. А тук ще пратя Рибочкин, адютанта.

— К-както щете. В к-краен случай ще се сп-правя с-сам — рече Гурски, като погледна телефона. — Ще к-ка-жа: необученият редник Г-гурски ви слуша.

В землянката при Туманян имаше много повече хора, отколкото Синцов очакваше да види.

Още на прага той се размина с фелдшера и пътьом помисли: „Дали не са ранили някого?“

Но в землянката всички бяха слава богу живи и здрави. Освен Туманян и Левашов тук беше одевешният кръгъл майор — артилерист, и още един артилерист, непознат, и сапъорният капитан с брадвички на петлиците на шинела и още един капитан — от дивизията, когото вчера бегло беше видял в щаба, и още няколко души, които се трупаха отзад, не в светлината.

Обстановката се проясняваше. Туманян беше дошъл веднага с цялата си свита и това можеше да значи само едно: в мащабите на полка бяха вече решили утре да нанесат главния удар срещу немците от това направление.

„Затова е заповядано да съберат батальоните в юмрук, и резерва — рота автоматчици — да хвърлят тук. Щом готвят тук юмрук, утре ще блъскат с тоя юмрук, тоест с нас“ — откъснато от предстоящата опасност, просто като за червената стрела на картата, помисли Синцов за себе си и своя батальон.

Туманян се здрависа.

— Как преценявате обстановката и какви съображения имате за по-нататък?

Синцов каза онова, което мислеше: сега немците цяла нощ ще бъдат нащрек. Голямата височина трябва да завземем утре сутринта, подир добра артилерийска подготовка, и главният удар да нанесем вляво от нея, като отрежем на немците пътя за отстъпление.

Туманян кимна. Очевидно друго не предполагаше да чуе. Сега, след превземането на тази малка височинка, по-нататъшното решение се налагаше от само себе си, от пръв поглед върху картата. Види се, той просто искаше да провери какво мисли сам батальонният командир за предстоящата му утре задача. Той мислеше правилно и на лицето на Туманян се отрази сдържано задоволство.

— Отпочинахте ли си след боя? — попита той.

— Поспах малко, другарю майор — рече Синцов, без да уточнява.

— За превземането на височината благодаря и ще ви представя за награда.

— Служа на Съветския съюз! — Синцов вдигна дясната ръка към слепоочието си, неволно дръпна лявата и се понамръщи от болка.

Станалото по-нататък беше съвсем неочаквано за него, свикнал вече с мисълта, че тъкмо той ще изпълнява утре всичко набелязано.

— Ей сега ще дойде Илин — рече Туманян, — аз му заповядах да дочака автоматчиците, за да не се лутат. Временно ще му предадете батальона и ще отидете в медицинския санитарен батальон.

— Аз мога да воювам, другарю майор — рече Синцов. — Моля да не ме отстранявате от командването.

— А кой те отстранява? — намеси се Левашов. — Тебе войната те е отстранила. — Той показа ръката на Синцов. — Щом се излекуваш, ще се върнеш.

Туманян погледна накриво. Сигурно смяташе, че думите на командира на полка не изискват ниции разяснения.

— Мога да воювам, другарю майор — повтори Синцов, като гледаше Туманян.

— А фелдшерът заяви, че не можеш — отново се намеси Левашов. — Нарочно го извикахме и го попитахме; заявява, че ще си изгубиш ръката.

„Мръсен фелдшер! — помисли Синцов. — С Илин се сдружи, а с мен разбра, че няма да се сдружи и бърза да се избави от мен.“

Мисълта можеше да бъде и несправедлива, фелдшерът имаше право да каже онова, което мислеше.

— Моля да ми разрешите да остана поне за едно денонощие — рече Синцов, като продължаваше да гледа Туманян в лицето.

— Защо молите? — Туманян недоволно склочи гъстите си дебели вежди. — Ако обстановката изискваше, бих ви задържал без вашите молби. А щом не изисква — има ред.

Той силно наблегна на думата „ред“. „Мислиш, щом си се отличил днес, утре без тебе не можем да се справим и не можем да минем? И ще се справим, и ще минем“ — като че казваше той.

Синцов погледна под око Левашов; по лицето на Левашов се виждаше, че е недоволен. Но не може да се намесва и няма да се намеси. Както няма да се намеси и никой друг от присъстващите, макар да се вижда по лицата им, че разбират и съчувствуват.

„Ех, дявол ви взел, нека бъде по вашему, щом е така!“ — помисли Синцов с обида и изведнъж нахлула тежка умора.

— Слушам, другарю майор. Разрешете да си вървя!

— Почакайте — Туманян повика: — Зирянов!

Изад гърба му, от тъмното, пристъпи висок, широкоплещест лейтенант, същият с побелелите коси и пречупения нос, когото вчера беше видял в щаба на армията. Туманян за секунда обърна мрачното си лице към лейтенанта с пречупения нос и отново премести поглед върху Синцов.

— Назначавам лейтенант Зирянов за ваш заместник, вземете го със себе си.

Думата „ваш“ означаваше: „Не те отписвам, смятам, че пак ще се върнеш.“ Но Синцов много добре знаеше, че човек предполага, а войната разполага, за да може тази дума „ваш“ да промени нещо в настроението му.



— Желая да оздравеете и да се върнете. — Туманян му подаде ръка.

И като стискаше подадената му ръка, загледан в лицето на полковия командир, Синцов почувствува, че този мрачен човек разбира прекрасно всичко: и как е тежко да напускаш батальона, едва успял да намериш в него себе си, и как ти се иска утре сам да развиеш своя пръв, със свой труд спечелен успех — всичко разбира, но нищо не може да промени.

„Излиза, че този дяволски арменец е също строг, макар и да не си дере гърлото, както другите, които минават за строги.“

Когато се сбогуваше, Левашов му стисна ръката приятелски, със значение. Но това малко трогна Синцов. Каква полза да му стиска ръката, щом премълча, не вдигна глас. Ако беше както по-рано комисар, може и да вдигнеше, но щом сега е замполит, в такива случаи мълчи. Сигурно затова говори за строева служба, че при характера му длъжността не му допада.

„А за подготовката на утрешната операция ще говори вече с Илин, с мене не иска да си губи напразно времето“ — помисли Синцов за Туманян на излизане от землянката.

Той вървеше по окопа пред лейтенанта с пречупения нос и чуваше как лейтенантът поскърцва след него с ботушите си по снега. „Та ето кой, значи, е стоял там, в резерва, като тил на Богословски. А може би не само на Богословски, а сега и зад мене, все пак бивш полковник, днес заместник на Илин, а в други ден, вместо мене — батальонен командир. Това е лесно. И дори сигурно ще го назначат, ако не е пияница!“

— Не се ядосвай, батальонни командирю, какви ли не работи се случват с хората — рече зад гърба му лейтенантът с пречупения нос. Гласът му не беше дрезгав и зъл, като там, в щаба на армията. Беше чист и добър.

„Сега си съвсем изтрезнял — помисли Синцов. — А какви работи се случват с хората, това аз и без тебе знам.“

— Не се ядосвай — повтори още веднъж лейтенантът. — Ще се върнеш от санитарния батальон, ще ти предадем батальона в най-добър вид.

Като чу това, Синцов помисли още веднъж, че е напълно възможно след ден-два този Зирянов да се прояви, както е редно за

един бивш полковник, и да бъде назначен в батальона. А с думите си за връщане просто реши да подкрепи заминаващия си другар. Това, което зависеше от него, бяха думите. А всичко останало не зависеше от него. В това число и собственото му назначение. Ако те назначат, няма да откажеш!

— Защо мълчиш? — попита Зирянов, когато изминаха още двайсетина крачки.

— А за какво да приказвам? — за пръв път през цялото време се обади Синцов.

И наистина, за какво да приказва? Трябва да предаде батальона и да отиде в санитарния батальон. И щом е така, колкото по-скоро, толкова по-добре, няма защо да се бави и да се разстройва. С яд помисли за ранената си ръка и за Люсин: „Извади ме от строя подлецът!“

— Къде отиваме? — попита Зирянов.

— Сега ще ви събера с адютанта на батальона, той замества командира на ротата. До пристигането на Илин ще ви запознае със своята рота и с третата, за да не се губи време. А всичко останало — с новия батальонен командир — добави той, като назова така за първи път и мислено, и гласно Илин.

— Ясно — рече Зирянов и задържа за ръкава на памуклийката Синцов пред самия вход на землянката. — Две думи, другарски.

— Слушам ви.

— Онова, което чухте там от мене, е забравено. Така ли?

— Така.

— И че си ме видял пиян — да се забрави. Имах причина. А изобщо пия според нормата, не крада водка от войниците.

— Всичко е ясно — рече Синцов.

Гурски седеше на същото място, където беше го оставил Синцов, а Рибочкин, дълъг и вдъхновен, източил от яката на кожухчето си жилеста момчешка шия и стиснал в ръка смъкнатата от главата си ушанка, сякаш излизаше на митинг, четеше с гръмовит глас стихове:

„Днес

*няма да сбъркаме ние.  
Знаем в кого да се мерим тоз път!“*

Видя Синцов и се запъна.

— Какво спря, продължавай. Твои ли са?

— На Маяковски, другарю старши лейтенант, свои не пиша.

— Една м-малка дискусия — рече Гурски. — Аз му к-казвам, че на хората през време на война е нужно: „Напразно сина си старицата чака“ — а той ми изтърсва М-маяковски...

— А аз доказвам, другарю старши лейтенант, че у Маяковски има за всички случаи на живота — рече Рибочкин, като продължаваше все още да стиска ушанката си в ръка.

Синцов се усмихна. Твърде неочаквано беше всичко това: спорът за поезията и старши лейтенантът — съдник. А кой ли друг, щом е война?

— Издекламирай докрай, което искаш.

— Какво доказвам аз...

— Ти не доказвай, а изкарай, което искаш.

Рибочкин отдръпна встрани ръката си с ушанката, отметна глава и викна:

*„Днес  
няма да сбъркаме ние.  
Знаем в кого да се мерим тоз път!  
Знаят краката  
по чиш  
трупове  
да вървят.*

*Долу охлювската природа.  
Стига вой — тръгни като мъж!  
Знаят ръцете  
кого да  
покрят с гибелен дъжд.“*

— За трупите е силно! — отбеляза Зирянов зад гърба на Синцов.

Рибочкин се спря, погледна Синцов и с готовност рече:

— Мога още.

— Няма време — каза Синцов.

И като представи един другиму Зирянов и Рибочкин, заповяда на Рибочкин да заведе новия заместник-батальонен командир в ротите — своята и на Чугунов.

Дойде му на ум мисълта да отиде сам, но се сдържа. Странно се чувства човек, който няма какво да прави вече там, където преди малко е било невъзможно сякаш да се мине без него.

Гурски стана, пхна бележника в кожухчето си и каза, че ако другарите командири не възразяват, необученият редник Гурски ще отиде с тях в ротите.

— Идете — равнодушно рече Синцов и подаде на Гурски ръка.  
— За всеки случай.

— Ще се видим, пак ще се в-върна при вас.

Синцов не отговори. Не искаше да се впуска в обяснения.

Останал сам, помисли за своята вещева торба. Макар да няма кой знае какво в нея, все пак няма да е хубаво да попадне в санитарния батальон без бръснар и два чифта бельо. После през боевете няма да имат време нито да мислят за тебе, нито да ти изпратят в санитарния батальон торбата. Вероятно Илин вече е прибрал там в тила цялото щабно домакинство, в това число и торбата. Да не забрави само да го попита, когато дойде... Много му се искаше Илин да дойде по-скоро. Да не го чака дълго. В такива работи разтакаванията са най-лошото нещо.

И сякаш почувствувал това, Илин влезе в землянката точно в момента, когато Синцов нетърпеливо помисли за него. Влезе, поздрави го с превземането на височинката, разтърка бързо лицето си, за да се стопли от студа, и доложи, че е пристигнал с всичко отведнъж: и с ротата на Караев, и с автоматчиците, и с цялото щабно домакинство.

После се озърна, сякаш търсеше още някого, който непременно трябваше да бъде сега тук, в землянката, поклати глава и въздъхна. Не каза нито дума, но за кого въздъхна беше ясно — за Прохоров. Въздъхна и попита как е ръката. Че Прохоров е убит, а батальонният

командир леко ранен, беше вече чул преди няколко часа, но не се досещаше, че ще трябва да приема батальона.

— Няма й нищо — рече Синцов. След новата превръзка ръката като напук не му напомняше за себе си и поради това още по-обидно му се представяше предстоящото. — Заповядано ми е да отида в санитарния батальон, а батальона да предам на тебе.

— Виж ти — рече Илин с безрадостен глас. — Е какво пък, аз ще приема батальона лесно. Предал — приел.

На лицето му беше изписано пълно равнодушие — ни радост, ни съчувствие, нищо. И като гледаше това равнодушно лице, Синцов изведнъж разбра защо е то такава. Илин беше вече научил, че е загинала онази девойка-минохвъргачка.

И като помисли така, без да се колебае, защото дори ако беше сбъркал, Илин все пак трябваше да научи това, попита:

— Какво, знаеш ли вече за Соловьева?

Илин, макар никога да не бяха говорили с батальонния командир за тази девойка, отговори така, като че Синцов отдавна вече знаеше всичко от начало до край.

— Загина Рая. Не можеш да си представиш колко я молих да не остава в минохвъргачния разчет! И завчера я молих. Просто не ми се иска да живея...

Той седна на пейката оклюмал и безсилно отпусна ръце между коленете си.

И Синцов, застанал над него, като гледаше клюмналата му глава и безсилно увисналите ръце, за първи път през целия ден на боя помисли за своята мъка: за Маша. В различни минути от живота си той мислеше за нея различно: ту като за жива, ту като за мъртва, ту отново като за жива. Сега, като гледаше Илин, пак помисли за нея като за мъртва.

— Добре — рече Синцов, — приемай батальона. А аз ще отида в санитарния батальон.

Рече това не от бездушие, а защото разбираше: все пак нещастieto си Илин ще лекува с работа. Защото няма с какво друго да го лекува.

— Ей сега — Илин стана и закрачи напред-назад по земянката, вдигнал високо глава. Не искаше да се разплаче, а сълзите все пак напиреха в очите му.

— Днес от обед вече знам, а не мога да го изживея — рече с трепнал глас Илин, като продължаваше да ходи с вдигната глава.

И Синцов си спомни как още тогава, когато през деня бе чул гласа му по телефона, бе помислил: „Знае.“ И като се приближи до Илин, който продължаваше да крачи, и го прихвана със здравата си ръка през рамото, рече:

— Ех, Илин!... Илин!... — като че го подканяше да се опомни и да се пребори със скръбта.

Но Илин се изскубна от ръката му и рече глухо, през сълзи:

— Какво Илин?... Мислиш, убили я и толкова? Не съм жена да плача по нея?...

— Съвсем не мисля така — рече Синцов. — От какво заключи?

— Ами от това заключих, че знам какво говореха за нея. От яд, че не им е дала. А тя и на мене, ако искаш да знаеш, не ми даде да я докосна. И санитарната част напусна, за да няма приказки. Казваше, че не за това е облякла шинела, а за да воюва. Аз ѝ предлагам да се ожена за нея, не е ли все едно за мене!

— Значи, не те е обичала — рече Синцов.

— А на мен от това не ми е по-леко — рече Илин. — На нея би било по-леко, ако мене...

Той не довърши, изхлипа, извади от кожухчето си мръсна кърпа, избърса лицето си, пъхна кърпата пак в кожухчето и попита:

— Къде се намира нашият санитарен батальон, знаеш ли?

Вратата на землянката се разтвори със сила и в нея, сякаш някой го бутна в гърба, не влезе, а скочи командирът на дивизията генерал Кузмич, с ушанка и препасана с колан къса памуклийка. Дребен, набит, с почервенияло от студа лице и дебели войнишки мустаци, той приличаше не на генерал, а на възрастен смел старшина и само подалите се изпод разкопчаната яка на кожухчето червени петлици с генералски звезди удостоверяваха истинския му чин.

— Другарю генерал — изпъна се насреща му Синцов, — командирът на трети батальон, триста тридесет и втори стрелкови полк, старши лейтенант Синцов. В поверения ми батальон...

Кузмич го пресече. Като махна късо с ръка, каза: „За височинката благодаря. Тази височинка до гроб няма да я забравя, батальонни командирю!“ — направи две бързи крачки към Синцов, прегърна го, целуна го, като го боцна с мустаците, също тъй бързо се откъсна,

отдръпна се на една крачка и обгърна Синцов от главата до петите с кратък, бърз поглед.

— Защо — такъв юнак, си позволил да те ранят?

— Фрицовите не искаха позволение, другарю генерал.

— Леко ли е?

— Леко.

— А не лъжеш ли?

— Не лъжа.

— Ето виждаш ли — усмихна се Кузмич, — казах ти вчера, че ще се видим. И ето че се видяхме. — И бързо се обърна към Илин и също му стисна ръката. — И тебе те поздравявам, Илин. Ако се съди по работата, добре се разбирате с батальонния командир.

— Тъй вярно, разбираме се — рече Илин.

— На храбрите работата винаги им спори — весело рече Кузмич. — А не спори ли — на храбрия винаги ще намерим с какво да помогнем, а на страхливия какво мога да помогна? Ако е страхлив, с нищо вече не мога да му помогна. Освен да прекратя съществуването му. Сега, благодарение на вас, ние сме царе. Една грижа имам сега: утре да продължим, както сме почнали днес. Не дай боже да развалим работата! Всинца сега мислим за това. Артилеристите ни добавят още два полка за артилерийска подготовка, макар и така вече да ни е дадено повече, отколкото се полага по божия закон. Къде е Туманян? Заведи ме при него — все тъй весело се обърна той към Синцов.

— Слушам, другарю генерал-майор! — изпъна се Синцов.

И изведнъж, като гледаше тези весели, добри старчески очи, той се реши на това, което вече смяташе за свършено, реши се, защото все пак в душата си не можеше да се помири с това и защото Илин му се стори до такава степен потиснат, че го беше страх да му предава днес батальона.

— Разрешавате ли да се обърна към вас по един личен въпрос, другарю генерал?

— Да не си намислил да се жениш? — усмихна се Кузмич и погледна с любопитство Синцов.

— Съвсем не — рече Синцов, като се поддаде на неговия тон. — Не искам да се развеждам! Полковият командир ми заповяда да предам батальона на Илин и да отида в санитарния батальон. А аз моля да остана.

Усмивката по лицето на генерала изчезна. То веднага стана сериозно.

— Щом командирът на полка е заповядал, трябва да се изпълни.

— Аз изпълнявам. Предавам батальона. Но моля да спрете заповедта. Мога да воювам.

— Ами раната?

— Ще зарасне като на куче.

— Добре ще е, ако зарасне — рече Кузмич. — Сакати и без тебе имаме достатъчно.

— Раната не ме боли, другарю генерал. Всичко е в ред.

— Че не те боли, това не значи още, че всичко е в ред — рече Кузмич. — Ще ти мръзне на студа. В деветнайсети батальон на Колчаковския фронт ръката ми беше ранена. Знаеш ли как мръзнеше? Просто от боя да излезеш.

— Но все пак вие не сте излезли, другарю генерал?

— Но моето положение беше по-леко от твоето. Аз нямах заповед от командира на полка. Сам командувах полк, и при това самостоятелен, комунистически.

И така, без да отговори нищо на молбата на Синцов, повтори онова, с което беше почнал:

— Заведи ме при Туманян.

Додето вървяха по окопите към землянката на Туманян, Синцов не напомни повече за молбата си, защото разбираше, че ако дивизионният командир веднага е решил да откаже, нямаше да му играе по нервите. Щом мълчи, значи, или още не е решил, или иска сам командирът на полка да отмени предишното си решение.

— Колко от хората си изгуби през деня? — попита Кузмич наред път, като се спря и прескочи през още неизхвърлените от окопите немски трупове.

Синцов съобщи броя и добави, че има много тежко ранени.

— Да — рече Кузмич с въздишка. — „Вий дадохте всичко, което можяхте...“ Точно така. От коя песен беше, знаеш ли?

— Знам — рече Синцов. — „Вий жертва паднахте в неравна борба.“ Още в училище я пеехме.

— Вие сте я пели в училището, а ние на червените панихиди — рече Кузмич. — А сега няма и кога да я пеем. Такава война, че няма време за пеене.



Когато Синцов го доведе до землянката на Туманян, Кузмич се спря и неочаквано рече:

— Не идвай след мене, почакай тук.

Синцов разбра: сега ще решават там в землянката заедно с командира на полка. И иска да решават в негово отсъствие.

Той стоеше в окопа пред входа на землянката и напрегнато чакаше дали ще го повикат, или няма, и с какво решение ще го посрещнат, когато го повикат.

Светецките стрелки на часовника показваха 22. Ако се брои от момента на извикването му от резерва, няма едно и половина денонощие, а от момента, когато дойде с Илин в батальона — денонощие. Всичко на всичко! Какво може да даде човек на фронта за едно денонощие на делото и хората? Какво бяха успели да научат те за него и той за тях — и онези горе, и тези долу? Дори всички имена, които беше записал във военната си книжка, не бе запомнил още... Едни помнеше добре, струваше му се за цял живот, а други, за да си ги спомни, трябваше засега още да поглежда в книжката. Едните беше видял в боя по няколко пъти, а другите не беше видял, само беше получавал донесения от тях. И името на оня войник, който те спаси, а сам загина, никога вече няма да узнаеш, защото той остана да лежи там назад и нямаше кого да питаш в онази минута как се казва той, а сега него заедно с други са вече положили в братската могила и ще има само една табелка и списък на загиналите, с имената едно под друго... И кое от тях е неговото, няма да научиш.

Да, всичко успяват да направят хората за едно денонощие на фронта. Какво само не успяват! И да дадат своя живот за приятелите си, и да пратят някого на смърт, и да спасят някого, и да не увардят някого, макар да е могло, може би, да го увардят. Ако на фронта за всичко после мислиш, как би могло да го направиш по-добре, отколкото си го направил, ще полудееш!

Сега, разбира се, ти се струва, че ще помниш цял живот хората, с които те е събрала днес съдбата, още повече, че е възможно да си отидеш и да не се върнеш при тях. Но нали и по-рано така ти се е струвало много пъти, а после едно е оставало в паметта, а друго се е затрупвало под всичко, което е станало после... Преди едно денонощие още мислеше: „Моят батальон“ — за онзи, който е там, в Сталинград, а сега, след едно денонощие на сражение, мислиш „моят“

вече за този, и дори сам не си забелязал кога, в коя минута е станало това. И не защото си забравил или си се отрекъл от скъпите спомени, а просто едната война е закрила другата. Днешната — онази, която е била по-рано. Разбира се, от гледище на фронта и дори на армията безкрайно малка величина е батальонът, който днес си командувал. Но от твоето собствено гледище и от гледището на тристата души, заедно с които си воювал, този батальон днес е целият ти живот. И ти не искаш да се разделиш с тях и с него... Нито тристата души, нито единият човек могат да се чувствуват в душата си безкрайно малка величина. Ти можеш да се смяташ за безкрайно малка величина. Но да се чувствуваш такава не можеш, защото, колкото и да си малък и колкото и да е голям светът, все пак всичко, което те свързва със света, започва и свършва в тебе самия. Умреш ли — светът ще живее и без тебе, но докато си жив, вие сте само двама: ти и той. И ти си ти, а той е всичко останало, всичко, което не си ти.

Друг въпрос е, че не само ти, а всеки е така, и ничий живот не е по-евтин от твоя и че, ако трябва, трябва да го отдадеш без колебание. Но това е друг въпрос, съвсем друг въпрос...

Виелицата както по-рано равно и силно метеше натам, напред, към немците. Отпред беше съвсем бяло, така бяло, че зад снега вече нищо не можеше да се познае. Но там, зад тази непрекъсната белота, бяха немците. Четиридесет километра заровени в леда, в земята и в камъка немци. Оттук, та чак до Волга. Не, днес, сега, след първите денонощия от настъплението, оттук, от предната позиция, имаше вече не четиридесет, а тридесет и пет километра. С пет километра по-малко. В това се състоеше цялата същност на преживения през това денонощие живот...

## **ВТОРА КНИГА**

## ПЪРВА ГЛАВА

Влакът приближаваше Ташкент през деня почти без закъснение, седем денонощия след като Таня бе тръгнала от Москва.

На възловата гара Арис, която бяха минали скоро, един от съседите на Таня във вагона изпроси от военния комендант трите последни броя от ташкентския вестник „Правда Востока“, и през останалия път тя четеше гласно отначало на едната половина на вагона, после на другата, напечатаните във вестника сутрешни и вечерни бюлетини на Информбюро от три дни поред.

В бюлетините се съобщаваше, че настъплението продължаваше почти навсякъде — на Централния фронт, в Северен Кавказ, по долното течение на Дон и в заводския район на Сталинград.

Откак на третия ден от пътуването си изпрати писмо на Серпилин с молба да я вземе при себе си на фронта, Таня четеше и слушаше всичко, което се говореше за Сталинград, с чувство на лично участие в него. Всичко вътре в нея потрепваше от възбуда, когато се изговаряше тази дума: Сталинград.

Всъщност беше рано да се мисли за това, но тя мислеше. Мислеше, въпреки че нейното писмо можеше изобщо да се изгуби и да не стигне. А ако стигне, не се знаеше кога и не се знаеше какво ще ѝ отговори Серпилин, и колко време ще пътува до Ташкент отговорът му, ако има отговор.

Тя се възпираше, казваше си, че не е добре, дето още преди да се е видяла с майка си вече мисли за заминаване, че, напълно възможно е, отпускът ѝ за лечение да свърши, преди да е получила каквито и да е писма и в санитарното управление на окръга веднага да се разпоредят с нея посвоему — където поискат, там да я пратят... Но нещо по-силно от всичките тези правилни мисли я караше все пак да се надява, че Серпилин ще я повика при себе си, а Артемиев също ще бъде там, на фронта, нейде недалеч от нея.

Тя се кореше за тези мисли и ги наричаше женски, но те пак я тревожеха и сега, когато влакът приближаваше ташкентската гара и трябваше да се мисли за съвсем друго.

Първият, когото Таня видя на перона още от прозореца на вагона, беше мъжът ѝ или, както беше свикнала да мисли за него, бившият ѝ мъж. Значи, майка ѝ все пак му беше казала! Той стоеше и гледаше към прозорците на вагона.

Като метна на гръб олекналата през пътуването вещева торба, Таня взе раницата си и скочи на перона. Всичко беше покрито със сняг: значи в Ташкент цари истинска зима. За това човек можеше да се досети още заранта в засипания със сняг Арис, но на нея все пак почти до последния момент ѝ се струваше, че времето ще се промени и когато стигнат Ташкент, там ще бъде много по-топло.

Таня взе да се промъква през навалищата назад, натам, дето беше видяла от прозореца мъжа си, и след минута се сблъска с него. Майка ѝ я нямаше, той вървеше сам.

Не беше се променил много, беше все така красив, само поотслабнал; дори палтото и ушанката бяха същите ония, с които ходеше в Ростов през зимата, когато я ухажваше.

Когато се сблъскаха, той я обгърна през раменете и втрещен я задържа, без да знае какво да прави по-нататък.

— Къде е мама?

— В завода. Тази седмица е утринна смяна. Каза ми, че не искаш да те посрещат. Аз сам научих кога влакът... — Той смъкна от рамото ѝ вещевата торба и гузно и бързо долепи устни до бузата и брадичката ѝ.

Тя не се отдръпна, само се посгуши като от гъдел и го погледна в очите.

— Няма да се целуваме. Нали?

— Ти задълго ли си тук? — попита той, когато тълпата ги изтласка от вратите на гарата.

— Сигурно не. Щом свърши отпускът за лечение, ще замина на фронта. Защо?

— Просто попитах. Ти сега къде?

— Няма ли при тебе? — рече тя, като гледаше покрай него студения, засипан от сняг площад и зиморничаво тичащите през него към спирката на трамвая хора. „Колко е студено! А когато пътувахме, спътниците ме плашеха, че тук ще ни бъде горещо с шинелите!“

— Ние трябва да поприказваме с тебе... — Той рече това след много дълга пауза.

— Не се бой, пошегувах се — пресече го тя. — Изпрати ме до мама и върви, където искаш. Благодаря, че ме посрещна. Макар и да не съм молила за това.

— Посрещнах те, защото исках от самото начало... — Той се запъна.

„Ах, ето какво било! Спомнил си е как тогава, преди войната, неочаквано пристигнах при него, глупачката, без телеграма... Може би си е въобразил, че и сега...“

— Не се вълнувай — рече тя. — След онова пристигане при тебе аз вече не се смятам за твоя жена. Само не ми дойде на ум да се разведа. Е как, олекна ли ти?

— Не искам с нищо да ме облекчаваш — рече той. — Знам как ме обичаше...

„Кажи, моля ти се — сърдито помисли Таня, — нима наистина си го обичала така, че той все още си въобразява. Ама глупачка, а...“

— Виновен съм пред тебе. Смятах, че си загинала и есенес се ожених... за една много добра жена.

— Не за онази, която беше тогава?... — не се въздържа и попита Таня.

— Не, не — рече бързо той. — Това е съвсем друго, съвсем друго... Тя е дори малко по-стара от мене, колкото и да е странно.

— Много се радвам, че не е онази — рече Таня. — Тя тогава не ми хареса: много се уплаши от мене...

— Ти трябва да ме разбереш докрай... — рече той.

— Разбирам всичко. Ще отидем в гражданското отделение и ще се разведем. Ако искаш, още утре. Или ти вече си се развел?

— Да... — запъна се той. — Аз есенес, когато...

— Тогава отлично — отново го пресече тя. — А сега аз също ще подам заявление или ще отидем заедно, не знам как става това.

— Да, разбира се, разбира се — рече с готовност той. Порази го лекотата, с която стана тяхното обяснение.

— На какво се чудиш? — попита Таня, като го погледна. — Аз пратих последното писмо, когато се качвахме вече в ешелона... Мислех, че и ти си на фронта... Затова ти и писах: вярвам, че ще се видим! В смисъл, че ще бъдем живи, просто като на човек. А за останалото смятах, че се туря кръст, добре, че нямаме деца. И се държах като свободна. Живях с мъже... Да. Какво ме гледаш?

— Не е истина — рече той. — Ти просто искаш...

— Защо да не е истина. Мислиш, че са били по-лоши от тебе?

Тя помисли за Дегтяр, защото нямаше за кого друго да помисли, и повтори убедено:

— Не по-лоши, а много по-добри.

— Защо така ядовито говориш с мене? — рече той обидено.

— Посрещна ме глупаво, затова се ядосах. Да не би да се уплаши, че ще се затека да троя с киселина жена ти?

— Какво общо има това тук?... Съвсем не мислех. Просто исках всичко да бъде...

— Като по мед и масло? Ех, и ти... Кажи по-добре как е мама.

— Ние говорихме с нея само по телефона. Отдавна не съм я виждал.

— Колко отдавна?

— От октомври.

— А... Ясно — рече тя.

— Щеше да ми бъде мъчно да ѝ обясня. Аз се ожених, когато повярвах, че си загинала. А тя, както преди, смяташе, че си жива. И реших, че е по-добре да не я тревожа с всичко това.

— Ах, Коля, Коля, така се тревожиш за другите, че сам си се объркал... Не си могъл да видиш мама, защото си се страхувал да ѝ кажеш, че съм загинала, а сега на жена си ще трябва да обясняваш, че съм жива. Когато тате умря, отиде ли при мама?

— Да — рече той. — Не веднага. Заминавах във връзка с една епидемия. А когато се върнах, отбих се. За последен път. Ето и заводът вече се вижда...

— Добре — рече тя. — Изпрати ме само до портата. Остава да решим кога ще отидем с тебе в гражданското отделение. Мама има ли твой телефон?

— Има, служебния.

— Тия дни ще ти телефонирам.

Този дълъг разговор, който беше почнал още на гарата, продължаваше сега на снежния изринат пущинак, в края на който се виждаше дълга заводска ограда и влизащите през портата камиони с железни отпадъци.

— Таня!

Те вече стояха до заводската порта, пред кирпичената будка с табелка „Бюро за пропуски“.

Оставаше му само да свали от рамото си вещевата торба и да ѝ я даде.

— Дай ми торбата, Коля.

— Ако искаш, да дойда с теб в бюрото за пропуски? — попита той, като сваляше от рамото торбата.

— Не искам.

— Таня.

— Какво има?

— Искам да знаеш: станалото е станало, но все пак аз никого не съм обичал така, както тебе.

— Друго?

— Не знам. Просто ти казах истината.

В гласа му звучеше искреност и това я въздържа от грубост. Какво пък, може и наистина да не обича така тази своя жена. Но нея какво я интересува всичко това?

— Дай торбата, Коля. В края на краищата безобразие е да ме задържаш. Искам по-скоро да видя мама.

— А аз искам по-скоро да те видя още веднъж! Разбираш ли?

Тя го погледна в очите и разбра. Там, на гарата, той се страхуваше, че тя ще предяви права към него. А сега, като се почувствува в безопасност, се настройва на старите спомени.

— Не знам дори какво да ти отговоря. Почакай поне да се разведа с тебе. Инак няма да знаем с новата ти жена кой пред кого е виновен!

Но той не разбра подигравката и каза с глупава страст в гласа:

— Тогава кога ще се видим?

— Я ми дай торбата — рече Таня и като дръпна каишките, изтръгна я от ръцете му.

— Прощавай, не исках...

— Бог да ти прости! — Тя не се обърна към него и като задържа с лакът вратата, влезе в бюрото за пропуски.

Като подаде през прозорчето личната си карта, тя взе да обяснява коя е и защо трябва да влезе в завода. Седналата вътре жена се подаде, огледа Таня, поклати глава, въздъхна, отново се скри зад своето



прозорче и мълчаливо подаде предварително изписаната бележка с надпис: „За парткома“.

Когато Таня показва бележката на въоръжения с пушка пазач и мина през пропуска в двора, жената изскочи от задната врата на бюрото и я попита:

— Дъщерята на Олга Ивановна ли сте?

— Да.

— От фронта ли сте дошла?

— Да. Здравейте — рече Таня, като се опитваше да си спомни къде е виждала тази жена.

— Иди право в парткома; мини този корпус и ще излезеш на леярната, преди да стигнеш бараките.

Таня извървя няколко крачки и се обърна — жената все още стоеше до вратата и гледаше подире ѝ.

След десет минути Таня седеше в парткома и чакаше майка си. Срещу нея зад масата седеше мрачен възрастен човек с черна памуклийка и армейска ушанка, и притиснал с рамо слушалката, записваше някаква телефонограма.

Когато Таня влезе, той ѝ мушна ръката си и изломоти презимето си, но тя не разбра и не попита повторно, защото той веднага позвъни в леярната да пратят Овсяникова в парткома. И в същия миг на масата му звънна другият телефон и той почна да приема телефонограмата.

Макар че той седеше с памуклийка и ушанка, на Таня поради студа отвън се стори, че в парткома е топло и дори мирише на пушек; в кръглата чугунена печка горяха въглища.

Тя си разкопча шинела.

Човекът, който приемаше телефонограмата, я изгледа под око, забеляза ордена на рубашката, изглежда, искаше да ѝ каже нещо, но вместо това сърдито попита в слушалката:

— Какво, още ли има? Мислех, че няма! Само канцеларщина! — и още по-бързо заскърца с молива по листа.

В бараката влезе висок, широкоплещест, още съвсем млад генерал, който приличаше малко на Артемиев.

— Слушай, Малинин — рече той, — трябва да телефонирам в Совнаркома... Какво ще кажеш, ще вземем ли Лузгин за заместник по снабдяването на работниците, или няма да го вземем? Знам, че ще

уреди снабдяването, но намирисвам, че е мошеник. Чакам твоята последна дума.

— А защо чакаш, Николай Иванович? — отвърна Малинин, като поставяше слушалката. — Нали вече реши...

— Не е достатъчно аз да реша — рече генералът, искам парторгът да бъде „за“, та да отговаряме заедно, ако се случи нещо.

— Не е страшно да отговаряме заедно — каза Малинин, — не ми се иска да плачем заедно. — И като погледна Таня, рече: — Ще те изпратя до канцеларията, ще поприказваме.

След като Малинин погледна Таня, генералът също я погледна и попита:

— Коя е?

Когато той влезе, тя беше станала от мястото си и продължаваше да стои.

— Военна лекарка трети ранг Овсяникова — отвърна Таня.

— Дъщеря на нашата Овсяникова, от леярната... — рече Малинин и като мушна в чекмеджето телефонограмата, откачи от гвоздеа шинела си и излезе подир генерала, който не й каза нищо.

„Ей сега ще почнат да се карат“ помисли Таня. Такъв беше изразът на лицето и на генерала, и на седналия зад масата човек — Малинин. Само че Таня им беше попречила да се покарат тук, в парткома.

Тя остана сама. И почти веднага влезе майка ѝ. Те се прегърнаха и дълго се целуваха.

Майка ѝ беше сега истинска бабичка. Тя носеше дебела, изцапана с пръст памуклийка и ватени панталони, но щом видя лицето ѝ, Таня с уплаха помисли колко мършаво е тялото ѝ под памуклийката.

— Таня, дъще!...

— Мамо...

— Дойде си!...

— Да, мамо...

— Жива!... Здрава!...

— Да, мамо...

Майката нищо повече не попита, помълча и рече:

— А баща ти... — и отново млъкна за дълго.

— От какво? — попита Таня.

— Не знам — рече майката — стана в мое отсъствие... Боледувах от възпаление на белите дробове, лежах три седмици в болницата. А него откарали с Бърза помощ. И не ми казаха веднага: съжалили ме, защото и без това не можех да стана. А когато излязох от болницата, той беше вече умрял. Ковчегу му сковали без мене в нашия опаковъчен цех, но не го откарали веднага: мислели, че все ще мога да стана. А когато откарали ковчегу в болницата, вече го били погребали. Искали извинение от нашите заводски хора, а къде е гробът му — не се знае. Те имат такова място, където откарват непотърсените, онези, които, значи, роднините не са поискали. Там попадна и баща ти. Няма да си простя това. Какъв е тоя живот!...

Майката заплака.

— Е, защо сега? — Таня седна до нея и я прегърна през раменете. — Защо се измъчваш?

— Не мога, Танечка... не мога... Като си спомня, мисля си: да отида на гроба, а няма къде да отида.

— Кога стана това?

— На седемнайсети септември...

— А Виктор кога?

— Не знам. Получих скръбната вест миналата година, през зимата. Бяха ми писали в нея, че е загинал геройски през четиридесет и първа. А кога — не пишеха. Само пишеха, че в югозападното направление. Как пътува дотук?

— Добре пътувах.

— Дай да те погледам. Отслабнала си...

— А ти!

— За мене не говори... Но ти преди войната беше пълничка, а сега каква си! Къде беше, като каква служи?

Таня погледна през рамото на майка си влезлия в бараката Малинин и рече:

— Дълга история е това, мамо... Не можем да си изприказваме всичко отведнъж.

— Жива, здрава... — изхлипа майка ѝ. — И не беше ли ранена?

— Бях ранена.

— Къде те раниха?

— Мамо, ги кога ще се освободиш?

— Почакай... Къде те раниха? — Майка ѝ я погледна с мъка и нетърпение, сякаш това беше най-важното — да научи къде са ранили Таня.

— Е, какво се маеш? — рече Малинин, застанал зад гърба ѝ. — Посрещна я, убеди се, че е жива, а сега върви в цеха. Предавай смяната и си отивай в къщи. А утре вземи почивен ден.

— Моят не е утре.

— Ще разменим. Моя работа.

— А може ли да дойда с тебе? — попита Таня.

Майката се запъна и Малинин ѝ се притече на помощ:

— Няма нужда да вървите след нея като опашка. Тя скоро ще се върне. Условията ни в цеховете са тежки, а в леярната особено — обясни той на Таня, когато излезе майка ѝ. — Не ѝ се ще от първия път да показва на дъщеря си работното си място...

— Все пак ще го видя. Ако не днес, утре.

— Това е друга работа. А днес е празник за нея. За вас посред зима белоса стаята. Тук, в парткома, дохожда да я подкрепим, изписахме от склада три кила вар. Какво гледаш? Сиромашки ли живеем? Ще видиш още много неща. Ще походиш още из завода, сами ще те поразведем. Ще проведеш беседи по цеховете. Ние искаме това от всеки фронтовак. А още повече сега. От последните известия от фронта всички като че се побъркаха! Само за Сталинград приказват! Ти за колко време си тук?

— Не знам — рече Таня. — Засега имам отпуск за лечение. А после ще ме гледа комисия.

Прекъсна я телефонът.

— Слуша Малинин — отсечено рече Малинин в слушалката. — Да, изключихме го. Не, не грешите, с тази формулировка го изключихме; за самоволно уволнение на роднината си от завода. Не глупава, а тъкмо такава, каквато трябва. Не, няма да я отменим. Не, не съм вироглав човек, а парторг на ЦК в завода. И ако повториш още веднъж — ще ти затворя телефона.

Малинин подържа слушалката очаквателно и я сложи върху вилката.

— Сам затвори!

— А кой звънеше? — попита Таня.

— Един началник. По молба на друг, чийто шурей вчера изгонихме от партията — работник в отдела за кадрите.

— А за какво?

— За онова, което чу — рече Малинин. И като надви умората и нежеланието си, обясни: — Мислиш, че в нашия завод всички идат по своя воля? Има и такива, които идат насила, по законите на военното време. По различни, не кой знае колко важни причини го снели, взели му паспорта — и в завода, да дава продукция за вас на фронта. Ето и на този балдъзата попаднала под метлата. А той тихомълком я уволнил, за да може да се гмурне обратно в търговската мрежа, където е по-доходно. А вчера си даде партийния билет — у нас са зли към такива хора. А у вас на фронта мигар са добри?

— Аз съм била малко на фронта — рече Таня.

— А за какво имаш ордена?

— Бях партизанка.

— Къде?

— В Смоленско.

— Да, Смоленско... — рече Малинин. — Когато в края на четиридесет и първа ме изнасяха от предната линия ранен, мислех, че ще вземем скоро Смоленск. Преди да се върна в частта, той ще бъде вече превзет. А и досега още не е превзет... И той не е превзет, и аз в частта си не се върнах... Казват, здравето не ми позволявало. — Малинин се усмихна така, сякаш го беше смях, че здравето не му позволява да отиде обратно на фронта, а му позволява да се занимава с онова, с което се занимава тук, и да живее така, както живее тук. — Дълго ли беше при партизаните?

— Повече от година.

— А как попадна обратно на Голямата земя?

— Изнесоха ме ранена със самолет.

— А по кои места беше? Аз познавам тези райони. След гражданската ходих с продоволствените отряди навсякъде там да събирам жито за пролетариата.

Таня взе да разказва, а през цялото време си мислеше кога ще дойде майка й...

— Скоро ще дойде. Само да предаде смяната — рече Малинин, като почувствува това и прекъсна разпитванията си. — А докато не предаде, няма да дойде. Тя влезе в партията... Тъкмо когато беше

първото съобщение за Сталинград, тоя ден я приемахме. Не ти ли е казала още?

— Не ми е казала — рече Таня.

Това беше за нея изненада; не ѝ беше идвало на ум, че майка ѝ може да влезе в партията.

— Голям товар тегли — рече Малинин. — Не само в цеха, а и работнически контрол в столовата, а знаеш ли какво е сега при нас?... Лошо. Залепила му се троха на ръцете — и отиде човекът! А баща ти не ми се случи да видя. Слушал съм за него, но не го познавах. Дойдох в завода седмица преди смъртта му. Имах намерение да се запозная с него.

Той погледна Таня и млъкна, сякаш не доизказа нещо. Това така си личеше, че тя дори попита, като го погледна:

— Какво искате да кажете?

— Имах на ум да се запозная — повтори Малинин. — Майка ти не ти ли е разказала още какво нещастие се случи с него?

— Не.

— Тук след евакуацията го изключили от партията. Партийните ведомости, които били в огнеупорното му ковчеже, не изнесъл от завода в Ростов. Оставил ги.

— Не може да бъде! — рече категорично Таня.

— Всичко е могло да бъде тогава. Оставяли в паника града, камо ли огнеупорните ковчезета. Всичко е могло да бъде. А какво след грешката си прави човек, това е друг въпрос! Твоят баща не се оплаквал никому. Застанал зад машината и стоял зад нея, до края.

— Сега знам кое го е докарало до гроба! — горчиво извика Таня.

— Не е така — рече Малинин. — Че е страдал, страдал е и все пак не това го е докарало до гроба. Докарала го е до гроба войната. Храната не е както трябва. Сънят малко, здравето похабено, а работата тежка. От това никой от нас не е гарантиран...

Майка ѝ се върна след час. В ръцете си носеше кофа и щом влезе, я остави до вратата. Над памуклийката си беше облякла бащиното ѝ палто; полите бяха подгънати и подшити, а ръкавите подвити. Главата ѝ беше превързана с кърпа. Види се, беше се мила след работата, но не беше се доизмила: в бръчките ѝ бяха останали тънки черни ивички сажди, а бръчки имаше безброй, цялото лице беше покрито с бръчки!

Малинин се приближи до вратата и надникна в оставената там кофа.

— Въглища, значи, все пак са дали днес в леярната, макар и половин кофа.

— И за това сполай — рече майката и вдигна кофата. — Худайназаров днес на обед казваше, че не може целият януари да бъде такъв. Никога, казва, не е имало такава зима тук.

— Е да, той е тукашен, знае по-добре. — Малинин погледна майката и повтори още веднъж: — Утре не идвай на работа.

Тя кимна.

— Я ми дай пропуска, да отбележа — обърна се Малинин към Таня. И като ѝ връщаше пропуска, рече: — Ела в другиден в завода заедно с майка си на утринната смяна — и веднага ела при мене, в парткома. А ако ме няма, почакай. Трябва да обмислим как да използваме твоето пристигане.

Таня и майка ѝ излязоха през пропуска обратно на разровения снежен пущинак, който се разстилаше пред завода.

— За каква работа иска да те използва? — попита майката.

— Исква да разкажа за войната.

— А... — рече майката. — Всички, които пристигат тук, разказват. От нашите, от заводските, вече четирима идваха. И все след болница.

— А как иначе? Отпуски няма. Докато не те ранят, как ще напуснеш фронта. Не са ли ти големи? — Таня погледна старите мъжки обуца на краката на майка си, също от баща ѝ, както палтото.

— Обвивам ги с вестници, пък и краката ми почнаха да отичат.

— От какво?

— Кой ги знае, сигурно от храната... — Майката млъкна, не искаше да говори повече за това.

— Аз ще ти оставя моите ботуши, те ми са много големи.

— А ти обратно ли ще заминеш?

— Не знам къде ще ме насочат, но изобщо да, разбира се.

Таня чакаше майка ѝ да я попита още нещо, но тя не я попита.

— Жената, която ми даваше пропуск, ме попита дали съм твоя дъщеря. А аз я гледах, гледах — лицето познато, но не си спомних.

— Че как не си спомни? — рече майката. — Тя е Суворова — жената на ковача. Живееха в нашия двор още преди да се омъжиш, а

после отидоха в нова квартира.

— Нима е Суворова?! — Таня си спомни едрата червенобузеста жена, която весело и гръмко, така, че да я чуе целият двор, хокаше своя мъж, известния в завода ковач Суворов, когато той след получаване на заплатата се връщаше в къщи пийнал. — Нима е тя? — И като погледна майка си, с уплаха помисли, че майка ѝ се е променила не по-малко от нея.

— Мъжът ѝ не пие ли сега? — попита Таня, просто за да скрие от майка си своите мисли.

— Че кой пие сега, откъде ще вземе, щом... — Майка ѝ не довърши.

— А аз донесох със себе си „тархун“ — рече Таня. — Можем да пийнем, а може и да го разменим...

— Какво ще разменяме... Разменяхме, разменяхме, разменихме всичко, няма вече какво да облечем чисто на себе си. Ние ще пийнем и Суворови ще почерпим. Сега сме съседи с тях, живеем в една стая, в Стария град, при узбеки, по самосгъстяване. Хубаво е да се измиеш от пътя, ама няма сапун... След работа миеш, миеш ръцете си, и с глина ги търкаш...

— Аз имам сапун.

— Тогава ще се измиеш сутринта, когато Суворови отидат в завода. Ще стоплим стаята, от Халида, хазайката, ще вземем легена и ще се измиеш. Суворов още есенес нагласи едно кюмбе, но нямаше с какво да го палим. Повечето пъти го палехме с гузапая. А от него топлината е краткотрайна, като от слама.

— А какво е това — гузапая? — попита Таня.

Майка ѝ учудено я погледна.

— Стебла от памук. Ние вече свикнахме тук, поузбечихме се: гузапая, сандал, нон, шурпа, катта рахмат! И в завода има много узбеки, и под един покрив живеем с тях. Сега тук, в Ташкент, приказват на каквито искаш езици; не можеш разбра кой на какъв!

— А дълго ли ще пътуваме? — попита Таня; те стояха на спирката и чакаха трамвая.

— Отначало със седморката, а после ще се прехвърлим на осмицата до самото колело... — Майката приказваше така, като че Таня знаеше всичко. — А после пеша от колелото. За един час и половина ще стигнем, ако седнем веднага.



— Да, дълъг ти е пътът.

— Когато съм втора смяна, повечето пъти нощувам в завода — рече майката. — Промъквай се напред, че инак няма да се качим, седмортката иде. Дай ми раницата. Каква е тази зима! Лани по това време ходехме без палта.

Към спирката се приближи трамвай, на който бяха увиснали гроздове от хора. Майката метна на гръб раницата и бутна Таня напред. Таня се залови за дръжките вече в движение, като почувствува, че майка ѝ виси отзад и я придържа.

— Мамо...

— Не се подпирай на лакътя, студено ще ти стане... Покрий рамото си.

— Нищо, не ми е студено. Кажи, мамо, какво мислеше ти за мене?

Беше нощ и те лежаха двете на тесния креват, покрити с всичко, което имаше — одеяло, палто, шинел, кожухче. Приповдигнала се, с наметнато на рамо кожухче, Таня лежеше зад гърба на майка си и ѝ говореше на ухото със силен шепот. А майката лежеше, без да мърда, и ѝ отговаряше през рамо, без да снишава глас: тя отдавна беше свикнала с мисълта, че Суворови там, зад завеската, на две крачки от нея, спят тежък, уморен сън. Спят и сега: Суворов уморено похърква, а Сима Суворова въздиша на сън и понякога изхлипва, без да се събуди. Мисли сигурно и на сън за онова, за което мисли от сутрин до вечер — за получената миналата седмица скръбна вест за втория си, последен син. Спомня си и плаче на сън, но не се събужда, защото умората ѝ надвива.

Вечерта имаше всичко: и разговори, и разпитвания, и поздравления на Сима, че дъщеря ѝ се е върнала жива, и Симините сълзи, че синовете ѝ са убити и никога няма да се върнат... И „тархуна“ изпиха, и без да жаят нищо, изядоха до троха всичко заедно, и онова, което беше приготвено, и онова, което беше измъкнала Сима и беше добавила от себе си, и онази кутия с консерви, която взеха от торбата на Таня... И пиха, и се просълзиха, и поменаха. И домъкнаха Халида, стопанката на къщурката, колкото и да отказваше, и я накараха да изпие чашка за пристигането. Тя си отиде и отново дойде

с пъстро вързопче, а във вързопчето сухо грозде за чая. И още един час поседяха да пият чай със сухо грозде. И Суворов съжаляваше, че стопанинът го няма; работи нощна смяна, и хвалеше Халида пред Таня. И Халида, също тъй изтощена като майка ѝ, с щръкнали изпод роклята мършави ключици, дълго мълча и гледа Таня с черните си печални очи, а после изведнъж бързо, бързо заприказва на узбекски, и майка ѝ слушаше и все кимаше: едно разбираше, за друго се досещаше.

Беше имало всичко, което се случва с хората при такава среща. А сега всичко беше минало и всички, освен тях двете, спяха.

— Мамо, какво мислеше за мене? Защо мълчиш?

— Какво мислех ли? Разни работи мислех. Отначало мислех: може би жените лекарки няма да пратят на фронта... Глупаво мислех... А после от тебе получих писмо, че си заминала, а после вече нищо не получих. Една година нищо не получих, и другата нищо... А когато дойде скръбната вест за Витя, повярвах, че и тебе те няма... А после, когато баща ти умря, а аз дори не можах да го погребя, изведнъж ме обзе увереност, че ти може да се върнеш всеки ден. Отида в завода и мисля: не стоиш ли на пропуска? А дойда ли си в къщи, питам хазайката като глупава: Халиде, не ме ли е търсил някой? А тя: йок, йок... Какво да ми каже? Тя самата получи скръбна вест за по-големия си син, тя самата си има мъка... А аз все ходя и мисля като луда: ето, ще си дойда в къщи, а ти стоиш на портата, ще отида в завода, а ти на пропуска чакаш...

— Мамо, оня парторг ми каза за тате.

— Какво е могъл да ти каже? Нищо не знае той. Едничка аз знам.

— Ти не му се сърди, той добри неща каза.

— Та аз не се сърдя.

— Мамо, от какво умря тате?

— Изтощен беше. Веднъж от завода го изпратиха в почивния дом, прекара две седмици. Давали им там мляко, посъвзе се малко, върна се поправен, а после пак тази пелагра — краката му почнаха да се подуват и венците да го болят... Не знам каква болест е... преди войната не бяхме я чували, а сега мнозина в завода боледуват от нея. Сърдех му се, че не ме навестява в болницата. А той бил вече умрял.

Майката беззвучно заплака. Тя плачеше, без да мърда, легнала на страната си, и Таня, като предпазливо допираше пръсти до лицето ѝ,

избърсваше от бузите ѝ сълзите, когато ръката ѝ се намокреше, с тази мокра солена ръка избърсваше собственото си лице, което беше също в сълзи, защото и тя плачеше.

— Не искаше да отстъпи на живота — рече майката, като престана да плаче. — Едно му беше на ум: щом са го изгонили веднъж от партията, а той все пак е останал в завода и отишъл на машината, никой да не смее да работи по-добре от него. Той е най-добрият.

— Мамо, виновен ли беше тате?

— Казваше, че е виновен. Той и чуждото вземаше върху себе си. Цял живот така.

— А какво се е случило?

— Те имали там желязно ковчеже: списъци, ведомости и вноски — всичко в него. Когато напускали завода, той трябвало да вземе всичко от цеха; сам тогава ми каза: ще отида в цеха, ще го взема и ще те настигна. Дори в къщи не се отби, аз сама се стягах... А после вече, когато отишли обратно в цеха с Кротов, помощник-майстора — той беше член на бюрото — Кротов му казва: хайде да скрием цялото ковчеже под бетона в ямата... Там бяха пробити ями, готвеха се да вдигнат във въздуха цеха, но не го вдигнаха; хайде казва, да го скрием, че иначе ще минем през града, а там може вече да са немците... И нас ще разстрелят, и всички партийни документи ще попаднат у фашистите...

Баща ти ми казваше после, че се изплашил: наоколо вече стреляли — послушал този Кротов. А когато взел да излиза от завода, гледа — няма го Кротов. Седнали в ешелона; на третия ден го питат къде са ведомостите. Той разказал всичко, както било. А къде е Кротов? А Кротов го няма. Из пътя нямал време да мисли за това, а когато пристигнали на мястото, веднага на всички станало ясно кой се е държал зле: и кой е изчезнал, и кому са били поверени децата, а той ги е изоставил, и кой не е изнесъл надници за сто хиляди, заявил: изгорих ги — пет души от партията изключиха тогава. И баща ти също — за това ковчеже. Той си призна грешката. После, когато взеха назад Ростов, наша бригада отиде в завода и изнесе едно-друго от съоръженията, което не били сварили да изнесат. Баща ти им обясни точно мястото, където било ковчежето. Казваше: все пак вината ми ще е по-малка, ако не се е изгубило нищо... Два месеца беше изключен, но в парткома още не утвърждаваха това, чакаха. А той вече беше

застанал зад машината; от каквото беше почнал в завода, на това се върна.

Нашите се върнаха, казват: бяхме, гледахме. От ковчежето е останало желязото, но в него няма нищо! И Кротов го няма в Ростов! Когато немците дошли, видели го, казват, с тях! И напълно възможно е да е дал на фашистите ведомостите, а парите да е взел. Изказаха такива подозрения и питаха баща ти: „Как смяташ, носиш ли за това отговорност, ако е така?“ Той казва: „Нося!“ И тогава в парткома потвърдиха изключването му, а в райкома му взеха партийния билет. Повярвах му, че е казал цялата истина, как са криели ковчежето с Кротов, а да му простят — не му простиха. Той не се сърдеше, казваше: благодаря, че ми повярвах, ако не ми бяха повярвали, щях да сложа главата си на трамвайната релса пред завода. Изморяваше се много на работа, Таня. Мъчеше го това. Лани преди Малинин имаме друг парторг, Алферов. Повикал той баща ти — баща ти даде за май най-високи норми от целия цех — и казва: „Поддай, Овсяников, заявление за възстановяване“, а баща ти отговаря: „Почакай, ще поработя още...“ Искаше да направи повече, да се оправдае пред хората, а здравето му беше слабо, сама знаеш. Аз вече чувствах, че слабее. Какво само не отнесох на битпазара! Понякога стоиш, молиш се: вземете за бога. Пък и какво имаме ние? Нищо особено не бяхме си взели, знаеш как тръгнахме оттам... Искях да го поохраня, всичко, което можех, правех. А къде е гробът му, не знам. Никога няма да си простя...

— Ех, за бога, какво приказваш, мамо... — рече Таня. — Пред кого си виновна ти? И да знаеш къде е погребан...

— Не — рече майката. — Щях да ходя при него. А той лежи нейде и аз не знам... Ходих на гробищата — цяло поле. Гледам това поле и не знам дори какво да мисля, само плача и толкоз...

— Мамо, а вие тук от самото начало ли сте със Суворови?

— Не — рече майката. — Отначало живеехме в клуба на текстилците, в зрителната зала, четиридесет семейства. А после там също направиха цех и ни преселиха кой къде може; нас със Суворови тук. Мъжът на Халида сам ни повика, той работи в ковачницата със Суворов. Тук при тях по-рано живеела някаква жена, евакуирана от Ленинград с две деца, през пролетта умряла. Децата взеха, а стаята ни дадоха. И така живеем. А ти защо питаш?

Таня си мислеше, че е трудно две семейства да живеят ето така, само в тази стая — две крачки широка, три дълга, където креватите стоят един до друг, отделени с перденце, и се чува всеки шум на двамата души, които живеят в другата половина на стаята, чува се денем, чува се и нощем.

— Не, нищо — рече Таня и на майка ѝ дори не ѝ дойде на ум за какво е помислила дъщеря ѝ: така отдавна бяха вече далеч от тези неща нейните собствени мисли.

— А може би ще останеш в Ташкент? — попита майката. — Ако останеш, ще работиш като лекарка, може би ще ни дадат на двете отделна...

— Не знам, мамо — рече меко Таня. — Нали съм военнослужеща, и после... — Тя се побави, не се реши да каже ли веднага, или не, и все пак каза: — Още по пътя писах на генерал Фьодор Фьодорович Серпилин — казах ти за него. Помолих го да ме извика при себе си на фронта. Все пак аз го познавам и той ми даде своята военна поща, когато се срещнахме в Москва.

— А къде е той сега?

— При Сталинград.

— Сега там е най-страшно — рече майката с тревога.

— Защо? Там сега не ние, а немците са вече обкръжени.

— Все пак там е най-страшно — повтори убедена майката. — Самата аз колко вестници съм прочела на глас в цеха за тези боеве. Суворови оттам, от Сталинград, получиха втората скръбна вест...

И Таня разбра, че сега тук, в тази стаичка, не може да излезе на глава с майка си в тоя спор. Откъдето е дошла в тази стая последната скръбна вест, там сега е най-страшно! Там най-много хора убиват и могат да убият и нея, Таня, ако тя отиде там.

— Не знам — рече Таня — ще стигне ли писмото ми и ще ме повика ли той.

— Щом ти е обещал, сигурно ще те повика — рече майката. — Млад ли е той, този генерал?

Таня дори не разбра веднага, но после разбра и се разсмя зад гърба на майка си.

— Защо се смееш? За генералите тук при нас приказват разни работи, не само хубави.

— А ти по-малко слушай какво дрънкат — рече сърдито Таня. — Аз ще ти изпращам от фронта атестата, ще ти бъде по-леко. Може дори от леярната да минеш на друга работа... Е, по-малко ще печелиш и няма да получаваш купони от първа категория.

— Та къде ще премина, Таня? Другите да не са по-лоши от мене? Глупости приказваш.

— Защо глупости? Не всички са на тежка работа. Не съм ли права?

Но като я слушаше, майка ѝ в себе си знаеше, че и тя също е права и че няма да напусне леярната, своята бригада, макар да е вярно, че не всички хора са на тежка работа, и че е естествено, че дъщеря ѝ се безпокои и иска доброто на майка си.

— А не могат ли да те пратят обратно при партизаните? — попита майката, след като лежаха няколко минути мълчешком.

— Могат, ако изразя желание.

— А насила няма ли да те пратят?

— Насила няма да ме пратят. Ще кажа, че не искам, искам на фронта.

Тя отначало искаше да обясни на майка си защо там, при партизаните, не могат да пратят никого насила, но после се отказа; майка ѝ я беше попитала не защото не разбираше това, а просто искаше съвсем да се убеди, че дъщеря ѝ няма вече да отиде при партизаните.

— Щом няма да останеш, мене ми е тук добре със Суворови — рече майката. — По-лошо ще е, ако живея сама. На тях, разбира се, ще им е по-добре без мене, но и те са свикнали. Пък и ще си поплачем понякога със Серафима заедно; когато мъжът ѝ е на нощна смяна, а ние с нея, случи се, и двете на дневна, ще се върнем, ще седнем и тя все плаче. И откъде се взимат у нея толкова сълзи? А аз я слушам, слушам и кога заплача, кога не. А Халида пък съвсем не плаче. Наплака се по сина си три дни, когато получиха известието, и вече не плаче. Пък и няма време: четири свои и две осиновени. Да нахрани всички.

— И с какво? — попита Таня.

— На тях им е по-леко: имат братя, зетьове в кишлаците. Макар и по малко, все докарват. И те, разбира се, нямат много. Да вземеш при своите четири още две чужди — това във военно време, значи да имаш

златна душа. И на нас със Серафима все се мъчи да ни пъхне по някой армаган, щом им докарат нещо от кишлака. Но ние не взимаме — още не сме си изгубили съвестта да крадем от залъка на децата. Искях да ти кажа за твоя Николай... Посрещна ли те той? Защо мълчиш?

— А какво да кажа?

— Посрещна ли те, или не?

— Посрещна ме.

— Е, и как?

— Никак. Кажу, мамо, този Кротов, заради когото пострада тате, познавам ли го аз?

— Не, не го познаваш. Дойде в завода чак през последната година, когато ти бе заминала за армията.

— А какъв човек беше?

— Ами че аз съм го виждала всичко на всичко два пъти. Един висок такъв, чернокос, не беше още стар. Питах баща ти за него, той казваше: „Кой го знае, и в армията е служил — беше командир от запаса и се държеше така смело, разумно, че аз му се подчиних веднага.“ Не допускаше такъв човек да е предател.

— А семейство имаше ли?

— Беше бездетен, но жена имаше. Жена му, казват, изпратили на заточение в Ростов. Когато научили, че са го видели при немците, тогава я заточили. Заради предателя!

— А може и да не е предател? Може той да е изровил всичко оттам и да го е скрил, а после просто да е загинал? И може въобще да не са го виждали при немците, просто така да е казал някой — и е тръгнало от един на друг...

— Казват, че са го видели.

— Малко ли неща казват... — рече Таня.

Не, тя не беше доверчива. И мисълта, че на света живеят предатели, за нещастие, ѝ беше станала привична. Просто ѝ се искаше да мисли, че баща ѝ може би не е чак толкова виновен, че може би напразно се е измъчвал заради този Кротов, че жената на този Кротов напразно е отишла в заточение и живее там, оплута. Всичко става на света! Ако беше научила нещо за тази година и половина от живота си в немския тил, това беше научила твърдо: всичко става на света!

— Искях да ти кажа за Николай — повтори майката.

Таня въздъхна. За Николай не ѝ се искаше да слуша.

— Твоя работа, разбира се — рече майката, — но бях длъжна да му кажа, че ще дойдеш.

— Нищо не си била длъжна...

— Че как тъй да не съм длъжна? Нали все пак бяхте преди войната мъж и жена.

— Малко ли неща са били — рече Таня. — Пък и преди войната това вече го нямаше.

— Ех, в различни къщи живеяхте — рече майката, — но това беше временно, поради твоята военна служба. Разбира се, в две къщи не е живот...

— За какво говориш, мамо? Какъв живот, какви две къщи? — не издържа Таня. — Какво значение има всичко това сега? И не е в двете къщи въпросът... На, виновна съм пред вас, не ви писах тогава, не признах, че съм скъсала с него. Срам ме беше от вас...

— От що ще те е срам?

— От това, че не трябваше да се омъжвам за него.

— А той те смята за своя жена — в гласа ѝ прозвуча нота на укор, която ядоса Таня.

— Много добре, нека ме смята — рече тя, като се сдържа. — Това ли искаше да ми кажеш за него?

— И това — рече майката. — Когато телефонирах в поликлиниката, че съм получила твоята телеграма — той работи в първа поликлиника, където нашият директор е прикрепен, лекува децата му — когато му телефонирах там, той даже извика и ме накара да прочета на глас телеграмата, а после два пъти телефонира — питаше не си ли съобщила кога ще пристигнеш. Сам е научил всичко, посрещна те... Обича те той тебе — така разбрах аз по постъпките му...

— Обича ме — не ме обича... — сърдито рече Таня. — Кога го видя последния път?

— През октомври.

— Тате е умрял и той само веднъж е наминал при тебе! А ти — обича те, обича те! Някаква божа кравица...

— А защо пък да дохожда? Чужди сълзи да изтрива... Сега всеки си ги има достатъчно. Докато баща ти беше жив, той на няколко пъти се отбива при нас, дори носеше едно-друго, старееше се. Макар и да не е длъжен. Беше ти — бяхме и ние, а щом те няма — защо сме му? Не е



думата за нас, а за тебе. Той трябва да обича не нас, а тебе. За какво приказвахте с него? Пред хората не исках да те питам, но само за това мисля.

— С каквото почнахме, с това и свършихме: благодаря, че ме посрещна: когато имаме време, ще се разведем...

— Защо сега да се развеждате, щом досега не сте се развели? — попита с тъга майка ѝ.

И Таня почувствува: във всичко друго бяха свикнали да се разбират — само в това не. Желаете ѝ щастие, а какво ще бъде то, това щастие, не мисли! Смята, че щом не е сама — това вече е щастие. И за себе си мисли. Искат дъщеря ѝ да остане тук, с нея, в Ташкент, ако не зарад майка си, то зарад мъжа си! Все едно, само да остане.

— Та какво му е чак толкова лошото? — Майката не искаше да се откаже от влязлата в главата ѝ мисъл.

— За мене е лош — рече Таня.

Тя предварително беше решила да не казва, че той е сварил да се ожени тук, не ѝ се искаше да говори за това с майка си. А сега едва се сдържаше да не каже.

— Ти да не искаш да се събера с него, а? На фронта да замина и да ви изпращам атестата си наполовина с него?

— Защо? — рече майката. — Щом мъжът ти е тук, можеш и ти да останеш тук.

— Значи, щом той не е на фронта, и аз там, където е той? А защо той не е на фронта? Аз съм на двайсет и шест, и той е на двайсет и шест! Аз съм жена, а той е мъж. Аз съм лекарка и той е лекар. Защо аз бях там, а той тук?

— Различно бива. Като детски лекар той докарал ешелона с децата. И после останал тук. Разказваше ми как останал... Не стигали детските лекари, имало епидемии. Той искал да отиде на фронта, а го оставили.

— Да беше поискал както трябва, нямаше да го оставят.

— А ето че го оставили.

— Е добре, всичко е правилно!... — почти извика Таня. — Останал, защото го оставили, добър е той и тук е нужен на всички, и на тебе е нужен, а на мене не ми е нужен, можеш ли да разбереш това? — Тя уплашена се спря: стори ѝ се, че съседите са се събудили. Но не,

Суворов като преди уморено тежко хъркаше, а жена му пресекливо дишаше, като простенваше на сън.

Таня мълча цяла минута, а после рече шепнешком:

— Останал е, защото е женко, а за женко аз не мога да бъда омъжена. Почувствувах това още преди войната!

— А защо по-рано го обичаше?

— Обичах го, защото ми беше пръв — какво, искаш да ти обяснявам ли? Свършено е, разбираш ли? И освен това аз имах там, при партизаните, отношения с друг човек... Имах и не съжалявам.

— Малко ли неща е имало — рече майката. Когато Таня така яростно заговори за мъжа си, тя вече и самата си помисли, че дъщеря ѝ сигурно е имала нещо. — Колко неща си преживяла и пренесла, и жива си дошла. Такъв грях сама можеш да си простиш.

— Никакъв грях не е това — рече упорито Таня, — както си поисках, така направих.

— Щом е било и е минало, не е необходимо да му го казваш.

— А аз вече му го казах.

— Да не те е карал някой?

— Така ми се прииска, като го гледах, за да не стои пред мене и да не мисли...

— А къде е той? — попита майката предпазливо, след като помълча.

Тя имаше пред вид човека, с когото Таня бе имала нещо там. Може би така непримиримо се отнася към мъжа си, защото и сега още обича оня човек? Може би е щастлива с оня човек?

— Кой? — не разбра Таня.

— Ами оня... за който приказваше.

— Той е убит.

— Убит — повтори майка ѝ. — А не можеш ли да го забравиш?

— Наопаки, мога — рече Таня.

В начина, по който говореше, имаше нещо рязко, предизвикателно, необикновено.

— Какво ти е, Таня?

— Нищо не ми е, мамо, нищо... Ще поживеем с тебе, а после ще замина на фронта и ще ти пиша писма. А за Николай повече недей, остави го, нека си живее, нищо лошо не му желая. Повече не ме занимавай с него, разбрахме ли се? — рече Таня, като за последен път

надви изкушението да разкаже на майка си, че човекът, за когото тя така се безпокои, отдавна е женен за друга.

— Значи, ще отидеш да се разведеш с него?

— Ще отида.

— Отложи до края на войната, после ще видиш.

— Нищо няма да видя после... Сега искам. Искам да бъда съвсем свободна. Може би някой достоен ще ме обикне — рече предизвикателно Таня, като помисли изведнъж за Артемиев. И като си спомни неговите нищо не обещаващи, равнодушно-добри, весели очи, там на перона, въздъхна и добави: — А ако не ме обикне никой, все пак по-добре е да бъда свободна: каквото поискам, това ще правя. Умните хора казват, че е война и живеем само веднъж... Може би е вярно?

Тя често беше слушала това от разни хора и при разни обстоятелства, и се съпротивляваше, и дори ги нагрубяваше в отговор, но тази мисъл съществуваше и в нея самата, и понякога ѝ беше трудно да ѝ се противопоставя.

— Може би тебе няма да те пратят на предната линия, а в някоя болница? — рече изведнъж майката.

— Всичко може...

— И може не на фронтова, а в тилова? И у нас тук има болница, и там лекарите са военни...

— Мамо, не мога да ти обясня това — рече Таня, — но аз искам на фронта. Не искам в тилова... И ако ме назначат в тилова, ще поискам да ме изпратят на фронта.

— Но защо, защо? — попита с отчаяние в гласа си майката. — Нали си била...

— Сама не знам... — рече Таня. — Ето, бях нелегална и не мога да си представя как бих отишла пак там. Страх ме е! А на фронта не ме е страх. Не мога да си представя как може така: войната продължава, а аз да не бъда на фронта... Когато бяхме нелегални, живеех там у една старица, нощем понякога лежим с нея, не спим — тя също беше лекарка — лежим, не спим и аз ѝ казвам: „Софя Леонидовна, какво само не бих дала да бъда сега на фронта! Какво щастие е да се намираш нейде в санитарен батальон между свои! Разбирате ли ме?“ Ние говорехме за фронта като за щастие. Та ние живеехме сред немците, разбираш ли? Нас всяка минута можеха да ни хванат. Вървя

по улицата край немци и те вървят край мене. Нашите се бият с немците, а аз там живея при тях и трябва да се преструвам, и се преструвам... Можеш да не ми вярваш, но аз не смятам, че след това на фронта може да ме е страх.

— Да — въздъхна тежко майката. — Ние сигурно не можем и да си представим това.

„Сигурно не можете“ — помисли Таня.

— Знаеш ли какво, мамо, едно само ще ти кажа: такива лоши и такива добри хора, каквито видях там, никога още в живота си не съм виждала. Не можех да си представя, че на света има такива хора. Когато немците дойдоха, като че ли ни обърнаха всички отведнъж с главата надолу... А как сме живели в нелегалност, по-добре не ме питай. Не се оплаквам, сама се съгласих на това. Просто ти обяснявам, за да не се чудиш, че и аз съм уморена и може би дори груба. Извини ме, моля ти се.

В тъмното тя тихо стисна ръката на майка си и майка ѝ също стисна нейната и рече:

— Така ми се иска да дойде по-скоро победата... Тук настроението на всички ни така се повиши, когато обкръжиха немците в Сталинград... Колко мини за катюшите сме направили през декември, дори сами се чудехме колко... Само да презимуваме — през лятото ще бъде по-лесно: все пак има зеленчукови градини. Сполай им, колхозниците през декември докараха два червени обоза от Горно-Чирчикския район за завода. Сорго, зеленчуци и царевица бяха събрали по къщите. А снабдяването се влоши много. От всичко има недостиг. И още нещо не достига — сън не достига. Затова нощувам често в завода — в леярната, завра се в земята, срам ме е да кажа, като някакво животно спя. И топло, и повече време остава за сън, че смяната е дванайсет часа, па докато я предадеш, па докато стигнеш от завода и до завода... Отивах веднъж към трамвая и вървешком съм заспала, едва не се пребих...

— Хайде, спи поне сега — рече Таня. — Аз все приказвам, а ти не спиш...

— Ще се наспим: утре е почивен ден. Ще те измия. Колко сапун имаш?

— Половин калъп.

— И косите си ще измиеш, и аз ще се измия. Понякога ето така, пренощуваш няколко нощи в цеха, а после се гледаш и мислиш: жена ли си, или не си жена? Човек ли си, или не си човек?... Мигар някога съм мислила да живея такъв живот? Казваш да мина на друга работа, а аз все пак няма да мръдна никъде от своята леярна. Там поне всеки ден знаеш, че правиш нещо за войната, и какво, и колко... Работя, а си мисля за тебе: ще я отработя от смъртта! Не може при тая моя работа и ти да ми загинеш.

— Ето че ме отработи — рече Таня, като преглътна буцата в гърлото си.

— Но ти не се смей.

— Че аз не се смея.

Стана ѝ страшно жал за майка ѝ. Искаше ѝ се да я милва по главата, да ѝ шепне: „Спи, спи...“ И тя отстъпи на това желание и взе да повтаря: „Спи, спи...“ — и да милва майка си по главата като мъничка. И майка ѝ — Таня почувствува това с тялото си — изведнъж цялата отмаля, сякаш излезе от онова напрежение, в което се намираше, отмаля, помести се, помръдна няколко пъти под ръката на Таня измокрената си от сълзи буза и тихо, и равномерно задиша — заспа.

А Таня все още не спеше, лежеше до майка си и мислеше за нея: колко друга е станала, не такава, каквато беше, и по-нещастна, и по-силна, и по-близка, отколкото по-рано! По-рано майка ѝ имаше една мисъл: къщата, та къщата, а за останалото малко я беше еня. Баща ѝ се сърдеше, пъхаше в ръцете ѝ книги, караше я да слуша радиото. Странно е дори като си спомня човек. А за Николай, майка ѝ все пак ще продължава да държи на своето, по това си е запазила предишния възглед: щом ги е събрала съдбата, каквото и да става, трябва да бъдат заедно до края на живота си? А къде е той, този край? Брат ѝ, преди войната прати последното си писмо — че му останали два изпита в училище. И вече го няма. И баща ѝ го няма. И Софя Леонидовна, която ѝ беше половин година вместо майка, също я няма.

Таня внезапно си спомни за Каширин, какво ли прави той сега там, върнал се обратно в тяхната бригада. И сама се уплаши от тревогата, с която помисли това, сякаш с тази си тревога можеше да навлече беда на цялата бригада.

— Не спиш ли? — попита майка ѝ неспокойно през сън.

— Спя — рече Таня. И още веднъж, без да затваря очи, повтори:  
— Спя, спя.

## ВТОРА ГЛАВА

Малинин още от сутринта си бе набелязал да намери време и да поприказва с Танината майка, но до леярната стигна едва към края на първата смяна. По пътя, както винаги, го спираха разни хора в цеховете по лични и нелични работи. Макар да казваха за него, че е груб, и това беше вярно в тоя смисъл, че без да се стеснява в изразите си изтърсваше истината в очите, той не можеше да отмине човек и да го прекъсне на половин дума. Не защото му липсваше решителност, а защото така разбираше своята длъжност в живота — да изслушва хората.

В това не си приличаше с директора. Директорът беше човек точен и ценеше своята точност, и се караше на Малинин, загдето се губи в завода повече от необходимото. Самият директор не се губеше в завода повече от необходимото, ходеше често, но си отиваше да обядва и да вечеря у дома. Затова пък сигурно на никого от подчинените му още не се беше удало да поприказва с него по-дълго от определеното предварително за това време. Директорът умееше и обичаше да прекъсва хората на половин дума, смятайки това за урок по дисциплина. Биваше прав и неправи пред хората, но не се впускаше в размишления по това, като смяташе отнапред, че винаги е прав.

А Малинин все не смогваше... Уж прекарваше и деня, и нощта в завода, и времето си не губеше напразно, и нямаше слабост към дългите приказки, а все пак рядко успяваше да направи всичко, което си набелязваше за през деня. Може би за това, че в завода имаше твърде много хора и че твърде мъчно живееха те, всеки си имаше своите болки. Веднъж в годината да заговори всеки — ето ти тебе тридесет разговора на ден! И ако те спре веднъж в годината — как няма да го изслушаш?

А днес какво само нямаше! И за дъски за ковчег имаше молби, и за жилище, и за пътуване до сина на фронта — дали му орден „Ленин“ и от частта изпратили покана да дойде бащата. Работата е важна, не само бащата ще отиде при сина, но около това ще има, разбира се, и цяла политическа работа в полка. А бащата е стругар, ако отиде за две

седмици — значи няма да предаде седемстотин корпуса за мини, и сам разбира това. Иска, разбира се, да отиде, но не настоява, само в очите гледа, за да му свали Малинин товара от душата и да го поеме върху своята. Трябва, разбира се, да се пусне, но не за сметка на седемстотинте мини. Това никой няма да позволи и няма да прости. Значи, трябва да замине, а другите да направят вместо него тези седемстотин мини. А щом е така — не е достатъчно да дадеш заповед за отпуск, трябва хората да одобрят. А те и без това гонят плана, излязат ли от машината — олюляват се... Трябва да попрिकाзва с тях, а после да проведе събрание, за да пратят с бащата в оня полк писмо от името на целия цех... И за зеленчуковите градини жените се вълнуват: същите ли парцели ще им дадат напролет, както миналата година? Дойде Шарипов, монтьорът, той е тукашен, узбек, разбира от това, казва, че миналата година им дали лоша земя: нямало вода. По-добре е да вземат в същото дърво, но по-нагоре... А по-нагоре райизпълкомът, изглежда, е определил на друг номерен завод... Ковальов, от дърводелската работилница, искаше да нарушат закона и да вземат сина му в завода, синът му е дванайсетгодишен, няма с кого да го оставя в къщи и няма какво да яде, а в завода все пак дават обед. Каза за сина си, че на вид може да му се дадат шестнайсет, а Малинин беше видял този син — дете. Ха решавай кое е по-хубаво и кое по-лошо!

Всички тези работи само по пътя от общежитието до леярната. И само лични, както се казва. А към тях прибави още заводските — също такива, които не можеш да решиш отведнъж. Ще трябва пак да се затваря с директора и да говори така, че никой да не ги чува, защото в механическия цех една машина отново отрязала китката на един човек — трябва да се поставят предпазни решетки. А за да се поставят — трябва да се направят, после цехът да се спира за няколко часа, а не бива да се спира цехът. А без да се спира да се поставят — може пак да се осакатят хора... И предварително се знае какво ще каже директорът! Ще каже: „Ако не предадем двеста мини за катюшите на фронта — там ще бъдат осакатени повече хора, отколкото при нас без тези предпазни решетки.“ И това е също вярно. А изход все пак трябва да се търси. Хората са готови на всичко, щом е война! Готови са да влязат и в неизстиналата от топенето мартенова пещ! Но понякога човек трябва да има и съвест, за да ги задържи.



В леярната, когато Малинин се отби там, точно пред входа го задържа секретарят на цеховото партийно бюро, каза, че ще трябва в парткома да постави един въпрос: днес, през нощната смяна, две непълнолетни помощнички пак се заровили да се топлят в използвания вече горещ формовъчен пясък и се отровили от въглеродния оксид. Добре че все пак ги свестили! Не бива да се оставят хората да спят в леярната — ще стане нещастие!

Малинин го погледна тежко изпод вежди, сякаш мълчаливо попита: „Наистина ли искаш в леярната да не нощува никой, или само искаш да поставиш въпроса, та ако се случи нещо, да ми напомниш, че ти си го поставил, а аз не съм го решил? Защото, докато е студено и няма топливо в къщите, ние не можем да го решим. И с тая половин кофа въглища, която оня ден все пак успяхме да дадем на хората, също няма да го решим.“

— Ти вместо да поставяш въпроса — рече Малинин, — по-добре помисли кого да отделим да остава на дежурство през втората смяна, та да обикаля цеха и да гледа някой да не се отрови с въглероден оксид като спи... Само че трябва двама; за да се контролират един друг, защото като е сам, ще легне и ще заспи.

— Аз все пак бих искал да го поставя — рече секретарят на партийното бюро, защото разбираше, че Малинин му предлага най-трудния изход.

— Ти искаш не да поставиш своя въпрос, а да го сложиш под миндера. Реши го сам.

— Трудно ще бъде да се отделят хора за това, Алексей Денисович.

Малинин се намръщи.

— Всичко е трудно. Леко е само да си чешеш езика... — рече той и без да добави нещо, влезе в цеха.

Танината майка седеше във формовъчната върху един сандък с калъпи.

— Страхувах се да не си излязла вече — рече Малинин, като се приближи до нея.

— Сега ще си ида, щом свърши смяната. — Тя се отдръпна, за да му направи място.

— Дъщеря ти те чака сигурно, а ти си тук — каза Малинин като седна.

— А къде е тя?

— Оставих я в общежитието. Проведе с нашите фабзавучи беседа. Не останах докрай: повикаха ме на телефона. Защо седиш и чакаш?

— Нищо не чакам — рече Танината майка. — Седнах, а нямам сили да стана... Ще поседя и ще тръгна. Как говори там Татяна?

— В механическия, на обед, отначало се посмути: имаше много народ... А с момчетата говори добре, дори знаменито! Страх ме е сега някой да не рече да отиде партизанин.

— Защо си я завел в механическия, а не първом при нас? Дори ми е обидно.

— Обидно, глупости... — рече Малинин. — Сутринта, когато дойде при мене, сама ме помоли: „Само отначало не там, дето е мама... Ще се стеснявам.“

Танината майка се усмихна.

— Добра жена е — рече Малинин.

И майката дори не разбра веднага, че той каза това за дъщеря й.

— Наприказвали сте се сигурно с нея през почивния ден... Как са личните й работи, всичко в ред ли е? — попита Малинин това, за което беше дошъл да поприказва тук, в цеха, с Танината майка на четири очи.

Още когато преди пристигането на Таня тя му разправяше, че дъщеря й имала тук мъж, той разбра, че жената свързва с това своята страстна надежда да задържи дъщеря си в Ташкент.

Майката сви рамене.

— Не знам какво иска. И преди пристигането й телефонира, осведоми се, и на гарата я посрещнал, а тя се дърпа от него.

Едва не каза, че дъщеря й през време на раздялата с мъжа си е имала отношения с друг човек, но се въздържа, побоя се, че ще я изложи с това пред очите на Малинин.

— А какво е станало между тях? — попита той не от любопитство, а за да помогне на Танината майка да поиска помощ от него, ако й трябва.

— Не знам — рече Танината майка. — Питам я — не казва.

— Може би той нещо... — беше почнал Малинин и спря. В себе си реши, че ще се опита да разбере що за човек е този мъж, а преди да разбере, няма смисъл да си чеше езика. — Ние тук още три-четири дни

ще поексплоатираме дъщеря ти, няма ли да се сърдиш? — рече той, като стана от сандъка. — Хората се интересуват от това... От партизаните тя първа попада в завода.

— Какво има да се сърдя? — рече Танината майка. — Би трябвало да отиде в почивен дом две-три седмици... Тя е слаба след болницата.

— Тежко ли е била ранена? — попита Малинин.

— Тежко. Такъв голям белег, когато се миеше вчера, аз дори заплаках...

— За почивния дом можем да си поприказваме. Само че ти най-напред попитай ще иска ли да те остави, за да не се трудя напразно.

— Ще я питам — рече Танината майка и си помисли, че Таня сигурно няма да поиска.

„Всъщност вие би трябвало и двете заедно да отидете там — помисли Малинин, като я погледна, — но колкото и да искам, не мога да ти помогна, защото има други наред, по-зле със здравето от теб... И аз не мога да ги изпреваря, макар дъщеря ти да е дошла при тебе. Как днес след беседата в стола хората й носеха своите понички... Накараха я да се просълзи. Дъщерята е друго нещо, на фронтоваците всички ще отстъпят. А ти, майко, търпи и си чакай реда и вероятно войната ще свърши, преди да го дочакаш.“

— Значи, със зетя засега работата не е ясна — рече Малинин, като стискаше на сбогуване ръката ѝ.

Тя само мълчаливо поклати глава. Да иска съвет, без да разкаже, че Таня е имала през това време отношения с друг човек, би значело все пак да измами Малинин.

От леярната Малинин отиде в ковачницата, после във втория механически цех, в същия, дето трябваше да се поставят предпазни решетки, а оттам в канцеларията.

Директорът беше на мястото си и сам. Пред него лежаха пауси със схемите на цеховете и той пресмяташе нещо с логаритмичната линейка. Обичаше да влиза в подробностите и да показва на подчинените, че знае всички тънкости на работата не по-лошо от тях.

Той действително познаваше добре работата. И когато на заводските винаги кратки летучки, той с жесток блясък изобличаваше някого в неточност или техническа неграмотност, Малинин с яд чувствуваше своята слабост в сравнение с него. Понякога в такива

минути мислеше, че ако техните спорове, в които той, Малинин, не беше свикнал да превива врат, доведат дотам, че директорът постави въпроса — или аз, или ти — и се заинати, в завода ще остане той, а не Малинин. Ще оставят оня, който е по-трудно да се замени в този завод. А на Малинин ще обяснят, че не са могли да постъпят иначе, и ще го пратят на друго място...

Наистина, в дълбочината на душата си Малинин чувствуваше, че макар и да не е инженер, макар и да се ориентира в технологията на производството повече по здрав смисъл, отколкото от познаване на работата, затова пък той познава хората, които вършат тази работа, и ги познава много по-добре, отколкото генерал-майорът от инженерните войски Николай Иванович Капустин, директор на завода. Познава ги и ще ги познава навсякъде, където и да го пратят, по-добре, отколкото такива хора като Капустин.

Ала горчилката от неприятната мисъл за въпроса ребром „или аз, или ти“ все пак си оставаше всеки път в душата му.

— Сядай, Алексей Денисович — рече Капустин, като оставяше настрана логаритмичната линийка. — Обещават да добавят във втория механически машини за осигуряване на плана.

— Пак ли увеличават?

— Пак увеличават — кимна Капустин. — Ето, пресмятам след главния механик как да наредим машините... Какво има да ми кажеш?

— Знаеш ли за нещастния случай?

— Знам.

— Трябва да поставим предпазни решетки.

Директорът дълго мълча, после попита:

— Нали знаеш предварително какво ще ти отговоря.

— Знам.

— Защо си дошъл тогава?

— Дай заповед да се изготвят.

— Добре де, ще се изготвят! Но цеха все пак няма да дам да се спира. Каква полза да ги готвим?

— Ще ги поставим, без да прекъсваме работата — рече Малинин.

— Опасно е.

— Ще направим това с цялата необходима предпазливост. По-добре един път да е опасно, отколкото през цялото време да ти виси

над главата.

— Убеди ме. Ще дам заповед — рече директорът. — Бих искал да знам, когато беше на фронта, за какво мислеше повече? Да изпълниш с батальона си заповедта или за това — да не би, недай боже, да убият някой твой войник? Какво беше по-важно за тебе?

— Че ти иди на фронта, повоювай, там ще научиш за какво мислят хората... А без това все едно няма да се досетиш — рече Малинин.

— Грубо го каза.

— А ти грубо помисли...

Двамата мълчаха около минута.

— А ако случайно не бях научил от един човек как си отишъл в ЦК и си ме отървал, за да не ме влачат по онова писмо, ако не знаех това за тебе...

Капустин не довърши и само поклати глава.

„Виж какво било — помисли Малинин. — Значи, не си е съдържал все пак думата оня човек!“ А гласно попита:

— Защо не довършиш? Ако не беше тъй, а иначе... Да не знаеше това, не би се сработил с мене, така ли? Би поставил въпроса: или аз, или Малинин?

— Възможно е и това.

— А щом е така, трябваше да го поставиш. Аз не от любов към тебе отидох тогава в ЦК. Просто смятах, че ти за женски истории няма да си проспий работата и че жената, която днес спи с тебе, а утре пише заявление срещу тебе, не заслужава уволняването на един директор на номерен завод. И изобщо, тя не струва пукната пара... — рече Малинин.

И като каза така, не каза цялата истина, защото тогава той отиде в ЦК покрай другото все пак и от любов към този фукльо в генералски кител. Защото при всичката си наглост и другите си грехове този човек живееше със завода, умееше да каже „да“ и „не“, да рискува, да поеме на гърба си отговорност; можа през време на пожара в дърводелската работилница, както си беше в генералския шинел, да се хвърли в огъня, за да спасява хората, можа и друго: да защити и да не допусне да заведат дело за вредителство против началника на лабораторията, у когото беше експлодирала ценна апаратура... А това е по-страшно, отколкото да влезеш в огъня. Той притежаваше оная черта на

безстрашие, за която Малинин обичаше дори хора, у които всичко останало му беше противно.

— Аз лично съм готов да работя и с дявола, само той да върши работа — рече Малинин, след като помълча. — А ти, ако смяташ, че не можеш да работиш с мене, върви да доказваш.

— А бе за отиване, ще отида, но за доказване няма да докажа — усмихна се Капустин.

— Ще работим и по-нататък, както сме работили — рече Малинин.

— Късно е да ходя, свикнах с тебе... Пък и къде ще ми намерят друг такъв ангел като тебе?...

Малинин го погледна под око и също се усмихна. Отдавна знаеше, че не може да мине за ангел. Но лицето на Капустин, след като каза тези думи, изведнъж стана необикновено по-добро, сякаш по този странен начин той също признаваше своята симпатия към Малинин.

— Слушай, Николай Иванович — рече Малинин, като разбираше добре, че за тях двамата няма смисъл да продължават този разговор. — Имам към тебе един въпрос във връзка с битовите работи...

Капустин едва забележимо повдигна вежда.

„Не се безпокой, не за твоите — помисли Малинин. — За твоите работи знам и те малко ме безпокоят... Оправяй се сам с жена си...“

— Познаваш ли доктор Колчин?

— Кой Колчин?

— Детският лекар... Е, оттам де... от поликлиниката? Овсяникова, от леярната, ми каза, че бил лекувал децата ти.

— Познавам го — рече Капустин, като си спомни младия красив доктор, когото последната година беше виждал няколко пъти у дома си. Преди два месеца, когато и двамата му сина внезапно заболяха от дизентерия, а после започнаха да се поправят, той в радостта си задържа доктора на вечеря у себе си, изпи половин манерка спирт с него и го закара с автомобила си до дома, след което пак отиде на нощна смяна обратно в завода.

— Какъв човек е той?

— Човек като човек... Излекува децата... Защо те интересува?

— Дошла е дъщерята на Овсяникова, партизанката, ти я видя при мене... Днес говори в цеховете.

— Знам, че е говорила.

— Та той е нейният мъж.

— Как мъж?

— Когато отивала на фронта, бил неин мъж.

Капустин се облегна на стола и се замисли, загледан в потона: за какво бяха говорили те тогава с този млад доктор, който, оказва се, имал жена-партизанка?

— Почакай, как така жена? Та той е женен...

— Как женен?

— Ами така, женен! — И Капустин разказа онова, което смътно помнеше от своя нощен разговор с този доктор; той беше телефонираше от квартирата на жена си, в къщи, и се оплакваше, че тя била ревнива, и дори казваше коя била — също лекарка, само че по женски болести... Сестра на жената на началника на районния здравен отдел.

— Помня още тогава помислих — много млад, чудно е, че се срещат такива в тила... А после, когато обясни, че са баджанаци с началника на районния здравен отдел, помислих, че момъкът, види се, не е глупав, знае къде да се хване, за да не го пратят на фронта... Значи, за втори път е женен?

— В какъв смисъл — рече Малинин. — Може би и за двете едновременно. На майката на първата си жена не е казал, че се е оженил за друга.

— Напълно възможно — рече Капустин. Това предположение му се стори смешно. — Сега, ако от втората се върне при първата — рискува да го изпратят на фронта. А ако остане с втората, първата ще извади пистолет: или се връщай, или куршум в челото!

— Глупости приказваш — рече Малинин, като си спомни Таня. — Но виж, ако той не ѝ е казал нищо... — той стана. — Добре, тръгвам си...

— Ти нещо имаш много страшен вид — рече Капустин, който все още се усмихваше. — Гледай да не изпратиш този доктор на фронта, че няма кой да лекува децата, ще ме изяде жената...

Но Малинин не отговори на шегата. Мрачно, без да го гледа в лицето, мушна ръка за сбогуване и тръгна от канцеларията към партийния комитет, през невъобразимо калния, затрупан с камари сгурия и стружки заводски двор.

Като измъкваше тежко от калта жвакащите си ботуши, той с гняв мислеше как жената се е надявала, пътувала е насам през цяла Русия,

след като е била в немския тил и в болница, а този мъж отгоре на това я заблуждава, крие, че отдавна живее с друга жена... Може би по любов, може би заради покрива над главата си, а може би, за да не го изпратят на фронта... И мъжете биват понякога проститутки...

Дежурният в партийния комитет доложи, че от един час насам не са предавали телефонограми, само телефонирали от заготовъчния цех дали ще има през вечерната почивка преглед на вестниците? Докладчикът заболял.

— Вземи от читалнята свезките, пригответи се и проведи събранието ти — рече Малинин.

— А дежурството?

— Нищо, днес ще пренощувам тук, няма да си ида в къщи... Върви.

Дежурният излезе, а Малинин, като поседя няколко минути на масата, надвивайки желанието да сложи глава на ръцете си и да задреме, вдигна слушалката и взе да търси поликлиниката. Звънеше търпеливо и упорито, без да жали времето, както винаги не го жалеше, когато вземаше някакво решение. Най-сетне се свърза и настоя да му повикат на телефона лекаря Колчин.

— Слуша ви Колчин — чу се в слушалката.

— Говори Малинин. Трябва да се срещна с вас във връзка с вашето двуженство — рече Малинин, като нарочно почна направо: нека, ако съвестта му е чиста, да ме наругае!

— Не ви разбирам! Кой говори? — Гласът в слушалката трепна.

— Парторгът на ЦК в завода. Познавате ли такъв?

— Познавам, разбира се...

— У нас работи майката на една от вашите жени... Искам да поприказвам с вас...

— Моля ви се — бързо казаха в слушалката. — Вас са ви заблудили. Но аз съм готов да дойда да обясня. Мога още днес, щом предам дежурството.

— Ще ви чакам в партийния комитет. Какви са вашите инициали? Н. И.? Ще поръчам пропускат. — Малинин постави слушалката, отново я вдигна, позвъни в бюрото за пропуските и като извади протокола на миналото партийно събрание в първия механически цех, прегледа какво са говорили тогава хората.



Събранието не беше дълго, а протоколът — съвсем кратък. По тези две страници от тетрадка, гъсто изписани с химически молив, човек, не присъствувал там, едва ли би могъл да си представи онова знаменито събрание, на което при съобщението, че немците са обкръжени при Сталинград, механическият цех пръв в завода обеща да увеличи производството на мини за катюшите с десет процента.

Изпълниха тържественото обещание, произведоха през декември мини не с десет, а с дванайсет процента повече, а през първите десет дни на януари избутаха още десет процента. Но затова пък бракът, особено през януари, така се увеличи, че утре в същия този механически цех трябваше да свикват ново партийно събрание — за брака. Затова Малинин гледаше този ноемврийски протокол...

Майорът — военният представител, който приемаше продукцията, вчера при директора хич не си поплю да каже всичко, без да се съобразява с чиновете. За интересите на фронта му бяха дадени права да не се съобразява с никого...

А после се обадиха от промишления отдел на ЦК — вече на Малинин — и този път най-меката формулировка беше, че той отговаря за брака с главата си. И на директора също телефонираха. Вчера след тези обаждания той дойде тук при Малинин побелял от яд и предложи да се напише в заводската „мълния“: „Онези работници от първи механически цех, които допускат брак, са убийци на нашите бойци на фронта!“

Малинин не се съгласи, каза, че с такива лозунги хората могат да бъдат докарани до самоубийство, че в механическият цех почти всеки от старите специалисти има син на фронта. Защо да им хвърлят в лицето, че са убийци на синовете си? Капустин отстъпи, разбра. Пък и предлагаше това не от добро. Телефонираха му направо от Москва и по телефона биеха страшна тревога...

Такова заглавие няма да има в заводската „мълния“, но бракът си е брак, и партийното събрание ще бъде жестоко. А е тежко да го проведеш, защото много добре знаеш откъде иде бракът — от това, че напрегнаха всички сили след сталинградското съобщение, напрегнаха седмица, две, месец и нейде през януари силите им не издържах... И зимата е мръсна, в цеха се вкоченясват пръстите и когато си отидат хората в къщи мръзнат, това също се отразява...

Всичко е така, но бракът трябва да се прекрати, без да се намалява продукцията. От заповедта все пак няма да се отстъпва.

Малинин си спомни събранието и погледна в протокола какво е казал на него Колодний — бригадир, комунист, най-добрият стругар от цеха. В протокола беше писано, че Колодний обещава да даде на своя струг сто и двайсет процента и да съобщи за своята клетва на сина си на фронта при Сталинград. Клетвата си Колодний удържа, но през последната седмица се провали — седем от неговите корпуси бяха бракувани. Тогава речта му се хареса, ръкопляскаха, а какво ще му кажат утре?

Малинин сложи протокола в папката, пхна я в чекмеджето, притвори очи и видя пред себе си вече не лицето на Колодний, който трябваше утре да даде отговор на партийното събрание в първи механически цех, а безкрайно заснежено поле. И отляво, и отдясно, по целия хоризонт пушеци, пушеци... И виелицата в лицето, и димът над черната яма от мината. И краката затъват в дълбокия сняг, и вече две денонощия не са спали и не са яли топла храна, а трябва още да вървят и да достигнат ей онова село, над което се вие дим и тракат немски картечници. А когато го превземат, може и в него да не им дадат да се спрат да пренощуват, а ще заповядат да вървят до следващото...

Това бяха спомените от последните денонощия преди раняването. Да, колкото и да искат от човека тук, все пак там, в боя, искат още повече...

В партийния комитет беше тихо и студено. Тихо, защото бяха най-тихите часове изобщо на деня — между началото на втората смяна и вечерната почивка за ядене; а студено, защото вчера той беше забранил да палят вечер кюмбето, поставено в партийния комитет. Беше забелязал как идващите по работа от цеховете хора се застояваха, за да се постопят, а после отиваха обратно в цеховете си на студа. Досрамя го и забрани да палят повече от един път в денонощие.

Той седеше полегнал на масата, с калпак, с шинел, облечен над памуклийката, гледаше пред себе си в стената и мислеше за онова, за което рядко имаше време да мисли — за собствения си живот. Личният живот на Малинин едва ли интересуваше някого и той смяташе, че така трябва да бъде, но когато сам все пак мислеше за него, ясно си представяше, че ако войната продължи още дълго, той едва ли ще изкара до края й тук в завода. Миналата година, през септември, когато

беше дошъл тук след три операции на червата и стомаха, след деветмесечен престой в болниците, от радост, дето отново е на работа, му се стори, че е почти здрав човек. Но през последния месец тъпите болки в корема, особено вечер, не го оставяха по цял час. Поради това той полягаше ето тъй на масата, сякаш искаше да усмири болката, като се притисне до нея. Когато го изписваха от болницата, обясниха му, че главното е диетата. Какво може, какво не бива, и да яде по малко, но често... А той слушаше и мислеше, че най-главното е работата, а в работата всичко останало някак си ще се забрави. Отначало наистина се забрави, а сега все по-яростно напомня за себе си! А диетата — за по-малко, изпълнява, но всичко останало не може. Пък и каква диета, дявол я взел, може да има по време на войната, ако не си крадец.

Жена му се старее, сутрин му вари рядка кашичка, смята, че е полезно. Може и да е полезно. Разправят, през време на войната хората почнали да боледуват по-малко от стомашни болести, едва ли не тази кашичка помагала, а на него не му помага. Види се, твърде много са отрязали там вътре при тези три операции, дявол да го вземе!

Малинин седеше и мислеше за себе си, за жена си и за сина си, които сега сигурно са вече в къщи и седят двамата, пият чай в тяхната студена, голяма стая, която му дадоха, когато след болницата се съгласи да отиде в завода. Тогавя той дори се поколеба да вземе ли за трима души такава стая. Знаеше какво е положението с жилищата. Но после все пак съжали осакатения си син: поне той ще си има свое място, да спи и да се занимава. По-рано беше строг със сина си, дори груб, а сега, когато на седемнайсет години се върна от фронта без дясна ръка, с чоканче, взе да го съжалява, може би дори прекалено...

Стаята получи благодарение на секретаря на ЦК по промишлеността, същия, който го беше убедил да стане парторг в завода. Отначало се колебаеше: не беше работил по-рано в промишлеността — и искаше да отиде на по-позната работа, по кадрите. Но секретарят го придума, каза, че за регистраторската маса ще намери и друг, а там, където хората правят мини за катюшите, Малинин му е нужен. „Ще бъдеш там баш сред кадрите! А за знаене на работата — ти си човек от фронта. Само това сега за хората е половин авторитет...“ Това, да предположим, е вярно, това Малинин сам почувствува после, дори в отношенията си с такъв костелив орех като директора.

Секретарят на Централния комитет беше някога инструктор в същия московски райком, в който беше и Малинин, а после бързо се издигна. Като стар познат, той надценява Малинин, смята го за по-голяма фигура, отколкото е всъщност. Предложи му да стане парторг в един голям завод и дори не се замисли дали ще се справи. А той, Малинин, макар и да отдава всичките си сили, чувства, че е в края на своите възможности... И работата е тежка, и със здравето не е добре. Ако не се смята, че смъртта висеше над главата му, през четиридесет и първа му беше по-леко като комисар на батальона, отколкото сега като парторг в този номерен завод...

Пък и смъртта над главата е разтегливо понятие. Когато се чувствуваше особено зле, както днес, смяташе, че едва ли ще изтрае до края на войната. Но не си позволяваше да мисли как по-дълго да изкара с тази последна копейка здраве. Живееше, без да се съобразява с това.

Когато мислеше за смъртта, най-често я свързваше с мислите си за сина, с онази сякаш бързаща да се изкаже докрай обич, която изпитваше към сина си напоследък. Той заедно с майка си беше пристигнал тук, в Ташкент, преди половин година, за да бъде при него, ако остане жив след трите операции, или да го погребее, ако умре. Пристигна, дойде в болницата и стоеше до майка си, съвсем момче още, с празен десен ръкав, със сресана по детски на път коса. Стоеше, избягал на фронта, воювал само три седмици, до първия голям бой, и уволнен завинаги...

Малинин през цялото време чувствуваше, че трябва да направи нещо за сина си, да му се отплати с нещо: не за храбростта, с която беше избягал на фронта и беше накарал да го вземат войник още ненавършил шестнайсет години, а за онази храброст, с която сега живееше, учеше се и вярваше, че когато свърши напролет училище, все пак ще издействува да го вземат поне като писар обратно на фронта. За онази храброст, с която не даваше никой да му помага и никога от нищо не се оплакваше, макар да му бяха отрязали несполучливо ръката: чоканчето на ръката му беше чувствително, понякога го болеше така, че му идеше да крещи... Малинин неведнъж, събуждайки се нощем, чуваше как синът му лежи в тишината и тежко, пресекливо диша. Така не дишат, когато спят, така дишат, когато боли.

За сина си и за това, че ще му бъде жал да се раздели с него преди време, мислеше Малинин, когато му идваха в главата черни мисли. За жена си също мислеше, но другояче — по-спокойно и по-обикновено. Жена му и тук, както в Москва, работеше в жилищната служба, само че работата ѝ беше много по-тежка, защото през цялото време трябваше да ходи по къщите и да разследва, и да настанява, и да премества в стаи и кътове хората, които за тази година и половина се бяха натъпкали в Ташкент като сардели. Но жена му вършеше и тази работа, както предишната, спокойно и мълчаливо и рядко приказваше за нея. Тя изобщо беше твърда жена; и макар Малинин да знаеше как го обича и как е свикнала с него, все пак, когато мислеше за смъртта, се тревожеше по-малко за нея, отколкото за сина. Разбираше, че жена му ще тъгува за него и най-вероятно няма вече да се омъжи не само поради възраст, но и от характер, и в същото време имаше такова странно чувство, че той ще умре, а с нея нищо особено няма да се случи. Ще си живее както по-рано, също тъй ще работи, също тъй ще се грижи за сина си... Всичко ще бъде същото, само него няма да го има...

— Вие ли сте другарят Малинин? — рече висок момък с палто и калпак, като отвори вратата.

— Аз... Затворете вратата, студено е. Колчин ли?

— Да.

— Седнете.

Влезлият седна на поставената срещу писалището дълга пейка и отърси от снега ушанката си.

Малинин смъкна също ушанката от главата си и я сложи до себе си на масата.

След разговора с директора той си представяше, че при него ще дойде съвсем друг човек — по-стар и с угоена физиономия. А този, напротив, беше млад и слаб.

— Вие доктор ли сте? — попита Малинин. Не защото се затрудняваше да започне направо разговора, а просто искаше да чуе от този съвсем млад момък потвърждение, че е доктор.

— Да — рече Таниният мъж. И додаде: — По детски болести.

— В първа поликлиника ли работите?

— Да.

— Лекували сте децата на нашия директор генерал Капустин?

Таниният мъж кимна.

— Днес случайно от него научих едно-друго за вас, затова ви звъних.

— Както виждате, веднага дойдох — рече младият мъж. — Вие така ме шашнахте по телефона! — Той се усмихна.

— Аз точно това исках, за да дойдете веднага — рече Малинин.  
— Познавате ли Татяна Овсяникова?

Той сви рамене.

— Бях женен за нея.

— А сега?

— Ожених се втори път.

— А обяснихте ли й, че сте се оженили за друга?

— Дори специално отидох да я посрещна на гарата, за да няма никакви недоразумения.

— Истината ли казвате?

— Вие, мисля, не сте поп и аз не съм дошъл при вас, за да се изповядам.

— Аз съм тъкмо поп — мрачно рече Малинин. — Бях политрук на фронта, а нас там бойците понякога ни наричат попове — отчасти поради несъзнателност, отчасти по право. Не ви ли се е случвало да чуете?

— Не.

— На фронта, значи, не сте били?

— Засега не е станало нужда.

Малинин чувствуваше напрегнатостта на този човек. Така напрегнати са хората, които се страхуват, че а-ха сега ще ги попитат за нещо опасно и в същото време се надяват, че няма да ги попитат.

— А защо оставихте Овсяникова?

— Аз не съм я оставил — сви рамене мъжът.

— Че как така не си я оставил?

— Смятах, че е загинала. Ние с нея вече говорихме за това, на двама ни всичко е ясно и според мен трети лица тук не са нужни! — Таниният мъж повиши глас.

— Разбираш ли каква е работата — рече Малинин тихо и глухо, така тихо и глухо, че го накара да се наведе напред и да се вслуша, и от това да изгуби онай самоуверена нота, с която беше казал „трети лица не са нужни“. — Разбираш ли каква е работата — повтори Малинин.

— Тя има майка, член на нашата партийна организация, тук, в завода, в леярната работи.

— Знам — рече Таниният мъж. — И неведнъж съм ходил при Олга Ивановна и съм ѝ помагал с каквото съм могъл.

— Че си помагал, това е добре — рече Малинин. — А лошото е, дето тя и досега не знае, че ти си женен повторно. И дъщеря ѝ не ѝ е казала това. Защо?

— А, виж, това не знам. Аз ѝ казах всичко, не казах на майка ѝ, бях при нея наскоро след смъртта на нейния мъж и, откровено казано, нямах смелост, а на Татяна казах абсолютно всичко. И тя между другото ми призна, че също е имала отношения с други през това време. Ние с нея всъщност още преди войната трябваше да се разведем — войната ни попречи. Това е то.

— Да, това е то, че нямаше война, а сега е война — рече Малинин. — Прав си. Значи тук, в Ташкент си се развел с нея?

— Да, тук.

— И какво писа в заявлението? Изчезнала безследно и нямам сили да я чакам ли? Или характеристиките не съвпадат: тя е на фронта, а ти си в Ташкент?...

— Писах, че е загинала, изчезнала безследно — рече бързо Таниният мъж.

Имаше нещо такова, още неясно на Малинин, от което този човек се уплаши сега. Уплаши се така, че дори не отговори на насмешката му.

— И представи удостоверение, че е изчезнала безследно?

— Да — все тъй припряно рече Таниният мъж. По очите му се виждаше, че мисли за нещо друго.

— А в кое гражданско отделение се разведе с нея? — попита Малинин, като почваше да разбира, че в никакво гражданско отделение не се е развеждал, а просто ѝ е сложил кръст и може би дори не е казал на новата си жена, че е съществувала на света друга.

— Според местожителството — рече все тъй бързо Таниният мъж.

— А къде е то, вашето местожителство? — Малинин не се канеше да записва нищо, но приближи до себе си тетрадката.

Сега те се гледаха мълчаливо един друг.

— Какво искате от мене? — попита след дълго мълчание младият мъж с някакъв жалък, посърнал глас.

— Нищо не искам от тебе — Малинин отместил от себе си тетрадката. — Утре ще отида в твоята служба и което ми трябва сам ще науча. Не съм любител на тези неща, но щом не искаш да бъдеш откровен — ще се наложи.

— Защо да не искам да бъда откровен? — все със същия жалък глас рече Таниният мъж. — Напротив!

Малинин мълчаливо и дълго го гледа. „Дявол ги знае откъде се раждат такива?“ — помислил той. Изгубил желание да пита за друго този човек. Онова, което искаше да знае, той вече знаеше: както изглежда, този момък действително беше признал на Овсяникова, че се е преженил, докато тя е воювала, и тя е вдигнала ръце от него. „Тогава какво още искам от него? Какво съм наистина: поп ли?“

— Хубаво. Извинете, че ви обезпокоих. С това ще свършим. — Малинин подстана зад масата, като го подканяше по тоя начин да си върви.

— Не — рече изведнъж Таниният мъж. — Почакайте. Искам много сериозно да ви помоля в никакъв случай да не дохождате в моята служба. Повярвайте, от това няма да има полза за никого.

„А аз съвсем не се каня да дохождам в службата ти — едва не рече Малинин. — Много имам време за това. Просто те сплаших, исках да разбера какво ще кажеш.“

— Сам ще ви обясня как стана всичко това. За развода не ви казах съвсем точно. Когато се реших да се ожена, отдавна вече смятах, че Татяна е загинала и отидох в гражданското отделение, защото исках, без да причинявам никому... отначало да се разведе, а чак после да се ожена. Но там ми казаха, че ако жената е изчезнала безследно и аз поискам да поставя този мотив в заявлението, ще трябва и официално удостоверение. А ако обясня, че характерите ни не са съвпадали, трябва да пиша адреса на другата страна, за да я предизвестят. А какъв адрес можех да пиша? И после беше някак нечестно да пиша, че не ни съвпаднали характерите. И аз в края на краищата, след дълги колебания, просто не казах на жена си, че съм бил женен преди войната. И в гражданското отделение, когато се разписвахме, казах, че това е първият ми брак. Разбирате ли какво положение се създава сега? Татяна съвсем не ми се сърди, може да я попитате. И жена ми ще е по-



спокойна, ако мисли, че аз имам с нея първия си официален брак. Тя е по-възрастна от мене и влага много нерви в това. А ако отидете в поликлиниката, веднага ще узнае всичко, тя работи с мене в една и съща поликлиника, и ще излезе цяла трагедия. И съвсем безмислено. Защото Татяна веднага, още първата минута, ми каза, че ще остане тук за късо време и ще замине обратно на фронта.

„Да, бои се от сегашната си жена — това е несъмнено“ — помисли Малинин.

— На колко години сте?

— На двайсет и шест.

— А как е здравето ви?

Таниният мъж погледна Малинин в очите и разбра: да, тъкмо за това пита — защо не е на фронта.

Той не можеше да каже истината. И от всички обяснения, с които постоянно ту тук, ту там заменяше тая истина, избра бързо най-приемливото.

— Няколко пъти съм искал да отида на фронта, но мене като специалист искат да ме запазят тук: твърде много детски заболявания има. При този брой евакуирани деца сами разбирате какви епидемии биха възникнали, ако не работехме тук всеки за двамина. А със здравето съм добре, на здравето няма защо да се позовавам, още повече на моите години. — Като обясняваше това, почувствува, че обяснява добре. И това за епидемията е чиста истина. И че работа има колкото щеш, също е истина. И от това за пръв път през време на разговора изпита възродително чувство на увереност в себе си.

„Че всеки за двамина, това е вярно — помисли Малинин. — Но защо ти за двамина, а не някой друг вместо теб?“

— Нали вие сте ростовчанин, как сте попаднали в Ташкент?

— С първия ешелон деца. Възложиха ми да съпровождам децата, а после ме оставиха тук. Смятах да се върна, а ми заповядаха да остана.

„И не те ли е срам момко, че жена ти е облякла военната униформа и е отишла на фронта, на Запад, а ти с дечицата — на Изток, и си се скрил тук зад гърба им?...“ — искаше да попита Малинин. Искаше, но не попита, защото лицето на Таниния мъж, който беше почувствувал изведнъж увереност в себе си, стана друго: спокойно и затворено, сякаш решението, което му даваше право да не отива на

фронта, се беше разпростряло не само върху застрахованото му от куршуми тяло, но и върху душата му.

— Значи, сте се сродили с началника на нашия районен здравен отдел — женен сте за сестрата на неговата съпруга или са ме излъгали? — попита Малинин вместо онова по-грубо нещо, което искаше да попита отначало.

— Да, защо?

— Нищо — рече Малинин. — И жена ви много по-възрастна ли е от вас?

— А това вече съвсем не се отнася до никого — рече Таниният мъж, като се опитваше да запази достойнство, и стана.

Малинин също стана.

— И деца нямате?

— Нямам.

Таниният мъж гледаше Малинин, разкъсван от противоречиви чувства; искаше му се да каже на този неканен прокурор: върви по дяволите, още повече, че нищо не можеш да ми направиш! А в същото време оставаше чувството за опасност: ами ако вземе да дойде в поликлиниката и жена му научи, че е пристигнала Татяна. Той си представи как жена му ще плаче в къщи и ще повика сестра си, и тя също ще почне да плаче, а после ще престанат да плачат и ще почнат да викат; а после късно вечерта ще дойде стопанинът, ще пие чай и ще пита уморено: е, как са работите? А двете жени ще гледат с израз, с който винаги гледат, когато са ядосани на нещо, като че се заканват: ей сега ще му разкажем за твоите работи. Жена му полудяваше и при по-дребни поводи, телефонираше къде ли не, проверяваше дали е отишъл на визитации. А сега изведнъж Татяна! Ще изпадне в истерика и ще почне да вика за развод. И ако не успее да я усмири с онова, с което обикновено я усмирява, кой знае на какво са способни тези жени, когато са двете и единодушни. Дори не му се искаше да мисли на какво са способни. Да, той се държеше за нея не само защото по нейна милост стана техен квартирант и отчасти храненик, а на края и мъж, но и защото зад всичко това беше сложената в паспорта хартийка, която всеки момент можеше да отлети оттам. Да, той се боеше от това. Най-много се боеше тъкмо от това, макар много пъти да казваше на разни хора, че е готов още утре да отиде на фронта, и когато казваше това пийнал, дори на самия него се струваше, че казва истината.

— Ако сте свършили с въпросите, мога да си отида — рече Таниният мъж с трудно удало му се спокойствие.

— Свърших с въпросите — рече Малинин. — Всъщност не. Вие член на партията ли сте, или безпартиен?

— Комсомолец съм — рече Таниният мъж и като забележа мрачната усмивка на Малинин, се усмихна пряко сили. — Така се получи, че се заседях. Заедно с Татяна влязохме още в училище.

— Да, влезли сте заедно... — въздъхна Малинин. — Нямам повече въпроси. Имам едно предложение.

Таниният мъж го изгледа въпросително.

— Ако след седмица не чуя, че сам си отишъл на фронта, имай пред вид, ще действам да те изпатят. И знай, връстнико на Октомврийската революция: не говоря на вятъра.

— Странно и глупаво е да чувам това от вас — рече Таниният мъж, като повиши глас.

— Умно или глупаво, но ако не отидеш сам на фронта — ще ти изстине мястото — рече Малинин, като помисли с увереност, че се налага да направи това. Не бива да се оставят нещата така. Старите местни лекари, като техният участъков лекар, хора на петдесет години, с голямо семейство, получават повиквателно, и без да кажат дума, се сбогуват и отиват на фронта. А този дошъл тук, в евакуация, нагласил се съпруг при някаква презряла стерва и седи като чвор и ще седи, докато не отслужи молебен за победата. А че по други вият панихиди всеки ден, не го е еня. „Да, ще направя всичко, което е по силите ми — помисли Малинин. — Макар да си гладичък и мазен, ще намеря за какво да те хвана, ще ти извадя на мегдан кирливите ризи и на тебе, и на твоя роднина. Ако дотрябва, за тая работа ще използвам личните си връзки“ — спомни си той за секретаря на ЦК.

Те все още стояха един срещу друг: Таниният мъж, който не знаеше какво още да каже след думите „странно и глупаво“, и Малинин, който чакаше кога той ще си иде.

— Ще ви бъде срам пред мене — рече най-сетне Таниният мъж.

— Какво пък, върнете се от войната с ордени и нашивки за раняване — ще ме бъде срам, ще поискам прошка от вас — рече Малинин, като спокойно помисли, че в четиридесет и първа на фронта между многото други през ръцете му минаваха и такива като този. Също не по-малко от него се страхуваха от войната, но обстановката

беше друга. Страхуваха се и отиваха, и воюваха, и умираха, и по болниците лежаха, и подвизи дори понякога после извършваха, когато не им оставаше какво друго да правят: или умри, или убий.

Таниният мъж грабна от масата калпака си, нахлупи го и тръгна към вратата.

— Почакайте — рече Малинин, — да ви разпиша пропуска.

И като подписа бележката и го гледаше в гърба, още веднъж помисли: „Да, и такива има на фронта, и с тях трябва да имаш работа, и няма къде другаде да ги денеш, освен на фронта.“

Таниният мъж излезе, а Малинин седна зад масата и като притисна корема си о нея, усети, че болките, които го мъчеха днес, не са минали, а само временно са се поутоложили и сега пак ще почнат да го въртят.

„Обещах, че ще се заломя за него след седмица — сърдито помисли Малинин. — А мога и да не си удържа обещанието. Кой го знае кога ще дойде краят на твоя живот и след колко дни ще се досетиш, че е дошъл?“

На масата издрънча телефонът. Звънеше началникът на първи механичен цех.

— Слушай, Малинин... Добре, че те хванах. С нашия Колодний се случи нещастие.

— Какво има?

— Остана днес за втората смяна, искаше да покрие своя брак, падна до машината. Изпратихме за лекар.

— Ей сега ще дойда — рече Малинин. И като ставаше от масата и нахлупваше ушанката, помисли: „Ето че направихме критика на Колодний“ — помисли с обърнат към самия себе си горчив укор, макар наглед да нямаше за какво да се кори...

## ТРЕТА ГЛАВА

В кино „Хива“ вече трети ден въртяха филма „Секретарят на райкома“. Като разбра, че този филм е за партизаните, Таня пожела да отиде на него заедно с майка си, но майка ѝ вчера и завчера свършваше толкова късно работа, че ѝ беше съвестно да ѝ предлага...

— Па ти не се май, иди сама през деня — рече майката тази сутрин, когато Таня, след като ги изпрати със Серафима от къщи до работата, се сбогува с нея на пропускател.

— Добре, ще ида — рече Таня, — а в края на смяната ще дойда да те взема и ще се приберем в къщи заедно.

— Сама ще си дойда, не съм малка, разхождай се, щом си в отпуск. И без това с тези речи и изказвания те въртят като дявол на шиш. В завода по-добре не се мяркай, че току-виж пак намислят нещо — рече недоволно майка ѝ, но в нейното мърморене имаше повече гордост, отколкото яд, и Таня се усмихна, като я изпращаше с очи.

Усмихна се и се запъти през утринния град от единия до другия му край. Преди да мисли за киното, трябваше да отиде в продоволствения пункт до гарата и да получи там продукти по атестата. Вчера доядоха последното от онова, което беше донесла от Москва.

Таня вървеше из града и все още свикваше с него, макар да минаваше вече втора седмица, откакто бе дошла тук. Той не приличаше на никой от градовете, в които беше живяла по-рано, и зимата в него не приличаше на никоя друга зима. Отначало, през първите дни, като че приличаше, а вчера и завчера, когато се постопли, зимата изведнъж се превърна в пролет, снегът за един ден потече на вади из улиците, и тя изведнъж забеляза колко много дървета има навсякъде: и по улиците, и в дворовете — и си представи колко красив е този град по друго време на годината, когато в него зеленината става толкова много, че ѝ е тясно сигурно там в небето.

Тази сутрин беше пак облачно, локвите се бяха покрили с лед, но Таня вече виждаше града както вчера пролетен и ѝ се струваше, че новото замразяване не може да бъде задълго.

Продоволственият пункт се помещаваше в една ъглова къща на оня голям площад пред гарата, където Таня излезе при пристигането си. Само че площадът сега беше вече не бял, снежен, а пролетен, пъстър, с корички лед от замръзналата вода между камъните.

След като стоя в полутъмния продоволствен пункт час и половина и получи продуктите, метнала на рамо не много тежката торба, Таня мина през площада, като се радваше на дневната светлина и търсеше с очи парчетата лед между камъните, та с прашене да ги настъпи с токовете си. Още от вчерашния ден беше в добро настроение. Изведнъж настъпилото затопляне едва-едва повдигна от хорските плещи умората на втората военна зима. Всички се бяха зарадвали на слънцето и топлината и когато Таня говори вчера в обедната почивка в столовата, дори ѝ се стори, че хората по-иначе от преди я слушат, по-рядко въздишат и по-често се усмихват. А после, когато излизаше, в заводския двор влязоха няколко камиона с червени знамена: в товарника на първия стояха двама стари узбеки и с всички сили свиреха на такива дълги тръби, че сигурно беше трудно да ги държат в ръце. Това беше един от онези червени обози, за които разказваше майка ѝ; а сега Таня го видя сама и разбра от разговорите, че са докарали за столовата сорго, зеле и ряпа, а дългите медни тръби се наричат „карнаи“ и с тях узбеките свирят по сватби и разни други тържества. От тези блеснали на слънцето със своята мед тръби също появя пролет и тя, като гледаше как мъкнат от товарниците в кухните чували със сорго, си спомни думите на майка си: „Само да презимуваме, през лятото ще бъде по-леко.“ И радостно помисли: ще бъде, непременно ще бъде по-леко. Особено ако на фронта върви и занапред така, както през всички тези дни — победа след победа.

А снощи хазаинът, мъжът на Халида, Мариф-ака, за пръв път се върна след дневна смяна — дотогава той работеше само нощем — дойде в тяхната стая и повика всички да хапнат у тях пъпеш. Пъпешът беше такъв грамаден, какъвто Таня никога не беше виждала, и от всички страни вързан със сламено въже. Значи е бил още от есента окачен под тавана в зимника и ако не беше пристигането на Таня, сигурно би висял там още дълго. Мариф-ака взе ножа и като придържаше пъпеша с едната си ръка, направи няколко бързи нареза, а после изведнъж го пусна и той се разпадна върху подноса като маргаритка с огромни листенца. И всички изядоха по един резен,

сякаш сега не беше зима, а лято. Пъпешът излезе леко горчив, но все пак вкусен. А когато възрастните изядоха по един резен, Халида повика децата — само по-малките — момичетата, защото двете по-големи момчета бяха на втора смяна в завода. Момичетата едно след друго се появяваха отнякъде, вземаха по резен и пак мълчаливо изчезваха, само в полумрака се мяркаха техните черни и бели, ситно, по узбекски заплетени плитчици. Освен цвета на тези плитчици, Таня не почувствува през цялата вечер нищо, което да отделя в тази къща своите от не своите деца, и незабелязано за никого се просълзи от чувството, което изпита.

Ето ги всички вчерашни причини за доброто настроение, което не изчезваше и днес. Никакви други причини нямаше. Майка ѝ на няколко пъти бе пристъпвала към нея: какво все пак ще стане с Николай? Но тя мълчеше, не отговаряше. За Артемиев и мислеше, и не мислеше. Опитваше се да си представи как изведнъж ще се срещнат, но по-спокойно ѝ беше да мисли обратното, че нищо не е имало и нищо няма да има, още повече, че от Серпилин все нямаше отговор, пък и навярно не му беше до писма сега, когато след отказа на немците да приемат нашия ултиматум, там, при Сталинград, се водеха такива боеве.

Като помисли за Сталинград, Таня си спомни казаното от Малинин за този площад, по който минаваше сега — как през септември, когато немците стигнали до Волга, една вечер на този площад лежали няколко хиляди евакуирани, налягали един до друг да нощуват, а на сутринта от тези хиляди хора под открито небе не останал нито един: добре или зле, подслонили всички. „Аз съм русин — рече ѝ Малинин — и ако пред мен засегнат русите, мога и да напердаша някого. Но как тук подслоняват хората и как взимат дечицата в семействата — на това не е срамата да се поучим, въпреки цялата ни руска широта. Аз ти казвам това със сигурност. Жена ми се занимава с тези работи. Тя знае.“

„Нима навсякъде тук са лежали хора?“ — помисли Таня, като гледаше почти пустия и поради това изглеждащ особено голям площад. Там, в тила на немците, човек мислеше повече за останалите под окупация, а тук всеки ден продължаваше да поразява броят на хората, успели да дойдат насам от Русия и Украйна.

„Един и половина милиона само в Узбекистан“ — рече й Малинин. А колко още са се прикрепили „на един крак“ по цялата страна, временни, „изчоплени“, както те сами горчиво се присмиват над себе си. Войната е нещастие от всички страни, отдето и да я погледнеш, но новата току-що открила се страна винаги поражда повече от другите, с които си вече свикнал.

Когато Таня стигна до киното, за първото представление вече нямаше билети, а само за следващото — от три часа. Тя купи билет и като се наскита из града толкова, че вече почна да мръзне, реши да се върне в киното и да се постопли във фоайето, но изведнъж иззад ъгъла на съседната улица долетя музика на духов оркестър, който свиреше встъпителните тактове на „Свещената война“.

Отначало натам, към ъгъла, където гърмеше оркестърът, край нея притичаха деца, после изтичаха възрастни, повечето жени; някаква баба с мрежа удари Таня по краката със сложения в мрежата самун черен хляб и осъдително я изгледа: защо не тича като всички? И Таня като всички се затече и зави зад ъгъла, стигна следващия кръстопът, през който по платното на улицата след оркестъра вървяха войници в пълно снаряжение, с пушки и гръмовито пееха с млади, строги гласове „Свещената война“.

Току преди това Таня си мислеше — колко малко народ има по това време на деня по улиците, а сега кръстопътят беше заприщен от хора, дотърчали от всички страни по звуците на музиката.

Оркестърът гърмеше вече напред. Войниците вървяха, момчетата тичаха редом с тях, и хората от двете страни на улицата, скупчени, гледаха подире им, и за миг на Таня се стори, че няма още никаква война, че това са батальоните на тяхната 176-та Червенознаменна дивизия, които още преди войната в Разян, по улица „Ряжска“, се връщат от учение и че току-що пристигнала с комсомолския набор като лекар-стоматолог на разпореждане на покойния началник на санитарната дивизия Горячкин, тя за първи път в живота си гледа как покрай нея се връщат от учение войниците, а дивизията не е още обкръжена при Могильов, и никой още не е убит, и не е ранен, и не е разкъсан на парчета пред очите й като Горячкин, и оркестърът свири не тази страшна песен, а „Ако утре войната...“ и хората стоят до нея и също като нея гледат и се усмихват, усмихват, усмихват...



Обърна се, като чу как отзад някой високо изхлипа, и видя лицето на бабата с мрежата.

— Нашата Ленинска школа минава! — рече бабата. — Как вървят, радва ти душата! — И като каза това, усмихна се през сълзи и гордо вирна глава така, сякаш беше някакъв бивш военен, а не баба с мрежа.

Таня погледна другите лица и видя, че мнозина едновременно се усмихват и хлипат, като гледат преминаващите курсанти, и им махат с ръце така, сякаш с тази песен нейде там зад ъгъла ще влязат направо в сражение.

А съвсем близо до Таня стоеше бледа, още не стара жена и мълчаливо плачеше, прехапала устни, и макар да плачеше мълчаливо, без да хлипа, лицето ѝ имаше такъв израз, че Таня разбра: някой близък на тази жена вече никога няма да се върне — и хвана жената под ръка и тихо ѝ каза:

— Защо така, недейте!

— Скоро ще излязат от школата... — без да отпусне захапаната си устна едва чуто рече жената и нищо не добави, но всичко останало и без това се разбираше, от думите ѝ веднага лъхна на война.

В киното Таня дойде все пак половин час по-рано. В незатопленото фоайе беше студено, но после в натъпкания до немай-къде салон така се сгръ, че към средата на филма дори си разкопча шинела.

Някои неща от филма приличаха повече на приказка, но тя много хареса артиста Ванин, който играеше главната роля. А съседите ѝ така се вълнуваха, че съвсем я бяха смазали с лактите си и тя изпита гордост от това, че тук всички хора така милеят за нашите партизани. Когато излезе от киното, някой внезапно я повика:

— Таня!

Обърна се и видя бившия си мъж, който притичваше през улицата.

— Здравей, Коля — Тя метна торбата с продуктите на рамо и се здрависа. На улицата беше свежо, хладно, а ръката му беше гореща и потна.

— Да не си болен?

— Не. Защо?

— Ръката ти е влажна.

— Не знам — рече той, — може и да съм болен. Аз сега изобщо нищо не знам.

— Какво ти е? — попита тя. Лицето му беше някак залиняло, сякаш беше лежал дълго, забил глава във възглавницата.

— Търся те от сутринта — рече той, без да отговори на въпроса ѝ, — бях и у вас в къщи, и в завода. Мислех, че ще те заваря там. Вече получих пропуск. А после пазачката, вашата съседка, ми каза, че си се канела да ходиш на дневното представление на „Секретарят на райкома“. Тръгнах наслуки — в „Хива“. Той се прожектира в две кина. Купих билет за първото представление, но тебе те нямаше и излязох. А за това представление закъснях, чаках на улицата, страхувах се да не те изпусна. Защо не ми телефонира?

— Казаха ми, че от тебе не се иска нищо за развода, че мога и сама да отида.

— Трябва да поприказвам с теб, имаш ли време?

— Разбира се.

Отидоха до градинката, сега в здрача гола и неуютна, с ивици мръсен, недоразтопен сняг, с черни, покрити с корички лед стволоче на тополите. Двама узбеки, старец и момче, и двамата с черни памучни халати, режиха с ръчен трион повалена от вятъра тополя.

Задната дъска на пейката, до която се приближиха, беше откъртена: някой през нощта я беше откъртил за огрев. А седалото, здраво притегнато към чугунените крака, стоеше още, само единият му край беше отчупен така, сякаш от него бяха дялкали подпалки.

— Защо да сядаме? — Таня погледна откъртената пейка. — По-добре да походим. Какво се е случило?

— Нищо особено не се е случило — рече той с безкръвен, опустошен глас. — Мислех, че никому не преча да живее, а излиза, че преча. Мислех, че от сутрин до вечер лекувам децата, тичам от епидемия на епидемия, значи, все правя нещо. А излиза, че не — просто се крия от войната.

— Нищо не разбирам.

— Че какво има да се разбира тук! Трябва да пиша заявление и да навличам шинел, тогава, значи, ще стана човек. А без това не съм човек.

— Да не те викат? — попита Таня.

— Никой не ме вика. Да бяха ме повикали, щях да отида. Въпросът не е там!

— А защо заявление? Да не би сам да си решил да вървиш? Ако ти е неудобно от мене, това са глупости — рече Таня, макар в душата си да знаеше, че съвсем не са глупости.

— Слушай, ти трябва да направиш за мене едно нещо... — Той я задържа за ръката. — Аз съм виновен пред тебе, но ти знаеш, че не съм зъл и не съм лош човек, и винаги се мъча да правя добро не само на себе си, а и на другите...

На това тя би могла да отговори, че на себе си той успява да прави добро по-често, отколкото на другите. И в края на краищата почти всеки път излиза, че не той прави на другите, а другите — на него. И сега също излиза, че тя трябва да направи нещо за него. А защо собствено? Само защото не е зъл и не е лош? Да, не е зъл, не е лош. „Всичко у него е «не» и «не», а къде е неговото «да»?“ — сърдито помисли Таня.

Тя го слушаше, без да го прекъсва, а той продължаваше да говори за това, как едва не всяка нощ го вдигат от леглото и какви тежки случаи на дифтерит е излекувал през последните два-три месеца, също и менингит, и колко трябва да тича от единия край на града до другия, докато му отмалеят краката... и още и още нещо, все за същото — колко е добър.

— Защо ми говориш всичко това? — най-сетне не издържа Таня.

— За да ме разбереш докрай.

— Ами ако не искам да те разбера докрай? Живей си, моля ти се, както си живееш. Какво общо имам аз с това?

— Наистина, аз все го усуквам — рече той и се усмихна. — Някак си се боя да започна. Вече седмица мисля, а едва днес се реших. Дай да ти подържа торбата — изведнъж се сети той за торбата на рамото ѝ.

— Нищо, не ми тежи. — Таня отстъпи половин крачка. Той стоеше твърде близо, тя не обичаше да ѝ дишат в лицето.

— Не си ли казвала нещо за мене на парторга на завода?

— Мисля, не.

— Спомни си! — В гласа му прозвуча недоверие.

— Аз имам добра памет — рече тя сърдито. И на ум не ѝ бе идвало да говори за него на Малинин. Ако сам Малинин попиташе —

би му казала. Но Малинин не беше я попитал.

— Значи, майка ти му е наговорила против мене.

— Виж, това не допускам... — Тя се запъна. Стана ѝ обидно за майка ѝ, за нейното толкова хубаво отношение към него.

— Тогава не знам — рече той. — Значи, той самият е такава драка. Има такива хора: никой не ги моли, а се бъркат. Повика ме при себе си, нарече ме двуженец и едва ли не поиска да се ожения отново за тебе. Успокои се едва когато казах, че самата ти не искаш, че ти и без това си имала други мъже.

— Все пак долен човек си ти — рече Таня.

— Защо долен? Нали сама призна.

— На тебе, а не на него. Защото смятах, че съм длъжна да ти кажа, за да... — Тя не довърши и махна с ръка. — Кой те е молил да му казваш това?

— Защо, срам ли те е?

— Не ме е срам от нищо. Не съм те молила да приказваш за това. Ето всичко.

— В края на краищата, ако смяташ, че не съм имал право... Но не е там работата.

— Да, разбира се.

Тя чувствуваше по лицето му, че ей сега ще я помоли за нещо — добре познаваше този негов израз. Сега ще я помоли. Но за какво?...

— Ти в добри отношения ли си с този Малинин?

Тя сви рамене.

— Говорила съм с него три пъти. Защо?

— Той ми заяви, че ако след седмица не отида сам доброволец на фронта, щял да нареди да ме пратят. Оказа се, че тук, в Ташкент, той имал по върховете свой силен човек... Аз не допусках, едва вчера научих.

— А защо ти каза така? — попита Таня.

— Нямам представа. Сигурно си е втълпил в главата, че всички лекари на моя възраст трябва да бъдат на фронта. Не го интересува това, че аз не съм молил да ме задържат тук, че сами са ми предложили и, значи, са имали причина. А сега аз трябва да живея под вечен страх... Откъде накъде?...

— А защо се вълнуваш така? Може той просто да се е поразгорещил. Пък в края на краищата дори да те вземат...

Той не ѝ даде да довърши.

— По закона, моля! — викна той. И повтори яростно: — Моля!... Но да загивам само задето някому е бръмнала някаква муха в главата... Ти трябва да поприказваш с него. Много те моля.

— За какво?

— Кажи му, че нямаш нищо против мене. Че той напразно се е заял с мене... Обясни му това, за бога, за да изхвърли от главата си глупавата си идея. Най-сетне... — Той се поколеба, но все пак каза: — Сега за тебе това нищо не значи... Кажи му само, за да ме остави на мира, че още ме обичаш и че го молиш...

— Млъкни, моля ти се... — рече Таня. — Ако аз ѝ тоничко (тя показва с два пръста колко) те обичах, бих направила всичко да отидеш на фронта. Как не разбираш това!...

Тя все пак не можа да разбере от неговите обяснения защо Малинин толкова много иска да го изпрати на фронта. Сигурно той не казва всичко... Но не ѝ се искаше да го пита. Чувствуваше, че зад това се крие нещо срамно, за което дори е противно да се мисли.

— Но ти все пак ще му кажеш нещо, нали? — попита той.

— Нищо няма да му кажа — рече Таня. — Сам се оправяй. И си върви, моля ти се.

Тя се обърна, тръгна и като чу, че върви след нея, отведнъж се спря.

— Казах ти: върви си. Нима не чу?

— Ама и аз отивам в тая посока — рече той.

— Добре. Къде да вървя аз, в коя посока, че да не бъде същата, по която ти... Хайде, къде?

Тя го погледна в лицето и мина покрай него в обратна посока, без да знае накъде — само да бъде по-далеч от него.

След двайсет крачки разбра, че този път той не върви след нея: Да се отбие в завода при майка си сега беше рисковано: можеха да се разминат. Оставаше да се прибере в къщи. Майка ѝ също навярно скоро ще предаде смяната и ще си тръгне за дома. Стигна до кръстопътя и зави, за да излезе на трамвая. На ъгъла, дето завиваше, се намираше гражданското отделение, където беше наминала преди три дни, за да разбере дали за развода ще трябва да идва тук заедно с бившия си мъж.

Сега, когато минаваше край тази сграда, тя си спомни онова гражданско отделение в Ростов, в което се бяха разписали. Също на ъгъл, със също такава едва забележима табелка на входа. И с недоумение и стеснение си спомни чувството, което тогава изпитваше към него. Да, да, изпитваше.

Изгуби два часа и половина с трамваите, като все не можеше да се качи най-напред на единия, после на другия, и когато се приближаваше към къщи, беше почти уверена, че майка ѝ е вече там, но тя още не беше се върнала. Нямаше я и Суворова: днес се обръщаха смените и трябваше да остане в завода цяло денонощие. В стаята беше само Суворов, седеше облечен до масата, оборил глава на ръцете си. Таня помисли, че си е посръбнал, но щом влезе, той вдигна глава и смъкна шапката си.

— Случва се и това, стигнеш си в къщи, а нямаш сили да се съблечеш...

Отказах се да чакам майка ти — тръгнах сам. Тя има днес комисия в столовата. Пипнали завеждащата: крила месо... Пишем плакати: „Всеки грам в казана на работниците!“ — а колкото и да се стараем, не излиза така... Къде си била?

— Гледах филма „Секретарят на райкома“.

— Хареса ли ти? Той е за вас, за партизаните...

— Хареса ми — рече Таня и като помълча, добави. — Макар да не е точно така.

— Само това да му е кусурът — рече Суворов. — А я за нас се опитай да направиш филм, че да е точно така. Видя ли целия наш завод сега?

— Видях целия.

— И какво ще кажеш?

— Трудно... Особено за децата ми е жал.

— А на мен за тях не ми е жал — неочаквано за Таня рече Суворов. — В моя цех има дваисет юноши... Бяха ги докарали от ленинградския ФЗУ, от завода „Ласал“. Ето кога ми беше жал за тях... Ония, дето стигнаха живи, ги държаха месец в почивния дом, хранеха ги по заповед на директора, откъсвахме от всички фондове, от които можехме. А сега работят. Не ми е жал, че работят, и от тях също се иска. Жал ще ми е, ако тези момчета порастат толкова, че да ги вземат

на фронта, искам да не ги убият, войната да завърши преди това. А така, какво, нека теглят, и ние не сме от желязо.

Той смъкна палтото си, окачи го на гвоздея и отново седна до масата.

— Дай половин шише, всичко ще ти разкажа за нашия завод.

— А откъде да го взема, Василий Петрович?

— Знам, че няма откъде! Тогава ми дай чай — половината ще ти разкажа. Стига ти и половината...

Таня разпови почти изстиналия, още от сутринта завит в парцали чайник, позатопли го малко само върху фитила на газената лампа, седна до масата, наля на Суворов и на себе си, извади от торбата самуна, получен с атестата, и нарязва няколко по-дебели филийки, за да вземе Суворов, без да се стеснява. Докато тя правеше всичко това, той седеше и мълчеше, подпрял брадичката си с юмруци и притворил очи. На Таня дори се стори, че е заспал.

— Хайде да пием чай — тя докосна Суворов по ръкава.

Той отвори очи, взе чашата, бързо, на няколко глътки изпи чая, изяде парченце хляб и покри с ръка чашата, когато тя отново искаше да му налее.

— Засега стига.

— Тогава разкажете за завода — рече Таня.

— Че какво да разкажа. Сама видя всичко... Такова грамадище в мирно време биха превозвали дотук цяла година и на новото място биха го монтирали още две години. През четиридесет и първа година за последен път излязох от завода в Ростов, вече да се качвам на ешелона, и пътъм отърчах до квартирата си. Бяхме я получили едва половин година преди това. Отидох. Вратата отворих с ключ. Вътре топло: заводският ТЕЦ още работи, още не бяхме го вдигнали във въздуха. Неизключеният радиоапарат предава музика. Прозорците затворени и цветята по тях повехнали: стоят неполети. А семейството вече три дни и три нощи се клати нейде с ешелона... Защо сега си спомних всичко това, сам не зная. Тази квартира за нас със Серафима сега е нещо отдавна минало — сега тук, в Ташкент, е нашият роден дом. Оттук изпратихме първия си син и тук получихме скръбната вест за него... Оттук вторият сам избяга и пак тук дойде скръбната вест... А знаеш ли как избяга? Той работеше в моя цех като ковач, надявах се, че няма да го повикат: голяма квалификация имаше. После на работата

си премаза пръстите, беше по болничен лист от нетрудоспособните. Срещнал се през октомври с повиканите си другари... А тогава, през октомври, за какво се говореше? Сталинград, Сталинград, Сталинград... Те казват: „Отиваме в Сталинград.“ Отбил се заедно с тях в къщи, взел половин самун хляб, взел котлето, оставил бележка и заминал. А следващото писмо — със скръбна вест... Аз съм млад още, ожених се за Сима на двацет години, четиридесет и три години ще направя едва през март, а двамата ми сина вече ги няма, войната ги прибра... Какво ще правим, как ще живеем по-нататък?

Отбихме се ние през един почивен ден в градинката... Седим, слънцето грее, снегът се топи... Казвам ѝ: „Сима, ако войната свърши тази година, ще си родим нов син и дъщеря... Ние с тебе още не сме стари.“ Тя казва: „Не, повече не искам.“ А аз ѝ казвам на шега: „Да знаеш, ако не искаш — ще си взема някои млада, от нея ще имам деца...“ Казах ѝ го, после си помислих, че съм казал глупост: ще се обиди... А тя не се обиди, сериозно ми отговори така: „Хубаво — казва, аз ще им бъда баба. Баба съм вече, нима не виждаш?“ Тя не плачеше, но от тези думи аз заплаках. Седя с нея и плача. Така го каза, сякаш посегна на себе си... Аз плача, а тя седи, мълчи и не плаче. После казва: „Да си вървим в къщи...“

Ето как, Таня, животът се обръща. Разбира се, не във всяка къща е така, но в нашата е така. Добре че ти се върна жива при майка си, но не си отивай от нея, ако можеш...

— Не, Василий Петрович, аз ще отида на фронта, когато отпускът ми свърши. Аз вече казах на мама...

Той махна с ръка, не искаше да спори. После, като помълча, попита:

— Как ти харесва нашата леярна? Хайде, кажи истината. Страшен ад ти се е сторил нашата леярна, когато дойде за първи път, нали? Хората спят в пясъка пред пещите, непълнолетните работят около огъня. Жени се насилват да носят сандъци, каквито друг носач не би могъл да вдигне. Така ли е? А сега аз ще ти разправам как чакахме тази леярна като манна небесна, когато строяхме... Деветдесет дни и нощи строихме, целият завод броеше часовете. Зотов, инженерът, който го строеше, не спа седемте последни нощи, покачи се на покрива да провери подпорите, заспа и падна, счупи си гръбнака и умря половин ден преди пускането на завода... Леярната ни е все пак



хубава! В Ташкент е една от най-добрите. Може да се каже, плакахме от радост, когато я пуцахме: утре свършват последните материали, които бяхме докарали от Ростов, а днес беше първото изливане. Нито за ден не спря нашето производство... А генералите и полковниците идват тук за катюшите и само това чуваш от тях: „благодарим“ и „давай“. Давай, давай... И даваме страшно много. През ноември прерязахме пъпа, а през декември дадохме десет процента повече от ноември. Не за „благодарято“ и не за ударните понички, а за това, че настъпваме на фронта... Дочакахме! Вече и до Ростов сега не е далече. Аз меря по картата. Решихме със Сима: няма да се върнем сега там обратно. Тежко е. Но все пак меря.

Лани през октомври се напих... Син ми беше заминал, беше оставил бележка... Него ден не пих, дочаках почивния. Отнесох на битпазар белите обуца на сина ми с еленова подметка, бяхме ги купили още в Ростов, за половин литър ги смених и се напих за последен път в живота си. А после, когато заспах, присъни ми се поголемият син, убитият; стои пред мене, облечен войнишки и на колене... Казвам му: „Стани!“ А той казва: „Не мога, откъснати ми са краката...“ Стои и ме гледа. „Пиеш ли?“ — пита, а аз мълча, не мога да отвърна. — „Хайде, пий, пий“ — казва и се отдалечава така на колене по земята... Ти, Таня, пиши на майка си, когато заминеш. По-добре направо в завода пиши, за да не се губят писмата ти...

— Василий Петрович, какво е станало с татко?

— Това, което знаеш от майка си.

— А, виновен ли беше?

— За такъв се смяташе.

— А вие?

— Гласувах за изключването му. Други предложения нямаше.

— А ако действително беше взел всичко това със себе си и беше се натъкнал на немците, и всичко попаднеше у тях, щеше ли да е по-добре?

— Кое е по-добре, кое е по-лошо — не ни е дадено да знаем, а че той е трябвало да вземе със себе си ведомостите и вноските, а не ги е взел, си остана факт. Някои, повече от уверен съм, после и от по-тежки факти се измъкнаха, и нищо, ходят си с партийните билети... А той от честност каза всичко. Мислеше, че така е по-добре, а излезе, че е по-лошо. Мигар тогава само с него е било така? Новички комбайни,

направени от нашите ръце, трупахме ги пред противотанковите ровове вместо прегради — един върху друг... А в цеховете команда ту да вдигаме във въздуха, ту да не вдигаме... В колоните пробити дупки за взрив, в цеховете дюшеци, кофи с гориво — едновременно подготовка и за взрив, и за подпалване. Ту да вдигаме във въздуха, ту да горим... И немците, думат, влезли вече в града... Иди се разбери в това време — къде какво трябва...

— Това време помня... — Таня въздъхна.

— И все пак майната му с майна, извинявам се за изрази, но завода изнесохме — рече Суворов. — И демонтирахме цеха не през куп за грош, а така, че после, според силата и възможността, отведнъж да намерим къде какво трябва! И след шест седмици тук дадохме първата продукция. От старите материали, разбира се. Но нали и тях също изнесохме, не ги оставихме. А Кротов, който е подвел баща ти, според мене е бил подлец и нищо друго.

— Ами ако не е?

— А защо се съмняваш? Да не би да не си виждала такива там при немците?

— Аз такива неща видях, каквито не можете да си представите. Такива подлеци видях там...

— А държа беседа в нашия цех и за тях не спомена — усмихна се Суворов. — Повече вашите партизански подвизи ни описваше...

— Не е истина, споменах — рече Таня. — Казах и за това, как ги осъждахме на смърт и как ги ликвидирахме.

— Ех, това така, между другото...

— А защо трябваше да ви ги описвам какви са? Да не би сами да не можете да си ги представите? Какво мислите, приятно ли е пред хората да разказвам как, щом ми е заповядано, трябва с такъв да пия водка и да танцувам фокстрот на грамофон, и да търпя да ме задиря, и да изklinчвам, и да обещавам, че другия път ще може всичко... А после да отварям и да затварям два пъти горното прозорче — да давам сигнал, за да знаят, че ей сега излиза пиан, та да го досвършат на ъгъла... Не искам да разправам нито какви са, нито как ги убиват. Така, в настроение, казах сега...

— Виж каква си!... А аз мислех, че си кротка.

— Кротка бях, но не съм вече — рече Таня, все още сърдита на Суворов.

Не можеше да му прости, че той като че се бе усъмнил в нейната искреност. Да, тя не беше казала там, в неговата ковачница, когато беседваше с работниците, всичко, което знаеше. Нямаше право и не искаше да каже всичко. Но всичко, което казваше, всяка дума беше истина. За всички хора беше истина, за цялото им геройство, за всичките им добри дела... И за Каширин, и за другите, и за Дегтяр също, защото кого интересува какво е имала тя там с него, все пак той беше истински герой.

— Не се сърди — рече Суворов, като видя как тя мълчи сърдито. — Беседата ти в нашата ковачница беше дори много хубава. Аз исках само да те подразня, а ти веднага кипна... Вие партизаните, всички ли сте такива свадливи?

Той я погледна въпросително, подпрял с големия си юмрук своето мъничко, луничаво, хитро примижало лице, и Таня, като гледаше това изведнъж подмладяло лице, си спомни двора в Ростов и пийналия Василий Петрович, който след получаването на заплатата ходеше по двора, танцуваше, като миролюбиво отстраняваше от себе си ръцете на Сима, докато тя бързаше да го натика в къщата, и пееше закачливи куплети, вирнал предизвикателно луничавото си лице към прозорците на горните етажи.

Таня се усмихна при този спомен.

— Защо се усмихваш? — попита Суворов.

Но тя не каза защо се усмихва, тъй като ѝ беше неловко да му напомня сега всичко това, на него, баща на двама загинали синове.

Таня мислеше, че майка ѝ ще дойде уморена до смърт, едва ще се добере до леглото, но излезе друго. Майка ѝ дойде пламнала от желание да им разкаже какво било станало в тяхната столова и как завършило. На завеждащата не дали да отиде никъде, а съставили протокол и повикали отначало милицията, а после следователя и още веднага взели първите показания и я извели от завода. Сега ще ѝ хързулнат десет години — не по-малко.

Майката разказваше как намерили у завеждащата скрито месо и колко ловка била тя: вършила това, разбира се, не за първи път вече... А наскоро, на Седми ноември, била получила грамота и премия — купон за текстил — за добра работа, и не се зачервила, взела го! Има ги такива хора. Имала ли е право на този купон, щом е такава крадла?

Сигурно в къщата си има всичко бол. Отишли да ѝ правят обиск, утре ще кажат какво са намерили...

— А може и нищо да не намерят — рече Суворов. — Ако е откраднала нещо, държи го у роднините. Сега са изпраксани в тия работи...

— А мъж и деца има ли? — попита Таня.

— Мъжът ѝ е на военна служба, майор по железниците, в охраната или друго нещо там... Пътува насам-натам — рече майката.

И Таня изведнъж си спомни оня захарен майор в Москва.

— И деца има — две момиченца, учат в училището... Само веднъж през цялото време ги доведе в столовата. Казва ми: „Макар и да няма с кого да ги оставям, не мога да ги взема със себе си, за да няма натяквания, че храня децата си.“ Ето как се мъчеше да се покаже пред нас проклетата проститутка. И двете момиченца такива охраненички — едва ли не с омраза добави Танината майка.

— Защо така за децата... — рече Таня. — Охранени — охранени. По-добре ли е, ако бяха гладни?

— А ти мълчи! — махна с ръка майка ѝ. — Много разбираш ти! След смяната на мене не ми остават ни ръце, ни крака, а аз отивам в столовата, стоя ѝ над главата, за да попадне всеки грам в казана... А тя мъкнела месото в къщи. Истинска проститутка, как другояче да я наречеш след това?

— Добре, успокой се... Да ти стопля ли чая?

— Няма защо, и хладничък ще пийна...

Майката взе отрязаната от Таня филия черен хляб, отхапа голям залък, пийна глътка чай и рече с променен, друг, слаб и добър глас:

— Отдавна ли седите тук без мене? За какво приказвахте?

— Че за нищо особено — рече Суворов, като ставаше, — аз ѝ обяснявах нашето, а тя на мене — тяхното. Излиза едно на друго, навсякъде войната е тежка за хората.

— Ех, техният живот е все пак по-тежък от нашия. — Танината майка погледна дъщеря си и за кой ли път отново я ужаси мисълта, че ще минат още две седмици и Таня ще замине на фронта.

— Добре — рече Суворов, — само да сме живи след войната, свои хора сме — пак ще се срещнем. — И като наметна палтото си, излезе в двора.

— Защо Николай е дохождал днес в завода, търсил те, каза ми Серафима — рече бързо Танината майка, щом вратата се затвори зад Суворов. Тя бързаше да поприказва за това насаме, докато той не се е върнал.

— Видях го — рече Таня.

— Е, какво?

— Нищо. Нали ти казах, че нищо вече няма да излезе между него и мене.

— Може да си ми казала... Значи, все пак те е намерил?

— Намери ме. — Таня въздъхна.

Все пак те с майка си няма да се разберат, ако не й каже онова, което досега не искаше да й казва.

— За какво говорихте? — бързо попита майката, като отново погледна към вратата.

— Той се оженил есенес — весело и високо, като се радваше на неочакваното си решение, каза Таня.

— Какво? — попита майката.

— Това, което чуваш, оженил се тук в Ташкент — повтори Таня и дори с някакво злорадо удоволствие видя смутеното лице на майка си. Тя разбираше, че сега няма да мине без дълъг нощен разговор за Николай, но поне този разговор ще бъде последен.

Суворов се приближи откън до вратата, но не влезе, чуваше се как тъпче с крака, като очиства ботушите си о стъргалката.

Двете жени мълчаливо чакаха да влезе. Таня — с облекчение. Майката — с неудоволствие.

— Гледах небето, до утре сутринта, изглежда, ще трябва пак да се проясни — рече Суворов, като влезе и внимателно погледна притихналите жени, но нищо не попита. Свали палтото си, седна на леглото и взе мълчаливо да изува ботушите си.

## ЧЕТВЪРТА ГЛАВА

Сутринта наистина се проясни. Суворов и майка ѝ отидоха в завода още по тъмно, а Таня остана и още спа и спа, и се събуди от това, че през прозореца право в очите ѝ светеше слънцето.

Стана, пи топъл чай от чайника, завит както винаги в парцали, покрит отгоре с възглавница, и изяде „ударната“ поничка, която майка ѝ все пак, значи, беше донесла от завода; не беше ѝ я пхнала в ръцете вечерта, за да не се препират, а сутринта ѝ я беше оставила.

Сега, когато седеше сама в тази стая, Таня помисли за заминаването си. Пред себе си имаше почти две седмици отпуск, а после майка ѝ пак щеше да остане сама. Още в първия ден след пристигането си, когато майка ѝ се миеше в стаята в легена, тя се бе уплашила от нейната мършавост. През всичките тези дни насила я караше да се храни по-добре, отваряше донесените консерви... вчера ги получи по атестата. Е, а после? Ще си замине и какво ще стане по-нататък? Ще ѝ праща паричния си атестат? С пари сега не можеш да купиш много... Майка ѝ все я успокоява, че имало хора, които живеят по-лошо. Може и по-лошо, но най-лошо е, когато човек остане сам... Да, трябва още днес, преди да е заминала, да отиде на битпазар и наведнъж да смени срещу ориз за майка си всичките неща, които ѝ беше дал Артемиев. Инак, остави ли, майка ѝ може и да не отиде; няма да си дояжда, а нещата ще пази, ще реши: „Когато Татяна дойде другия път, тогава ще ги сменим.“

Таня извади изпод кревата раницата, която не беше пипнала нито по пътя, нито тук, развърза я с въздишка и взе да вади нещата. В нея имаше за зимата само един син жакет от шевиот с пола, съвсем нов, необличан. „За него сигурно ще дадат много“ — помисли си тя. Всичко останало беше лятно: пантофки, сандалети, две басмени рокли, две поли и още една рокля — копринена, без ръкави и с деколте.

Таня си спомни как Маша ѝ разправяше, че те със Синцов научили за войната още щом слезли от влака в Симферопол.

„Носела ги със себе си за отпуската, просто нищо не е обличала нито веднъж“ — помисли Таня за Маша с онова вече привично

отношение към хорската смърт, с което живееше отдавна.

Почна да туря нещата обратно в раницата, но когато взе в ръце копринената рокля и пантофките, спря. Поиска ѝ се да се види в тая рокля, макар и омачкана. Струваше ѝ се, че не е обличала рокля от времето преди войната, макар това да не беше истина. Там, в Смоленската конспиративна квартира ходеше именно в цивилно облекло и имаше една дори елегантна рокля, с която отиваше да танцува в немския офицерски клуб, а веднъж отиде на имен ден у съседа на Софя Леонидовна и танцува с племенника на този съсед. Шурик — с полицаия, когото после помогна да убият.

Но при все това нямаше чувството, че там, в Смоленск, е ходила с рокля. Тази рокля беше там като службата, като чужда кожа. Тогава тя с омраза мислеше за нея и най-силното ѝ желание беше да попадне отново в гората, в бригадата... Затова сигурно стана тогава онова, изведнъж, с Дегтяр, защото много се беше измъчила там като нелегална, свила се бе на топка, беше сякаш повита в пелени... А когато се върна в отряда, прищя ѝ се да се изправи, да движи ръце и крака, да се усмихва, да пее, да обича хората и да им казва, че ги обича. А беше лято, август, такова топло слънчево време, и нощите бяха тъй хубави...

И още при първата задача тя отиде тъкмо с Дегтяр, за когото в бригадата казваха, че нямало на света по-безстрашен и по-късметлия човек. Сама видя в тази акция, когато вдигнаха моста, колко безстрашен е и разбра също, че е късметлия, защото когато немците след взрива обсипаха гората с мини, едно огромно парче срязва като с нож фуражката му, но му направи само повърхностна рана по главата. Наистина, кръвоизливът беше силен, тя дълго се мъчи тогава с превръзката му...

А после те се оттеглиха по-навътре в гората и ношуваха там, тъй като не успяха да стигнат до базата. И дори се къпаха през нощта в едно горско поточе и поизмръзнали малко, седяха, отделени от другите, на склона над поточето, двамата с Дегтяр. Тя го питаше не го ли боли главата, а той се смееше, загдето го пита, и се смееше над раната си, и казваше, че я обикнал през този ден веднъж завинаги и сега за нищо на света няма да изхвърли любовта си от главата.

А и на нея ѝ се стори тогава, че го е обикнала за неговата дързост и за красотата, защото той беше красив, и загдето той така се смееше

над раната си и дори не изохка, докато тя я зашиваше, само пушеше и питаше: „Е, как е там, докторе? Моля шевът да бъде равен като на машина...“

Да, Дегтяр попадна в живота ѝ през такова време, веднага след нелегалния живот, когато тя изведнъж бе останала като без ум в главата си — щастлива, безразсъдна и безкрайно доверчива към всички свои. Дори ѝ се искаше да скача, когато вървеше през гората; искаше ѝ се, вирнала глава, да гледа небето; искаше ѝ се да застане до някоя brezичка и да търка буза о нея.

И не стана нужда тогава той да я скланя, както после разправяше, когато се хвалеше, че за една вечер я бил склонил. Не е истина, тя сама се беше съгласила. И всичко знаеше, и не затваряше очи пред нищо, когато беше с него оная нощ.

Ето как беше в действителност. А после тя му каза, че не иска всички да знаят и той каза „разбира се“. И когато се върнаха в базата, тя още два пъти ходи с него и нощуваха в гората, а после бяха заедно на още една задача и отново нощуваха. А после той отиде на задача сам и тя се вълнуваше какво ще стане с него, и той се върна едва след шест дни, когато всички вече смятаха, че е хванат, и тя го видя отдалеч, и той я видя. Тя ходи в полунощ там, където той можеше да дойде, но той не дойде, и тя помисли, че е уморен и спи след задачата, и се укори, загдето му се е разсърдила. Но той не дойде и на следната нощ, а на третия ден, когато я срещна, ѝ кимна, като че не е имало нищо. А вечерта при нея дойде една жена от бригадата, хубава, дори много хубава, само че твърде добра към мъжете, както казваха за нея, и рече:

— Знаеш ли, вчера Дегтяр беше при мене. Аз се досещах за тебе и го попитах: „Защо дойде?“ А той казва: „Аз имах работа временно с нея. Хванах се на бас с Дутиков за нея, че тя съвсем не е непристъпна — ако поискам, ще бъде моя още първия път, когато останем двамата...“

Таня познаваше отдавна този Дутиков и не го обичаше още с идването си в отряда преди нелегалността. Той беше нечист, макар и храбър човек, и още тогава се увърташе около нея. И когато жената ѝ каза, че Дегтяр се хванал на бас тъкмо с Дутиков, това я накара с мигновен ужас и сменило ужаса тежко равнодушие да повярва, че всичко е било така, както казваше тази жена. Само че защо ѝ разказваше тя?



— Защо ми разказа това? — попита я Таня.

— Жал ми е за тебе. Не искам напразно да страдаш за него. Не ми се сърди.

— Не ти се сърдя! А къде е той сега?

— Не знам — рече жената.

И Таня отиде да търси Дегтяр. Той я видя отдалеч, но се престори, че не я е забелязал, и влезе в землянката, където живееха мъжете. Тя ходи един час около тази землянка и чака, защото не можеше да отложи разговора с него. И когато той излезе и вече не можеше да се преструва, че не я вижда, усмихнат ѝ каза: „Здрасти!“ и ѝ протегна ръка, тя също му протегна ръка, защото все пак той ѝ беше боен другар и попита:

— Истина ли е, че всичко това е било бас с Дутиков?

Той разбра по лицето ѝ, че е безполезно да лъже и призна неохотно: „Да, имаше май с него такъв разговор, но за малко ли нещание, мъжете, се дърляме помежду си! Ти не обръщай толкова внимание.“

Искаше ѝ се да го удари по лицето, но не го удари, защото все пак беше неин другар, а каза само: „Тогава, сбогом!“ — и си тръгна. Но той я настигна, хвана я отзад за ръцете, обърна я и изпълнен с вяра в себе си, бавно, със сила я притисна до себе си и се наведе да я целуне. И тогава, като изтръгна ръката си, тя го удари, макар да беше неин другар, колкото сила имаше, с ръба на дланта си по очите. И той стисна с ръка очите си и отскочи. А тя се обърна и тръгна, без да се обърне.

Сигурно тя беше някаква ненормална, не като другите, за които беше слушала и чела. Вече за втори път в живота ѝ човекът, с когото беше живяла и когото мислеше, че обича, изведнъж бе станал за нея глупав и подъл и в душата ѝ не бе останало в същата минута нищо към него. Вече не мислеше за него, и когато той се наведе към нея и я привлече към себе си, не почувствува нищо, освен болка в ръцете си там, където той ги беше стиснал, и неприязън към близкото му тежко дишане, което изведнъж ѝ се стори нечисто.

Сигурно Дегтяр беше озлобен срещу нея, защото след няколко дни, когато тя случайно мина край него, чу как той, седнал до огъня, грубо се хвалеше пред другите мъже. Ето тогава Каширин го повика, за „да не дрънка“, а после повика нея и я попита. „Било ли е, или не е

било?“, „А защо искате да знаете?“ — попита тя. „Ами затова, че ако е било, стига му, дете го насолих, ако не е било — ще го накажа.“ „Било е — рече Таня, — но няма да бъде вече. Можете да не мислите за това!“

А след седмица още, когато започна немското настъпление срещу гората, домъкнаха Дегтяр на шейна. Той беше в безсъзнание, с разкъсан от мина корем. Тя измъкна от вътрешностите му голямо колкото един пръст парче и скъсяваше, и зашиваше разкъсаните черва и правеше всичко, което само можеше, за да го спаси, но когато той, без да дойде в съзнание, умря от загуба на кръв, беше й жал за него просто като за другар, като за един от най-храбрите хора в бригадата. А после се заредиха един след друг смъртни случаи, и тежки ранявания, и операции, и всеки ден трябваше да отива от едно място на друго — цели две седмици. Докато не се изтръгнаха от обръча, беше истински ад и тя почти не си спомняше за Дегтяр, нямаше време. А после, когато настъпи отдых, помисли за него равнодушно, а за себе си — със закъснел яд; сега, когато този човек беше умрял, за станалото между тях нямаше вече кого другото да обвинява, освен себе си.

Спомените никога не са толкова далечни, че да не значат нищо. Дори онези от тях, на които сякаш е бил поставен кръст, изведнъж дохождат пак и почват да значат нещо.

И това, че Таня отново си спомняше сега за Дегтяр, значеше за нея, че каквото и да е имала тя с мъжа си и с Дегтяр, то не й беше отнело потребността да обича и да прави щастие за себе си и за друг човек. „Да прави щастие“ — така не казват. Така казват само за чудесата. Какво пък, ето тя помисли за себе си точно така: да прави!...

Взе роклята и като я допря до себе си, постоя няколко минути пред окаченото на стената огледало. То беше странично крило от трикрилно огледало. Докато се гледаше в него, спомни си как Суворова й бе казала, че го е отчупила от трикрилното огледало там в Ростов. „Отчупих го и го пъхнах в куфара, мислех, че ще се гледам в него...“

Като допря до себе си роклята, Таня пресметна колко ще трябва да скъси полата и колко да я стесни в талията. Сякаш действително се канеше да направи това.

Като се усмихна в огледалото на харесалата й синичка шарка и на своята собствена женска глупост, тя сгъна роклята на две и още веднъж на две, пъхна я заедно с пантофките в раницата и взе да се

стяга за битпазара: облече памуклийката и се забради с майчината си кърпа, за да не отиде на битпазар в униформа.

На вратата силно се почука.

— Влезте!

В стаята влезе един летец с ниско, до глезените запретнати високи ботуши и шлем с дълги, мятащи се като на ловджийско куче уши.

— Търся военната лекарка Овсяникова — рече с акцент летецът, като гледаше Таня така, сякаш тя в никакъв случай не можеше да бъде военната лекарка Овсяникова.

— Аз съм — рече Таня и смъкна от главата си кърпата.

— Тогава да се запознаем! — Летецът ѝ подаде ръка. — Мансуров.

Той беше слабичък, черничък, съвсем млад, с квадратчета на младши лейтенант върху сините петлици на шинела. „Навярно е петшест години по-млад от мене“ — помисли Таня. Тя чакаше какво ще стане по-нататък и никак не можеше да си представи защо е дошъл този летец-узбек при нея. Завчера Малинин ѝ каза, че една войскова част, поела шефство на завода, също иска тя да им говори. Може би той иде оттам, от тези шефове?

— Ако искате да летите с нас утре в шест часа сутринта, елате в щаба на окръга — каза летецът. — В другиден ще ви закараме в щаба на Донския фронт, а оттам вече сами ще се доберете.

— Почакайте — рече Таня. — Аз нещо не разбирам добре. — През главата ѝ мина, че всичко това, взето заедно, е Серпилиновият отговор на нейното писмо, но тя пропъди тази мисъл, която твърде много приличаше на чудо.

Летецът се разсмя на учудването ѝ.

— Във военно-санитарното управление на окръга регистрирана ли сте?

— Регистрирана съм.

— Ние занесохме там повиквателното на ваше име от началник-щаба на трийсет и първа.

— От Серпилин — възкликна Таня.

— Не го познавам по име. Командирът на въздушния кораб вчера лично предаде в ръцете на началника на военно-санитарното управление писмо и каза, че ако има решение да ви изпратят, утре

може да ви вземем: караме три самолета от завода. А бригадният военен лекар му каза, че когато ви повика и поприказва с вас, тогава ще заминете. А командирът на кораба взе в общата част адреса и ми заповяда още сутринта да ви намеря и да ви съобщя, че има документ за вас при бригадния военен лекар.

— Много ви благодаря — рече Таня и силно стисна ръката на младши лейтенанта. — Как можахте да ме намерите?

— Все някак по малко се ориентираме и във въздуха, и на земята — засмя се младши лейтенантът — още повече, че аз съм се родил тук на Бешагач. Баща ми и майка ми живеят наблизо. Как мислите, ще успеете ли да отлетите с нас? — попита той весело. Мисълта, че с тях ще лети тази млада жена, го радваше.

— Разбира се, с вас! — рече Таня, без дори да помисли как може да направи всичко това за един ден и какво ще стане с майка ѝ, когато научи. — Къде отивате сега, към центъра ли?

— Към центъра.

Таня погледна под око раницата и я натика под кревата.

— Ще вървим заедно. Аз още сега ще отида право в санитарното управление.

Тя свали памуклийката и без да се стеснява от младши лейтенанта, без дори да мисли за него, взе от стола рубашката, облече я, облече шинела и се препаса.

— Излезте, аз след вас.

Таня се забави още минута, погледна се за малко в огледалото, провери дали са у нея документите и като затваряше вратата, отново, вече не бегло, както първия път, а с натежало сърце помисли за майка си и за това, как утре вечерта, когато самолетът ще лети нейде далече-далече оттук, майка ѝ след смяната ще се върне в тази стая и ще легне на своя креват сама.

В двора стояха летецът и хазайката Халида, която сърдито му говореше нещо бързо-бързо на узбекски. Лицето на Халида беше тъй гневно, тъй преbledняло, каквото Таня не беше го виждала никога, а летецът изглеждаше смутен и покорен, не отговаряше нищо, само стоеше, и кимайки, повтаряше: „Хоп-хоп“ — съгласяваше се с онова, което му казваше Халида. Таня вече знаеше тази дума „хоп“.

Щом зърна Таня, Халида се възви от летеца и галъовно, както винаги, ѝ се усмихна. И лицето ѝ отведнъж стана пак такова, каквото

беше винаги — спокойно и тъжно, въпреки усмивката.

— Много ми се кара, че съм дошъл да ви взема — рече летецът, когато излязоха с Таня от двора, — каза ми, че не е трябвало да идвам, казва, че не е трябвало да ви отнемам от майка ви. Голяма беда съм бил донесъл в къщата ви, лош гост съм бил. „Шум кадам“ — така казват у нас старите хора.

Таня само въздъхна — какво можеше да каже на това? После попита:

— А вие познавате ли я?

— Разбира се, познавам я, ние с нея сме от една махала. Ако в нашето семейство има сватба, ние ще я поканим, а ако у нея има сватба, тя ще ни покани. Жената на по-стария чичо на майка ми е сестра на нейния чичо. — Той се разсмя. — Ние, узбеките, имаме изобщо твърде много роднини, старите хора зачитат всички, никого не забравят.

Вървяха по една тясна уличка на Стария град. По едната страна, в сянката, още лежеше сняг, а по другата, край яркочервеникавите от слънцето дувари, тичаше надолу весела нечиста снежна вода и узбекските момчета, клекнали над нея в окъсани, стари, разтворени на голите гърди халати, ту тласкаха водата напред с пръчки, ту правеха язчета и я разделяха на дребни ручейчета.

— Виж какви мираби! — рече летецът и се разсмя.

И Таня, макар и да не разбра тази дума „мираби“, също се разсмя и запречи с ботуша си ручейчето, като гледаше как водата се пени и тича над ботуша. Радваше се при мисълта, че Серпилин е получил писмото ѝ и не е забравил за нея, че летците не са оставили писмото ей тъй в санитарното управление, а са дошли да я вземат. И всичко това в такъв топъл слънчев ден! Тя ще отлети утре на фронта, при Сталинград. Какво може още да иска? Ако не беше мама...

— Какъв е тоя орден на вас? Да не сте воювали на нашия фронт? — попита младши лейтенантът. Той забеляза ордена, когато Таня обличаше рубашката, забеляза го и се зачуди: орденът „Червено знаме“ беше изобщо рядък, а още повече у една жена.

— Не — рече Таня, — аз бях при партизаните. А вие кога сте тръгнали от Донския?

— Преди три дни. Нощувахме в Актюбинск и тук сме втори ден.

— Как е там?

— След десети, когато те отхвърлиха ултиматума, всеки ден от хиляда дула бият по тях. Земята трепери, сега вече не им остава много живот. Когато отлетяхме, последното им летище беше под огъня на артилерията. Сега само с парашути ще им хвърлят, а това е вече лошо. Но боевете са още тежки.

Младши лейтенантът имаше голямо желание да направи впечатление на тази млада жена с ордена „Червено знаме“, но той нямаше защо особено да се старае. Таня го слушаше тъй жадно, че дори няколко пъти се спря пътъм, а после, вече в трамвая, през цялото време се провираше близо подир него, за да не изпусне нито дума. Целият му разказ за Донския фронт — и за попадналите в обкръжение немски армии, и че фашистите няма къде да се даянат, и че ние събаряме по трийсет техни юнкерса на денонощие — всичко това, макар и да беше вече известно от бюлетините, така, право от устата на човек, току-що долетял оттам, все пак изглеждаше ново и чудно.

Те слезоха от трамвая и се разделиха с младши лейтенанта пред входа на санитарното управление. По лицето му се виждаше как ѝ желае сполука.

— Вие не им отстъпвайте там. Командирът на кораба лично им предаде писмото и поиска да му се разпишат на плика.

— Добре, няма да отстъпя, утре в шест ще се видим — обеща Таня и като отваряше вече тежката врата, му помахаше с ръка.

Началникът на санитарното управление го нямаше, а неговият заместник, при когото Таня беше ходила вече веднъж, на втория ден след пристигането си, казваше, че бил готов с радост да ѝ помогне, но нищо не можел да направи: писмото било у бригадния военен лекар.

И едва след два часа, когато Таня почна да се бои, че днес вече нищо няма да стане и тогава пиши го загубено — ще трябва да се пътува с влак — бригадният военен лекар най-сетне се яви. Той мина по коридора; тя скочи, поздрави го и го помоли да я приеме.

Той я погледна под око в лицето, не се спря и нищо не отговори, но след минута я повика при себе си.

— Седнете — рече той. — Има писмо до мене от генерал-майор Серпилин. Той ласкаво се отзовава за вашия боен опит и моли да ви изпратим при него при първа възможност по регистрираната специалност. Не мога да го разглеждам като официално искане, но ако самата вие изразявате желание, мога да го уважа... Още повече че е на

Донския фронт. — По лицето на бригадния военен лекар се появи нещо подобно на усмивка. — Заповядах да донесат документите ви. — Той потупа с ръка по тях. — Вие се числите в отпуск по болест, на първи февруари следва да се явите на комисия, където след понесената от вас операция могат да ви демобилизират или да ви признаят за ограничено годна...

— Каква ограничено годна съм аз?! — рече Таня. — Аз съм годна! И моята операция мина знаменито. Аз самата като лекар все пак разбирам!

— Че сте лекарка, знам — рече бригадният военен лекар, като сърдито тупна с длан по документите. — Но смятам все пак за необходимо още веднъж лично да ви съобщя, че имате право до преосвидетелствуването да си бъдете в отпуск по болест и да не приемате никакви назначения. — И без да й даде да възрази, попита: — И тъй, да ви пишем ли заповед?

— Благодаря, другарю бригаден военен лекар!

Той приближи до себе си писмото на Серпилин, написа върху него с червен молив резолюция и натисна звънчето, прикрепено към масата.

Влезе стар мършав интендантски техник.

— Напишете й заповед — рече бригадният военен лекар. — А вие идете с интендантския техник. Желая ви щастие в боя!

Той стана и подаде ръка. Другата ръка я нямаше, маншетата на рубашката беше подгъната и защита под лакътя. Когато се сбогуваше с Таня, той не каза ни „завиждам“, ни „бих желал да бъда на ваше място“, никакви други ненужни думи, които понякога в подобни случаи обичат да казват хората.

След час Таня вече показваше на пазача при завода своя временен пропуск, който Малинин беше наредил да й напишат „Онзи ден ми го писаха, а ето че вече не ми е нужен, отивам за последен път“ — помисли тя.

Пазачът й беше познат. Два пъти вече беше говорила с него през време на дежурствата му. Наричаха го чичо Миша и беше възрастен, над петдесет. Но въпреки това бяха го взели на фронта и едва наскоро се беше върнал от болницата със скъсен пет сантиметра крак.

Като подаде пропуска, тя не се сдържа и каза на него пръв, че утре отлита за Сталинград.

— Я гледай, за Сталинград! — рече пазачът. — Е, бъди здрава. — И без да бърза ѝ протегна ръка, а на лицето му беше изписано сякаш: „Виждам, че се радваш, а дали ще се върнеш оттам, нито ти, нито аз, никой не знае...“

И Таня, прочела това на лицето му, сама за първи път през деня си помисли, че могат да я убият.

В леярната кипеше трескава работа: бързо готвеха за отливка пръстените форми, за да не спират конвейера. Таня дълго не можеше да се приближи до майка си, а наблюдаваше отдалеч как трескаво работят тя и другите жени, за да приготвят последните пръстени форми. И чак когато почнаха да изливат метала, майка ѝ се отдръпна заедно с другите жени настрана, седна на една купчина шлама, уморено обърса с опакото на ръката лицето си и когато си свалеше ръката, я зърна.

— Отдавна ли си тук?

— Не, отскоро.

— Защо си дошла? Вчера каза, че ще идеш на битпазар...

— Пак ще ида. Дойдох при тебе за малко...

— Какво има?

През половината час, докато гледаше как майка ѝ и другите жени работят, Таня на няколко пъти различно обмисля как отдалеч да почне да обяснява на майка си, че утре трябва да замине на фронта. Но сега всичко отведнъж изхвъркна от главата ѝ.

— Мамо, утре в шест часа сутринта заминавам, тоест отлитам на фронта.

Майка ѝ не отговори нищо, само прекара пак опакото на ръкава си по челото и очите, и като свали ръката си, я погледна учудено, сякаш се бе събудила от сън, и не можеше да разбере какво става.

— Не ми се сърди, мамо — каза Таня. — Генерал Серпилин чрез санитарното управление ми е изпратил повиквателно. И утре отлита самолет право там, в Сталинград.

Майката скръсти ръце на гърдите си, обхвана зиморничаво едната с другата, и притворила очи, няколко пъти лекичко, мълчаливо се полюшна от едната на друга страна — или не можеше да разбере какво става, не можеше да овладее чувствата си, или просто усети такава слабост, че ѝ се зави свят.

Таня седна разтревожена и се притисна с рамото си до нея.



— Ех, мамо...

Все още без да отваря очи, майка ѝ пак се люшна. После отвори очи, обърна към Таня изцапаното си от пръст и сажди лице и попита:

— Не може ли в други ден?

Таня обясни, че не може, че самолет ще има само утре, а после няма да има, и тогава ще трябва дълго да се прехвърля от влак на влак дотам.

Майка ѝ ситно закима с глава и рече:

— Да-да. Естествено. Разбирам...

Но макар че каза „да“, „естествено“, „разбирам“, всичко това се отнасяше до външния ход на нещата: тя разбираше, че утре ще има самолет, а в другиден няма да има, и разбираше, че с влака ще трябва да се пътува дълго и с прехвърляния, и че това няма смисъл. Но другото, най-важното, тя все още не разбираше. Не разбираше как е станало така, че утре по това време тя пак ще остане сама, а Таня тук, в Ташкент, няма да я има вече. А кога ще дойде пак и ще дойде ли, това никой не можеше да каже, защото никой не знаеше.

— Хей, Ивановна! — извика ѝ една от жените.

Те всички вече бяха станали и бяха тръгнали към другия край на цеха в отделението, където трябваше да приготвят пръст за ново стопило.

— Ида! — викна майката и стана от купчината шлага, изправи гръб с такова трудно, старческо движение, че всичко вътре в Таня трепна.

— Мамо, аз ще отида на битпазар и ще се опитам предварително да взема продуктите по атестата, а после ще намина да те взема, съгласна ли си?

Майката кимна мълчаливо и тръгна.

— Мамо — настигна я Таня. — Само не ми се сърди.

Майката се обърна, погледна я и рече с равен глас, изпълнен със скръб, при която човек вече няма сили нито да вика, нито да плаче:

— Не ти се сърдя... защо да ти се сърдя... ти ме лиши от живот. — Обърна се и тръгна.

Таня я изпроводи с поглед и преди да излезе, няколко минути стоя замаяна на едно място. Тя все още търсеше в себе си отговор на последните майчини думи, търсеше и не намираше, защото отговор на тези думи нямаше и не можеше да има.

В заводския двор двама юноши, узбек и русин, караха по релсите тежка вагонетка с железни отпадъци. Узбекът погледна Таня, обърна се към русина и му каза нещо за нея. Руснакът също се обърна и я погледна.

— Елате още веднъж в нашето общежитие! — викна той. — Купихме нови тръби, вчера за първи път свиряхме!

Таня не отговори нищо, само се усмихна и помахаше с ръка.

Когато тя беше в общежитието, момчетата, евакуирани от ленинградския ФЗУ, се оплакваха, че директорът на завода не искал да им купи духови инструменти. Там, в Ленинград, те имали оркестър, наистина от този оркестър били останали само четирима, другите загинали, но желаещи момчета имало много в завода. Оплакваша се не просто така, а нарочно, за да го хване срам пристигналият заедно с Таня Малинин пред другарката от фронта, загдето двамата с директора все още само обещават да купят инструменти на момчетата.

„Значи, все пак са им купили“ — помисли Таня. — И си спомни, че трябва да се сбогува с Малинин. И не само да се сбогува, но и да му каже за майка си. Какво да му каже за майка си самата още не знаеше. Но трябваше да се направи нещо, за да не страда майка ѝ толкова тежко, макар да не знаеше какво може да направи Малинин, пък и едва ли можеше той нещо да направи.

В парткома Малинин го нямаше. Отначало казаха, че ще дойде скоро, а после се сетиха, че днес имало събрание в инструменталния цех и той е там. Таня отиде в инструменталния, но събранието беше вече свършило, а за Малинин казаха, че е в първи механически цех. Тя отиде в другия край на заводския двор, в първи механически цех. Но и там го нямаше вече — идвал и си отишъл.

Като реши да го потърси вечерта, щом дойде да вземе майка си, Таня зави към заводската порта и веднага го видя. Той вървеше бавно през двора, сигурно се връщаше в парткома. Вървеше сам, оклюмал, като измъкваше тежко от калта плъстените си ботуши.

— Алексей Денисович! — повика го Таня, когато се изравни с него.

— Какво ще кажеш? — Малинин вървешком ѝ мушна ръка и продължи да върви, като гледаше в краката си.

— Утре отлитам за Донския фронт, Алексей Денисович. Пратиха ми повиквателно. Самолетът отива право в щаба на фронта и ме

вземат.

— Е, какво пък, честито. — Малинин най-сетне вдигна очи към Таня. — Зарадва ли вече майка си?

— Казах й.

Таня го погледна в очите и Малинин, преди тя да свари да му каже нещо, разбра молбата й.

— Хубаво — рече той. — Всичко ми е ясно. Пиши й писма. Колкото и да се бавят, щом често пишеш, често ще идват. Аз вече трябваше да искам от някои да пишат в къщи, да не се правят на улави. Гледай такова писмо да не получи замполитът на твоята част.

— Какво приказвате! Ако пътувах с влак, щях още по пътя да й пиша.

— По пътя можеш и да не й пишеш. Излишни нежности.

— Аз често ще пиша на мама — рече Таня. — Само че вие също я подкрепяйте на първо време. Тя днес много... — Таня поклати глава, без да довърши.

— А как мислиш... — рече Малинин. — Тя може би целия си живот е градила на това, че ти няма да заминеш. Макар да си й казала, все пак се е надявала: току-виж не я вземат или я оставят нейде тук. Момиче е все пак, не мъж. Тя не е сляпа, вижда, че и тук също ходят лекари в шинели, не всички са на фронта... Пък и без шинели ходят. А ти изведнъж като с брадва: утре летя. И по лицето ти се вижда, че се радваш. И това е разбрала майка ти, не е по-глупава от мене. Мислиш, леко ли е?

Когато Малинин каза „и без шинел ходят“, на Таня й се стори, че му е дошло на ум за бившия й мъж.

— Алексей Денисович, беше ли при вас Колчин?

— Да не би да е дохождал при тебе след онази работа, да ти се е оплаквал? Нали така? Учудваш се, че съм отгатнал? А той ми е ясен като две и две четири. Страхува се да умре, а не умее да живее. Уплаши се, че ще открия кой го държи тук и с какво е заплатено това положение — затова е отърчал при тебе.

— А вие само сте го сплашили, нали?

— Че защо ще го плаша напразно — мрачно рече Малинин. — Мене за такива игри не ми остава време. А ти да не искаш да молиш за него?

— Не — рече Таня. — Просто си помислих: защо им е той там, на фронта?

— Ех, не! Тази мисъл не е права. Ще отиде на фронта — ще му намерят работа. А ако човек развие и публикува такава философия като твоята, много такива негодни ще се намерят: радвам се от душа, но се боя, че няма да бъде полезен: Нищо, ще бъде...

— Откъде се взимат такива хора — замислено каза Таня, сякаш още веднъж претегляше сега цялото си минало с този човек.

— Оттам, отдето всички. А такива като тебе откъде се взимат? — той се спря и я погледна в очите. — Откъде се вземат такива глупави жени, че се омъжват за такива мъже? Не откъде се е взел той, а откъде си се взела ти, такава глупачка?

— Наистина глупачка... — рече покорно Таня.

— За майка си не се бой — рече Малинин, като изминаха мълчаливо още няколко крачки. — Няма да я изпусна от очи. Напряга се тя, разбира се, свръх сили. Не само съвест, а и характер трябва да има човек, за да отиде недоял, след като е изкарал смяната си, да дежури около казаните и около хляба. Но какво да се прави? Чу ли каква история е станала при нас със завеждащата столовата, майка ти каза ли ти?

— Каза ми. Каза, че са ѝ хързулнали десет години.

— Значи, нашите жени са я осъдили още преди съда.

— А скоро ли ще е делото?

— Не знам. Тя не е сама в тази работа. Хванали са още трима спекуланти, а нейния мъж днес свалили от влака. С манифактура. Той карал от Фрунзе захар, от тук — ориз, а от Москва — манифактура.

— Той наистина ли е майор? — попита Таня, като си спомни своята първа вчерашна догадка, че може да е същият оня захарен майор, когото тя беше видяла в Москва. Дори ѝ се искаше да бъде същият, освен него други такива да няма на света.

— Наричал се майор — рече Малинин. — С него няма да се церемонят. Ще му откъснат петлиците, ще го изправят пред съда, ще му наложат най-голямото наказание, ще му го заменят с наказателен батальон — и хайде, воювай! Но тази стерва има деца. А децата трябва да се вземат в детския дом. И ще трябва да им се обяснява къде е майка им и къде е баща им и защо са ги направили сираци... а не може да не се направи това. Значи, утре заминаваш — решено е вече?

— Решено.

— Жалко. Исках утре още веднъж да те използвам. Сержантът, герой на Съветския съюз, Рахим Ахмедов, тукашен, от Ташкент, е пристигнал след раняването си на почивка и трети ден говори по заводите, съобщиха, че утре през почивката ще бъде при нас. Вероятно Юсупов, секретарят на ЦК, ще го доведе лично. Имах пред вид и ти да говориш на този митинг. Ех, нищо, върви! Ти сега, дете има една дума, си вече отрязан комат. — Малинин стисна силно ръката ѝ, погледна ширналия се наоколо, залян с рядка кал заводски двор, и изведнъж рече: — Да беше ме взела със себе си на фронта, а?...

И в думите му имаше такава мъка и умора и такава изведнъж пламнало желание да замине на фронта, без да мисли за нищо, забравил всичко, да постави там живота си на изпитание и да изгори, ако потрябва, дори само за една нощ, но с трясък, а не със сажди, че Таня дори трепна от гласа му.

— Бих ви взела с удоволствие, Алексей Денисович — объркано рече тя, не виждайки какво изобщо може да се отговори на това.

— Ти би ме взела с удоволствие и аз бих дошъл с удоволствие — рече Малинин. — За нашите удоволствия ще помислим след войната. Бъди щастлива. — Той още веднъж стисна силно ръката ѝ, обърна се и привел широки рамене, с ръце на гръб, тръгна към парткома.

## ПЕТА ГЛАВА

Захаров влезе в селската къща, погледна бегло малката женска фигурка, подстанала от пейката в ъгъла, и като сваляше вървешком от гърба си широко разтворения си бекеш, попита скочилия да му помогне адютант:

— Началник-щаба в стаята си ли е?

— Тъй вярно.

— Сам ли е?

— Тъй вярно.

Захаров бутна вратата към другата половина на къщата.

Серпилин, седнал зад масата над картата, повдигна недоволно очи: беше заповядал на адютанта до тринайсет часа да не пуска никого, освен в крайна нужда.

— Здравей, не ставай. — Захаров му стисна ръка и седна срещу него. Как мислиш да изграждаш по-нататъшните си отношения с Батюк?

— Както се полага на началник-щаба на армия с командуваш.

— Остави — рече сърдито Захаров. — Не формално, а по същина.

Той самият току-що беше водил сериозен разговор с Батюк и още не беше се успокоил. Отначало беше решил да повика началник-щаба при себе си, но размисли и отиде сам при него — искаше да подчертае, че работата не е до формата.

— Дълго ли ще се мотая между вас като върховен помирител?! Не ме бива за тази роля.

— Отношенията в общи линии, мисля, се развиват нормално — рече Серпилин.

Захаров го погледна изпод вежди. Около минута и двамата мълчаха.

Общо взето, казаното от Серпилин беше близко до истината. Въпреки очакванията, той беше се сработил с Батюк. И не защото изглаждаше грапавините, а напротив, след две остри сблъсквания.

След първото — още преди да почне настъплението — Батюк се опита да се раздели с него, но в щаба на фронта не го посъветваха да прави това.

След второто — вече в хода на настъплението — когато командувачият фронта при доклада си още от първите думи подкрепи варианта, който защитаваха Серпилин — Серпилин нито с една дума не даде да се разбере, че Батюк е за другия вариант, дори не мръдна вежда. И Батюк оцени това, разбра, че началник-щабът е зъбат, но няма да го злепоставя.

След това всичко вървеше повече или по-малко нормално — до днешната сутрин.

Батюк нервничеше, искаше непременно пръв, преди съседите, да разреже немците и да се съедини със сталинградците, с 62-ра армия. Още вечерта сам отиде в една от своите изостанали дивизии — да ги подтиква, безпокоеше се да не би 111-та, издала се напред като клин, да открие фланговете си. Искаше — на всяка цена — двете съседни дивизии да излязат до сутринта наравно с нея.

А през нощта, вече без Батюк, който беше заминал на левия фланг, командирът на другата дяснофлангова дивизия доложи, че разузнаването потвърдило с бой здравината на немската отбрана и в набелязаните за нейния пробив срокове той няма да го извърши — не е успял да придвижи артилерията и да достави бойни припаси — и помоли Серпилин да му даде още шест-седем часа за подготовка.

— А за какво сте мислили по-рано? — попита Серпилин.

— Виелицата ме подведе.

Но това бе половината истина. Беше го подвела не само виелицата. Подвел го беше характерът му — не беше му стигнала решителност да каже веднага на командувачия, че предложението от него срок е нереален.

— Чакайте, ще се свържа с командувачия и ще ви телефонирам — отговори сърдито Серпилин и взе да търси Батюк.

Но Батюк в същата тази виелица беше закъсал нейде — беше тръгнал от едната дивизия, но не беше стигнал в другата, Серпилин трябваше да взима върху себе си отговорността.

Той смяташе в душата си, че на активна операция — удар в основата на нашия клин — немците няма да се решат при създалата се обстановка, и за фланговете на 111-та не се страхуваше. Но в същото

време по донесенията чувствуваше, че пред нейния съсед отдясно действително е попаднал костелив орех. Немците са още силни, не бива да се разчита на лек успех и е безмислено да хвърляш пехотата под огъня, докато не съсредоточиш артилерията. Шест-седем часа за това е може би много, но необходимият минимум трябва да се добави.

Той телефонира в дивизията и от името на командувачия разреши да отложат срока за настъплението.

Заради този случай, когато се върна Батюк, почна цялата работа.

През нощта не стана нищо; немците не удариха клина, артилерията вече се приближи и частите на дивизията бяха излезли на изходните позиции за атака. Серпилин излезе прав и Батюк разбираше това. Но фактът, че предишната му заповед е отменена, макар и от негово име, накара Батюк да побеснее.

Серпилин разбираше, че случаят е изключителен, но се оправдаваше с това, че е внесъл корективи, като е имал пред вид създалата се обстановка и донесението на дивизионния командир, че на участъка му немците се отбраняват изключително упорито. С това е трябвало да се съобрази.

— Значи, съобразяваш се с фрицовете — това за тебе е основен фактор! — рече Батюк.

В отговор на това Серпилин му каза, че със силата на неприятелската съпротива е трябвало да се съобразяват през цялата война, ще трябва, види се, да се съобразяват и занапред.

— С фрицовете се съобразяваш! — повтори яростно Батюк. — А с командувачия не се съобразяваш! Моята заповед за тебе не е заповед! Колхозник си ти, а не началник-щаб.

Той удари с юмрук по масата и викна:

— Върви си, не те задържам!

Серпилин козирува и си отиде.

Нареждането, което той беше дал от името на командувачия, не беше отменено — Батюк имаше достатъчно ум за това. Настъплението на дивизията се развиваше успешно и това беше главното, което не позволи на Серпилин да изгуби равновесие и да избухне.

Но трудно беше да си представи как днес, когато правят дневната равносметка, ще се съберат с Батюк и ще се погледнат в очите.



— Отношенията изобщо са нормални — усмихна се Захаров. — Но конкретно командувачият за втори път поставя въпроса: или ти, или той.

— Пред кого? — попита Серпилин.

— В дадения момент — пред мен. Хората жертвуват живота си, отдават всичко, за да свършат със Сталинград, а вие се занимавате с кавги! И се наричате комунисти!

— Не очаквах да чуя това от вас — рече Серпилин.

— Може и да не си очаквал! — сопна се Захаров. — Само това сега не ни стига — да сменяме в разгара на операцията началник-щаба! Ти си тук полезен и сам знаеш това.

— Аз съм тук полезен, докато прокарвам онова, което смятам за правилно и грамотно — рече Серпилин. — А ако бъда поставен в положение, когато не ще мога да правя това, тук няма вече да бъда полезен. Може би на друго място и с друг командувач ще бъда полезен, но тук не. Нека ме махне, ако може. Наруга ме, загдето съм се съобразявал е противника. Всъщност намекна ми, че съм страхливец. Трябвало, виждаш ли, да действам независимо от преценката за противника! Кой и кога ни е учил на това.

— Голяма работа, наругал те! — рече Захаров. — Не си госпожица.

— Тъкмо защото не съм госпожица, а началник-щаб на армия.

— Би могъл да разбереш, че той нервничи — рече примирително Захаров. — На сън вижда как се съединява пръв с Шейсет и втора.

— На сън вижда! — рече Серпилин. — И аз виждам. Но заради това няма да воювам безграмотно. Заради това, че съседите щели да се съединят един час по-рано от нас, няма да проиграем войната и няма да погубим съветската власт. Страхливец съм, виждате ли, защото се страхувам да жертвувам излишни глави! А той, както едно време, се страхува от всеки километър оголен фланг и е готов да прави за това „чудеса“! Но той е храбър, а аз съм страхливец. Аз се съобразявам с това, че немците изключително упорито и грамотно се отбраняват — и съм страхливец! А той трепери да не ни подрежат клина, когато те в даденото време и на даденото място вече не са способни на такива настъпателни действия, но той е храбър. Аз, виждаш ли, надценявам, а той... — Серпилин сърдито махна с ръка.

— Какво млъкна? Довърши.

— Служебното ми положение не позволява да доизкажа онова, за което помислих.

— Но ти го доизкажи. Все пак е по-добре, отколкото да го оставиш в себе си. Още повече, че сме двама.

Серпилин вдигна очи към Захаров и въздъхна.

— Е, кажи ми сам, Константин Прокофиевич, щом ние с теб сме наистина двама. Казва човекът — пехота, пехота! Нашата пехота е годна да прави чудеса! А сам, освен пехотата, не знае нищо и не умее нищо да ръководи, макар и да се смята за артилерист, защото във време оно командувал шест тридьюмовки. Тогава, пита се, отдаваме ли ние заслуженото на пехотата, когато искаме от нея да върви безразсъдно, само с „ура“? Не, аз няма да му пригласям в тази песен.

— А кой иска от тебе това? — рече Захаров. — Ти обаче за благото на делото все пак трябва да намериш общ език с командувания и сам знаеш това. Искаш да ти обяснявам тези неща ли? Малък ли си? Намери форма да излезеш от тази свада. Щом си ти умният, намери ти.

— Извинявай — рече Серпилин, — но ме учиш на това, което сам не правиш.

— Не е истина! Когато работата изисква, правя го! Потъпквам собствената си воля. Не казваш истината и знаеш, че не е истина. Голяма работа, обидил се — нарекли го колхозник!

— От думата колхозник не съм се обидил, но тежко е да се стои в един колхоз с Батюк.

— Хубаво — рече Захаров. — До какво стигнахме в заключение?

— До това, че ще намеря общ език. Още веднъж.

— Казваш, още веднъж, а намекваш — за последен път? Така ли да те разбирам?

— Не, не така. — Серпилин въздъхна. — Още веднъж, още веднъж и още много, много пъти. Колкото пъти потрябва, толкова пъти ще намеря. За сметка на своето самолюбие. Но не за сметка на чуждата кръв — това не обещавам.

— А аз от теб такива обещания не взимам. Би бил подлец, ако обещаеш.

— Виж, това вече ще обясните не на мен, а на Батюк — рече Серпилин.

Той мислеше, че в отговор на тези думи Захаров ще се ядоса, ще кипне — това се случваше с него — но Захаров не се ядоса и не кипна, а се разсмя, като си спомни как преди час бяха се счепкали с Батюк. Дори двамата си бяха изгубили гласовете.

— Да вървя — рече той и стана. — Между другото, твоят език е и твой враг. Защо вчера в столовата наруга армейския вестник пред Бастрюков? Той вече дохожда при мене и скимтя, и показва зъби. Нямам друга работа, та ще слушам неговите обиди от тебе!

— А защо се е обидил той? Какво общо има той тук?

— Как какво общо. Тъй или инак той е заместник-началник на политотдела. Вестникът се числи към него.

— Ако е така, жалко, че се числи към него — рече Серпилин. — Та какво особено му казах? Казах му, че през последните дни пишем глупаво за немците, като че те са орехи — само ги троши и ги плювай. Така да пишеш, значи да не уважаващ нито себе си, нито усилията си.

— Намерил си кому да кажеш — рече Захаров. — Ти каза една дума, а той вече цяла философия изведе от това. Не си дооценявал агитацията и пропагандата и тъй нататък. Дори миналото ти разрови, мискининът му.

— Да го вземе дяволът — рече Серпилин. — Моето минало е известно. Вие по-добре се поровете в неговото минало. Щом е мискинин, защо го държите?

— Ами че аз не го държа. Той сам като кърлеж се е впил — рече Захаров. — Е, да тръгвам най-последно. — И като се приближи заедно със Серпилин вече до вратата, спря и попита: — За фланговете на Сто и единайсета настина ли не се безпокоиш?

Серпилин го погледна. Види се, този въпрос беше възникнал в резултат от разговора на члена на Военния съвет с Батюк.

— Защо да не се безпокоя? Безпокоя се — в онази степен, в която се полага. Но не свръх нея.

Като поотвори вратата, Серпилин излезе подир Захаров в първата половина на къщата. Адютантът скочи. Скочи и някой друг в ъгъла — мъничък, в кожухче.

— Значи се уговорихме, Фьодор Фьодорович? Ще вземеш под внимание, което ти казах — рече Захаров, като пъхаше ръцете си в ръкавите на бекеша.

— Ще бъде направено, Константин Прокофиевич! — Серпилин още веднъж погледна изпънатата в ъгъла фигурка. — Пристигна все пак. Хайде, излез на светлото. Какво се криеш?

— Тъй вярно, пристигнах, другарю генерал-майор. — Таня едва въздържаше желанието си да се спусне към него и да го хване за ръката.

— Не е задължително да добавяш „майор“ — рече Серпилин и като ѝ подаде ръка, обърна се към бригадния комисар, който си закопчаваше бекеша. — Позволете да ви представя, другарю член на Военния съвет, военната лекарка трети ранг Овсяникова. Или, както ние, излизайки от обкръжението, я наричахме помежду си — малката докторка. Аз ви говорих за нея, когато пращах официалното писмо.

— Действително малка — рече бригадният комисар и учудено, и предпазливо като на малко дете ѝ стисна ръката с едрата си дебела ръка. — Къде ли са намерили за вас кожухче?

— Ами аз го отрязах.

— Развалила си, значи, държавно имущество. Не ти е мигнало окото. — Бригадният комисар изглежда с малките си бързи очи Таня. — Действително малка докторка. Че къде ще я денем сега, щом е пристигнала? В санитарната част на щаба ли?

— Тя няма да иде в щаба — рече Серпилин. — На нея ѝ дай предната линия. — Макар да се усмихваше, в думите му имаше някаква гордост за Таня, която нямаше да иде в щаба.

— Където я пратим, там ще иде. — Бригадният комисар приглади късите бели коси на кръглата си глава и си сложи шапката. — Значи, уговорихме се? — още веднъж повтори той, като се обръщаше към Серпилин.

— Тъй вярно, другарю член на Военния съвет — рече Серпилин и след като го изпрати, се обърна към Таня.

— Съблечи се и влез — кимна той към отворената в другата половина на къщата врата и без да дочака тя да се съблече, влезе пръв.

Когато Таня влезе, той вече седеше зад масата.

— Притвори вратата. Седни.

Тя седна срещу него.

— Дълго ли ме чака?

— Дълго.

— Какво да се прави. Отпърво заповядах на адютанта да не пуца никого до тринайсет часа. А после началството дойде при мене.

— Вашият адютант ми обясни.

— Е как, беше ли в театъра? — попита Серпилин.

Въпросът беше толкова неочакван, че тя дори не разбра отведнъж за какво я пита, после разбра и се усмихна.

— Бях, благодаря.

— Никой ли не ти взе мястото? Точно така — рече Серпилин. — Човек не бива да дава никому онова, което е негово законно право. Още повече, ти сега си с такъв орден, че можеш да вириш нос. Кога го получи?

— Два дни след като ви видях.

— А защо не ми писа?

Таня сви рамене. Спомни си как се колебаеше тогава във влака — да му пише или да не му пише за ордена — и се въздържа, не писа.

Тя седеше и гледаше Серпилин, който имаше на гърдите си не един орден — оня стария, големия, с олющения емайл, с който излизаше от обкръжението, — а още два нови — „Червено знаме“ и „Ленин“.

— Да — рече Серпилин, щом забеляза погледа ѝ. — Сега работите ни са весели. Бием немците и получаваме ордени. Но работата на наша милост не се намалява. На всяка крачка кръв, а трябва да се върви. Настъпваме денем и нощем. Гоним края.

— А аз, когато летях, се страхувах, че тук при вас вече всичко е свършило.

— Ти си се страхувала, а ние се надявахме. Когато започвахме, мислехме, че ще свършим за една седмица, а днес захваща вече трета. Не се предават мерзавците! И сили имат, види се, повече, отколкото разузнавачите са мислили. А колко повече — ще видим, когато направим окончателната равностметка. Сега до края вече не е далеч. А-ха, да ги разсечем на две.

— Аз ви писах точно в първия ден на настъплението. Още нищо не предавах, а аз като че почувствувах. Нашият влак стоеше в Куйбишев.

— А аз, мислиш, не помня, какво си ми писала? — рече Серпилин. — Няколко пъти четох писмото ти и на члена на Военния съвет го четох на глас. С писма сега не мога да се похваля, получил

съм само твоето. — Той издърпа чекмеджето на масата, сякаш се канеше да покаже на Таня сложеното там писмо, и отново го затръшна.

И Таня за пръв път през време на разговора помисли не за себе си, а за него и за това, че жена му е умряла.

— Вие сигурно много тъгувате, Фьодор Фьодорович?

— Да, не минава. — Той погледна Таня. — Е, ще се ожения за някоя младичка като тебе, може да ми мине. — Каза така, че тя разбра: всичко това са само думи, за никоя не се кани да се жени и дори не мисли за това. Каза го просто така. — Добре, да оставим тази тема — рече той след кратко мълчание. — Да поговорим за тебе. Писа ми, че искаш да постъпиш в санитарната част на някой полк.

— Да, ако може — рече Таня. — Ако е за болница, аз и там можех да остана в болница.

— Да предположим, че от болница до болница има разлика — рече Серпилин и като повъртя ръчката на телефона, рече в слушалката: — Намерете ми двајсетицата и ме свържете... Сега ще потърся армейския санитарен началник, ще поговоря за тебе.

— Само непременно в полкова санитарна част, нали?

— Това, както той каже. Моите права свършват тук. Ти не си ми дошла на гости. — Телефонът звънна и Серпилин взе слушалката. — Добре, щом дойде, нека ми позвъни. — Сложи слушалката, погледна часовника и попита: — Обядва ли?

Тя стана, като помисли, че му пречи.

— Хапнах на летището. Ще ида там да почакам — и кимна към вратата.

— Нищо, постой. Аз имам петнайсет минути. Ако ми пречиш, сам ще те изгоня. Разкажи за Ташкент. Наскоро донесоха оттам подаръци. И халати. Войниците скъсиха ръкавите и полите и ги сложиха под шинелите вместо памуклийки. Как живеят сега хората в Ташкент? Аз съм бил там още през първата петилетка.

— Трудно живеят. — Таня взе да разказва за завода и за майка си.

Серпилин я слушаше мълчаливо, подпрял с ръка бузата си, но когато тя каза за ударните понички, внезапно я прекъсна:

— Да, хората не се жалят. На всичко са готови.

— На всичко — въздъхна Таня. — Дори самата нямах точна представа, когато отивах там. Само че всичко това сигурно не бива да се говори тук на фронта.

— Защо не бива! — рече Серпилин. — Напротив, може и трябва... Всеки път когато ти се удаде случай, говори! По-лошо няма да воюваме поради това. По-добре ще воюваме. По-бързо ще свършим войната. Мислиш, че хората няма да имат достатъчно съзнание за това? Ще имат. — Той се спря, сякаш се поколеба — да каже ли. — Ето ти пресен пример. На Военния съвет обсъждаха едно политдонесение. Имаше един частен успех, важна височина — дълго се маяхме, после все пак я взехме. Развързахме цял възел. Командирът на минохвъргачната батарея от радост му удари двойна норма и залп в чест на превземането. На вятъра, не по цел. А командирът на дивизиона едва преди два дни пристигнал от Урал след престой в болницата. Донесли му. Той отива в батареята и пред всички войници — фрас по мутрата на това лейтенантче. Замполитът изпрати донесение. Виновният — в щаба на дивизията. Защо би своя офицер? А той отговаря: „Видях с колко кръв се изработва всяка мина. А той на празно, във въздуха! Не се признавам за виновен! Аз — казва — не само по муцуната го бих, аз между бойците проведох разяснителна работа.“ Какво да се прави? Стигна до Военния съвет. Изказва се мнение — да се даде под съд. Изказва се мнение — да се разбере и прости. А как би решила ти?

— Аз бих, разбира се... — рече Таня.

— Какво, разбира се?

— Бих простила. Та той е прав.

— А щом е прав — значи, разрешава се пердахът — усмихна се Серпилин.

— Аз самата... — Тя искаше да каже, че сама едва не бе застреляла оня захарен майор, но се сдържа и не каза.

— Какво ти самата? Пердашила си?

— Не. Аз просто... А как решихте вие?

— Решихме като тебе — рече Серпилин. — Дори и аз, който не търпя тия неща. И взех грях на душата си.

Серпилин погледна над Таня. Таня се озърна. На вратата стоеше адютантът.

— Другарю генерал, вие повикахте за четиринайсет часа помощник-началника на оперативния отдел.

— Щом съм го повикал, нека влезе. Защо питаш? Реда знаеш. — Серпилин се усмихна на Таня. — Деликатничи. Търси под вола теле.

Гласът, който чу на вратата, накара Таня да се обърне за втори път.

— Другарю генерал, явява се по ваша заповед подполковник Артемиев.

На вратата стоеше Артемиев.

Серпилин стана, взе поставената на края на масата сгъната като хармоника карта и почна да я развива. Артемиев се приближи към масата от другата страна, за да му помогне.

Таня седеше наблизко, но Артемиев не я гледаше, макар че още с влизането му тя разбра, че я е видял.

— Защо скочи? — попита Серпилин, като погледна Таня.

— Преча ви. — Таня взе столчето и седна настрана.

— Ще отидеш в Сто и единайсета — рече Серпилин на Артемиев. — Техният наблюдателен пункт в тринайсет часа се е преместил ето тук. — Той показва с молив върху картата.

— Кузмич още не е съобщавал — рече Артемиев.

— На вас не е съобщавал, а на мене ми съобщи. Виждате ли къде се е промушил вече? Донася, че чува в тила на немците шум от сражение и планира през нощта да излезе ей тук. — Серпилин отново показва с молива. — Разчита в случай на успех да се съедини призори с Шейсет и втора. Съседите му отдясно и отляво виждаш ли колко са изостанали от него? Но той донася, че не се страхува за фланговете и ще продължава придвижването. Че ще продължава е правилно. А как са осигурени фланговете, все пак погледни с очите си. Всеки иска да се съедини пръв с Шейсет и втора, затова допускам, че рискува повече, отколкото трябва. В този случай настоявай да се внесат необходимите по обстановката корективи. Тактично. Той е грамотен. Ясна ли е задачата?

— Тъй вярно, ясна.

— Има ли въпроси?

— Ако се съединят, какви ще са заповедите?

— Ако се съединят, лично се убеди. После се връщай.

Артемиев отстъпи крачка назад от масата и изпъна ръце по кантовете.

— Разрешавате ли да вървя?

И докато Серпилин се изправяше от картата, весело смигна на Таня. Но Серпилин се изправи по-бързо, от колкото той очакваше.



— Какво смигате? Познавате ли се?

— Тъй вярно, познаваме се.

— А щом се познавате, защо не се поздравите?

— Разрешете да се обърна към другарката военна лекарка.

— Обърнете се.

— Здравейте — рече Артемиев, като пристъпи към Таня. — На, не мислех да ви видя тук.

Като каза това, той задържа за миг ръката ѝ в своята.

— Здравейте — рече тя, очаквайки, че той ще каже още нещо. Но той вече пусна ръката ѝ и отстъпи крачка назад.

— Разрешавате ли да изпълня нареждането?

— Изпълнете го — рече Серпилин.

На Таня се стори, че той ще задържи поне за минута Артемиев, ще им даде възможност да си поприказват. Но Серпилин който знае защо не го задържа. И едва когато Артемиев вече се обърна, Таня се стресна и каза подире му:

— Аз ще бъда тук, в армията. Ще ви намеря.

Артемиев се обърна, сякаш изведнъж си спомни и искаше да ѝ каже нещо, но срещна погледа на Серпилин, само кратко кимна и излезе.

— Нищо, сам ще те намери, ако му трябва — рече Серпилин и внимателно изгледа Таня. — Защо почервения?

— Нищо.

— Отдавна ли се познаваш с него?

— Не, отскоро. В Москва. Бях заедно със сестра му при партизаните. Той ми помогна да замина за Ташкент.

— Това ли е всичко? — Серпилин продължаваше да я гледа.

И като надви нежеланието си да го гледа сега в очите, Таня все пак се насили и го погледна.

— Да.

— Тогава друга работа — рече Серпилин. — А аз помислих: видя фуста и вече намигна. От него може да се очаква това. Имах случай да се убедя, че е женкар.

— Защо? Тъкмо обратното!

Серпилин пак внимателно погледна Таня.

— Какво знаеш ти за него! Седмица още не беше минала откак пристигна, и една нахалница долетя от Москва да го търси. Мислех, че

му е съпруга, не допусках друго, а излезе, че не е така. На другата сутрин научиха — експедираха я. — Той се усмихна. — И как се е промъкнала, кого и как е завъртяла, и досега се установява! За негово щастие довтасала е, без да го пита, а е образцов офицер, жалко е да го губим. Инак бих се разделил. Така че имай пред вид занапред: не е женен, но не е и ергенин.

— А какво общо имам аз с това?

— Толкоз по-добре. — Серпилин погледна часовника си и викна на адютанта: — Ерьомин!

— Слушам, другарю генерал.

— Закарайте военната лекарка при армейския санитарен началник. Кажете на Чепцов да я откара. На два километра оттук. — Това той каза вече на Таня. — Докато стигнеш, сигурно ще съм поговорил вече с него.

— Благодаря, другарю генерал — рече Таня. — Не е нужна кола, аз и така ще стигна.

Тя си спомни неговите собствени думи за адютанта: „Търси под вола теле“ — и не поиска да я откарат там, при армейския санитарен началник, с генералската кола.

— Както искаш — рече Серпилин. Той и подаде ръка и за пръв път тези последни минути отново, както едно време, гальовно я погледна. — Ще издебна време, ще те намеря. Когато завършим всичко в Сталинград. По-рано няма да може. Върви! — и като я изпрати с поглед, рече на разминалия се с нея на вратата сух генерал — артилерист:

— Позакъсняваш, Алексей Трофимович. Пет минути вече, откак те чакам.

— Нанасяхме новата обстановка — рече генералът, като сядаше до масата.

— Причината е уважителна. Обстановката действително се мени бързо. — Серпилин вдигна слушалката на издрънчалия телефон. — Да, исках да поприказвам с вас. Изпратих на ваше разпореждане военната лекарка Овсяникова. Почакайте — рече той в слушалката и без да я сваля от ухото, викна на адютанта: — Ерьомин!

— Слушам ви, другарю генерал!

— Отиде ли си?

— Тъй вярно. Да я върна ли?

— Не, няма нужда — рече Серпилин. Той не възнамеряваше да връща Таня, а просто искаше да се увери, че вече я няма, не искаше тя да чуе с края на ухото си дори неговия разговор с армейския санитарен началник. — Имам към вас другарска молба — рече той в слушалката. — Опитна лекарка, познавам я лично — излезе с мене от обкръжението. Била е при партизаните. Наградена е с ордена „Червено знаме“. Ще иска да постъпи в санитарната част на някой полк. Не задоволявайте настояванията ѝ. Пристигнала е след тежко раняване, нека сега поработи в болниците. А после ще видим. При отказ не се позовавайте на мене.

И като чу: „Ще бъде изпълнено“ — постави слушалката.

— За кого се застъпваш, Фьодор Фьодорович? — попита генералът артилерист. — За тази, която срещнах на вратата ли? Твоя позната ли е?

— Повече от позната — рече Серпилин. — Искам да поживее по-дълго на света, в границите на възможното и допустимото. — И без да се впуска в по-нататъшни обяснения, като отмести с лакът телефона от себе си, рече: — Хайде да видим твоята нова обстановка.

## ШЕСТА ГЛАВА

Армейският санитарен началник беше зает. Таня се вмъкна в студения пруст, натъпкан с хора, които го чакаха. Те приказваха за някой си Вережников от 111-та, които вече двацет минути седеше при началника и му докладваше за освободения тази заран лагер с наши военнопленници.

Разправяха, че лагерът бил голям и в него ставало нещо невъобразимо: останалите живи умирали от глад, а покрай телената ограда лежали камари трупове. Говореха, че бойците от батальона, които първи се добрали до лагера, като видели тези камари трупове, избили цялата лагерна охрана до последния човек.

Като се наслуша на тези разговори, Таня излезе на чист въздух и се заразхожда напред-назад пред къщата. Сигурно на това място порано е имало цяло село: от преспите тук-там стърчат кюнци. А е останала само една къща — тази. Може би защото е тухлена, а другите са били дървени. А може би и те са били тухлени, но все пак бе останала само тази едничка.

„Както с хората — помисли тя, — избият всички наоколо, а един кой знае защо остане жив.“

Не се страхуваше, че армейският санитарен началник може да я повика, докато тя ходи тук, беше разбрала от разговорите, че всички тези лекари чакат там в пруста, защото са извикани на летучка и тя веднага ще види, когато след летучката всички заедно почнат да излизат оттам.

При Артемиев беше дохождала, разбира се, Надя. Тя разбра това веднага, щом Серпилин каза сърдито, че една жена по чудо се промъкнала тук.

Разбира се, това е Надя, щом се е промъкнала така. А я е докарал някой от познатите ѝ летци, другари на загиналия ѝ мъж. Само че тя сигурно не им е казала защо. А може би им е казала, кой знае.

„И добре е направила, че е долетяла — изведнъж помисли Таня, — макар да са им дали да останат заедно само до сутринта.“

Като помисли за това, стана ѝ неприятно, но тя гласно, без да се усети рече:

— Е, много добре!

Каза го, за да се убеди, че това съвсем не я засяга. Но макар съвсем да не я засягаше, все пак ѝ беше неприятно.

Неприятен ѝ беше начинът, по който Серпилин я гледаше и нарочно ѝ каза всичко това за Артемиев. Ако не беше нарочно, никога не би взел да приказва това — не е такъв човек. Той просто се страхуваше да не би да възникне нещо между нея и Артемиев и искаше да я предупреди.

И сега, със закъснение, ѝ дойде на ум какво трябваше да му отговори.

Сутринта, когато слизаше от самолета, мислеше как да намери Артемиев. Лесно ли ще бъде това, или мъчно?

Оказа се, че съвсем не било мъчно. Наопаки, много лесно!

Влезе при Серпилин и макар да я видя веднага, дори не ѝ обърна внимание. И когато гледаше със Серпилин картата, нито веднъж не се обърна.

„Образцов офицер! — спомни си тя с обида думите на Серпилин. — Толкова «образцов», че дори не можа да поиска разрешение да се поздрави с мен. Въобразих си нещо тогава в Москва като глупачка! Пътувах и мислих из целия път. Наистина после в Ташкент почти не мислех. А когато летях насам, пак почнах да мисля. И главното, той съвсем в нищо не е виновен. Абсолютно в нищо. Помогна ми просто по човешки, а аз вече си въобразих.“

Когато ѝ смигна, лицето му беше щастливо. Но не затова, че я е видял, а за това, че го е зарадвало нареждането на Серпилин да отиде в оная дивизия, която трябва да се съедини с 62-ра армия.

А за нея съвсем не се интересува, ясно е. Тя веднага почувствува това, още преди Серпилин да ѝ каже за Надя.

И много добре, че при него е дохождала неговата Надя! Значи, той все пак е намерил щастието си с нея, макар и да казваше пред леля Поля, че всичко това е минало. Когато хората говорят така, това не значи съвсем нищо. Дори обратното.

И всичко стана съвсем както трябва, инак щеше да го търси, а той после щеше да я срещне и да ѝ смигне.

„Намерих какво да мисля сега! — сърдито си каза тя, като се срамуваше от силата на своята обида. — Просто съм се затъжила за мъж, ето всичко.“ И тази груба мисъл беше също част от истината. Тя си я повтаряше на себе си и ѝ беше по-леко от нея, защото тази груба мисъл означаваше, че нищо особено не е станало, че тя както преди изпитва нужда от обич и чака нейното идване.

„Колко съм все пак глупава!“ — стисна зъби тя и си представи как Надя преди няколко сутрини си е отивала от Артемиев, и като си представи това, помисли си, че е готова да го срещне още веднъж, дори сега. Заповядайте! Да го срещне и нито веднъж вече да не помисли за него така, както мислеше по-рано.

На глас повтори: „Ама глупачка, такава глупачка!“ — и се обърна, дочула глъчката.

Лекарите, разговаряйки, слизаха по външната стълба.

Армейският санитарен началник беше вече възрастен рошав, рунтавовежд бригаден военен лекар. Той имаше такива рунтави вежди, че очите му се виждаха само когато вдигнеше глава, а когато седеше и едва-едва я беше навел, веждите съвсем ги затуляха. Но очите му, когато те все пак надничаха изпод веждите и гледаха Таня, бяха добри.

Когато с влизането си Таня каза, че моли да я назначат в санитарната част на някой полк, той отсече, че в полковете няма и не се предвиждат ваканции.

Но тя не се уплаши от неговия гръмовит, сякаш излизащ от бъчва дрезгав глас и повтори, че вече молила за това генерал Серпилин, а сега моли него.

Армейският санитарен началник съвсем затули с веждите очите си и дълго мълча.

„За какво мисли този рунтавовежд човек?“ — помисли Таня. А рунтавовеждият незабелязано за нея я гледаше през своите вежди и решаваше задачи с много неизвестни. Това, че тази малка жена искаше да работи в полкови медицински пункт, му харесваше. И той имаше ваканция. А това, че тя беше попаднала при него не по обикновения път, а беше долетяла нейде от Ташкент по личната покана на началник-щаба на армията и че Серпилин специално му беше телефонира да не я изпращат на предната линия, не му харесваше.

От петстотинте лекари, които се намираха под негово началство, по-малко от четвърт бяха в полковете, четвърт — в медицинските санитарни батальони, а всички останали в болниците. И ако не беше телефонираше Серпилин, той пак би я изпратил най-вероятно не в медицински пункт, а в болница: там също не стигаха хора. Но началник-щаба на армията му телефонира специално да не я праща на предната линия и от това излизаше, че седналата пред него жена иска едно, а Серпилин — друго.

Рунтавовете седеше и мислеше за разните нареждания, молби и намеци на началството, с които в различно време му се случваше да има работа. През време на боевете по-рядко, а при затишие по-често. То е ясно: хората са си хора.

Той си имаше свой нрав. С нарежданията, ако те отиваха срещу съвестта, той беше в състояние да постави въпроса ребром, а със загатванията и молбите нямаше навик да се съобразява.

Но тъкмо Серпилин — нито когато командуваше дивизия, нито сега, когато беше станал началник-щаба на армията — нито веднъж, доколкото си спомняше, не беше се обръщал с подобни въпроси към него. Дали не се е влюбил в тази женичка старият пръч? Искане да я държи по-близо до себе си. Или просто я съжалява?

Без да реши какво има тук всъщност, началникът вдигна очи към Таня и рече:

— Доложете как е минала службата ви. Накратко.

Таня взе припряно да докладва, като почна от времето преди войната — от института, повикването ѝ в армията и назначаването ѝ за стоматолог в медицинския санитарен батальон на 176-та стрелкова.

Тя му разказа и за първото, и за второто обкръжение, и за това как бе попаднала при партизаните, а после през време на нелегалната работа в Смоленск се настанила в градската болница, и чак тогава за пръв път го погледна.

Той седеше и я гледаше, повдигнал страшните си вежди така високо, като че му беше тежко да ги държи ей така, без да ги спуска.

— За това по-подробно — рече той, — за първи път чувам.

Но макар да ѝ беше казал „по-подробно“, все пак тя помнеше, че отначало ѝ каза „накратко“ и говореше както преди бързо, като се мъчеше да не забрави нищо; дори спомена общата цифра на операциите, които е направила, докато е била при партизаните.

Струваше ѝ се, че от това зависи назначението ѝ в санитарната част на някой полк. Но той не я попита нищо за нейните операции, а я спря за втори път, когато му каза за собственото си раняване. Разпита подробно за резекцията на стомаха и кой я е оперирал. Като чу, че там, при Склифосовски, я е оперирал самият Вайнберг, кимна.

— Знам.

— Това е всичко — рече Таня. — А сега идвам при вас.

Той мълчеше. „Кой те знае — мислеше той — как си оперирала ти там? Какъв хирург-касапин е излязъл от тебе? Там, при партизаните, каквото и да направиш, за всичко ще ти благодарят. Едно е ясно: не си се обърквала и са ти дали не на вятър орден.“ Като помисли така, окончателно реши да я остави при себе си, в евакуационното отделение на Полевия евакуационен пункт. Там преди всичко е важно не как държиш ножа в ръцете, а предаността към работата, волята и енергията. А в способността на жените да проявяват преданост към делото, воля и енергия той се убеждаваше толкова по-силно, колкото по-дълго траеше войната.

— Значи, така — рече той.

Таня вече очакваше да чуе, как „така“, но в тази минута влезе един военен лекар втори ранг, подобен на кавалерист, гърбонос, с дълъг шинел и кривната над ухото ушанка, изпод която на челото му се извиваше по казашки черен смолест перчем. Той влезе с олюляваща се походка, тракна токове и небрежно и ловко вдигна ръка към ушанката.

— Другарю бригаден военен лекар, групата е събрана. Готови сме да заминем за мястото.

Рунтавоведият го погледна, премести поглед върху Таня и отново върху него.

— Ето, вземете я със себе си — посочи той с пръст към Таня. — Току-що пристигнала. А после ще я оставите при вас в полевия евакуационен пункт.

— Задачата е такава, че е необходим опит. — Военният лекар, който приличаше на кавалерист, погледна пренебрежително Таня.

— Нейният опит е по-голям от моя и твоя — рече рунтавоведият.

— Слушам! — Военният лекар отново вдигна ръка към ушанката и се обърна към Таня. — Росляков.



Със своя перчем и кривната настрана ушанка той имаше такъв изпечен фронтовашки вид, че на Таня ѝ стана весело от мисълта, дето сега ще върви нейде заедно с тоя човек.

— Ще отидете с него да приемете един лагер с наши военнопленници. — Рунтавовеждият се вдигна тежко и стисна ръка на Таня. И когато те вече излизаха, викна подире им: — Проверете за зараза от петнист тиф.

Пътуваха с голям нов тъпозурлест американски камион — студейкър. Таня беше видяла за първи път такива тази сутрин, когато с попятна камионетка я докараха от аеродрума в щаба на армията.

Студейкърът вървеше бързо, като бучеше тежко, мачкаше и разхвърляше снега с колелата си.

Военният лекар втори ранг Росляков седна в кабината с шофьора, а Таня и всички останали пътуваха в каросерията.

Останалите бяха петима. Едно старче с очила — батальонен комисар — замполит на Росляков; командирът и замполитът на банско-пералния отред — и двамата също немлади хора, и двама лекари: пълна отпусната жена, която се мръщеше болезнено при тласъците, и млад военен лекар със завинтена на шинела гвардейска значка.

Той пътуваше на задния канат, седнал небрежно отстрани на него, и няколко пъти сваляше калпак и весело вдигаше глава — или се радваше на свирещия насреща му мразовит вятър, или пък просто се перчеше с рано побелелите си коси.

Денят беше мразовит и слънчев и Таня, слушайки с едното си ухо онова, което сегиз-тогиз си викаха съседите ѝ, гледаше с жадно любопитство всичко, което се носеше край нея.

Пътят минаваше през места, където доскоро още бе имало немци. Снегът от двете страни на пътя лежеше на ивици, ту бели, почти недокоснати, ту почернели и одимени до самия хоризонт.

Понякога на тези ивици имаше толкова много снарядни дупки, че те, като кръгове от молив върху хартия, се долепваха с краищата си една за друга.

— А разправят, че снарядите не падали два пъти на едно и също място!

Това викна седналият на задния канат военен лекар на Таня — нов човек тук при тях на фронта. Тя разбра и кимна.

Без да намалява скоростта, камионът завъзлиза по нагорнището. Пътят минаваше по тясна, изкачваща се нагоре долчинка; отдясно и отляво се редяха височини — всички в черни дупки; с колове и разпокъсана бодлива тел. По височините се точеха на зиг-заг линиите на окопите.

Всичко наоколо беше разбутано и разхвърляно в невъобразима безреда. Навсякъде, и близо, и далече, лежаха полузасипани трупове и изкривени, изтръгнати от земята железни греди и плочи. В снега зееха черни дупки: сигурно това бяха разрушени блиндажи. И пак накъсана тел, и пак трупове, и захвърлени оръдия, и стърчащи от снега странно изкривени танкови куполи, и скелети на изгорели машини до сами пътя. А малко по-далече — няколко свързани в сноп дебели, странни кюнци, прилични на кюнци от самовар.

— Техните ванюши! — викна, като се преместваше по каната по-близо до Таня военният лекар и като смъкна от полупобелялата си глава калпака, посочи с него тези странни предмети.

Машината прехвърли гребена.

— Минаваме през първия пояс техни позиции! — викна той. — Един пояс беше — ум да ти зайде! Пробивахме го на десето и единайсето число!

Таня погледна надолу бягащия насреща ѝ път и като успя бегло да забележи на него, отпред, нещо странно, плоско, което приличаше и не приличаше на човек, неволно стана, сякаш искаше да облекчи тежестта на камиона, който преминаваше през това плоско нещо, прилично на човек.

След миг то беше вече назад. Това наистина беше човек — изтикан в леда и смачкан на пита труп на немец.

И отново по двете страни на пътя, вече по обратните склонове на височините, от които се спускаха, се заредиха дупки, дупки от снаряди, а после вече не дупки, а непрекъсната черна одимена ивица. И на тази ивица, и зад нея, върху снега — купчини трупове.

— Катюшите са работили! — викна военният лекар и още малко се попремести по каната към Таня. — Забелязвате ли: не се търкаля нито един кон. Било е още единайсети, а те са били вече турили в казана всички коне.

Недалеч от пътя близо един до друг стояха три танка: два — с оръдията си натам, накъдето отиваше колата, а третият — без купола. Куполата лежеше в снега, отделно, сякаш съборена от главата каска.

— Това вече са наши, а не техни — „трийсетичетки“. — Военният лекар седеше сега толкова близо до Таня, че можеше да не вика. — Не са стигнали, изгорели са, клетите.

И Таня още дълго гледа назад, към тези все по-смаляващи се, изгорели „трийсетичетки“. Гледа дотогава, докато не се скриха от погледа ѝ.

Всичко, което виждаше днес, се делеше на „наше“ и „тяхно“. Наше беше камионът, с който летяха по пътя, и другите коли, които идеха насреща им, и четирите влекача с дълги оръдия, които лазеха отстрани на пътя, и зенитната батарея — на баирчинката, и миналите с рев над главите им остроноси самолети от непознат вид, за които военният лекар каза: „Отидоха да щурмуват.“

„Наше“ беше живото, а „тяхно“ — мъртвото. Мъртвата тел, мъртвите окопи, мъртвите хора в снега, мъртвите захвърлени оръдия и машини.

В началото на пътуването ѝ се струваше, че тук всичко наше е само живо, а всичко тяхно — само мъртво. И когато военният лекар ѝ показва тези „трийсетичетки“, тя така дълго ги гледа, докато не ги изгуби от очи, защото те бяха първото наше мъртво, което тя беше видяла днес. Беше видяла и помислила, че тук навсякъде наоколо сигурно има много и наше — също мъртво, както тези танкове, и наши убити, също, разбира се, много, но само че са ги вече прибрали, заровили, а немците още никой не погребваше.

Разбира се, това беше така и беше глупаво да се мисли другояче. И досега тя мислеше другояче, просто защото за пръв път попадаше на такъв фронт, където ние бяхме по-силни от немците. Какво беше видяла тя досега? Началото на войната, отстъплението, обкръжението, немската техника, напиреща по всички пътища. Не мъртва, а жива, нахална, ръмжаща, гърмяща, ревяща чужди песни от каросериите. Техниката, която избикаляха, през която се промъкваха, която понякога вдигаха във въздуха — една машина от сто.

А после — немски тил и колоните наши пленници. Толкова нетърпимо дълги, като че бяха взели в плен цяла Русия. И съборените

в канавките по пътищата безпомощни, ръждясали кутии на нашите танкове и бронирани коли.

И немските ешелони, които идеха един след друг на фронта, наказателните батальони, охранителните команди, есесовските команди, градските командатури. Немските коли и немските патрули на Хауптштрассе в Смоленск...

Да, разбира се, после, когато я изнесоха в Москва, и когато тя лежеше в болницата, и излезе оттам, и отиде в Ташкент, а там, в Ташкент, тя знаеше, беше чела във вестниците, беше слушала по радиото, че всичко се с променило, че ние настъпваме. Но всичко това беше едно, а онова, което сега за първи път през цялата война изпитваше сама, беше съвсем друго.

Още заранта на военното летище, където те слязоха и където наоколо по цялото грамадно снежно поле, загрявайки моторите пред излитането, бучаха наши пикиращи бомбардировачи, тя се задъха от радост.

И това чувство не я оставяше днес целия ден: и по пътя от летището до щаба на армията, и сега, когато те пътуваха. То все растеше и се усилваше, и се превръщаше в някаква щастлива глухота; дори не ѝ се искаше да слуша онова, което ѝ обясняваха, искаше ѝ се само с очите си да се нагледа на всичко това, по-скоро, до насита, като гладна.

А съседите, с изключение на младия военен лекар, не гледаха пътя и си говореха за своите работи. За това, че военнопленниците сигурно ще са въшлясали и ще трябва за тази работа да се хвърли част от банско-пералния отряд, защото хората трябва да се измият, главно да се измият. Да се измият, да се острижат и да се обръснат. И че трябва да бъдат по-предпазливи с храната, защото хората са изгладнели, дистрофици, с необмислена дажба може да се предизвика непроходимост на червата.

Колата отново тръгна по нагорнище. Като слезе с левите си колела накрая на пътя и кълцаше тежко снега с ръбестите си гуми, тя се заизкачва нагоре, изпреварвайки колона камиони, над каросериите на които стърчеше нещо голямо, завито в брезенти.

Отначало Таня не разбра, че това са катюшите, а после разбра и като стана, взе жадно да брой колко са.

— Звяр, а не машина — рече зад нея военният лекар и тя кимна, и чак после разбра, че той говори не за катюшите, а за собствената им кола, която уверено се завъзкачва нагоре, изпреварвайки колоната. — Сила! — възторжено рече военният лекар. — Съюзниците ги карат през Иран. — И отново повтори. — Сила! Не като техните валентайни.

— Какви валентайни?

— Техните танкове. Аз съм служил в танков корпус, знам как си патят с тях. Боклук наред с нашата трийсетичетирка. Един снаряд да забиеш в него — гори като свещичка. С една дума, сбогом, прощавай, родино мила!

Но Таня, макар и да слушаше, не можеше да мисли за онова, за което той говореше: валентайни, „сила!“, „боклук!“. Тя пътуваше и продължаваше жадно да брои катюшите.

Катюшите бяха трийсет и шест. „Сигурно цял полк“ — помисли Таня, когато те избиколиха челната машина. И въздъхна, като си представи изведнъж как майка ѝ сега там, в Ташкент, свършва смяната и се кани да се върне в къщи, сама...

Студебейкърът зави наляво и тръгна по друг път, покрай грамадните оръдия. Техните дула бяха високо вирнати в небето и Таня отначало помисли, че това са зенитки, но после съобрази, че зенитките не са толкова грамадни и това е сигурно артилерия с далечно действие.

— Фронтът отива все напред. Скоро и тези ще се придвижат — рече военният лекар, когато оръдията се изгубиха от очите им.

Но сякаш за да му възрази, отзад се разнесе такъв оглушителен гърмеж, че от изненада Таня подскочи и едва не падна от камиона. После още един гърмеж, и още един.

— Не, засега не се придвижват. Бият оттук — рече военният лекар, като я задържа за рамото.

А оръдията все продължаваха и продължаваха да стрелят и снарядите с тежко режещо въздуха свирене преминаваха над главите им нейде далече напред.

— А не чувате ли избухванията? — в една от паузите попита военният лекар.

Таня се вслуша, но не чу нищо.

— Не, не се чуват — рече военният лекар, — днеска вятърът духа към немците.

Колата още веднъж зави и отпред внезапно се провидя мястото, където те отиваха — полегат гол хълм, ограден с два реда бодлива тел. Отвън до тела барака, а вътре нещо стройно, сиво-бяло, което се точеше покрай цялата тази тел.

И макар Таня да беше чувала вече за това, още когато чакаше армейския санитарен началник, тя все пак и сега не разбра отведнъж какво е то. Разбра чак когато дойдоха съвсем близо и колата спря. Това бяха трупове, които лежаха един върху друг в непрекъснат невисок насип.

Всички наизлязоха от колата и преди да тръпнат натам, по-нататък, се спряха. Сякаш всички те трябваше да се сбогуват с едно нещо и да почнат друго.

На пътя отстрани до колата, натъркаляни един върху друг, лежаха няколко още незасипани от снега трупа в немски шинели. „Сигурно същите онези, за които казаха, че ги избили при превземането на лагера“ — помисли Таня.

— Е хайде, медицина, да вървим — рече застаналият отпред Росляков, като се обърна към Таня и останалите.

Той имаше странни, вторачени очи, а ръката му със стисната, забравена между пръстите угарка потреперваше като в треска.

## СЕДМА ГЛАВА

Телената врата до бараката беше широко разтворена. На вратата стоеше камионетка с прикачена към нея димяща кухня. Около кухнята се въртеше войник.

— Какво има в казана? — попита Росляков.

— Топя сняг за втори път, другарю военен лекар — рече готвачът. — Първия път сипахме колкото имаше захар, поихме ги с вода и захар, не много сладка наистина. А сега заповядаха да разтворим пакетчета с бульон. Искях да сложа елден концентрат — не позволиха.

— Имали са право — рече Росляков. — Колко души сте напоили по ваша сметка?

— По моя сметка към шестстотин души. Давахме по половин чаша. Но не пият всички... Дори вода не могат да поемат.

— Виж докъде докарали хората — рече Росляков.

— Не отидохте ли при тях, не сте ли ги видели?

— Защо да ходя, аз и оттук виждам — тъжно махна с ръка готвачът.

Росляков бутна с крак вратата и влезе пръв.

Бараката не беше голяма. Ако се съди по наровете, държаната тук охрана е била малко — двайсетина души. Сега вътре имаше само трима наши. Двамата — шофьор с изцапано черно кожухче и старшина в шинел — при появата на началството скочиха от масата, като оставиха недопушените си цигари. Третият лежеше проснат на наровете, без шапка, провесил до пода ръце.

Старшината доложи за себе си, че е командир на домакиния взвод в медицинския санитарен батальон на 111-та дивизия.

— А къде е командирът на медицинския санитарен батальон?

— Отиде да докладва.

— Че е отишъл знам. Не се ли е върнал още?

— Съвсем не, не се е върнал.

— Види се, не му се връща назад. А кого остави за свой заместник?

— Военния лекар Хрюкин, но и той заболя. — Старшината кимна към неподвижно легналата фигура. — Припадна.

— Че да не е някоя пансионерка? — сърдито рече Росляков.

— Когато обиколихме всички бараки, върнахме се и изведнъж, може да се каже, цяла истерика. Дори не излезе навън, тук направо повърна. — Старшината погледна локвата в ъгъла на бараката. — Не издържа гледката.

Легналата на наровете фигура помръдна; Росляков се приближи и го дръпна за яката на шинела.

— Станете, какво сте се излегли?

Човекът спусна краката си и седна. Реверът на шинела му беше изцапан, а лицето му беше бяло като извара, с червени петна около разплаканите очи.

— Станете и доложете! — викна Росляков.

Човекът с изцапания шинел се опита да стане, но не можа и се плъосна обратно на наровете.

— Не м-мога — рече той, заеквайки нервно. — М-мо-ля да ме отзовете.

— Женко сте вие, не военен лекар! — Росляков погледна застаналата наблиз до него Таня и другата лекарка. — Докладвайте вие, старшина, щом началството ви е толкова слабонервно. Обиколихте ли всички бараки?

— Тъй вярно.

— Колко хора преброихте?

— Около шестстотин живи — рече старшината. — Другарят военен лекар ги брой. Не можеш разбра кой е жив и кой не — по пулса напипвахме.

— Добре, водете ни — въздъхна Росляков. И като видя с какво съжаление старшината погледна оставената на масата недопушена цигара, рече: — Допушете си.

Старшината бързо пхна цигарата в устата си и щракна със запалката.

— Пуши ми се, искрено да си кажа, другарю военен лекар втори ранг. Целия си тютюн изпуших днеска... — И се обърна към шофьора: — Иди да запалиш мотора.

— Ако заповядате, ще ви придружа — рече седналият върху наровете лекар и се изправи. Той се олюля и едва се задържа на



краката си.

— Останете — махна с ръка към него Росляков, — и без вас ще минем.

Зад бараката имаше втори ред телени огради и още една телена, също широко разтворена врата.

Отпред, на петдесетина крачки, се виждаше невисоката снежна могила на най-близката землянка; няколко такива могили се виждаха и по-нататък, вляво и вдясно. А цялото пространство, почти до самата врата и до чернеещия в снежната могила вход на най-близката землянка, беше покрито с трупове. Те лежаха не на снега, а бяха натъпкани в него, набити, защото по тях отдавна вече ходеха и нямаше как другояче да се ходи тук — трупове покриваха от единия край до другия цялото пространство до самата землянка. Ледени, полуголи, те лежаха с праметнати един над други ръце и крака, така че не можеше дори да се различи какво кому принадлежи. И по тези трупове, отбивайки се встрани към издигащата се зад втората телена ограда друга малка барака, минаваше забележима, отъпкана от тежестта на човешките крака пътека.

— Казват, че там била тяхната артелна, докато още давали храна — кимна към малката барака старшината.

Той каза това, когато те всички заедно, приближили се до първите трупове, спряха. Вече разбираха, че сега ще трябва да вървят по тях и все пак се спряха, за да изберат с очи свободно място да стъпят. Но свободно място нямаше.

— Простете ни, другари — рече с глух, несвой глас Росляков и като свали за миг и отново нахлупи ушанката си, пръв стъпи с ботуша си по нечий гол, заледен гръб.

Таня продължи да избира първите няколко крачки, като се мъчеше да не стъпва върху глава или лице. А после, безсилна пред гледката на застиналите, затъпкани, извити мъртви глави, затворени и отворени мъртви очи, тръгна, като се препъваше, като се закачаше за нещо, като се страхуваше само от едно — да не падне! — и през цялото време гледаше, без да откъсва очи, напред, към чернеещата отпред дупка на землянката.

Вървеше по хора, вървеше по онова, което е било по-рано хора. И всеки един от тях е служил в някаква част, и е бил родом от някъде, и е пишел някога писма до къщи. И никой от тях още не е вписан в

списъците на загиналите и значи все още го чакат. А те лежаха тук наблъскани в снега и леда и никой никога нямаше да узнае кой от тях кой е! Защото вече няма и нямаше да има никаква възможност да се узнае това.

— А къде са вашите войници? — чу Таня гласа на Росляков, като продължаваше да върви, без да гледа както и преди под краката си.

— Мои войници тук няма — отговори старшината.

— А санитарите?

— Военният лекар разпредели всички санитарии по землянките.

— Разпределил санитарите, а той припаднал... — Росляков изпсува.

Той пръв стигна до землянката и дръпна с прашене вкоравения от студа черен брезент, който закриваше входа. От нервно напрежение го дръпна така, че брезентът се откъсна заедно с дъската. Наведе се и пристъпи напред в тъмното.

И Таня, която вървеше подире му, също пристъпи след него по прашения под краката ѝ брезент.

Понеже идваха направо от светлото, в землянката не се виждаше нищо. Изглежда, тя беше голяма, далече в дъното слабо гореше огън, миришеше на дим и на нещо задушливо. Изведнъж някой тънко и дълго простена и веднага се чу мърдане на хора, чуха се техните хъркания и въздишки.

— Санитарят, къде е санитарят? — викни Росляков.

— Тук съм — чу се глас съвсем близо.

— Ще поставите после пак брезента, когато излезем — рече Росляков, — че то нищо не се вижда. Студено ли е тук? Идвам от студа и не мога да разбера...

— Не е тъй студено, другарю военен лекар, от дишането на хората иде топлина.

— Колко има тук? Броихте ли ги?

— Преброихме ги, когато дойдохме — осемдесет и шест имаше. И повече от двайсет трупа. Те са слаби всичките; последните дни, казват, нямали сили да извличат вече и труповете. Аз бих ги извлякъл, ако бяхме поне по двама души на землянка...

— Живите трябва да се изнасят — рече Росляков. — Труповете и тук могат да лежат. Вървете пред мене, че аз не виждам. Да не настъпя някого.

Всички на върволица, един зад друг, тръгнаха напред към светлината на горящия в далечния край на землянката огнец.

— Голяма землянка — рече Росляков.

— Казват, че в началото се падали по повече от петстотин души на землянка.

— А колко землянки има? Седем ли?

— Броихме — седем. Едната празна, тоест не празна, а всички в нея са измрели. Не намерихме живи.

— Трябва още веднъж да се провери, как тъй не сте намерили живи! — Росляков се опря и извика: — Които сте там отзад, по-близо до изхода, върнете се! Вземете да проверите поне още две землянки — колко хора има там? Ще ги преброите — и обратно в бараката.

Таня чу как зад нея някои се обърнаха към изхода на землянката, но тя продължи след Росляков. Сега, когато дойдоха съвсем близо до огъня, тя разбра защо тук мирише така силно на изгорели парцали. Върху пода на землянката на две железца беше поставено канче, а под него със слаб син пламък тлееха парчета от памуклийка. Около това вонящо огънче бяха полегнали няколко души. А зад тях тъмнееха очертания и на други човешки тела.

Сега, когато посвикна малко с тъмнината и дори смътно различи лицата на онези, които бяха по-близо до огъня, Таня се обърна към изхода и видя, че отзад от двете страни на тесния проход лежат един до друг хора.

— Здравейте — рече Росляков, но никой не му отговори. И само след мълчание нечий слаб, отпаднал глас попита:

— Кога ще ни вземете?

— След два-три часа ще почнем да ви изнасяме оттук, другари — рече Росляков. Той се наведе и надникна в канчето. — Какво варите?

— Топим сняг — отговори друг, също тъй отпаднал и слаб глас, но все пак друг. Таня различи това.

— А не ви ли дадоха да пиете?

— Още ни се пие. Боецът, сполай му, донесе чист сняг... И го топим... Че и чист сняг нямаше.

— Защо?

— Наоколо е мръсен, а по-нататък към телта, където е чист, охраната не ни пущаше, стреляше с автомати.

— Сега варят бульон, ще ви нахраним, преди да тръгнете — рече Росляков.

И пак настъпи пауза, сякаш тези хора, преди да отговорят, трябваше всеки път да събират сили. Навярно така беше.

— По-внимателно ни хранете — рече бавно оня, който беше заговорил пръв. — Освен течено, не ни давайте нищо.

— Това ние знаем — рече Росляков.

— Аз също съм лекар, затова казвам — рече гласът отново след мълчание.

— От коя армия сте?

— От шейсет и втора, младши лекар на шестстотин деветдесет и трети, стрелкови.

— Колко време не сте яли?

— От десети. Петнайсет дни...

— Четиринайсет — рече Росляков.

— Значи, сбъркал съм. Мислех, че смятам вярно.

— А преди това?

— Когато ни изнесете, всичко ще разкажем.

— Кой е там с мене? — обърна се Росляков.

— Аз, Овсяникова.

— Вървете към изхода. Всичко е ясно, няма защо да се маем, трябва да ги изнасяме! — рече Росляков. — Из пътя по избор вижте състоянието на няколко души.

Докато слушаше какво казва Росляков и този бавно, с трудни паузи отговарящ му човек, Таня през цялото време гледаше лицата на легналите край огъня хора. Изтощени, останали само кожа и кости, до очите обрасли с бради, тези хора будеха едновременно и чувство на жалост, и чувство на някакво странно отчуждение. Като че те не бяха хора като нея, а някакви много приличащи и в същото време неприличащи на хора, някакви такива, каквито хората не биват. И в силата на мъката, която изпитваше сега, имаше и нетърпеливо желание веднага да направи нещо, за да превърне всички тези хора в такива, каквито трябва да бъдат и каквито са хората, и убеждението, че е невъзможно да се направи това отведнъж, а за някои от тях сигурно и вече късно.

Като чу гласа на Росляков, които каза „няма защо да се маем“ тя се обърна и тръгна, като се спираше ту до едно, ту до друго

неподвижно легнало тяло и го опипваше с ръцете. Едного хвана за ръката и усети как слабо едва-едва бие пулсът, а после след няколко крачки опипа още една ръка, но тя беше студена, ледена. Още една ръка, също ледена. А после — пак една топла, жива и дълбоко хлътнали очи, които трепнаха слабо от докосването. И шия, обрасла с гъсти косми, тънка като на дете. А под пръстите нещо мърда — въшки!

— Сестрице, сестрице...

Защо ѝ каза „сестрице“? Не беше я видял, а ѝ каза „сестрице“. Като чу това, тя не пусна ръката, остави я там, дето си лежеше, и попита:

— Какво, мили?...

Той нищо не отговори, само повтори:

— Сестрице, сестрице...

— Какво?

— ... сестрице... — още веднъж прошепна и млъкна.

Тя направи още няколко крачки и пред самия изход, на светлото, видя човек с ушанка, полегнал на памуклийката, мършав, обрасъл с черна брада, с отворено, вперено в нея око. Този човек каза нещо и тя приклепна до него.

— Какво искаш?... Хайде, кажи?... — И като помисли, че сега не е в състояние да каже нищо по-добро от това, рече: — Скоро ще ви нахраним, ще ви дадем бульон...

Но човекът едва забележимо мръдна отрицателно глава. Той искаше нещо друго.

— Хайде, кажи?

— Ако, умра, съобщете презимето ми. Презимето ми...

— Какво е презимето ви, кажете.

— Аз...

Но не му стигнаха сили да каже презимето си. Измърмори нещо, което тя не разбра. Пак измърмори и тя пак не разбра, а видя как от окото му се отрони сълза, и се зачуди, че тези хора имаха още сълзи, когато ти се струваше, че нищо вече нямат.

— Да вървим — настигна я Росляков. — Не бива да губим време...

Тя излезе на чист въздух първа, замижа от светлината, после наведе очи, погледна ръката си, по която лазеха въшки, и като ги

отърси, видя, че Росляков също очиства въшките от ръкава на шинела си.

— Така, значи... — рече Росляков. — Ето и нашите идат. — Той погледна към съседната землянка и тръгна назад към вратата на лагера.

Тя също пристъпи и тръпна след него обратно по същия път, по заледените трупове.

Събраха се пред колата. Старчето, батальонният комисар, предложи да влязат в бараката да обсъдят положението, но Росляков махна с ръка.

— Не бива да губим време. Трябва да вървим! — И с опакото на ръката сърдито напъха под ушанката своя смолест перчем. — Картината, мисля, е навсякъде приблизително еднаква.

— Едната барака е мъртва, лично проверих — рече лекарката. — Там, казват, държали ранените.

— Тогава ясно — рече Росляков. — А в останалите?

Всички потвърдиха, че в останалите бараки има още много живи.

— По-точно с признаци на живот — рече оня млад лекар, който из пътя седеше на каната до Таня.

— Значи, средно взето: петстотин-шестстотин — рече Росляков. — Всички са въшлясали, у всички не са изключени инфекции, у част от тях — необратими явления. Армейският санитарен началник, веднага, щом доложихме, заповяда на триста и осма болница да освободи една от своите бараки, но сега една няма да ни стигне.

— А Костюковски тази сутрин се радваше, че има болница, че се е добрал до тези бараки. Намръзнали се в степта.

— Нищо, ще го огорчим — рече Росляков. — Не е до радости. Да вървим. Да правим тук на място нещо, значи, да се самоизмамваме. Сега спасението е в бързината на евакуацията. Да — обърна се той към младия военен лекар, — повикайте този истерик, никаква полза няма от него тук, нека дойде с нас. — И се обърна към батальонния комисар. — Степан Никанорович, засега остани тук, погрижи се да раздадат бульона и да няма никакво самоволие, докато не се върнем! Никакви посещения, дори с най-добри намерения. Вратата под ключ, на твоя отговорност. Оставям ти един лекар... — Той направи пауза, види се решаваше: кого?

Може би Таня нямаше да предложи да остане, но оня млад лекар, който пътуваше с нея, беше отишъл в бараката, а пълната лекарка,

която докладваше, че сама лично е проверила мъртвата барака, стоеше, захапала трепереща устна и а-ха ще се разплаче.

— Разрешавате ли да остана аз? — рече Таня.

Росляков я погледна.

— Добре, останете. — Той видя излизащия от бараката с нетвърда походка лекар и като показва докторската чанта, която лекарят държеше в ръка, кимна към Таня: — Дайте ѝ я!

— А после? Та тя е моя...

— После ще видим на медицинската комисия — рече злобно Росляков. — Ако сте болен, ще отидете в болница, ако сте здрав... — Той не довърши, но изразът на лицето му не обещаваше нищо хубаво. — Дайте ѝ чантата!

И като пое чантата сам, подаде я на Таня.

— Не се увличайте да давате помощ. Това тук е капка в морето. А виж, да давате бульон на всички, на които можете, без да пропуснете, е по-важна и по-тежка задача... Да вървим! — Той се обърна към лейтенанта и политрука от банско-пералния отред: — А вие няма да дойдете с мене. Откачете кухнята, вземете камионетката с шофьора и право при вас. И целият ви отред след три часа да бъде при Костюковски. После върнете камионетката, да не я откънете.

— Не забравяй да дадеш команда за бръснарите — рече батальонният комисар.

— Да, ще трябва да се съберат бръснарите от цялата армия — рече Росляков. — Всички окосмени части ще трябва да се бръснат...

— И насъберете повечко одеяла в камионите... И брезенти. Студено е. Пък и камиони повече отведнъж, не само нашите автобуси! Ще трябва много коли.

— Хубаво, Степан Никанорович, аз веднага, щом стигна, ще телефонирам на Костя — вече вървешком рече Росляков. — Костя ще даде всичко.

— Кой е този Костя? — попита Таня батальонният комисар, — когато колата замина.

— Членът на Военния съвет на армията.

И Таня си спомни оня чипонос, белокос, с малки очички човек, когото беше видяла днес при Серпилин.

— Войниците са го нарекли така — рече батальонният комисар. — Това трябва да се заслужи пред тях. Член на Военния съвет на

армията — и хоп, Костя! Той и тук ще довтаса, няма да се стърпи, ще видите...

Като мънкаше сърдито под нос, шофьорът откачи кухнята от камионетката. Двама от банско-пералния отред се въртяха наблизо, един дори помагаше за по-скоро. И щом я откачиха, седнаха в камионетката и заминаха.

— Тетерин, хайде връщай се по-скоро! — викна подире им готвачът.

— Не се бой — рече батальонният комисар, — един умен шофьор няма да остави задълго готвача с кухнята. Скоро ли ще свариш бульона?

— Докато го кипна, докато сипя и докато се раздаде — четирийсет минути.

— Защо толкова дълго?

— Да беше вода, а то сняг — рече готвачът. — Трябва и да го разтопиш. Когато пристигнахте, аз едва-що го турих и добавях, натъпквах. И аз бързам! Вече нацепих едни нарове, за да гори сухо...

— Да идем в бараката да се постошим няколко минути — предложи на Таня батальонният комисар.

Той стоеше с вдигната яка на шинела. Лицето му беше измръзнало, старческо, с червени жилчици. Таня си помисли, че той е на повече години, отколкото ѝ се бе сторило отначало. Дори странно беше да виждаш на фронта такъв стар човек.

— А според мене, няма никаква зараза — рече батальонният комисар, когато влязоха в бараката. — Въшки има, а зараза няма. Просто по топлото пълзи, спасява се. Като влезеш отвън в землянката, сякаш е топло, а в действителност — под нулата. И това, смятай, е вече трети месец... Видяхте ли, съблекли умрелите — всичко или върху себе си, или за топливо. На мъртвите не трябва, а на живите трябва. Аз приклеках там до един, казвам: „Много въшки имате.“ А той казва: „Не се бой, докторе, тук у нас няма зараза, цялата зараза измръзна. Сега у нас тук има една болест — смъртта. А други болести вече няма.“ Ето какво каза човекът за своя живот...

Той се разходи из бараката, като се тупаше ту по гърдите, ту по гърба и все не можеше да се стопли.

— Щом не са яли от десети, значи, откак почнахме настъплението, те престанали да хранят пленниците. А как са ги



хранили дотогава? Как са ги хранили? — викна той на Таня, сякаш тя можеше да отговори на това.

Таня потрепери и помисли: „Нима нищо не е могло да се направи по-рано?“ Потресе я мисълта, че по това време, когато тя е пътувала за Ташкент и е била в Ташкент, и заедно с всички се е радвала, че е почнало настъплението срещу немците и че те са в обръча, в това време там, вътре в този обръч, имало наши хора! Те там, вътре, били още във властта на немците. А ние цели две седмици, до днешния ден с нищо не сме могли да им помогнем. Как е възможно това?

— Нищо ли не сме знаели за този лагер? — възкликна тя, поразена от собствената си мисъл.

— Че откъде сме могли да знаем. Пък и да знаехме, кому би станало по-леко от това?

— Че как тъй — рече Таня, — може би тогава щяхме да направим нещо! Щяхме да ги освободим поне няколко дни по-рано!

Батальонният комисар сви рамене.

— Едва ли. Тук се води война — сила срещу сила! Искаш, но не можеш! Понякога един ранен мъкнеш от ничия земя, колко глави жертвуваме, а не успяваме да го спасим. А тук...

Той махна с ръка. После попита:

— На фронта от началото ли сте?

— От началото.

— И аз съм от началото... Бях и санитар, преди да ми дадат чин, и комисар на медицински санитарен батальон...

— А какъв бяхте преди войната? — попита Таня, като разбра от думите му, че щом е почнал войната като войник, значи не е бил по-рано военен.

— Какъв бях преди войната ли? — рече някак неохотно той, сякаш не искаше да си спомня. — Много неща бях. На фронта отидох с опълчението. Преди това бях четири години в пенсия по болест. А преди това — той отново някак си неохотно се спря — служих в Бамлаг, на строителството, в КВЧ... Има в лагерите там такава КВЧ — културно-възпитателна част! А преди това работих в трудовите комуни. Познавах между другото Антон Семьонович Макаренко — въздъхна той и млъкна.

— А на колко години сте? — попита Таня.

— Още не съм навършил петдесет — рече той и се усмихна. — Състари ме Бамлаг. Има и такива, които не се състаряваха, а мене ме състари... Уволних се по болест...

Той погледна Таня така, сякаш тя трябваше да разбере нещо, което той не доизказваше, но тя не разбра, а само почувствува, че в живота на този човек има нещо сложно. И това сложно нещо стои зад думите му „уволних се по болест“.

— Да вървим — рече Таня.

Те бяха останали в бараката вече десет минути и на нея й се стори, че е срамно да се бавят по-дълго тук. Те двамата трябваше да дойдат там, в землянките. Може и да не трябва, но все пак трябва.

— Да вървим... Старшината сигурно е там. Трябва да е събрал санитарите и да е отишъл за бульона.

Те мълчаливо минаха още веднъж — за трети път — по трупове. Отминаха онази землянка, в която вече беше Таня, стигнаха до втората и спряха.

— Вие тук ще се отбиете — рече батальонният комисар, — а аз ще отида по-нататък да видя.

Рече и тръгна по-нататък.

— Ще вляза — рече Таня.

И изведнъж й се поиска да запуши. Да постои сама две-три минути и да попуши, преди да влезе там, вътре. Извади от джоба на кожухчето си пакет „Беломор“. Бяха останали три цигари, другите беше изпушила. Там, в Ташкент, при майка си се въздържаше, не пушеше, за да не я разстройва. Дори и в нейно отсъствие не пушеше, за да не мирише на тютюн. А из пътя изпуши почти целия пакет — от възлнение, от очакване на бъдещето...

На фронта, разбира се, няма избор, но все пак в съзнанието й все още не се побираше всичко, което беше станало с нея днес за един ден. И денят още не беше свършил! Сутринта последното кацване там, на бомбардировачното летище, и летците, с които летеше — весели, здрави... И другите летци, които ги срещнаха и питаха не са ли донесли от Ташкент ябълки. Също весели, здрави, които весело се заканваха, че сега фрицовете ги очаква умирачка, останала е работа за три-четири дни най-много.

И този лагер, и тези хора тук, в землянките.

Тя реши да изпуши цигарата изведнъж, с няколко смуквания, и щом я изпуши, веднага да влезе. Всичко, което я вълнуваше допреди няколко часа там, докато ходеше и чакаше армейския санитарен началник — мислите за себе си и за Артемиев, и за това хубаво ли е или лошо, че всичко така бързо и смешно свърши — всичко се отдръпна, изчезна, сякаш никога не е бивало.

Далеч пред телената ограда тъмнееше камарата от трупове, която приличаше отдалеч на обикновен невисок насип. Такива насипи от изхвърлена горе пръст обикновено се простират край противотанковите ровове. Сега, когато беше почнало вече да мръква, човек можеше да помисли, че това е просто насип от пръст и лед, но тя гледаше натам и знаеше, че не е от пръст и лед, а от хора.

— Сестрице, остави фасата!

Тя се обърна и видя излезлия от землянката санитар — младо, добро, кръглобузесто живо лице и му се зарадва така, сякаш минута преди това вече нищо живо, освен нея самата, не беше останало на света.

— Извинявам се, другарю военен лекар, припознах се — смути се санитарят, като зърна подалите се изпод кожухчето петлици с черти.

— Вземете! — Таня подаде на санитаря недопушената цигара.

Санитарят смукна и кимна към чернеещия пред телената ограда насип.

— Аз питах един тук, който е по-жив от другите, за този насип: по тяхна заповед ли, или сами са го натрупали? А той казва: не сме го трупали! Ние, казва, ходехме там отначало за чист сняг, а после мнозина които не искаха да живеят повече, отиваха просто така или допълзяваха, за да намерят смъртта. Вече не за сняг, а за своята смърт ходили! А напоследък и този, който искал, не можел: нямал сили. Боят, казва, още снощи се чуваше, а не можехме вече да допълзим до изхода, да чуем...

Той още веднъж бавно и дълбоко смукна.

— Да ви го върна пак?

— Няма нужда — рече Таня. — Аз ще вляза там.

— Защо ще влизате там, какво ще направите там? — Той се обърна от внезапния напор на вятъра, Таня също се обърна и чу как заедно с напора долетяха далечните звукове на сражението, нейде там, в Сталинград.

— Ще вляза — рече тя не на санитаря, а на себе си. И навела глава, защото дори и тя трябваше да навежда глава тук, влезе в землянката.

## ОСМА ГЛАВА

Едва късно през втората нощ мина най-сетне най-тежкото. Последният, четиристотин осемдесет и трети на брой, освободен от пленничество, като мина през санитарна обработка, беше сложен на чисти чаршафи в болничната барака.

В регистрационния дневник се появи последната цифра „483“, но срещу цифрите все още не навсякъде стояха имена. Мнозина все още беше безполезно да се питат.

„Около шестстотин живи“ — беше казал там, в лагера, старшината. Но хората мряха, докато колите отиваха в лагера, мряха, когато ги изнасяха от землянките и слагаха в колите, мряха, докато ги караха, мряха през време на санитарната обработка. А няколко души умряха, когато вече ги пренасяха с носилките, чисти, измити и обръснати, от една барака в друга. И някои от онези, които сега се числят живи, ще умрат в най-близките дни от необратими явления, предизвикани от продължителен глад.

На какво само не се нагледа и наслуша Таня през този ден и половина! Дори не ѝ се спеше, въпреки безсънната нощ, не ѝ се ядеше и сякаш никога нямаше да ѝ се яде.

Бараката, в която се извършваше санитарната обработка, цяло денонощие приличаше на адска кухня: цялата в пара, в потоци от мръсна вода, в топки, нападали по пода с уплетени, гъмжащи от въшки косми, в парцали от свалени дрехи. Особено страшно беше в първото отделение, а всичките бяха четири. В първото още не миеха, само събличаха до голо и с четки стържеха от тялото въшките. В двора под прозорците беше изровена голяма яма и в нея гореше мазут: там мъкнеха вързопи съблечени дрехи, а въшките през цялото време метяха от пода с метли в кофи и от тези кофи също ги сипеха там, в огъня.

Във второто отделение стрижеха, бръснеха навсякъде, където растяха косми, измиваха първи път и пак заедно с космите мъкнеха цели кофи въшки в огъня. Дори старците санитарии, които бяха

воювали и в германската, и в Гражданската война, казваха, че в живота си не са видели подобно нещо.

В третото отделение беше вече по-леко: там само миеха още веднъж. А в четвъртото започваше раят: там ги обличаха в чисто бельо и ги туряха на носилките.

Ако не се смятат няколкото лекари, сестрите и десетината бръснари, най-страшната работа вътре в бараката вършеха момичетата от банско-пералния отред. Те бяха много: петдесет — но имаше толкова работа, че всички накрая падаха на земята от умора.

Момичета, момичета от банско-пералния отред! Вашия ли отред, както вие сами казвате с усмивка, наричат на фронта „сапунен мехур“? За вас ли приказват всякакви бивалици и небивалици отвикналите на фронта от женско тяло изгладнели мъже? И кой знае колко истина и колко лъжа има в това, сигурно не е нито без едното, нито без другото. Но все едно, главната истина е, че не е имало и не е могло да има в целия свят през тези денонощия по-добри хора от вас, и не е имало по-добри и по-малко гнусливи ръце от вашите, и не е имало по-свети и по-чисти грижи от вашите, да помогнете на човека да стане отново човек! И ни една от вас не трепна, не се обърка, не си отиде, не припадна, както оня лекар-мъж в лагера. Нито една!

Това каза Росляков на Таня вечерта, когато домиваха последните ранени. Каза го като стихове, тъкмо с ония думи, които Таня съвсем не бе очаквала от този човек, сторил ѝ се закоравял на фронта. И очите му изведнъж станаха такива, каквито Таня не очакваше да види на това сурово, орлово казашко лице. Говореше за момичетата почти в стихове, а в очите му имаше сълзи.

А Таня, докато беше там и работеше заедно с момичетата, не мислеше за това. Просто виждаше как работят бързо, внимателно, без умора. Нито един не се изплъзна от ръцете им, нито едного не събориха на пода. А в ръцете им се намираше нещо такова страшно, че не можеше да се нарече дори тяло!

Самата тя много пъти, когато хората губеха съзнание през време на санитарната обработка, правеше инжекции. И в пръстите ѝ все още имаше усещането: държи не ръка, а кост и около нея кесия от празна кожа. Някои умираха след инжекциите и ги отнасяха не напред, в четвъртото отделение, в рая, както се шегуваха момичетата, а назад, обратно...

А сега всички, които са останали живи, и онези, които няма да бъдат живи, но засега са още живи, лежат тук, в болничната барака, на двукатни нарове. Вече са дошли лекарите от смяната и тя може да отиде в палатката, където са открили хранителен пункт, и да пие там чай, но няма сили да отиде. Може и просто да легне на леглото, където сега седи — тя е свободна — да легне и да спи до сутринта. Но не ѝ се спи, а в главата ѝ се върти нещо, което не може да се назове: някакви откъси от видено и чуто, тъй преплетени помежду си, сякаш не са мисли, а див страшен сън...

Един, когато го миеха, псуваше колкото глас има немците, задето не били поставили картечници и не ги разстреляли, вместо да ги морят с глад.

— И добре, че не са ви разстреляли — рече му Таня. — Вие сега ще живеете.

— А може и да не искам да живея след това. — Той погледна Таня с диви, зли очи, сякаш беше го обидила, като му беше казала, че ще живее.

А друг искаше да го пратят на фронта, казваше:

— По-скоро ме излекувай, докторе. Аз тепърва ще ида да го убивам... Ни един няма да оставя за семе...

И мислеше сигурно, че вика, че е страшен, а сам едва-едва шепнеше тези думи и умря, когато го носеха, вече в чисто бельо. Сърцето изведнъж свърши!

А друг един шепнеше нещо неясно: името ли си казваше, или искаше да яде. Шепнеше така, сякаш завинаги беше се отучил да говори. А други само стенеха и не говореха нищо, сякаш бяха ги лишили от език. И умираха мълчаливо в ръцете, и жените, като ги домиваха вече, изведнъж забелязваха, че мият мъртвец.

— Аз после ще ви взема оттук — рече Росляков. — Ще работите при мене в евакуационното отделение.

Тя чу и кимна, но в тази минута това не стигна до съзнанието ѝ. Чак сега стигна и все пак остана без значение.

Още когато дойдоха първите автобуси и камиони и почнаха да изнасят хората, в лагера, както беше предрекъл батальонният комисар, пристигна членът на Военния съвет Захаров. Той влезе в землянката, мина от единия край до другия, върна се, застана пред входа и десет

минути мълчаливо стоя и гледа как ги изнасят. После задържа миналата край него Таня — значи, беше я запомнил — и я попита:

— Серпилин казваше, че сте била дълго в тила на немците. А виждали ли сте такова нещо там?

Таня само поклати глава. Беше чувала много. А беше виждала край Смоленск само отдалеч, на един километър, наблюдателниците и бодливата тел.

— И на мене още не ми се е случвало — рече Захаров. — Това е първият завзет лагер през време на войната... Войната е изобщо не много красива работа, но все пак...

Той не довърши. Към землянката със заден ход се приближаваше още една кола. Захаров издърпа за ръкава Таня, за да не я закачи камионът.

— Ходим по труповете на другарите си — рече той с железен, тежък глас. — Да вземем всичките тия фашисти, та право в реката. Нали искаха да отидат отвъд Волга? Нека отидат под леда до оня бряг! Но къде там? Това е невъзможно! — Той весело се усмихна. — Ние не сме злопааметни. Ще се предадат — и раните им ще превързваш.

— Няма — рече Таня.

— Щеш. А аз ще гоня тиловаците да слагат в казана за пленниците до грам всичко, което им е положено, недай боже да отслабнат. А ако не осигурят — кожата им ще свличам. — Каза го така, сякаш се надсмиваше над самия себе си и над онова, което ще трябва да прави. — А това къде да извадиш от паметта си? — Той посочи с пръст по посока на санитарите, които измъкваха от землянката безволно кършещите се в ръцете им тела, и погледна Таня: — Върви да работиш.

И тя като се отдалечаваше, си спомни как Росляков нарече този немлад тромав човек Костя.

Ето какъв бил тоя Костя!

Разговорът беше отдавна, вчера. А днес през деня Захаров намина още веднъж и стоя в бараката, и гледа как протича санитарната обработка. Но и всичко, което стана днес, през деня, също беше отдавна. Всичко беше отдавна. И самата тя сякаш беше вече отдавна тук, на фронта.

— Вие не спите ли? — откъсна я от тези мисли гласът на батальонния комисар Степан Никанорович.



Той стоеше на пътеката между наровете пред нея и до него стоеше още някой, висок, с памуклийка и ушанка.

— Не спя — рече Таня.

— Щом не спите, аз ще си ида по работата, а вие потърсете двеста седемнайсети номер — Бутусов, лейтенант. Един батальонен командир от предната линия е дошъл при нас — батальонният комисар кимна към застаналия до него висок човек, — иска да намери своя лейтенант.

— Ей сега ще го намерим. — Таня стана, като се мъчеше да съобрази къде може да лежи двеста и седемнайсети.

И вече когато ставаше, разбра, че едва се държи на крака, че тъкмо сега е готова да падне и да заспи мъртвешки сън.

Тя вдигна очи към застаналия пред нея висок човек, с пристегната с ремъци къса памуклийка, и нещо в лицето му ѝ се стари познато.

— Да вървим — рече тя, като че не може да си спомни виждала ли го е по-рано.

Тя се обърна. Но високият не тръгна подир нея, а я задържа за рамото, обърна я към себе си, сложи другата си тежка, голяма бинтована ръка на другото ѝ рамо и рече:

— Аз съм Синцов. Здравейте. Не ме ли познахте?

И тя веднага го позна. Сигурно би го познала и преди това, ако не смяташе, че е умрял.

— Здравейте, Иван Петрович! — рече тя. — А аз вече ви оплаках.

— А аз съм жив.

Синцов продължаваше да стои, без да мърда, а тя не знаеше какво да прави с ръцете си. Ако той не държеше ръце на раменете ѝ, тя сигурно би се присегнала и би го прегърнала. Но той все още мълчаливо стоеше и държеше ръцете си на раменете ѝ и я гледаше внимателно и странно, сякаш виждаше не нея, а някой друг, гледаше така, сякаш знаеше онова, което не можеше да знае. После отведнъж свали ръце и рече:

— Да идем да го търсим — като я пусна напред, тръгна след нея.

Тя вървеше между наровете, изваждаше изпод възглавниците листчета от тетрадка с номера и имена или само с номера, и ги осветяваше с фенерчето си, защото в бараката беше полутъмно.

— Той е един такъв рижав. Силно рижав — рече Синцов, когато минаха няколко реда нарове.

— Всички при нас са бръснати — рече Таня. — Знаете ли колко бяха въшлясали?

— Знам — рече Синцов. — Ние освобождавахме този лагер. Влязохме в две землянки.

— А от охраната не са ли заловили някого жив? — попита Таня.

— Надали — отвърна Синцов.

— Ето го и вашият Бутусов — рече Таня, като измъкна бележката изпод възглавницата на един легнал на втория кат нарове човек с обръсната глава и тънък восъчен нос.

— Светнете — рече Синцов.

Таня светна с фенерчето.

— Не е той.

— Не може да бъде. Тук е написано.

— Не, не е той. Посветете още.

Когато преди това Таня се приближаваше до другите нарове и осветяваше извадените изпод възглавниците листчета от тетрадка, той пътьом виждаше една след друга, подобните една на друга глави с обвити в суха кожа черепи. Но сега, когато му казаха, че ей този легнал на нарове човек е лейтенант Бутусов, същият оня Бутусов, неговият Бутусов, той все още не можеше да повярва. Защото неговият Бутусов беше здрав, рошав, рижав, с пълно лице, весел, млад човек, който се отзоваваше пръв за всички разузнавания и беше в състояние с голи ръце да хване и донесе на гърба си език. А този Бутусов беше бръснат болен старец, с неживо, синьо лице и проснати над одеялото тънки детски ръце.

— Бутусов, ей Бутусов! Бутусов! Витя!

Главата на възглавницата слабо помръдна, дълбоко хлътналите очи се отвориха и с уморена тъга погледнаха Синцов. После вътре в тях, на дъното, нещо бавно се промени и Синцов разбра, че очите са го видели. Тогава приближи до него лицето си и рече:

— Аз съм Синцов. — И още веднъж повтори: — Аз съм Синцов.

— Къде съм аз? — едва чуто попита Бутусов и после по-високо, тревожно, още веднъж: — Къде съм аз?

Сигурно му се стори, че около него пак има нещо друго, а той не знае.

— Ти си в болницата — рече Синцов.

— Да, да, знам, да — рече успокоено Бутусов, затвори очи и отново с видима мъка ги отвори. — А ти защо си тук?

— Дойдох да те навестя. Узнах от Пепеляев. Той ми каза за тебе.

— А къде е той? — попита Бутусов.

— Не знам. Сега не го намерих. Преди това го видях, а сега не го намерих.

— Виждаш ли какви сме? — рече Бутусов.

— Ние освобождавахме вашия лагер — рече Синцов. — Аз видях Пепеляев там. Лежеше в първата землянка, до входа.

— Не съм го виждал отдавна — рече Бутусов. — Откак престанаха да ни водят на храна, не съм го виждал вече. — Той се умори от дългото изречение, притвори очи и дълго мълча. После попита: — Значи, вие от брега стигнахте до нас?

— Да — рече Синцов.

Твърде дълго беше да обяснява как е дошъл тук и че сега не е в оня батальон, не е в онази дивизия и не е в онази армия, където са били с Бутусов.

— Бяхме сигурни, че и двамата сте убити при онова разузнаване. Не допускахме, че може да сте живи.

— А ние, мислиш, допускахме? — Бутусов отново отвори очи. — Сами се пъгнахме в ръцете им. По-добре да бяхме умрели.

— Ех, ти, не се вълнувай. Защо се вълнуваш? Малко ли неща стават.

— Не се вълнувам. — Бутусов затвори очи и повтори: — Не се вълнувам. — И изведнъж тревожно трепна. — А къде е Пепеляев?

— Казвам, не съм го намерил още.

— Почакай, не си отивай — съвсем тихо прошепна Бутусов, без да отваря очи и като мръдна с глава, падна с бузата си на възглавницата.

И Синцов още дълго стоя и чака, облакът на наравите и загледан в лицето му. Чака дотогава, докато разбра, че се е унесъл и е по-добре да не го закача.

А Таня през цялото време стоеше зад Синцов и гледаше неговия пристегнат над памуклийката с ремъци широк, силен, поприведен гръб.

Тогава, в четиридесет и първа, когато излизаха от обкръжение през Смоленските гори, отпред, до гърба на Серпилин, почти винаги се мяркаше този широк, познат, поприведен гръб.

А после, когато тя си навехна крака, той я носеше на гръб, завързана с платнището. Сменяваха се със Золотарьов, но най-често я носеше сам, защото беше по-силен от него и сам казваше за себе си, че е як като вол.

Тя стоеше отзад и гледаше този широк, уморен гръб в стегната с ремъци памуклийка и мислеше, че ей сега той ще свърши с този лейтенант, ще се обърне и тя ще трябва да му каже, че жена му е умряла.

Той стоя няколко минути мълчаливо, после се обърна и рече:

— Ще ви запиша номера на моята военна поща, а вие после му го дайте, когато дойде на себе си. Може ли?

— Може.

— И запишете още едно име — Пепеляев. Него го няма в списъците, но той може да е между онези, които още не са се свестили. Аз исках да обиколя всички поред, но батальонният комисар забрани да ги безпокоим нощем, с право, разбира се. А през деня аз не мога да дойда. Ако намерите и него, дайте му също моята военна поща. Нали?

— Добре — повтори Таня, като продължаваше да мисли как бързо, все по-бързо и по-бързо приближава онова, за което трябва да говори с него.

Той си свали ушанката, поразрови с ръка косите си, потърка небръснатото си лице, отново си тури ушанката и сякаш отделил с всичко това едното от другото, рече:

— А сега трябва да поговоря с вас.

— И аз с вас — рече тя. — Да идем да седнем.

Върнаха се при нарове, на които тя седеше, когато той дойде заедно с батальонния комисар. Той седна пръв и тя седна до него, като се докосваше с лакът до памуклийката му.

— Трябва да ви разкажа за вашата жена — рече тя, като гледаше в пода. — Аз бях заедно с нея при партизаните. Тя загина.

— Знам — рече той.

Тя вдигна глава и го погледна в очите.

Спокойното му уморено лице не се промени и не трепна.

— Знам — повтори той, като я гледаше в очите, и два пъти поклати глава, сякаш повтаряше вече мълком: „Знам, знам.“

И поради това, че сега лицето му беше отрано приготвено за всичко, което може да чуе, тя изведнъж попита:

— Отдавна ли?

— Отдавна — рече той. — Две седмици.

— Кой ви каза?

— Шурейт ми каза. Той е тук, на фронта. Намери ме щом пристигнал.

— Да, да, разбирам — рече смутено Таня, макар все още да не разбираше как изведнъж бе станало така, че просто не стана нужда да му казва всичко онова, за което се беше приготвила.

Тогава, в първия миг, когато така дълго я гледаше, сложил ръце на раменете ѝ, ѝ се бе сторило, че той знае нещо. Но после, когато каза „да вървим“, тя беше вече сигурна, че не знае нищо, защото не беше възможно да знае и да не попита веднага.

Но, ето че е възможно. Знаел е и не попита, а е тръгнал най-напред да търси своя лейтенант.

— Вашата жена загина като героиня — рече изведнъж неочаквано за себе си Таня.

Той я погледна и въздъхна. Може би помисли, че тя сега ще почне да лъже и да прибавя от себе си, за да му бъде по-леко. Въздъхна и рече:

— Павел ми предаде вашия разговор, но аз не схванах добре тогава, когато слушах. Разкажете ми още веднъж. Той ми каза, че ви е оставил своя адрес, все се надявах, че ще му пишете и аз ще ви намеря. А сега виждате как всичко... — Той се спря и като се позапъна едва забележимо, добави: — ... излезе добре.

Но всичко това беше излязло съвсем недобре, толкова недобре, че ѝ се искаше, без да му разказва нищо, още веднъж, да вземе просто мълчаливо ръката му и да заплаче над Машиния рано прекъснат живот.

— Добре, ще ви разкажа — рече тя и почна да разказва.

А той седеше до нея и мълчеше. Свали ушанката си, хвърли я до себе си на наровите, скопчи ръце — здравата и превързаната в мръсни бинтове — и през цялото време нито веднъж не помръдна.

Мълчеше, когато тя говореше, мълчеше, когато се спираше, търсейки как по-добре да се изрази. И когато бе казала вече всичко,

още две или три минути мълча.

Преди две седмици, когато с пристигането си на фронта Артемиев бе прочел в „Красная звезда“ една дописка, в която се споменаваеше презимето на бившия журналист, батальонния командир Синцов, и го бе намерил и му бе разказал за Маша, тогава, през оная нощ, мисли само за нея и за това как е умряла. А сега, когато отново чу всичко, си помисли колко отдавна живее без нея.

Тогава, когато седеше и чакаше решението на своята съдба в Московската военна прокуратура и се върна оттам пак при Губер, и го записаха в комунистическия батальон, тя е била още жива. И когато те с Малинин воюваха в комина на тухларницата, тя също е била още жива. И когато стоеше в строя на Червения площад и гледаше говорещия от Мавзолея Сталин, тя е била още жива.

А когато фотографираха всички други за партийните билети, а него не, и той се скара заради това с Малинин, а после през нощта седеше в землянката и мислеше за нея, тя е била вече умряла. И когато генерал Орлов им даваше ордените, тя е била вече умряла. И когато той отиде за език и измъкваше от ничия земя Леонидов, тя е била вече умряла. И когато след болницата му даваха отпуск в Москва, за да я търси, а той не взе, а отиде в Школата за младши лейтенанти, тя е била вече умряла, не я е имало вече.

И когато беше в Сталинград, нея не я е имало вече. И когато го караха ранен през заледената Волга, не я е имало вече. И когато мислеше жива ли е, или не е жива, през оная нощ, когато си отиде от онази жена, не я е имало вече, отдавна не я е имало, втора година откак не я е имало...

Най-сетне той откопчи ръце, вдигна глава и погледна Таня. Лицето му беше такова, като че той не чувства нищо.

— Вие сами ме помолихте да ви разкажа всичко — рече Таня, като се боеше от това безчувствено лице.

— Да, разбира се — рече той. — Че как иначе? Аз не се боя. Вече съм свикнал.

Но лицето му беше както преди неподвижно и Таня не разбра истина ли е, или не е, че бил свикнал. И изведнъж си спомни как, когато в гората край Елня той я занесе на ръце до къщичката, и горският каза за нея: „Мислех, че е ваша жена“. А той попита горския: „Защо?“ А горският рече: „Не всеки ще помъкне така на ръце коя да е.“

А той нищо не отговори, само сви рамене и сигурно помисли за жена си, която тогава още не е била умряла.

Таня вече отдавна-отдавна беше забравила за благодарността, която някога изпитваше към този човек — войната беше затулила това, както и много други неща. А сега си спомни с нова сила и изведнъж рече:

— И аз също отдавна нямаше да съм жива, ако не бяхте вие.

Каза го така, сякаш за него беше много важно това, че тя е жива.

— И много добре, че сте жива — рече той. После потърка лицето си и попита: — Павел ми каза, че сте били там... в къщи.

— Да.

— В четиридесет и първа оттам тръгнах за фронта. — Каза го като за детинството си, като за нещо, което бог знае кога е било. И стана. — Времето ми изтече.

Тя също се надигна и застана пред него. Стоеше и кой знае защо чувствуваше, че още ще бъде нужна на този човек.

— Вие от коя дивизия сте?

— От Сто и единайсета. — Той разкопча военната си чанта, извади оттам тетрадка и молив, записа номера на военната поща, откъсна половин лист и й го даде. — Препишете го на оня лейтенант. И на Пепеляев също, ако го намерите. Може ли?

— Може.

Не й се искаше да се разделя, той разбра това по нейното лице и рече просто:

— Аз ще ви намеря. — И добави, съвсем както Серпилин, почти със същите думи: — После, когато завършим всичко. Преди това едва ли.

— А вие още ли не сте се съединили с Шейсет и втора? — попита Таня, като си спомни как говореше за това пред нея Серпилин.

Той се усмихна:

— Тези неща само в приказките стават бързо. Трети ден само за това мислим.

— А може и аз да ви намеря — рече Таня. — За мене сигурно ще бъде по-лесно.

Той кимна: какво пък, по-лесно — по-лесно — и уморено се прозина.

— Пуснаха ме за сметка на съня. Утре сутринта — сражение.

— Аз ще ви изпратя.

Той тръгна по прохода между наровете и тя набързо, като напъха вървешком ръцете си в ръкавиците на кожухчето, тръгна след него.

До самия изход на бараката стоеше една емка.

— Ето ми колата — богато живея — усмихна се той в тъмното и обясни: — Не е моя. Замполитът на дивизията ми я даде за една нощ, за да дойда. Е хайде, прощавайте. Виждате ли каква ни беше срещата.

Той ѝ подаде ръка и тя, като се блъсна неловко в тъмното насреща му, отначало закачи лявата, превързаната ръка и чак когато колата замина, засрамена помисли, че не го попита какво е на ръката му и не му предложи да я бинтова наново.



## ДЕВЕТА ГЛАВА

До батальона си Синцов стигна по-бързо, отколкото мислеше. Докато пътуваше за болницата, пътят, който минаваше през завзетите през деня позиции в покрайнините на Сталинград, беше разчистен от загражденията, разминиран и вече нарязан от гъсениците на влекачите, когато са довличали на предна линия артилерията. Сега, когато немците с всеки ден все по-скъпернически пестяха снарядите, ние нахално влачехме напред на прав мерник дори големи калибри.

Синцов мислеше да слезе по-рано, но шофьорът го докара чак до батальона. Пътят минаваше тук в улица — снежна ивица с два реда развалини. В едно мазе в дъното на вторите отляво развалини беше се настанил днес щабът.

— Виждам, не се страхувате да се натъкнете на мина — рече Синцов.

— Свикнах. Полковият комисар винаги ми казва да карам без път. — В гласа на шофьора имаше едновременно и недоволство, и похвала.

Синцов се усмихна и слезе от колата.

Че полковият комисар Бережной никога не ходи пеша там, където може да мине с кола, Синцов знаеше и без шофьора, беше го видял с очите си. И храбър до безчувствие, и го мързи да ходи.

Една отдавна и дълбоко още от немците отъпкана в снега пътека завиваше от улицата навътре в развалините. Студът и вятърът режеха лицето. Колко време може да живее човек на такъв студ!

Ето я първата сталинградска улица, до която се придвижваха още от десети. А стигнаха до нея едва днес — на шестнайсетото денонощие. Ако всички тези улици сега са такива, по-лесно ще е да се построи град на ново място. Скоро ще видим какви са те. Скоро ще видим всичко.

Вечерта по сражението се усещаше, че провлакът, останал в ръцете на немците, е тесен — три-четири улици, а от другата страна са вече нашите. Днес през деня бяхме понесли загуби: един убит и трима ранени от нашите отвъдни изстрели. Чувствителна загуба; след

шестнайсет денонощия боеве, в батальона изобщо оставаха малко хора.

Помисли за утрешния бой и си спомни командира на артилерийския дивизион Альоша Шенгелая, който често седеше на командния пункт на неговия батальон, когато той беше в Шейсет и втора. Ще заповяда утре сутринта капитан Шенгелая със своя гръмовит грузински глас да дръпнат шнуровите и да открият огън по квадрат шестнайсет — и ще халоса по волята на случая с право попадение стария си приятел. Помисли с усмивка, но все пак изтръпна.

Къщата, дето се помещаваше командният пункт, беше стара, мазетата дълбоки, с дебели стени и ниски сводове. Затова бяха и оцелели. През тези шестнайсет денонощия те бяха нощували на различни места — не само в окоп по платнище, а и в добри, почти здрави блиндажи. Но това място за нощуване бе първото градско, може да се каже, под покрив, макар от втори и трети етаж да нямаше и помен. Ако не беше отишъл да търси Бутусов, можеше хубаво да се наспи. Помисли за това, когато вече минаваше през мазето, покрай заспалите бойци и дежурния телефонист, към своя килер.

В мазето имаше два такива килера: единия бяха заели Илин и Завалишин — в него имаше две нагърчени немски сгъваеми легла, а във втория — двоен креват с пухеник. Вчера на този двоен креват е спал немският батальонен командир, а днес ти. Бяха заловили документите му, а самия него не бяха намерили между убитите и не бяха го взели в плен. Пленници изобщо имаше малко. Седемнайсет души през целия ден и по-голямата част измръзнали, почти трупове.

Като влезе в своя килер, забеляза, че на кревата лежи някой, покрил с калпак лицето си. Ординарецът Иван Авдеич оправяше фитила в гилзата.

— Кой се е изтегнал там?

— Един подполковник от щаба на армията. Пристигна в двајсет и четири часа, потърси ви и рече: „Нека ме събуди, когато се върне.“

— Ето ти нови двајсет! — рече Синцов, приближи се до кревата и видя на възглавницата обрасналия с рижави косми врат на Артемиев. Обърна се към Иван Авдеич и попита: — Дадохте ли му да вечеря?

— Не поиска, така легна.

— Тогава направете чай за двамата, а аз искам да ям.

— Има супа от грах — рече Иван Авдеич. — Докараха гореща храна веднага, щом заминахте.

— Още по-добре. — Синцов се отпусна уморено в поставеното до масата ожулено кафяво кресло.

— Разрешавате ли? — В килера, като повдигна закрилото входа платнище, надникна Илин.

— Защо дойде? Казаха ми, че почиваш.

— Заповядах да ме събудят, щом пристигнете.

— А защо бързаш? — попита Синцов. — Седни.

— Не искам — рече Илин. — Седна ли, наляга ме сън. Има промяна за утре. Отложиха артилерийската подготовка от седем за девет, а началото — за десет.

— Това е добре — протегна се Синцов, като се радваше, че все пак ще може да си поспи. — А защо?

— Туманян дохожда, каза, че искат да домъкнат още артилерия и да почакат до пълна видимост, за да не бият по своите.

— Все пак, значи, взели са под внимание опита. — Синцов отново си спомни за изгубените днес четирима души.

Илин сигурно помисли за същото, защото каза за един от четиримата:

— Старши сержант Курильов, минохвъргачът, се върна от превързочния пункт в строя. Говорих с него. Раната, казва, не е тежка, ще остана да воювам.

— Правилно — рече Синцов. — Инак е обидно. Върви да спиш сега.

Но Илин не отиде, а се облегна на стената и попита на „ти“, неофициално:

— Намери ли си ротния командир?

— Намерих го.

— Какво разправя?

— Засега нищо не разправя — рече Синцов. И от спомена за Бутусов се намръщи като от болка.

— Хванахме още един пленник вечерта — рече Илин, като се усмихна кой знае защо.

— А защо се смееш?

— Тук го хванахме. Криеше се под кревата.

Но това не разсмя Синцов.

— Заплеси! — рече сърдито той. — Да беше излязъл през нощта и да хвърлеше бомба — щеше да те е смях после на оня свят.

— Малко са все пак — рече Илин. — Страх ги е да се предават.

— Ясно, страх ги е — рече Синцов. — И аз на тяхно място бих се страхувал след всичко, което са направили.

— Заповяда да го събудите — Илин кимна към изхъркалия Артемиев.

— Има време, ще го събудя — рече Синцов. — Върви да спиш.

Илин излезе, а Синцов с наслада се гмурна с гръб в меките стари, навяващи сън пружини на креслото. Искаше му се и не му се искаше да буди Артемиев. Всичко главно беше казано веднага, преди половин месец, при първата среща. А да говориш за останалото — нямаш сили, а сигурно и той. Толкова нямаш сили, че сякаш нямаш и желание, макар това да не е истина; имаш желание, само сили нямаш.

Артемиев се обърна на кревата, шапката му падна на пода. „Все пак малко си се променил“ — помисли Синцов, като гледаше неговото едро, спокойно, загоряло лице, което беше потънало във възглавницата.

Още тогава, преди две седмици, когато се срещнаха, той помисли, че шурейт му малко се е променил. Все същият си е, както през пролетта на трийсет и девета, при последната им среща преди войната. Само че на петлиците му има вместо една черта три, и два ордена на гърдите, и ходи, като понакуцва с ранения крак. Всичко се беше променило през тези години, а той — за учудване — беше си останал такъв, какъвто си беше. Може би затова, че от седемнайсетгодишна възраст, от школата, цял живот се бе готвил за война и сега живееше сред онова, което бе чакал цял живот. А можеше ли да се каже за тази война, че е била онова, което са очаквали дори такива до мозъка на костите си военни хора?

Може просто да не се е вгледал в него тогава отведнъж, пък и не беше до това, и срещата стана пред хора и бе по-кратка, отколкото мислехте. Беше дошъл заедно с Левашов, и Левашов, който знае защо, не си бе отишъл, седя през цялото време, докато Павел разправяше за смъртта на Маша. Може би по-добре, че седя. А после Илин и Завалишин се върнаха и също седяха, съчувствуваха. Сигурно мислеха да си отидат после и да ви оставят двамата, но никакво „после“

нямаше поради внезапната немска контраатака. Този ден тръгна от трън, та на глог. Макар че може да е било за хубаво.

Когато дойде тогава в батальона, веднага направо изтърси за смъртта на Маша, без предисловия. Отначало те прегърна, а после за секунда се отстри, погледна те в очите и изтърси. Не е смятал за възможно да отлага това за друг път. Пък и какво значи на фронта да отлагаш за друг път? Не само в тоя смисъл, че всичко е в божиите ръце, а просто — кога друг път ще попадне в тоя батальон? Няма да му заповядат — и няма да попадне. Няма в писма, я, да описва смъртта на сестра си! Макар не първи ден вече да знаеше, че е умряла, но и на него, разбира се, му беше тежко да говори за това. На лицето не беше изписано, но на лицето не е и необходимо непременно да бъде изписано. И на твоето също сигурно не е било изписано, когато слушаше. Просто пустота и студ в тялото, като че всичко от тебе са изтеглили, и ти прилошава като от многодневен глад. Дори Левашов се изплаши, разтърси те за рамото: „Какво става с тебе?“

А днес, когато разправяше малката докторка, той слушаше като вече свикнал с тази мисъл човек, слушаше като разказ за нещо, което отдавна го няма. И завчера, когато Илин, който си има своя мъка, изведнъж през нощта, след като бяха изпили по сто грама, рече: „Ще завършим в Сталинград, възможно е да ни пратят за формиране в някое населено място. Ние двамата с тебе сме сега ергени, ще вземем и ще се оженим за две сестри, ще се сродим“, в отговор се усмихна на думата „ще се сродим“. Като че друго някакво родство можеше да ги сроди с Илин повече, отколкото батальона. Усмихна се и премълча. А Илин помисли, че го е обидил, като е поставил себе си, неженения, на една дъска с него, вдовеца, и обясни: „Аз сериозно. Аз гледам на това не както другите. Казват, да се жениш сега, значи да създаваш сираци, но това още не се знае. Дори ако е така — нека все пак роди и изгледа мое дете. Ако не с атестата, то с пенсията. И без това след такава война няма да има достатъчно мъже за всички жени.“

„Хубаво, после ще видим — беше рекъл тогава Синцов, — хайде по-напред да свършим войната тук.“

И помисли — както е било — вече няма да бъде, а как ще бъде — ще видим. Имаше жена и тя загина преди повече от година. Ако не мамиш себе си, когато се случи отдиш във войната, ти вече отдавна чувствуваш колко е тежко да бъдеш без жена. И по-рано си чувствувал,

когато още не знаеше за гибелта на жена си. А колко дълъг ще бъде животът ти, не се знае.

Иван Авдеич влезе и сложи на масата канче със супа.

— Не е много гореща. Страхувах се, ако река да я топля, да не заспите, без да сте яли.

— Каквато е — рече Синцов. — Налейте ни по сто грама. — И като се приближи до леглото, сложи ръка върху рамото на Артемиев: — Ставай, Паша.

Артемиев отвори очи и седна.

— Сигурно съм го сефтосал преди тебе — кимна той към кревата.

— Да, аз още не съм успял.

— Намери ли оня, когото търсеше в болницата?

— Намерих го — рече Синцов.

И Артемиев видя по лицето му, че не му се иска да отговаря по-подробно.

— Аз днес от вчерашната обстановка в щаба на дивизията стигнах до заключение, че съединението с Шейсет и втора най-вероятно ще стане утре или при теб, или при твоя съсед отляво, и прескочих да ношувам при теб. Трети ден кисна във вашата дивизия! Имам заповед лично да стисна ръката на първия батальонен командир от Шейсет и втора и чак след това да докладвам. Ти за днес се придвижи здравата, ей къде си излязъл!

— Да, тръгнахме бързо — рече Синцов. — Бяхме зли днес и вчера след този лагер.

— Не го видях, нямах време да отида. Казват, тежка картина.

Синцов се усмихна невесело.

— Такава картина, че вчера, колкото и да настоявах, не взехме нито един пленник. Едва тая вечер ги накарах. А в душата си помислих: още твърде незлопаветни са нашите хора, щом на втория ден след тази картина все пак взеха пленници. Аз съм батальонен командир, заповядано ми е да искам, но ако бях войник, не бих гарантирал за себе си след този лагер.

Ординарецът влезе, сложи на масата чаши с водка и отново излезе.

— Хайде да сръбнем супа, от грах е... — рече Синцов.

Изля половината супа в алуминиевата чиния и я подаде на Артемиев, а канчето взе за себе си.

— Как ти е ръката? — попита Артемиев.

— Върши работа... — Синцов размърда щръкналите от мръсните бинтове пръсти. — Само в палеца нещо не върви, на студа изтръпва... Днес хванахме един немец, премръзнал. Когато излизаше през отвора от мазето, подпря се на китките; и изведнъж пръстите на измръзналата му ръка се счупиха като порцеланови... Ако не бях видял — нямаше да повярвам.

— А има ли измръзнали наши? — попита Артемиев.

— Борим се с това, следим, будим ги нощем. Е, ще пием ли?

Артемиев кимна, пи, замези с гъсто посолен сухар и взе мълчаливо да сърба супата.

— И аз изгладнях днес — рече Синцов. — Когато тръгнах за болницата, не бяха докарали още горещата храна, а в болницата се забавих по-дълго, отколкото мислех. Срегнах Овсяникова. Излезе, че е в тази болница. Още веднъж изслушах всичко от нея.

— Сега знаеш всички подробности — рече Артемиев след късо мълчание. — Аз също за малко я видях тези дни при Серпилин, — исках да ѝ кажа, че си тук, но обстановката не позволи.

— Всички подробности и тя не знае — рече Синцов.

— През същата Сцила и Харибда е минала и останала жива — рече Артемиев за Таня. — А е могло да бъде обратното...

И Синцов помисли: да, могло е да бъде и обратното. Маша е могла да остане жива, а малката докторка е могла да попадне в ръцете на немците. При всичката сила на навика да живее сред смъртта на други хора, все пак му беше трудно да вложи смъртта на жена си в този вече образувал се през годините на войната списък на неизбежности. Но да мисли за нея, че добре, ако тя останеше жива, а вместо нея попаднеше при немците малката докторка, беше също тъй невъзможно, както беше невъзможно да мисли пред утрешния бой, че е добре да убият не него, а или Илин, или Завалишин. Невъзможно беше да иска някой да умре вместо някого, можеше само да иска всички да останат живи. Но беше глупаво да мечтае за това.

— Отлична жена е тя!

Синцов разбра, че Артемиев говори за Таня, и мълчаливо кимна.

— И интересна жена е между другото, ако се вгледаш.

— А ти вгледа ли се вече? — попита мрачно Синцов; доядя го изведнъж за тези думи.

— Аз, не. Самата тя в Москва, изглежда, ми хвърли око. Не твърдя, но ми се стори. А аз не. Просто обективно съдя: отлична, златна жена. Ето за такава трябва да се ожениш, ако не искаш да бъдеш глупак като мен... На мен не ми трябва. А ето ти, с такава трябва.

— Гледам те и си мисля: умен ли си, или глупав? Намерил време!

— Че защо? Ако останете живи и двамата — вземи и се ожени за такава жена. Още повече, че съдбата сама за втори път ви събира през тази война. Не виждам нищо особено в това. Че тя е толкова мъничка, а ти си до тавана — на това, разбира се, хората ще се смеят... — Артемиев се усмихна, като даваше на Синцов да разбере, че изобщо по-скоро се шегува. А сериозното във всичко, което беше казал, беше едно: няма я сестра му и колкото да я е обичал Синцов, трябва да постави кръст и да живее, както съдбата му подсказе. От оня свят никой не ни вижда, никой не плаче и не се радва по-рано ли или по-късно сме ги забравили...

— Че е толкова мъничка, за мене някога това беше удобно — рече Синцов за Таня, като се усмихна също. — Когато я мъкнех на гърба си от обкръжението, радвах се, че е лека.

— А ето аз, изглежда, скоро ще трябва да метна на гърба си потежък товар — рече Артемиев. И въпреки усмивката, в очите му мина смущение пред онова, което трябваше да обясни. — Види се, аз ще се женя, а може и да съм се оженил вече...

— Тоест как така, може? — попита Синцов. — За коя?

— За коя, за кое?... — усмихна се Артемиев. — Все тази стара приказка — за Надежда. Преди да излетя от Москва, отидох при нея — и загинах като швед при Полтава. Само не ми казвай нищо — спря той с ръка Синцов. — Какво мислиш за нея знам отдавна, какво ще кажеш за мен — досещам се — глупак! В основата си е вярно.

Но макар и да спря с ръка Синцов като рече „не казвай“, всъщност той се пръскаше от радост, задето жената, която някога обичаше и се мъчеше да забрави, отново му принадлежи и бе направила дявол знае какво, на което никоя друга не би се решила на нейно място — бе долетяла при него за една нощ на фронта и сега, след това, иска, може да се каже, стреми се да стане негова жена. Той



днес отчасти за това беше дошъл да ношува при Синцов, искаше да сподели с него: защо се е съгласил на това и защо, макар и да се нарича глупак, все пак е щастлив. А щастieto във военно време не се намира на пътя.

— Какво мълчиш? — попита той, като изчака с мъка дългата пауза.

— Какво пък, добре — рече Синцов.

— Лъжеш.

— Защо да лъжа? Щом ти е добре с нея — хубаво. Само че нещо не разбрах за твоето женене.

Артемиев му разправи как Надя се стоварила на главата му в щаба на армията, като се представила за съпруга; и как на другата сутрин Серпилин заповядал да я изгонят за Москва, и как тя, когато заминавала, го попитала готов ли е да се ожени за нея и му казала да ѝ даде писмо за гражданското отделение, щом той е на фронта — тя сама щяла да отиде и щяла да направи всичко без него. И щяла да дойде при него тук като законна съпруга и да погледне в очите този Серпилин, който я напъдил оттук като някоя слугиня!

— Да не би от яд да се омъжва за теб?

— Отчасти така.

— А когато ѝ мине ядът, какво ще стане после?

— Нашата история е стара — рече Артемиев. — И да се е омъжила после за друг, все пак с никого не ѝ е било по-добре, колкото с мен. В тия работи не можеш ме излъга.

— А в останалото? — попита Синцов, макар да виждаше, че му е тежко да отговаря.

— И в останалото тя, трябва да се каже, също не е лоша жена — рече Артемиев с известно усилие над себе си. — Ще запретне ръкави и ще измие пода, и ще изпере бельото, и обед ще сготви — всичко ще направи като на шега...

— Е, а в останалото? — повтори неотстъпчиво Синцов.

— Какво в останалото?

— Тогава въпроси нямам.

— Да, може да ми честитиш — рече Артемиев. — Вчера, когато от дивизията говорех със Серпилин, той ми съобщи, че са ми дали следващото, което беше се позабавило... Сега съм полковник.

— Честито — рече Синцов, като помисли още веднъж за Надя: може би тя се оженва сега за него, защото се е убедила, че той ще отиде далеч? Щом на трийсет години е полковник, ако не го убият — още преди да свърши войната ще бъде пак жена на млад генерал.

— Искях да завинтя четвъртата черта, но в щаба на дивизията не се намери, никой не се запасява, чакат пагоните.

— С удоволствие бих ти помогнал — усмихна се Синцов, — но няма как. В нашия батальон освен замполита всички имат само звездички. Той наистина е такъв, че и последната черта ще ти даде, но това аз няма да позволя. Превъзпитавам го, да има поне полувоенен вид.

— Смешно е да се чува това от тебе — рече Артемиев. — Слушам те и си спомням какъв беше ти преди армията, в тридесет и девета година.

— Тридесет и девета е вече отдавнашно минало... — усмихна се Синцов.

— Седим тук с тебе като двете половини от армията — рече Артемиев. — Кадровата и запасната. Мислил ли си ти преди войната да станеш това, което си?

— А много ли и за всичко ли, за което трябва, ние тогава сме мислили?

— Как ще лягаме да спим? — попита Артемиев. — Може би искаш един срещу друг?

— Рисковано е — рече Синцов. — Не знам как е с тебе, но за мене ординарецът ми каза: бил съм почнал да спя нервно. Заври се поблизо до стената, а аз ще поседя, не ми се ще да лягам.

— Ще чакаш, докато заспя, и после ще отидеш да се занимаваш с работите си? — попита Артемиев, като се наместваше на кревата.

— Днес нямам сили за работа. Щом артилерийската подготовка е отложена за девет, имам право да поспя до седем.

— А аз от утре сутринта ще остана при вас.

— Ти знаеш по-добре. Ние и така, и така трябва да настъпваме. А кой пръв ще изпълни задачата, ние или не ние — това е лотария!

— Да смятаме, че вие — рече Артемиев. — Сам каза колко сте зли след лагера...

— Злината си е злина, а огънят си е огън. Ще те принудят да легнеш и ще лежиш при всичката си злина. През последните дни имам

такова чувство, че пред мене е още гъсто, има много повече хора, отколкото при мене. Бием ги само с абсолютното превъзходство в огъня. Без това не бихме направили крачка напред.

— Говорих с един фронтов разузнавач, смятат, че на немците не е останала вече много жива сила.

— Не знам как смятат те — рече Синцов, — моята сметка е проста: през вчерашния и днешния ден на моя участък противникът е оставил сто и четирийсет трупа. А аз имам в моя батальон за днес всичко сто и трийсет и осем души. Ако ние с тях бяхме вчера сутринта батальон срещу батальон, тогава пред мене би било вече празно, дупка! А ще видим какво ще бъде утре! Макар, разбира се, съпротивата да отслабва: гладни са и има много измръзнали.

— Не си ли почнал още да ги жалиш? — попита внезапно Артемиев.

Синцов въздъхна и не отговори.

— Защо въздишаш, сериозно питам? Аз например, неудобно е да призная, но въпреки всички клетви, няма-няма, па току прошава жалост...

— А аз, когато ги гледам, все си спомням колко пъти съм бил на тяхно място и в четирийсет и първа, и в четирийсет и втора. И се питам: и те ли като нас след всичко това ще имат достатъчно сили да станат, да се отърсят и да тръгнат обратно?

— Ех, за онези, които са тук, такъв въпрос вече не съществува.

— Не говоря за тях. За останалите... Не знам, ако от самото начало, от първия ден, почнехме ето така да ги бием, сигурно, както ти казваш, щеше да прошава жалост. А сега не шава, защото всичко това е само разплата. И още не цялата. Аз не ги съжалявам. Просто не давам да убиват пленниците. А понякога мисля, защо трябва да има разплата.

— Тоест как защо? — не разбра Артемиев.

— Защо трябваше най-напред да влизаме в борчове, а чак после да почнем да плащаме? Или не е могло без това?

— Законна мисъл — рече Артемиев, — но време е вече да престанем да мислим за това. Животът си върви напред...

— А аз никога няма да престана да мисля за това — рече Синцов, след като помълча. — И да свърши войната — няма да престана, и десет години да минат след нея — няма да престана, и двайсет да минат — няма да престана...

— Така само ти се струва — рече Артемиев. — А разчушкаме ли ги, стигнем ли па макар до старата граница, съвсем други мисли ще имаме всички.

Синцов не отговори нищо, разкопча памуклийката, събу валенките и легна на кревата по гръб, като сложи по навик ръцете си под главата. Когато легна, помисли, че веднага, мигновено, щом сложи ръце под главата, ще заспи, но нещо му пречеше. Може би мекият дюшек, в който хлътна непривично тялото. Полежа мълчешком минута, после рече:

— Отвикнахме от жилфонда. Дори чудно ти е, че под задника си имаш дюшек. Не ти се спи.

— А аз наопаки, стоплих се хубаво!

— Тогава спи — рече Синцов, — само кажи ми едно нещо: когато служеше в Главната квартира, вижда ли поне веднъж другаря Сталин?

— Веднъж го видях — рече Артемиев.

— Разправи какъв е.

— Какво да ти разправам, не знаеш ли сам?

— Но все пак.

— Видях го само веднъж. Почти веднага, когато дойдох след раняването в Генералния щаб и работех по направленията. Посред нощ изведнъж ни събраха всички, които сме били на участъците на сталинградския фронт, и ни заведоха право при Сталин. Той се поздрави с нас и ни заповяда поред, като се почне от десния фланг, да докладваме за противника: какви данни има всеки в своето направление? Аз докладвах четвърти, вълнувах се, разбира се, още повече, че той ми зададе два въпроса.

— А знаеше ли какво да отговориш?

— Какво да отговарям знаех, но се вълнувах.

— А какви бяха въпросите?

— Уточнявах обстановката в моя участък. Види се, той предварително, без нас, не знам по каква друга линия, имаше своите сведения за противника и попита: няма ли там във втория ешелон още някаква дошла неотдавна част? Казах, че се предполага да започне стоварването на отделен гренадирски полк СС. Тогава той попита: защо не доложихте веднага? Отговорих, че предположението още не е

потвърдено и не съм сметнал за възможно да му го докладвам като факт.

— А как те питаше той?

— Бих рекъл, много спокойно. Но когато те гледа, имаш такова чувство, че те проверява, иска да те разбере до мозъка на костите. И от това нервничиш.

— А как изглежда?

— Както на портретите. Малко по-стар и по-нисък на ръст; когато пита, гледа в очите. А сам говори много бавно и спокойно, като че за никъде не бърза, макар че обстановката точно тогава беше тежка. Ние чак после разбрахме, че в тази нощ с нас се провеждало първото планиране на бъдещото настъпление. Какво да ти кажа още? Когато слуша — ходи; спре се, погледне те в очите и пак тръгне. Ботушите му са сигурно с меки подметки, походката му е мека като...

Артемиев отначало поиска да каже, като на котка, после — като на тигър, но не каза ни едното, ни другото: и едното, и другото изглеждаше неудобно да се каже за Сталин.

— След час ни пуснаха всички. Аз лично имах чувството, че едва ли сме допринесли нещо, че той и без нашите доклади е добре информиран. Долавяше се по въпросите.

— Да, интересно — рече Синцов.

Той слушаше с жадно любопитство. Артемиев беше за него първият човек, който не само говореше за Сталин, но го беше виждал с очите си: как ходи, как говори, как задава въпроси.

На Синцов му се искаше да знае това. През цялата война му се искаше да знае за Сталин колкото се може повече, защото в дъното на душата му отговорът на въпроса — какъв е Сталин? — се свързваше с отговора на друг, главен въпрос: защо едва сега, през втората година на войната, настъпва началото на истинската разплата с немците?

Този въпрос като че поставяше под съмнение размера на Сталиновото величие и размера на безпогрешността на неговите решения. А в същото време, когато батальонният командир Синцов, който беше преживял на предната линия година и половина, все още търсеше отговор на въпроса — защо войната е протичала така, а не иначе — в това какъв е Сталин — се съдържаше мълчаливо признание за онова място, което Сталин заемаше и в мислите му за миналото, и в надеждите му за бъдещето, пък изобщо в целия му живот.

— А вярно ли е, дето разправят — попита Синцов, — че Сталин, преди да получи бюлетините от всички фронтове, не си ляга да спи никога?

— Ако се съди по това, че нашите началници будуват до трети петли, така е. А по-точно, не ми е дадено да знам — отговори Артемиев. И с яд помисли, че все пак не бе съумял да обясни на Синцов всичките си чувства, с които бе дошъл и бе си отишъл от Сталин в оня ден. Разказа как пита, как гледа, за меките ботуши... А за главното не намери думи. Макар че за такива неща е невъзможно веднага да се намерят думи, иначе би могъл да разкаже и нещо друго: как вече не той, някакъв служител по направленията, дребна риба, а Иван Алексеевич се готвеше за доклад при Сталин, и как чакаше дали ще го повикат, или няма, и как се връщаше от доклада. Всеки път отиваше като под куршуми, а се връщаше, сякаш беше преплувал река — спомни си Артемиев без сянка от укор, наопаки, с увереност, че така трябва да бъде, щом човек отива на доклад при самия Сталин...

Синцов лежеше, затворил очи, но не спеше.

Когато искаш да питаш за много неща, почваш мислено да съкращаваш, да съкращаваш, докато почти нищо не остане да питаш.

— Слушай — рече Синцов, като отвори очи, — ето, ти сега служиш със Серпилин, какво мнение имаш за него?

— Най-високо. Защо?

— Не, нищо — рече Синцов.

Но това не беше истина, когато той каза „не, нищо“, защото самият въпрос — „каково мнение имаш?“ — беше друг въпрос, който той не можа да зададе: защо се е случило с него преди войната така, щом ти за него имаш най-високо мнение, и аз за него имам най-високо мнение, и всички имат най-високо мнение, а той четири години не се знае пътища ли е настилал, или гора е сякъл. Казват: „Щом секат гора, трески ще летят!“ — но той не е треска, а началник-щаб на армия.

Разни чувства се раждаха у него напоследък, когато все по-очевидно биеха немците. Но главно две: едното — слава богу, че доживяхме до това. А другото наред с него — жалко, че не бе от самото начало така. И това съжаление съществуваше и ти поставяше въпроси: защо, та защо?

Това, собствено казано, имаше той пред вид, когато попита за Серпилин: какво мнение имаш?! Но не изказа своята мисъл докрай,

защото тя беше от онези, дето дори с близък човек трябва да го усукваш.

— Не спиш ли?

— Не спя.

— Ние с Рибочкин, с адютанта на батальона — деветнайсетгодишен, току-що свършил училище — лежахме веднъж в една снарядна яма, изчакахме да мине обстрелът. И той изведнъж ми каза: „Другарю старши лейтенант, все пак, според мене, другарят Сталин постъпи неправилно, че допусна война с немците, с една такава висококултурна нация.“ Не му отговорих веднага: прелетя мина и ние забихме глави в снега. А после вдигнах глава и казвам: „Какви ги плещиш? Да не си полудял, искаш да те дадат под съд ли? Според теб другарят Сталин трябваше да ни заповяда да вдигнем ръце пред немците ли?! Говори, а не бълнувай!“ А той ми отговаря: „Аз, казва, говоря не за това. Щом има война — разбирам: или ние, или те! Аз друго — как така след Първата световна война ние имахме добри отношения с Германия и Компартията там беше най-силната в Европа... А как другарят Сталин допусна фашистите да вземат връх у тях?“ Казва ми това, а аз лежа в дупката редом с него, слушам и не знам — да плача ли, или да се смея, защото дърдори глупости, а в същото време е прав. Не трябваше да стане това, което стана! Така ме възпитавах, че аз смятах: не е трябвало да стане!

— Е, и какво му каза ти — попита Артемиев.

— Казах му: „Твърде много неща стоварваш ти върху другаря Сталин. Все пак това е Германия, а не Русия, не всичко на света е в негова власт.“ А той така ме погледна, като че го лиших от вяра, дори жал ми стана за него. Ванюшата бяхти през нас, а ние лежим глава до глава и се гледаме. Обстановката е такава, че можем да бъдем откровени. Гледам право в очите му и казвам: „Да не съм те чул да приказваш на такава тема, а още повече пред други. Разбра ли?“ „Разбрах.“ А по очите му виждам: нищо не е разбрал. А аз, мислиш, съм разбрал? Цялата разлика между нас е: аз разбирам, че не бива да се говори за това, а той дори и това не разбира... Кажи ми, Паша, доволен ли си от своя живот?

— В какъв смисъл?

— Ами в такъв смисъл — няма ли да ти бъде после срамно за това как живеем?

— Останах адютант малко повече, отколкото трябва — рече Артемиев. — А инак горе-долу, доволен съм.

— И аз съм доволен сега — рече Синцов. — А според тебе, как живеехме преди войната, добре ли?

— В смисъл на ядене ли? — попита Артемиев и на Синцов се стори по гласа му, че се усмихва на себе си.

— Искаш ли да живееш и занапред така, както живеехме преди войната? И след войната да бъде всичко така, както е било?

— Когато свършим войната, ще обмислим — рече Артемиев.

— А има ли какво да обмислим?

— Да... — рече Артемиев: — Характерът ти е станал, виждам, изключително тежък. Ако друг път поискам да си отспя, ще отида при другиго. Пропъди ми целия сън...

— Добре, спи — Синцов погледна под око Артемиев, видя, че е затворил очи и той затвори очи и около минута лежа мълчаливо, като се опитваше да си представи какво мисли сега Артемиев, човекът, с когото не беше говорил откровено цели четири години.

— Ще трябва да ви събудя — зачу се изпод платнището познатият глас на Левашов.

Синцов вдигна глава от възглавницата, седна и мушна краката си във валенките.

— Къде отиваш? — попита Артемиев, без да отваря очи. — Какво има там?

— Ей сега ще науча — Синцов набързо закопча памуклийката си и излезе.

В мазето стояха трима души: Рибочкин, Левашов и един непознат на Синцов нисък, набит човек с твърде дълго кожухче и с нахлупена над веждите твърде голяма ушанка.

„Дали не е пак дописник?“ — помисли недоволно Синцов. Не му се спеше, но не му се искаше и да говори.

— Запознай се с другаря... — някак странно показва Левашов с пръст ниския човек в твърде дълго кожухче, без да добави нищо към думата „другаря“.

Синцов, излязъл от своя килер без ушанка, изпъна ръце по кантовете.

— Командирът на батальона, старши лейтенант Синцов — и стисна подадената му ръка.



— Здравейте. Келер — представи се със забележим немски акцент човекът в твърде дългото кожухче и стисна здраво ръка на Синцов. Ръката му беше голяма и корава.

— Защо се зачуди? — попита Левашов, зърнал израза на Синцовото лице.

— Не се зачудих — рече Синцов. — Моля да си отпочинете, да пиете чай. — И като хвана платнището, искаше да го повдигне и да пусне вътре гостите. Но Левашов го спря.

— Всичко си има времето. Най-напред работата. Искаме да изберем в твоя батальон място, откъдето той утре заранта да прави предаването си. Предлагам му през нощта: все по-безопасно е — а той иска заранта.

— През нощта спят — рече немецът.

— Изобщо не можеш да му надвиеш на ината. Но мястото трябва да се избере още през нощта.

— А какво ще бъде предаването, с високоговорител ли? — попита Синцов.

— Не, тук ще трябва да се домъкне през нощта МГУ. Да се постави и замаскира под прикритието на някои по-добри развалини... Ти си влязъл по-дълбоко от другите в града, затова и дойдохме при теб.

Синцов се замисли. МГУ — мощната радиопредавателна инсталация — е все пак така или иначе монтирана на камионетка-автобус. Ако могат да го довлекат с ръце поне сто и петдесет метра до Чугунов — там в трета рота има една подходяща развалина — бивш гараж. Подът е на равнището на земята и две стени под ъгъл са се запазили повече или по-малко. Дори къс от прикритието е останал.

— Е как, ще намериш ли онова, което ни трябва? — попита Левашов. — Имай пред вид, освен всичко останало, че трябва там наблизко да има надеждно скривалище за хората. Колкото и да пестят от боеприпасите, фрицовете, щом чуят предаването, ще стрелят до смърт — това си е закон!

— Мисля, ще намерим. Ей сега ще отидем, само да си туря портупея — рече Синцов. — А няма ли да поискате преди излизането да изпиете все пак по една чашка чай?

— Щом е чай... — рече немецът.

— Чай. Ще хапнем, когато се върнем.

— Да — рече немецът. — Наистина е студеничко.

Иван Авдеич, без да чака заповеди, беше домъкнал вече до масата една дълга пейка, като даде на командира възможност да каже: „Седнете!“

Синцов отметна платнището и влезе в килера. Артемиев го повика с пръст.

— Кой са тези? Не чух добре.

— Замполитът на полка с един немец. Ще агитира по радиото. Няма ли да станеш?

— Да ги вземат мътните — рече Артемиев, — ще спя. Вече се натъквих. А ти пак на студа!

Синцов сви рамене. Какво да отговори на това?

Той излезе препасан и без да си туря ушанката, седна до масата. На масата бяха вече сложени чаши и един емайлиран олющен чайник.

— Та ето такава е противоречието между мен и другаря Келер — рече Левашов, като кимна към немеца. — Аз имам заповед от политотдела — да го осигуря, та да не падне ни косъм от главата му, а той обратно, има желание да прави предаването си сред бял ден.

— Косите ми вече и без това са опадали. Много са опадали — рече немецът, като сваляше от главата си ушанката и приглаждаше оплешивяващата си глава с голямо чело. Той се усмихна, но в съдържаната му усмивка имаше горчивина. — Трябва сега много да се работи. Много, твърде много.

Той откопча двете горни телени копчета на кожухчето си: под кожухчето си имаше елек, а под елека — рубашка с петлици.

„Виж ти, дори в наша рубашка“ — помисли Синцов и изведнъж, като гледаше този оплешивяващ човек с голямо чело и бели гъсти вежди, си спомни, че вече го е виждал и тук не можеше да има никаква грешка. Това беше в трийсет и четвърта година, през зимата, преди девет години, скоро след процеса на Димитров. Този човек — тъкмо този човек, който тогава току-що беше избягал от Германия, говореше в аудиторията на техния Комунистически институт по журналистика и им разказваше какво е фашизмът. Само че тогава говореше на немски и не успяваха да преведат думите му, особено когато той се сърдеше и в такт с думите, като с чук, удряше с тежкия си юмрук по трибуната. И презимето му не е Келер, както отначало чу Синцов, а Хелер, Ернст Хелер. И беше написал една книга за Хамбургското въстание, излязла още преди да е избягал при нас от Германия, а после написа очерци от

Испания — от нас той беше отишъл в Испания, командувал беше там батальон в Интернационалната бригада.

Разбира се, това беше той същият, който беше дохождал в Комунистическия институт по журналистика. Само че веждите му бяха тогава съвсем черни, а сега са съвсем бели.

Забелязал как внимателно го гледа Синцов, немецът наведе очи и обхвана с ръце чашата с горещ чай, като си топлеше пръстите на нея.

— Аз съм ви виждал веднъж, другарю Хелер — рече Синцов. — Вие бяхте дошли в тридесет и четвърта година в нашия Комунистически институт по журналистика.

Немецът бързо кимна, после веднага след това кимна още веднъж и се усмихна.

— Малко лошо говорех тогава руски — рече той. — Само една руска дума — „Рот-фронт“, нали? — Той вдигна дясната си ръка от чашата, стисна голям юмрук и направи с него кратко полудвижение; той не показваше, той само напомняше с това полудвижение как е било това. — „Рот-фронт“, нали?

И макар да продължаваше да се усмихва, в очите му блесна нещо скръбно, сякаш споменът за този жест и тази дума му доставяше болка, сякаш и този жест, и тази дума лежат нейде дълбоко, под развалините на всичко онова, което се стовари върху тях после, и той сега не може нито да произнесе тази дума, нито да направи този жест с предишната сила.

— Четох вашата книга — рече Синцов.

— А аз не съм я чел — рече Левашов. — Срамно, но трябва да си призная.

— И вашите статии за Испания четох — рече Синцов.

— В „Интернационална литература“, нали? — попита немецът. — Лоша война — рече той и в очите му отново се мярна нещо мъчително. — Добри хора, но лоша война. С голи ръце против танка, против юнкерса, против месершмита.

— Ние знаем това, изпитахме го върху себе си — рече Левашов.

— Да, да — бързо, дори може би твърде бързо рече немецът.

„Всеки ден чува от нас за онова, което са направили у нас фашистите — помисли Синцов. — И макар да е почнал да воюва с тях по-рано, отколкото ние, още в Испания, все пак тежко му е да слуша това, защото все пак е немец.“

— Виждате ли, срещнахте тук свой читател — рече Левашов за Синцов.

Но немецът, макар и да кимна, не погледна Синцов. Сигурно не му беше сега до неговите читатели, той тежко мислеше за нещо друго, свое, главно и мъчно.

Синцов изпи още една глътка чай и стана. Левашов въпросително го погледна.

— Разрешете да ида пръв, да разузная — рече Синцов. — Мисля, че ще намерим при Чугунов всичко, което ни трябва. Но искам сам да проверя. А вие през това време се грейте. Ще пратя да ви вземат.

Той молеше да му дадат разрешение, но молеше настоятелно, както подчинените молят началството в присъствието на външни лица, като дават да се разбере, че знаят какво правят.

Левашов кимна: батальонният командир в края на краищата знае по-добре. А може би не иска направо да води със себе си немеца, смята за необходимо да прибере нещо по-далеч от очите.

— Какво ще кажете, нека иде напред, а ние да почакаме, да се погреем? — обърна се Левашов към немеца.

Преди да отговори, немецът направи секундна пауза. Види се, напротив, искаше да върви веднага, но не пожела да спори.

— Да — рече той и като вдигна глава, с голямо чело и побелели вежди, погледна Синцов с такъв дълъг поглед, сякаш се опитваше да си спомни невъзможното: лицата на всички онези, които тогава, преди девет години, когато току-що беше избягал от Германия, го слушаха и като тропаха с отместените си столове и вдигаха юмруци, викаха заедно с него: „Рот-фронт“. Ето един от тях, висок, с неотспало лице, с памуклийка, с ушанка, с привичен жест, преди да излезе в нощта, обрамчва автомат...

Като отиваше в ротата на Чугунов, Синцов през целия път мислеше за немеца. Левашов беше прав, като заподозря, че батальонният командир е решил да прибере там отпред едно-друго.

Вървиш сред развалините и през цялото време се натъкваш на немски трупове. А там, при Чугунов, тъкмо в оня гараж на пода има цяла камара — сами немците са ги струпали. Повечето без ботуши, боси и на голите им крака се люлеят на телчета немските погребални табелки-половинки. Едната им половина се отчупва по шева и остава при трупа, а другата изпращат на близките или нейде другаде.

Чугунов, разбира се, е грижлив, сигурно ги е прибрал. Но може и така да се е случило, че да не е смогнал. И човешките сили имат граница. В боя войникът изпълнява заповедта, а свърши ли боят — ще сложи глава на каквото попадне, ако ще и на труп, и вече нищо с никого не можеш да направиш до сутринта.

Разбира се, няма да зачудиш този немец с труповете; те тук, в Сталинград, се търкалят във всички положения. И все пак нещо му пречеше да мисли така. Все пак е по-добре той, когато дойде при Чугунов, да не се препъва о труповете на свои.

Като му мина неволно мисълта „свои“, той се опита да се поправи: не бива така да мисли за този немец. А как да мисли? Другояче също не излиза. Макар и да не са свои, за него, все пак, са свои. Сигурно гледа тези трупове и мисли: кой от тях кой е? Влез му в кожата и иди да погледаш тази камара с табелки на голите крака. Опитай се да узнаеш кой от тях преди идването на Хитлер е гласувал за фашистите, кой — за социалдемократите, и кой — за комунистите! В армията са взимали всички наред. Преди пожара на райхстага шест милиона са гласували за комунистите. И те също лежат между тези мъртъвци, повече от вероятно.

„Да, тежко му е на този немец“ — помисли Синцов.

Чугунов спеше леко. Щом чу, че са дошли, се събуди и седна на леглото. В неговото мазе също се намирал по-рано някакъв немски щаб. Колкото по-навътре в града се навлиза, толкова повече ще бъдат сега тези щабове. Поиска да стане, но Синцов го задържа за рамото и сам седна насреща му.

— Не ти давам да си починаш, Василий Алексеич — рече Синцов, като искрено съжаляваше, че е събудил Чугунов. — Но трябва да се посъветвам с тебе.

— Аз вече заръчах да ме събудят. Пет часа съм спал! — весело рече Чугунов, като погледна часовника. — Днес сънят ми, може да се каже, беше добър.

Синцов разказа за немеца и предстоящото радиопредаване.

Чугунов се навъси.

— А кога мисли да почне?

— Призори.

— Артилерийската подготовка е в девет, значи, преди нея — рече Чугунов, като пресмяташе на ум колко дълго ще трябва да поема върху себе си немския отведен огън, защото щом има предаване, немците ще стрелят по ротата на Чугунов.

— Ще скриеш хората си по-добре — рече Синцов. — А колко ще говори той, не знам. Може веднага да им каже нещо такова, че те да почнат да се предават.

Чугунов очаквателно вдигна очи: искаше да провери дали сериозно говори, или се шегува, но не можа да прочете по лицето на Синцов отговор на своя въпрос.

— Едва ли — рече Чугунов. — С тях аз не се надявам вече на думите. Само на огъня.

— В главното си прав — рече Синцов. — А все пак кой го знае, едно нещо е пленник или избягал, вчера още с тях е седял, а днес вече вика от нас: „Жив съм, здрав съм, не ме убиха, само ме раниха“ — а друго нещо е — да говори човек, който воюва против фашизма цял живот и при това още писател.

— Това е, разбира се, така — рече Чугунов. — Разбира се, ако е такъв човек, тогава друга работа.

Но макар по думите му да излизаше, че той като че се съгласяваше, Синцов разбираше, че Чугунов съвсем не се съгласява с него и не допуска мисълта, че немците, чули предаването, ще се съгласят да се предават. „Друга работа“ рече той не за бъдещото радиопредаване, а просто за самия човек, че този човек е по-друга работа, отколкото избягалите или пленените, към които пристъпват с добро: превързват ги, стоплят ги, нахранват ги — и те взимат в ръцете си високоговорителя и казват на своите да се предават.

Чугунов и Синцов — и двамата разбираха, естествено, че така и трябва да се постъпва с избягалите и пленниците и че е добре, дето те говорят по високоговорителя и предлагат да се предават. Всичко това е ясно и все пак нито Чугунов, нито Синцов можеха да преодолеят войнишкото си недоверие към тези хора, па макар и за това, че много добре знаеха как става обратното и неведнъж през войната бяха чували руски гласове оттам: „Другари червеноармейци, предайте се, аз съм също такъв, с мен се отнасят добре, вие сте в безнадеждно положение...“ Чуваха и биеха по тези гласове с всички видове оръжия, с цялата ярост, на която бяха способни.

Разбира се, този немец е съвсем друга работа. Фашистите щяха да изрязват звезди върху гърба на този Хелер, ако им попаднеше в ръцете, както белите на червените през Гражданската война! Но все пак Синцов не можеше сега да се постави докрай на негово място. Не можеше и туй то. С ума си разбираше, а в чувствата му имаше нещо такова, през което беше мъчно да престъпи. Или комунистическото ти съзнание е недостатъчно, или за година и половина безпощадна война с тебе е станало нещо такова, че ти и сам себе си не разбираш докрай?

— Виждам, че си почистил мазето си.

— Както заповядахте.

— А горе, в гаража?

— „Дървата“ ли? — Чугунов се усмихна.

— Да. Минах оттам, не забелязах. Също ли си ги прибрал?

— Натрупахме ги в ъгъла до стената. За оня, за немеца ли се безпокоите? Той май е свикнал вече.

— Не се безпокоя, но все пак някак...

— Според мен — каква разлика, нека гледа — рече Чугунов.

— Левашов заповяда да осигурим безопасността на този немец — рече Синцов. — Трябва на всяка цена да му я осигурим, да не го излъжем. Аз вече мислих. Ще замъкнем радиомашината в самия ъгъл на гаража. А в случай на силен огън, за скривалище — там при тебе видях, че наблизко стои един ударен танк — може да покопаем по-дълбоко между гъсеничните колела и да напъхаме един-два кожуха, та ако се наложи да седи, да не замръзне.

— Може и кожуси — рече Чугунов. — Аз имам и химически грейки, две парчета.

— Виж колко си уреден! А на мене не ми остана ни една.

— Имам — рече Чугунов. — За такава работа ще дам. Според мене, ако стане нужда, най-подходящо ще бъде там под танка. Вижте сам.

Те излязоха от мазето. Отпред до стената на гаража чернееше кутията на един танк.

— Студено ще му е, ако го накарат да лежи там под танка — рече Чугунов. — Как мислиш, Иван Петрович, ще се съединим ли днес с Шейсет и втора, или не?

— Не съм бог. Не знам — рече Синцов.

## ДЕСЕТА ГЛАВА

След като прекара почти целия ден в 111-та дивизия, командувачият армията генерал-лейтенант Батюк се върна оттам вечерта извънредно ядосан. За яда му имаше две причини: първата — че въпреки личното присъствие на Батюк 111-та и днес не проби немците и не се съедини с 62-ра армия, а втората причина беше неочакваното лично сблъскване с такъв наглед отстъпчив старец като командира на дивизията генерал Кузмич, когото Батюк беше свикнал да нарича на себе си „божа кравичка“.

Когато, налязил се заедно с Кузмич по окопите и развалините и обиколил трите полкови наблюдателни пункта, уморен и измръзнал, Батюк преди връщането си в армията се отби в щаба на дивизията да пие чай, Кузмич изведнъж побеля като книга, стана, поиска извинение и понакуцвайки, излезе в съседното помещение. Батюк, който не се отличаваеше с търпение, почна да пие чай без него, после се разсърди, остави чашата, стана и дръпна вратата на съседната стая.

Там, на пейката седеше побелял, без капчица кръв, Кузмич и шепнешком викаше на своя адютант:

— Дай сух ботуш!...

— Няма да дам, другарю генерал.

— Дай, казвам ти... командувачият чака!

— Какво става тук? — попита Батюк, като премести поглед от бялото лице на дивизионния командир върху бинтования от глезените почти до коляното крак.

— Дай ботуша! — закрещя не със свой глас Кузмич.

Адютантът му подложи плъстения ботуш, той с изкривено от болка лице пхна в него крака си и стана.

— Другарю командувач, разрешете да доложам... — захвана адютантът и се спря под яростния поглед на дивизионния командир.

— Докладвайте — рече Батюк, като премести поглед от единия на другия.

Адютантът погледна виновно Кузмич и започна да докладва, че вече няколко дни откак старата рана на дивизионния командир се



отворила и макар лекарят да му казал, че трябва да полежи, той не ляга, а днес ходил целия ден и така разранил крака, че плъстеният ботуш е пълен с кръв.

— Къде ти е съвестта? — попита Батюк, като се обърна към Кузмич. — Защо, когато дойдох, не ми каза? Какъв си ми ти дивизионен командир, щом раната ти се е отворила? Седни, какво стоиш? Искаш да хвърлиш топа ли? — И Батюк изпсува.

Кузмич не седна.

— Разрешавате ли да отговоря на вашите въпроси насаме? Или ще продължавате да ме ругаете пред хората?

Батюк не отговори нищо, обърна се и влезе в другата стая. Кузмич влезе след него, затвори подире си вратата и поиска разрешение да седне.

— Можеш и да легнеш! Свърши се с командването ти, сам разбираш, а с щаба на армията си играеш на криеница — рече Батюк сърдито, като сядаше на един стол срещу Кузмич. — И иска да не го ругаеш. Та аз така бих те наругал, ако не беше пред хората. Предай дивизията на Пикин и заминавай в болницата.

— Иван Капитонович, вместо да ме посичате отведнъж, все пак обърнете ми първо внимание; изслушайте ме. Така или инак, с десет години съм по-стар от вас.

— Ха сега и това — рече Батюк. — Отдавна е време да отидеш в тила да учиш запасните полкове, а не да се съсипваш докрай.

— Досега това, което ми е възлагано, съм изпълнявал, така смятам и по-нататък — рече Кузмич. — Ще лежа нощем, а сутрин, ако трябва да ида, ще ида. И всичко, което трябва, ще направя.

— Не се вижда да си направил всичко, което трябва. Обеща да се съединиш, а не го направи!

— Което можех, правех, другарю командущ. Вие сами видяхте...

— Можех, можех... — сърдито го прекъсна Батюк и стана. — Ти си направил, което си могъл, а друг ще дойде и ще направи повече.

— Иван Капитонович — умолително рече Кузмич. — Не ме закачайте до края на операцията. Имате ли душа, или нямате?

— А ти не се залавяй за личните ни отношения — избухна Батюк. — Обръщай се както му е редът.

— А щом е по реда — рече Кузмич, като стана и се изправи срещу Батюк, — тогава не ми говорете на „ти“, аз съм служил при Фрунзе, той не ми говореше на „ти“.

— Това ли е всичко, което имате да ми кажете? — заплашително попита Батюк, като с мъка се въздържа да не удари с юмрук по масата. — Ще получите писмена заповед и ще предадете дивизията.

Той си замина разгневен и не изпълни своята закана веднага след пристигането си в щаба на армията, само защото го погълнаха неотложни, натрупали се в негово отсъствие работи, и трябваше първом да се оправя с тях.

През това време на члена на Военния съвет Захаров телефонира развълнуваният замполит на 111-та Бережной, който го молеше да му разреши да се яви по спешност при него.

— Ела, щом имаш такава нужда точно преди мръкване — рече Захаров. — Разгеле има оплакване срещу тебе. Едновременно ще ги разгледаме.

— Какво оплакване? — попита Бережной.

— Когато дойдеш, ще узнаеш. — Захаров сложи слушалката и погледна седналия пред него заместник-началник на политотдела на армията полковия комисар Бастрюков, който беше дошъл преди половин час не с оплакване, както се изрази Захаров, а със забележки по недостатъците в работата на политотдела на 111-та дивизия.

— Добре — рече Захаров, — щом Бережной сам се покани, засега сте свободни. Щом дойде, ще ви извикам на очна ставка. — И като погледна недоволното лице на Бастрюков, се усмихна. — Върви, другарю Бастрюков.

Захаров искаше да остане сам, за да успее преди пристигането на Бережной сам да обмисли какво да прави с тази не навреме набъбнала история.

Бастрюков е формално прав: измъкнал е тази работа и я е поставил така, че сега не може да се заобиколи нито отляво, нито отдясно. Остава един въпрос — за какъв дявол му е потрябвало сега, на гребена на последните усилия, да измъква изведнъж тази история, която след няколко дни върху фона на победата сама би потънала и никой не би я съживил. А той наопаки, се радва и разбира силата си;

щом е дошъл при мене, аз вече не мога да му кажа: не се пъхай, почакай, докато от само себе си заглъхне... Не е такъв човек той, че да му каже така.

Работата, по която беше дошъл Бастрюков, освен всички други негови оплаквания срещу политотдела на дивизията, се заключаваше в това, че в 111-та, в разузнавателната рота, имало един боец на име Хофман. И не беше евреин, за какъвто обикновено го смятаха, като се сблъскваха с презимето Хофман, а истински немец от Поволжието. И това в дивизията, по думите на Бастрюков, знаеха и скриваха, въпреки че имаше строга заповед: немците от Поволжието под никаква форма да не се държат на фронтовата линия. А този немец воюваше в дивизията и не нейде другаде, а в ротата на разузнавачите и тъкмо той беше хванал оня крайно необходим език, които в навечерието на настъплението беше заповядано да хванат на участъка на 111-та дивизия и бе получил за това медал „За храброст“.

И всичко това би минало незабелязано, ако другарят Бастрюков, към който се числеше армейският вестник, не поиска да прегледа невлезлите в работа материали. Той изобщо беше старателен, вземаше всякаква работа, само да не остане време да отиде на предната линия. И между невлезлия в работа материал намери една набрана бележка с описание за подвига на този Хофман. Редакторът сигурно беше се спънал в презимето и не беше пуснал бележката: да си няма беля. А Бастрюков беше видял това и беше почнал да рови. Повикал беше при себе си дописника, който беше я писал — изобщо добра се! Намери в армията един немец — и постави въпроса в световен мащаб. И опитай се сега да му запушиш устата!

Началникът на политотдела на армията беше добър мъж, но имаше извинителна от гледището на Захаров слабост — не излизаше от предната линия. А когато пристигна другарят Бастрюков, в негово лице доби желаниа заместник, който, без да изправя гръб, седеше в политотдела за всички, даваше път на преписките отдолу нагоре, както всеки такъв човек, и набираще постепенно все по-голяма и по-голяма сила. Напоследък Захаров чувствуваше това по себе си: Бастрюков все по-често дохождаше лично при него с доклади и все по-настойчиво му пъхаше тъкмо такива преписки, от които не можеше да се откопчиш. И под всичките тях — неговият подпис. Създава си авторитет на зорко око на фронта и в Политическото управление между всички онези,

които имат слабост към такива неща. А освен това там, в Политическото управление в Москва, той си имаше приятел с чин на дивизионен; този приятел беше го настанил тук. И макар ти да си член на Военния съвет на армията и да смятат, че имаш твърд характер, все пак с другаря Бастрюков ще трябва още да послужиш заедно. В душата си знаеш какво струва, но с голи ръце не можеш му излезе насреща. С такъв, ако речеш да се заловиш, трябва като трънчето, така че да не се счупи, иначе по-дълбоко ще навлезе и тогава изобщо няма да го извадиш. И затова, въпреки горещия си характер, трябва да имаш достатъчно търпение. А ако нямаш достатъчно — ще излезеш глупак...

— Е, защо дойде? Каква е тая спешност? — попита Захаров влезлия Бережной. Мислеше, че Бережной след разговора по телефона ще почне с въпроса: какво е оплакването срещу политотдела на дивизията? Но Бережной не почна с това.

— Константин Прокофиевич, във вас ми е цялата надежда. Не бива до края на операцията да отстранявате стареца от командването на дивизията...

— А защо не бива? — попита Захаров. Той веднага разбра: в дивизията нещо е станало, докато там е бил Батюк, и Бережной смята, че на него, като член на Военния съвет, всичко това вече е известно. Но на него от самолюбие, не толкова лично, колкото свързано с разбирането на правата и задълженията на члена на Военния съвет, не му се искаше да показва незнанието си пред Бережной — Бережной и без това ей сега ще изтърси всичко, което има на душата си, и картината ще стане ясна.

И Бережной действително изтърси всичко.

— Сълзи ми излязоха, като гледах стареца, след като си замина командувачият!

— А ти изобщо си слаб на сълзи.

— Успях да го обикна — рече горещо Бережной.

— Бързо! Не е минал месец...

— А любовта идва още с първия поглед, другарю член на Военния съвет.

— Опасно качество за един политработник — рече Захаров. — А няма ли да стане така, Матвей Илич — днес ще съжалим стареца, а утре ще го погребем?

— Не знам — рече Бережной. — Знам едно: ако утре го уволните, смятайте, че още утре ще го погребете. Приживе.

— А мислиш ли за дивизията?

— Мисля. Нашите работи не са по-лоши, отколкото на другите. Пикин се старае, аз се старая и старецът не се жали. А ако искате при откритата се рана през останалите дни по-малко да ходи до полковете, дайте му заместник по строевата. И без това го нямаме.

— Нямате го, защото още при Серпилин молехте да се въздържим, докато вашият Шчербачов не излезе от болницата. Не искахте друг.

— А сега, щом е такава обстановката, молим: дайте.

— Ето това изглежда по-сериозно — рече Захаров. — Ще поговоря с командувачия и с началник-щаба. Да видим как ще погледнат на това.

— Аз сам предварително ще отида при Серпилин — рече Бережной.

— А виж, това не се иска от тебе. Ти не си му ни баджанак, ни кум. Защо ще ходиш при началник-щаба на армията, та възползуван от бившото си приятелство да го поставяш във фалшиво положение?

— Защо бившото?

— Не се прави на улав. Ти ме разбра — рече Захаров. — Възможно е, естествено, да има и такова решение: да се назначи консилиум от армейски медици, който да реши годен ли е да изпълнява задълженията си в това състояние на здравето, или не?

— А-а... — махна с ръка Бережной. — Щом ще има консилиум — край! Каквото им заповяда командувачият, това ще кажат.

— А ти защо черниш хората? — изведнъж се разсърди Захаров. — Не обичам това у тебе, сам си уж добър, а не се страхуваш пътем да оцапаш другия — така, отведнъж, да го наречеш лош. Откъде имаш такова мнение? Нашият армейски санитарен началник, ако искаш да знаеш, може да ти даде урок по принципиалност.

— Извинявай, без да мисля — рече Бережной.

— Остави този навик — рече сърдито, както преди, Захаров — „извинявай“, защото ти дадох отпор, а ако не бях ти дал, щеше да смяташ, че си прав.

Захаров вдигна слушалката и позвъни по телефона.

— Къде е командувачият?

В телефона отговориха, че командуваният отишъл при началник-щаба да види обстановката.

— Така — рече Захаров, като сложи слушалката. — Значи, с тебе имаме още време.

И като вдигна отново слушалката, позвъни на Бастрюков.

— Елате!... Сега ще обсъдим вашите безобразия — обърна се той към Бережной.

— Какви безобразия, другарю член на Военния съвет?

— Заместник-началникът на политотдела на армията ще ти каже какви. Не искам да го лишавам от това удоволствие. — Захаров погледна в очите Бережной с някакъв странен, както му се стори, израз на лицето, макар нищо странно да нямаше. Просто го гледаше, този Бережной, когото той преди малко току-що беше сгълчал, бе и в неговите очи добър, достоен човек и сигурно в онази работа, за която им предстоеше да говорят, също беше се държал като достоен човек. А Бастрюков, който сега ще дойде, беше според него човек недобър и недостоен, и историята, която беше замислил, беше също недостойна история. И при все това работата така се стичаше, че този недостоен Бастрюков, сега в негово присъствие ще накастри достойния Бережной и при създалата се обстановка беше невъзможно да се попречи на това.

Бастрюков беше, както бе заповядано, готов и се яви почти на минутата. Разтвори същата папка, с която беше дошъл преди час, тури си очилата и почна да излага съображенията си.

Излагаше ги в същия ред, както преди час на Захаров, само малко по-силно наблегна върху израза, че не знае доколко е запознат с тази работа замполитът на дивизията, сякаш даваше възможност на Бережной да намери лично за себе си изход от положението. В това беше цялата разлика. „И така, дума по дума — отбеляза на себе си Захаров, като гледаше вече немладото, с бръчици под очите, но още добре опънато силно, здраво лице на Бастрюков — съзнава, че не го обичам и че не одобрявам този доклад, съзнава, но не отстъпва, защото не се бои от мене. А не се бои, защото или мисли, че ще остане по-дълго от мен на мястото си, или разчита, че няма да издържа и ще го отпратя нейде с отлична характеристика, само по-далеч“.

Бережной седеше, навел ниско обръснатата си глава, и гледаше масата пред себе си. Захаров искаше да срещне погледа на Бережной и

да му каже мълчаливо, очи в очи: „Разбери с кого имаш работа, Бережной, разбери и бъди умен.“ Но Бережной не вдигаше очи.

— Това е всичко, което имам да кажа — рече Бастрюков.

— Отговаряйте, полкови комисарю — рече Захаров на Бережной.

Ако искаше да отговаря умната, трябваше да каже: „Ще се разберем, ще изясним работата, ще доложим...“ А през това време ще отпрати този немец от дивизията и с това „ще изясним“, „ще доложим“ няма да бърза, докато не свърши работата в Сталинград, а после ще избере момент, когато никой няма да се интересува от това, и ще доложи, че всичко е минало, а в бъдеще ще го имаме пред вид!

Но Бережной не умееше да бъде умен в такива случаи. Той бавно вдигна почервенялата си глава и рече:

— А откъде другарят Бастрюков има такава подробна информация за нашата дивизия. Той толкова отдавна не е идвал при нас, че съм му забравил лицето!

— Но ти не се отклонявай — рече Захаров, — отговори по същина.

— Че по същина... Относно това, че нашата канцелария, както е изчислил другарят полкови комисар, работи по-слабо, отколкото в другите дивизии, ние очаквахме досега да бъдем, напротив, похвалени от политотдела на армията — пращаме му много по-малко книжа, отколкото другите. Но щом ни кори — ще се поправим, ще го доведем до процентната норма. А що се отнася до духа на приятелството, невзискателността и загубата на бдителност, който, според думите му, се е създал в политотдела на нашата дивизия, то що се отнася до приятелството, наистина всички замполити на полкове са ми другари-приятели, аз ги обикнах на фронта и не обещавам да ги разлюбя. А за моята невзискателност нека другарят полкови комисар Бастрюков отиде в кой да е наш полк и влезе в кожата на замполита за едно денонощие и изпълни всичко, което аз изисквам от своите замполити в боя, а после да ви доложи, взискателен ли съм, или не. Що се отнася до загубата на бдителност, действително, признавам, изпуснах: имам някакъв писател в дивизията, който не ми казва нито дума, а на другаря Бастрюков пише ли, пише. Ще взема това под внимание, ще се поправа... А което другарят Бастрюков доложи като главен факт за Хофман, тук всичко е правилно...

— Какво значи правилно? — попита Захаров.

— Правилно постъпихме, другарю член на Военния съвет. Така смятам аз.

— Тоест как правилно?

— Ами че какво, човекът отиде на разузнаване, хвана език, ние отначало му обещахме за това „Звездичка“, но се уплашихме, че в армията ще ни притиснат, и му дадохме, което е в наша власт — „За храброст“. По-добре е, разбира се, „Звездичка“, но „За храброст“ е също добър медал. Така че, смятам, правилно.

— Пак се отклоняваш — рече Захаров. — Тебе те питат не за наградите, а за нещо друго.

— Аз смятам, че едното е свързано с другото — рече Бережной. — За септемврийските боеве той получи един „За храброст“, за ноемврийските — втори, а сега — трети. Седем езика има той в сметката си. А сега, значи, след третия „За храброст“ марш от дивизията, така ли?

— Разрешете да задам един въпрос на полковия комисар, другарю член на Военния съвет — рече Бастрюков.

— Задайте.

— Запознали ли са ви със съответната заповед?

— Запознаха ме.

— Че вашият боец е по националност немец, кога ви стана известно?

— На мен това толкова отдавна ми е известно — рече Бережной, — че вече съм го забравил. И смятах, че тази заповед не се отнася вече до него. Когато човекът е получил три медала „За храброст“ още преди тази заповед.

— За точност трябва да каже не три, а два.

— За точност два.

— Идете и се опитайте да ги получите тези два медала „За храброст“. Аз лично не се наемам. Може би вие ще се наемете?

— Ей ти, миньоре, дръж си езика! — Скара се Захаров на Бережной.

— Това малко ме засяга, другарю член на Военния съвет — рече спокойно Бастрюков. — Аз трябва да изясня същината на работата. А същината според мене е ясна. Заповедта е нарушена злоумишлено. Със знанието на замполита на дивизията.



— Не със знанието — изтърва се Бережной, — а по съвета и настояването ми, на пълна моя отговорност. И не копайте под никого друго. Не се мъчете!

— Миньоре! — отново му се скара Захаров.

— Извинете, другарю член на Военния съвет.

— Аз доложих всичко, което ми е известно, другарю член на Военния съвет — рече Бастрюков и затвори поставената пред него папка. — Моля да ме извините, но не очаквах, че заместник-командирът на дивизията по политическата част ще си позволи да прояви във ваше присъствие такава партийна невъзпитаност по отношение на мене. Надявах се, че поне вие ще го прекъснете! Разрешавате ли да си ида? — И стана, като се стремеше да подчертае, че той, човекът, изпълнил своя дълг, си отива, като ги оставя насаме с Бережной, който сигурно не както Бастрюков ще намери с члена на Военния съвет общ език.

Но Захаров не му даде тази възможност.

— Останете. Ние с вас още не сме свършили.

Той се обърна към Бережной и преди да му каже онова, което се канеше, стана. Бережной също стана. Скочи и Бастрюков.

— Утре от този немец да няма нито помен в дивизията — рече Захаров, като гледаше Бережной в очите. — За изпълнението ще донесете.

— Ясно.

— И ако има нови случаи на нарушение — сърдете се на себе си. А във връзка с доклада на другаря Бастрюков изложете в рапорт до мене как сте стигнали до такова поведение — да нарушавате заповедите. Ще разгледаме вашият рапорт във Военния съвет. След свършека на боевете. Сега няма време да се занимаваме с вашите дяволии. Само това не ни достигаше... Свободни сте, вървете — заключи троснато той и погледна Бастрюков.

Бастрюков стоеше мълчалив, с неподвижно окаменяло лице. Разбираше, естествено, че членът на Военния съвет вече наполовина е отървал Бережной от удара и при това така, че няма вече как да го подкопаеш. Разбираше и мълчеше, дори не мръдна вежди, докато Бережной не се скри зад вратата.

Без да сяда сам и без да го покани да седне, Захаров се приближи до Бастрюков.

— Всичко, което заслужава във вашия доклад, ще взема под внимание. А на вас препоръчвам от утрешния ден да почнете да ходите по частите, за да не изслушвате от замполитите на дивизията онова, което днес чухте.

— Слушам, другарю член на Военния съвет — рече Бастряков. — Само че вие сами знаете как ставаше това досега у нас с началника на политотдела. — Каза това с вида на човек, върху който падат всички камъни. „Тегля колата за всички — говореше лицето му, — не се измъквам от канцеларска и черна работа, а за това получавам на всичко отгоре укори!“ — Някой от нас все пак трябва да има и тук.

— Някой трябва — рече Захаров. — Но не вие. Ако потрлявате, не ви намеря и доложат, че Бастряков е в частите, обещавам, че няма да ви отсечем главата за това. Утре ще отида в Сто и единайсета, надявам се да ви срещна там. Имате ли въпроси към мен?

И като изпрати с поглед Бастряков, помисли: „Не, драги приятелю, аз няма да се примиря с теб, ще воювам докрай, както с фрицовете. И хубава характеристика по принципа «гони по-далеч заека» няма да ти подпиша! Или сам ще се сгромолясам от твоите подкопавания — а ти вече копаяш под мен, повече от уверен съм — или ще докажа кой си ти. Макар това да не е така просто, защото не си само ти едничък такъв!...“

Когато вратата зад Бастряков се затвори, Захаров телефонира на командувация. Батюк се беше вече върнал. Захаров наметна на раменете си бекеша — не беше далече — и излезе.

Батюк седеше заедно със Серпилин и пиеше чай. Въпреки това мирно занятие, ако се съди по откъслечните изречения, които Захаров чу, сваляйки бекеша си, разговорът се водеше на полубасови тонове.

— Влез в нашата колиба, Константин Прокофиевич — рече Батюк, щом видя застаналия Захаров, — прием чай.

— Добре, ако третият не е излишен — рече Захаров, като сядаше до масата.

— Изобщо се очертава нелоша обстановка — рече Батюк. — За утре — ние поседяхме с него — предвидихме допълнително едно-друго — кимна той към Серпилин. — Мисля през деня все пак да се съединим или на фронта на Сто и единайсета, или на фронта на Сто и седма.

— Явно, на фронта на Сто и единайсета — рече Серпилин.

— Когато влезе ти, ние тъкмо приказвахме за Сто и единайсета — рече Батюк. — Искam, разбираш ли, да махна все пак този селски вожд от дивизията. Още повече, че му се е отворила раната... Причина законна и неоскърбителна. После ще бъде по-тежко да го уволнявам. Ти не си в течение, ще ти разправа.

— Аз съм в течение — рече Захаров. — При мене беше Бережной, докладва ми.

— Вече се разтичаха по всички околни пътища — рече ревниво Батюк. — Заскимтяха, заоплаквах се...

— Защо околни? Откога, ако замполитът на дивизията отиде с такъв въпрос при члена на Военния съвет, това е околeн път? — попита Захаров. Той не даваше на Батюк да го настъпи по крака, не даде и сега.

— Добре, да се върнем към същината на работата — рече Батюк.

— Да се върнем. Та на думата, защо нарече Кузмич селски вожд? Той е по-скоро работническо-селски. През осемнайсета година в Донбас е командувал първата въстаническа армия...

— Тъкмо така — рече Батюк. — Командувал е армия, а не дорасъл до командир на дивизия. „Глей ти“, „вър ти“, „треба“, „май“... Може да помислиш, че разговаряш не с генерал, а със старшина.

— Вие не сте съвсем прав, Иван Капитонович — рече Серпилин. — Аз се отнасям, сами разбирате, ревниво към своята бивша дивизия, но той не я командува лошо — и по резултатите съдя, и по настроението на всички телефонни разговори, специално с Пикин. И воюва, трябва да му се отдаде заслуженото, грамотно и, бих рекъл, находчиво, макар да е своеобразен човек... Трябва да се свикне с него.

— А мене не са ми дали време да свиквам с всички — рече Батюк. — С тебе свикнах, макар всяка твоя втора дума да е напреко, и кажи благодаря за това. — Той се усмихна.

Със Серпилин — това беше истина — той действително беше свикнал, дори напоследък беше свикнал не да го влачи при себе си с доклади, а сутрин и вечер сам ходеше при него в щаба да види обстановката. Свикна с целесъобразността на това, макар че не би повярвал, ако преди месец му кажеха, че ще прави така. Изобщо потръгна му — отначало с члена на Военния съвет, сега с началник-щаба. И двамата бяха от онези, с които не можеш да си позволиш много. А Батюк, когато имаше работа с такива хора, ставаше

незабелязано за себе си сам по-добър. Отсъствието на съпротива го довеждаше до вироглавство, а наличието ѝ, наопаки, го връщаше в рамките на здравия смисъл, от който той съвсем не беше лишен. Така беше и сега.

— Добре, да кажем, не аз, а ти решаваш за своята бивша дивизия — изведнъж се обърна той към Серпилин.

— Ако аз решавам — рече Серпилин, — до края на операцията няма да го бутам.

— А ако той, с раните си, съвсем се сгромоляса?

— Тогава няма да има за какво да говорим — рече Серпилин. — Но аз се доверявам на съвестта му. Очевидно той се чувства способен да командва докрай дивизията. Ако беше иначе — нямаше да се вкопчва, не е такъв човек.

— Много знаеш ти какъв човек е? — рече Батюк. — С Шейсет и втора днес не се съедини, макар да обеща още вчера!

— И ние обещахме на фронта, но и нас ли да уволняват сега? — рече Серпилин. — И откровено казано, не смятам, че са виновни. Съпротивата е свръх очакванията. Фронтовото разузнаване още веднъж послъга. Не трийсет и не четирийсет хиляди са останали там в котела, а много повече.

— Когато завършим, ще ги преброим — рече Батюк.

— Бережной, когато беше при мен, подхвърли такава мисъл — рече Захаров. — Вместо да отстраняваме Кузмич, още утре да му изберем заместник по строевата, за да му бъде око в полковете.

— Всичко това са полумерки — рече Батюк. — Заместник, разбира се, може и трябва да му се даде. Твоят Пикин — той кимна към Серпилин — ще бъде временно изпълняващ, а старецът — в болницата. Аз му казах вече това, той чака.

— Ех, Иван Капитонович! — рече Серпилин. — Ако беше му се отворила тая рана в началото на операцията или по средата, не бих рекъл дума. Но когато е пред самия край... Трябва пък да погледнем трезво на неговата съдба; ако раната му се е отворила, а той е петдесет и осем години, това е неговата последна военна операция и да не я завърши, за него е равно на смърт... Много ви моля да отложите за няколко дни своето решение.

Батюк се намръщи. Той малко ценеше Кузмич още от самото му идване: и бяха го пратили набързо, през главата му, без да го питат, и

първото впечатление от стареца беше някак особено, оставило беше усещането, че са ти пхнали в армията някакъв по-стар от необходимото човек — на ти тебе тази плява, че за мене не става. Наистина, после Кузмич не беше воювал зле, но това не измени много първото впечатление, залегнало у Батюк. Смяташе, че не воюва лошо, защото началник-щабът е добър, а изобщо е командир на дивизия без перспектива, случаен. А днес отгоре на всичко и този разговор за Фрунзе. Представи си Фрунзе, Фрунзе не му говорел на „ти“! Какъв герой от Гражданската война се извъдил... Батюк се засегна още повече поради това, че когато изтърси днес на Кузмич „предай дивизията“, той постъпи така не от злина, а просто от навик да не мисли за хората; изобщо той така си говореше с подчинените — и ги хвалеше, и ги ругаеше едновременно, без да се съобразява с нищо, и тук не се съобрази, даде му да разбере: отвоювал си се, старче, хайде, върви в старопиталището! Сега в дъното на душата си чувствуваше ако не разкаяние — до него не беше стигнал — все пак известна неловкост. И това чувство също му пречеше сега да прояви своя нрав и да пренебрегне съпротивата на Захаров и Серпилин.

— Добре — рече Батюк, след като помълча, и се обърна към Серпилин. — Утре сутринта след артилерийската подготовка, иди в своята бивша дивизия. Виж как изобщо вървят работите там, коригирай ги, ако трябва, и се поглеждай в дивизионния командир без съжаление, както изисква дългът. Ако добиеш същото впечатление като мене, щом се върнеш, веднага ще доложим до фронта и ще го отстраним от командването. А ако смяташ за възможно да го оставиш, тогава няма защо да говорим повече. Там в тяхната дивизия седи ли още твой помощник-началник на оперативния отдел?

— Трети ден — рече Серпилин.

— Смяташ ли го за годен да стане зам?

— Смятам го за годен.

— В такъв случай съгласувай с командира на дивизията и го назначи от мое име. Как гледаш ти на това? — обърна се Батюк към Захаров.

— Съгласен съм.

Батюк се обърна към Серпилин.

— Но не забравяй, Фьодор Фьодорович, че отиваш в своята дивизия, имай жал към своята дивизия. Тя е по-скъпа от всички

генералски грижи. Ако останеш с впечатление, че съм прав, не се люшкай.

— Че аз не съм люлка. Ако трябва да го освободя, няма да се спра пред нищо.

Когато излязоха заедно със Захаров от командувация, Серпилин вече подаваше ръка да се сбогува, но Захаров го спря.

— Изпрати ме до моята квартира. В разузнавателната рота на Сто и единайсета помниш ли Хофман?

— Помня го. Два медала „За храброст“ съм му връчвал лично. Какво? Научиха ли, че е немец?

— Да — рече Захаров. — Вдигна едно чиновниче при мене голяма пушилка: нарушение на заповедта и тъй нататък... Трябваше да направя предупреждение на Бережной...

— Тогава и на мене — рече Серпилин.

— Нищо, Бережной ще го преглътне и ще забрави — рече Захаров. — Аз не се тревожа за него. Какъв човек е този Хофман?

— Дайте ми седем хиляди такива немци като него, аз ще сформирам от тях дивизия и начело на нея ще отида да воювам с фашистите. И смятам, че няма да се кая.

— Ясно. Дадох заповед до утре да няма помен от него в дивизията — рече Захаров, без да смята за необходимо да обясни на Серпилин, че е направил това не от кеф: сам ще разбере.

— И къде ще го пратим сега? — попита Серпилин.

— А за това мисли ти — рече Захаров, — щом според тебе е толкова добър човек. Аз свърших своята работа, сега ти извърши своята.

— Мога да го оставя в своя разузнавателен отдел като свръхщатен преводач, те скоро ще ни бъдат нужни страшно много.

— Твърде близко е — рече Захарин. — Пак ще разкопаят, ще вдигнат втора пушилка.

— Тогава ще съгласувам и ще го пратя в разузнавателния отдел на фронта за същата цел. Там ще го грабнат като топъл хляб.

— Пак ли за евреин ще го представиш? — попита усмихнат Захаров.

— Ще помисля — рече Серпилин сериозно, — в зависимост от това, с кого ще говоря.

— Това е всичко — рече Захаров.

Те вече стояха пред входа на онова, което той тъй гръмогласно нарече своя квартира.

— Искат ли ти се да ходиш в своята дивизия? Заседа се в щаба.

— И ми се иска, и не ми се иска — рече Серпилин.

— Защо? — попита Захаров.

— Твърде деликатна мисия. На мене Пикин другарски още преди пет дни ми телефонира, когато се отвори раната на Кузмич, питаше какво да прави. Кузмич взел от тях дума — да не казват никому нищо, и положението на Пикин, разбира се, е тежко. Според буквата е длъжен да доложи, а по духа — всички знаят, че на сън му се привижда как ще получи дивизията. С каквото и да завърши, все ще кажат: копал му е яма, искал е да му вземе мястото.

— И какво му каза ти?

— Казах му, нека смята за всеки случай, че е доложил, а аз няма да дам ход. А ако се създаде нетърпимо положение, нека телефонира открито.

— Не е ли телефонирали?

— Досега не.

— Да, мисията ти е действително деликатна — рече Захаров. — Макар, ако се гледа по същина, сам си я докара.

— Затова я докарах, защото не мога да търпя такива неща: всичко, което си можал, си направил, сега хайде, махай се! Дори без едно благодаря! Може всякак да решаваш, но така не бива. Войната, разбира се, непрекъснато тласка по такава бездушна пътека. И сам понякога тръгваш по нея... Ето, както с този Хофман. Но все пак не мога да търпя това нито у себе си, нито у другите.

— Да, ние всички не сме безпогрешни хора — рече Захаров.

— Това е вярно — рече Серпилин, — само че не ща да свиквам... Разрешавате ли да си вървя?

## ЕДИНАЙСЕТА ГЛАВА

На следната сутрин, 25 януари, след кратка свирепа артилерийска подготовка частите на армията продължиха да се занимават с онова, с което се бяха занимавали вече седемнайсет денонощия — разкъсваха немската отбрана, като понякога нахлуваха и се вкопчваха в нея, а понякога само се вмъкваха и забиваха.

Немците се биеха ожесточено, макар по всички признаци да бяха вече на края на гибелта. И може би бойците на предната линия чувствуваха това не по-зле от генералите в щаба на армията, може би дори и по-добре, защото в по-голяма степен го изпитваха на собствения си гръб. Откровено казано, в този напор, с който през последните дни хората влизаха в боя, имаше освен друго и озлобление от собствената умора и нетърпеливо недоумение: кога най-сетне ще свършат у немеца онези последни сили, за които приказваме вече не първа седмица?

Докато се водеше артилерийската подготовка, Серпилин висеше над картата до телефона и мислеше какви резултати ще даде този артилерийски удар, заплануван старателно още от снощи, от какви бъдещи загуби ще ни спаси и от какви все пак няма да ни избави. И мислеше също за несъответствието между мащаба на снощните си разговори с командувачия и Захаров и онова събитие, което щеше да стане днес, ако разсечем немците и най-сетне се съединим с 62-ра.

И какво значение има наред с това заповедта, която, умна или неумна — в това е късно вече да се вниква — те принуждава да си блъскаш главата сега над съдбата на разузнавача — немеца с три медала „За храброст“ и с упорит характер, поради който не беше дал на писаря да го запише като евреин.

И какво значение в сравнение с общите мащаби на ставащите събития има дори това — дали генерал Кузмич ще напусне своята дивизия няколко дни преди края на операцията, или ще отпразнува победата, а после ще отиде в болница...

И все пак не можеше вчера да не се вълнува за всичко това и не можеше да се отклони от трудните решения на тези, както се казва,



частни въпроси, защото всичко това е също фронтово ежедневие. И от него човек не може да се дезинтересира, ако не е съвсем пън. Батюк, който е толкова закоравял, че непрестанно наранява хората — и близко и далече стоящите, и той вчера се вразуми...

Но щом завърши артилерийската подготовка, изведнъж не остана време да се мисли за всичко това — почнаха първите позвънявания и донесения. След час и нещо картината взе да се очертава. Действията се развиваха успешно. Когато се развиват мудро, никой не бърза да донася, а когато се набелязва успех, и освен това имат чувството, че няма да им отнемат взетото, тогава не се бавят с донесенията. Тогава донесения колкото щеш!...

В 111-та, ако се съдеше от думите на Пикин по телефона, работите днес не се развиваха особено добре.

След като поприказваха с Пикин, Серпилин веднага телефонира на Батюк, съобщи му последните донесения и попита няма ли промяна, има ли нужда да отива.

— Има, иди — рече Батюк. — Кой ще остане на твоето място?

— Началникът на оперативния отдел.

— Иди — повтори Батюк. — Докато се върнеш, ще си бъда на мястото. Не се бави много.

— До колко часа разрешавате да остана? — Серпилин обичаше пълна точност в тези работи.

— До шестнайсет. Изобщо, виж сам, според обстановката.

— Слушам — Серпилин остави слушалката и попита адютанта дали е пристигнал Артемиев от 111-та.

— Повикахме го, но още не е пристигнал — рече адютантът.

Серпилин недоволен се намръщи: искаше да предупреди Артемиев за предстоящото му назначение още преди да отиде в дивизията.

— Проверете защо не е пристигнал. И го повикайте, когато се върна.

Серпилин вече се обличаше, когато седналият вместо него на телефона полковник Казанцев го повика. Серпилин се върна и пое слушалката.

— Слушам, другарю член на Военния съвет.

— Отиваш ли в Сто и единайсета?

— Тъй вярно.

— Има ли свободно място в колата?

— Да. Кого да взема?

— При мене е заместник-началникът на политотдела. Заповядах му още в зори да тръгне. А сякаш нарочно колата му се е повредила. Едва сега се сетил да ми съобщи. Помогни на човека!

Една пречка рядко дохожда сама. Едва що свърши Захаров и Серпилин излезе, Казанцев отново изтича подир него. Сега звънеше Батюк.

— Още ли не си заминал? Ако си още в Сто и единайсета, когато се съединят, поздрави командира на дивизията от мое име.

— Слушам — рече Серпилин.

Когато заедно с ординареца излезе при колата си, видя, че отзад стои друга и до нея — полковият комисар Бастрюков.

— Здравейте — рече Серпилин. — Доколкото разбрах, трябва да ви взема?

— Тъй вярно, другарю генерал — рече Бастрюков. — Но докато членът на Военния съвет говореше с вас, колата ми вече пристигна; поправили я.

— Толкоз по-добре — рече Серпилин. — Ще вървят една след друга. Вашата отзад, а ние с моята. — Той разтвори вратичката пред Бастрюков, пусна го пръв, защото обичаше да седи в колата отдясно, и посочи с ръка на ординареца да седне отпред.

От Серпилин се беше изплъзнала онази присмехулна интонация, с която Захаров го молеше да помогне на заместник-началника на политотдела, закъсал поради повредена кола. Като взе казаното от Захаров за чиста монета, той предложи на Бастрюков да пътуват в една кола без най-малка задна мисъл, смяташе това за естествено, щом пътуват до едно място. А освен това имаше съображение: щом ги е събрала съдбата, искаше да поприказва из пътя с тоя неясен за него полкови комисар, за който Захаров се отзоваваше лошо, а го търпеше на голямата длъжност.

„Дявол го знае — мислеше Серпилин, като гледаше под око Бастрюков, седнал до него в чисто, бяло, силно пристегнато с ремъци кожухче, с гладко обръснато, напрегнато лице. — А може и да не е негодник, а просто един от тези педанти, на които никой не се радва на фронта и които дори сами не се радват на себе си. Уж вършат всичко, което се полага по закона, но почти всеки път не на място или без

полза за работата. И въпреки цялата си справедливост, напакостяват на толкова хора, на колкото никой друг негодник няма да напакости. И живота си, случва се, жертвуват там, дето трябва, но нямаш сили да ги разбереш и да ги съжалиш дори след смъртта им, защото приживе сами не са разбирали и не са жалили никого. Може и този да е такъв?“

— Я ми кажете, другарю полкови комисар...

— Слушам ви, другарю генерал — обърна се с готовност Бастрюков към Серпилин и Серпилин забеляза, че макар лицето му да беше пълно, сито, чисто избръснато, неподвижно, имаше в това лице и дори в самата му неподвижност някаква неизказана тревога.

— Я ми кажете откровено какво не ви хареса тогава в столовата, когато критикувах нашия вестник. Членът на Военния съвет ми предаде после вашето недоволство, поиска да го взема под внимание, но аз, да си призная, все пак не разбрах. Обяснете, за да отстраним недоразумението.

Бастрюков няколко секунди гледа въпросително Серпилин, като мислеше не за същината на въпроса, а за това, какво можеха да значат думите — „поиска да го взема под внимание“. Какво е поискал да вземе под внимание Захаров? Че е неправилно да се говори така, както началник-щабът е говорил за вестника, или да вземе под внимание, че напразно се е изказал така в присъствието на Бастрюков?

— Защо мълчите? — рече Серпилин. — Не от обида, аз действително искам да си обясня.

— Какво да ви обяснявам, другарю генерал — рече Бастрюков. — Според мене е ясно. Неправилно е да се кори вестникът, че недооценявал противника, само защото пропагандира в страниците си главно онези бойни епизоди, при които врагът е понесъл най-съкрушителни загуби.

— Но не за това ставаше дума! Мигар аз съм против това да се показват подвизите? Би било глупаво от моя страна. Ставаше дума за това, че няколко дни поред във вестника от брой в брой ние косим немците като трева, а нашите всички са здрави. За кого се пише това? Кой ще му повярва? Вестникът не отива в тила, от действащата армия, както ви е известно, не се разрешава да се пуска навън, а войниците познават боя и когато във вестника непрекъснато се приказва, без да се мисли много-много, за кръв и за загуби, самият подвиг губи стойност, хората престават да му вярват. Онези, които са

помирисали барута, разбира се. А вестникът е червеноармейски, нали за тях е той! Ето какво имах пред вид, когато ви говорех.

— Аз имах пред вид — рече Бастрюков, — че вестникът трябва да учи хората на подвизи, и преди всичко на подвизи.

— Ето ти на! — рече Серпилин. — Аз ви говоря за едно, а вие за друго!... Мигар спорехме с вас за това?

— А щом не сме спорили за това, другарю генерал, значи е нямало и спор — рече Бастрюков.

— Почакайте — рече Серпилин. Той вече чувствуваше, че няма да се разберат с Бастрюков, но желанието му все пак да изясни всичко докрай още оставаше. — Аз и вчера, и днес също преглеждах вестника. Добре, допускам преди три дни да сте били в такова настроение — утре немците ще свършат! Но оттогава имаме още три дни тежки боеве. Успешни, но тежки, подчертавам. А вестникът все си свири, каквото си знае. Мигар това е вярно? Мигар нашата доблест не е в това, че бием все пак един упорит и силен враг, мигар от това подвигът на войниците не е по-голям, мигар тяхното чувство за собствено достойнство не се повишава от това? А защо, пита се, във вестника, който войникът чете, да не му се даде да почувствува това?

— Преценката за силата на противниковата съпротива не е работа на армейския вестник — рече Бастрюков и погледна многозначително в гърба шофьора и ординареца, като даваше да се разбере, че ако се съгласи да продължи разговора в по-откровен тон, би направил това при други обстоятелства, а не сега. Серпилин забеляза този поглед и неговото миролюбиво досега настроение на човек, който в полза на работата се опитва да разубеди друг човек, отстъпи на досада.

— А според вас войникът не трябва ли да има представа за силата на оня, с когото воюва? Според вас той по-добре ли ще воюва без това?

— Извинете, другарю генерал, но за всичко си има време и място — рече Бастрюков.

— А мястото на двама ни е едно: фронтът! И времето е също едно — доизкарваме петстотин осемдесет и петия ден от войната, ако не съм сбъркал. И времето, ще добавя, е добро — бием немците до смърт или горе-долу така. И армията, в която служим с вас, е, изглежда, храбра армия, не се бои нито от врага, нито от мъчнотиите,

нито от студа и върви напред. А нейният вестник е страхлив. И аз не бих казал, че винаги е било така — при предишния редактор вестникът беше по-добър. Макар и да го взеха, за да го повишат, все пак жалко! А новият — дявол го знае! — три пъти го виках при себе си и му завирах носа в постоянната дребнавост и канцеларщина, слагах му до вестника оперативната сводка, както се казва го изобличавах с документ в ръцете — съгласява се, не спори: тъй вярно! А на другия ден пак своето. Дори съмнение ме хваща: по първо впечатление — мекушав човек, а си прокарва своята линия! Сигурно като изслушва твоето мъмрене, отива направо от тебе при някой друг, а там му казват: „Не обръщай внимание, прави си, каквото си правиш...“ Дали след мене не отива при вас, другарю полкови комисар?

Серпилин се усмихна право в лицето на Бастрюков с невесела усмивка. Той твърде добре разбираше, че каквото и да му отговорят сега на този пряк въпрос, работата не е само в този въпрос, и не само в отговора, и дори не само в този човек, седнал до него...

Но Бастрюков схвана усмивката на Серпилин по своему: като нежелание да се изостря разговорът.

— Да, въпросът е остър — рече той, на свой ред полуусмихнат. — При кого след вас ходи нашият редактор? Такъв въпрос трябва да се постави във Военния съвет.

— Така ли мислите? — попита Серпилин, като престана да се усмихва. — Добре, когато му дойде времето, ще го поставим.

След това няколко минути пътуваха мълчаливо.

„Добре, когато му дойде времето, ще го поставим — мислеше на себе си Бастрюков. — Може във Военния съвет, а може и не само във Военния съвет.“ Той нямаше навик да преглъща обидите и сега, както винаги в подобни случаи, в паметта му като в гранит се врязва целият този разговор, също както бяха се врязали в нея по-рано някои разговори със Захаров. В този смисъл полковият комисар Бастрюков не се съобразяваше с чиновете и длъжностите. Той се обиждаше и запомняше, независимо от лицето. С човек, с когото сега говориш отдолу нагоре, съдбата може да те събере после и един срещу друг и дори отгоре надолу... И в паметта трябва да бъде врязано всичко, за всички случаи в живота.

„Сигурно за това трябва да се е наежил така — помисли той за Серпилин, — защото Захаров му е предал моя намек за миналото му.

Сигурно му е предал — повтори мислено той, като вряза и това в паметта си в края на списъка за прегрешенията на Захаров. — Та какво? Да, намеквах. Не намеквах, а напомнях — по навик намери той уверената, завършена, приятна за самочувствието му формула. — Защото добре е да не се забравя това. Дори и ако не направи нищо, езикът му е все пак дълъг, такъв език сам по себе си вече мирише на петдесет и осми член.“ Така мислеше мълчаливо Бастрюков.

А Серпилин още от самото начало си бе спомнил онова, за което Бастрюков мислеше на края.

„Да — помисли Серпилин, — при голямо желание и старание може, ако се случи нещо, да изкове цяла верижка: някога лежал «за хвалебни отзиви за фашисткия вермахт» и сега, след шест години, продължава същата линия: черни редактора на вестника. Да, при желание и старание може да стане и така в подходящ момент. А този най-вероятно ще пожелае и ще се постарее. Но може би греша.“

И като си спомни изведнъж с болка за сина си, попита неочаквано:

— Вие, полкови комисарю, имате ли деца?

Попита, защото помисли: „Моят син, при човек като мен, се оказа такъв, че трябваше насила да го пращам на фронта. А на този, интересно, какви са и къде са, ако има такива?“

— Имам. Двама сина и една дъщеря — отговори неохотно Бастрюков. Както винаги, когато не той сам, а някой друг пръв го нападеше, той искрено се смяташе за несправедливо засегнат.

— Къде са те? — попита Серпилин.

— В армията — рече Бастрюков.

— И дъщерята?

— И дъщерята — отговори все тъй мрачно и късо Бастрюков. Семейството му винаги беше онази част от живота му, до която той не обичаше да се докосва в разговор с неприятни нему хора, пък и изобщо не обичаше да се докосва.

„Да — помисли Серпилин, — и трите му деца са на фронта. А моят и досега не се знае къде е. «Круша под крушата пада», «синът не отговаря за бащата»... всичко това са думи. И в живота те не внасят много яснота, особено в наше време и в нашия живот.“ И като помисли за това и още веднъж мислено повтори заседналото по навик в паметта изречение „Синът не отговаря за бащата“, изведнъж хвърли като камък

срещу себе си: „А бащата за сина?“ И това беше тъй неочаквано, че за секунда дори му се стори, че е попитал гласно.

Той извърна лице от Бастрюков и се загледа през прозореца на колата, като чакаше кога ще стигнат взетите през последните дни места, където той не беше ходил още. Ето тук, наляво, в тези червени тухлени развалини, беше временният наблюдателен пункт на армията, в тях те бяха преди четири дни, а после, привечер, навлязоха с Батюк малко в тая посока, където отиват сега, за да огледат заетото през този ден. А след това вече почваше онова, което му беше известно само по картите и донесенията. Там, напред, дето се разклоняваха пътищата, водещи към Сто и единайсета и Сто и седма, трябваше да го чака човек от Пикин.

И наистина. Точно на пътя, на откритото място, стои една емка и до нея познатата фигура на Пикиновия ординарец — старшината Пчелинцев.

Щом видя приближилата кола, старшината се вгледа и вдигна ръка. Серпилин още отдалеч видя как той се усмихва, усмихна се сам в отговор и отвори в движение вратичката.

— Здравейте, другарю генерал — радостно се изпъна до колата Пчелинцев.

— Здравейте, Пчелинцев — рече Серпилин и му подаде ръка. — Отдавна ли чакате?

— Пет минути, другарю генерал. Другарят полковник Пикин се извинява, че не ви е посрещнал лично: води се сражение.

— Ако беше ме посрещнал, щях да му наложя наказание — усмихна се Серпилин на Пикиновите церемонии, от които беше почнал вече да отвиква.

— Разрешавате ли да карам напред? — попита Пчелинцев.

— Кажете на шофьора да върви напред — рече Серпилин. — А вие седнете с мене. Искam да ви разпитам как живее началството.

Пчелинцев изтича към първата кола и като се върна, спря в очакване. Мислеше, че Серпилин ще се премести отпред. Но Серпилин се помести на задната седалка.

— Качете се!

— Не е удобно, другарю генерал, разрешете...

— Качете се! — повтори Серпилин. — За мене е по-мъчно да си извивам главата.

Пчелинцев седна странишком, за да не притеснява началството, и хлопна вратичката. Колата потегли.

— Как е полковник Пикин, не е ли напълнял, откакто се отърва от мене?

— Напротив, другарю генерал, знаете ли колко работа има той — рече Пчелинцев с онази особена интонация у ординарците, които смятат, че тъкмо техният началник, какъвто и пост да заема, ръководи всичко.

Пчелинцев, постоянен ординарец на Пикин от началото на летните боеве, беше сравнително млад, трийсетгодишен човек, по образование землемер. Той знаеше великолепно топографията, четеше картата и по една случайност само беше попаднал на фронта, без да мине офицерските курсове. Пък и на фронта можеше отдавна да стане офицер, ако не беше Пикин, който, получил го за ординарец през лятото, в бъркотията, не го пускаше оттогава. По длъжност на Пикин не се полагаше ординарец с офицерски чин и той, на практика добил такъв ординарец в лицето на Пчелинцев, го докара до чин старшина, а по-нататък го задържа — чакаше да се промени неговото собствено служебно положение.

— Как воювате днес? — Серпилин погледна Пчелинцев и помисли, че все пак Пикин не е прав по отношение на този човек — вече отдавна можеше да се получава от него повече, отколкото той дава.

— Туманян днес от сутринта тръгна добре — рече Пчелинцев — и Цветков нелошо. Равномерничко, но здраво, както вие винаги казвате: Цветков си е Цветков.

И Серпилин неволно се усмихна на тази подумка, станала вече за него спомен.

— А ето почнаха и нашите места — рече весело Пчелинцев.

„Нашите места“ започнаха от разбитите немски танкове, които стояха досами пътя. По-точно, не те стояха до пътя, а наново отъпканият по снега път ги заобикаляше.

Така Серпилин влезе в разположението на бившата си дивизия.

„Дивизията си.“ Какво значи това за един военен човек, особено през дните на войната, е мъчно да обясниш докрай не само на някой друг, но дори на себе си. Това е много, твърде много, почти всичко. Напуснал си я, за да те повишат, и сякаш си вече привикнал. А



попаднеш ли ето така изведнъж в своята дивизия, едва сега се учудваш: как живееш без тези останали в нея хора и как живеят те без теб?

— Пристигнахме — рече Пчелинцев и изскочи вън, преди колата да спре напълно.

— При кого ме докарахте? — попита Серпилин, щом видя между развалините пред тъмнеещия вход в мазето един автоматчик, който му се стори познат.

— При Пикин — рече Пчелинцев.

— А къде е командирът на дивизията? — попита Серпилин. Той още преди това беше решил с оглед на допълнителните обстоятелства да отиде най-напред направо при Кузмич. Беше решил, но се разчувствува, когато навлезе в разположението на „дивизията си“ и забрави да каже на Пчелинцев, а той, разбира се, го закара право при Пикин.

— Генералът го няма — рече Пчелинцев, — още от снощи замина в полковете. — Каза това като за нещо обичайно.

— Добре, да влезем при Пикин, да научим къде да търсим командира на дивизията — рече Серпилин и се обърна към слезлия подир него Бастрюков... — Да влезем при началник-щаба, да узнаем обстановката.

— Аз трябва да отида в политотдела на дивизията, другарю генерал — рече Бастрюков.

— За политотдела трябва обратно. Завийте и тръгнете натам, където стоеше емката на пътя — рече Пчелинцев. — Това е емката на Бережной, само той да не е заминал също в полковете.

— Разрешавате ли да вървя? — козирува Бастрюков.

— Вие си знаете — рече Серпилин и като се сбогува с Бастрюков, забрави го задълго.

Пикин се беше настанил с оперативния отдел в едно мазе. В мазето имаше дим, на средата гореше желязна печка.

Пикин излезе от дима да посрещне Серпилин, и те се прегърнаха.

— Виж ти, яви се като архангел от облаците — рече Серпилин. — Такъв пушек има при тебе, че люти на очите.

— А ние свикнахме, радваме се, че е топло — рече Пикин.

— С какво я палите?

— С всичко, каквото попадне, дори с немски зимни шушони, те са направени от пресована слама, ако ги начупиш, вонят, но горят.

Те влязоха в ъгъла на мазето, дето беше масата на Пикин с работната карта и телефона, а зад масата, както винаги, походното легло. То беше забележително, добре известно на Серпилин. Наричаше се „Гюнтер“, по името на фирмата, и се състоеше от комбинация на съгъваемо легло и походен сандък — всичко един предмет. „Гюнтер“ беше подарен на Пикин от родителите му още преди миналата германска война, в деня на завършването на юнкерското училище, и как се беше запазил този „Гюнтер“ знаеше само Пикин. И така зад масата беше „Гюнтерът“, а над „Гюнтера“ висеше килимчето — подарък от жена му. Пикин се усмихна на мълчанието на Серпилин, който разглеждаше неговия пикински, неизменен при всички случаи на живота, уют и рече:

— Тъй вярно, всичко е както преди.

По Серпилин надви желанието си да поприказва от сърце с Пикин и вместо това попита:

— Къде е командирът на дивизията?

— Телефонира от Колоколников, че е отишъл при Цветков... Разкопчайте се поне.

— Не, и аз също ще отида право там — рече Серпилин. — Запознай ме с обстановката, какви промени има. — Веднага даде да се разбере, че и за състоянието на командира на дивизията, и за създалите се в дивизията отношения не смята за възможно да се осведомява от никого преди срещата си с Кузмич.

Пикин доложи обстановката. В сравнение с последното донесение не бяха станали големи промени. При Туманян, в центъра, през последния час беше се закучило, а на десния и левия фланг — при Колоколников и Цветков — придвижването продължава. Пикин посочи на картата къде според последното донесение е излязъл Цветков. Ивицата, държана още от немците между предния край на Шейсет и втора армия и предния край на Цветков, изглеждаше съвсем тясна.

— Един конец — рече Пикин.

— По картата е така — рече Серпилин, — да видим как е в натура. — Това беше обикновен шеговит израз на Серпилин, преди да отиде напред, и от този обикновен израз на Пикин за миг се стори, че

всичко между тях е както по-рано; той от заранта докладва обстановката, а Серпилин отива в полковете да види „как е в натура“.

Серпилин си тури шапката.

— Провери защо се е закучило при Туманян. Телефонирай, ако трябва, на Казанцев, поискай авиация. Нека допълнително там пред Туманян обработят всичко, което трябва. Още както едно време забравяте, че имаме такава възможност. И понасяте излишни загуби.

— Слушам, ще проверя — рече Пикин. — Не ви предлагам да закусите. Смятам, че ще обядвате при нас.

— Сметката ти, Геннадий Николаевич, е в основата си вярна, както всички твои сметки — рече Серпилин. — А ако има корективи, ще телефонирам от Цветков. Не ми давай кола, ще отида със своята. Офицерът за свръзка от полка тук ли е?

— Тук — рече Пикин. — Но аз ще ти дам Пчелинцев.

— А защо ми е Пчелинцев? Дайте ми офицера за свръзка. Той е длъжен да знае по-добре от всички пътя за полка. Ако не знае, значи редът в дивизията куца и аз, като проверявам, си върша работата. — Серпилин се усмихна, но в думите му се промъкна сурова нота. Той не можеше да търпи, когато му натрапваха нещо дори от най-добри подбуди. А подбудите този път можеха да бъдат и не най-добри: Пчелинцев ще дойде и ще стане неотстъпен свидетел на всички срещи и разговори, в това число и на тези с командира на дивизията, а после — нали е свой човек! — ще се върне и ще разправи. Обяснимо любопитство, но няма защо да го задоволява.

— Да не забравя, докога ще кисне Пчелинцев ординарец при тебе?

— Не иска да си отиде от мен — рече Пикин.

— А все пак? — попита Серпилин.

Пикин го погледна сърдито.

„А защо питаш мен кога ще се промени положението на Пчелинцев? По-добре кажи кога ще се промени моето положение. Сега това и от тебе зависи“ — казваше погледът му.

— На това, на което съм го научил при себе си — рече гласно Пикин, — нямаше да го научат в курсовете за младши лейтенанти.

— Всичко това е така — рече Серпилин, но не продължи изречението, като помисли на себе си: „Така е, ама не е така. На много неща си го научил ти при себе си, а на желанието да ходи по фронта с

краката си, без да се държи за скута на началството, не си го научил. Обичам те, върлино такава, и те поставям високо. И затова ти го връзвам кусур. В околото на другото не бих забелязал тази прашинка, а в твоето я виждам...”

До Цветков стигнаха по-бързо, отколкото Серпилин предполагаше. Офицерът за свръзка знаеше пътя наизуст.

Цветков продължаваше да напредва. Дори наблюдателният му пункт се оказа не на онова място, където бил преди час и половина, когато офицерът за свръзка отивал в дивизията, а на триста метра по-далеч, в други развалини. Там, в наблюдателния пункт, Серпилин срещна командира на дивизията.

Макар че от времето на назначаването си за началник-щаб Серпилин беше видял на съвещания три пъти Кузмич, пък и дивизията навремето му беше предал лично. Кузмич сега, когато се срещнаха и поздравиха, изведнъж си спомни тяхната първа среща, като че тя беше най-важната.

— Помните ли как летяхме заедно в дъгласа за Донския фронт?

Серпилин кимна. Може би тази среща не беше толкова съществена, но и той също я беше запомнил: няколко часа бяха седели един до друг на желязната пейка, пиха „тархун“ и си разделиха яденето — кой каквото имаше. Тогава по време на полета Серпилин беше неразговорлив, мълчеше и слушаше. Смъртта на жена му през целия път не му излизаше от главата. Как този човек ще командува дивизията, Серпилин тогава не се наемаше да си представи, почувствува само, че е от онези, които не си позволяват да бъдат логои, а — добро ли, лошо ли — мъкнат като процепни. „А ето сега съм дошъл при него да му решавам съдбата“ — помисли Серпилин, като гледаше Кузмич, който на пръв поглед не правеше впечатление на болен или изтощен човек.

Цветков доложи за последните събития на фронта на полка и предложи да понаблюдават полесражението, повече за да изпълни реда, отколкото от необходимост, защото боят беше вече навлязъл в покрайнините на града и не се наблюдаваше добре.

Но Серпилин не поиска да губи време за това и, като се вслуша в звуковете на боя, попита Цветков, дали там напред действуват много оръдия с право мерене.

Цветков доложи, че всички полкови и придадените му два дивизиона са там напред, в бойните редици на пехотата.

Серпилин кимна със задоволство и го освободи.

— Занимавайте се с работите си.

Кузмич взе Серпилин за ръката и като излезе с него от покритата с релси ниша, дето сега беше наблюдателният пункт, а по-рано е бил притворът на една разрушена църква, тръгна покрай стената и се спря на петнайсетина крачки: наблизко нямаше никой. Над главата — небе, но иззиданите в полукръг и оцелели на два метра от земята стени прикриваха от вятъра.

— Фьодор Фьодорович — рече Кузмич, — щом боят ни закара в черквата, хайде като на изповед: дошъл си да ме отстраниш ли?

— Това зависи от състоянието на здравето ти и от нищо друго — рече Серпилин.

— От нищо друго ли?

— От нищо — повтори Серпилин. — А ти тази нощ спа ли?

— Не спях. Чаках. Той ме заплаши да ми прати заповед още сутринта. Не спях. Трябва да мисля за боя, а аз — за себе си. Отпъждам — и не мога. Посред нощ отидох в полковете, просто не легнах.

— А сега си кажи откровено — рече Серпилин. — Как е здравето ти?

— Здравето ми не е добро — рече Кузмич. — Но вчера не беше по-лошо, отколкото през другите дни. Просто се мъкнех, бързах след командувачия, а той целия ден като за беля тича, сякаш земята гори под петите му. И ето че това стана. Мислех, ще изтърпя, докато си отиде, а не изтърпях.

— А как е днес?

— Днес, както и през другите дни, търпя. Защото сам съм си господар, пазя се. Къде стоя, къде приседна...

— Няма що, пазиш се, вижда се — Серпилин се усмихна.

— Че аз от щаба не мога да командувам боя. Такъв си ми е навикът. И ако поради болест не можех да го следвам, сам щях да поискам: откарайте ме в болница! От снощи тръгнах, мислех си, ако ще ме отстранява, нека ме търси по полковете. Ще хвърля последен поглед на предната линия поне в един полк и ще се простя с хората. А

досрамя ли го за вчерашното, или не? — изведнъж попита Кузмич, като имаше пред вид Батюк.

— В тези работи не се меся — отрязва Серпилин, като не желаше, дошъл в дивизията по заръка на командувачия, да отделя себе си от него в по-нататъшния официален разговор. — Пред вид състоянието на вашето здраве решено е да не протакаме повече със заместника, да ви го дадем още днес.

— Добре, ако според вас трябва, ваша воля — рече Кузмич. — А не може ли да почакате? След свършека на боя вече сам няма да ви се пречкам, ще легна в болница. — В думите му се долавяше неизтлялата още дълбока обида от Батюк.

— Възложено ми е да обсъдя с вас кандидатурата — рече Серпилин. — Как гледате на полковник Артемиев?

— Нямам възражения — рече Кузмич и изведнъж попита: — А как е заместникът, с перспектива ли?

„А какво те интересува това, щом ти и без това ще отидеш в болница?“ — едва не се изтръгна от устата на Серпилин.

— Засега не сме мислили върху това — рече сухо той, — а по начало е офицер с перспектива.

Но излезе, че Кузмич имаше пред вид не онова, за което бе помислил Серпилин.

— Но аз не за това — рече Кузмич, — а за дивизията. В нея има готов дивизионен командир — Пикин. Мислиш ли, че му е леко от тази „прескочи-кобила“? Хората през него стават дивизионни командири, а той само подлага гръб.

„Виж за кого, значи, се грижиш!“ — помисли Серпилин с топло чувство в душата си. И каза на глас, че с високата оценка на Пикин е съгласен, но не знае по-нататъшните перспективи. Засега им предстоят боеве. И трябва да се надяват, че до края на боевете всички в дивизията ще бъдат живи и здрави и по своите места.

— Да. Засега боеве... живи... здрави... — рече замислено Кузмич.

Рече и въпросително погледна Серпилин.

Разговорът, заради който бяха се оттеглили тук, настрана от Цветков и неговата стереотрѣба, беше завършен — можеха да се върнат.

Седнал върху натрошените тухли, свалил ръкавиците си и сложил картата върху планшета, Цветков правеше по нея бележки с червен молив. Телефонистът стоеше до него и държеше слушалката — двете ръце на полковия командир бяха заети.

— Ясно... Разбрах... — бързо говореше Цветков в слушалката. — Ясно... Разбрах. Действувайте. Ей сега ще дойда при вас. — И щом видя приближилите Серпилин и Кузмич, стана.

— Как вървят работите, Виктор Павлович? — попита Серпилин.

— Напреднали са още малко — рече сдържано Цветков, макар по лицето му да се долавяше, че работите вървят добре, дори много добре, но това беше негов стар навик: преди работата да бъде завършена и донесенията проверени лично от него, да не бърза с доклади.

— Все пак — как е? Разчитате ли да се съедините първи? — попита Серпилин.

Въпросът беше зададен направо. Но Цветков се запъна: никак не обичаше да говори предварително за нещо.

— Той може да си разчита — рече Кузмич, преди Цветков да се накланя да отговори. — И неговият съсед също си напъня ума за това. Такъв самолюбив арменец — няма да се откаже от своето!

По гласа му се усещаше, че дразни Цветков, но Цветков не признаваше шегите, нито когато работите вървяха зле, нито когато вървяха добре. Той се понамръщи, сякаш го погъделичкаха в носа, и поиска разрешение да отиде в първи батальон, доколкото това изисква създамата се обстановка.

— Стига си лъгал — рече Серпилин. — Кажи откровенно: не обичаш, когато около теб се навърта началството, и никого не си обичал. Затова искаш да се скриеш от нас в батальона. И затова там изведнъж се е създала такава обстановка, че ти си станал потребен.

Цветков стоеше и мълчеше: не можеше да промени характера си. Не признаваше шегите — и това си е. В тон с началството не умееше да попадне, когато то се шегуваше. В такива случаи се измъчваше и чакаше отново да преминат на официална нога. И сега стоеше и чакаше отговора, който трябваше да му даде по същество не Серпилин, а командирът на дивизията.

— Добре, върви, щом е притрябвало — рече Кузмич, — ти си командир на полка, знаеш по-добре.

— Другарю началник-щаб на армията, разрешавате ли да изпълня нареждането на командира на дивизията? — рече Цветков, като едва-едва, на няколко градуса се обръщаше към Серпилин и напрегнато, дори строго го гледаше право в очите.

— Изпълнете я — рече Серпилин и като изпрати с поглед Цветков, обърна се към Кузмич. — Изпратихме документите за повишаването му в чин полковник. Чакаме. По-нататъшното зависи не от нас. — И изведнъж, като си спомни, добави: — А вчера дадохме поредните чинове на двама ваши батальонни командири — Хлинов и Синцов. Последният дойде след мене в дивизията. Но когато слагах подписа си, гледам — презимето и инициалите му ми са познати от друго време. Поисках личното му досие и се оказа: моят, възкръснал от мъртвите! През четиридесет и първа излизахме от обкръжение. При случай предайте му моя поздрав.

— Той не е лош батальонен командир — рече Кузмич, — от силните е.

— А в четиридесет и първа отначало беше истинска овчица — усмихна се Серпилин. — Аз тръгвам. Не мислите ли да се връщате в щаба на дивизията? Да бяхте си поспали здравето, да не би този въпрос, който днес закрихме, да се открие пак от само себе си.

— Какво пък, всички сме в ръцете божи — рече Кузмич, — съдбата ми е люта, но аз обичам да ѝ пресичам пътя. Разрешете ми да ви изпровода и да остана.

Серпилин знаеше, че няма да може да му попречи да го изпрати до колата и затова не поиска да спори, когато Кузмич тръгна редом с него към колата, която стоеше наблизко под прикритието на други развалини.

Един залп от шестцевни минохвъргачки ги завари едва излезли на открито място. Двете мини се пръснаха едновременно и така близко, че и двамата едва успяха да легнат на земята. Две, а след тях веднага още три, които прекъснаха с новия си грохот бръмченето на летящите над главите им парчета.

— Цял ли си? — попита Серпилин легналия до него Кузмич.

— Жив съм.

Те не ставаха, защото чакаха шестия, закъснял взрив. Но други взривове нямаше.



— Да станем ли? — попита Кузмич, след като почака още половин минута. — Сега едва ли ще стрелят.

Серпилин стана и като отърсваше кожухчето си, рече с неестествено спокоен глас:

— Отвикнах през последно време. — И като чу сам своя глас, се усмихна. Усмихна се също тъй неестествено, пряко сили, защото чувството на преживения страх още не беше минало.

От наблюдателния пункт към тях тичаше уплашеният адютант.

— Другарю генерал, не ви ли засегна? — обърна се той към Кузмич и после със същите думи към Серпилин: — Не ви ли засегна, другарю генерал?

— Не ни засегна — рече Кузмич, — напразно немците похарчиха последните си снаряди. Дявол ги знае кога и по какви цели стрелят! Напомнят за съществуването си...

— Да — рече изведнъж Серпилин, като погледна случайно настрана и видя само на три метра от тях щръкналата от леда опашка на стабилизатора на неизбухналата мина. — Ето я шестата: нашата с вас насмалко обща братска могила.

Кузмич погледна мината и не отговори нищо. Той стоеше наблизо и тревожно стъпваше с крак, опитваше го там вътре, в плъстения ботуш.

— Какво? — попита Серпилин.

— Поразраних го малко, когато падах — намръщи се Кузмич, — фрицът ме накара да поизбързам.

— Тръгвам си. Не ме изпращайте. Нека ме изпрати вашият адютант — рече решително Серпилин, стисна ръката на Кузмич и без да се обръща, тръгна към своята емка.

— А ние с Чепцов помислихме, че ви е убила — рече ординарецът Птицин, когато Серпилин се приближи до колата.

„Мигар и мен също ми се подкосиха краката от страх?“ — помисли Серпилин, като го погледна и се качи в колата.

Шофьорът, без да каже нищо, натисна стартера. Всеки се вълнуваше по своему; този бързаше да замине.

— Гледаме, димът се разпръсна, а вие не ставате — рече Птицин. — Вече се затекохме, а вие станяхте и ние не се приближихме.

— Правилно — рече Серпилин.

— Няма да ви пусна вече да ходите сам — рече Птицин. По лицето му все още личеше как се е уплашил.

Като се отдалечиха половин километър, видяха да иде насреща им една емка. Емката спря и от нея слезе Бережной.

— Здраве желая, другарю генерал! — рече Бережной. — Бързах, мислех да ви настигна в полка. Пикин, дявол да го вземе, не ми каза веднага. Може ли да ви прегърна?

— Да не ме смяташ за мома? — усмихна се Серпилин.

— Тях аз не съм ги питал никога — рече Бережной, когато го прегръщаше вече.

После, като го пусна, сниши гласа си и попита:

— Фьодор Фьодорович, можеш ли да ми кажеш откровено за какво си дошъл? Да го отстраняваш или да го оставиш?

— Не разбрах вашия въпрос, другарю полкови комисар — рече Серпилин високо и строго и само в ъгълчетата на присвитите му очи се виждаше усмивката, която променяше смисъла на отговора.

— Тоест мога ли да смятам, че такъв въпрос вече не съществува? Правилно ли съм разбрал?

— Правилно сте ме разбрали, другарю полкови комисар — рече Серпилин и додаде: — Сбогом, Матвей Илич, отивам си. Нямам никакво време.

— Все бързаме, бързаме — рече Бережной. — Добре поне, че на пътя те хванах. Като нарочно, моето началство ми се стовари на главата!

— Та аз току-що ти докарах това началство — рече Серпилин. — Имах приятен разговор с него из пътя...

Бережной го погледна въпросително, но Серпилин не добави нищо. Само попита:

— А къде е той?

— Иде след мен.

— И къде отива?

— Където сам поиска. Заяви, че трябвало да отиде днес и в трите полка.

— Да, бърз е — рече Серпилин. — Сбогом. Нямам никак време.

— Все бързаме, бързаме... — още веднъж опечалено повтори Бережной, докато Серпилин се качваше в емката.

Едва се разминаха и отзад се чуха нови избухвания на мини. Серпилин отвори в движение вратичката и намръщен погледна назад. По разположението на Цветков пак стреляха немски шестцевни минохвъргачки, само че по-наляво и по-далеч от първия път.

Серпилин хлопна вратичката и след стотина метра, щом мина разклона, дето вдясно, както на идване насам му обясняваше офицерът за свръзка, отиваше пътят към Туманян, видя още една идеща насреща му емка.

Едно бяло кожухче изпълваше почти цялата предна седалка до шофьора и докато емките се разминаваха, Серпилин видя лицето на Бастрюков — силно стиснатите устни и напрегнато, неотстъпно вперените напред очи.

„Направи се, че не ме забеляза — помисли Серпилин. — Любопитно къде ли ще отиде сега: при Туманян или при Цветков?“ И като се обърна, погледна назад. Емката с Бастрюков се спря на разклона и зави вдясно, към Туманян. На кръгозора, при Цветков, по бледното небе още плаваше пушек от неотдавнашните взривове. „Може би този залп го е изплашил?“ — помисли Серпилин, като си спомни напрегнатите очи на Бастрюков.

Като каза на Бережной, че съвсем няма време, Серпилин малко си поизкриви душата в полза на Пикин. Все пак трябваше нейде да отдели половин час за обед, а това бе вече обещано на Пикин.

Той завари Пикин изправен до телефона, може да се каже, застанал мирно, като че покрай него носят знамето. Значи, скочил е поради някое забележително донесение — той имаше такъв навик.

Щом видя Серпилин, Пикин се повъзви към него, но не промени стойката си.

— Съединихме се! — рече той, като затули слушалката с ръка и продължаваше да слуша. — Тъй вярно, да донеса на командувация... тъй вярно, да донеса... — И като се прекъсна: — А началник-щаба на армията се намира до мен. — И предаде слушалката на Серпилин.

— Другарю генерал — чу Серпилин щастливия глас на Кузмич. — Току-що получих донесение: Цветков се е съединил с Шейсет и втора! Ей сега отивам там с Бережной.

Серпилин каза „поздравявам ви“, после си спомни за думите на Батюк, поздрави го и от негово име и остави слушалката. И когато я остави, почувствува непреодолимо желание да погледне с очите си как

и къде са се съединили с Шейсет и втора. Но с усилие на волята се въздържа, като помисли за другите работи, по-необходими сега от личното му присъствие там, където са се съединили с Шейсет и втора.

— Обедът е готов — рече Пикин, — мисля, че по този случай...

— По този случай ще трябва да отменим обема — рече Серпилин. — Щом немците са разсечени на две, ще трябва сега, според плановете, да завиваме на север... Проекти, разбира се, има вече, но проектите са си проекти, а сега ще има много работа...

Той не довърши: всичко това трябваше да бъде ясно на Пикин и без това.

— Не можахме да си поприказваме — въздъхна Пикин.

— Греша. Разговор с тебе все пак ще имам, макар и кратък. Когато бях при Цветков, едва не ни улучиха ванюши мене и дивизионния командир. Но въпросът не е в нас, а в това, че когато се връщам назад, имаше пак залпове. Види се, не всичко сте разузнали пред себе си, не всичко сте засекли.

— Всичко не можеш да засечеш — рече Пикин.

— Но трябва да се стремиш към това. А такъв стремеж аз засега не виждам у вас. Ако вашето артилерийско разузнаване работеше по-добре, вероятно щяхте да се доберете до тези ванюши, да ги извадите от строя... Ако не сте способни да ги извадите сами, щяхте да дадете заявка горе за тежки калибри. Началството, разбира се, обича повече онези, които по-малко искат от него. Но цялата доблест не е в това да те обича началството.

— Аз не искам обич от началството — обидено рече Пикин.

— Не искаш, а излиза, като че искаш! Разбира се, днес, щом сте се съединили, смята се, че празнувате! Но занапред имай това пред вид. И командуваният артилерията да го има пред вид. И дивизионният командир. Предай и на двамата моето недоволство.

— Слушам.

Серпилин погледна изпънатото лице на Пикин.

„Нищо, ще го преглътне! Но виж, да не научи от мен всичко решено в дивизията, такава обида не бива да му нанасям. Това е друга работа!“

— По онова, дето ми каза по телефона, е взето решение да оставим у вас всичко както си е. И за заместник по строевата да ви

дадем Артемиев. А сега, когато е вече прието, кажи какво мислиш лично ти?

— Не знам как ще довоюва със своето здраве Кузмич — рече Пикин, — но аз лично не бих се радвал да приема от него дивизията в такава минута.

Серпилин го погледна в очите и силно му стисна ръката — и за това, което каза, и за това, как го каза, и че се задоволи с това, и не поиска да пита нищо друго.

През целия път на връщане Серпилин прекарваше в паметта си онова, вече предварително обмислено и отчасти уговорено, което предстоеше да върши в армията във връзка с новата обстановка: след разсичането на немците на групи — северна и южна.

Разбира се, защо да крие от себе си — радва се, че все пак не някоя друга, а тъкмо бившата му дивизия се бе съединила първа днес! И като си спомни отново за нея като за своя, видя огорченото лице на Бережной, който повтаряше „все бързаме, все бързаме...“ и лицето на Пикин, който всъщност каза същото, което каза и Бережной: „не можахме да си поприказваме“...

И двамата, разбира се, са прави. А ако щеш — и прави, и неправи. Когато бяха заедно в дивизията, също бързаха и не всичко си казваха един другиму — сили не им стигаха. И така ще бъде навсякъде и с всички, където и с когото да служиш, до самия край на войната. Ще бързаме и няма да си доприказваме, и ще съжаляваме после, и отново ще бързаме, и отново няма да си доприказваме...

## ДВАНАЙСЕТА ГЛАВА

Като че вчерашният ден беше един от онези, които довеки не се забравят. Но след него дойде днешният, прекаран целият в сражение, и още от първите минути Синцов нямаше кога да мисли за нищо вчерашно — нито за Бутусов, нито за Таня, нито за смъртта на жена си, нито за срещата си с Артемиев, нито за този немец, поради който едва не бяха убити той и Чугунов през нощта там, до танка.

Водеше се бой и нямаше време да мислиш за вчерашното. Още повече, че когато след артилерийската подготовка се хвърлиха веднага напред, на всички вече се струваше: а-ха ще се съединим с Шейсет и втора, и не където и да е, а тъкмо тук. В батальона цялата сутрин се вреше началството. Артемиев наистина скоро изчезна: повикаха го изведнъж в щаба на армията; а останалите се оттеглиха едва към средата на деня, когато по-нататъшният успех се очерта по-наляво, в полка на Цветков. Туманян също беше от сутринта в батальона, а после, когато се върна в полка, налегна телефона и псуваше, като че не знаеше сам как става това: отначало се юрнаха, а после се запънаха. А всъщност ревнуваше от съседа, че Цветков по-рано се съедини — и за съжالياване е! Някога казваха за Туманян, че не умее да натиска. Но се научи! Това е такава наука: докато имаш много сили, проявяваш характер, а когато ти останат шепа хора, а те наричат както преди — полк, малко по малко всеки свиква: тебе те натискат и ти натискаш, и искаш от хората невъзможното.

Днес и Синцов понервничи. Обиди Чугунов викна му по телефона: „Къде сте? Да не сте случайно зад мене?“ — и чу в отговор: „Елате да видите.“ Наистина след това той има достатъчно характер да отиде и да види. По пътя едва не предаде богу дух, а после го беше срам да гледа Чугунов в очите.

Но колкото и да беше добър Чугунов, и в неговата рота след дванайсет часа нямаше напредък. Без да спрат, те се напъхаха дълбоко в немските позиции, а по-нататък — ни напред, ни назад.

После чак след четири часа Чугунов най-сетне завзе на десния фланг отделно стърчащите развалини, от които най-силно стреляха

картечните. Но на този успех в момента още не бяха придали особено значение, бяха забелязали само, че немският огън сякаш и отляво взе да отслабва. Не успели да разберат какво се е случило, изведнъж съвсем близко, на триста метра, върху следващите развалини съзряха червено знаме.

Така бяха се стремили към това през всичките последни дни, а съединението все пак стана неочаквано! Съзряха знамето, станаха, юрнаха се право към него и загубиха още двама души: отляво удари немска картечница. Разсвирепяха, ослепиха с огън тази картечница, припълзяха и затрупаха с бомби всички, които бяха там.

А после на открито, като че нищо вече не можеше да стане, завчас притичаха останалите сто и петдесет метра до развалините със знамето. И действително нищо не стана — немците не стреляха: или бяха отстъпили, или оная затрупана с бомби картечница е била последна. Над това вече не мислеха. Мисълта им беше за друго — за това, че са се съединили.

В развалините със знамето, когато притичаха дотам, имаше всичко седем души: командирът на взвода — сержант, пет негови бойци и политрукът. В тяхно лице Шейсет и втора армия беше завзела онези последни откъм тяхната страна развалини едновременно с Чугунов, който беше завзел другите последни откъм нашата страна.

Момчетата от Шейсет и втора бяха приготвили отнапред знаме — парче червен плат с останки от бели печатни букви: отрязък от празничен транспарант с някакъв лозунг още преди войната. Беше завързан с трофейна телефонна жица към счупената пръчка от едно перде. Ето какво беше знамето, което видя Синцов, когато заедно с Чугунов дотича подир войниците. Дотича и от първите думи узна, че се е сбъднала мечтата му през последните дни да се срещне със своята бивша дивизия. Трябва да се каже, че това не беше проста мечта: през последните дни и по картата, и по местността се оказваше, че той с батальона си излиза на същите улици на Сталинград, които от октомври отбраняваше бившата му дивизия. Но все пак не си позволяваше да повярва напълно в такава среща — какви ли не смени и прехвърляния на части можеше да има там в Шейсет и втора! А в действителност излезе, че нищо не се е променило: както дивизията държеше отбраната в това направление, така от него после, метър след метър, беше почнала да настъпва срещу немците. Наистина хората, с

които се срещнаха, бяха не от същия батальон и не от същия полк, където беше служил Синцов, а от друг. И кой в съседния полк сега е жив, и кой не, политрукът не знаеше, а на въпроса на Синцов дали съседният полк както преди се командва от майор Шавров, отговори, че, изглежда, е така, името е подобно, но не е майор, а подполковник. За другите, с по-ниски чинове, не стана нужда да задава въпроси.

— Та той е ранен, командирът на полка, завчера видях с очите си как го изнасяха! — рече изведнъж сержантът, командир на взвода.

— Това е нашият, Пронин, а старши лейтенантът пита за съседа.

— За съседа не знам — рече сержантът.

Немците нийде наблизко не стреляха — като че нещо ги бе пресякло. Боят се чуваше отляво и отдясно и от липса на навик изглеждаше далече, защото целия ден беше твърде близко — до самите уши.

От другата страна, от Шейсет и втора, никой нов не идваше. Политрукът надраска кратко донесение, че са се срещнали със своите, и прати с него в тила един от войниците. И Синцов направи същото.

Иван Авдеич разстла на одимения сняг до стената платнището си, изсипаха на него целия си запас от сухари, кой колкото имаше, и пуснаха да обикалят в кръг две манерки с водка. Синцовата беше започната, а тази на Чугунов — пълна, до тапата. За двацет души стигна по глътка. На шестимата от Шейсет и втора дадоха да пийнат първи от уважение към тяхната армия и тяхната войнишка съдба. Макар че настъпваха още от края на ноември, но все пак, след толкова месеци война, когато отстъпиш ли само крачка — и си вече във Волга, те се чувствуваха като излезли от обкръжение. А седмият нямаше късмет: беше отишъл с донесението, без да успее да пийне. Спомниха си за него и го съжалиха.

— В затвор не съм лежал никога — рече политрукът, след като отпи, — а като че съм излязъл от затвор на свобода, честна дума. Порано все в упор, в упор! — Той стисна юмруци и ги блъсна един в друг, като показваше как те през цялото време са били в упор с немците. — А сега ето ти: върви, ако щеш, до Москва — и той махна с ръка.

— До Москва няма защо да се върви — рече Чугунов, който обичаше точността — сега до Харков.

— Ама аз не исках да кажа това. — Политрукът се усмихна малко смутено: нима не бяха го разбрали?



Но всички го бяха разбрали много добре, дори и Чугунов, който го беше поправил само така, за точност. Къде трябва да настъпват сега, политрукуът знаеше не по-зле от тях, но просто от сърце изказа нахлулото в душата му чувство за свобода.

Така просто, дори обикновено изглеждаше това историческо събитие там, където беше попаднал Синцов със своя батальон. И по другите участъци на фронта, по-вляво и по-вдясно, където то беше станало половин час по-рано или половин час по-късно, едва ли всичко това изглеждаше по-тържествено, макар пряк резултат от случилото се да беше краят на VI германска армия и пълната с отчаяние заповед на генерал-полковник Паулус, че — тъй като е била лишена от командване, цялата отрязана от него северна група войски отсега нататък няма да се подчинява на него и трябва да действа и да загива самостоятелно.

И в съдбата на хората, и в съдбата на войсковите части през войната има няколко върхни точки. И те най-често напълно, докрай се осъзнават едва после. Такава върхна точка за Синцов и батальона му беше моментът на съединяването със сталинградци. В душите им се смесиха и радостното чувство за важността на случилото се, и умората от боя, и някакво странно учудване: наистина ли се съединихме? Как просто излезе всичко това?... Имаше и известно объркване пред бъдещето: а какво ще заповядат сега? Ясно, ще заповядат нещо ново, ще ги насочат някъде или ще ги прехвърлят, или ще ги въведат в бой на друг участък, или ще ги изведат във втори ешелон.

Към тези общи за всички чувства у Синцов се прибавяше и друго свое, собствено. За първи път през всички тези дни на боеве като че неуловимо го отделяше от неговия батальон и неговите хора чувството за запазилата се връзка с другия, предишния батальон, който беше наблизо и до който сега действително можеше да стигне и да срещне всички останали живи. Това беше напълно възможно, защото между него и неговия бивш батальон вече нямаше немци, а в същото време беше съвсем невъзможно, защото сега той беше в друга дивизия и командуваше в тази дивизия друг батальон и докато се водеха боеве, не можеше дори да помисли да я остави.

— Как е вашето презиме, другарю политрук? — попита Синцов политрука от Шейсет и втора.

— Наумов.

— А вашето, другарю сержант?

— Цибенко.

Синцов извади военната си книжка и записа техните презимена и презимената на бойците. Нещо го накара да направи това, без дори да мисли дали ще му дотрябва. Макар че можеха да дотрябват на Завалишин за политдонесението или за беседа с войниците — за много неща. А кой знае, може просто изведнъж да се бе проявила забравената журналистическа привичка...

— Добре — рече Синцов, като напъха обратно в чантата военната си книжка и се обърна към Чугунов. — Ти, Василий Алексеевич, остани засега тук, ще почакаме да изтеглят връзката. Аз ще си отида да видя, може вече да има някакви нареждания.

Това значеше да отиде половин километър назад, там, дето преди последния скок беше настанил набързо в едно полуразрушено мазе своя последен команден пункт.

— Почакай, старши лейтенант — рече политрукът от Шейсет и втора. — Ей сега ще ти надпиша знамето, предай го на вашата дивизия от нас.

Синцов не разбра какво значи „да надпиша“, но не попита. А политрукът легна на платнището, разгъна знамето върху подпъхнатото от един войник парче обгорял фурнир, заповяда да го придържат, опъна го, извади от джоба на кожухчето си малко химическо моливче и като го плюнчеше след всяка буква, написа върху знамето полегато и едро: „На бойците от 111-та от сталинградците.“ И дата: „26 ян.“ След „ян“ постави точка, било, че не му достигна моливът, било, че не му стигна търпението, стана и предаде знамето мълчешком на застаналия в очакване Синцов. Предаде го, дори без да се погрижи да напише номера на собствената си дивизия, предаде го като награда от сталинградци, които бяха издържали всичко и сега бяха известни по цяла Русия. Такъв беше изразът на очите му в тази минута — и сълзата в ъгълчето от умората и изпитата водка... Синцов взе и премести от дясната ръка в лявата счупената пръчка със знамето, а с дясната дълго друса ръката на политрука, усещайки как сълзи напират в очите му.

— Другарю старши лейтенант... — чу се гласът на Рибочкин.

Синцов се обърна, видя приближаващия заедно с Рибочкин човек с ново бяло кожухче и тръгна насреща им. „Кой ли може да е това?“

— Ето, доведох ви до батальонния командир, другарю полкови комисар — рече весело Рибочкин, доволен от това, че го е довел, и от това, че вижда бойци от Шейсет и втора, и това знаме...

— Заместник-началник на политотдела на армията — рече полковият комисар, без да назовава презимето си. — Бях в щаба на батальона ви, когато дойде донесението. — И високо, във въздуха, без да се обръща към никого, попита: — Кой тук е от Шейсет и втора?

Политрукът, който дотогава беше стоял настрана, се приближи заедно със сержанта и бойците.

Полковият комисар пристъпи тежко към тях и бързо стисна ръка всекому. А не стисна нито на Синцов, нито на Чугунов, нито на другите от своята армия, като че не беше задължително това за своите. После също тъй бързо, както беше пристъпил, отстъпи крачка и рече: „Поздравявам ви“ — и се обърна към Синцов, който продължаваше да държи знамето.

— Кой го заби? Вие ли го забихте, или те?

— Те — рече Синцов. И добави: — Подариха го на нашата дивизия, за спомен.

Полковият комисар погледна под око знамето, сякаш преценяваше колко красиво изглежда, после забеляза, че на него е написано нещо, протегна ръката си в нова, бяла, също като кожухчето, ръкавица, опъна го за края, прочете, пусна го и се обърна към Рибочкин:

— Вземете го, ще го донесете до колата.

Рибочкин посегна към знамето и Синцов му го предаде и чак когато му го предаде, рече:

— Това е подарък за нашата дивизия, другарю полкови комисар.

— Вашата дивизия не е чужда на нашата армия — рече полковият комисар с дебел, добър, нравоучителен глас. — Ще го вземем в политотдела на армията и около това ще проведем работа. Как, старши лейтенант, ясно ли е?

— Тъй вярно, ясно, другарю полкови комисар! — рече ядовито Синцов. Той самият още не знаеше на какво се сърди, но нещо го озлобяваше и в тази прибързаност, и в това прекалено делово обяснение, и в това обръщение към него „ясно ли е?“, като че полковият комисар беше казал нещо особено умно, след което е необходимо да се пита: ясно ли е, или не е ясно?

А полковият му беше вече обърнал гръб, погледна, кой знае защо, на всички страни, после към небето, повелително махна с ръка на Рибочкин и тръгна назад тъй бързо, сякаш го бяха задържали против очакванията му и вече не му оставаше да каже или да прави друго, освен онова, което беше казал и направил.

Рибочкин направи три крачки след него и смутено се обърна. Но Синцов му махна с ръка: „Добре, ще го преглътнем, прави, както е заповядал полковият, какво друго ти остава?...“

Собствено казано, и Синцов трябваше да върви натам, където отиваха те. Полковият комисар навярно беше оставил колата си на скрито зад техния пръв команден пункт от сутринта, къде другаде. Но да върви заедно с него — щом не беше го повикал — не му се искаше. „Ще видим“ — сърдито помисли Синцов, като се чувствуваше, кой знае защо, ограбен поради това отнесено от полковия комисар знаме.

— А от вашите никой ли не е дохождал още? — попита той политрука от Шейсет и втора.

— Засега не — рече политрукът и кимна в далечината към бързо отдалечаващите се гърбове на полковия комисар и Рибочкин. — Колко е бърз! Отпърво помислих, че е кинооператор. Мислех, иска да ни снемем. А после виждам нищо не носи.

— Ще си вървя — рече Синцов. — А тук ще пратя замполита. Ако има общи мероприятия, работете двамата заедно.

— Главното мероприятие вече проведехме — усмихна се политрукът, като кимна към Иван Авдеич, който свиваше на снега платнището.

— Доскоро виждане! — Синцов му стисна ръката. Искаше в последния миг да го замоли: ако все пак срещнете командира на полка, Шавров, предайте му поздрав от неговия бивш батальонен командир Синцов, но се въздържа. Надали политрукът ще срещне командир на чужд полк, защо само да се вдига шум. Рече на войниците от Шейсет и втора: „Довиждане, другари“ — кимна бързо на Чугунов, щом ти си тук, искаше да каже, знам: всичко ще е в ред — и тръгна заедно с Иван Авдеич назад към батальона.

По пътя поиска да види каква е била тази последна немска картечница, която те бяха затрупали с бомби, преди да се съединят, пое малко по-надясно от падинката, по която беше тичал насам, и се

сблъска със старшината на Чугуновата рота. Старшината заедно с един войник мъкнеше по баирчинката тялото на наш боец.

— Къде го носите?

Старшината и боецът положиха мъртвеца на снега.

— Там, на баирчинката, другарю старши лейтенант. Командирът на ротата заповяда да ги съберем там. Още вчера от сапъорите поискахме трофеен експлозив. Ще подкопаем, че инак е по-мъчно да се дълбае.

„Да, вече за всичко е успял да се разпорежи Чугунов, макар че боят едва е свършил. И да ги приберат, и къде да ги сложат, и къде да ги погребат. А експлозив още вчера издействувал. В неговата рота за тия неща е строго — през цялото време не са оставили нито един свой неприбран от бойното поле.“

— Колко са всичко? — попита Синцов.

— Отнесохме трима, търсим още един, Пятаков, втори номер.

— Добре, продължавайте — рече Синцов и тръгна по-нататък.

Немската картечница лежеше пред входа в развалините на една трансформаторна будка.

Бяха я затрупали здравата с бомби. Снегът наоколо беше покрит с парцали и човешки тела. Самата будка беше пълна с мъртви. Сигурно в нея беше се топил целият взвод. Будката се издигаше на неголяма рътлинка, опасваше я окоп и от двете страни идеха съобщителни ходове. Но в окопите нямаше мъртви — само в будката. Види се, немците бяха до такава степен премръзнали, че въпреки заповедите, всички бяха се натъпкали в будката, страхът от студа беше излязъл по-силен от дисциплината и от чувството за самосъхранение.

Какво има там в будката, и кои, и колко са там — вече не можеш определи. А до тази заран още оня немец с побелелите вежди, излагайки живота си, се стараеше те да останат живи. Говореше по радиото с такъв глас, че и трудно да разбираш, ще разбереш. А те все пак не разбраха и не повярваха.

Като отмина трансформаторната будка, на спусъка в падинката Синцов видя в една яма, досами основата на една разрушена къща, един наш мъртвец. Лежеше в тази ямичка по корем, изпружил ръце; както си беше пълзял по лакти, така беше умрял. На ниско остриганата му, посипана със сняг глава чернееше петно, заело целия тил. А ушанката му, съборена от куршум, лежеше на една крачка пред главата.

Убитият беше облечен с памуклийка, на гърба си имаше празна раница, под едната си простряна ръка автомат, на краката си валенки. Значи, немците през нощта бяха стреляли по шума и го бяха убили, а през деня не го бяха забелязали, ако го бяха забелязали, щяха да му свалят валенките.

„Не е мой — помисли Синцов. — Тази нощ, когато пращаме на разузнаване, нямаше никакви загуби. Може да е разузнавач от Шейсет и втора и е пълзял през нощта към нас през немците?“

— Да го обърнем, да видим — рече той на Иван Авдеич. — Може да има документи. — Макар да разбираше, че ако е разузнавач, най-вероятно няма да има документи.

Лицето на умрелия, когато го обърнаха, се оказа немладо, с набити със сняг очи. Иван Авдеич разкопча памуклийката му и потършува джобовете. Документи нямаше. Но на джоба му беше завинтена гвардейска значка. Значи, преди разузнаването беше му дожаляло да я снее, въпреки инструкциите.

— Не е наш — рече Иван Авдеич, щом видя значката.

„Ще трябва да кажа на Чугунов да го погребее заедно със своите“ — помисли Синцов, и вече тръгнал, повика Иван Авдеич, който се бавеше около умрелия:

— Какво правиш там?

— Ей сега, другарю старши лейтенант.

Иван Авдеич го настигна, когато беше вече тръгнал. Сега той идеше с два автомата, единият на шията, другият през рамото, а освен своята раница, на гърба си беше праметнал и празната раница, свалена от убития.

— Не можахте ли без това?

— Връвта беше много здраво завързана, на студа не можеше да се развърже. Но аз я претрих, само сухари има и една консерва задушено. Защо все пак да я оставяме, другарю старши лейтенант?

Синцов махна с ръка, не отговори нищо. Наистина, защо да я оставят? Войнишка работа...

Мръсният, разоран от желязото, слегнал и заледен сняг шумолеше под краката от снарядни парчета. Беше целият изровен от тях като от шарка.

Колко трупове ще се открият тук под преспите и развалините напролет, колко безследно изчезнали, ей такива като този, от когото

Иван Авдеич свали раницата?...

— Другарю старши лейтенант — изведнъж се обърна весело Иван Авдеич към Синцов. — Лошаков води един фриц!...

Синцов се обърна и видя съвсем близо идещия към тях в здрача Лошаков, също тъй възрастен, както Иван Авдеич, но рядко за годините си разтропан войник — ординарец на командира на втора рота.

Дребният, кривоног Лошаков вървеше напред, а зад него на три крачки вървеше един много едър немец.

— Здраве желая, другарю старши лейтенант — Лошаков се спря и долепи ръка до ушанката. И немецът, спрял като по команда на три крачки зад Лошаков, също долепи ръка до кепето си.

— Защо водите пленника не отпред, а след себе си като крава на пазар? — попита Синцов.

— Ама аз не се боя от него, той сам ми се предаде — рече Лошаков. — Водя го отзад, за да не би да го убие някой в тъмното. Той има едра фигура, ако вървя зад него — няма да могат да ме видят.

Както винаги, Лошаков си правеше шеги и знаеше, че батальонният командир разбира това, но го правеше именно за да му обърнат внимание и после да разказват как е водил своя фриц.

— Немецът е командир, другарю старши лейтенант. Аз, вика, съм ротен командир!

— А кой ви заповяда да го водите в тила?

— Лейтенантът ми заповяда: щом, вика, фрицът е капитулирал лично пред тебе, лично ти го води. Кога друг път ще ти се падне такъв случай! Още повече, че немецът е снажен като Петър Велики.

— Офицер ли? — попита Синцов немеца.

— Кайн офицер, кайн офицер!<sup>[1]</sup> — провикна се възбудено немецът. — Камерад...

— Ротен командир — рече Лошаков, като пресече немеца. — Сам си признава!

— Почакайте, Лошаков, оставете да чуя — рече Синцов.

— Камерад... — още веднъж повтори немецът и, види се, обхванат от надежда, че този път ще го разберат, заприказва бързо на немски.

— Их бин зелбст юбергелауфен. Хабе хойте рутфункзендунг гехьорт, хабе зелбст капитулирт... Их бин кайн офицер, их бин

батайон-шрайбер... Их вар, фрюер, митглид дер зоциал-демократишен партай... Их хабе капитулирт, нахдем их ди реде геносен Хелерс гохьорт хабе. Геносе Хелер фершпрах, дас ален, ди капитулирен, дас лебен ерхалтен блайбт...<sup>[2]</sup>

Макар че немецът много бързаше да изкаже всичко, което по негово мнение може да му осигури безопасността, Синцов все пак, от петдесет думи схващайки една, разбра главното и го спря.

— Вартен зи. Вен зи капитулирен, алес гут. Геен есен<sup>[3]</sup> — и се обърна към Лошаков. — Отведете го и кажете от мое име да го нахранят веднага.

Но на Лошаков не му се искаше така бързо да се раздели с батальонния командир, щом веднъж го беше срещнал.

— Разрешавате ли да попитам, другарю старши лейтенант, какво ви каза той? Потвърди ли кой е?

— Потвърди, потвърди — рече Синцов, като не желаше да разочарова Лошаков. — Вървете... Много дърдорите...

Лошаков тръгна по-нататък, както по-рано пред немца, а Синцов и Иван Авдеич след няколко крачки вече пред самия команден пункт видяха мършавата фигура на крачещия насреща им Завалишин.

— А аз отивах при тебе, смятах, че си още при Чугунов — рече Завалишин и като си свали очилата, грижливо изтри с кърпичката стъклата; едното от тях беше пукнато точно по средата.

— Хубаво, че си се досетил сам — рече Синцов. — Аз и без това исках да пращам да те викат. Ако там има още нещо във връзка със съединението, осигури като замполит каквото трябва! Ех, небръснат си! Поне за празника да беше...

— А как стана то, как стана то? — попита нетърпеливо Завалишин.

— Общо взето добре — рече Синцов. — Чугунов ще ти доложи. От полка няма ли нареждания: какво следва?

— Илин тъкмо седи на телефона, приказва с началник-щаба.

— Хайде, иди, и аз ще дойда — разбърза се Синцов.

Като влезе в мазето, той завари Илин да говори още по телефона.

— Ясно — Илин вдигна очи към Синцов и продължи да нанася знаци по картата. — И това е ясно... — Той направи още един знак. — Мене всичко ми е ясно... Слушам, да не се изтегляме до пристигането на артилеристите... Здраве желая!



— Е какво, лично ли им стиснахте ръцете, както аз на вас? — Той остави слушалката и силно стисна ръката на Синцов.

— Лично — рече Синцов.

— А своите не срещнахте ли?...

— Своите не срещнах, тоест имаше хора от бившата ми дивизия, но аз не ги познавам и те не познават никого от онези, които познавах.

— Обикновено нещо! — рече Илин. — Колко време е минало... Вас са ви ранили в началото на декември. Всичко оттогава се е променило. У нас в началото на декември беше още Тараховски...

— Какво ново има при вас? — попита Синцов.

— Сега ще доложа. Разкажете все пак как се съединихте?

И когато Синцов му разказа колкото може по-кратко, Илин ядосано изпъшка:

— Ех, не се досетихме ние за знаме! И ние да бяхме направили знаме, и да им го предадем. Седемнайсет денонощия се готвихме за това, а не се досетихме!

Това, че полковият комисар беше взел знамето, не на прави особено впечатление на Илин. А че на, Шейсет и втора бе приготвила знаме, а ние не — го ядоса. Той беше ревнив към такива неща.

— И тъй, какви новини има? — попита Синцов, като седнаше до масата.

— Много новини — рече Илин. — Ето, гледайте къде ни е заповядано да излезем тази вечер през нощта. — Той прекара с молив наляво и напред зад чертата, която довчера означаваше на картата предната линия на противника. Моливът мина през вчерашните позиции на съседния, Цветковия полк, и се спря на два километра по-далеч.

— Така — рече Синцов, изненадан от бързината на събитията. — А Цветков къде ще отиде?

— Цветков засега е още тук, където излизаме ние. А ще отиде още по-надясно — ще ни даде своя участък и ще излезе извън картата, по-близо до Волга. Както и ние, ще извие сега фронта решително на север.

— Да, далече се е придвижил днес Цветков — рече Синцов.

— Той пръв се е съединил с Шейсет и втора — рече Илин. — Почти един час преди нас. Когато от вас дойде връзката и съобщи, че сте се съединили, вече и Чернишов (Чернишов беше новият началник-

щаб на полка), и Туманян — всички бяха чучнали на главата ми. Как тъй Цветков се съединил, а вие още се маете?! Така че нямахме късмет да се отличим в дивизионен мащаб! А вие сигурно сте помислили...

— Какво не си мисли човек!... — сърдито рече Синцов, защото действително си бе мислил такова нещо там, когато се бяха съединили, и сега, със задна дата, това не му беше много приятно.

— Нищо — рече Илин, — нека Туманян страда поради Цветков, но в полкови мащаб ние така и така сме първи. И изобщо сега вече навсякъде са се съединили като гребен — зъб в зъб. Сега главната грижа на началството е да има колкото може по-малко бъркотия — съгласуват кой къде да излезе.

Синцов не отговори. Подпрял с ръце главата си, той мълчаливо гледаше картата, като бавно осъзнаваше онова необикновено нещо, което беше станало в края на този кратък зимен ден. Необикновеното се заключаваше в това, че вече нямаше немци пред неговия батальон. Отпред имаше свои. Чак до Волга. А немците, след като бяха отрязани, оставаха сега вляво и дясно от този провлак. И сега в настъпилия мрак и тук, при нас, и там, в Шейсет и втора, сигурно навсякъде възвиваха части: едни с фронт на юг, срещу немците, останали в централната част на Сталинград, а други с фронт на север, срещу онези, които бяха заседнали в района на заводите. Тяхната дивизия възвиваше на север. Това личеше по прокарания от Илин маршрут върху картата.

— А на нашето място ще дойде щабът на артилерийския полк — рече Илин.

— Ясно! — Синцов не откъсваше очи от картата и мислеше за друго. — Че пътят, по който ще се движи батальонът към новото място на съсредоточаване, ще минава през моста, отдавна познати му от същия този лист от картата. Само че тогава всичко беше обратно: оттук настъпваха немците, а нашата дивизия се отбраняваше от другата страна.

— Какво гледате, аз всичко отбелязах!

— Почакай — рече Синцов. Да, ето, предполагаша, че тук се намира щабът на немската дивизия. А тук беше щабът на немския полк, който действуваше против неговия батальон. А ето тук се намираха немските артилерийски позиции и той много пъти беше подавал до нашите артилериисти заявки за огън по тях.

— Пунктът за съсредоточаване е до този знак — рече Илин, — в района на развалините. Там сега е трети батальон на Цветков, но той ще отиде надясно.

— Районът на развалините — рече Синцов. — Ама ориентир намерили! Тук навсякъде наоколо е район на развалини... Хубаво, ще го намерим.

Той потършува във военната си чанта и измъкна една малка, стара, с ръка рисувана схемичка на трите къщи и граничещите с тях улици, дето някога се беше сражавал батальонът му, и сложи схемичката до картата. Кръстчето на картата беше съвсем близо до тези места.

Той каза на Илин това и добави:

— Дявол го знае, дали защото по-рано съм воювал от другата страна, в Шейсет и втора, днес имам чувството, че сякаш сам съм се срещнал със себе си.

— Да, може да се каже, че ти е вървяло и там, и тук — рече Илин.

— Върви ти, когато през цялото време воюваш в една част, ето кога ти върви — рече Синцов и като почувствува, че е нанесъл с този отговор незаслужена обида на Илин, а заедно с него невидимо и на всички други другари от батальона, додаде: — Разбира се, аз сега се радвам, че съм заедно с вас. Но защо да крия, отначало, когато от болницата не попаднах на старото място, тъгувах.

И всичко, което каза, беше истина — и първото, и второто, и третото.

— Изобщо така е — съгласи се Илин, макар да беше засегнат, но добре разбираше, че разговорът си е разговор, а все пак след седемнайсет дни боеве батальонът дето служеха, беше вече за Синцов девет десети от белия свят. Това е за него настоящето, а всичко останало, колкото щеш си спомняй за него, е минало.

— Левашов не е ли дохождал? — попита Синцов.

— Не.

— Дори чудно.

— Доколкото разбрах от телефонните разговори — рече Илин, — той почти целия ден е бил при Зирянов.

Зирянов, лейтенантът от наказаните полковници, назначен през първото денонощие на настъплението за заместник на Синцов, от

десет дни вече командуваше съседния батальон, а преди три дни получи направо чин капитан.

— А защо е целия ден при Зирянов? — попита Синцов.

— Ами че Зирянов от сутринта хлътна в чувал, беше в тежко положение, докато Цветков не се измъкна напред.

— На Цветков днес му върви — рече Синцов.

— Чакай — сети се Илин, — най-интересното не ти казах! Чернишов, когато ми телефонираше, ме осведоми, че имаме нов заместник по строевата в дивизията. И знаеш ли кой?

— Кой?

— Твоят шурей, Артемиев. Седя, седя в нашата дивизия и дочака.

— Той ще се радва — рече Синцов.

— А какво ще прави? — отвърна Илин. — Всички, преместени от щабна на строева служба, до един казват, че се радват. Кой се радва, кой не се радва.

— Значи, сега ще служи под началството на роднина... В мирно време не беше редно — усмихна се Синцов. — Щом научеха: единият — тук, другият — там!

— Сега е война, сега не се съобразяват с това — рече Илин. — А в краен случай — той се разсмя, — нека го преведат, където искат, но ние няма да те пуснем от батальона дори за повишаване.

И голямата искреност на Илин, който не обичаше твърде да хвърля думите си на вятъра, зарадва Синцов до дъното на душата.

Илин, който беше получил за боевете чин лейтенант, сега, каквото и да се случеше, беше безспорен кандидат за батальонен командир и сам добре го знаеше. И все пак каза това. На Синцов изведнъж се стори толкова отдавнашна онази първа вечер, когато дойде в батальона, и първото му запознаване с хората, от които двама — Лунин и Оскин — не са вече живи, двама — Богословски и Караев, са в болницата, а останалите — Илин, Завалишин, Рибочкин, Чугунов, Харченко — и сега са на предишните си места и воюват с него и с другите, и със старите, и с новодошлите, в сравнение с които той самият е вече в батальона стар командир. Загубите са си загуби, но батальона все пак не можеш да убиеш! Първи или не първи, днес те все пак се съединиха с Шейсет и втора, това не може да се отрече!

— Ех, Илин! — рече Синцов, като ставаше от масата и се поддаде на порива на обхваналото го чувство... — Ех, Илин! — повтори той още веднъж и сложи ръце върху тесните, мършави рамене на Илин.

— Какво?

— Нищо, просто се радвам, че служим заедно и че доживяхме до този ден.

И като пусна раменете на Илин и си тури ушанката, рече:

— Аз ще взема разузнавачите и лично ще мина пръв по маршрута на движението. Местата са ми познати. А после ще ти пратя водачи.

— Но аз вече извиках тук всички командири, освен Чугунов. Предчувствувах, че ще трябва да им се поставя задача по изместването. Скоро ще дойдат — рече Илин. — Няма ли да останете?

— Щом е така, ще остана, докато дойдат. — Синцов седна, без да си сваля ушанката. — А ти после довърши тук, всичко събери, не оставяй нищо от домакинството и да няма изостанали и заблудени. Вземи върху себе си тая работа.

— Всичко е ясно — рече Илин, — само че, за съжаление, не останаха много неща за прибиране.

Той въздъхна кратко, и тези негови думи, и кратката въздишка внесоха в разговора им оная отсенка на горчивина, без която не можеше да има справедлива преценка на работите, станали в батальона. Колкото и забележителен да беше днешният ден и колкото да ги приближаваше той до окончателната победа тук, в Сталинград, утре батальонът отново трябваше да воюва, а оставаше все по-малко с какво да воюва, и днешният ден също беше си казал своята смъртоносна дума.

---

[1] Не офицер, не офицер! — Б.пр. ↑

[2] Аз сам преминах. Днес чух радиопредаването и сам се предадох, не съм офицер, батальонен писар съм. По-рано бях член на Социалдемократическата партия... Предадох се, когато чух речта на другаря Хелер. Другарят Хелер обеща, че на всички, които се предадат, ще им бъде запазен животът. — Б.пр. ↑

[3] Почакайте. Щом се предавате, всичко е добре. Вървете да ядете. — Б.пр. ↑

## ТРИНАЙСЕТА ГЛАВА

Това, че районът на развалините действително излезе познат, облекчи много грижите на Синцов през тази нощ. Отначало той приемаше участъка от батальонния командир на Цветковия полк, пълзеше с него из развалините, установяваше за охрана хората си вместо онези, които се изтегляха и си отиваха. После се безпокоеше къде е лакътят на съседа отляво и отдясно, а това в тъмното не можеше да се изясни отведнъж.

От мазето, където се разположиха, се наложи да измъкнат няколко немски трупа, които, изглежда, не бяха убити в боя; всички бяха с превръзки, сигурно през деня бяха слагани направо тук умиращите от раните си.

После, когато почнаха да прииждат хората му, Синцов се залови да уточнява с командирите на ротите кой къде ще се настани. Но да уточниш нощем по картата не е достатъчно, трябва с ръката си да опипаш и с краката си да стигнеш до всеки. Той се занимава с това още два часа заедно с Рибочкин.

Участъкът на батальона сега беше наистина неголям — всичко беше събрано като в юмрук, но това малко пространство беше толкова разровено от взривовите и затрупано със срутени стени, с изгорена техника, с натрошени тухли и измръзнали трупове, че и дяволът не може се оправи.

Когато беше при Чугунов и уточняваше участъка на неговата рота, попита какво беше станало по-нататък на височинката, където се бяха съединили.

— После дойдоха мнозина от тях — рече Чугунов, — цял митинг имаше.

— И как мина?

— Доста добре, хубаво — рече Чугунов. — Замполитът ще ви го разкаже по-красиво — рече без насмешка той, просто съвсем естествено смяташе, че неговата съдба е да върши работа, а всеки, не само Завалишин, ще може да разказва по-добре от него.

Но Завалишин все още го нямаше, събираше цялото останало домакинство заедно с Илин. И не беше чудно: работата беше главоболна, още повече нощем.

Като обиколи участъците на ротите, Синцов се върна заедно с Рибочкин в своето мазе, вече малко поприбрано, но още с безмълвен телефон. Иван Авдеич — златен човек! — беше кипнал на сух немски спирт канче чай. Пийнаха с Рибочкин по една чаша и погризаха сухари.

— Дали да стопля задушеното? — попита Иван Авдеич.

„Вероятно, същото“ — спомни си Синцов раницата, свалена от убития разузнавач, и отказа. От умора дори не му се ядеше, чаят е друго нещо.

— Вижте, другарю старши лейтенант, няма ли да станат тези очила за старши политрука? — отново се приближи до масата Иван Авдеич и сложи пред Синцов едни кръгли очила с рогова рамка. Едното им стъкло беше пукнато.

— Като неговите, също пукнати — рече Синцов.

— Неговите са по средата, а тези от края. Пък и къде сега ще намериш цели? — рече недоволен Иван Авдеич. — Аз още щом каза, питам вече три дни войниците — и не намират — все счупени!

Синцов взе от масата очилата и ги сложи на очите си — всичко отведнъж потъна в мъгла. Да, силни, може да станат за Завалишин. Вероятно някой немец ги е носил, също недовиждащ, полугоден...

А Илин и Завалишин все не идеха и не идеха. И свръзка с полка засега нямаше — щабът още се придвижваше нейде.

— Вие по-рано по същите места ли сте воювали? — попита Рибочкин, като върна Синцов към спомените, отхвърлени от нощните грижи.

— Да. А ти откъде знаеш?

— Аз още в началото, помните ли, когато ви разпитвахме къде сте воювали, си сложих знак върху моя план на Сталинград.

— Дори и план имаш, гледай ти колко предвидлив! — рече Синцов.

— Още през декември, когато ме изписаха от школата, сних с паус този план в градската читалня от една книга преди войната. Ние тогава всички мечтаехме да отидем в Сталинград.

„Да, добро момче, както казва за него Илин, дори много добро момче! — помисли Синцов. — Ако оцелее, сигурно ще стане артист, хубаво декламира стихове...“

— Самият аз не съм воювал в тези къщи — рече Синцов. — Но тук едно време беше щабот на нашия полк. А аз воювах по-надясно, където е сега Зирянов, възможно е неговият команден пункт да е в същата къща, където беше и моят. Там мазето е много хубаво.

— Ще идете ли после там? — попита Рибочкин.

— Ще ида от интерес, ако улуча време. Тогава го наричахме „Домът със скорците“.

— Защо „с със скорците“?

— Ами там в двора имаше забит един стълб и на него висеше къщичка за скорци. Сега, разбира се, едва ли е останала. — Той погледна Рибочкин и видя, че той се наваля с глава към масата.

— Полегни.

— По-добре вие полегнете, другарю командир.

— Поспи. Когато поискам да спя, ще те вдигна. Не се страхувай, няма да те съжаля.

Рибочкин се отдели от масата, легна възак на пейката и веднага заспа, не каза дума повече. Едва легна, и телефонът на масата задрънча. Значи, има вече връзка с полка!

— Деветият слуша!

На другия край на жицата беше капитан Чернишов, началник-щаба на полка.

— Къде се намираш?

— Където е заповядано.

— Уточни.

Синцов уточни.

Чернишов зададе няколко въпроса, които можеше и да не задава, после рече:

— Честито, ще черпиш.

— Благодаря — рече Синцов, като разбра от думите му, че в щаба все пак са придали значение на това, че техният батальон първи в полка се е съединил с Шейсет и втора. — Щом се полага черпня...

— Не чувам радост в гласа ти — рече Чернишов.

— Защо да се радваме прекалено — отвърна Синцов, — войната още не е свършила.



— Ти знаеш по-добре. Това имам да ти кажа.

Синцов остави слушалката, чу зад гърба си крачки и помисли, че е Илин. Но беше Левашов.

— Как е при тебе? — попита Левашов, без да сяда.

— Главното съсредоточихме — рече Синцов. — Чакам Илин, той ще дойде и ще довърши останалото. Седнете. Да ви почерня с чай?

— Не искам, ще пийна у нас, когато се върна. От пладне не съм бил в полка, повисях у Зирянов. Опитен, опитен, а се увлече, едва не го пречукаха немците. Все доказва какъв е. От една страна, добре, а от друга — лошо. В разпалеността си е способен залудо да пожертвува главата си, и не само своята... Кой хърка?

— Рибочкин.

— Здравата хърка — рече Левашов.

Синцов се приближи до Рибочкин, обърна главата му, която беше се забила с устата и носа в ушанката. И той изведнъж задиша като дете, дълбоко и равномерно.

— На, дръж. — Левашов пхна ръка под кожухчето и измъкна оттам нещо мъничко, завито в парче вестник. — Честито. От личните запаси.

Синцов с недоумение го погледна и разгъна хартийката; в нея имаше две нови звездички.

— Какво, капитан ли ме направиха?

— От мене ли пръв чуваш?

— За мене е ново.

— Как ново? Туманян още през деня ми каза.

— На вас казал, но на мен не. Освен натяквания, от него целия ден нищо не чух.

— Бре че самолюбив дявол — рече Левашов, — колко го е яд, че Цветков се е съединил пръв! Собствения си батальонен командир не е намерил сили да поздрави с новия чин. А аз бях решил от Зирянов да отида право в полка, но после помислих: не, ще намина, ще дам звездичките.

— Благодаря.

— Авдеич! — викна Левашов и когато Иван Авдеич влезе, посочи Синцов: — Затегни звездичките на капитана, че не е облечен според чина.

Синцов свали кожухчето си и смъкна презглава рубашката.

— Затегнете ги за спомен, колкото може по-здраво.

— Наметни си кожухчето — рече Левашов.

Синцов наметна на раменете си кожухчето и се разсмя, като си спомни за телефонния разговор с началник-щаба на полка.

— Защо се смееш? — попита Левашов.

— Чернишов ми честитява по телефона, а аз не разбрах. Той казва: „Не се радваш много“ — а аз отговарям: „Войната не е свършила.“ Разбрах, че ме поздравява със съединението!

— Както и да си го разбрал, дал си му глупав отговор — рече Левашов. — Как така да не се радваш? Чак тогава ли ще почнем да се радваме, когато войната свърши? Глупости! Ако из пътя не се радваш поне малко на всяко нещо, според мене до края на войната няма да доживееш. Как беше моментът на съединението? Красиво нали?

Синцов разказа какъв беше моментът и сега, когато разказваше, чувството за нещо обикновено и дори някакво разочарование, което беше изпитал тогава, се изглади, изчезна — моментът и на него самия вече почваше да се струва красив. И дори гласът му лекичко трепна, когато стигна до това, как войниците разстлали знамето върху парче фурнир, а политрукът взел да пише на него: „На бойците от 111-та...“

— И къде е сега това знаме?

— Няма го, взеха го.

— Кой го взе? — попита Левашов намръщен; той не обичаше, когато го заобикаляха в такива неща и се разпореждаха без него в полка.

— Налетя някакъв полкови комисар от политотдела на армията и го взе. Казах му, че е дадено на нашата дивизия, но изглежда не разбирам от тези работи. Той ми обясни моята несъзнателност, взе го и го повлече. Много бързаше.

— А как се нарича? — попита Левашов и очите му се свиха.

— Не ми докладва — рече Синцов.

— А как изглежда?

— Как изглежда ли? — Синцов се затрудни да отговори отведнъж как изглеждаше полковият комисар, защото в паметта му не изглеждаше никакъв — чисто и просто полкови комисар с бяло ново кожухче. Имаше и лице, но той не го запомни, запомни само гласа му, делови и бърз, и как неочаквано и бързо тръгна назад, когато взе знамето. Но всичко това не пожела да каже на Левашов, защото

чувството на все по-голяма и по-голяма неприязън му беше още не съвсем ясно. Вместо това рече усмихнат:

— С ново кожухче. — А мислено на себе си с яд добави: „С бяло-беленичко — не плъзгано по снега, не излежано в окопите, а за знамето се хвана със зъби!“

— Той е, паразитът му, няма кой друг! — рече злобно Левашов. — Учудвам се само как е стигнал до тебе... Да не би по това време да е било тихо при тебе?

— Около двайсетина минути вече беше тихо — рече Синцов.

— Към тишината е тръгнал. Тръгнал е към тишината, а е излязъл на Шейсет и втора. Върви му, кучето! Сега в някой вестник ще се изфука как лично се е съединил!

Синцов учудено погледна Левашов.

— Да не е твой стар познайник?

Левашов не отговори веднага. Отначало злобно изфука, като че дори думата „познайник“ му беше противна. После се усмихна и рече замислено:

— Такъв познайник, че бих станал доброволно взводен командир в наказателен батальон само да ми дадат под мое началство другаря Бастрюков! Там той няма да ми избяга със своята диалектика. Там работата е ясна! Или първи с гърди срещу немеца — или куршум!

Той каза това тъй яростно, че влезият с рубашка в ръце Иван Авдеич дори се дръпна назад.

— Нищо, влез — рече Левашов.

Синцов взе рубашката от ръцете на Иван Авдеич. Дупчиците, останали от кубчетата, бяха грижливо замрежени, а звездичките затегнати точно там, дето им се полагаше да бъдат.

— Благодаря — рече Синцов, като обличаше рубашката и недоумяваше защо Иван Авдеич, който не обичаше да се върти около началството, щом има възможност да си отиде, сега стои и не мърда.

— Искам да попитам, другарю капитан — Иван Авдеич извади иззад гърба си една манерка. — Може би другарят батальонен комисар ще наруши обета си при такъв случай?

— При никакъв случай не мога. Обетът е твърде силен. А батальонният командир, след като си отида, ще пие с теб. Не се безпокой, ние после чрез замполита ще проверим: ако не почерпи — ще му наложим мъмрене с вписване. — Да, така — рече Левашов, щом

Иван Авдеич излезе, и очите му отново се свиха. — Щом почнах, ще кажа всичко.

От разказа му Синцов разбра, че те с Бастрюков служили от началото на войната, воювали в Одеса и комисарят на дивизията Бастрюков още тогава бил голям негодник; а надминал себе си вече в Керч, през критичните дни, когато части от Приморската армия, без да успеят да стигнат до Перекоп, били посред голите Кримски степи, заобиколени от пробилите Перекоп немци. Пред армията стояли два пътя: или да се отдръпнат по още свободното шосе към Керч, или въпреки всичко да вървят към Севастопол. На Военния съвет решили: Към Севастопол! И командувачият заповядал на Левашов, през тези дни комисар на Щаба на армията, да настигне и върне назад вече почналата отстъплението си към Керч дивизия, в която по-рано служел.

Левашов се промъкнал с брониран автомобил през немците, намерил в челото на една колона командира на дивизията и Бастрюков, съобщил им устно заповедта, после я предал на дивизионния командир в писмен вид и без да изчака започналата бомбардировка, се качил в бронирания автомобил и заминал за артилерийския полк, който трябвало да върне също.

Пет минути след заминаването му командирът на дивизията, без да успее да се разпорежи, бил убит, присъстващият при разговора адютант — също, а полковият комисар Бастрюков се качил в оцелялата емка и изпреварвайки полковете, заминал за Керч. Едва вечерта, когато от дивизията още не били постъпили донесения, друг офицер от щаба се добрал до нея и разбрал, че там никой не знае за заповедта. Все пак успели да върнат два полка в Севастопол, а единия не успели да върнат.

Съобщили на щабния офицер, че полковият комисар Бастрюков се качил в колата и без да каже никому нищо, заминал за Керч, а какво станало после с Бастрюков, не могло да се разбере — Севастопол всичко затулил.

— А мен командувачият този ден за първи път в живота ми ме нарече подлец, задето съм се уплашил в не съм занесъл заповедта до дивизията. И без съд сам ме изправи до стената и извади маузер, и би ме разстрелял, ръката му нямаше да трепне. А аз стоях с ръце по кантовете и мълчах. И знаех, че ето сега ще умра като подлец, и никой

нищо друго няма да докаже за мен, защото не бях донесъл разписка — заповедта бях връчил под бомбите. А не ме застреля, защото не молах и не обяснявах, а стоях и мълчах. И без това не исках да живея, щом съм загубил вече доверието. И той отпусна маузера и рече: „Махай се от очите ми.“ Едва после вечерта научи, че бях ходил в дивизията. А всичко друго така си остана на вятъра: разписка няма, няма и живи свидетели, освен другаря Бастрюков. А той бе останал жив не за да потвърди станалото — нали иска да живее! И колко неща само премислих днес, след като го видях в дивизията — дори самия мен ме е срам! Сражение се води, положението на Зирянов е тежко, хората мрат, а аз мисля за това лайно! И нямам сили да забравя.

— А защо пък да забравяш? — рече Синцов. — Ако не извадиш лайното, то цял живот ще плава.

— Точно така, ще плава — рече Левашов. — Не ми минаваше през ум, че още живее на света, мислех, че е избягал и е пукнал по пътя. И изведнъж днес, щом отведох оня немец с неговото радио обратно в политотдела на дивизията, виждам: до Бережной някакъв познат с бяло кожухче. Гледам — и на очите си не вярвам: сам другарят Бастрюков!

А Бережной ме представя: „Замполитът на триста тридесет и втори, Левашов! Непременно идете в неговия полк!“ А онзи и вежда не помръдна. Погледна ме и кимна с главица, здравейте де, другарю батальонен комисар! Като че аз не съм аз и той не е той.

— Е, а ти? — попита Синцов.

— Какво аз? Гледам го и мисля: може ли такова нещо, човекът да не те познае? Не, мисля, невъзможно е такова нещо, защото и двамата сме все пак същите. И той е той, и аз съм аз. Долепих, както му е редът, ръка до шапката и към Бережной: „Разрешавате ли, другарю полкови комисар, да се върна в полка?“ С дясното рамо напред — и тръгнах. Вървя и си мисля за другаря Бастрюков: ако имаше сили да ме убие с поглед — би стрелял в гърба ми!

— И после?

— После? — рече Левашов. — Ще воюваме и занапред с фрицовете, както сме воювали досега.

— Така ли ще оставиш това?

— До декември не знаех нищо за него и изведнъж срещу Нова година чувам името му — рече Левашов вместо отговор. — Дори

попитах един инструктор, откъде е този Бастряков в техния политотдел, дали не е от Крим? Не, казва, напротив, пристигна от Карелския фронт. Гледай къде го отвял вятърът!

— Та какво мислиш да правиш? — повтори настойчиво Синцов.

— А какво да правя с него сега? По случай победата в Сталинград да пиша донос срещу него за четиридесет и първа година? Ами ако той през това време е станал герой? Не се ли случва? Ето, виждаш, озовал се при тебе на предната линия, а в четиридесет и първа, понякога, и с въже не можеше човек да го замъкне в полка...

— Но онова, което ти ми разказа за Крим, е нещо изключително! — рече Синцов.

— Малко ли неща тогава бяха изключителни — каза Левашов. — Ако речеш да погледнеш в служебното му досие — сигурно оттогава е извършил куп добри дела! Щяха ли иначе да го повишат. Аз не вярвам, че са добри, но не мога да докажа. Пък и не ми се ще да си цапам ръцете с него.

— Ами ако и друг път, когато дойде нанаягорно, пак продаде някого, тогава кой ще е виновен? — полита злобно Синцов.

— Да го вземат... — изпсува Левашов. — Между другото, ако искаш да знаеш това, дето не пия е негова заслуга. Когато отивах тогава в тяхната дивизия, от нерви пийнах из пътя от манерката. Ако не бях пийнал, може би щях да взема разписка. И когато след това стоях под маузера на командувачия, зарекох се да не пия до сключването на мира. И ако не доживея дотогава, тъй няма да съм пил и чашка. Какво мълчиш? Не си ли съгласен с мене?

— Не съм съгласен.

— А щом не си съгласен, върви по дяволите. — Левашов изведнъж подозрително вдигна очи към Синцов. — Да не мислиш, че се боя да се закачам с него?

— Не съм мислил това.

— Тогава добре — рече Левашов. — А останалото е мое право да решавам и аз ще реша.

Той потърка с ръце лицето си и се прозина.

— Тръгвам си.

Синцов излезе да го изпроводи от мазето. Искаше да го изпроводи и по-далеч, но Левашов отказа.

— Щабът е вече на място и пътят е ясен. А от някакви си заблудили се немци, когато съм с Феоктистов, не се страхувам дори да сме трима срещу един. — Той кимна към израсналия до него грамаден ординарец, заслуша се в далечните звукове на боя и весело извика: — Все пак разсякохме, тяхната майка, фашистите наполовина, като усойница с лопата: главата тук, краката там!...

Левашов си отиде, а Синцов, останал сам, постоя под необикновеното, само сегиз-тогиз прогърмяващо небе и като се върна в мазето, събуди Рибочкин.

— Побудувай на телефона, докато Илин дойде, а аз ще отида за малко при Зиринов.

— Да видите предишните си места ли? — попита съчувствено Рибочкин.

— Ще ги видя. Иван Авдеич ще взема със себе си и ще го пратя обратно, за да знае къде съм. Щом дойде Илин, веднага прати да ме повикат, или по-рано, ако има и най-малка нужда...

— Как сте, Иван Авдеич, държите ли се още на краката? — попита Синцов, когато двамата излязоха от мазето.

— От сутринта не съм пийнал — рече Иван Авдеич.

— Аз не за това. Сигурно сте се уморили днес?

— Че кой сега не е уморен? Втора година трае войната, всички са уморени — рече Иван Авдеич и млъкна в очакване: накъде бие командирът?

— И аз съм уморен, а не ми се седи на едно място — рече Синцов и в начина, по който го каза, имаше отсенка на виновност, че не стига, че е тръгнал сега там, където не е длъжен да отива, но мъкне със себе си и ординареца. — Радвам се, че все пак ме направиха капитан — рече той откровено, като на близък човек, какъвто беше за него Иван Авдеич.

— А как няма да се радвате? — рече Иван Авдеич. — Чинът си е чин. — Рече, както по-стар казва на по-млад, като за себе си лично още не признаваше това, но разбираше какво значи то за другите, особено за онези, които са по-млади. При най-обикновената си външност и отчасти съзнателно изработено умение да не се хвърля в очи, Иван Авдеич — Синцов отдавна вече бе разбрал това — беше човек умен и твърд в съжденията си за хората, в това число и за тези, от които зависеше в своята войнишка длъжност. Към Богословски, комуто беше

ординарец преди Синцов, той се отнасяше със снизходителна доброта, като към човек слаб, но добър. А един неизвестен на Синцов капитан, с когото беше го събрала съдбата още преди Богословски, откровено споменаваше като смахнат. И когато Илин, който бе неочаквано дошъл и чу спомените му за този капитан, младежки строго го пресече: „Така не се приказва за командирите!“ — Иван Авдеич, изпънал ръце по кантовете, попита:

— А как, другарю лейтенант, когато той, макар да е капитан, е наистина смахнат?

Синцов чувствуваше към себе си от страна на Иван Авдеич почти бащинско отношение не в този смисъл, че ординарецът можеше да му бъде баща по възраст, а в смисъл, че Иван Авдеич беше готов да вижда в негово лице син и едновременно го приемаше като началник.

Като каза, че чинът си е чин, Иван Авдеич мълчаливо извървя няколко крачки подир командира и изведнъж попита:

— Чували ли сте, другарю капитан, за генерал-майор Голохвостов?

— Не съм чувал.

— Командува на нашия фронт дивизия. В една картечна команда бяхме с него през Първата световна война. Аз бях първи номер, а той втори. А в Гражданската аз — червен войник, а той — командир на картечна рота. След Гражданската аз се демобилизирах, а той отиде в школата. Той е сега генерал-майор, а аз пък редник. А и двамата сме родени в деветдесета. Ето какво значи чинът.

Синцов не отговори. Чакаше: а по-нататък?

— Във ваше отсъствие тук приказвахме с лейтенант Рибочкин. Разправям му за този Голохвостов, а той казва: „Щом на петдесет и три години командува дивизия — значи не е напреднал много, остарял е.“ Излиза според него, че Голохвостов е стар за годините си да командува дивизия. А аз за годините си не съм стар да бъда войник.

— Как да ви разбирам? — попита Синцов. — Кой е сега прав?

— Че всички са прави, другарю капитан — рече Иван Авдеич. — Когато какъвто са направили — такъв и ще служи. Войната е една за всички. А разсъжденията, които чух от лейтенант Рибочкин, са глупави поради младостта му. Нищо повече.

Когато изминаха триста метра и Синцов се увери от часовия, че тъкмо в това мазе се намира Зирянов, той освободи Иван Авдеич.



— По-добре е тук да ви почакам.

— Ако потрябвам, ще пратят да ме викат — рече Синцов. — Вие ще дойдете, за да не ме търсят.

— Ясно — рече Иван Авдеич и като оправи на рамото си автомата, се изгуби в тъмното.

Мазето, където се намираше сега командуваният пункт на Зирянов, беше онова същото, не можеше да има грешка. Тук Синцов беше седял, когато го назначиха командир на батальона, и оттук, когато не се задържа, отстъпи на следната улица.

— Привет на съседа! — рече Зирянов, като ставаше от одъра. — Мислех утре сам да те навестя, да полеем, но ти излезе по-бърз от мене.

— А ти откъде знаеш?

— Сега знам, защото се вижда по тебе, а преди това ми каза Левашов. Поздравявам те, че ме настигаш в обратен ред. — Зирянов рече това весело и леко, без ревност; зад думите му се чувствуваше, че отново вярва в себе си и ако не го убият и не го ранят, сега за кратък срок ще си върне всичко, което е имал. — Значи, войната продължава, а канцеларията пише, дава и комуто трябва, и комуто не трябва. Е как, ще полеем ли?

— Ще се въздържа. Най-напред ще трябва със своите... — рече Синцов.

— А аз не съм ли твой? Аз също съм твой отпреди — великодушно рече Зирянов. — Ако при тогавашното си настроение бях попаднал заместник при някой калпазанин, щях да се намеря отново в наказателния батальон като едно и едно две.

— А сега какво ти е настроението? — попита Синцов.

— Настроението ми е средна работа. И нанесох, и понесох. Немците при техните контраатаки свалиха сума хора — снегът е почернял, но и загубиха много. Да воюваш още три дни като днес — и ще останеш без гащи. Какво ми е настроението, а, Евграфов? — извика той на човека, който седеше в дъното на мазето. — Ти най-добре знаеш.

— Според мен нелошо — с познат на Синцов равнодушен глас рече човекът, който седеше в дъното на мазето. Това беше младши пълномощникът на полковото отделение на СМЕРШ. През първите

дни от боевете той, може да се каже, живееше в батальона на Синцов, а напоследък нещо не се мяркаше.

Стана, приближи се и мълчаливо раздруса ръката му.

— С Евграфов живеем единомдушно — рече Зирянов. — Днес дори заедно отбивахме с бомби немците. Оказа се, че го бива да хвърля бомби. Не знаех това. Има добро чувство за самосъхранение.

— Стига сме дрънкали — рече Евграфов.

— Но ти не се сърди, аз от обич.

— Как са работите в батальона? — обърна се Евграфов към Синцов.

— Средна работа — рече Синцов, — ела сам да видиш.

— Ако заповядат, ще дойда.

— Ела, ние не възразяваме.

— Това не зависи от вас — рече Евграфов. — Дори да възразявате. — И се обърна към Зирянов. — Тръгвам.

— Да не се разсърди? — попита Зирянов.

— Защо се втеляваш, капитане — рече Евграфов. — Знаеш, че ме повикаха още през деня в полка.

— Ако са те повикали през деня, трябваше да вървиш през деня, а сега пренощувай, щом си останал. Може да се боя, че вместо теб ще ми изпратят някоя драка. По-добре ти остани.

— Благодаря — рече Евграфов.

— Не се сърди, дай си ръката — рече Зирянов: в гласа му имаше искреност.

— Доскоро виждане — рече Евграфов. — Да има човек работа с тебе, трябва да получава мляко срещу отравяне.

— А ти предупреди вашите за това — рече Зирянов. — Ако не се намери друг желаещ, върни се ти.

Евграфов не отговори нищо, кимна мълчаливо на Синцов и излезе.

— Обичам да подкокоросвам — рече Зирянов. — Като чвор стоеше при мене, дори писах релация за него да му дадат „За храброст“.

— С този не, но с някой друг ще си намериш белята.

— И да си намеря — рече Зирянов. — Аз вече веднъж завинаги съм решил: или да живея, или да не живея.

Те стояха наред мазето и Зирянов забеляза, че Синцов внимателно оглежда помещението.

— Какво гледаш? При теб по-лошо ли е?

— Моят команден пункт беше тук две седмици — рече Синцов.

— Кога?

— През октомври.

— Сериозно тук? — попита Зирянов, сякаш все още не му се вярваше. — Тогава хайде за връщането ти по старите места! — кимна той към сложената върху масата манерка.

— Сигурно вече си пийнал и преди мен — рече Синцов.

— Пийнах малко с пълномощника за това, че е човек като всички. Жал ми беше, че си отива. Току-виж наистина пратят вместо него някой мискинин, такава стока у тях колкото щеш.

— Щом ти си вече пийнал, а мен ми предстои, няма да пием — рече Синцов.

— Добре, няма — съгласи се лесно Зирянов. — Днес и аз се страхувам от повече. Изнервих се през деня. Все пак те още здраво се бият... Стига си оглеждал стените. Седни.

— Все пак добре е, когато си между четири стени — рече Синцов, като седнаше.

— Така е. А помниш ли как на третата нощ от настъплението нощувахме във Вишнов дол! — напомни Зирянов. — Вишнов дол, а сняг до шията. Онази нощ едва не измръзнах целия. Със сняг съм се търкал — не, мисля, лъжеш се, още ще потрябвам! Та аз съм млад, нямам четиридесет.

— Наистина ли нямаш? — зачуди се Синцов. Струваше му се, че Зирянов има повече от четиридесет. Може би поради белите коси, а може би поради съдбата му.

— Нямам четиридесет, карам трийсет и осма. През Гражданската избягах тринайсетгодишен. Бях млад разузнавач в бригадата на Котовски. Филма „Червените дяволчета“ гледал ли си? Той е за мене. — Зирянов се разсмя. — Какво гледаш! Наистина за мене. И аз съм воювал с махновците. Ходих като разузнавач при тях. С една дума, прилича на истина.

Синцов стана, обгърна още веднъж с бавен поглед мазето и каза, че е време да си ходи.

— Ще пратят за тебе, щом им потрябваш — рече Зирянов.

— Така си е — рече Синцов, — когато те дърпат, мислиш: да им се не види макар, не могат ли да минат без мене! А когато не си потребен час, не си потребен два, почваш да мислиш: как така да не съм потребен?

— Ти в коя дивизия беше в Шейсет и втора армия? — попита Зирянов.

И когато Синцов назова дивизията, възкликна:

— Ех, майко мила! Преди час при мен намина един инструктор от техния политотдел да се посгрее — старши политрук.

— Как изглеждаше?

— Ами такъв един луничав, носле като копче, от нашите, руснак.

— Булкин?

— Може да е Булкин, може да е Невестин — рече Зирянов, — презимето човек не може да запомни. Бяха го пратили да види дали няма изостанали от тяхната дивизия.

— Така-а ли! — провлече Синцов с яд и въздъхна: да беше заварил тоя Булкин, щеше всичко да научи — и кой е жив, и кой не е.

— Не мога да повярвам на очите си! От тези подземия ни изтласкаха и пак тук дойдохме. Стоя тук, в мазето, и ми се струва, че сънувам. Какви бяхме и какви станахме? И как всичко това ден след ден се обръщаше, обръщаше и най-сетне се обърна!

— Нищо — усмихна се Зирянов. — Ти си Иван, и аз съм Иван. Ние с тебе сме руски ванки-встанки<sup>[1]</sup>: колкото и да ни повалят, няма да легнем. За фрицовете е сега по-тежко да свикват с положението си. Колкото пленници взех през последните дни, на всеки двама единият е смахнат. Не си ли забелязал?

— Забелязах друго — рече Синцов, — още малцина се предават.

— И това ще дойде — рече Зирянов. — В армията както в човека, има главна жила, докато не се е скъсала — стои като жив, а скъса ли се — край! Когато пиеш за капитанството си, смятай, че присъствувам и аз!

Когато вече стигна почти до своя команден пункт, Синцов се сблъска с Иван Авдеич.

— Илин ли те прати?

— Той не ме прати, но вие пред мене заповядахте на Рибочкин да дойда да ви повикам, щом се върне Илин — рече Иван Авдеич.

— Наистина. А къде е Завалишин?

— Също се върна. Какво ще му стане!

Като влизаше в мазето, Синцов очакваше да види изведнъж и тримата — Илин, Завалишин и Рибочкин. Но Илин, който знае защо, го нямаше. Завалишин спеше, а Рибочкин ходеше от единия край до другия на мазето и нещо бърбореше на себе си, като махаше разпалено с юмрук — ходеше, без да сяде, и декламираше стихове, за да не заспи.

— Какво декламираш?

— Ами така, нищо.

— Да не си съчинил свои?

— Не, не са мои — рече Рибочкин, макар по лицето му да се виждаше, че са негови.

— А къде е Илин?

— Отиде си — рече Рибочкин, — дойде и си отиде, искаше да види с очите си къде са командните пунктове на ротите.

„Ех, разбира се, с очите си — с моите не му стига“ — помисли с яд Синцов. Като виждаше как капва от умора Илин, той понякога другарски се стараеше да му помогне — да свали от него и да вземе нещо върху себе си, но нищо не излизаше. Не излезе и сега. Напразен труд. Батальонният командир беше обиколил командните пунктове на ротите, а тутакси след него се бе помъкнал и началник-щаба.

— А Завалишин веднага си легна — рече Рибочкин. — И вие също си легнете.

— А ти?

— Аз от името на всички ви честитя — рече Рибочкин, — от всички пръв!

„Значи, Иван Авдеич вече е доложил — помисли Синцов. — Впрочем, така трябваше и да се очаква.“

— Благодаря — рече той. — Хайде, да предположим, аз легна. А лейтенант Рибочкин кога ще спи? След войната ли?

— Аз ще легна, когато Илин се върне. Кога ще прием за вашия чин — вие ще решите. А аз имам мезе — попчета с доматиен сос, консерва.

— Щом има мезе, ще намерим време — рече Синцов и като потърси с очи къде да легне, се намести на одъра, редом с притисналия се до стената Завалишин.

„Когато е лягал да спи, нарочно е легнал така, че да може и друг да се смести“ — помисли Синцов за Завалишин, и това беше

последното, което можа да помисли.

Събуди се, без да разбере колко е спал — малко или много, от един женски глас. Още сънен, като в мъгла, чу два гласа — женски и мъжки, но от Завалишиновия не би се събудил; събуди се от женския. Гласът беше познат.

— Мене ми трябват само двама души, и само до утре сутринта, а ако нашите дойдат по-рано, за още по-малко време. Много ви моля...

Без да отваря още очи, Синцов се подпря на някого с ръка и седна. На мястото на Завалишин изпънат, сякаш по команда „мирно“, в целия си мъничък ръст, спеше Илин. Той дори и не помръдна от това, че се бяха опрели на него. Когато отвори напълно очи, Синцов видя приведения гръб на застаналия сред мазето Завалишин и пред него Таня Овсяникова, с кожухче, ушанка и автомат на шията. Тя стоеше пред Завалишин, досущ като автоматчик, когото снима фотографът, сложила беше дясната си ръка на ложата, а лявата върху цевта на автомата.

— Охрана ще ви дам и сам ще отида — рече Завалишин. — А вие няма какво да правите там при немците през нощта. Дошли сте в нашия батальон и добре сте направили.

— Не, така аз не мога — рече Таня.

Те и двамата още не бяха забелязали, че Синцов се е събудил.

Той пристегна разхлабения си колан с нагана и стана, усещайки как се олюлява още сънен.

— Здравейте, докторке. Ние с вас почнахме май всяка нощ да се срещаме!

— Здравейте — рече неуверено Таня; ако се съдеше по гласа ѝ, тя не беше го познала веднага. Но щом го позна, така радостно, като кученце, изквича: — Ох, как ми провървя! — че Синцов се усмихна.

— Дали ви е провървяло, или не, сега ще видим. Но най-напред седнете. И не дръжте моя замполит под оръжие. Той и без това не се бои нито от дявола, нито от бога, само видът му мами — не е много войнствен.

— Добре, ще седна — рече Таня. — Но много бързам.

Тя свали през глава автомата, като събори шапката си. Синцов присегна да я вдигне, но Завалишин направи това по-бързо от него.

— Благодаря — рече Таня, но не си сложи шапката, а я остави на масата.

— Откъде дойдохте? — попита Синцов. — Искате ли чай?

— Да си кажа правичката — искам, само да не се бавим, че ме чакат.

— Аз ще отида.

Завалишин излезе.

— Кой и къде ви чака? — попита Синцов. — И защо сте дошли при нас, в просъницата не разбрах.

— Мен снощи ме командироваха към една завзета немска болница временно, до сутринта — рече Таня. — Ние дадохме там продукти и малко превързочен материал, а мен оставиха, защото говоря немски. И казаха, че сутринта щели да ги вдигнат оттам. Но не знам как ще стане това, според мен... — Тя сви рамене и не довърши. — Оставиха ме с двама автоматчици. Те не са наши, оставиха ги от онази дивизия, която завзела болницата. А дивизията си отишла вече и някакъв си техен сержант дойде през нощта и им каза да се изтеглят и те, инак ще изостанат. И те казаха, че ще си отидат, щом цялата част е отишла на друго място. А аз ги помолих да почакаят малко, докато ида при някого и взема друга охрана.

— Как така „помолила“? Трябвало е да им заповядате. Та вие сте офицер — рече Синцов, макар да разбираше, че не е тъй лесно за един капитан от медицинската служба, пък отгоре на това жена, да заповядва нещо на двама изпечени автоматчици от чужда част.

— Че аз им заповядах — рече Таня. — Казах: ако ми хленчите още, по-добре веднага се махайте по дяволите. Аз сама ще остана с немците.

— Само това е липсвало!

— А те ми казват — усмихна се Таня: — „Ние няма да ви оставим така, хайде, елате с нас, другарко военна лекарке, сега тези полумъртви фрицове няма къде да избягат. А ако все пак се страхувате за тях, хайде съвсем да ги умъртвим.“

— Мръсник е, който е казал така...

— Единият каза това.

— Все пак е мръсник.

— Те ме чакат там — рече Таня.

— А откъде имате автомат, те ли ви го дадоха?

— Не, Росляков ми го даде.

— Кой е този Росляков?

— Началникът на нашето евакуационно отделение. Аз бих останала там и сама, не бих се бояла от ранените. Но ако между тях се крият здрави и с оръжие?

— Напълно е възможно — съгласи се Синцов.

Таня погледна бинтованата му ръка и виновно рече:

— Аз дори не ви попитах вчера какво ви е на ръката?

— Беше и мина. Вчера сутринта направихме превръзка за последен път — рече Синцов. — Не успяхте ли там да намерите другия мой човек Пепеляев?

— Не успях. Но аз или сама, или чрез някого друго все пак ще узная. На всяка цена!

— Не е много горещ — рече Завалишин, влизайки с чайника, — но все пак...

— Какъвто и да е. Не исках от немците... Излязох да посмуча сняг, но той е толкова одимен, че ти прилошава от него.

— Снегът тук наоколо е барутен, отровен — рече Синцов. — Все едно да пиеш морска вода, дори по-лошо.

Завалишин наля на Таня чай и тя почна да пие жадно, на големи глътки.

— Намерихме ти тук очила. Май силни. Не ги ли опита? — попита Синцов.

— Силни, ама не натам, дето трябва — разсмя се Завалишин. — Аз съм късоглед, а те са за далекоглед.

Синцов взе от масата празната си манерка, наля в нея малко чай, изплакна я, плисна я на пода и отново я напълни с чай сега догоре.

— Това ще ви дадем да вземете със себе си. А не искате ли малко водка?

— Не, не искам. — Таня си наля втора чаша чай.

— Не прислужваш добре, Завалишин — рече Синцов. — А знаеш ли колко стара позната ми е тя? Сега може да се каже най-старата ми познайница в света от началото на войната... И сухари вземете със себе си. — Той загреба от чинията шепа сухари.

— Защо? Къде ще ги сложа?

— Ех, къде, къде... — Той обиколи масата и като застана зад нея, почна сам да пъха сухари в джобовете на кожухчето ѝ. Тя седеше послушна, внезапно притихнала.

— А къде е тази ваша болница?



— Не е далеч, ако се върви направо назад от вас — на около петстотин метра.

— А къде е тя, в мазе ли?

— Дори не е мазе — рече Таня, — някакви полукръгли галерии, не се разбира какво е.

— Складовете на пивоварния завод — рече Синцов. — Знам къде е. Та какво искате вие? Двама автоматчици до утре сутринта, за да смените онези?

— Да, поне двама.

— Виж ти, „поне“ двама. Мислите, че е така лесно? Ще ви дадем, разбира се. И лично заедно с вас ще отидем да видим вашите фрицове. Но имайте пред вид: утре сутринта хората ще потрябват на самия мен.

— А нашите обещаха още тази нощ да изпратят или санитарии, или бойци от домакиния взвод.

— Обещаха са, ама не са го сторили! — рече Завалишин, който мълчеше дотогава.

— Сигурно са се заблудили, търсят или нещо се е случило — рече Таня, вече готова да се застъпи за своята санитарна част...

— Случило се е това, че са изгубили съвест. Оставили сама жена за цяла немска болница — рече Завалишин.

— Какво общо тук има жената? — рече сърдито Таня.

Синцов не завари края на този спор — излезе да се разпорежи за автоматчици. В себе си беше вече решил, освен двамата войници, да изпрати до утре сутринта с Таня в немската болница Иван Авдеич. Старецът е сигурен, ако там при немците действително някой се репчи, няма да го изпусне из очи. Спомни си как някога със Золотарьов я бяха оставили в къщичката на куция горски на произвола на съдбата, не бяха в състояние да я защитят с нищо... А сега могат да я защитят, има такава възможност. Дори ако не се окаже действителна опасност, така, за всеки случай.

Взе двама войници от охраната на щаба, на тяхно място събуди почиващите, а Иван Авдеич вдигна леко, както винаги само го докосна по рамото, и той вече скочи.

— Пригответе се, Иван Авдеич, ще дойдете с мене.

След като се разпорежи и се върна в мазето, видя, че Таня седи и чака с шапка и автомат, а Завалишин пристяга колана на кожухчето си

и също се кани да върви.

— Хората са готови — рече Синцов и погледна Завалишин. — А ти къде си се наканил?

— Ще ида да я изпроводя, ако не възразяваш.

— Възразявам, сам ще отида. Нали ти казах — моя стара познайница е. И имам стар дълг към нея. Някога я захвърлих в гората сама...

— Защо приказвате така? — рече Таня. — Старши политрукът ще помисли, че наистина сте ме захвърлили?

— Разбира се, захвърлих ви — рече Синцов, без да обърне внимание на сърдития жест на Таня, — но сега няма да ви захвърля. Защо се сърдите. Аз се шегувам, донякъде. Но преди всичко, радвам се, че още веднъж ви видях и мога да ви изпратя, имам възможност да поприказвам с вас поне половин час. Кога пак ще се случи? Нито вие можете да ми кажете, нито аз! Така ли е, или не е така, Завалишин?

Завалишин не отговори, само си свали шапката, сложи я на масата и разкопча кожухчето. И чак после рече като за нещо минало:

— Смятах, че като зная езика, ще се обясня с немците по-лесно от тебе, ако дотрябва.

— Ако дотрябва, и аз ще се обясня — рече Синцов. — Скоро две години откак само това правим — обясняваме се с тях! Да вървим, другарю капитан от медицинската служба. От днешния ден и аз, между другото, съм капитан. Така че ще тръгнем сега с вас — двама капитани... Имаше такава книга преди войната. Чели ли сте я?

— Едва тази зима я прочетох в Москва, когато лежах в болницата.

— Хареса ли ви?

— Много. А на вас?

— Вече не помня. Дълго ли лежахте в болницата?

— Два месеца.

— Къде сте ранена?

— В корема.

Те бяха вече излезли от мазето и вървяха, като криволичеха между развалините. Отзад, като поскърцваха по снега, вървяха Иван Авдеич и двамата войници.

— Така стана, че вчера приказвахме за всичко, освен за вас. Тежка ли беше раната?

— Едва не умрях — рече Таня, — добре, че същата нощ ме прехвърлиха със самолет и ми преляха кръв.

— Какво прави оня куц горски, у когото ви оставихме? — попита Синцов.

— Жив беше, когато ме изнасяха. А помните ли дъщеря му, момичето, то ви показваше своя комсомолски билет?

— Помня, защо? — попита Синцов, като предчувствуваше нещо недобро.

— Немците я обесиха. Тя беше наша свръзка.

Синцов помисли за Маша, опита се да отхвърли тази мисъл и не можа. Когато ще разправят такива неща, колкото и години да са минали, сигурно винаги ще си спомня за нея.

Той мълчеше и тъй като Таня разбра защо мълчи, също вървеше мълчаливо, докато той не заговори сам.

— Когато ви оставихме там, няколко пъти после си спомняхме със Золотарьов как искахте да не ви взема нагана...

— Те тогава не закачиха никого. Претърсиха къщата и продължиха по-нататък. А ако бяха намерили нагана... Добре че не ме послушахте тогава.

— Виж, това не съм могъл да зная — рече Синцов. — Едва сега зная, че с право не съм ви послушал. А можеше да излезе, че не е правилно. Та веднага ли ви закараха при немците?

— Просто им попаднах под ръка — рече Таня. — Търсеха набързо кой от лекарите знае немски и аз от глупост се предложих. Но това е временно. Утре вече няма да бъда там. Нека намерят друг за това, не мене.

— Немски там в тила ли научихте?

— Аз още в училище го учех добре. И в института, освен латински, имахме немски. И в тила също, разбира се, учих. Аз бях половин година медицинска сестра в градска болница. Там гебитс-комисарят ни беше немец. Пък и не само той... — Тя млъкна и Синцов почувствува, че не ѝ се иска да приказва за всичко това.

А на него, напротив, му се искаше да ѝ разкаже какво беше се случило по-нататък: и как бе вървял със Золотарьов, и как го раниха, и за пленничеството, и за бягството. Може би дори и за Люсин, да, и за Люсин. Искаше му се да разкаже всичко тъкмо на нея, защото от нея беше започнало. Сигурно за това.

— Мисля, приближаваме.

— Да — рече тя, — само ще завием ей сега зад тези развалини.

Входът за мазето беше закрит с двоен замръзнал брезент. Вътре, зад брезента, до самия изход гореше газениче. Един от автоматчиците спеше, оборил глава. Другият седеше, сложил автомата на коленете си с цевта към дъното на мазето, в миг го насочи срещу влезлите, но щом видя Таня, Синцов и войниците, успокоен се усмихна.

— Все пак не ни излъгахте, другарко военна лекарке. — И взе да бута заспалия си другар.

Синцов пое с ноздри въздуха. От дъното, оттам, дето далече светеше второ газениче, идеше тежък болничен смрад.

— Кой им е старши? — обърна се Синцов към Таня.

— Главният лекар, обер-арцт, аз говорих с него.

— Повикайте го — рече Синцов, като се обръщаше към автоматчика, който чак сега най-сетне разбуди своя другар.

— Кого, другарко военна лекарке? — попита автоматчикът. — Оня, който все идваше при вас и приказваше?

— Да — рече Таня.

— Той и при нас дохождаше, бърбеше нещо, а какво — не се разбира. За да не стане беля, му казах да не се приближава по-близо от три крачки.

— Аз ще му викна — рече Таня и викна на немски: — Хер обер-арцт, комен зи шнел цу унс!<sup>[2]</sup>

И веднага на трийсетина крачки оттам се обади глас:

— Глайх, айн аугенблик!<sup>[3]</sup>

— Шнелер, хер обер-арцт...<sup>[4]</sup>

— Другарю капитан — рече автоматчикът, — разрешете ни да вървим, ако не се явим до утре заранта, ще ни сметнат за дезертьори.

— Аз вече обясних на другаря капитан.

— Къде да отидете, знаете ли?

— Дойде сержантът, обясни ни. Няма да се заблудим — рече весело автоматчикът и се обърна към Таня. — Останете си със здраве, другарко военна лекарке.

Другият не каза нищо, мрачно оправя автомата си и разтърка с ръка сънените си очи.

— Разрешете да вървя, другарю капитан.

— Сега ще тръгнете — рече Синцов. — Кой от вас е предлагал на военната лекарка да избие цялата болница? Вие ли? — обърна се той към сънения автоматчик.

— Той така, на шега, другарю капитан — рече другият, веселият войник, дето през цялото време само той разговаряше.

— Аз питам него, а не вас. Вие ли?

— Аз.

— Аз имах един войник — рече Синцов. — Пратих го да придружава пленници, а той ги поставил в тил един зад друг и в упор, с пушката в гърба на задния. Вероятно също е смятал, че се шегува: искал да види колко души ще пробие един куршум. Видя, но до нощта не доживя. Под съд... Ясно ли е?

— Ясно — рече автоматчикът, като продължаваше да гледа враждебно и мрачно Синцов.

— Искаш ли да убиеш повече фашисти — стани снайперист. А не конвоир.

— Ама те са зверове! — изведнъж с истерична нота в гласа, с изхлипване извика автоматчикът и се сгърчи с цялото си тяло като припадничав.

— А ти човек ли си?

— Човек съм.

— Тогава бъди човек. Можете да вървите — рече Синцов. И когато двамата излязоха, рече на Таня за оня, който се гърчеше: — Почти гарантирам, че е бивш криминален престъпник. Те обичат да си късат дрехите и да застрелват пленниците. Имах веднъж попълнение от такива — петнайсетина души. Една част горе-долу, останалите — истерици, жестоки нехранимайковци, ето като този.

— Хер капитан, их бин дер обер-арцт<sup>[5]</sup> — спрял на две крачки от Синцов, се изпъна пред него слаб като клечка немецът.

— Можете ли да му преведете? — обърна се Синцов към Таня.

— Мога.

— Преведете му: вие се намирате в разположението на дивизията, чието командване представлявам сега аз.

Немецът, когато Таня преведе, макар и да стоеше изпънат, се изопна още по-напрегнато.

— Задавам ви въпрос: няма ли във вашата болница здрави офицери и войници, които вие криете?

Той изчака Таня да преведе, разбра, че немецът иска да отговори веднага, но го спря.

— Втори въпрос: нямате ли оръжие в болницата? — И отново спря немеца.

— Ако има здрави, нека излязат и се предадат. Ако има оръжие, донесете го. Ако после го намерим, ще бъдете разстрелян. Преведохте ли му всичко? — попита Синцов Таня, като още веднъж спря немеца с ръка.

— Всичко — рече Таня.

— Нека сега отговаря.

— Никой от нас няма оръжие — рече немецът. — Нямаме здрави. Нямаме леко ранени. Имаме само тежко ранени и измръзнали.

Таня преведе онова, което каза немецът, но преди още да го преведе, Синцов почувствува, че този олюляващ се от умора и глад немски лекар казва истината. И въпреки беззащитното си положение, я казва, като запазва чувството на собствено достойнство.

— Кажете му, че утре ще им окажем всичката помощ, която можем.

— Аз вече му казах това — рече Таня.

— Кажете му го още веднъж.

И когато Таня преведе и немецът рече: „Данке шьон“, Синцов кимна и каза, че е свободен и може да отиде при своите ранени.

Немецът го изслуша, обърна се с дясно рамо напред и тръгна към дъното на подземиято.

— Не знам какво ще реши санитарната част на армията — рече Синцов, — но аз още тази нощ ще доложя на нашия дивизионен командир. — Той с усилие пое в ноздрите си тежкия въздух. — Това подземие мирише на гробище.

— Да, там е страшно, аз ходих там — рече Таня.

Синцов я погледна и разбра, че колкото и да му се иска да я вземе оттук, не бива да мисли за това и се обърна към Иван Авдеич.

— Старши сержант, останете тук с бойците и с военната лекарка до осем часа сутринта. Ако от санитарната част дойдат по-рано, ще се смените по-рано.

— Те ще дойдат много по-рано, не може да не дойдат. Та те знаят. — Таня каза това не толкова на Синцов, колкото на тримата

войници, стария и двамата млади, по лицата на които личеше много добре, че за тях съвсем не е сладко това дежурство.

— Предполагам, че пак ще се видим — рече Синцов, като стисна ръката на Таня и вложи в тези всекидневни думи, въпреки волята си, такава голяма надежда, че тя не можа да не почувствува това... Каза, обърна се и като излезе, чу как някой излезе подир него.

— Разрешавате ли ми да ви изпроводя? — попита с обиден глас в тъмното Иван Авдеич.

— Останете, сам ще стигна — рече Синцов и добави онова, което искаше да каже още по-рано, но не смяташе за възможно пред другите. — Не ми се сърдите, че ви оставих тук с нея, нали?

— Свои хора сме, ще се оправим, другарю капитан.

Когато влизаше в мазето, Синцов чу края на прекъснатия при появяването му разговор.

— Да беше ме събудил или ти да беше отишъл — рече сърдито Илин.

— Та аз исках — също сърдито рече Завалишин, — но нашият бабанка сам се навря.

„Нашият бабанка“ за Синцов не беше нещо ново. Знаеше, че в негово отсъствие го наричат така. Наричаха го още и камила. Знаеше и не се обиждаше. И сега, влизайки, дори не се престори, че не е чул.

— Стига, Илин, си се карал на Завалишин. По-добре се разпорежи за чашите. Ще полеем все пак моето капитанство.

---

[1] детска играчка — човече, което благодарение на тежестта, сложена в долния край, заема винаги изправено положение. — Б.пр. ↑

[2] Господин главен лекар, елате веднага при нас! — Б.пр. ↑

[3] Сега, един момент! — Б.пр. ↑

[4] По-скоро, господин главен лекар... — Б.пр. ↑

[5] Господин капитан, аз съм главния лекар. — Б.пр. ↑

## ЧЕТИРИНАЙСЕТА ГЛАВА

На донския фронт вече от пет денонощия се извършваше онова, което после немските военни историци нарекоха последен акт от трагедията на Шеста армия.

Артемиев участвуваше в този последен акт като командир на Сто и единадесета стрелкова дивизия. Тя заедно с други наши части доунищожаваше така наречената Северна група на немците, обкръжена в заводския район на Сталинград. Зад гърба му по на юг се чуваше все по-отдалечаващият се грохот на боевете в Централната част на Сталинград — там се съпротивляваха главните сили на Шеста армия, но и тук, в Северната група, ако се съдеше по силата на отпора, немците имаха в строя още десетки хиляди души.

За тези пет денонощия Артемиев се сработи отлично с Кузмич. Началото на отношенията им облекчи откровеността на Кузмич, от която наглед нямаше пряка необходимост: ех, дошъл в твоята дивизия заместник, нека служи както му е редът. Но, види се, Кузмич изпитваше нужда от такава откровеност.

— След свършването на боевете ще легна в болницата да си лекувам раните. Не знаеш ли, не ти ли казаха? — попита той, като покани Артемиев да седне срещу него.

— Не знам.

— Верни хора, значи са Пикин и Бережной: казах им да не говорят пред чужди хора и ето че не са казали. А ти беше чужд — око на началството. Но сега си наш, сега и ти трябва да знаеш. Лъжа е, че след болницата не възнамерявам да се върна на фронта! Възнамерявам! Но на тази дивизия — кръст, в нея няма да ме чакат, не знаят за колко време си отивам и какъв ще бъда после. Така че не си блъскай главата как да се сработиш с мене. Търси с Пикин как да се сработиш. След мене той ще стане командир на дивизията, с него ще трябва да служиш. А щом си дошъл — помогни на мене, стареца. Затова са те изпратили. От цялата си душа, както работата изисква. А постъпиш ли без душа, няма дружба с мене. Събрахме се с Пикин тук в дивизията стари хора, той е още як, но и той е над петдесет. А ти си



млад. Това е добре. Как съм свикнал аз? Аз съм свикнал да дам заповед, после началник-щаба — на място, а аз — при изпълнителите, как изпълняват заповедта? Казват, че сега другояче мислят да командуват. Но аз засега още малко виждам това, само чувам такова нещо. Ти си академик, ти знаеш по-добре. А аз смятам, че засега друго по-добро нещо не е измислено. А какъв е изводът? Моят извод е такъв: където поради моето здраве не стигна, там ти си моя ръка. Аз обичам да опипвам предната линия с ръката си, там ли е тя, както ми донасят в слушалката. Разбра ли?

— Разбрах — рече Артемиев. — Надявам се, че няма да ви дам повод да ме укорите в страхливост.

— Не си разбрал добре — рече Кузмич. — Не става дума за страхливост. А за това, че където са свикнали да виждат мен, трябва да виждат и теб. Особено в полка на Колоколников. Бил, казват, добър полкови командир, а на мене ми дойде като изстрелян куршум. Обърква донесенията и пие нощем. Той още от сутринта не може да бъде храбър, без да е пил. Какво не става с човека! Казват, и желязото се хаби. Жал ми е да го уволнявам сега, но ти ще трябва да го заменяш. Такава е вашата заместническа съдба. Командувал ли си полк?

— Командувал съм.

— Толкоз повече, познаваш работата. Ще живееш при Колоколников, а в другите полкове според нуждата.

Такъв беше първият им разговор, който тури начало на служебните им и на личните отношения.

За тези пет дни Артемиев успя да се убеди, че Кузмич е човек със златна душа, с необичайна, дори излишна откровеност в разговорите и с онази устойчива, мълчалива истинска руска твърдост в боя, която веднъж завинаги беше намерила израз в повтаряната от него при всички случаи на живота поговорка: „Щом требе, требе!“ Той имаше и други подумки, с които Артемиев също успя да свикне през тези пет дни. Когато Кузмич се учудваше на нещо, казваше бързо-бързо: „Ето ви туйцънка!“; когато гълчеше, питаше: „Защо без мене не сте се договорили? Вие сте много, а аз един. Ето това е цялата история на нашето военно изкуство.“ А когато не уважаваше някого, отзоваваше се с усмивка: „Нищо лошо не мога да река за него, а още по-малко — добро.“

Веднъж каза на Артемиев, когато пред очите им падна убит един младичък лейтенант: „А всъщност при мене воюват още съвсем момчурляци! За тях това е първата война.“ И го каза така, сякаш беше готов да даде старешката си глава в замяна на младата лейтенантска.

Въпреки цялата сърдечност на техния пръв разговор, старецът предварително имаше твърд план как да използва Артемиев, щом са му го дали за заместник. И съответно с този план Артемиев от петте денонощия почти четири не беше излизал от Колоколников — така налагаше работата.

Сам старецът, макар да ходеше все пак в полковете, съдържаше в сравнение с миналото своя навик: не искаше за нищо на света да грохне преди победата.

Работата на Артемиев през всичките тези дни беше черна, къртовска и, строго казано, ако се вземе без връзка с момента, от чисто военно гледище, не такава, при която можеш да покажеш всичко, на което си способен. Но не може човек да разглежда своята работа без връзка с момента.

Да, ден след ден, ден след ден, не от страх, а от съвест, без да се щадиш, като се стараеш според силите си да пестиш хората, които отдавна вече не бяха много — с една дума, такава въртележка, че не можеш разбра къде свършва едното и започва другото! И както често се случва в хода на дългите боеве, мащабът на това, което ставаше, не се виждаше изцяло. Завчера двеста метра, вчера триста, днес още сто.

Разбира се, не брояха само мъртвите. Цялата немска армия свършваше дните си. Ставаше нещо такова, за което допреди четирипет месеца не бяха мислили. И чувството за това, което ставаше, беше живо в душата под делничността на катадневните грижи, под привичната обичайност на донесенията: изминахме... заехме... унищожихме... заловихме... изгубихме...

Бюлетините както винаги не се отличаваха с тържественост. А животът беше изпълнен с очакване на великото. Но и сега все още не можеха да си представят реално как може изведнъж всичко това да свърши? Не можеха, въпреки цялата сила на очакването.

И тази нощ Артемиев прекара в щаба на Колоколников. Предния ден беше сполучлив. Колоколников се придвижи напред в клин. Сега те заедно със съседа му Туманян бяха полуобхванали целия квартал от развалини на бившото заводско предградие. Там буквално не можеше

да се мине от немски трупове. И половината — просто замръзнали. Двама взети вчера в плен обер-лейтенанти, макар да изглеждаха малко по-добре от войниците си, бяха също крайно изтощени и гладни. И видът на тези мъртъвци и тези пленници повече от всякога навяваше мисълта за края.

Още рано сутринта телефонира Пикин и съобщи плана за днешния ден — утвърждаваше се снощното предложение на Артемиев, направено оттук, от Колоколников: след силен артилерийски обстрел на тесен фронт, като ударят от двете страни — от Колоколников и от Туманян — да обкръжат немците в развалините на предградието.

Артемиев и Колоколников бяха вече подготвили всичко необходимо за изпълнение на заповедта, но Пикин отново телефонира: да почнат един час по-късно — Артемиев трябва по-напред да се яви при командира на дивизията, който сега е при Туманян, и лично да се споразумее с него за взаимодействие.

В гласа на Пикин звучеше недоволство: той се сърдеше за бавенето, смяташе, че и сам от щаба на дивизията може да съгласува действията на двата полка, без Артемиев да ходи при Кузмич.

Но Кузмич със своя навик да опитва с ръце всичко, беше решил другояче.

Като бързаше и заобикаляше с колата близо до предната линия чувала, в който се намираха немците, в една пролука между развалините Артемиев се натъкна на картечен откос и още веднъж мислено наруга стареца, загдето го е повикал при себе си. Гюрукът на емката беше пробит на две места от куршуми и шофьорът, докато продължаваха нататък, току вдигаше глава и недоволно гледаше тези дупчици: през тях свиреше вятърът.

Артемиев завари Кузмич на командния пункт на Туманян, в един доста хубав немски блиндаж с отскоро поправен покрив. Чувствуваше се, че тук през нощта са поработили сапъорите, въпреки, както беше успял вече да забележи Артемиев, командните пунктове на Туманян винаги и навсякъде бяха в най-добър вид.

Кузмич седеше на една пейка в своята постоянна, облечена над кожения елек къса памуклийка, препасана с войнишки колан с желязна тока. Ушанката си беше свалил — късите му несресани бели коси стърчаха, а краката му, във валенки, бяха покрити е наметнатото на коляното му кожухче. Той пазеше краката си.

— Пикин ми предаде вашето нареждане да дойда, за да съгласуваме — рече Артемиев.

— Почакай — рече неочаквано Кузмич, — ако трябва ще съгласуваме отведнъж, а може и да не потрябва. Сега ще видим.

Артемиев го погледна учудено и с яд помисли за пробитата от куршуми емка.

— Седни, Павел Трофимович — усмихна се Кузмич — няма полза от стоене.

Като хвърли накриво учуден поглед към Туманян, Артемиев видя и на неговото винаги сериозно лице нещо като усмивка.

— Докато ние с тебе се канехме да ги обкръжаваме и да ги унищожаваме, тук при него — Кузмич кимна към Туманян — командирът на трети се отличил! Вмъкнал се с разузнавачите си тихомълком в една къща през никакъв вход ли или през някакъв подкоп и ето ви туйцънка — хванал в плен командира на тяхната дивизия. Донесе по телефона! Ей сега ще го доведат, да ги видим какви са те, техните генерали... Може би той сега ще посъветва цялата си дивизия да се предаде? Те обичат реда. Как тъй без генерал ще воюват по-нататък? Само едно съмнение ме хваща: как тъй в крайната къща, на предна линия — изведнъж генерал!

— Че какво, това не се ли случва, другарю генерал? — попита Туманян, без да скрива иронията си.

Кузмич го погледна и весело подсмръкна:

— С нашите се случва, защото воюваме не по правилото, а с техните — не. Пръв случай е. Макар че обкръжението, разбира се, прави всичко посвоему с хората. През пролетта на четиридесет и втора аз скитах два месеца в горите край Вязма. Смяташе се, че сме влезли в пробива, но после не можахме да излезем. И главното, ще кажа, в обкръжението не е дори храната, а това, че легнеш в гората, спиш на хвойна, пийнеш водица с накиснат сухар и си мислиш: с какво ще стреляме утре? Ще ти спуснат ли, или няма да ти спуснат? Там в обкръжението, каква е психологията на боеца: дай тютюнец да смукнем веднъж и патрони — да напълним диска. А психологията на радиотелеграфиста е друга: той е готов да се откаже и от тютюнеца, и от сухара, само да му спуснат с какво да подхрани радиостанцията, да не стои глухоням.

— А каква е, другарю генерал, психологията на генерала в обкръжение? — усмихна се Артемиев.

— Психологията на генерала е такава, че по-добре е да не ме е раждала майка ми на света! Изглежда не си бил в обкръжение, затова питаш.

— Не съм бил.

— И не ти пожелавам да бъдеш.

Платнището, което закриваше входа, се люшна. Пръв влезе Синцов, а след него — висок стар немец в шинел с кожена яка и зимна сукнена шапка. Последен влезе Завалишин и застана до немца.

Кузмич погледна бегло немца, свали от коленете си кожухчето и стана, като се понамръщи от болката в крака.

— Другарю генерал — рече Синцов, като направи две бързи крачки напред и остави зад себе си немца. — Заловеният в плен командир на двайсет и седма пехотна немска дивизия, генерал-майор... — Той се запъна от възмущение и забрави презимето на генерала.

— Инсфелд — подсказа отзад Завалишин.

— ... по ваше нареждане е докаран!

Синцов се зачуди, че Кузмич стои и мълчаливо с любопитство гледа него, а не немца. Сигурно друг на негово място би гледал сега немца, а Кузмич гледа него, Синцов.

— Сам лично ли хвана генерала? Така ни доложи Илин по телефона.

— Така се случи. И аз дори не очаквах. Промъкнахме се с разузнавачите по един стар минен подкоп в мазето на една къща, едва почнахме да се придвижваме там и изведнъж попаднахме на четирима офицери. Те вдигнаха ръце. А после... — Синцов, без да се обръща, кимна към немца — този излезе с адютанта си и също се предаде. Без съпротива.

— А наистина ли е генерал? — полита Кузмич и чак след това за първи път внимателно погледна немца.

— Ето му документът, тук са посочени и чинът, и длъжността му. — Синцов подаде на Кузмич войнишката книжка на немца.

Кузмич я взе, погледна за миг, предаде книжката обратно на Синцов и попита Завалишин:

— Не знае ли руски?

— Според мен, не. На нашите въпроси отказа да отговори, само си даде документа и заяви, че ще отговаря, когато го отведем при нашия генерал — рече Завалишин и се обърна към немца: — Вир хабен ире бите ерфюлд унд зи цу унзерем генерал гебрахт!<sup>[1]</sup>

— Во ист дер хер генерал?<sup>[2]</sup> — попита немецът.

Кузмич, който беше разбрал без превод учуденото му възклицание, се усмихна не обиден, а със задоволство и като разкопча едното телено копче на памуклийката си, показа генералските звезди по петлиците на рубашката си и рече на Завалишин:

— Попитай го, убедил ли се е, или да му представям документи? Това все пак аз няма да направя. Не съм аз негов пленник, а той мой.

Но не стана нужда да се задава този въпрос. Немецът тракна токове, допря ръка до егерската си шапка и каза отсечено името, чина и длъжността си.

— А аз съм командирът на Сто и единайсета дивизия генерал-майор Кузмич, преведи му — рече Кузмич, — и нека седне, подай му столчето.

— Разрешавате ли да се върна в батальона? — попита Синцов.

— Почакай — рече Кузмич. — Още не съм ти благодарил.

Той се доближи до Синцов и силно му стисна ръка.

— Бих те прегърнал от цялата си душа, но пред него не искам. Да не си мисли много-много. Как попадна на този минен подкоп?

— Ами че аз знаех за него още когато бях в старата си дивизия — рече Синцов. — Нашите сапъори тогава направиха ход под улицата от другата страна, към немците: искаха да пуснат фугас под тях, но после падна един тежък снаряд и проби покрива на хода на половината път. Това не беше в нашия полк, но цялата дивизия знаеше за тази несполука.

— Да — рече Кузмич. — Затова командирът на полка те хвали през последните дни, казва, че си воювал добре. Сега е ясно, щом местата са ти познати. Макар че на глупака и това няма да послужи, само умният ще го ползува. Щом е действително генерал — обърна се Кузмич към Туманян — телефонирай на Пикин, нека той докладва по-нататък, горе.

— Ей сега ще ви свържа — рече Туманян.

— Защо ще ме свързваш? Твоят полк го е хванал, ти донеси за свое удоволствие — рече Кузмич и се възви към Завалишин: — Питай

го: как така, защо командният му пункт се е оказал на предната линия?

Завалишин преведе на немеца въпроса на Кузмич и след като изслуша отговора, рече:

— Той обяснява, че през тези дни на два пъти сменял командните пунктове, а вчера привечер изгубил връзка с частите, опитал се през нощта да я възстанови, но хората не се върнали.

— Наша работа — кимна Синцов, — бяха трима, единият — офицер.

— Изобщо ясно е — рече Кузмич, — че сме ги довели вчера дотам — да ни целуват ръчиците. Преведи му: щом се е предал — гарантираме му живота съгласно условията на капитулацията.

— Той каза, че има при себе си условията на капитулацията, знае ги — рече Завалишин.

— А щом знае, ние след малко ще му дадем високоговорител, нека обясни на войниците и офицерите си, които още са останали живи, че е в плен и им пожелава да направят същото.

Докато Завалишин превеждаше това на немеца, Кузмич слушаше разговора на Туманян с Пикин.

— Е, какво става там?

— Пикин заповяда да не оставям слушалката, докато не приказва с щаба на армията.

Кузмич отново се обърна към Завалишин:

— Какъв е отговорът му?

— Казва, че щом е отрязан веднъж от дивизията си, заповедите му са недействителни, командването ѝ е поел началник-щаба. А че е попаднал в плен при нас, не желае да казва по радиото. Ако смятаме за необходимо, нека сами съобщим.

— А колко хора точно са останали в дивизията му? Едва ли ще отговори, но за всеки случай попитай. Известно ли му е това?

Немецът въртна отрицателно глава.

— Кажи му — обърна се Кузмич към Завалишин, — че няма да го питам повече за това, нека си остане при своята клетва. Кажи: ще унищожим до утре цялата му дивизия и сами, без него, ще узнаем какво са имали и какво са загубили.

Немецът изслуша и сви рамене. В израза на умореното му, но грижливо приведено в ред лице имаше нещо отчуждено: той беше

преминал чертата и зад нея, зад тази черта, изглежда вече не мислеше за съдбата на дивизията си.

— Артемиев, ти имаше, видях, пакетче „Казбек“, предложи му.

Артемиев извади пакетчето и го подаде на немца.

Немецът отрицателно поклати глава и каза нещо на Завалишин.

— Той не пуши.

— На всичко отгоре не е пушач. — Кузмич още веднъж погледна немския генерал и като се извърна, рече, обръщайки се към всички, които бяха в землянката: — Преди онази война служех свръхсрочна в един драгунски полк. Началник ни беше негово височество кронпринцът Фридрих-Вилхелм. А ескадронният между другото беше също немец, Гарденберг. Имаше един такъв случай: едно лято този Фридрих-Вилхелм направи през границата обиколка в нашия полк на кон. Ние стояхме на самата граница на Полското царство. Имаше преглед, и като сега си спомням неговата особа: дълъг като върлина, в хусарска униформа, а той луничав, като че мухи бяха накацали по него. Когато яздеше покрай нас, пулеше очи — Кузмич кимна към немца — както ей този сега. Поздравяваше ни на руски. А след прегледа заповяда да раздадат на редниците по една рубла, а на старшите унтер-офицери — по пет. Така че аз получих от него петрублева банкнота. Попитай го коя година е роден — кимна отново Кузмич към немския генерал.

— Хиляда осемстотин осемдесет и седма — преведе Завалишин.

— А аз съм осемдесет и шеста — рече Кузмич, — може да се каже родили сме се година един след друг. — И сякаш изведнъж престанаха да съществуват и този немски генерал, и всички околни, замисли се дълго над нещо, което сигурно не можеше да се каже на глас.

— Пикин ви вика на телефона — наруши тишината гласът на Туманян.

Кузмич стана с усилие и като влачеше крак и меко стъпваше с изкривените си валенки по пода на блиндажа, тръгна към телефона.

— Благодаря — рече той в слушалката. — Ясно. — И още веднъж повтори: — Ясно, че веднага! Тук нямаме време да се целуваме с него. — И като сложи слушалката, попита Туманян: — Можеш ли да минеш без твоя батальонен командир половин ден? Можеш ли да му дадеш отпуск за награда?



— Ако заповядате, ще го замести Илин — рече Туманян.

Кузмич се обърна към Синцов.

— Ще закараш лично пленника в армията при началник-щаба генерал Серпилин. В моята кола и с двамата автоматчици, с които си го хванал.

— Аз не владея езика, другарю генерал, знам всичко на всичко стотина думи — призна Синцов, макар да се страхуваше, че ще си навреди, напомняйки това. Можеха да отменят решението и да пратят Завалишин.

— А ти го карай и мълчи. Тъкмо не ни се поръчва да взимаме показания от него. И нека той помълчи, нека си помисли. Има за какво. Още в онази война е бил между господа офицерите, свършил е академия — отпърво на Вилхелм — „Ваше императорско!“, после на Хитлер — „Хайл“, и изведнъж в плен при бившия унтер-офицер от драгунския полк! Не му е лесно да го разбере.

— Да му го преведа ли? — попита Завалишин, като забеляза как немецът напрегнато се вслушва в познатите думи.

— Преведи му, че ще го закарат в щаба на армията. А всичко останало не е за неговите уши.

Завалишин преведе. Немецът, който беше станал и продължаваше да стои, откак беше станал Кузмич, изведнъж бързо и загрижено рече нещо на Завалишин.

— Моли да му бъде осигурена безопасността.

— Хайде, извеждайте го — рече Кузмич, без да отговори на това, обръщайки се едновременно към Артемиев и Завалишин. — А ти — обърна се той към Синцов, — почакай. Ще ги настигнеш. — И когато Артемиев и Завалишин излязоха с немеца, погледна в очите Синцов и попита: — С началник-щаба на армията познаваш ли се лично?

— Познавах се.

— А аз помня, че се познаваш — рече Кузмич. — Предавам ти поздрав от него. От обкръжението си излязъл заедно с него, така ли?

— Така.

— Затова закарай му ти немеца! — Той прегърна и целуна Синцов. — А ние тук пак ще почнем да воюваме. Но ти не бързай. И ако началникът те покани на обед — обядвай. И ако ти предложи да пиеш водка с него — пий. Заслужил си. А привечер ела, защото по-голяма от тази отпуска не мога да ти дам. На замполита кажи, още

сега, веднага да пригответи предаване за бойците. Ако го съчини до довечера, утре на всички до един ще връча „За храброст“.

— Ех, късметлия си ти, дяволе! — рече Артемиев на Синцов, когато немският генерал беше вече настанен в колата между двамата автоматчици. — Ако някой преди войната ми кажеше, че Ванка Синцов ще хване в плен немски генерал, бих умрял от смях! Не се сърди, но, бога ми, и досега не се побира в главата ми това! И ти завиждам, разбира се! Ето толкоз! — Той прекара пръсти по гърлото си, широко се усмихна, и на Синцов му олекна на сърцето — изчезнало беше неприятното чувство от първите думи на Артемиев.

Той се сбогува, седна до шофьора и тръгна, като отначало с усилие се мъчеше да не гледа немеца и продължаваше да се чуди как неочаквано и просто беше станало всичко това.

Че немците, които се намираха в развалините на тази къща, са отрязани от останалите, Синцов почувствува още вчера късно вечерта, когато войниците убиха тримата, излезли от развалините. Споразумяха се с артилеристите да довлекат до сутринта две батареи за право мерене и още веднъж както трябва да обстрелват развалините — може би немците няма да издържат и ще се предадат без бой. През последните дни вече няколко пъти ставаше така. Но все пак огънят си е огън, а през нощта решиха предварително да опипат подстъпите към развалините в случай, че артилерията не реши въпроса.

Като напипваха подстъпите, разузнавачите се натъкнаха на една яма по средата на улицата. Доложиха, че ямата е някак странна, като че с проход... Синцов отиде сам. Съобрази на мястото и помисли: не е ли оня същият подкоп, недокаран докрай, пробит от снаряд? Разчистиха прохода, намериха в него замръзналите в земята останки от телата на двама сапъори, които са били в предната част на хода в момента, когато е бил пробит отгоре. Намериха до тях и повреден сапъорски инструмент.

Така започна всичко това през нощта, а на разсъмване, след разузнаването, при което Синцов беше пролазил отначало с един човек, преминаха през хода в развалините вече десетина души. Изненадани, немците се предадоха без ни един изстрел.

Всичко това и досега някак не се побираше в ума му. Колко труд и кръв струваше понякога един език, колко хора губеха живота си! А тоя път взеха един генерал и петима офицери, без да говорим за

войниците, че и не падна косъм от ничия глава. Ето това е действително сполука!

Артемиев каза откровено: не очаквах! „Ясно — не си очаквал, самият аз не очаквах. А ето че го хванах. Ей богу, честна дума, хванах го.“ Синцов дори се усмихна на собствените си мисли и реши, че е добре да види колкото се може по-скоро малката докторка Таня Овсяникова и да ѝ разкаже за тази рядка сполука. Защо си спомни за нея? Защото някога се лутаха заедно в обкръжението и тя по-добре от всеки друг ще го разбере? Изобщо глупости, не за това. Просто иска му се да я види. В края на краищата още не е настъпил залезът на живота — той е само на трийсет години...

Поиска му се отново да се обърне и да погледне немския генерал: какъв ли е изразът на лицето му сега?

Но въпреки цялото си добро настроение, се въздържа и само с весел глас попита седналите отзад автоматчици:

— Как е немецът, момчета? Не се ли върти?

— Не-е, мирува — рече един от автоматчиците и в гласа му имаше снизходителност. — Може ли да му дадем да запуши?

— Предлагаха му вече в полка — той не пуши.

— А може би пие? — обади се автоматчикът. — В манерката ми има малко. Че през цялото време бузата му трепери, тресе го, види се.

— Нищо, скоро ще стигнем до мястото, там, ако намерят за необходимо, ще му дадат — рече Синцов. — Само следете да не глътне някое хапче и да замине на оня свят!

— Нищо няма да глътне! — обади се вторият автоматчик. — Здравата сме го стиснали.

— А как смятате, другарю капитан — попита първият, след като помълча, — ще получим ли ние всички например днес награда?

— Както рекат горе — отговори строго Синцов, недоволен от въпроса.

— А ние не питаме за това какво ще кажат горе — разсмя се автоматчикът, — ние питаме за онова, което не е толкова високо! Ще има ли заповед от вас до старшината да ни даде преди отбоя двойна норма по този случай?

— А вие как мислите?

— Ние мислим да.

— Значи, познали сте!

Синцов се протегна доволно — и на него му се искаше днес да си пийне. Да пийне, да се стопли, да се покрие с кожухчето и да спи така дванайсетина часа поред или повече, колкото му се спи. И като помисли за това, усмихна се на неосъществимостта на желанията си.

„Да ти даде медал може и командирът на дивизията, да ти даде орден — може и командирът на армията... А твърдо да ти обещае на теб, батальонния командир, че ти, когато не си в болница и не си във втори ешелон, а в собствения си батальон, на предната линия, ще спиш дванайсет часа поред — това на фронта не може да ти обещае и сам господ бог.“

— Влезте първо сам! — Адютантът кимна към вратата, от която излезе.

Синцов, седнал заедно с немеца в адютантската стая на Серпилин, щом видя как немецът също става, му рече:

— Вартен! Зетцен зи зих!<sup>[3]</sup> — И влезе сам при Серпилин.

— Другарю генерал, по заповед на командира на Сто и единайсета дивизия в щаба на армията е доставен генерал-майор Инсфелд, командир на Двайсет и седма пехотна немска дивизия.

Когато Синцов влезе и като затвори след себе си вратата се изпъна на прага, Серпилин стоеше до масата и се подпираше на нея с пръстите на лявата си ръка. Той дигна ръката си и с едва забележимо движение на раменете отбеляза, че приема рапорта. Лицето му беше такова, че на Синцов се стори: Серпилин не го позна.

— Благодаря — рече Серпилин все с онзи учудил Синцов неподвижен, чужд израз на лицето и като направи две крачки насреща му, подаде ръка. — Здравейте, Иван Петрович, виж какъв си станал!

— Какво, не ме ли познахте веднага, другарю генерал?

— От дивизията предварително телефонираха кой придружава, а така май нямаше да те позная.

— Преводачът ще дойде след пет минути — рече зад гърба на Синцов адютантът.

— Значи, имаме пет минути. Сядай.

Серпилин седна отстрана на масата и като подпря бузата си с ръка, известно време мълчаливо гледа Синцов.

— Не, щях да те позная. Кажи откровенно: имаш ли сили да забравиш как излизахме тогава от обкръжението?

— Никога няма да забравя това — рече Синцов.

— И аз нямам сили да го забравя. — Искam и не мога. А може би така и трябва — да нямаме сили да забравим всичко това?

Казвайки това, сякаш мислеше още за нещо. Сякаш беше едновременно и близо в мислите си до онова, за което говореше, и много далеч.

— Аз още първия ден, когато дойдох в армията, ви видях на пет крачки — рече Синцов.

— А защо не се обади?

Синцов се запъна. Трябваше да обясни, че неочаквано е бил свидетел на тогавашния сериозен разговор на Серпилин с командувачия, а беше неудобно да обяснява.

— Вие бяхте зает.

— Все едно, трябваше да се обадите. Кога беше това?

— На девети януари в навечерието на настъплението.

— Да, в навечерието на настъплението... — Серпилин кой знае защо въздъхна и изведнъж, сякаш отърсил от себе си нещо, което му пречеше, рече с друг, променен глас: — Когато доложих на командувачия по телефона, той каза: „За първия генерал — орден!“ Така че смятай, че си го получил вече. Поздравявам те.

Синцов стана от столчето.

— Служа на Съветския съюз!

Серпилин поиска да му даде знак, но погледна часовника и сам стана.

— Да, далеко ни гонеше той тогава с теб. — И кимна към вратата, зад която там, във втората стая, седеше немецът. — За умрелите ми е жал. За всички умрели ми е жал. За тях ми е жал. Те вече няма да могат да взимат в плен немски генерали. И дори на сън няма да видят това... Как мислиш ти, батальонни командирю, днес от своя пост, след като си хванал в плен генерал, дълго ли още ще издържат?

— От моя пост е трудно да съдя, другарю генерал...

— Не е вярно — пресече го Серпилин. — Тъкмо без теб е мъчно да се съди.

— Според мен, вече няма дълго.

— А конкретно?

— Два-три дни.

— Колко души останаха в строя в батальона ти?

— Днес сто и девет.

— Не е много — рече Серпилин. — Вземи разписка от адютанта за немца. И тръгвай. Пази се, доколкото е възможно, щом според теб са останали вече само два-три дни.

— Ще се постарая — рече Синцов. — През това време, през което не сме се видели с вас, вече четири пъти бях ранен. Време е да спрем тук.

Серпилин го погледна внимателно и изведнъж попита:

— Коя година си роден?

— В дванайсета, другарю генерал.

— Да — рече замислено Серпилин и лицето му отново стана отсъстващо. — Хайде, върви.

Стисна му ръката, обърна се и тръгна към своята маса, а когато седна и вдигна очи, Синцов вече го нямаше, на вратата стоеше адютантът.

— Къде е преводачът? Минаха шест минути.

— Още не е дошъл.

— А защо доложи, че ще бъде след пет минути? Щом дойде, нека влезе веднага с немца. И докато немецът е при мене, не ме свързвай по телефона. При неотложно позвъняване ми доложи — ще говоря от твоята стая. Това е всичко.

Като погледна подир адютанта, с виновно движение затворил след себе си вратата, Серпилин седна до масата и тежко въздъхна. Дори при срещата си със Синцов не беше смогнал да скрие напълно онова, което преживяваше сега сам — беше доловил учудения поглед на капитана.

А сега трябваше да се съвземе на всяка цена и най-сетне, макар и пряко сили, да почне да мисли за този немец, а не за себе си и за сина си, за чиято смърт с описание на обстоятелствата му беше изпратил известие днес сутринта по военната поща непознатият му батальонен комисар Чернов, замполит на 96-та танкова бригада, и види се, добър човек.

Оказва се, че синът му е служил като помощник на командира по техническата част на батальона в тази бригада, бил е смъртно ранен и

умрял на бойното поле.

За всичко това се съобщаваше в писмото и всичко беше тъкмо така, много просто, твърде просто, дори сигурно още по-просто, отколкото пишеше батальонният комисар Чернов, който сякаш се стараеше да докаже, че синът му действително е загинал геройски. Като че са потребни някакви особени обяснения!

За всяка смърт на фронта, освен за твърде очевидната вече на всички кучешка смърт на някой подлец, пишат на близките, че „е загинал геройски“... И така трябва да пишат. Как иначе? Изобщо, това най-често е истина, макар и да обяснява много малко.

От писмото ставаше ясно, че седмица след стоварването на бригадата от ешелоните се завързал първият бой и чак в края на този първи бой един снаряд попаднал върху танка, който синът му карал, за да изтегли под огъня друга повредена машина. Измъкнали сина му от танка на снега и той умрял след няколко минути, без да дойде в съзнание, преди да му е била дадена първа помощ. Ето всичко. Сега вече не можеше да се узнае нито какво е мислил в този свой първи бой, нито какво е чувствувал, нито от какво се е страхувал. Ясно беше само едно, че за възможната си смърт той е мислил и е искал Серпилин веднага да узнае, ако се случи. Батальонният комисар Чернов така пишеше: „Вашият осиновен син Вадим Василевич Толстиков преди началото на боя ме помоли, в случай че умре или бъде тежко ранен, да ви съобща и едновременно с вас на съпругата му Анна Петровна...“

„Анна Петровна...“ „Моля да настаните в запазената за мен площ А. П. Толстикова и дъщеря й Олга.“ Серпилин с механична точност си спомни как синът му седеше тогава пред него, а той пишеше това заявление. Беше ли успял да я премести в Москва, или тя все още живее там, в Чита? Батальонният комисар Чернов не пишеше къде е изпратил известието до жената на сина му, сигурно смяташе, че Серпилин знае. А той не знаеше.

„Какво, съвсем сам ли искаш да останеш?“ — спомни си Серпилин горчивия въпрос на сина си тогава, в последната минута на срещата им. Не, той не искаше да остане сам, но не можеше да направи тогава нищо друго. Не беше имал и не можеше да има свобода на избор, той беше длъжен да поиска синът му да отиде на фронта, а не да се шляе в Москва. А ако в душата му въпреки всичко не беше

умряла все пак обичта към сина, тя не беше умряла, защото синът му беше казал тогава „да“.

Обичта, значи, не беше умряла. Но синът му беше умрял. Войната беше постъпила посвоему и го беше убила още в първия бой. Беше постъпила така, сякаш искаше да го направи него, Серпилин, изцяло виновен за всичко.

Той помисли, че сега трябва да праща своя атестат на тази жена и това момиченце, които никога не беше виждал и които дори не се знаеше къде са — в Чита или в Москва. А това трябваше да се узнае, преди да се пише атестат за тях...

И друго помисли: какво знае и какво не знае тази жена за техните отношения със сина му?

Батальонният комисар Чернов беше писал за смъртоносната рана, но къде беше тази смъртоносна рана, не беше писал. А когато не пишат за това, обикновено значи — в лицето или в главата, за това е най-мъчно да пишеш на близките; знаеше по себе си.

Той си помисли това и видя влизащия капитан-преводач и зад него високия немски генерал в кител с тъмнозелена яка, с „Рицарски кръст“ на шия и с нашивка за зимната кампания на четиридесет и първа година. Генералът беше с побелели сколуфи, дълбоко хлътнали очи и силно изпити бузи. Френчът му беше явно широк.

„Гладувал е“ — помисли Серпилин с отсенка на неволно уважение към генерала, който беше споделил съдбата на войниците си.

Немецът се спря и рязко изпружи ръка напред. Лявата му буза нервно трепна, но той все пак положи усилие и направи този жест, въпреки положението, в което се беше оказал. После, като спусна ръка, назова името, чина и длъжността си.

Преводачът почна да превежда, но Серпилин го спря.

— Преведете само това, което ще кажа аз. Разбирам немски. Ако не разбере нещо, ще ви кажа. Съобщете му кой съм и от мое име го поканете да седне. А след това го попитайте защо си позволи да се обърне към мене, генерала от Съветската армия, с фашистки поздрав?

Немецът отговори, че поздравът, който е употребил, е сега уставният поздрав в германската армия.

Серпилин внимателно го погледна — този беше първият немски пленник, който в негово присъствие се решаваше на такъв поздрав.



— Попитайте го за придвижването му в службата — каза Серпилин на преводача.

Немецът отговори, че завършил юнкерското училище през 1908 година, започнал Първата световна война като командир на рота, а тази — като началник-щаб на корпус. Бил ранен в зимните боеве край Москва и заминал на лечение в Германия, а от май 1942 година е командир на 27-та пехотна дивизия.

— Попитайте го колко войници са останали в дивизията му? — Серпилин не беше уверен, че немецът ще отговори. Но немецът отговори, че преди пет дни, когато северната група била отрязана от главните сили и не била вече подчинена на армията, в дивизията му по списък се наброявали заедно с тиловите части четири хиляди и шестстотин души. Но оттогава имало много големи загуби, и те практически престанали да държат сметка за тях. И днес той не може точно да отговори на този въпрос. Моли да му повярват, че казва истината — през последните дни, въпреки доблестта на войниците си, Шеста армия престанала да бъде армия.

Немецът сви рамене и леко приведен напред, като отстраняваше подчертано от разговора преводача и се обръщаше само към Серпилин, добави:

— За съжаление, ние изглежда ще ви научим да воювате!

— А ние ще ви отучим! — Серпилин се обърна към преводача: — Попитайте го значат ли думите му за Шеста армия, че той смята по-нататъшната съпротива за безполезна?

— Да — рече немецът. — От двайсет и шести януари, откак Северната група е отрязана от Южната.

— А защо, щом смята така, се е предал едва днес?

Немецът отговори, че се е предал днес сутринта, защото бил отрязан и се е оказал в безнадеждно положение. Но частите на дивизията му са длъжни и ще продължават съпротивата, тъй като досега няма заповед да я прекратят.

„Тогава да беше се бил, докрай, щом си тъй принципиален! — помисли Серпилин. — Както донасят, имал си със себе си петима офицери, десет войници, всички въоръжени. Да беше се бил, докато те убият, щом като не си получил друга заповед. А така излиза, че защото лично си се оказал днес в безнадеждно положение, си вдигнал ръце. А

всички останали твои подчинени, отрязани вчера от тебе, не са ли в безнадеждно? Да не би да имат надежда? Мръсник си ти, фашист!“

Макар че, напълно вероятно, не можеше да се откаже на този немец лична храброст, все пак имаше нещо мръсно в това, че той, който смяташе вече от пет денонощия съпротивата за безполезна и сам се беше предал, заявява, че войниците от дивизията му все пак трябва да продължават да се бият и да не се предават, докато не получат заповед. И как спокойно, мръсникът му, говори за това! Как бързо си е измил ръцете! А от кого трябва да чакат войниците му заповед за предаване?

— Питайте го — рече троснато Серпилин, — от кого войниците и офицерите на дивизията му трябва да получат заповед за предаване, щом той, техният командир, е в плен.

— От началник-щаба, който изпълнява моите задължения — рече немецът. От него не се изплъзна промяната в тона на Серпилин. И той, като искаше явно да смекчи ситуацията, додаде, че се е отказал да се обърне към войниците си с предложение да се предадат не защото смята за необходима по-нататъшната съпротива, а защото това е безполезна: войниците и офицерите от дивизията му не се подчиняват вече на неговите заповеди. Ако господин генералът има някакви други въпроси, на които той е в състояние да отговори, готов е да го направи. След като каза това, той доста дълго мълча и чака.

Серпилин също мълчеше. Много му се искаше да каже на този немец: „Късно! Късно е да си придавате важност, късно е да отговаряте на интересуващите ни въпроси, защото, точно казано, днес тези въпроси вече не съществуват. Само през вчерашния ден са взети повече от хиляда пленници, известен е и съставът на вашата групировка, и номерата на частите, и размерите на глада, и мащабите на загубите. И макар че от щаба на фронта телефонираха да не те задържам дълго, защото основният разпит ще бъде там, откровено казано аз не предвиждам особена полза от този разпит. Днес, 31 януари 1943 година, всичко съществено, което можеш да ни кажеш, се свежда до това, че твоята стигнала до Волга проклета Шеста фашистка армия е на края на гибелта си и ще загине до последния човек, ако не се предаде в най-близки дни. Но това аз знам и без тебе. И го знам по-добре от тебе. И ти си ни нужен, не защото можеш да кажеш нещо такова, което ние не знаем, а защото ни е важен самият факт на

залавянето в плен на първия немски генерал на фронта на нашата армия. Значи, работата е стигнала вече дотам!“

Серпилин гледаше мълком генерал-майор Инсфелд, командира на 27-а немска пехотна дивизия, и сега му се струваше, че ей този седнал пред него фашист е виновен за цялото тегло, което изпълваше живота му. Виновен е и за смъртта на жена му, и за смъртта на сина му, и за оня страшен разговор със сина му там, в Москва, и за това, че самият той, Серпилин, беше откаран в лагер заради „пропаганда на превъзходството на фашисткия вермахт“, и изобщо за всичко онова, което в нашата армия отиде с главата надолу след тридесет и шеста година. Този немец се струваше на Серпилин сега виновен за това, че фашизмът е дошъл на власт в Германия. А тъкмо с фашизма в Германия започна всичко! Тъкмо с него! Изплашихме ли се от него, че почнахме да правим глупост след глупост, безмислица след безмислица?...

„А какво значи «ние»? Какво значи «ние»? — попита се Серпилин. — Не, тогава аз не се уплаших от немците, аз разбихах, че са силни, но не се уплаших от тях, а напротив, от самото начало мислех какво трябва да направим, за да излезем все пак по-силни от тях. За това мислех, за това говорех... Най-сетне за това четох лекции, тъкмо онези, за които ме затвориха тогава. Не, аз не се уплаших. А кой се уплаши?... Изплаши се оня, който ме затвори, изплаши се оня, който, от една страна, се страхуваше да знае цялата истина за силата на фашизма, а, от друга страна, подозираше, че едва ли не всеки от нас е готов да се преклони пред тази фашистка сила, готов е да ѝ се продаде. Какво проклето време преживяхме ние и колко ни струва то? И как навярно ей този фашист, който седи сега пред мене, е тържествувал тогава, в трийсет и седма и трийсет и осма година, когато в нашата армия се вършеше буквално всичко, което можеше да облекчи победата им над нас!“

Никога още в живота си, в най-тежките минути, Серпилин не беше мислил за това с такава сила и ярост, както сега, когато гледаше този фашист.

Под напора на всички тези мисли дори забрави, че трябва да нахрани немския генерал и в съседната стая го чака обед, за който предварително е дадено нареждане.

Да, това е необходимо да се направи, преди да се изпрати по-нататък. Но на Серпилин сега беше неприятна мисълта — да седи и да обядва с този немец, както се канеше да направи отначало.

— Готов ли е обедът? — попита Серпилин адютанта, който ненадейно откряхна вратата.

Адютантът каза, че всичко е направено както е заповядано, но на кабела е началник-щаба на фронта. Серпилин тръгна към телефона и пътьом каза на адютанта да приберат третия прибор: немският генерал ще обядва само с преводача.

— Защо не докладвате, че пленникът е при вас? — попита началник-щаба на фронта.

Серпилин се запъна: не беше свикнал да лъже. Преди час беше доложил в щаба на фронта, че карат немеца от предната линия и веднага телефонира и на Батюк, който се намираше в една от дивизиите. Батюк, много доволен, му каза да позабави малко: искаше с очите си да види взетия в плен немски генерал, „че то после ще го изпратим на фронта и хич няма да го видиш!“. Забележка, нелишена от основание. Но Батюк все още не беше дошъл, а началник-щаба на фронта искаше да му се изпрати незабавно пленника.

Серпилин каза, че преди да го отпрати по-нататък, иска да нахрани немеца и, без да си криви душата, спомена за Батюк.

Явно началник-щаба на фронта разбираше желанието на командувачия армията да види с очите си заловения от него немски генерал.

— Давам трийсет минути, повече не мога — рече той. — Ще се върне ли, или няма да се върне командувачият, пратете го след трийсет минути и донесете за това!

— Ще бъде направено! — Серпилин разбираше, че там, в щаба на фронта, по същество са прави.

Немецът седеше и чакаше, без да е променил с нищо позата, в която беше го оставил Серпилин. Трябва да му се отдаде заслуженото, той имаше добро самообладание.

— Преведете му — рече Серпилин, — сега ще бъде изпратен в щаба на фронта. Но преди това го каня да обядва.

Немецът го изслуша и се поклони.

— А сега преведете му, че ще обядва с вас.

По лицето на немеца се виждаше, че той се беше настроил за друго. Сви тънките си устни и набързо стана.

— Вървете — рече Серпилин на капитана преводач. — На свое разположение имате половин час. Не се разтакавайте.

Немецът напрегнато стоеше и очакваше, че ще му преведат думите на Серпилин. Но преводачът каза само:

— Бите...

И посочи вратата.

Немецът тракна с токове и излезе.

Като гледаше подире му, Серпилин си спомни за себе си — как излизаше в четиридесет и първа от обкръжение през Смоленските гори заедно с политрука Синцов, който сега беше хванал в плен и беше докарал тук този немец. Вървеше със скъсани обуца, с раздрана рубашка и ромбът на лявата петлица беше изрязан от околжката на фуражка. Ето такъв щеше да попадне в плен при този или друг немец, ако през нощта на пробива, ранен в двата крака, не бяха го изнесли на шинел войниците... Ала все едно: нямаше да попадне — щеше да се застреля предварително, без колебания, беше се приготвил за това.

„И все пак, въпреки всичко — изведнъж помисли той, — можех да попадна и в плен, ако не бяха ме изнесли с шинел: щях да загубя съзнание или щях да се застрелям не смъртоносно, или пък по някаква друга случайност, по която се оказаха в плен други хора, сигурно никак не по-лоши от мене“.

Той вдигна слушалката и взе да търси Батюк. От дивизията отговориха, че командувачият е заминал наскоро.

„Може да не завари немеца“ — помисли с яд Серпилин и си спомни вчерашния вечерен бюлетин, в който се говореше за продължаващото успешно настъпление и големите трофеи на войските от Воронежкия фронт. Ако се съдеше по датите и някои други признаци, съдържащи се в писмото на батальонния комисар Чернов, синът му сигурно е загинал там, на Воронежкия фронт.

Да, върти се бясното колело на войната и всеки ден прегазва някого, и сега е прегазило сина му още в първия бой. И макар че, ако поискаше, синът му можеше да попадне на фронта много по-рано, още преди година, в това, че той след всичко, което стана, загина тъкмо в първия си бой, имаше нещо необяснимо жестоко, което не излизаше от главата на Серпилин.

Телефонът издрънча. От онази дивизия, отдето неотдавна беше заминал Батюк, съобщиха, че е заловен в плен полковник — командир на немски артилерийски полк. Едва остави слушалката, и от друга дивизия съобщиха, че е хванат квартир-майстерът на армията или на корпус: не бяха сварили да се ориентират и ако се съдеше по обясненията, не знаеха ясно каква длъжност е тази — квартир-майстер.

Тези две позвънявания поред усилиха още повече усещането за нещо огромно, което се извършваше пред очите му. „Да, малко по малко свикваме да побеждаваме“.

Той погледна часовника и отново се залови за телефона. Батюк все още го нямаше, а вече трябваше да изпратят немеца в щаба на фронта.

На вратата се появи преводачът.

„Точен“ — отбеляза на себе си Серпилин.

— Другарю генерал, завършва второто, а третото още не е ял. Как ще заповядате да постъпя?

— Почакай — рече Серпилин и като чу в слушалката гласа на началник-щаба на фронта, попита: — Другарю генерал-лейтенант, да изпратим ли при вас немеца, макар и да не се е наобядвал?

— Нека се наобядва, можеш сега да не бързаш — долетя неочаквано веселият глас на началник-щаба на фронта. — Обстоятелствата се промениха. Паулус с целия си щаб се е предал на Шумилов. Шестнайсет или седемнайсет генерала отведнъж. Сега ще ги преброят.

И началник-щаба на фронта остави слушалката. Види се, там при тях имаше голяма суетня.

Серпилин също остави слушалката и като се усмихна за първи път през цялата тази тежка за него сутрин, попита преводача:

— Завършва второто, а какво имате за трето?

— Компот.

— Нека яде компот и да не се задави. Докато е ял първото и второто, нашите хванали Паулус с целия му щаб...

---

[1] Ние изпълнихме молбата ви и ви доведохме при нашия генерал. — Б.пр. ↑

[2] А къде е господин генералът? — Б.пр. ↑

[3] Почакайте! Седнете! — Б.пр. ↑

## ПЕТНАЙСЕТА ГЛАВА

Известието за капитулацията на Паулус се разпространи за няколко часа по цялата армия.

Таня научи за него от своя началник Росляков — той беше дошъл да провери дали е завършила евакуацията на немската болница, дето вместо една нощ беше останала цели пет денонощия.

Армията беше завзела осем такива немски болници и знанието на немски беше подвело Таня. Росляков я беше оставил на втория ден, след като ѝ беше рекъл: „Нищо, поседете с фрицовете, вие добре вършите тази работа“.

Кой знае колко добре я вършеше. Може би наистина по-добре, отколкото другите. Във всеки случай ранените не гладуваха — това тя беше издействувала, макар че трябваше много да се кара, особено първите две денонощия. Никой не беше запланувал предварително да снабдява немските болници, отделяха от себе си, а с превоза бяха зле. И все пак като проклетисваха немците здравата: „Нека пукнат!“ — в края на краищата отделяха, каквото можеха: види се, такава е руската природа — тя трябваше да се чуди не само на другите, а и сама на себе си. Опитваше се да се ожесточи, като възкресяваше в паметта си партизанския живот. Но спомените за онези немци там, в омразния немски тил, все пак не ѝ помагаха да се ожесточи против тези немци тук, в нейната болница. Болницата беше немска, но тя беше свикнала през тези дни да мисли за нея като за своя. Така казваше на глас: „Моите немци трябва да ядат!“, „Моите немци...“ Дето се казва дотам стигнахме!

Мъчеше се да се увери, че немците в нейната болница са съвсем различни хора от онези в Смоленск. Пък те и наистина бяха различни. Умираха или оздравяваха пред очите ѝ, жадно и благодарно ядяха, стеноха или търпяха болка, питаха тревожно може ли да пишат писма от пленничеството и вече предварително ги пишяха. Имаше и такива, които показваха снимките на децата си, и тя не можеше да гледа с омраза това „фашистко семе“. И децата приличаха на деца, и лежащите в болницата немци приличаха на хора, и тя се препираше заради тях

със своите хора, и днес дори беше вдигнала скандал за последен път, вече при евакуацията на болницата, когато товареха на колите онези, които не можеха да ходят, а тези, които можеха, се построяваха в колони — искаше да качи колкото се може повече ранени на камионите и да остави колкото се може по-малко да вървят пеша.

Но сега всичко, слава богу, беше вече минало: още вчера, докато се очакваше общата капитулация, дойде заповед да се очистят близо до предната линия резервните болнични помещения. Колоните поеха към тила от сутринта и Росляков, пристигнал към шестнайсет часа — срока за завършване на евакуацията — завари последния камион на път, похвали Таня, че е свършила навреме и ѝ разправи как заедно с Паулус са се предали петнайсет или шестнайсет генерали и войските почнали да слагат оръжие.

— Това е при съседите — додаде Росляков. — А на участъка на нашата армия засега стрелят.

— Може би не е стигнало още до тях?

— Кой ги знае! — рече Росляков. — Ще видим. Сигурно ви е яд на мене, задето обещах да ви заменя с мъж и не ви замених?

— Нищо, накрая вече свикнах.

— Вие сте вдигали гюрултия дори пред замполита на Сто и единайсета, че не хранят по нормата вашите немци! „Откъде — казва — ми докара тази отчаяна партизанка? Едва ли не извади пистолет: провизии или смърт!“

Таня се разсмя.

— Ех, той се шегува. Наистина ходих при него, ходих и при замполита на полка. Всички помогнаха по малко.

— Да имахме медал „За милосърдие“, би трябвало да те представя — рече Росляков, — но щом нямаме ще те представя „За храброст“. Все пак сама жена срещу осемстотин немци!

Те бяха стигнали вече до неговата емка.

— Е, да тръгваме ли?

— Никакви медали не съм заслужила, дори е смешно — рече Таня. — Но ако действително сте съгласни да ми доставите радост, знаете ли какво...

— Какво?

Тя се запъна и все пак каза:



— Оставете ме до утре тук. Трябва да се видя тук, в дивизията, с един човек.

Росляков я погледна с учудване. Не очакваше, че е способна на такава откровеност. А инак молбата ѝ беше изцяло изпълнима. И без това до сутринта не смяташе да я праща никъде, още преди това мислеше: нека си отдъхне след своите немци.

Таня вдигна очи към млъкналия Росляков.

— Не се безпокойте, аз съм точна, заранта в девет ще бъда на мястото си.

— Боя се да не останете изобщо тук — пошегува се Росляков.

— Няма да остана — рече Таня, — засега в дивизията им няма свободни единици. Аз вече питах. Е, как, може ли? — И тя се усмихна. — Вместо медал „За храброст“.

— Така да бъде, останете — махна с ръка Росляков. — Да ви закарам ли до щаба на дивизията? И така минавам край него.

И без да пита нищо повече, той свали Таня след един километър пред щаба на дивизията и продължи нататък.

Щабът беше сега в същото онова мазе, където преди пет дни Таня беше ходила при Синцов. Мръкваше се и до изместилия се напред батальон не би било така лесно да се стигне, но днес изобщо ѝ вървеше. Едва изпрати с очи колата на Росляков и се запъти към застаналия пред входа автоматчик, оттам излязоха няколко души, единият от които познатият замполит на 332-ри стрелкови. Тя беше ходила при него два пъти заради своите немци.

— Привет на армейската медицина — рече Левашов. — Какво още трябва за вашите фрицове? Кокошки, яйца?

— Нищо не им трябва вече. Евакуирах ги.

— А вие не тъгувайте, Паулус — може би вече сте чули — хенде хох! Така че до утре ще ви докараме нови, под ваше ръководство!

— Благодаря!

— Защо благодаря? Нас, замполитите, например вече ни събраха да ни внедрят как пред вид капитулацията да работим с личния състав. До вчера още — убивай и толкоз, а утре — не ги докосвай с пръст! Все едно да удрияш спирачки в пълен ход. Случи ли се нещо — може и да се влачиш после. Бъдете здрави, аз съм поел към полка.

— Към полка ли? — зарадва се Таня.

— Ами че как? — рече ѝ Левашов. — Щом ми внедриха, сега аз отивам да внедрявам. По низходяща линия.

— Мога ли да дойда с вас? — попита Таня. — Искам да видя капитан Синцов. Помните ли, аз му предавах поздрав по вас?

— Изпълних всичко още същия ден. Аз съм му често гост. Страх ме е само днес да не са се напоили: той празнува от сутринта. Хвана в плен първия немски генерал. Лично сам.

Таня не знаеше да се радва или да се огорчава. Разбира се, знаменито е, че Синцов е хванал в плен немски генерал. Но онова, за което тя беше мислила тези пет дни, беше твърде сериозно, за да дойде и да го завари пиан.

— Истина ли?

— Че хванал генерал? Честна пионерска!

— Не, вие казахте, че сигурно сега е пиан. Аз никога не съм мислила...

— Имате право. Пошегувах се. За него една чаша повече е като сачма за слон. Знаете ли как се зарадва той тогава на вашия поздрав?

— Истина ли?

— Какъв е този навик: истина, истина... Ако бяхте мъж, щяха да ви зашлевят за това.

— Добре де, ударете ме, щом съм виновна — усмихна се Таня.

— Друго не искате ли? Аз и жена си не съм бил. Дори когато, връщайки се от болницата, я заварих с друг, все пак не я допрях с пръст. Само него по плешивото теме го поплесках малко, а на нея ѝ казах: „Върви живеј със своя кѣдрокос.“ Ето какви събития стават в живота, другарко военна лекарке...

— А кой беше той?

— Човек, каквито ги има много. А аз бях и по-красив, и по-млад от него, но затова пък той ѝ беше обещал, че няма да умре на фронта. А аз не можех.

— А не можахте ли да ѝ простите! — внезапно попита Таня.

— Че как? Да легна с нея обратно в леглото вместо оня мъж, когото наплесках по плешивото теме, а той стоеше мирно от страх да не изгуби живота си? Да лежа с нея и да мисля за това?

— Не, разбира се — рече Таня.

— Знаете ли защо си спомних? — попита Левашов. — Защото днес, когато научих за Паулус, за първи път помислих за своя живот

след войната. — Той извървя мълчаливо няколко крачки, после рече:  
— Когато му дадох вашата бележка, Синцов ми разправи за вас.

— Какво ви разправи?

— Как заедно сте излизали от обкръжението.

— А-а — рече тя и не добави нищо.

— Може ли да ви задам един въпрос, щом сме заприказвали?

Между вас и него не е ли имало и няма ли нищо?

— Засега не.

— Интересна жена сте. Както мислите, така и говорите.

— Защо, лошо ли е това?

— Не, хубаво е — рече Левашов.

„А какво му е хубавото — помисли Таня. — Говоря така, защото, ако това се случи, те все пак ще знаят; и Росляков, и този полкови замполит, и оня замполит там, в неговия батальон. Защото тук всичко става пред очите на всички. И няма нищо хубаво в това. Друга работа е, че не се боя. Когато заедно излизахме от обкръжението и той със Золотарьов ме спаси, аз му бях само благодарна и нищо повече. На мен само ми се струва, че още тогава съм чувствувала нещо. А всъщност, макар да е невъзможно да му призная това, за първи път аз помислих за себе си и за него в болницата, след като му разказах за смъртта на Маша. И когато вече си отиваше, почувствувах, че искам да го видя още веднъж. А в батальона, когато дойдох и видях колко ми се радва, разбрах, че с нас двамата трябва да се случи още нещо. И колкото и да мислех после, и да се ядосвах на себе си: откъде тази увереност? — все пак тя съществуваше и е станала още по-силна от оня първи момент.“

Като вървеше сега с Левашов, тя тревожно си помисли нещо, което по-рано не беше й идвало на ум. През тези пет дни там между немците, нейното чувство към Синцов беше пораснало и беше станало по-друго, отколкото беше. А той? Могъл ли е той да мисли за нея? До нея ли му е било? Ще я разбере ли той? А ако не я разбере, изобщо нищо няма да разбере. И може би дори ще се учуди на нейното идване.

— От полка до батальона ще ви дам да ви съпровожда моят ординарец Феоктистов — рече Левашов. — Ще тупуркате с него като Пат и Паташон.

— Благодаря — отговори Таня.

„Какво ще му кажа най-напред, когато отида там, в неговия батальон? Поздравявам ви, че сте хванали в плен генерал. А после? Ще му разправа, че съм узнала всичко, както съм му обещала, и че двамата му другари са живи и оздравяват. Той, разбира се, ще се зарадва и ще поблагодари. А после? И какъв е този глупав навик да мисля предварително за всичко!“ — скара се на себе си тя и изведнъж попита Левашов:

— Как смятате, тук в нашата армия ще има ли утре още боеве? — попита тя, като помисли не за армията, а за Синцов, защото вече няколко дни се страхуваше за неговия живот повече, отколкото за своя собствен.

— Искрено да си кажа, мечтая фрицовете да се предадат — рече Левашов. — С гледки от тяхната смърт, дете има една дума, наситихме душата си. Аз лично поне. Време е и ние да се поизмием, да се постошим и да добием човешки вид. Ако и сега след всичко не видим бяло знаме, войниците вече няма да се жаят и ще стрият фрицовете на прах. Омръзна ни! Добре би било да се предадат отведнъж — още един път повтори той. — Само знаете ли от какво се боя?

— От какво?

— От тишината. Кой знае защо мисля: ще настъпи тишина и няма да мога да спя. Как гледа на това медицината?

— Не съм мислила за това. Най-лошо съм спала в живота си, когато партизаните ме пратиха в града за свързка. При партизаните бях свикнала с оръжието. А в града, особено отначало, от главата ми не излизаше, че фашистите могат всяка нощ да дойдат, а аз съм без оръжие. Чувствувах се като гола.

— Всеки се побърква посвоему — Левашов си спомни за жена си и въздъхна. — Ето стигнахме. Ще влезете ли да се постоплите или веднага да ви дам моя Феоктистов?

— Ако може веднага.

Когато Таня пристигна, Синцов спеше.

В голямото мазе на голямата и някога сигурно висока къща, където я доведе ординарецът на Левашов, дългият като върлина Феоктистов, тя видя един седнал до масата при телефона лейтенант.

Когато тя влезе, лейтенантът стана бързо и тръгна насреща ѝ. Той се оказа много мъничък, но строг — веднага попита:

— При кого идвате?

Тя обясни, че иска да види капитан Синцов. Но той тъй сърдито каза, че капитан Синцов спи, сякаш нямаше да даде да събудят неговия батальонен командир, дори ако беше се явил самият генерал!

— А как мислите, кога ще се събуди? — попита Таня.

Строгийт мъничък лейтенант дори не отговори, а попита по какъв въпрос е дошла. Може би той като началник-щаб на батальона може да замени капитана.

Като се усмихна на неговата суровост, Таня каза, че той не може да замени капитана; тя иде по лична работа.

— Тогава седнете, чакайте — продума строго мъничкият лейтенант. — Все пак няма да го събудя по-рано от два часа.

— Правилно — Таня седна. — Как е презимето ви, другарю лейтенант?

— Илин, Николай Петрович. — Той се поколеба и добави: — Може Николай.

Но тя не се възползува от разрешението.

— Ще поседя, другарю лейтенант, ако не преча, разбира се.

Той дълго я гледа и изведнъж се усмихна.

— На какво се усмихвате?

— Сам не зная. Сигурно отдавна не съм виждал жени.

— Аз бях вече в батальона преди пет дни. Но вие тогава спяхте — спомни си Таня онази нощ и покритата с кожухче малка фигурка до събудилия се Синцов.

Илин я изгледа внимателно, сякаш съобрази нещо, и повика:

— Иван Авдеич!...

Нейде отстрани, иззад платнището, излезе Авдеич, като сънен нагласяваше на главата си ушанката; мрачно погледна Таня и меко, старешки допря единия си плъстен ботуш до другия.

— Здраве желая, другарко военна лекарке трети ранг!

— Здравейте!

Таня се зарадва много, че го вижда, защото той и тогава, когато Синцов го изпрати да дежури заедно с нея в болницата, отначало беше също тъй сънлив и сърдит след съня. А после излезе много добър човек и всичко се намери у него: и топъл чай в манерката, и просен

концентрат в канчето, и махорка. И главното, той настоя онази нощ тя да поспи. Смешно ѝ беше да се чувствава старша по чин редом с този старец-войник. Настоя: „Спи!“ И тя го послуша и спа цели четири часа като в скута на майка си.

По погледа, който си размениха сега мъничкият лейтенант и Авдеич, Таня почувствува, че тук неведнъж са говорили за нея — не се знае само — добро ли, или лошо.

— Дълбоко ли спи капитанът?

— Като убит. Винаги си слага ръцете под главата, а сега легна по очи — и като да го няма! Да го събудя ли?

Илин погледна Таня. И тя разбра, че въпреки цялата си строгост отначало, ако тя каже сега: „Събудете го“ — той няма да одобри, но ще го събуди. Но на нея, напротив, ѝ се искаше да одобри, а главно стана ѝ майчински жално за Синцов, когато Авдеич каза, че спи не както винаги, а по очи.

— Недейте го буди. Аз самата съм уморена, спи ми се. НеЙде също ще полегна при вас за малко. Ако може.

— Ние бихме го събудили — омекна сега след думите ѝ Илин и сметна за възможно да обясни защо не е искал да буди капитана, — ама той е много уморен. Миналата нощ не спа: ходи в акция, хвана в плен генерал-майор Инсфелд, командир на два̀сет и седма пехотна дивизия.

— Чувах. Тъкмо затова исках да го поздравя.

— Разбира се. Действително има за какво да го поздравите... А после го закара в полка, после го отведе в щаба на армията. А когато се върна, обядва с разузнавачите. Два дни и две нощи не е склопил очи. А човек все пак трябва да спи. — Илин се усмихна. — Дали някога пак ще спим както преди войната? Завчера през нощта заспах на телефона и знаете ли какво сънувах? Че спя и никой не ме буди...

Таня се разсмя.

— Сега скоро всички отведнъж ще си отспим.

— Изглежда така — рече Илин. — За утре досега не е дадена заповед за настъпление. — И попита Авдеич: — Къде да настаним военната лекарка да си почине.

— Може при капитана. Извикаха Завалишин в полка, едва ли ще се върне скоро.

— Добре тогава, настанете я там — рече Илин. — Нашият капитан спи тихо, няма да ви тревожи. — Той се усмихна. — А мене, дето се казва, душата ми е на зъбите, а когато спя, стъклата в къщи треперят. Може би искате да хапнете?

— Не, благодаря — рече Таня.

Тя искаше да види по-скоро Синцов, друго нищо не искаше. И да спи, както ѝ се струваше, също не ѝ се искаше.

Тя тръгна подир Авдеич там, зад пъстрото немско платнище, иззад което той се беше появил. Влезе и се учуди: тази част от мазето приличаше на истинска стая. По средата — дълга разтегателна маса, няколко меки кресла, почти също такива, каквито беше видяла в жилището на Надя. На пода — килим, наистина много окалян, в ъгъла до бюфета — широк продънен кожен диван. Стори ѝ се, че Синцов не е тук. И едва успя да се учуди на това, забеляза, че част от помещението е отделена с още едно немско платнище, закачено върху изкривена конзола за тавана; сигурно там, зад това платнище, спеше Синцов.

— Немският генерал-майор, когото хванахме, живееше тук — обясни Авдеич. — Капитанът спи на леглото му. Но леглото е сиромашко, огъва се като хармоника и е с едно войнишко одеяло. А вие полегнете тук. — Той свали от гвоздеа кожухчето и го хвърли на дивана. — Завийте се.

Като се намести на дивана, тя събу валенките и си зави краката с кожухчето. Много ѝ се искаше да мушне краката си пак във валенките, да прекоси стаята, да дръпне пъстрото немско платнище и да погледне Синцов как лежи там и спи. Като се бореше с това желание, тя се вслуша. Синцов наистина спеше много тихо. Но все пак ѝ се стори, че до нея достига умореното му дишане. Пречеше ѝ да се приближи до него чувството на неловкост пред хората, които доверчиво я бяха настанили да си отпочине тук, без да допускат мисълта, че тя може да събуди командира им. Би било срамно, ако някой влезеше и я завареше застанала над него. А не ѝ се искаше да я е срам пред когото и да е нито сега, нито после...

Тя се събуди, като трепна още в съня си от някакво рязко металическо щракване. Гърбом към нея стоеше Синцов и до него, също гърбом, още някой, висок. Синцов държеше вдигнат нагоре немски автомат и както ѝ се стори, се мереше кой знае защо в стената.

— Ето затова не те взех тази нощ със себе си, защото още не си се научил да боравиш с оръжието — казваше Синцов с невисок сърдит глас. — Обичаш трофеите, а не умееш да стреляш с тях. Какъв е недостатъкът на немския автомат? Пружината в магазина е слаба. Ако при съвсем пълен магазин не си стрелял ден-два, а после не си проверил, тя може да те подведе — да не подаде поредния патрон. Както се случи днес с теб. На какво прилича това?

— За първи път, другарю капитан!

— А за да отидеш на оня свят, не е необходимо два пъти. Ако не беше се оказал до тебе Авдеич — щях сега да седя да пиша скръбно известие на майка ти. Весела работа.

— Не мислех, че ще ви донесат.

— Не донесат, а доложат. Повторете!

— Доложат.

— Ето тъй! Върви. И кажи благодаря, че не яде пердах пред бойците. Друг път няма да те съжаля. Вземи си автомата. Той не ми трябва, още повече мръсен.

Високият взе от ръцете на Синцов автомата и излезе, като вървешком вдигна обидено рамене.

Синцов се обърна към Таня и видя че тя лежи с отворени очи.

— Отдавна ли се събудихте?

— Не, току-що. — Тя седна. — Кого гълчахте така?

— Нашия Рибочкин, адютанта. Самоотвержено момче, но трябва да се възпитава.

Таня се усмихна.

— Така говорите за него като че самият сте на петдесет.

— А във войната понякога човек изглежда сам на себе си по-стар, отколкото е — рече без усмивка Синцов и като протегна ръка зад гърба си, без да се обръща, подръпна под себе си креслото и седна срещу Таня. — Ти дори не можеш да си представиш колко се радвам, че те виждам! — Той стисна силно ръката ѝ, искаше, изглежда да я задържи, но я пусна.

За първи път ѝ каза „ти“. По-рано никога не беше ѝ казвал. Макар да можеше отдавна. Дори когато излизаха от обкръжението и когато после я мъкна със Золотарьов — все беше на „вие“. И той, и тя към него: „Иван Петрович“. Със Золотарьов на „ти“, а с него — на „вие“.



Тя го гледаше в лицето и мълчеше.

— Задълго ли си при нас?

— Поначало имам отпуск до утре сутринта.

— Значи, нощуваш у нас при всички обстоятелства. А утре ще те изпратим.

„Да, при всички обстоятелства... — помисли тя. — Обстоятелствата са прости — взех и дойдох при тебе, и изобщо не искам да си отивам от тебе...“ Тя го погледна така, сякаш беше казала всичко това на глас.

— Разбрах за вашите другари. И двамата са живи и се поправят.

— Огромно благодаря! Видяхте ли ги? — премина той отново на „вие“.

— Не, узнах чрез други. Досега непрекъснато съм седяла с моите немци. Едва днес в шестнайсет завърших евакуирането им и идвам право при вас.

— Браво! — Той отново стисна силно ръката ѝ и отново я пусна.

„Ясно, браво! — усмихна се тя сама на себе си. — Сега виждам, че и двамата сме искали това. А го направих аз.“

— Кажете ми колко е часът? — Тя най-сетне също за пръв път му каза „ти“.

Той погледна часовника.

— Двайсет и един точно.

— Искам да се измия. — Тя стана, огорчена от това, колко малко време ѝ остава.

— А може би искаш да се изкъпеш след тази тяхна болница? — попита той. — Особени условия ние нямаме, разбира се. Но все пак килерът е закрит с платнище, ще ти дадем и чайник с гореща вода — всичко, което можем.

Тя не отговори нищо, само радостно кимна и той, като отдръпна платнището над леглото си, извади под възглавницата пешкир и го подаде.

— Чист.

— Какво ще има тук при вас? — тя кимна към масата.

Чак сега, когато стана, тя забеляза, че навсякъде по масата са поставени прибори — чинии и чаши, а на средата още нещо, покрито е вестници.

— Решихме да ознаменуваме пленяването на Паулус, а и в батальона ни днес също има едно събитие...

Тя вече знаеше за това от Левашов и от Илин, и чакаше сега от него да ѝ каже сам, но той не каза.

— Изобщо събрахме по мъничко и дажбено, и трофейно. Така и така се канехме да те събудим, за да бъдем заедно.

— А аз няма ли да ви забавя? — попита тя, като махна с пешкира.

— Нищо, ще почакаме.

— Аз бързо.

Влязоха заедно в съседното мазе. Сега там на масата до телефона седеше не Илин, а оня, дългият, когото Синцов беше мъмрил.

Той стана и изправен до масата гледаше с любопитство Таня.

— Защо стана, запознай се — рече Синцов и когато Рибочкин се приближи и се здрависа, попита: — Къде е Иван Авдеич?

— Излезе някъде.

— Аз ще те придружа, ще ти покажа къде да се измиеш. А ти повикай Илин и Завалишин. Ще вечеряме.

Синцов тръгна заедно с Таня, но в това време издрънча телефонът и Рибочкин, вдигнал слушалката, викна подире им:

— Другарю капитан, вас!

Синцов се върна, взе слушалката и кимна на Рибочкин:

— Иди, покажи ѝ!

„Деветият е на телефона“ — чу Таня, когато излизаше заедно с Рибочкин, високия и както ѝ се стори разтревожен глас на Синцов. Чу и помисли: „Ще го повикат ли някъде?“

Никъде не го повикаха. Когато Таня се върна, те всички седяха вече около масата и я чакаха.

— Честита баня! — рече Завалишин, като я покани да седне между него и Илин, срещу Синцов.

Тя кимна и се усмихна на Завалишин. Той имаше също такова неотспало добро лице, както и тогава, миналия път, и същите очила с едното пукнато по средата стъкло.

— Вие, може да се каже, имате истинска баня. Дори главата си измих.

— Истинска баня за всички ще приготвим, когато свършим с фрицовете — рече Илин, — а сега кой как се изхитри, в зависимост от

обстановката и характера си. Иван Петрович например — той кимна към Синцов — всяка сутрин се трие със сняг до кръста, а Рибочкин, ако през ден си потърка зад ушите — и това е кяр!

— Стига толкова! Аз и без това му развалих настроението днес. — Синцов взе манерката и наля първо на Рибочкин.

Най-напред пиха за главното днешно събитие — за пленяването на Паулус, а после, както се изрази Завалишин, „за трофея в наш батальонен мащаб“. Рибочкин, обръщайки се към Таня, се канеше да разкаже с високопарни думи как е действувал при това командирът, но Синцов не му даде, така му махна с ръка, че Рибочкин млъкна отведнъж. На Таня ѝ дожаля дори за него — след като беше чула мъмренето, получено от Синцов, стори ѝ се, че Рибочкин иска, превъзможвайки обидата, да отдаде заслуженото на извършения без негово участие подвиг на капитана, а не му позволиха и отново го обидиха. Тя изобщо беше изпълнена с доброта към тези хора, които, както ѝ се струваше, обичаха всеки по своему човека, при когото беше дошла.

— А сега да прием за Таня — рече изведнъж Синцов, като я погледна право в очите. — И вие всички пийте за нея, момчета, защото аз я обичам много.

И някой каза още нещо, докато той я гледаше, всички пиха и тя също пи, без да погледне в чашата, и като пошари с ръка по масата, взе един сухар и сухарът много шумно изхруска между зъбите ѝ.

А Синцов все още я гледаше. И лицето му беше младо и весело. И тя не можеше да си спомни казал ли е той някога пред нея „момчета“ тогава, в четиридесет и първа, в обкръжението. В очите ѝ изведнъж бликна сълза от мисълта: защо не се бяха срещнали с него по-рано, преди Николай, преди войната, преди всичко, което после се случи в живота ѝ?

— Какво ти става? — попита той и като протегна ръка през масата, меко, с пръст избърса сълзата от бузата ѝ.

Тя не отговори нищо. Не разбираше, че дошлата ѝ на ум мисъл е глупава и несправедлива. На нея искрено ѝ се струваше, че тогава, преди седем години, без да е срещнала никого и без да е пропиляла по никого чувствата си, е била по-богата, отколкото сега. Не ѝ идваше на ум, че тогава, със своите деветнайсет години, тя е била много по-бедна,

отколкото сега, когато е на двадесет и шест и когато седи срещу него тук, на фронта.

— Защо гризете сухар? — попита Илин. — Вземете шоколад! Глад, глад, а шоколади генералът все пак беше скрил в запас под леглото си.

— По-добре отначало картофки — усмихна се Таня. — Такива опържени като ей тези тук аз не помня кога съм яла.

— Щом искате картофки, яжте картофки! — Илин помести към нея тигана. — А кожухчето свалете, горещо е!

— Да, наистина — Таня метна кожухчето върху облегалото на креслото.

— Днес ни потръгна — рече Илин. — Печката е немска, типова, има кокс за нея. Ще живеем като панове, ще горим без остатък. Както тогава, когато дойде първата нощ при нас в батальона — припомни той на Синцов.

— Ти изобщо обичаш топлото — рече Завалишин.

— А кой не обича, домашното куче също обича. А икономия не правя, защото утре и без това ще ни изгонят.

— Кой ще ви изгони? — зачуди се Таня, като помисли, че той говори за немците.

— Не знам още. Който е по-горе, той ще ни изгони. Или Туманян — той вече е хвърлил око, питаше как сме се настанили? Или щабът на дивизията. Или някой друг. Но на нас, грешниците, няма да оставят тази квартира. Не е по нашия чин. А щом ни гонят — да горим!

— Той е вашият кулак — усмихна се Таня на Синцов и кимна към Илин.

— Един началник-щаб трябва да бъде малко кулак. Всичко стискам за черния ден. И бойните припаси, и храната, и водката — в случай, че дойде началството...

— За водката лъже — рече Завалишин... Стиска своята собствена. — Той кимна към чашата. — Май че цяла седмица не е пил.

— Нямам вкус към нея — рече Илин. — Много повече обичам силния чай. А вие?

— А аз свикнах през войната. Дори домашна съм опитвала. В нашата партизанска бригада варяха. Давахме да пият преди операциите вместо наркоза. А с първака почиствахме раните.

— Може ли да ви наляя още? — попита Илин.

— Благодаря, не трябва повече. При вас и без това е топло.

— Добре е, че ви е топло при нас — изведнъж рече Завалишин. И нещо в гласа му накара Таня да го погледне в очите.

Значи, не беше пил, когато пиеха другите, а чак сега вдигна своята чаша.

— Ние в батальона живеем другарски помежду си и това, разбира се, заменя много от онова, от което сме лишени. Но не всичко. Ето, вие дойдохте и седите с нас и макар че се радваме да ви видим при себе си, странно ни е в същото време да ви гледаме, като че всеки е извадил снимка и си спомня... Разбирате ли каква е работата? Помните ли с какво започнах?

— Помня.

— Ето за това пия. За това, че ви е топло при нас — и на нас с вас също! — Той пи и се обърна към Рибочкин. — А сега накрая хайде стихове.

— Защо накрая? — попита Илин.

— Защото е време да спим. Хайде, издекламирай — повтори Завалишин.

— Но какво?

— Моето любимо и нищо друго. А ако искаш друго — издекламирай отначало другото, а моето последно.

— Веднага ще го издекламирам — сви рамене не много доволен Рибочкин.

— Още по-добре.

*„Да поостана малко сам  
бих искал с тебе, брат,  
че ще си ида скоро, знам,  
навек от този свят...“*

Почна Рибочкин неочаквано с нисък, тих, немомчешки глас, като понаведе глава. Почна така, че Таня дори трепна от тревожната сила на тези думи, които имаха твърде пряко значение за всеки един от насядалите до нея.

Стиховете помнеше от училище, знаеше ги наизуст, но ги разбра едва сега, в тази минута.

Тя слушаше и гледаше Синцов; той също бе навел глава, когато Рибочкин почна да декламира, и гледаше пред себе си на масата. Тя гледаше Синцов и ѝ се струваше, че тези стихове се отнасят пряко до него, заплашват го, напомнят му за смъртта.

Той седеше неподвижно, слушаше, после вдигна глава, погледна Таня и кратко въздъхна, сякаш искаше да ѝ каже, че нито тя, нито той могат да обещаят да запазят живота си един на друг.

— Това е всичко, първо и последно — каза Рибочкин, като свърши. И лицето, и гласът му отново станаха немъжки, момчешки.

— Е, щом е всичко, тъй да бъде — рече Илин, като ставаше.

Всички станаха след него. Стана и Таня.

— А вие останете тук. Командирът ви отстъпи своето легло — Илин показва завесения ъгъл. — Застлахме го вече с чист чаршаф за вас, докато се миехте. Ще спите като в рая.

— Вие се грижете за мене като бавачки.

— Тъкмо така — рече Илин. — И няма да оставим при толкова баби детето да бъде хилаво.

— А как тогава... — Таня се обърна не към Синцов, а към Завалишин, защото в тази секунда така ѝ беше по-лесно.

— Ние с Иван Петрович ще легнем на този диван един срещу друг. Ще ви пречим ли?

— Не, разбира се.

— Така си и мислехме — рече Завалишин. — Иван Петрович, аз ей сега ще отскоча за малко при Чугунов, а ти не се възползувай от моето отсъствие, не се разпростирай премного, че ще дойда и ще бъде тежко да те бутам.

— Аз вероятно още няма да съм легнал — рече Синцов.

И това бяха първите думи, които той изговори през цялото време след думите „аз много я обичам“, сякаш не искаше след тях да казва никакви други.

Таня се сбогува с разотиващите се и помисли, че Синцов също ще излезе сега заедно с тях. Но той остана и седна на предишното място. А когато и тя седна срещу него, той се усмихна и рече:

— Ето, значи, как ни хвърли войната нас с тебе един към друг.

— Съвсем не ни е хвърлила — рече Таня. — Аз сама дойдох.

— Да, разбира се. И все пак ни е хвърлила. Можехме и да не се срещнем. Нито там, в болницата, нито после при мене.

— Можехме и днес да не се срещнем.

— Не, днес вече не. Аз през всички тези дни мислех как да се срещна с тебе. Само нямах възможност.

Той протегна ръка, взе ръцете ѝ в своите и дълго мълча.

— За какво мислиш сега? За Маша ли? — безстрашно попита тя. Защото все пак, по-рано или по-късно, трябваше да го попита за това.

— Да — рече той. — Но се радвам, че ти си тук. Нищо по-хубаво не бих могъл сега да си представя в живота.

И това беше истина, макар че той не можеше да ѝ каже всичко, което беше помислил, както почти винаги хората не могат да кажат всичко, когато мислят за такива неща. Той помисли за Маша и за това, че кой знае защо не го е срам сега пред нея. Не го е срам, че държи в ръцете си ръцете на тази друга жена и че с нетърпение мисли за тази жена, и мисли не само сега, когато тя сама е дошла при него, а е мислил и по-рано, преди пет дни още. „Тя е умряла, а аз тук... — опита се той да се укори. — А какво аз тук?... Хайде, какво аз тук? Да, аз съм свободен. Глупава дума, но това е действително така. И никому не е нужно да не бъда свободен, никому от това няма да стане по-леко.“

— Кажи, Таня, тогава, когато ние със Золотарьов те носехме, кой от нас можеше да помисли?

Тя не отговори веднага.

— Не знам. Сега ми се струва, че още тогава мислех малко за теб, помниш ли, когато горският попита за мен: „Да не би да ти е жена?“ Но сигурно не е така, нищо не съм мислила тогава.

— На Павел се сторило, че ти харесал там в Москва — каза Синцов.

— Това е истина — отвърна Таня. — Аз мислех дори после за него през целия път, когато отивах при мама. А сега просто съвсем не мога да си представя това.

— И ти винаги ли ще казваш така цялата истина, дори когато не те питат?

— На тебе — да.

Таня полекичка издърпа ръцете си, стана, обиколи масата и той чу как тя там зад гърба му отдръпна и отново закри окаченото на халки платнище.

Той не се обърна.

— Ще дойде ли той? — попита тя за Завалишин.

— Не — рече Синцов.

Той седеше и чакаше. Тя се приближи до него отзад и мълком го прегърна през врата. И той, преди да я целуне за първи път в живота си, отначало целуна притиснатата до устата му маншета на вехтичката памучна рубашка, която лекичко миришеше на карбол.

— Не мислех, че можеш да бъдеш толкова груб — каза Таня, като смекчаваше думите си с леко докосване на пръстите си до очите му.

Те лежаха един до друг на тясното сгъваемо немско легло, зад пъстрото немско платнище.

Той мълчеше, беше го срам. После рече:

— Никога вече няма да бъда такъв с теб.

— А ако не се видим цяла година? — попита тя.

— Тогава не знам. Ти правилно разбра — сигурно е затова. И още, защото се измъчих през тези дни и изведнъж се уплаших, че вече нищо не мога. Срам ме е да говоря за това...

— Нищо не е срамно. Изобщо нищо пред никого не е срамно — каза тя.

— А ти отдавна ли си сама? — попита той.

— Половин година. Ще ти разкажа после.

— Както искаш.

— Мога и сега.

— Както искаш — повтори той.

— Не, сега не искам. Но може би за теб е важно да знаеш това?

— За мен това не е важно. И никога няма да бъде важно. Запомни това веднъж завинаги.

Тя се усмихна в тъмното на това сърдито „веднъж завинаги“.

— Говорим като че сме мъж и жена.

— А как иначе.

— Да, може би е така. Ако само на теб ти бъде добре с мен.

— На мен ми е добре с теб.

— Но ти сам още не знаеш това, и аз също не знам.

Тя помисли, че ако на тях и после им бъде също тъй лошо един с друг, както в тези първи минути, тя няма да стане негова жена, защото това е безмислено. Но тя не можеше да повярва, че и после ще им бъде



лошо, защото чувствуваше към него такава нежност, която не може да се чувства отделно, ако на хората не им стане добре един с друг. Искаше ѝ се по-скоро да изпита още веднъж как ще им бъде един е друг. Нима пак ще им бъде зле? Но тя помнеше как той каза за себе си, че се е измъчил и неподвижно легнала до него, изведнъж попита:

— Имаш ли да свия?

Той отначало не разбра.

— Какво?

— Искам да запуша.

— Имам цигари.

— А нямаш ли махорка? Аз свикнах повече с махорката.

— Имам и махорка.

Той извади махорка и откъсна един крайчец от вестник.

Тя сви цигара и когато той щракна със запалката, видя неговото леко зачудено лице.

— Ти още не си свикнал с мен. Мислиш, че съм жена ли? Аз вече отдавна съм станала войник. А чак след това всичко друго — рече тя и помисли: „Боже мой, как все пак е трудно всичко това! И как искам по-скоро да свърши войната! И какво щастие е, че е тихо и утре сигурно вече няма да има сражение и няма да воюваме, докато не ни прехвърлят на друг фронт, може би цял месец, а може би и повече“. Тя помисли за това с такава страстна надежда, за която в друг момент от живота си сама би се порицала.

— А косите ти още не са изсъхнали.

Тя усещаше дишането му в тила си и се радваше, дето си бе измила главата и косите ѝ бяха чисти и меки, макар и още влажни.

— Допуши ли?

— Не.

— Не пуши повече.

— Добре.

— Дай ми я.

Той взе цигарата, смукна два пъти, после в тъмното пресегна с ръка през нея и я загаси нейде долу на пода.

— Не се бой — рече той, без да вдига вече опряната на рамото ѝ ръка. — Никога вече няма да бъда така груб. Никога. Ти не се ли боиш?

— Не се боя — каза тя, стиснала зъби от страх, че пак няма да ѝ бъде добре.

## ШЕСТНАЙСЕТА ГЛАВА

Станаха много рано. Тя още посред нощ бе казала, че в шест и половина ще тръгне, иначе няма да може да се върне навреме в санитарния отдел.

— Ще бъде още съвсем тъмно — каза Синцов.

— Много добре.

Призори той на два пъти през сън почувствува как тя хващаше и обръщаше ръката му и като я доближаваше до очите си, гледаше светещия циферблат на часовника. А в шест и половина му каза тихо, на ухото, че става и когато той в отговор я прегърна, кратко и силно се притисна до него и също тъй бързо се откъсна.

И в движението ѝ имаше нещо тъй твърдо решено, че той не посмя да я задържи, а като полежа няколко минути сам, също стана и взе да се облича.

— Къде е твоята запалка? Светни ми, не мога да си намеря колана — каза тя, като се движеше в тъмното.

Той светна и я видя, че стои вече облечена, с кожухчето.

— Твоят колан е на креслото. Ще запали „катюшата“.

— Още по-добре.

Той се приближи до масата и запали „катюшата“. Коланът ѝ с пистолета действително беше на креслото. Но като го взе в ръката си, Таня не се препаса, а го сложи пред себе си на масата, отпусна се в креслото и като се загледа в застаналия пред нея Синцов, въздъхна дълбоко.

— Да знаеш колко съм щастлива и колко съм уморена. Краката ми се подкосяват.

— На, полегни тук поне за малко, така, както си облечена — каза Синцов, като показваше празния диван на Завалишин. — Не се стеснявай. И без това никой нищо няма да каже.

— Че аз не се стеснявам. Просто трябва да вървя. Виж, ако закъснея за девет, както обещах на Росляков, тогава ще ме е срам. А така нека си говорят, каквото щат. И ти каквото щеш говори, каквото щеш мисли.

— Аз пък сега не знам какво да мисля за теб — рече Синцов и като се поколеба, добави: — Според мен, обичам те.

Но тя забеляза колебанието му и едва не попита: „А какво ще правиш със своята памет също ли не знаеш? Или вече си намислил?“ Едва не попита, защото не можеше да примири своята представа за него с мисълта, че той е могъл тъй скоро да забрави жена си.

— Ето че поседях — каза тя, без да пита нищо, и стана.

— Ще те изпратя.

— А можеш ли?

Тя не искаше да го моли за това сама. Страхуваше се, че няма да може поради службата.

— Засега мога. До артилерийските позиции. От тях може да отиват към тила камиони, тогава ще те настаня и ще те изпратя.

Той се приближи и полака я целуна. Тя се усмихна.

— Но какво ти е?

— Така виновно ме целуна, сякаш аз отивам на работа, а ти оставах тук да спиш и да безделничиш.

— Вече няма да мога да спя. А да безделнича е напълно възможно. Щом съмне — ще се предадат нашите фрицове, тогава ще безделничим.

— А ти вярваш ли в това? — Тя го погледна с надежда в очите.

— Че ще безделнича, разбира се, е шега, така и така ще имаме грижи до гуша, а че ще се предадат — напълно вярвам. Вчера вече те се биеха, може да се каже... — но просто не намери дума, за да обясни как се биели вчера немците. — Да вървим ли?

На масата в съседното мазе спеше Илин, сложил върху телефона ръка, като че се надяваше повече на нея, отколкото на своя слух.

Когато влязоха, той се събуди: отначало помръдна с ръка върху телефона, после отвори очи и се люшна сънен.

— Ще ида да я изпратя — рече Синцов, като кимна към Таня. — До артилеристите, до огневите. Ще се върна след трийсет минути най-късно.

— Ясно — рече Илин, като ставаше.

— Здравейте. — Таня забеляза, че Илин я гледа, пристъпи към него и първа му подаде ръка. — И довиждане. И благодаря за всичко.

Синцов се изненада от смелостта и вътрешната сила, с които тя каза това. И още веднъж помисли, че макар войната да ги е хвърлила

един към друг, преди те сами да са успели да се опомнят, той все пак вече обича тази жена. А Илин, който сигурно очакваше тя да бъде смутена сега сутринта от неговото присъствие, сам се смути и неловко попита:

— Как, добре ли си отспахте при нас?

— Добре — сериозно и просто отговори Таня.

И без да се оглежда, мина през мазето пред Синцов. А когато излязоха навън, се спря, простря в тъмното назад ръка, и като намери неговата, рече:

— Просто не вярвам, че все пак те срещнах.

— Как ще бъде по-нататък? — попита той.

— Не знам. Накъде да вървим — в тази посока ли?

— Да.

Те тръгнаха и тя още веднъж си помисли: „Не знам.“ Не за своите чувства към него, а все за онова: ще се предадат ли немците, или ще има още боеве. Ако има, значи, той пак ще воюва. И може би още днес, след няколко часа. Тази мисъл ѝ се беше натрапила като проклетие през нощта и нито за миг не я напускаше. В същото време обаче тази проклета мисъл означаваше, че тя е щастлива, че сега има на света човек, свой човек, и се бои до смърт за този свой човек.

— Попита как ще бъде по-нататък — каза тя, като се откъсваше от тази едновременно и щастлива, и нещастна мисъл за него. — Ще направя всичко, за да те виждам. Всеки път, когато мога.

— И аз също.

Каза го весело и уверено, макар да разбираше, че зад това тъй просто „всеки път, когато мога“ стои безкраен брой пъти „няма да мога“ — заради хората, заради службата, заради собствения си възглед за своя фронтови дълг.

И все пак колко хубаво беше да чуеш тези думи! Чудно нещо е това — да останеш жив и да се срещнеш с жена, и изведнъж да почувствуващ с пълна сила какво значи това — да останеш жив.

„И все пак как ще бъде всичко това с нас, ако се говори трезво?“ — попита се мислено той.

Но тъкмо за това сега не му се искаше нито да говори трезво, нито да мисли трезво. Искаше му се просто да вярва, че всичко ще бъде хубаво.

Беше му казала през нощта, че от самото начало молила Серпилин да я прати в полка, в санитарната рота. И може пак да го помоли. Ако не в санитарната рота, поне в медицинския санитарен батальон на тяхната дивизия.

Може би трябваше да помисли, че в санитарния отдел на армията е по-безопасно, отколкото в медицинския санитарен батальон или в полка, но той не помисли. В тази мъничка жена имаше нещо такова, което не позволяваше да се страхуваш за нея от онова, от което тя самата не се страхуваше.

Тя се спъна в тъмнината и той я прихвана, за да не падне.

— Да, нощите през януари са дълги — рече тя. — Впрочем, вече сме февруари.

И той си помисли, че наистина днес е първи февруари, значи почваше вече двайсет и третият ден от настъплението.

— Завчера вървя, виждам кон с шейна, на шейната полкова минохвъргачка, а отзад крета войник. — Стигнахме до разклона, конят, гледам, тръгна по единия път, а войникът — по другия. Викнах му, беше заспал вървешката. Ето колко са уморени хората.

— И ти също — рече тя, защото цялата тази нощ и цялата сутрин мислеше само за него.

Още щом приближиха до огневите позиции на артилеристите, те чуха да бумти наблизко камионетка. Сигурно шофьорът, докато разтоварваха снарядите, не искаше да изключи мотора на студа.

От тъмното излезе познатият на Синцов командир на дивизиона.

— Привет на бога на войната! — рече Синцов. — Как е, празните коли ще се върнат ли назад?

— Ей сега ще тръгне една — рече познатият командир на дивизиона, като се вглеждаше в необяснимото присъствие на мъничката фигура до Синцов.

— Все пак, значи, са ти попълнили бойните припаси.

— Все пак ги попълниха. А ти накъде?

— Искам на — кимна Синцов към Таня — да настаня военната лекарка в кабината. Тя трябва да отиде в санитарния отдел на армията.

— До разклона ще я закарат. Да отидем да я настаним — рече командирът на дивизиона.

Те се приближиха до камионетката.

— Качи я — каза той на Синцов и като заобиколи товарника, отиде там, където се чуваха войнишки гласове.

Синцов разтвори вратичката на кабината.

— Качи се.

Таня се покачи на стъпалото и седна. Той стоеше до нея, съвсем близо. После, без да ѝ позволи да сваля ръкавицата си, кратко стисна ръката ѝ и се отдръпна.

— Ще затворя, студено е.

Но тя не мислеше за студа, а искаше той още няколко секунди да прекара до нея. И като постави плъстения си ботуш на стъпалото, попречи му да затвори вратичката.

— Така — той натисна вратичката и не разбра веднага защо не е могъл да я затвори — та аз можех да ти счупя крака!

Тя прибра крака си, защото от другата страна в кабината се качваше вече шофьорът. Синцов хлопна вратичката, колата се дръпна и потегли, като го остави заедно с командира на дивизиона.

— Защо си толкова рано на огневите? — попита Синцов.

— Пренощувах тук. От снощи провеждам работа с личния състав.

— За какво?

— За да дадат днес свръхточен огън, да умъртвят всичко живо...

— Значи, вашите началници не се надяват толкова рано на „хенде хох“?

— Изглежда — отвърна командирът на дивизиона. — През нощта попълниха отново бойния комплект.

— А вчера, когато научих за Паулус, помислих, че и нашите фрицове ще се предадат.

— Затова, виждам, си се поддал на мирни настроения, не спиш нощем, изпращаш военни лекарки сутрин...

Синцов не отговори. Да, може да се е поддал.

— Да вървя — рече той, след като помълча. — Щом през нощта са ви попълнили бойния комплект, значи и нас тая сутрин ще ни засилят.

Развиделяваше се бавно. Докато се връщаше, не се развиделя съвсем. Само тук-таме от мразовитата утринна мъгла се подаваха зъбери на развалини. Пък и дявол да го вземе, по-добре, че не беше се

развиделило. Правичката да си каже, не му се искаше вече да гледа всичко това.

Мислите му дали ще има или няма да има днес сражение се преплитаха с мислите за жената, зад която бе хлопнала вратичката на кабината, и той остана пак насаме със своя обикновен живот — войната.

През нощта с тревога мислеше как ще се разделят сутринта, а всичко бе излязло просто. Тя направи така, че всичко излезе просто. И нищо излишно и глупаво не си казаха сутринта. А през нощта той й бе казал много излишни и глупави неща. Дори сам се чудеше, смяташе се вече неспособен за такава нежност и на такава благодарност към жена.

Той й приказваше, а тя мълчеше. После тя рече: „Колко си нежен.“ Отначало каза: „Не мислех, че можеш да бъдеш толкова груб“, а призори: „Не мислех, че можеш да бъдеш толкова нежен.“

Нищо чудно. Той самият беше забравил отдавна какъв може да бъде — груб или нежен, или някакъв друг. Не знаеше, не мислеше, беше забравил. Понякога си представяше жените, представяше си какви са, защото година и половина ги нямаше. А какъв може да бъде самият той с жена, вече не можеше да си представи.

Кой знае, може би така упорито бе горил цялата тази година и половина спомените за жена си, че те бяха изгорели съвсем. Или само така му се струва сега? Това си бе помислил той, когато сутринта се запъна, преди да й каже: „Според мен, аз те обичам.“

Като каза това, той не влагаше в думата „обичам“ оня особен, необикновен смисъл, който като че я отделя от всички други и по необясним начин я издига над тях. Сама по себе си тази дума изобщо не значеше нищо — просто той не беше намерил други думи, за да й каже кратко най-главното: че не може вече да си представи своя живот без нея. И това беше истина. И това, че всичко туй ги беше слетяло, преди те сами да успеят да се опомнят, все пак не променяше нищо.

Да, с тях беше станало чудо. И той вървеше и се усмихваше на това чудо. И така, като продължаваше да се усмихва, влезе в своето подземие, видя Илин, който седеше до масата и пиеше чай, и седна срещу него, без все още да забелязва своята усмивка.

Илин наведе чайника, мълчаливо наля и му подаде чашата. Нито вчера, когато всичко това бе почнало, нито днес, когато бе свършило, той, въпреки цялата си младежка строгост, не осъди Синцов. През



времето на тяхната съвместна служба Синцов беше винаги в очите му безукорен човек, който се старае да вземе върху себе си повече от всички, и когато на този човек изведнъж му бе провървяло с жена и може да се каже щастieto само бе дошло в ръцете му — за какво можеше да го укори? Абсолютно за нищо, мислеше Илин. Виж, да му завижда — това е друго!

След като направи всичко, което се искаше от него, за да остави командира насаме с тази жена, Илин смяташе, че има право на откровеност от негова страна сега, когато тя си беше отишла.

— Е как излезе с нея? — попита той, като почака, докато Синцов изпи половината чаша чай.

— Беше много хубаво. По-хубаво не може да бъде. Благодаря ви, момчета. — Синцов вдигна очи към Илин.

И макар очите му да бяха добри и дори весели, в тях имаше нещо друго, което въздържа Илин от желанието да узнае подробности.

— Долей ми чашата.

— Тогава повече въпроси няма — Илин доля чашата. — Пий. Докато те нямаше, Туманян телефонира. Вика при себе си батальонните точно в девет.

— Вчера всички нас, грешните, викаха — рече Завалишин, който беше влязъл, докато говореше Илин, — разясняваха ни как да ги щадим, ако капитулират, а днес вас ще ви поучават как да ги доунищожаваме, ако се опрат.

— Изглежда, така е — рече Синцов. — Бях в дивизиона на Ермаков, допълнили са им бойния комплект.

— Значи, ще ударим — Завалишин въздъхна. — А снощи, да си кажа привычката, няхах вече настроение за воюване.

— Ех, ти си нямал, а командирът... — не се въздържа Илин.

Но Синцов го спря, като сложи меко върху китката му своята тежка ръка.

— За моето настроение, Коля, аз вече ти казах, то е добро. И не ми го разваляй. Ясно ли е?

— Всичко ми е ясно — рече Илин. — А ти вече трябва да се явиш пред светлите очи на Туманян. Ще успееш ли да се обръснеш?

— Ще успея — погледна часовника си Синцов. И като допи последната глътка, отново си наля половин чашка. — Ще трябва с чай за по-бързо.

На съвещанието при Туманян беше заповядало на батальонните командири да продължават активните действия и едновременно с това да се готвят за общото настъпление, набелязано за утре заранта. От всичко това ставаше ясно, че немците тук, във фабричния район, по наши сведения, засега не мислят да капитулират и ние повече от утре няма да чакаме.

Когато свърши съвещанието, Синцов остана да поздрави своя бивш съсед Зирянов, когото Туманян преди два дни беше повишил — беше го взел за свой заместник.

— Бързо се издигна!

— Бързо се търкулнах, сега трябва бързо да се издигам.

— Дори да си кажа искрено, зачудих се — рече Синцов, — че преди да завършат боевете, те е взел от батальона.

— Той е хитър — рече Зирянов за Туманян. — Подуши, че командирът на дивизията ме тъкми за заместник на Колоколников, и не ме даде, а той ме взе. А за края на боевете — докато не сме свършили, още не е дошъл краят. Те имат още патрони, имат мини, скривалища, — здраве му кажи... Могат, въпреки глада, да се бият още една седмица — въпрос на воля! Аз например на мястото на тяхното командване бих убил собственоръчно всеки, който вдигне ръце, и сам бих легнал последен, но не бих се предал.

— Не всеки гледа така на живота.

— А какъв живот в пленничество, било тяхно, било наше! — махна с ръка Зирянов.

— Значи, добре е, че не всички техни са тъй отчаяни като тебе! На, Паулус се предал с петнайсет генерали...

— Разправят — рече тихо Зирянов, че нощес в армията имало военен съвет, поставен бил въпросът как да постъпваме с нашите фрицове, след като Паулус капитулира: да почакаме, докато и тези вдигнат лапички от глад, или да ги доунищожим? Разправят, едничък само нашият Кузмич вдигнал глас — да почакаме! И му натрили носа.

— Ще дойдеш ли при нас? — попита Синцов, като се сбогуваше.

— Утре, ако воюваш лошо, ще дойда да помагам — усмихна се Зирянов, — а днес едва ли ще трябва.

Бяха се разбрали добре и Синцов продължаваше да мисли за това, когато се връщаше в батальона и се вслушваше в рядката стрелба, която долиташе от предната линия. Какво значи „да продължаваме активните действия“, като се готвим едновременно за утрешното настъпление? Всички, от долу до горе, разбират прекрасно, че щом е така, ще имитираме „активни действия“ и ще донесем, както му е редът, но в действителност ще се пазим за утрешния ден. Просто такъв навик се е създал — сами себе си лъжем: щом сме почнали, смята се, че настъпваме през цялото време като навита машинка. А всъщност, макар и да не се щадим, все пак дните не си приличат един на друг, почивки има, без тях хората не могат да живеят на фронта. И всички умни разбират това, а виж, ако се натъкнеш на глупак, тогава, разбира се, лошо става!

Когато се върна в батальона и съобщи за заповедта, почувствува, че мненията бяха различни. Завалишин, изглежда, очакваше друго, омърлуши се и каза, че веднага ще отиде в ротите да приказва с хората. Рибочкин, обратно, беше доволен. Втори ден му беше мъчно, загдето Синцов не беше го взел със себе си, когато бяха заловили в плен генерала, и види се, се надяваше да извърши нещо утре, в последния бой. Илин пред другите сдържано отговори: „Какво пък, ще се готвим!“ — а когато остана насаме със Синцов, ядно рече за немците:

— Не искат да се предават, паразитите му! — и изпсува за първи път през цялото време.

Синцов гледаше как Илин ходи ядосан из подземията и разбираше напълно чувствата му, защото сам изпитваше същото. Много пъти през боевете от последните три седмици възникваше у него това чувство на яд против немците, които седят, не се предават, карат ни все още и все още да даваме жертви. За своите в подобни обстоятелства бихме казали „юнаци!“ а за немците — „паразити!“ И какво друго можеше да се каже за тях, щом утре заради тези паразити ще отиват пак да жертвуват главите си. Колко — не се знае, но все пак ще жертвуват! Вчера, когато научиха за Паулус, в първия момент му се стори, че всичко, което се полагаше да изтърпи тук, в Сталинград, е вече минало. Ако не всички и не навсякъде се бяха предали още, след час или два ще се предадат. И край! Тишина. А днес излизаше, че тишината няма да дойде сама, за нея ще трябва да вървят още натам, напред, където стрелят. А ако не отидат, а чакат да дойде сама, тогава

всичко зависи вече не от тебе, а от немците. И не се знае как би решил ти самият, ако ти кажеха: „Действуй както знаеш!“ Не се знае колко биха ти стигнали нервите да тъпчеш на едно място и да чакаш тишината. Напълно възможно е, напротив, да се втурнеш напред: да става каквото ще само да оставиш зад гърба си още един къс от войната, да разкопчаеш яката, да се протегнеш, да погладиш с длан гърдите си под рубашката и да си кажеш: засега това е всичко!

— Видя ли „В последния час“? Пуснали са вече хвърчащ лист!  
— Илин престана да ходи и взе от масата хвърчащия лист, в който беше писано за пленяването на Паулус.

— Видях го още в щаба на полка.

— Фактът на победата, може да се каже, е налице, а ние трябва още да воюваме — въздъхна Илин и изведнъж попита: — Не допускаш ли, че без да чакат утрешния ден ще се предадат?

Синцов сви рамене.

— Щом не са се предали заедно с останалите, сега без ново друсане, надали ще паднат.

— Добре, щом трябва да ти друсаме, да ги друсаме — рече Илин.  
— Хубаво беше да ги друсаме с това, което имаме в началото. Колкото може без попълнение!

— Излишни приказки. Хайде да се оплакваме един на друг. А после?

— После ще воюваме — усмихна се Илин.

— Нашите оплаквания, разбира се, са законни, от една страна — рече Синцов, след като помълча. — А от друга, ако пресметнем грубо, в последните боеве имаме на всеки пет души по едно оръдие. Никога през цялата война не сме имали такава артилерия.

— Че е така, така е — рече Илин, — само че не навсякъде можеш да минеш на нейния гръб.

И те се заловиха с практически пресмятания — как и с какво ще трябва в своите мащаби да друсат утре немците.

Заранта мина в тичане, а след пладне пристигна Кузмич да нагradi с медали разузнавачите за пленяването на немския генерал. Разузнавачите, както си му е редът, се разположиха до щаба на батальона. Те са извънцатно разузнаване, те са и последният резерв, те са в случай на някаква опасност и охрана на щаба. Те са всичко.

Генералът саморъчно забодя медали на деветимата разузнавачи, а десетият медал остана в кутийката. Миналата вечер бе ранен от мина разузнавачът Цибенко: идеше с канчето от кухнята, едно голямо парче отнесе канчето от ръката му, а едно малко го удари по носа. Раната беше с голяма загуба на кръв, но лека — не по-далече от медицинския санитарен батальон.

— Носът му беше много едър, римски — усмихна се командирът на отделението на разузнавачите Колесов. — Фрицът завидя на носа му — съкрати го. Сега Цибенко наш не е вече ерген за женене!

— Нищо — рече Кузмич. — На мене в Гражданската белите бяха ми накълцали кратуната като зелка със сатър, а и досега жените се заглеждат в мене — рече и пръв се засмя на шегата си.

Разузнавачите вече мислеха, че това е всичко — сега ще ги пусне, но Кузмич повика с пръст още веднъж адютанта и взе от ръцете му едно удостоверение и кутийка.

— А сега във ваше присъствие ще наградя вашия батальонен командир.

Синцов дори се смути. През първия ден от настъплението за онази завзета височина и Туманян казваше, че ще го представи, и Кузмич го прегръщаше, а после или забравиха, или в армията са го зачертали. Този път, като чу от Серпилин, повярва, че ще му дадат орден, но не очакваше толкова скоро.

Когато Кузмич му завинтваше ордена на Червената звезда, Синцов си спомни как беше получил своя първи орден, също „Звезда“, край Москва, от ръцете на генерал Орлов. Спомни си дори хладината, когато генералската ръка се мушна под разкопчаната му рубашка. Също тъй беше студено, също тъй стояха пред развалините под прикритието на една стена, а след половин час снаряд уби генерал Орлов до него. „Също тъй малък беше на ръст като Кузмич — повдигаше се, когато завинтваше ордена“ — спомни си Синцов с внезапна тревога, но отпъди тази мисъл: не всеки ден за нищо и никакво убиват генерали!

След награждаването Кузмич се съгласи да обядва, но не беше в настроение. До водката само допря устни, седеше и мълчеше, после изведнъж рече:

— Ето, живее си човек и си мисли, че ще продължава да живее. А съдбата му казва: не. Е, какво пък, щом е не, не... — Защо го бе

казал така и не разбраха, а беше неудобно да го питат.

После попита:

— От някоя точка при вас не се ли вижда как карат немците през Волга?

Илин каза, че при тях Волга не се вижда от никоя точка, засланят я развалините на цеховете.

— А аз, преди да дойда при вас, бях при Цветков — рече Кузмич. — При него от една точка се вижда с бинокъл. Още от сутринта пълзят през Волга като черен змей. Вече много хиляди минаха. Ние наблюдаваме и те наблюдават. — Той въртна глава и Синцов, и Илин разбраха, че има пред вид немците, които стояха още пред фронта на тяхната дивизия. — Виждат, а не се предават. Сутринта пак с високоговорителя употребихме сърцераздирателни средства, но за тях това е като камбани за глухия... Сръбнах си топла чорбица при вас, повече нищо не искам. Ако дадете чай, ще пийна и ще си тръгна.

Докато му попарваха силен чай, той седеше и мълчеше, като продължаваше да мисли за нещо свое. Слуховете, за които Зирянов беше споменал пред Синцов, бяха верни. Нощес действително бяха свикали Военния съвет и на него беше поставен въпросът, какво да правят със северната немска групировка. Да чакат, или да ударят? Кой знае защо, Батюк попита пръв Кузмич. Може би ако не беше отговорил пръв, ако беше изслушал отначало другите, той щеше да се поколебае в своята правота и всичко щеше да излезе по-иначе, но когато Батюк го попита пръв, той каза първото, което имаше на ум:

— Защо за тези, дето берат душа, да губим хора, другарю командуща? На нас хората ще ни потрябват и после. Да почакаме още малко, докато гладът им вкара акъла в главата...

Каза го така, защото още през деня, когато научи за капитулацията на Паулус, той смяташе това за край и заповяда да му дадат последните сведения за загубите през цялото време на боевете. От тези сведения се виждаше, че дори ако можеха да приберат част от хората си обратно от армейската болница в дивизията, пак трябваше да попълват с две трети.

Под впечатлението на тия неща бе отишъл на Военния съвет и бе казал каквото мислеше.

Батюк не отговори нищо, веднага даде думата на следващия. Почнаха да се изказват всички други командири на дивизии и всички

предлагаха обратното: да не чакат, а да употребят едно денонощие за подготовка и да ударят.

Отначало Кузмич се надяваше, че ще го подкрепи Серпилин. Но Серпилин също не го подкрепи, а само предупреди другите:

— Ако някой смята, че едно денонощие му е малко, нека каже веднага. Необходимо е да се подготвим безукорно, за да свършим с немците отведнъж!

Когато закриваше Военния съвет, Батюк не каза нито дума за Кузмич, като че го нямаше. Каза, че се радва на проявеното на Военния съвет единодушие и обяви решението си — да се настъпи на втори сутринта. И чак когато вече се сбогуваше с тръгналите да си отиват командири, тихо и спокойно, пред всички, каза на Кузмич, както изглежда предварително приготвената си фраза: „Отминах ви с мълчание, защото не исках да срамя вашите побелели коси... Още повече, че сте служили със самия Фрунзе!“

Но главното за Кузмич беше все пак не тази обида, а обстоятелството, че на Военния съвет се бе оказал сам. Той се връщаше в дивизията и се измъчваше от това. Безспорно, двама или трима от Военния съвет бяха хора, които нямаха свое мнение и отнапред гледаха Батюк в устата, но за останалите Кузмич не мислеше така, останалите действително бяха на по-друго мнение от него.

„Че как тъй — мислеше той, — мигар наистина съм остарял, изостанал съм или съм се изчерпал, свършило е волевото начало? Има и такива случаи. Ето, пред очите ми Колоколников... Смяташ, че щадиш хората, а хората нямат нищо общо тук, просто не те бива за още едно усилие.“

Днес още сутринта тръгна по полковете. Най-напред беше при Колоколников и се зарадва, че през тези няколко дни, без да унижава командира на полка, Артемиев все пак беше съумял да въдвори през главата му ред. Като се поуспокои малко, тръгна към Цветков и там изведнъж на четири очи с Цветков се завърза разговор, който очакваше от всеки друг, но не от Цветков!

Той най-напред подробно доложи за всички мерки, които беше взел за изпълнение заповедта за настъпление, а после попита с някакъв особен глас:

— Разрешавате ли, другарю генерал, да се обърна към вас за разяснение.

— Казвай! — отговори Кузмич, като недоумяваше какво се е случило с Цветков.

И Цветков, непрекословният Цветков, със снишен глас рече:

— Обяснете ми, другарю генерал, защо да не можем да почакаме още три-четири дни, та да не губим хора? Аз днес лично разпитах седем души немци — те са свършили последната дажба храна. Винаги съм изпълнявал всички заповеди, другарю генерал, но сега моля за разяснение. Защо не искаме да опазим хората? След боевете, през които минаха, всеки опитен войник струва товар злато. Каквото и попълнение да ни дадат, скелетът са те! Как да хабим такива хора? Аз лично смятам, другарю генерал, че взетото решение е нецелесъобразно.

За пръв път, доколкото си спомняше Кузмич, Цветков подхвърляше една заповед на съмнение. А като изрече „нецелесъобразно“, сякаш гръмна! В това беше и същината на въпроса. Докато смяташе за целесъобразно, беше готов и два собствени живота да даде за един ден, но щом смяташе, че е нецелесъобразно, не искаше да дава ничий живот — нито своя, нито чуждия.

— Това ли е всичко, което имаш да ми кажеш? — попита Кузмич, като изслуша докрай Цветков.

— Това е всичко.

— Разяснения не мога да ти дам. Мога да повторя заповедта. Да я повторя ли?

— Заповедта ми е известна.

— Щом ти е известна, тогава изпълнявай! — рече Кузмич и го остави. Отначало искаше да добави: действуй по заповедта, но се старай да щадиш хората. Но какво значеше да каже така? Да напомня на Цветков да пази хората беше излишно. Значеше да го разбере с друг смисъл: съгласен съм с теб и затова не се старай много, не натискай. Но какво значи — не се старай, не натискай? Другите ли да се стараят и да натискат? Не, съгласен или несъгласен с тази или друга заповед, Кузмич не беше свикнал да живее за сметка на кръвта на съседа. Безизходността на тази мисъл и сега, когато седеше при Синцов, не му даваше мира.

— Е, да тръгвам, не сте само вие. — Той допи чашата силен чай и като преодоля колебанието си, предизвикано от страха да не стъпи на



болния си крак, стана. — Утре по същото време ще дойда — да приема лично от вас доклад, че сте изпълнили задачата.

— Ще доложим, другарю генерал! Щом трябва да воюваме и по-нататък, трябва и по-нататък да бъдем първи — рече самолюбиво Илин.

— Това е вярно — рече Кузмич, като отговаряше не толкова на Илин, колкото на собствените си мисли. — Щом има заповед, все някой тебе пръв да я изпълни. И съседите са хора, и те също не искат да мрат. Така ли е, или не, Синцов?

— Така е, другарю генерал.

— Щом е така, карай и занаяпред пръв.

„Какво пък, ще тръгнем и по-нататък първи“ — помисли Синцов, като изпрати Кузмич до колата и се върна. Думите на командира на дивизията създадоха у него някакво радостно, хазартно, обикновено несвойствено нему настроение. Стори му се, че и утре всичко непременно ще бъде успешно, както беше през всичките последни дни, и големи загуби също няма да има, както през всички тези дни, и напълно вероятно е утре по това време всичко да е вече свършено. Всичко на всичко едно денонощие.

„Да, вчера и днес предварително си отпразнувах всичко — помисли той, като включи и Таня. — А сега трябва да довърша онова, което не съм довършил.“ Помисли така, като че поемаше задължение пред някого.

Денят си вървеше както обикновено. Немците стреляха дори по-активно от вчера. Нервничеха и си поддържаха духа с тази стрелба. Така е бивало и с нас в друго време.

Следобед Синцов ходи в две роти. Нямаше нито особени събития, нито загуби. Хората, доколкото можеше да се разбере от разговорите им, изпитваха приблизително същото, което изпитваше и той: с различна мярка нетърпение и страх за своя живот очакваха утрешния ден, искаха колкото се може по-скоро да свърши всичко и бяха готови да воюват за това.

Макар и да разбираше не по-зле от другите всички отсенки в заповедите и да знаеше, че до утрешния ден няма да поискат нищо от него, Чугунов все пак действуваше от сутринта по буквата на заповедта и беше понапреднал малко, без да изгуби нито един човек.

Когато Синцов се върна привечер от ротите, оказа се, че Туманян все пак беше взел вчерашното им генералско помещение, а тях беше изтикал в друго малко мазе в развалините на същата сграда. Впрочем, сега всичко това нямаше значение.

Пред входа на развалините двама разузнавачи разсичаха с брадва и сапърска лопатка един и половина метрова „пура“, една от онези, които немците всяка нощ спущаха с парашути на своите. През последните дни в разположението на батальона бяха паднали вече няколко такива „пури“. Тялото им беше от пресован картон, а върхът им беше мек, алуминиев, амортизиращ при удар о земята. Затова пък картонът беше толкова твърд, че сечаха „пурата“ с брадва, за да я отворят.

Съдържанието на всяка такава „пура“ беше стандартно: по-голямата част — за изхвърляне: снаряди за немските малокалибрени оръдия, мини, патрони. Но имаше и по нещо полезно: сухари, салами, шоколад, хранителни концентрати.

Денем нямаше самолети и „пури“ не падаха. Значи Илин беше спипал „пурата“ още вчера и днес я беше дал на разузнавачите, за да извадят от нея допълнителната дажба по случай награждаването.

— Гледайте да не си отсечете накрая крака — рече Синцов на разузнавача, който, настъпил с валенката си „пурата“, замахваше и сечеше с брадва картона.

— Няма сметка, другарю капитан — отговори разузнавачът, като се усмихна. — С моите подметки ще мога да стигна до старата граница...

„Да, старата граница...“ — Синцов си спомни Гродно, дето беше преди войната редакцията му. В Гродно заедно с тъщата беше останала дъщеря му. Ако е жива, скоро ще навърши три години! А беше на година и три месеца. Ако е жива... Той отдавна смяташе, че има малко надежда за това. Почти не му се вярваше, че сред целия този ад, който сам беше преживял в четиридесет и първа, старата жена с едногодишното момиченце, избягали от горящото Гродно, са могли да оцелеят по пътищата на войната.

Но нощес Таня го питаше за дъщеря му и се мъчеше да го увери, че момиченцето е живо, че това е напълно възможно. Хора са могли да укрият него и старата жена, да ги настанят нейде в село. Уверяваше, като се позоваваше на примери от своя партизански живот.

Да, след войната нейде там, около Гродно, у някои непознати нему хора току-виж се намери момиченцето, дъщеря му. Беше необикновено странно да се мисли за това.

„Ако е жива, ако и ние останем живи, и всичко се нареди добре — ще бъдем след войната всички заедно...“ — помисли той за дъщеря си, за себе си и за жената, която беше си отишла от него тази сутрин. Навярно и тя мислеше за същото — че дъщеря му може да стане нейна дъщеря — когато през нощта тъй горещо го уверяваше, че момиченцето е живо.

Усмихна се на нелепата преждевременност на мислите си, но те при все това му се натрапваха и той не можеше да направи нищо.

В новото мазе, дето бяха се настанили, след като Туманян беше им взел предишното, нямаше генералски удобства. Но къщовният Илин се беше вече погрижил: до стената върху нахвърляната на пода слама лежеше познатият брезент, смъкнат още на втория ден от настъплението от една немска кола.

На познатия брезент, с познат жест затиснал насън ушите си с ръце, като че молеше да не вдигат шум, спеше с кожухче и валенки Завалишин.

— Старши политрукът каза да го събудим, ако трябва — каза тихо от мазето телефонистът.

— А отдавна ли спи? — попита Синцов.

— От петнайсетина минути.

— И аз ще подремна малко. Ако има нещо, събудете ме веднага...

И легна до Завалишин по гръб, като подложи, както винаги, ръцете си под главата. Всеки си има свой навик да спи. Рибочкин дори беше нарисувал карикатура, всички на един лист, кой как спи — и себе си в това число.

„Хубаво ще е така да остане всичко“ — помисли Синцов, като имаше пред вид тях четиримата — Завалишин, Илин, Рибочкин и себе си — помисли не само за сражението, което щяха да водят утре, но изобщо занапред. Дано никой не бъде убит, нито ранен, но и никъде да не ги вземат и да не ги местят, всичко да остане така, както са свикнали.

Той затвори очи и щом ги затвори, чу тежък близък грохот, глухо смекчен от стените на мазето — значи, все пак нашите преди мръкване

нанасят на немците още един бомбен удар. Един вече имаше сутринта. После два пъти, по един час, стреля тежката артилерия от левия бряг, а сега отново бомбардираме — стараят се да направим всичко, за да понесем утре най-малко загуби.

С тази мисъл заспа, а се събуди от това, че до краката му стоеше кой знае откъде дошлият Левашов. Хвърли поглед наляво от себе си — Завалишин вече го нямаше — и седна на брезента с намерение да стане.

— Лежи си — рече Левашов. — Аз поприказвах със Завалишин за нашите работи. Наминах при тебе чисто другарски, домъчня ми.

— Тогава седни — Синцов се опита в просъницата си да съобрази колко време е спал.

— Не само ще седна, но и ще полегна. Не ми е добре.

Още когато Левашов стоеше прав, Синцов забеляза при слабата светлина на запалената в ъгъла до телефона „катуша“ нещо необикновено у него, а сега, когато той легна, видя, че две копчета от рубашката му са разкопчани, а шията му до брадичката е обвита с бинтове, от които се подава памук.

— Какво ти е? Да нямаш цирей?

— Ангина ме души от заранта — рече Левашов с тих прехрипнал глас. — Помолих Феоктистов да ми направи компрес от водка, а той го намота, престара се.

— Защо ти е компресът, щом си на крака? Ще се простудиш повече. Да беше си вързал шията с нещо по-дебело, без никакъв компрес.

— Ех, много знаеш ти — рече Левашов с все същия прехрипнал, непознат полушепот. — Макар че впрочем... — Той се усмихна на себе си за нещо и изведнъж попита: — Какво мислиш сега да правиш по-нататък с своята докторка?

Синцов го погледна недоволно.

— Какво гледаш?

— Гледам, защото с тебе не съм споделял...

— Ти не си споделял, но аз съм в течение.

— От кого?

— От Завалишин.

— Не очаквах от него.

— Но той не е виновен. Така се случи. Когато идваше вчера при вас, тя ме срещна и аз ѝ дадох за водач Феокистов. Не ти ли каза?

— Не.

— Значи, не го е смятала за важно — рече Левашов. — И аз, тъй като знаех, че е тръгнала към вас, запитах Завалишин. А той в тези работи е Исус Христос... Сам знаеш.

— Можеше да попиташ мене — рече все още недоволен Синцов.

— Ти спеше, а мене ме интересуваше — усмихна се Левашов. — А сега, щом си се събудил вече, питам: какво ще правиш по-нататък?

— По-нататък ли? — повтори Синцов. — По-нататък, когато я срещна пак, ще я попитам няма ли да се омъжи за мене.

— От предложение за женитба жените сега се отказват рядко. А по-нататък, практически?

— Как ще е практически, още не съм мислил. Ако съдя по нея, тя ще се опита да дойде при нас, в санитарната рота на полка или в медицинския санитарен батальон на дивизията.

— А не съдиш ли прибързано? След една нощ?

— Че аз съм прекарал с нея не само една нощ: преди това съм прекарал много дни и нощи... Само че не в този смисъл.

— Добре — рече Левашов, — ако е така, напълно възможно е да стане работата. Ако завършим утре боевете, веднага ще вземат да ни пръскат, пръскат и прехвърлят насам-натам... Едни нагоре, други надолу. За един лекар в дивизията винаги ще се открие ваканция. Не е там въпросът. Въпросът е да не стане грешка, да не излезе, че е мръсница...

— Това е изключено — рече Синцов.

— Когато се жених преди войната, аз също мислех така; изключено е. Но после се разбра, че не е изключено. И излязох сляп глупак, а отгоре на това бях политработник, възпитавах хората... Да, тръскане, пръскане — повтори той. — Възможно е и аз да попадна в това тръскане, пръскане и да изскоча от полка, когато ми дадат нов чин.

— Ще ни бъде мъчно — рече Синцов.

— Отчасти и на мен ще ми бъде мъчно — рече Левашов, — а отчасти не. Вчера говорих с командира на дивизията, че искам да ме пратят на строева служба. Даде ми да разбере, че ако при новото

атестиране ме произведат майор, не възразява да бъда назначен при Колоколников за заместник-командир на полка по строевата служба.

— Ами ако ти дадат веднага полк? — попита Синцов, като си спомни разговора с него и с Гурски през първата нощ на настъплението.

— Надали. Аз вече се отказах да се катеря нагоре, гледам само надолу да не се изтърколя. Уж нищо, а няма-няма, па току изтърся нещо. А на политработника му връзват кусур за всяко нещо. От строевак чуват — не му обръщат внимание, но щом си политработник, веднага за яката... Аз имам строева жилка в душата си, усещам я още от началото на войната. Откровено казано, ще ми се да покомандувам полк! Имам вяра в себе си, че ако отида на строева, ще проявя своя талант. Току-виж и дивизия да командувам. Има такива случаи: пътят на човека е един, а призванието му друго!

Левашов помълча и изведнъж попита:

— Какво мнение имаш за Зирянов?

— Високо. Защо питаш?

— Вчера му писах препоръка, отново влиза в партията. Не те ли е молил?

— Та аз съм още кандидат. Самият аз едва през октомври влязох наново.

— Вярно. Забравих. Хайде добре, полежи още, ако искаш, а аз ще стана.

— И аз ставам, имам още много работа. — Синцов седна. — Фьодор Василиевич...

— Какво?

— Помниш ли оня наш разговор?

— Какъв разговор?

— Ами за твоя кримски приятел...

— Отде ти дойде на ум? Пак ли се е появил на хоризонта другарят Бастряков?

— Не се е появил, но не ми излиза от ума. Няма ли да събщиш каква птица е той?

— Вероятно засега не — рече Левашов.

— А кога?

— До когато не променя своя характер.

— Това не е правилно!

— Ами аз изобщо съм неправилен мъж — Левашов се разсмя дрезгаво и се хвана с ръка за гърлото. — Боли ме пущината...

Синцов излезе от мазето, за да го изпрати. И когато го изпрати остана няколко минути, преди да си влезе обратно. Небето беше рядко чисто, със звезди.

„Нима утре времето ще бъде слънчево“? — помисли той с учудване, сякаш докато траят боевете слънчево време не може и не трябва да има.

## СЕДЕМНАЙСЕТА ГЛАВА

Ние мълчахме, а немците цялата нощ до сутринта ту тук, ту там стреляха като улави — сигурно нервите им не издържаха вече, а предчувствието за края растеше. И това радваше, позволяваше да се мисли, че днешният бой действително ще бъде последен и недълъг.

Когато нашата артилерийска подготовка бе вече почнала, в батальона дойде Левашов. Хвана за рамото Синцов, който наблюдаваше пръскането на снарядите, и му рече с прехрипнал глас право в ухото:

— Днес съм с вас.

Шията му беше както и вчера омотана, а очите весели, трескави; личеше, че има огън.

— Не оставяте човека да му домъчнее за вас, другарю батальонен комисар — рече Синцов в паузата между взривовете. Той се радваше, че в този последен бой както и в първия, Левашов е пак в неговия батальон.

— И това ще стане, ще ти домъчнее — усмихна се Левашов, като намекуваше, види се, за това, за което беше говорил вчера — че скоро ще излезе от полка на строева служба.

Артилерийската подготовка беше към края. Днес действуваше главно среднокалибрена артилерия за право мерене: бяха я докарали през нощта и разположили плътно навсякъде, където можеше. Нямаше го онова глухо, дълбоко потреперване на земята, което предизвикват близките удари на големите калибри, но наоколо всичко гърмеше и трещеше, а една батарея удряше по немците съвсем наблизо, като че над ухото ти някой през цялото време с трясък чупи огромни орехи.

Звуковете на боя биват различни: понякога те тегнат, капят скръбно като вода в празна кофа, понякога оглушават с несъразмерността между мащабите си и онова мъничко кротко парченце желязо, което е достатъчно, за да причини смъртта на човека. Сега през време на тази последна артилерийска подготовка в звуковете на боя имаше нещо ледено и звънко, може би защото беше студено и от бялото мразовито небе светеше слънцето.



Развалините на къщите, където бяха нощували миналата нощ и където по-предната нощ бяха хванали в плен генерала, бяха само на двеста метра зад гърба им, а тук, отпред, където в очакване на бъдещия скок се намираха сега Синцов, Илин, Рибочкин и свързочниците, беше най-предната линия. В този участък тя минаваше по развалините на трите крайни къщи на отнетото от немците заводско предградие. Отпред се простираше около осемдесет метра открито място, а зад него се точеше обхтана от снарядите невисока, около два метра, бетонна стена, която ограждаше заводската територия. Артилерията продължаваше да блъска по нея и сега.

Вчера до вечерта немците се криеха там, точно зад стената, стреляха с картечници и автомати.

Може би са се оттеглили сега навътре, към цеховете, но това щеше да стане ясно чак след няколко минути, когато ротите направят първия си скок. Всички чакат този момент. Чака Чугунов, седнал тук наблизо, вляво. Той току-що беше се надигнал, даваше някаква заповед и Синцов го видя. Чака втора рота, залегнала в другите развалини, по-надясно. Чакат картечарите, които ще прикриват с огън пристъпа на ротата. Те още вчера през деня бяха засекли всички точки, откъдето немците стреляха, а през нощта допълнително наблюдаваха по припламванията. От втора рота до стената беше съвсем близко, а тук, при Чугунов, разстоянието беше по-голямо. Мястото е открито, сняг почти няма, уличната настилка е покрита с почернял от взривовите лед. На няколко места има снарядни ями и разхвърляни от взривовите павета. Право от леда стърчи крива като въпросителен знак релса. На едната си страна е легнал скелетът на изгорен трамваен вагон. Това е всичко. А в зрителното поле се виждат да лежат нагъсто немски трупове, трийсетина. Сигурно са от отдавна, когато ги е застигнал тук залпът на катюшите.

Когато ротите направят първи скок, той, Синцов, с щаба на батальона няма да тръгне веднага с тях, а ще остане тук е прикриващите атаката картечари. Ако скокът излезе сполучлив, той също веднага подир ротите ще вземе със себе си свързочниците и ще прескочи там, под прикритието на стените. А ако стане задръжка, тогава според обстановката. Артилеристите ще помогнат, още веднъж ще обработят участъка с право мерене, и отново ще опитаеме. Може би и той ще трябва да се надигне и да води. Всичко е възможно. Макар

днес да не му се вярва в такава несполука, струва му се, че всичко ще стане отведнъж, от първите минути, дори има надежда, щом секне артилерийската подготовка, преди да се хвърлим напред, иззад стената да се появи бяло знаме, както казват, станало преди два дни в центъра на Сталинград.

Но своята надежда той не бива да споделя засега с никого и трябва да готви себе си и хората не за това, а за сражение.

Когато над ухото му един след друг тряснаха двата последни ореха и настъпи мигновено затишие, и с него се чу изсвирване, още едно изсвирване, и викове, и хората отляво и отдясно се втурнаха през откритото пространство към стената, оттам не се разнесе нито един изстрел. Хората тичаха през откритото място, а немците не стреляха. После изведнъж в зрителното поле на Синцов някой падна. „Значи, все пак стрелят“ — помисли той, но тозчас разбра, че войникът само се е подхлъзнал. И още един се подхлъзна, падна, скочи и се затече напред.

Бели знамена нямаше, но немците не стреляха. След три или четири минути всички, на които беше определено да направят първия скок, бяха пред стената; някои залегнаха зад нея, а други през отворите и дупките вече се промъкваха на отвъдната страна. И без да чакат команда, картечарите вече се вдигаха от позициите и почваха да притичват напред, когато там, зад стената, най-сетне почна стрелба.

Отляво, в далечината, се чуха единични избухвания на ванюши. „Все пак, до последния скок са запазили мини за ванюшите“ — помисли Синцов и се обърна към свързочника:

— Тегли да вървим!

Когато излизаха от развалините на откритото място, той успя да забележи, че Илин и Рибочкин, петнайсетина крачки по-наляво, също излизат и тръгват. Вървешком се обърна да види къде е Левашов. Левашов се беше спрял: откопчаваше каишката на кобура си. Откопча го и пхна голия наган под ревера на кожухчето.

Зад стената продължаваха да стрелят.

Като погледна наляво, Синцов видя как картечарите бяха дотърчали до стената с „максим“ и го промъкнаха на отвъдната страна през един отвор. По това, дето вече много наши бяха преминали отвъд стената, той разбра, че сигурно там има някакво прикритие, може би предишни немски окопи. Помисли си, после, като погледна надясно, към скелета на трамвая, видя на платформата медната ръчка. Дойде му

на ум, че когато ватманът напуска трамвая, той всеки път сваля тази ръчка, а тук колко месеца вече стои несвалена. Помисли, че до стената е останало по-малко от една трета от разстоянието. И за нищо друго вече не може да помисли. Нещо го удари по лявата ръка с такава сила, че той загуби равновесие, подхлъзна се и падна на дясната си страна, а когато се подпря с автомата си на леда, та стана и погледна лявата ръка, не може да я познае. Виждаше се ръкавът на кожухчето, а подолу нито пръсти, нито дългият бял белег между палеца и показалеца, нищо освен остри парчета от кост, които стърчаха от окървавената отсечена китка.

Като не изпуцаше от дясната си ръка автомата, а лявата отдръпна настрана, сякаш се боеше да не я закачи с тялото си, той хукна напред към стената и се опря чак когато стигна до нея. Спря се, видя до себе си Авдеич, който късаше със зъби индивидуалния си пакет, и рече злобно, със сълзи в гласа:

— Дотрошиха ръката ми, гадовете.

Когато се облегна с гръб на стената и усети как Авдеич хвана над лакътя ранената му ръка, прехапа устна и се извърна. Знаеше каква ще бъде сега болката, но още се надяваше, че няма да извика от нея. Когато се извърна, отбеляза за себе си, че там, зад стената продължават да стрелят и като огледа останалото назад открито пространство, видя, че там не лежи никой. Значи, освен него никой не е бил засегнат. А след секунда, като отначало не разбра какво е това, видя огромния ординарец на Левашов — Феоктистов, който идеше право към него и носеше на ръцете си Левашов. Феоктистов носеше Левашов, невъзможно беше да е сбъркал: виждаше се жълтото кожухче на Левашов и черните му валенки. Шапка нямаше, главата му се люлееше без шапка.

Синцов стоеше, облегнал се на стената, гледаше как Феоктистов все по-близо и по-близо носи към него Левашов и като усети как Авдеич прави с ръката му нещо, което той няма сили да изтърпи, замуча от болка през прехапаната си устна. А Феоктистов все още носеше към него Левашов и го донесе, и не го положи, а го тури да седне на снега до стената. Но Левашов не седна, а веднага започна да пада настрана, защото цялото му гърло беше разкъсано от едно голямо снарядно парче. От разпраните бинтове и памука напираше нещо розово и сиво и цялото кожухче отпред чак до пеша беше в кръв.

Но Феоктистов още не разбираше, че Левашов е умрял, защото гледаше не шията му, а лицето му, а лицето беше незасегнато, с отворени очи. Като не позволяваше на Левашовото тяло да падне, Феоктистов седна до него на снега и хванал с ръце главата, взе да гледа клепачите, както гледат лекарите, когато искат да се убедят дали е настъпила смъртта.

А Синцов продължаваше да стои и да гледа Левашов и Феоктистов, разбираше, че Левашов е вече умрял, защото друго не можеше да бъде, но все пак още не допускаше мисълта, че това действително се е случило.

Ръката го заболя така, че разбра: ей сега няма да се сдържи и ще завие като куче. Но не си позволи да направи това, пусна долната си устна и отново я захапа, после замижа, и усети как от очите му се леят сълзи от болка. И когато ги затвори, питайки се защо Авдеич все още прави нещо с ръката му — сигурно бинтова с втория индивидуален пакет — изведнъж чу настъпилата тишина. Там, зад гърба му, зад стената, не стреляха вече. Нийде вече не стреляха. Когато Авдеич го превързваше с първия индивидуален пакет, още стреляха, а сега вече не стреляха. Още му превързваха ръката, а той вече чуваше тишината. Войната в Сталинград беше свършила. Той беше без ръка, а Левашов убит.

Още стоеше замижал, когато Авдеич престана да пипа ръката му и кой знае защо хвана главата му и я отмести от стената. И когато вече отваряше очи, разбра, че Авдеич беше прехвърлил бинта, за да обвеси на него ръката му.

Когато отвори очи, видя право пред себе си своята ръка, къса, омотана като конско копито, дори неприличаща на ръка.

Почувствува слабост и като каза „дай да седна“, седна на снега до Левашов, когото Феоктистов продължаваше да подкрепя за раменете.

— Та той е умрял, не виждаш ли? — рече Авдеич.

Феоктистов го погледна, сякаш не разбираше какво му приказват, и помоли:

— Ти го подръж, а аз ще ида да му взема шапката.

С такава вяра каза „подръж го“, че Авдеич не възрази, и като седна до стената, прихвана главата на Левашов. А Феоктистов, без да

се обръща, тръгна назад към трамвайния скелет, до който се търкаляше на леда шапката на Левашов.

— Прекъсната е сънната артерия. А той му търси шапката — рече Авдеич.

Но макар да беше ясно всичко и Синцов да виждаше това, нещо в него все още се отказваше да вярва, че Левашов го няма, че ето, просто така, в една секунда е настъпила смъртта и толкоз, а наоколо е вече тишина.

След три или четири минути дотича Илин. Бяха му казали, че са убили замполита на полка и са ранили батальонния командир, и той, щом научи това, остави всичко и се върна оттам, отзад стената. А как беше станало това, в залисията не бе забелязал, защото беше тичал тогава на верев, в друга посока и веднага, щом бе дотичал, бе прескочил стената заедно с Рибочкин.

Той обясняваше всичко това сега, сякаш беше виновен, че не го е забелязал веднага. Обясняваше на Синцов, а гледаше Левашов — не можеше да откъсне поглед.

Феоктистов донесе шапката, но вече не подкрепяше Левашов: разбрал беше всичко. Той и Авдеич положили мъртвия върху снега до стената. На главата му сега имаше шапка, а от ревера на кожухчето стърчеше дръжката на нагана. Левашов го нямаше, а наганът му просто не беше паднал.

— На, дотрошиха ми ръката — рече Синцов на Илин същото, което беше казал на Авдеич.

Яд го беше, че са дотрошили същата тая ръка, заради която беше страдал толкова много, беше се препирал да остане в строя, и която толкова дълго бе му напомняла за себе си, докато зарастваше.

— Другарю капитан, вземете си часовника — рече Авдеич.

Синцов отначало не разбра, после погледна протегнатата ръка, в която лежеше часовникът му с черния циферблат и светещи стрелки, и разбра, че когато го беше превързал, Авдеич не беше забравил да му снесе часовника. Но разбра не само това, а и друго, че като му подаваше сега веднага този часовник, Авдеич, може би без сам да иска, му напомняше, че се прощава с батальона. И батальонът с него. Той ще си отиде от тях за болницата и този часовник ще му е нужен там, дето ще бъде вече сам.

— Върви ли? — попита Синцов.

— Върви.

Той взе часовника, повдигна пеша на кожухчето, пхна го в джоба на панталоните си и обладан от мисълта, която сега вече не можеше да го остави, рече на Илин:

— Нека смятаме, че съм ти предал батальона.

— Ясно — рече Илин.

— Как е там?

— Предават се. Изпълнят с чаршафи, с пешкири. Почнаха вече да излизат на колони. Аз оставих Рибочкин там, напред. И Завалишин е там: отиде да говори с немците.

— И ти върви — рече Синцов. — По-добре ги претърсвайте, за да не им остане оръжие.

— Много са. Всички не можеш претърси.

Синцов стана и като усещаше, че не е загубил още силите си и може да ходи, стигна заедно с Илин покрай стената до първата дупка. Действително далеч, пред развалините на най-близкия цех, се виждаше цяла колона немци с голямо бяло платнище отпред, а друга колона се източваше от другия цех и пресичаше двора.

— Гледай колко са! — зачуди се той. — Хайде, върви. Работа ще имате до гуша. А аз ще отида в медицинския санитарен батальон.

— Санитарният взвод с шейните според заповедта трябва да е току зад нас, на триста крачки — рече Илин.

— От шейна няма да има нужда. Ние с Иван Авдеич сами ще стигнем.

— Ще ти пратя Рибочкин — рече Илин.

— Не ми трябва Рибочкин — рече Синцов. — Ние ще стигнем.

Илин го погледна и изведнъж строго, вече като пряк началник, се обърна към Авдеич:

— Закарайте капитана не до санитарния батальон, а до болницата. Върнете се и ми доложите, за да знаем всичко точно и да можем да го посетим. Разбрано ли е?

— Разбрано, другарю лейтенант. Какво неразбрано има тук?

Илин още веднъж погледна изпружения до стената Левашов и свирепо тупна с ръце по пешовете на кожухчето си.

— Шестцевна минохвъргачка, да я разтаковаш!... Убиха такъв човек!

— Късно е да псуваш — рече Синцов. — По-добре напиши със Завалишин донесение, че до последната минута на живота си беше с нас. Може би посмъртно ще му дадат нещо?

— Ще напишем. Но каква полза? За да окачат ордена на гроба му?

— Все пак. За близките — рече Синцов и като си спомни, додаде: — Но той ми казваше, че няма никого.

— Ей сега ще доложим в полка и в дивизията — рече Илин. — Скоро всички ще надойдат тук. Сега за себе си се погрижи.

— Хубаво, командувай, ние тръгваме. — Синцов на сбогуване прегърна Илин със здравата си ръка. После, като направи десетина крачки, се озърна.

Илин, който все още стоеше над Левашов, вдигна глава и викна:

— Утре ще те навестим, чакай!

Така Синцов за втори път предаде батальона на Илин. Този път завинаги.

По пътя за санитарния взвод Авдеич го утешаваше, че почти цялата му китка е останала, само пръстите му ги няма, а на палеца като че долната става е цяла.

Синцов мълчеше — нямаше ни сили, ни желание да приказва. Само когато се приближи до мазето, дето бяха нощували днес, заповяда на Авдеич да отиде да вземе вещевата му торба. Авдеич отиде, а Синцов остана на открит въздух, страх го беше да слезе долу: току-виж закачил там в тъмното ръката си о нещо.

Стоеше и чакаше. А небето беше чисто, както в началото на боя. Цареше тишина и слънцето светеше, а той беше свършил войната. Наистина ли я беше свършил? Както изглежда, да. Беше свършил войната, когато всъщност всичко беше вече решено...

Авдеич излезе от мазето с вещевата торба и те продължиха по-нататък. Вървяха и слънцето им грееше в лицето. И беше толкова досадно, дето всичко това беше станало няколко минути преди края, че дори нямаше сили да мисли за него.

Когато бяха вече близо до санитарния взвод, срещнала Пикин.

До Пикин крачеше същият полкови комисар с бяло кожухче, който беше отнесъл тогава от батальона знамето. Крачеше пъргаво, дори изпреварваше дългоногия Пикин — сигурно бързаше да види капитулиралите немци. Сега всички любопитствуваха, сега и онези,

които нито веднъж не бяха ходили, щяха да се замъкнат на бившата предна линия!

Три крачки преди да стигне до Пикин, Синцов долепи ръка до ушанката си. Пикин също козирува и се спря.

— Какво става с вас, батальонни командирю? Каква е раната?

— Откъснати са ми пръстите — рече Синцов.

Пикин се понамръщи, дори изпъшка от яд.

— А ние с полковия комисар тъкмо идваме във вашия батальон. Доложиха ни, че сте взели в плен много офицери. Но че са ви ранили още не са доложили. Пред другите полкове вдигнали ръце без изстрел, още щом свърши артилерийската подготовка.

Синцов сви рамене.

„Кой да знае защо са вдигнали ръце там, а не пред нас. И знае ли се защо не са доложили. За хубавото изобщо докладват по-скоро, отколкото за лошото... За Левашов, значи, също не са доложили...“

— Кому предадохте батальона?

— На Илин.

— Какви са загубите в батальона?

— Доколкото знам, ранени няма, освен мене.

Беше длъжен да каже за Левашов, но не каза: не искаше да говори пред този човек с дебела мутра и бяло кожухче, когото Левашов беше мразил от цялата си душа. След пет минути сами всичко ще узнаят.

— Да — рече Пикин, — не ви е провървяло в последните минути. Съчувствувам ви. — Той подаде на сбогуване ръка. — Ще доложа на дивизионния командир да ви види. Ще ви навестим. Постарайте се лекарите да не ви отпратят извън армията.

— Ще се постарая — рече Синцов, като не разбра сериозно или за утеха каза това Пикин, защото щом са откъснати пръстите, значи работата е ясна и какво значение има дали ще те отпратят лекарите извън армията, или няма да те отпратят.

Ръката го болеше така, като че в нея непрестанно, един след друг забиваха гвоздеи. С последни сили той ускори крачките си.

В санитарния батальон, преди да почистят раната, му дадоха сто и петдесет грама водка и когато Синцов седна след това в кабинета на санитарния автобус, който караше към болницата ранените през днешния ден, надвил за малко болката си, почти веднага заспа.



Събуди се от това, че автобусът не се движеше. Колата стоеше и имаше в това нещо тревожно, което го накара да се събуди. Колата стоеше, но нещо шумолеше и се движеше, нещо ставаше съвсем наблизко, зад страничника ѝ.

Синцов отвори очи, погледна през затвореното стъкло на кабината и видя колона немци, които вървяха в строй по четирима край колата, изпреварваха я и се търкаха с рамене о товарника.

Не се знаеше защо стои колата. Шофьорът го нямаше. Сигурно имаше задръстване: — напред се виждат други коли. А немците вървят ли вървят по края на шосето, досами страничника на автобуса.

Синцов ги виждаше през стъклото — виждаше раменете им, лицата им, шапките, шинелите им с вдигнати яки, измършавелите им небръснати бузи и понякога очите им, обърнати към него, вперени вътре в кабината.

Вървяха пленени немци, без оръжие. Много, много немци. Няколко часа само откак беше настъпила тишината, а ги бяха вече строили в колони и ги караха в тила. И те вървяха, като се препъваха и падаха. Синцов видя как някой падна, повдигнаха го под мишници и го поведоха. После настъпи пауза, стори му се, че всички немци са минали. Но само му се стори: след няколко минути о страничника вече търкаше рамене нова колона. Начело вървяха няколко офицери, също изтощени, небръснати, слаби, с кепета и пилотки с отпуснати наушници. А зад тях пак войници, войници...

В колата бързо се качи шофьорът, хлопна вратичката и натисна старта. Сега вече не немците вървяха край колата, а колата покрай тях — дълго, километър или километър и половина, и Синцов все ги гледаше, безсилен да се откъсне от това зрелище.

Той ги гледаше през стъклото на кабината и не изпитваше сега ни омраза, ни злорадство, а само учудване. Толкова ли много сме заловили?

Когато най-сетне изпревариха началото на колоната и излязоха на чисто място, шофьорът рече:

— Свърши войната, другарю капитан.

Синцов се обърна, защото помисли, че водачът има пред вид него, но по израза на лицето му разбра, че говори не за него, а за немците, покрай които току-що бяха минали.

— Да, свършили са войната — рече Синцов на глас за немците и помисли за себе си: „А аз?“ Да, и ти също свърши войната. И всичко това е вече в миналото: и назначението в батальона, и въпросът на Пикин, „ще се справите ли?“, и твоят отговор „ще се справя“, и първото запознанство с всички, заедно с които после трябваше да воюваш, и мрачният Туманян, и вече мъртвият Левашов, и Рибочкин със стиховете му, и „декабристът“ Завалишин, и Илин, който беше поел вместо теб батальона. Всичко е назад: и първият бой, и последният, и всичко, което беше между тях. А напред е само болницата с номер сто и петдесет и три.

Този номер бе записан и даден на Иван Авдеич, когато въпреки възраженията му, ти не взе със себе си по-нататък от санитарния батальон, прегърна го, разцелува го и не го взе. Иван Авдеич е сега също там, назад, сигурно крета обратно към батальона, а може би е вече стигнал. Вещевата торба с всичкото имущество и с няколко без твое знание сложени кутии консерви е удобно сложена в кабината, в краката ти — последното, което Авдеич успя и можа да направи за теб.

Но не е истина! Още едно може да направи и ще направи. Когато се сбогува, помоли го, ако в батальона отново дойде батальонната лекарка Овсяникова, да ѝ каже за раняването му точно, без да прибавя и без да скрива нищо и да ѝ даде номера на болницата. За секунда помисли: добре щеше да е, ако тя беше наблизко там, когато го раниха. И веднага пропъди тази мисъл: само това трябваше!

Сега, когато изпревариха колоната на немците и той престана да ги гледа, пак почувствува в ръката си незатихващата болка. Извади от ватените си панталони часовника и като насън чу Таниния глас призори: „Трябва да вървя“.

Нима всичко това беше през онази нощ, от която не беше минало още ден и половина? И тя беше при него, и вземаше, и обръщаше ръката му, и гледаше този черен със светещи стрелки часовник, който изведнъж поиска да ѝ подари за спомен, за да го носи. Само че кога ще я види, ето къде е въпросът. И изобщо какво ще стане сега с тях? Той не мислеше за себе си като за човек, загубил ръката си и затова длъжен отново да прецени отношенията си с една жена. Изглежда в Таня имаше нещо такова, което не му позволяваше да мисли за това. Просто си помисли, че сега всичко между тях окончателно се е заплело: какво ще стане с него и къде ще попадне, след като се излекува? Какво ще му

бъде възможно и какво невъзможно, къде ще бъде той, и къде ще се окаже тя?

Отново го обхвана ярост: пет минути преди тишината! От целия батальон само той! Да, излязох от строя. Така или иначе шести път раняване, стига вече. Войната угощава, не се скъпи.

Опита се да мисли спокойно, хладнокръвно, без да губи здравия смисъл, но не излизаше нищо. Нещо му пречеше да си представи себе си без войната и войната без себе си, и никакъв здрав смисъл тук не помагаше.

Ясно си спомни мястото, дето всичко бе свършило за него — покрития с черен лед площад, извитата като въпросителен знак релса отляво, скелета на трамвая отдясно и бетонната стена отпред.

Интересно къде ще погребат Левашов? Някога Левашов се кълнеше, че ще издействува и ще погребе героя на Съветския съюз, батальонния командир Поливанов, в Сталинград, на площада на Падналите герои. А къде сега ще погребат него самия? Разбира се, на такъв човек като него ще се постараят да отдадат заслуженото. Ще го погребат със салют, с представители от всички батальони и ще направят временен паметник днес или утре. Може би там, пред тази стена, ще бъде градинката на завода или нещо друго? А може изобщо да няма нищо на това място — нито градинки, нито заводи? Ще изравнят след войната всички развалини и ще почнат да строят на ново място.

Заранта беше казал на Левашов: „Не оставяте човека да му домъчнее за вас“ — и не ти излиза от ума, че просто си изтърсил това и си прокобил. Сигурно цял живот ще си го спомняш. Животът ти, ако те уволнят окончателно, сега ще бъде дълъг.

С оня полкови комисар, който беше бягал там в Крим, Левашов просто не доведе работата докрай, отнесе я в гроба. А той си живее щастливо, и никой вече сега няма да докаже какъв подлец е. Нищо не бива да се отлага в живота, още повече на фронта. Нищо!

Каза го високо, на глас — шофьорът дори обърна глава. Каза го така, като че още имаше възможност да спори с Левашов.

Левашов беше казал, че няма никакъв близък. А щом няма никого, тогава кой ще го помни? Ех, аз ще помня. Да, ще го помня, докато съм жив. А Илин няма ли да помни? Ще помни. И Рибочкин ще помни, и Туманян, с когото те се караха, също ще го помни. И

Феокистов ще го помни. Макар да беше казал, че няма никого, все пак ще го помнят много повече хора, отколкото помнят някои от онези, които имат и майка и баща, и жена, и деца, и племенници...

— Пак ги настигнахме, гледай ти! — зачуди се шофьорът.

И действително настигнаха още една дълга колона пленници. Тя вървеше бавно, като слизаше надясно от пътя и хлътваше в снега; немците падаха, ставаха, вкопчваха се един в друг, отново падаха. И в това, как те вървяха и падаха, и как ставаха, и как вече не гледаха настрана, към притисналите ги откъм пътя коли, се чувствуваше отчаяние и преминала всички граници умора.

„Да, ето ги, същите тези немци“ — помисли Синцов. Въпреки жалкия вид на всеки от тях поотделно, гледката на още една безкрайна немска колона отново събуди у него глухото чувство на тържество, което се промъкна през болката и покрусата от непоправимостта на раняването.

Виновник за задръстването, поради което санитарната кола се забави, беше Серпилин. Като се връщаше от заводския район на Сталинград в щаба на армията почти по същото време и по същия път и изпреварил дългата колона пленници, той спря своя вилис в челото ѝ и задържа движещите се отзад камиони. След като провери от лейтенанта, началник на конвоя, каква посока им е дадена, той отново се качи в колата и заповяда на адютанта да си отбележи: трябва да се погрижат за фарове по пътищата, за да не попаднат привечер колоните пленници право в разположението на разните тилови части и да не се получи стрелба и други кървави недоразумения.

Това, че без да губят време, бързо измъкваха пленниците от развалините на Сталинград, беше, разбира се, правилно, но около това — къде и какви колони да се изведат привечер, и къде ще нощуват те, и къде ще ги хранят днес и утре заранта, цареше още бъркотия.

Никога още през цялата война не бяха вземали такъв брой пленници. И изобщо до самия край, изглежда, нямаше да си представят истинските мащаби на собствената си победа над немците. „А може би и сега не си ги представяме“ — помисли Серпилин, като гледаше още една, вече шеста поред колона пленници, която неговият вилис настигна.

Днес от заранта той не беше в щаба, както обикновено, а заедно с Батюк и Захаров на изнесения напред временен команден пункт.

Командирската жилка, колкото и да я заглушаваше в себе си, когато се намираше на щабна работа, все пак се прояви: последен бой, сърцето не е от камък — искаше му се да бъде по-близо!

Захаров отиде от командния пункт на предната линия веднага, щом разсъмна. Батюк дочака първото телефонно съобщение, че немците се предават, и също замина напред, и Серпилин остана един за всички. Но когато скоро след това по телефона се обади командирът на 83-та дивизия полковник Картунов, че на участъка му командирът на немския корпус е съгласен да капитулира само пред генерал, стана нужда и Серпилин да замине. Той заповяда да съобщят на Батюк и Захаров за възникналата ситуация там, дето те се намираха, и след половин час вече се промъкваше със своя вилис през бившата наша предна линия и бившото немско предно разположение.

Като пренебрегваше опасността, защото все пак вече никой на света не знаеше къде в тази многослойна каша лежат наши и немски мини, кой, кога и къде ги е натурял, той благополучно стигна с колата направо до развалините на един грамаден заводски цех, в мазето на който беше щабът на немския корпус.

Серпилин завари доста своеобразна обстановка. От заводската територия вече извеждаха разоръжените немски войници начело с батальонните и ротни командири. Край цеха, по одимения сняг тъпчеха няколко десетки също обезоръжени немски офицери — щабът на корпуса. Но командирът на корпуса и още двама генерали с адютантите и охраната седяха както преди в мазето.

— Ние там, разбира се, сме ги блокирали, другарю генерал — рече посрещналият го командир на дивизията полковник Картунов, немлад, небръснат, уморен и силно ядосан на немците, които не искаха да му се предадат. — Аз изобщо дълго не бих разговарял с тях, аз бих ги... — Той се спря, безсилен да изкаже всичко, което чувствуваше, но то беше и без това ясно на Серпилин. Нито полковник Картунов, нито хората му щяха да се спрат пред високомерието на немския корпусен командир, който искаше да се предаде на един, а на друг не искаше. Щяха да хвърлят пет-шест бомби и нямаше и помен да остане от него и от всички, които бяха с него. Но за това предварително имаше заповед и толкова строга, че полковник Картунов не се реши да я претъпи, въпреки обидата.

Той можеше, разбира се, да повика на помощ командира на съседната дивизия, той е генерал и щеше да се яви на драго сърце, но това беше свръхсилите на полковник Кортунов и той предпочете да позвъни не на съседа, а горе: все пак не беше така обидно.

— Къде са те? — попита Серпилин.

— Най-долу. В началото на войната тук правели каски. Под мазето, още по-долу, има бетонно стрелбище, дето ги изпробвали, те са в това стрелбище. Ще влезете ли при тях?

— Че защо ще отивам там — рече Серпилин. — Имате ли преводач?

— Имам.

— Слезте и заявете чрез преводача, че началник-щаба на армията е пристигнал да приеме тяхната капитулация. Нека излязат на чист въздух.

Докато Кортунов и преводачът пълзяха надолу да изпълнят неговата заповед, той остана до вилиса и отстрани наблюдаваше немските офицери. Онези, които отиваха в колоните, ако се съди по изтощението и мръсния им вид, бяха теглили в обкръжението един хомот с войниците, а другите, застаналите в две редици щабни, все пак запазваха повече самообладание и бяха облечени по-чисто, пък и лицата им отдалече изглеждаха по-охранени, отколкото на строевите.

Командирът на немския корпус излезе, придружен от още двама генерали и няколко офицери, а след тях от мазето заизлизаха тълпа обезоръжени войници, които бяха охранявали щаба до последната минута.

Командирът на корпуса беше невисок кривоног генерал-лейтенант, облечен по всички правила на устава — в шинел, ботуши и висока генералска фуражка. Лицето му беше нездраво, бяло, види се от дългото стоене по подземията, гърбоносо и неочаквано по татарски скулесто. Ако не беше униформата, Серпилин никога не би го взел за немец.

Двамата други генерали бяха в бекеша с кожени яки и ушанки. Командирът на корпуса беше гладко избръснат и стоеше на студа с вирната глава и гола шия, а другите двама пристъпваха зад гърба му небръснати и умърлушени — или мръзнеха, или се бояха, а може би едното и другото.

След като съобщи чрез преводача чина и длъжността си, Серпилин изслуша имената, чиновете и длъжностите на тримата генерали. Немецът каза, че е готов да отговори на въпросите на господин генерала, ако той има такива. Серпилин каза, че той няма въпроси и че командирът на корпуса и двамата други генерали ще бъдат веднага изпратени с кола в щаба на армията, съпроводени от полковника. Той посочи пристигналия тук подир него началник на контраразузнаването на армията Никитин.

— А втората кола ще трябва да ни заемете вие — обърна се Серпилин към командира на дивизията.

— Слушам! — В подчертаната готовност на Картунов имаше отсянка на ирония над самия себе си: аз ги хванах, ти дойде тук, за да капитулират пред тебе, а сега аз съм длъжен да ти дам колата си, за да ги караш, където поискаш. Какво пък, слушам, ние сме войници.

— А моите офицери няма ли да дойдат заедно с мене? — попита немецът.

— Не, тях ще закарат отделно — рече Серпилин.

— Щом е така, моля да разрешите преди тръгване да се сбогувам с офицерите на щаба. — Немецът събра токове и долепи ръка до фуражката, като подчертаваше с това важността и официалността на молбата си.

Преводачът преведе и въпросително погледна Серпилин. Застаналият до преводача Никитин също се напрегна. Серпилин забеляза това и все пак не промени дошлото му отведнъж в главата решение. „Ако продължаваха боевете — бих помислил как да постъпя с такава молба, а сега, когато всичко е свършено, нека се сбогува!“

— Преведете му, че разрешавам!

Немецът отново вдигна ръка към козирката на фуражката, обърна се и се запъти към застаналите по-далеч офицери. Двамата други генерали не помръднаха от местата си.

Немските офицери, които тъпчеха през цялото време по снега в положение „свободно“, се изравниха и застанаха „мирно“.

— Господа офицери — с пресеклив глас рече немецът. — Вие мъжествено понесохте сталинградския ад, мъжествено понесохте руската зима. Надявам се, че също тъй мъжествено ще понесете руския плен. Сбогом! — Той изпружи ръка за фашистки поздрав, обърна се и

тръгна обратно към емката. Двете ѝ вратички бяха широко разтворени, до нея чакаше Никитин.

Немецът вървеше с отмерена крачка, а в очите му имаше сълзи. Да, поведението и речта му можеха да извикат чувство на уважение към него, а сълзите в такава минута не говореха за слабост, напротив, по-скоро — за сила. Но макар всичко това да мина през ума на Серпилин, главното, което той си помисли, като гледаше немеца, не беше нито едното, нито другото, а нещо трето. Помисли си, че войната с тях ще бъде още дълга и може би много дълга. Сега, след победата, не иска да мисли така, но не бива да се поддава на тази слабост.

Никитин заедно с тримата генерали замина с двете емки, неговата и на Картунов, а Серпилин заповяда на дивизионния командир да отдели четири камиона и да изпрати с тях офицерите от щаба на корпуса също в щаба на армията.

— Защо сте оклюмали, полковник? Недоволни сте, че немецът е отказал да капитулира пред вас? Голяма работа! Все пак него и цялата му войска сте хванали в плен вие и вашата дивизия, а не аз и не някой друг. А немските генерали ни трябва живи, а не мъртви, ще трябва да се спазва етикетът.

— Всичко е ясно, другарю генерал — рече Картунов. — Откровено казано, беше ме срам пред моите хора: ние го хванахме в плен, а той отказва да капитулира пред мен, техния дивизионен командир.

— Намерили сте от какво да се срамувате — рече Серпилин. — Нека немецът се срамува, че е генерал-лейтенант и командир на корпус, а вие, полковникът, сте го хванали в плен с целия му щаб, в който само полковници има десетина. Колко пленници хванахте днес?

— Досега, по груба сметка, повече от четири хиляди.

— А колко хора имате в дивизията днес?

— По-малко от две...

— Ето на — рече Серпилин, — на всеки войник се падат вече по двама пленници, а вие още се срамувате.

— Всичко това е ясно, другарю генерал — рече Картунов. — Победата си е победа, разбира се!

Но по обиденото му лице се долавяше, че не му е минало лошото настроение от това, че немският генерал все пак отказа да капитулира



лично пред него, полковник Кортунов, комуто два пъти вече бяха изяли отдавна заслужения генералски чин и сега виж какво излезе от това!

Серпилин прочете в очите му този мълчалив укор, но не отговори нищо и като му стисна ръката, потегли обратно към командния пункт на армията.

Вече из пътя той с усмивка си спомни как след сбогуването на немеца с офицерите му, след онова самообладание, което щеш не щеш, будеше уважение към него, той, вече готов да се качи в колата, се обърна и с още неизсъхнали от сълзите очи попита:

— Надявам се, господин генерал, че съгласно условията на капитулацията цялото наше лично имущество...

Серпилин го спря с жест и като не даде този път на преводача да прави усилие, посочи Никитин и отговори на немски:

— Относно вашето лично имущество, обърнете се към полковника.

Не се отказа от удоволствието да каже така, и без да добави дума се обърна и си отиде, макар че после, след тяхното заминаване, за всеки случай все пак посъветва Кортунов да установи специален надзор над генералските куфари:

— Педант е, ще поискат от вас всичко, което се полага по условията на капитулацията. Внимавайте славяните да не задигнат, недай боже, нещо!

В щаба на армията не им беше до празнуване на победата. Разбира се, сега всеки живееше с празника в душата. Но работа имаше до немай къде! Батюк, който се беше върнал в щаба преди Серпилин, най-напред позвъни и поиска за вечерния бюлетин да се дадат от всички дивизии пълни сведения за броя на взетите пленници и трофеи и в никакъв случай да не се изпуснат точните граници на територията, завзета от частите на тяхната армия в резултат на боевете. Батюк искаше да покаже стоката си от най-хубавата ѝ страна, да не даде нищо свое на съседите, а ако някой заловен танк или зенитка се намират на разграничителната линия — съседът да постъпи както иска, но те да фигурират при нас. После, ако щеш се късай от яд, няма да има друг бюлетин — този е последният!

Всичко това налагаше до вечерта работа с пот на лицето.

Батюк телефонира още няколко пъти: отначало заповяда на Серпилин да запълни без отлагане грамотите с наградите за офицерите

от щаба на армията. „Че после си пей колкото щеш!“ След това телефонира да изяснят едно недоразумение: по сведения от дивизиите излизаше, че армията е заловила днес петима генерали, а фронтът заявяваше, че им били докарани четирима, единият бяха изгубили. За щастие, Серпилин беше в течение на работата и успокои Батюк, като обясни: донесенията са верни, армията е хванала в плен при все това петима генерали и този петият, спорният, в действителност е безспорен; Хитлер му дал генералски чин по радиото само преди три дни и той ходел още в полковнишка униформа, за което съобщил, когато се предал в плен.

— Това ли е всичко, което има да ми кажете, другарю командущащ?

— Това е всичко — рече Батюк. — Макар не, не всичко. Когато подпишем вечерния бюлетин, ще вечеряме. Все пак ние хора ли сме, или не сме хора?

Но до двайсет и три часа, до бюлетина, беше още далеч и през това време Батюк звъня пак, звъняха и от дивизиите, и най-сетне вече късно вечерта — го повикаха при Захаров да обсъди с него и заместник-командущия по тила цял куп въпроси, свързани с по-нататъшното снабдяване и осигуряване на армията.

Обсъждаха дълго. Какви неща само не възникват в момент, когато цялата армия трябва да премине от едни релси на други! Едно са боевете, когато са живели от ден за ден с надеждата, че а-ха ще свърши, а друго е тишината, до която хората са стигнали с последни сили и искат да се стоплят, да се измият, да поспят при човешки условия. Какво само струва да се измият всички както трябва, да се преоблекат, колко войнишко бельо трябва да се изпере, колко валенки да се зашият, ботуши да се закърпят! А дезинфекцията на помещенията, дето са били немците? С петнистия тиф няма шега, а те са въшкави. Достатъчно е да минеш покрай колона пленници, за да видиш как се чешат... И трупове ще трябва да се приберат, в началото поне от крайпътните места, да не говорим за камарите, каквито има навсякъде, във всяко мазе. Никому не се иска да се занимава с това, а ще трябва.

Дори егоистично си пожелаха да изведат армията по-скоро от Сталинград. Колкото и да е трудно на всяко ново място, все пак грижите са по-малко, отколкото тук, в развалините. Разбира се, и тук

ще оставят някои хора, те ще бъдат големите мъченици, върху тях ще легне и разчистването, и разминирането, и прибирането на трупове. Дано само не сме ние! Най-сетне се споразумяха по всички въпроси и заместник-командувачият се прибра във втория ешелон. Серпилин също се канеше да си отиде, да постегне своите, за да приготвят по-рано бюлетина — искаше да си остави известно време, да поседи над него лично. Но Захаров го задържа:

— Имаш ли петнайсет минути?

Как да отговори? Би желал да има не петнайсет минути, а час и два, би желал да се облегне на стола, да се изтегне, да извади цигара, да я почука по кутията и без да бърза, да запуши. Но всичко това е още невъзможно. А петнайсет минути, разбира се, има. Задачите са дадени и машината е пусната в ход.

— Кажи, Фьодор Фьодорович, искрено, побра ли ти се вече в главата всичко, което стана? В моята още не може да се побере.

Серпилин отговори така, както си беше, че и той колкото и дълго да е очаквал това, още има чувството: нима е истина? Нима се е свършило?

И въпросително погледна Захаров, защото разбираше, че този разговор е само така, за начало, че не за него са го задържали в такова усилено време.

— Искях да те попитам какво ти е настроението, Фьодор Фьодорович — попита Захаров и след като помълча, додаде: — Не питам по свой почин, фронтът се интересува. А може би и не само той.

— От какво са се интересували? — разтревожен попита Серпилин.

— От твоето самочувствие. Самият аз едва днес узнах от тях за твоето нещастие. Ти не си ми казал.

В думите на Захаров имаше обида. Може би при техните добри отношения справедлива. Не беше му казал, защото — ако трябваше да бъде докрай откровен, щеше да се наложи твърде много да му обяснява. Значи за това беше го задържал! А отначало му се стори, че иска да пита съвсем друго.

— Ами какво да ти отговоря на това, Константин Прокофиевич? Извинявай, че по-рано не споделих с теб. Ако изобщо кажех някому, щях най-напред на тебе. — Серпилин разкопча джоба на рубашката си

и извади писмото. — На прочети. Не се учудвай, че е друго презимето, той не носеше моето име. — И като казваше вече това, по очите на Захаров разбра, че той не се учудва и сам знае за другото презиме.

Захаров прочете бавно писмото, сгъна го и му го върна.

— А защо не каза, Фьодор Фьодорович? Мигар сам е по-лесно да мислиш за това?

— Случаят, както се казва, е особен — Серпилин горчиво се усмихна. — Най-напред ти ми кажи какво знаеш и какво не знаеш.

— Изглежда, всичко знам — рече Захаров.

— Откъде?

— Ами твоят Иван Алексеевич, когато беше при нас, ми разказа за тази работа.

— Защо и за какво? — попита сърдито Серпилин, който смяташе, че Иван Алексеевич си е позволил този път повече от онова, на което имаше право.

— Имахме намерение по-късно да преведем твоя син в нашата армия на съответна длъжност.

— Без мое знание? — попита както преди сърдито Серпилин.

— Не, с твое знание. Мислехме, че когато боевете свършат, ще почнем да се попълваме и ще си поприказваме откровено...

— А с каква цел?

— Искахме да те помирим със сина. Смятахме, че и на тебе ще бъде по-леко, и на него.

— С него вече ме помири войната. — Серпилин стана и закри из стаята.

— Седни, успокой се — рече Захаров. Той предвиждаше, че разговорът ще бъде тежък, но не можеше да го избегне. Внезапното позвъняване от фронта днес, посред ден, след всичко, което ставаше, беше от онези, които не се случват току-тъй. Захаров беше достатъчно опитен в тези работи, за да знае — позвъняването беше измислено не в щаба на фронта, зад него стоеше нещо неизвестно, лошо или добро за Серпилин, ако се съди по позвъняването, по-скоро добро, въпреки дявол знае.

Той седеше и чакаше какво ще каже разхождащият се из стаята Серпилин. Но Серпилин още дълго ходи и мълча, после се спря и рече с пресипнал глас:

— Че го накарах да воюва, все пак съм прав, а останалото не е в моя власт. А ако беше тук в нашата армия, тогава какво?... — Искаше да каже, че и при тях в армията всички, които са на първата линия са смъртни, но не се доизказа и отново закрачи из стаята.

Той ходеше и мислеше за сина си. Какво значи, обичаш или не обичаш, повече или по-малко ли си обичал? Много слаби са тези думи, за да си представиш какво значи, когато до двацет и една година възпитаваш край себе си едно същество и му говориш всичко, което мислиш, и смяташ, че до тебе расте твое, а после дохожда ден — и излиза: не, не е твое. За каква любов и нелюбов може да става тук дума? Тук става дума за нещо по-голямо, за целия живот.

Той седна, запуши и попита:

— Трябва ли да се изповядвам пред теб, а?

— Ти по-добре знаеш — рече Захаров.

— Виждам, че се смяташ задължен да слушаш. А лесно ли е?

— За задължението отчасти е вярно — рече Захаров. — Кой съм аз всъщност? Политрук на високо равнище, когато се изповядват, длъжен съм да слушам. — При тези думи той леко се усмихна, като даваше да се разбере, че казаното е отчасти горчива шега, а отчасти пълна истина.

— Разбира се, тежко е — рече Серпилин. — Да не говорим за това, че той има жена и дъщеря, които аз още не съм виждал. А плюс това, колкото и да се уверяваш, че си прав, и действително си прав, все пак знаеш, че ти си го тласнал към смъртта. Прав или неправи, ти си го тласнал.

— Да — рече Захаров. — Когато Иван Алексеевич ми разказваше това нещо, още тогава си помислих: до каква степен можем да им бъдем съдници?

— А защо да не сме им съдници?

— Не казвам, че не можем да им бъдем съдници, а казвам — до каква степен? Щом е тръгнало на изповед, в тридесет и седма година във Воронеж, когато арестуваха най-добрия ми приятел, а жилището му запечатаха, аз не пуснах жена му да живее у нас. После чрез жена си й помогнах, но не я пуснах да живее у нас. Мислех така: аз и така, и така, няма да я спася, а пусна ли я — и себе си ще погубя. Вчера запечатаха неговата квартира, утре — моята. И сега да ме питате: прав ли бях, като реших така тогава? Ще отговоря: очевидно, прав. Прав, а

ме е срам. Когато се върна в трийсет и девета, първо дойде при мен. За жена си знаеше, но дойде да ми каже, че ме разбира: ако съм я бил пуснал да живее, щял съм да извърша самоубийство. Той разбра, но на мен от това не ми става по-леко. И се срещаме оттогава с него не по моя, а по негова инициатива. На него му е леко с мен, а на мен тежко. Макар че през онова време можеше да бъде и обратното: можеха да запечатат моето жилище, и не неговата жена щеше да идва на вратата ми, а моята — на неговата. Бяха писали доноси и срещу мене.

Серпилин мълчеше и пушеше цигара.

— Защо мълчиш?

— Слушам — рече Серпилин. — Всичко е така. Съгласен съм с тебе. — Загаси цигарата, стана и вече прав добави: — А аз, да си кажа искрено, помислих друго, когато ти запrikaзва.

— Какво помисли?

— Помислих: може би Никитин се е оплакал от мене?

— Защо Никитин?

— Поради моята собствена глупост — рече Серпилин. — Преди два дни адютантът излезе, отворих чекмеджето на масата му — търсех една карта — и случайно видях тефтерче, а в тефтерчето за мене: „Днес С. пред мене каза...“, „Днес С. пред мене каза...“ По-нататък не гледах, бутнах чекмеджето, а през деня видях Никитин и му изтърсих: „Посъветвайте моя адютант утре да напусне, а не напусне ли — ще го изгоня, защото мислех, че е мой адютант, а се оказа, че е ваш!“ Никитин облещи очи срещу мен: „Не разбирам какво искате да кажете.“ А аз бях в такова настроение, че му обясних: макар че, казвам, в армията има и трябва да има контраразузнаване, в нея не бива да се държат глупаци! Обясних, обърнах се и тръгнах, за да не кажа и нещо друго. Прибрах се — насреща ми адютантът. Аз му казвам още вървешком: „Пишеш ли всеки ден всичко, което говоря пред тебе?“ „Да, виновен съм, ще прекратя, разбирам“ „Какво разбираш?“ „Разбирам, че е забранено да се водят дневници, знам.“ И от дума на дума домъкна ми целия си дневник, излезе, мечтаел да стане писател! Ето какво се случва! Влезе ти бръмбар в главата и сам се хванеш, и ето ти — наклеветил си човека! Мислех, че Никитин се е ядосал и ти е казал да ме повъзпиташ.

— Нито дума не ми е казал.

— Тъкмо затова ме е още повече срам.

— Изпъди ли адютанта? — попита Захаров.

— Къде сега ще го пъдиш? Като адютант не е съвсем добър, но какво не се случва, току-виж наистина излезе писател. Разрешавате ли да си отида?

— Не сте ли пресметнали още загубите? — попита Захаров, като изпращаше Серпилин до изхода.

— Направихме груба сметка. Във всички дивизии за вчерашния и днешния ден има над триста, а от тях сто и петдесет убити.

— Добре все пак, че доунищожихме днес немца, не се забавихме — рече Захаров. — Ако бяхме се забавили, можеше да загубим повече.

— Може да е така. А може и да не е така. — Серпилин отбягваше закъснелите самооправдания. Той беше вече решил за себе си този въпрос завчера на Военния съвет, когато гласува за незабавни действия, защото смяташе, че жертвите не могат да бъдат особено големи, а необходимостта да си развържат по-скоро ръцете за по-нататък ги оправдава.

— Покани ли те Батюк? — попита Захаров.

— Покани ме.

— Значи като предадеш бюлетина, ще се видим!

Когато се прибра, Серпилин, без да се съблича, попита:

— Какво става с бюлетина?

Отговориха му, че се преписва, след няколко минути ще бъде на масата му.

— Доложете ми, когато бъде готов; ще постоя на улицата да подишам чист въздух.

Той излезе от къщата и като сложи ръце на гърба си, погледна небето. Беше тъмно и беззвездно.

„Значи, времето все пак се е развалило, а аз в залисията просто не съм забелязал“ — помисли той. И изведнъж долови стенещия звук на летящи високо в небето самолети. Като измамваха зенитчиците, юнкерсите заобикаляха Сталинград откъм север, за да хвърлят нощния си товар на своите обкръжени войски: още не вярваха, че всичко е вече свършено.

## ОСЕМНАЙСЕТА ГЛАВА

Времето беше лошо от самото начало на полета. Земята ту се откриваше, ту се закриваше, после дълго летяха без каквато и да е видимост. Когато земята отново се откри, летецът излезе от кабината и се наведе към Серпилин.

— Мислим все пак да не кацаме в Саратов. Времето и там, и в Москва, навсякъде е лошо. Какво мислите, другарю генерал?

— Защо питате? — рече Серпилин. — Аз съм пътник.

— Ясно, другарю генерал. Още повече, че ми се иска да закарам по-скоро ранената! Ще ида да поприказвам с нея как се чувства. — Летецът мина покрай Серпилин към опашката на самолета.

„Нека сами решават — помисли Серпилин. — И изобщо да става каквото ще.“ Но това мислено изговорено „изобщо“ се отнасяше вече не към времето, а към неочакваното му повикване в Москва.

Снощи, когато вече приготвяше леглото си и сваляше ботушите, позвъни Захаров и го помоли да наmine към него. Трябваше да се облече и да отиде, като недоумяваше какво е това бързане. Два дни откак бяха свършили боевете, утре на площада на Падналите борци щеше да има митинг, искаше му се преди това да си отспи, да отиде там като на празник, със свежа глава. Може би има някаква промяна с митинга? Така мислеше, докато отиваше при Захаров, не предполагаше друго.

— Пригответи се, Фьодор Фьодорович, да летиш утре в девет за Москва — рече Захаров. — Членът на Военния съвет на фронта се обади. Василиев те вика.

— Така — Серпилин неволно въздъхна от вълнението, което стегна гърлото му: „Василиев“ през последните месеци беше условното име на Сталин.

— А при кого да се явя там? Направо да се явя?

— Не знам — рече Захаров. — Там вече не е нашата епархия. Ще те посрещнат, щом са те повикали.

— Кому да предам щаба на армията?

— За това нищо не е казано засега.



Захаров очаквателно го погледна, но Серпилин издържа този поглед. Писмото, което беше писал на Сталин, се отнасяше до нещо, за което не можеше да се говори с когото и да било. Сам беше решил, сам го бе писал, сам го бе изпратил. И ако резултатът не е такъв, какъвто си очаквал, цялата отговорност ще е твоя — с никого не си споделил, с никого не си се посъветвал.

Той просто не отговори нищо на Захаров: по-добре да го обиди, отколкото да го постави в двусмислено положение.

— Знае ли вече командувачият?

— Да. Помоли ме да ти предам да се явиш при него утре точно в седем. Легна да спи. Впрочем, не съм сигурен — усмихна се Захаров. — Просто, докато не се успокои, не иска да говори с тебе. В яда си по телефона тегли една псувня. Едва, казва, се сработихме с началник-щаба, и някой рече да ми сложи крак — да ми го вземе! Ето как, значи, сте се сработили с него. А аз дори не бях забелязал.

— Не приказвай така — рече Серпилин. — Колкото ти направи за това, едва ли някой друг би направил на твое място. Трябва да си кажем правичката, и обстановката благоприятствуваше. Боя се, че при несполуки ние с него по-мъчно щяхме да се разберем. Да тръгвам ли с твое разрешение?

— Почакай! — Захаров измъкна от папката и показа две току-що получени шифровани телеграми от тилото управление в Москва. В едната се разясняваше, че тъй като войските на армията след ликвидирането на немците в Сталинград са се оказали на повече от триста километра от линията на фронта, те следва да се преведат към втора разкладка. Във втората телеграма по същите причини се предлагаше да не се изплащат фронтови пари.

— Как да се разбира това? — Захаров сграбчи шифрованите телеграми и гневно ги разтърси пред носа на Серпилин. — Как да доведе тези хартийки до знанието на войниците и офицерите, когато само преди две денонощия свършиха боевете! Какво, трябва да се чувствуват виновни ли, че са хванали в плен и последния немец?!

— Всичко ми е ясно, Константин Прокофиевич, разбрах — рече Серпилин, който напълно споделяше чувствата на Захаров, а освен това добре разбираше, че това избухване с шифрованите телеграми не е току-така, а с намек: ако попаднеш при Сталин — да не ти е

простено!... длъжен си да му кажеш това. А не му ли кажеш, значи съм се лъгал в теб!

Когато при излитането извиха, долу, под крилото на самолета още веднъж минаха развалините на Сталинград, сиво-белият квадрат на почти до земята сринатите от войната квартали.

Серпилин си спомни как веднъж в Туркестан на ученията бе летял над пустинята с бръснещ полет и внезапно бе зърнал сред пясъците няколко проснати, полуразмъкнати от птиците скелети на хора и камили... Развалините на Сталинград напомняха тези скелети в пустинята.

Сега, час след излитането, всичко това бе останало вече далече назад.

„Добре ще е, ако е направо в Москва — помисли Серпилин. — Да заспя и да се събудя отведнъж там, от тласъка на колелата о земята! Миналия път, когато летях за Москва, мислех из целия път за жена си: жива ли е, или не е жива? А сега — жив или не жив — няма за кого вече да мисля!“

Извади от джоба на рубашката си писмото за смъртта на сина си, тури си очилата и го препрочете. Прибра писмото, но очилата не сне и още дълго седя така. Седеше и мислеше: пристигнала ли е, или не е пристигнала от Чита в Москва жената на сина му? Ако е останала в Чита, работата ще е по-проста — трябва само да научи нейния адрес и да ѝ изпрати атестата. А ако е пристигнала, ще трябва да говори с нея. А какво да говори не знае, защото не знае какво е научила тя и какво не.

Летецът се върна в кабината. Значи е ходил, поприказвал е там с ранената.

Самолетът беше комбиниран. Първите шест кресла — меки, а отзад, от двете страни — железни пейки, и по средата, още преди да пуснат пътниците, бяха закрепил носилка за болната авиаторка. Дори бяха направили крепила от ремъци, за да не я друса при люлеенето.

Авиаторката беше от женския бомбардировачен полк. Беше бомбардирала немците цялата есен и зима, а беше ранена не в бой. Кацнала вчера принудително със своята „пионка“ и си счупила гръбнака. Млада, красива, двайсет и една годишна, тя лежеше неподвижно наред самолета по гръб и се усмихваше на всички, които се приближаваха до нея.

Преди да се качи в самолета, докато вътре закрепяха носилката, Серпилин стоеше и чакаше пред стълбата заедно с една жена-майор, командир на бомбардировачния полк, която беше дошла да изпрати своята авиаторка.

Странно беше това, дето ей така, изведнъж, както стоеше пред самолета, се запозна с тази жена-майор. Преди пет години, в трийсет и осма, когато за пръв път бе чул името ѝ, мисълта, че някога ще се срещнат на фронта, би му се сторила не само невероятна, но просто нелепа.

За полета на трите жени, които летели от Москва до Далечния изток без кацане, те бяха научили тогава от един бивш търговски представител, който се върна да ношува в бараката, след като беше мил пода в лагерната канцелария.

Пътят на полета минаваше недалеч от техния лагер, само на триста километра южно, но това беше друг свят и друг живот, като че навеки откъснат от тях. И все пак, когато бившият търговски представител им разказа всичко, което беше чул за полета, докато търкал с парцал пода, те имаха достатъчно сили да се радват, че в онзи, другия, откъснатия от тях свят, продължават да стават такива неща. Значи, все пак не спят, изпитват самолети с далечен радиус на действие, продължават да се готвят за война с фашистите.

— Бива си ги нашите жени! — рече Гринко, с когото те тогава живеяха в една барака.

А когато някой го бодна: „Жени, ама не твои!“ — отговори:

— Не, мои. Ако ме нямаше мене, нямаше да ги има и тези жени. Ако не бях натирил Деникин от Орел до Ростов, много щяха да летят те сега!

Серпилин си спомни за това, докато жената майор му разказваше за своята авиаторка. Когато после в самолета минаваше напред към своето място, покрай легналата в носилката девойка, той се спря, долепи ръка до калпака си и вече седнал в креслото, продължаваше да чувства, че тя лежи там зад гърба му, лежи, завинаги осакатена, със счупен гръбначен стълб.

У него понякога пламваше възмущение срещу онова, което войната върши с човешкото тяло. Идваше му на ум рядко, но затова пък с по-голяма сила. Невъзможно е, когато воюваш, да държиш през цялото време мислено пред очи този кървав горчив низ от човешки

умирания и осакатявания, които почти всяка от получените и дадени от тебе заповеди предполага. Почти всичко, което ставаше във войната, беше в очите му напълно естествено: и всекидневните ранявания, и смъртните случаи, и разстрелите за страх или неподчинение, и неизбежните жертви от собствения огън и собствените мини, и многото или малко кръв, с която така или иначе всеки ден е свързана войната. И само понякога, както това става с човек, който изведнъж е влязъл в добре позната стая, но неочаквано я е погледнал с други очи, той изпитваше възмущение, че войната изобщо съществува, и всеки ден и час, от сутрин до вечер къса на парчета, скъсява, пречупва живото човешко тяло. Ето и това момиче отзад в самолета е пречупила. Още се усмихва, а е вече мъртва до кръста...

В Саратов не кацнаха, но и Москва не ги приемаше, и трябваше да кацнат пътьом в Рязан. Престояха там недълго, но все пак, за да не замръзне, пренесоха авиаторката от самолета в стаята на оперативния дежурен, а после, когато разрешиха летене — я отнесоха обратно в самолета. Тук тя вече не се усмихваше, види се силите, които отнапред беше отделила за пътя, се бяха свършили, не бе могла да предвиди, че ще я изнасят и внасят още веднъж...

Когато се качиха обратно в самолета, минавайки край девойката, Серпилин си спомни пак за Гринко — как тогава, в трийсет и осма, се бе произнесъл гордо за тази авиаторка-майор и нейните другарки: „Нашите жени“. Възможно ли е с Гринко сега да стане така, както му се искаше — да не е загинал, да не е умрял, да бъде свободен и да може да повоюва?

През януари, когато заминаваше за фронта с новото назначение, мислеше да пише на Сталин за Гринко след свършването на операцията в най-подходящия момент за четене на такова писмо. А в действителност излезе другояче. На деветнайсети, когато пробиха втората линия на немската отбрана, щабът на армията се придвижи към селцето Гремучее, в едно дълбоко дере до него, на ново място. Но за Серпилин това ново място беше старо, добре познато от осемнайсета година, той не можеше да сбърка, въпреки отдалечеността на времето.

В това дере тогава се намираше ескадрон червени казаки, резерв на командира на стрелковата бригада, бившия царски щабс-капитан Правдухин, когото после, вече след пристигането на Сталин, Гринко

замести. А когато на техните позиции пристигна Сталин, Гринко беше вече командир на полка. И техният наблюдателен пункт беше на около двеста сажена на югозапад от това дере, в окопите, които опасваха една неголяма височинка. А още по-надясно имаше втора височинка — наблюдателният пункт на батареята.

Серпилин още първия ден, щом се премести тук щабът на армията, взе със себе си ординареца Птицин и отиде на тази височинка, дето бяха стояли тогава, през осемнайсета година. Имаше малко сняг; на места вятърът го беше издухал съвсем до покритата с лед прошарена трева. По пътя попаднаха на три ями от наши тежки снаряди, около тях лежаха убити немци. Самата височинка, изглежда, не бяха разоравали, наоколо бяха орали, а тук не. От съобщителния ход, който водеше нагоре към наблюдателния пункт, не беше останала следа, но от оня окоп, който някога бяха изкопали в началото на нанагорнището, колкото и странно да беше, имаше белег — змиевидна, едва забележима падинка. В нея се беше задържал малко сняг и тя се отделяше, беше по-бяла от всичко наоколо. А някога това беше окоп с пълен профил. Иван Алексеевич — по това време началник-щаб на полка — сам следеше доколко грамотно изкопават в полка окопите. Относно окопната грамотност хората в полка бяха дори прекалено грамотни — бяха изкарали по три години в германската война, но ги мързеше да правят това — омръзнало им беше и наричаха Иван Алексеевич заради придиричивостта му „негово благородие“, и пущаха слухове, че бил бивш офицер. Един път дори някой стреля през нощта в гърба му.

Сталин тогава дойде при тях пеш, автомобиля, с който беше пристигнал, беше оставил по-назад, и ги похвали тъкмо за пълния профил на окопите, каза, че в Революционния военен съвет ще ги даде за пример на другите отбраняващи се части.

После, след като огледа окопите, той се изкачи по съобщителния ход горе, на наблюдателния пункт, погледа малко с бинокъл степта и се върна обратно в окопа. Денят беше тих, белите казаци не стреляха до вечерта. Свариха на огъня чай в едно канче, пиха петимата: Сталин, Гринко, Иван Алексеевич, Серпилин и още един пристигнал със Сталин, не се знаеше адютант или от охраната, неприказлив човек. Когато седнаха да пият чай, Сталин му направи знак с пръст и той извади от окачената на хълбока му офицерска военна чанта една

фунийка от вестник и изсипа от нея върху капачето на канчето малко дребно натрошена захар. Сталин се засмя и каза:

— Чаят ваш, захарта наша.

Тогава той не остана дълго при тях, разпита ги за бойната готовност и настроенията, отговори на няколко техни въпроса и каза, че е време да тръгва.

Сега, след двацет и пет години, застанал на бялото змийче от сняг — всичко, което бе останало от тогавашния царицински окоп, Серпилин си спомни всичко, както беше: къде бяха наклали огъня и кой къде беше седял, докато пиеха чай. Откъм края — оня мълчаливият, с кожената куртка, после Сталин и до него Гринко, а двамата, той и Иван Алексеевич — от другата страна, с лице към Сталин. А захарта беше натрошена на съвсем дребни парченца и когато допиха чая, мълчаливият с кожената куртка вдигна капака на канчето и изсипа останалата захар обратно в своята фунийка от вестник.

После Серпилин и Иван Алексеевич останаха, а Гринко изпрати Сталин до автомобила и когато се върнаха, го хвалеше, загдето откровено, без да скрива тежкото положение, отговарял на техните въпроси за продоволствието и обстановката по фронтовете на републиката.

Така беше тогава, в осемнайсета...

Зад гърба на Серпилин нетърпеливо пристъпваше неговият ординарец Птицин, който недоумяваше какво особено е намерил генералът в тая пустош, а Серпилин стоеше и мислеше, че или вече никога няма да пише на Сталин за Гринко, или ще пише още днес, когато сама съдбата не само го е довела, ами може да се каже го подтиква: пиши!

През нощта той написа онова писмо, заради което, трябва да се предполага, сега го викат. Започна от това — как сега, в четиридесет и трета, отново е попаднал там, където при тях в осемнайсета дошъл другарят Сталин, а в заключение молеше да се преразгледа делото на Гринко. Писа, че не само познава Гринко от съвместната служба, но може да потвърди, че той и в лагерите е останал докрай предан на съветската власт и лично на другаря Сталин. А накрая написа: „Скъпи другарю Сталин! Смятам за свой дълг да ви доложя, че корпусният командир Гринко не по-малко от мен е предан на Родината и не по-

лошо от мен би я защищавал от фашистките нашественици. Ако вие ми вярвате, мястото на двама ни с корпусния командир Гринко е на фронта тук, дето съм аз, ако не ми вярвате, значи, и на двама ни мястото е там, дето е той.“

Когато препрочете тези думи, трепна и вече искаше да ги зачеркне, но не си позволи да направи това и изпрати писмото. А когато то замина, няколко ноци поред, въпреки умората, дълго не можеше да заспи и едва след седмица надви себе си и успя да не мисли за това. Реши както в боя: колкото и да си претеглял и да си се колебал преди започването, после, когато сте тръгнали напред, вече е късно да мислиш дали е трябвало, или не е трябвало да почнеш.

Когато самолетът се приземи в Москва на Централното военно летище и Серпилин слезе пръв по стълбичката, насреща му от спрялата право пред самолета емка изскочи висок майор със златни пагони и сини черти по тях и като долепи ръка до ушанката си, попита?

— Генерал-майор Серпилин?

— Да.

— Очаквам ви.

— Аз имам там багаж — рече Серпилин. — Куфар и вещева торба.

— Шофьорът ще остане и ще ги вземе — рече майорът. — А ние с вас ще отидем до телефона. Тук наблизо.

Майорът посочи с ръка виждащата се на няколко десетки крачки двуетажна сграда с камуфлажни петна. Серпилин я помнеше. Там през януари те заедно с Артемиев, докато чакаха излитането, се грееха при оперативния дежурен.

— Да вървим. — Той подтисна желанието си да попита кому ще телефонират направо от летището. Вместо това попита, като погледна под око пагоните: — Отдавна ли тук, в Москва, сте преминали към новата униформа?

— От две седмици.

Те се изкачиха на втория етаж, но не влязоха в стаята, дето той някога се беше грял при оперативния, а в друга, с табелка „Командир на частта“.

— Селезньов в стаята си ли е? — попита майорът станалия от адютантската маса лейтенант.

— На летателното поле.

— Ние ще влезем да телефонираме.

Майорът кимна към вратата в дъното на стаята и без да дочака отговор, властно я отвори като своя и пусна пред себе си Серпилин.

— Ей сега ще доложа. — Майорът се приближи до една маса с четири телефона, вдигна слушалката, набра номера и като държа цяла минута слушалката притисната до ухото си, с напрегнат глас назова познатото на Серпилин по слух презиме на Сталиновия помощник — ... докладва Рудаков. Генерал-майор Серпилин пристигна. Намира се на летището. Тъй вярно! Предавам слушалката...

Серпилин взе слушалката и едва успял да каже: „Слуша Серпилин“, чу дрезгав, сърдит глас:

— Къде се загубихте вие там? Другарят Сталин питаше за вас, а вас ви няма!

— Стояхме в Рязан и чакахме благоприятно време — рече Серпилин.

— И го дочакахте — все тъй сърдито рече гласът. — Имате ли квартира в Москва?

— Имам.

— Идете в квартирата си, стойте и чакайте. Неотлъчно. Ясно ли е?

— Ясно.

— Предайте слушалката на съпроводителя.

Като не чу нито „здравейте“, нито „довиждане“, Серпилин подаде слушалката на майора.

— Слушам — рече майорът. — Ясно. Тъй вярно! Ясно. Тъй вярно! — И като остави слушалката, погледна Серпилин. — Къде е вашата квартира?

— До академията „Фрунзе“.

— А има ли телефон?

— Има.

— Тогава ясно. Защото ми е заповядано, ако квартирата е далеч и няма телефон, да ви закарам в хотел „Москва“. Да тръгваме ли?

— Да тръгваме — рече Серпилин, — само трябва да проверим. Кой тук от тези е градски? — попита той за телефоните и докато набираше номера, помисли: „А може би ще бъде по-добре, ако никой не отговори. Ще отида и ще чакам в хотела.“



На телефона дълго не се обаждаше никой и той вече се канеше да остави слушалката, когато изведнъж непознат млад женски глас рече:

— Слушам ви...

— Търся Мария Александровна — рече Серпилин.

— Нея я няма, тя е на работа.

— Тогава синът й.

— И него го няма.

— А кой е на телефона? — попита Серпилин, като се досещаше вече кой е.

— Тяхната съседка — отвърна младият женски глас. — Може би искате да им предам нещо?

Но Серпилин не отговори нищо, постави слушалката и се обърна към майора:

— Да тръгваме.

Когато излезе, колата беше вече пред входа, на задната седалка бяха сложени нещата му. Майорът отвори пред Серпилин предната вратичка, а сам седна отзад, до багажа. Серпилин каза адреса и колата потегли.

— Другарю генерал, искате ли вестник? — попита майорът.

— Дайте...

Серпилин взе в ръце днешния брой на „Правда“, разгъна го, дори погледна заглавията, но измина половината път, докато се насили да чете: все мислеше за този телефонен разговор право от летището и за раздражняващия глас: „Другарят Сталин питаше за вас, а вас ви няма...“

На първата страница и в утринното, и във вечерното съобщение на Информбюро вече не се споменаваха за Донския фронт. Войските на Югозападния, Южния, Северокавказкия, Задкавказкия, Воронежкия, Ленинградския и Волховския фронт водеха настъпателни боеве на предишните направления, а за техния Донски фронт в бюлетините нямаше вече нищо. Няма и няма вече да има! Щабът на фронта, който имаше опит в такива боеве, разбира се, ще бъде запазен и прехвърлен на ново направление. Но какви армии ще изтеглят с него и какви ще оставят в резерв и в Главната квартира или ще предадат на други фронтове — това е вече друг въпрос. „А за тебе лично тъкмо сега въпросът стои открит“ — помисли той, като си спомни отново за Сталин, който беше питал за него преди два или три часа.

Той сгъна вестника, подаде го през рамо на майора.

— Благодаря — и се обърна към шофьора. — Тук, на дясно!

Приблжиха се до жилището му.

— Не сте ли чули, другарю генерал, кога ще докарат Паулус в Москва? Вчера се пръсна слух, че днес. На летището някои дори мислеха, че с вашия самолет ще го докарат — припряно попита майорът. Не беше редно да пита, но любопитството беше надвило школовката.

— Не знам, не съм в течение — отвърна Серпилин.

— Другите видях, но него не. Аз ще ви изпратя до квартирата — рече майорът, когато емката се спря пред входа.

Серпилин не отговори нищо, слезе, кимна на шофьора и тръгна нагоре по стълбата, като мислеше как ще се срещне със снаха си, дали знае, или не знае за случилото се. Майорът тежко стъпваше отзад с куфара и вещевата торба.

Звънец на вратата както преди нямаше — трябваше да чука. Когато отвориха, Серпилин прекрачи и видя пред себе си хванала дръжката на вратата млада жена с валенки, с бархетна рокля на цветенца и наметнато на раменете кожухче. Зад жената, хванало дръжката на другата открехната врата, която водеше за неговата стая, стоеше момиченце на около три години със също такава бархетна рокля.

Като продължаваше да стои на прага и гледаше неподвижното лице на жената, той ѝ подаде ръка:

— Аз съм Серпилин.

— Аня — безмислено, механически рече тя и като събори от раменете си кожухчето и закачи Серпилин по устните с твърдите къдрици на косите си, падна с лице на гърдите му. Момиченцето заплака, дотича и задърпа майка си за роклята.

„Да, вече знае, но от това не ми е по-леко!“

Серпилин почувствува как отзад, като го поизтика с рамото си, се промъкна майорът с нещата. И като продължаваше да държи нещата в ръце, въпросително, през главата на жената, погледна Серпилин.

— Благодаря. Оставете ги тук — рече Серпилин.

Майорът остави куфара и торбата. Торбата се повали на пода. Той я повдигна и я подпря до куфара; после, като погледна още веднъж

въпросително Серпилин, долепи ръка до козирката и се промъкна странишком назад към вратата. Чу се как изтича надолу по стълбата.

— Успокойте детето — рече Серпилин и затвори вратата.

Жената се откъсна от него, избърса разплаканото си лице с ръка, изхлипа, още веднъж се избърса и рече почти спокойно:

— Тя не разбира. Аз плача и тя плаче...

Момиченцето, като се държеше все още за полата на майка си, също за последен път изхлипа, спря и погледна Серпилин.

— Отдавна ли знаете? — попита Серпилин.

— От пет дни... Когато пътувах, не знаех...

Жената отвори широко уста и на Серпилин се стори, че тя ей сега пак ще заплаче. Но не заплака, а сякаш само преглътна нещо много, много голямо, от което дори я заболя в гърдите. Преглътна и се намръщи от болка.

— Ние заехме вашата стая.

— Добре сте направили — рече Серпилин. — Аз скоро ще замина пак.

Той вдигна от пода падналото от раменете на жената кожухче и не знаеше какво да направи с него — да ѝ го даде ли, или да го окачи на закачалката. Стори му се, че в квартирата е по-топло, отколкото при предишното му идване. Но жената протегна ръка към кожухчето и го наметна на раменете си.

— Отопляват, а аз зъзна.

Кожухчето беше старо, кърпено, от втори или дори трети брак. „Не го е сдал, когато е заминавал от Далечния изток. Оставил го е на жена си..." — помисли Серпилин за сина си и като погледна още веднъж изправената пред него жена, едва сега забеляза колко е висока. Когато е ходила заедно със сина му, сигурно е била на един ръст с него. Спомни си писмото на замполита: „Изнесохме го от танка... без да дойде в съзнание..." Така се казва — „изнесли“, а какво са изнесли? Колкото по-малко знаеш как действително изглежда всичко това на фронта, толкова по-добре!

— Да влезем в стаята — рече жената. И докато Серпилин се събличаше, тя зад гърба му незабелязано отнесе от антрето в стаята куфара и вещевата торба.

Когато той влезе вътре, момиченцето стоеше до куфара и съсредоточено щракаше с езичето на ключалката.

— Престани — рече майката.

— Нищо, оставете я. — Серпилин седна до масата. Жената се отпусна на един стол срещу него.

Ето тъй седяха тук със сина си през онази нощ. Той тук, където е сега, а синът му на нейното място. Сега, когато жената седеше до масата, оклюмала, подпряла с една ръка бузата си, както правят селянките, а с другата зиморничаво, под кожухчето, прихванала рамото си, тя имаше обикновено красиво младо лице с почервенял от плача нос, с изхапани, напукани широки устни, с набързо прибрани с гребенче прегорели къдрици от отдавнашно къдрене. Едно от тези едновременно и красиви, и незабележими лица, с които Русия е така богата.

Кой знае защо той си беше представял жената на своя син друга — мъничка, спретната, с грижливо поддържана външност. Така му се бе сторило по снимката, която бегло беше погледнал онази нощ.

— На мен ми съобщиха на трийсет и първи на фронта — рече той. — А на вас?

— А на мене, когато пристигнах... Един негов другар, по негова заръка, ме посрещна на гарата. Докара ме и тук ми каза... А като пътувах — не знаех, дори не ми минаваше през ум. Не знаех, че е на фронта, смятах, че е в Москва. Когато ми е пращал писмото, с което ме викаше, не ми е писал за това, може би се е съмнявал дали ще дойда в такъв случай от Чита. Мислех, ще ме срещне на гарата. А този негов другар, Филимонов, когато ме срещна, каза, че е на фронта. А когато ме доведе тук, каза, че е убит...

Тя отново въздъхна, като преглътна онова тежко, каменно, което бе изместило сълзите и пак се намръщи от болка.

— А чак после, на другия ден, Мария Александровна ми даде неговото писмо. Той тук, на този адрес, ми го е изпратил, за да го получа, когато пристигна. Докато е бил още жив. Ще ви го покажа...

Тя стана, приближи се до етажерката, извади изпод една везана покривчица писмото и го сложи на масата пред Серпилин.

А момиченцето все щракаше и щракаше в ъгъла с ключалката на куфара.

— Не ви попитах, сигурно искате да хапнете след пътуването.

— Да, гладен съм — рече Серпилин, макар сам да не знаеше дали е гладен, или не, не мислеше за това. И добави, че във вещевата

торба отгоре до половината са продукти — нека види какво има там.

— Ние имаме — рече тя. — Аз сварих супа за два дни и второ има. Той оставил за нас дажбата си от цял месец. Всичко имаме...

Като каза това, тя не изхлипа, а извика като от болка. После се приближи до момиченцето и го задърпа за ръката от куфара.

— Да идем, дъще, да идем в кухнята...

Писмото на сина му беше обикновено — писмо като писмо. Пишеше, че тяхната част разгромява фашистките нашественици, че е жив, здрав и всичко е наред. Поздравяваше я предварително с пристигането ѝ в Москва. Пишеше да поприказва за настаняването си на работа с Филимонов, който е в течение на работата. В края я прегръщаше и целуваше, а за дъщеря си беше нарисувал няколко мишки с дълги опашки. Писмо като писмо! Само човекът, който беше написал това най-обикновено писмо, го нямаше вече на тоя свят и затова беше тежко да се чете. В края бяха добавени няколко думи за Серпилин. Молеше жена си да не размества нищо след майка му, нека всичко засега си остане както е било. Защото ако баща му внезапно си дойде от фронта, ще му бъде неприятно, че в стаята нещо не е така, както е било при майка му.

„Какво знае тя и какво не знае от онова, което стана между него и нас — мене и майка му? Всичко — едва ли, а нещо сигурно знае. Не е възможно да живеят с години заедно и нищо да не знае. Сигурно все някога е трябвало да обясни защо майка му не отговаря на неговите писма.“

Погледна смачканата покривка на кревата, потрепна от спомени и горчиво удари с юмрук по масата. Проклетата квартира! Не квартира, а морга!

Когато удари с юмрук по масата, нещо издрънча. Телефонът ли? Скочи, послуша се — не, така му се е сторило!

„Ето, да му кажа, ако ме извика — помисли той за Сталин, — колко струва онази трийсет и седма година само на нашето семейство... Разбира се, няма да кажа, няма да се реша. Пък и да бих се решил, все пак, докато не е свършила войната, не му е времето.“

Дори сега, когато синът му беше убит, той не помисляше, че е могъл да се отнесе тогава към него другояче. Въпреки всичко, не сложи кръст в оня момент, отнесе се като към човек — поиска онова, което би поискал от самия себе си. И той го изпълни. И умря. А ако

тогава през нощта не беше повел сам този разговор, беше се ограничил с онова, за което беше дошъл — с молбата баща му да регистрира в квартирата си семейството му, сигурно би останал жив и би служил сега в своето автомобилно управление, и би срещнал жена си на гарата, и би спал с нея заедно на този креват, жив и здрав...

„Нещо дълго се бави там в кухнята.“ Серпилин вдигна от масата писмото, приближи се до етажерката и го сложи обратно там, дето беше — под извезаната покривчица. „Нека всичко бъде както при майка ми...“ А какво е както при майка му? Какво може да бъде както при майка му, когато я няма майка му? Нека всичко преобърнат с главата надолу — по-добре дори! И без това вече няма дом. Остава той — възрастен, самотен човек; остава там в Сталинград ординарецът му Птицин, също тъй възрастен и временно, докато трае войната, също самотен човек. Останала е и тази жена Аня, със своята дъщеря и негова внучка, и той трябва да прави нещо за тях, да се отнесе някак към тях. Щеш не щеш, всичко това е сега също част от твоя живот!

Поиска му се да позвъни на Иван Алексеевич, да позвъни и да му каже: „Ваня, аз съм тук!“ Но колкото и да му се искаше, въздържа се. Докато не се реши какво става с твоето писмо, излишно е да звъниш и да се виждаш с Иван Алексеевич, можеш, без да искаш да подведеш човека.

Снаха му донесе от кухнята вилица, лъжица, нож и чиния със супа. Момиченцето донесе след нея мъничка чинийка с филии хляб. Приближи се, сложи я на масата и пак избяга в ъгъла на стаята, при куфара.

Снаха му излезе и отново се върна с чиста чиния и тенджерата. Обясни: държат цялата посъдина в кухнята, там се хранят.

— И аз можех... — едва почна Серпилин, но тя не му даде да довърши.

— Ех, какво приказвате! — и седна отсреща. — Ще пиете ли чай?

— Ще пия! А вие?

— И ние също. Щом изпиете чая, сигурно ще си починете от пътуването?

— Засега не мисля.

— Аз ще ви сменя чаршафите, в шкафа има чисти — тя кимна към кревата, — тези ще взема за нас на дивана.

— Защо така изведнъж?... — рече Серпилин. — Спете с нея, където сте спали, а аз ще легна на дивана. По всяка вероятност ще трябва и да вървя, когато ме повикат, засега няма да се събличам.

— Неудобно — рече снаха му; по лицето ѝ се виждаше, че действително се чувства неудобно в тази стая, и не говори току-така — за да каже нещо.

Серпилин дояде супата и не ѝ даде да сложи второто в друга, чиста чиния.

— Тук, в дълбоката, защо да миете излишни чинии? И не слагайте много! Смятах, че съм гладен, а в действителност — не съм. А за в бъдеще ще се споразумеем с вас така: сега тук няма нищо мое — ни завивки, ни чаршафи, изобщо нищо. Всичко сега тук е ваше и нейно. — Той кимна към момиченцето. — И стаята е ваша. А мой, тук, да речем, е диванът, в случай че дойда и друг път. Вадим в писмото пише за работа, каква работа?

— Имал е пред вид да ме настани машинописка в автомобилното управление при този Филимонов, аз пиша на машина. Но аз не искам там.

— Защо?

— Не искам.

И не обясни защо. Дали не ѝ харесва работата на машинописка, или не ѝ харесва този Филимонов? Не обясни, но сви рамене така, че той разбра — няма да отиде!

— Аз ще отида сигурно в шивашка фабрика. Пътувах с една жена във вагона, тя ми разказа, че майка ѝ била майстор в един шивашки цех. Шиели униформено облекло. Днес вече ѝ телефонирах...

— Да идеш във фабрика — трябва наистина да умееш да шиеш, а не така, по домашному.

— Но аз умея. В нашия детски дом още от пети клас учехме кроене и шиене. И после две години работих в шивашка работилница.

— Значи, вие сте израснали в детски дом — рече Серпилин. — И баща си и майка си ли сте изгубили?

— Майка си изгубих рано — рече тя. — Баща ми скоро замина, остави ме на леля ми. А леля ми ме даде в детски дом...

— А къде е сега баща ви?

Тя сви рамене.

— Не знам.

— И кога ще отидете във фабриката?

— От понеделник ще тръгна. Не мога да издържам тук сама с нея — кимна тя към момиченцето.

— А къде ще я заведете? — попита Серпилин.

— Ами там, казаха ми, имало детска градина. Утре ще ида да проверя. Ако не беше тя, бих отишла в армията.

— Какво ще правите там?

— Каквото и да е. Преди войната изкарах с винтовка и наган от всички положения „отлично“. Нали знаете как е при нас в Далечния Изток, жените на командния състав...

Тя се поспъна малко при думата „жените“, но не се остави да заплаче.

— Знам — рече Серпилин.

— А как да отида с нея в армията? Жал ми е да я дам в детски дом, стига, дето аз съм била там. Ние, разбира се, живеехме добре в детския дом, но все пак, щом съм жива, няма да я дам. Прочетохте ли писмото?

— Да — рече Серпилин. — Сложих го обратно.

— А на вас не е ли писал?

— Не. Преди месец се видяхме за последен път с него тук, когато погребвахме майка му. А после не е писал...

— Вие месец откак не сте го видели, а аз вече близо година... Откак замина от Чита. Той ми прати телеграма, че е погребал майка си, и че ви е видял, и че вие сте ни разрешили да дойдем. Заедно с поканата изпрати и покана по телеграфа, заверена...

„Да, за онова, което стана между нас онази нощ, нищо не ѝ е писал“ — помисли Серпилин.

— Ще донеса чай... — рече тя, като събра чиниите. — Оля, отвори вратата.

Момиченцето излезе след нея, притвори тихо вратата и докато притваряше, Серпилин с тревога видя малките ѝ пръстчета на ръба на вратата; видя и се уплаши да не ги прищипе.

Той развърза вещевата торба, порови в нея и извади парче дебел трофеен шоколад без обвивка, просто във вестник. Разви го и го сложи на масата.



Жената на сина му донесе чайника, поднесе и друг чайник със запарен чай. После две чаши и последния път още една чаша и кутия с кондензирано мляко. Сега, когато няколко пъти поред отива и се връща, Серпилин забеляза, че тя куца.

— Защо куцате?

Тя сложи на масата чашата и кондензираното мляко и като запретна полата на роклята си, показа бинтования на коляното крак.

— Такава превръзка ми направиха, че дори чорап отгоре не мога да обуя. Нося партенка във валенката.

— Къде си докарахте това?

— В Барабанск, за нея — жената кимна към момиченцето — купих чаша варено мляко от една селянка и докато се разплащях, влакът тръгна. Чашата дадох на придружителката на вагона, а аз се хванах с ръце и се подхлъзнах, разцепих си коляното о платформата... Добре, че в Омск стояхме дълго, в железопътната болница ме съжалиха, почистиха ми раната и ми сложиха превръзка с някаква мас. А тази, докато там ме превързваха, едва не изскочила от влака: „Къде е мама?“ Свикнала е с мен, разбира се, все двете сме заедно. Видяхте ли как ходи след мен, не може да се отлепи...

Като казваше това, тя наливаше чая; после намаза кондензирано мляко на хляба и го подаде на момиченцето.

— Яж. Това е най-любимото й ядене.

— А шоколадът? — сети се Серпилин.

Той взе шоколада и начупи няколко парчета.

— Никога не е виждала такова нещо — рече снаха му.

— Трофеен е, немски. Те напоследък го спущаха с парашути на своите, а парашутите попадаха при нас.

— Сигурно е било страшно там — рече тя и той разбра, че сега след загубата на мъжа й, като мисли за войната, тя през цялото време мисли само едно — колко е страшно там. Страшно, защото е имало човек — и го няма.

— Кажы благодаря на дядо...

Серпилин, несвикнал, дори не разбра веднага за кого се отнася това. А когато чу послушното тъничко „благодаря“ и видя изцапаното с шоколад носле, усмихна се и рече:

— Яж, наздраве. В торбата имам още много, аз не го обичам.

Като каза това, видя недоверчивите очи на мъничкия човек, чул явна лъжа и глупост. „Яж, яж, аз не обичам. Пий, пий, аз не обичам“ — сигурно не за първи път чува това и макар да е само на три години, вече не вярва...

— Наистина не обичам, честна дума!

— Да идем, дъщенце, да измием чиниите. — Жената стана, подаде на момиченцето едната чаша, а всичко останало взе сама и тръгна към вратата.

Като гледаше подире ѝ, Серпилин помисли, че макар да е с валенки и да куца, и малко да се попрегърбва, и никак да не мисли за своята външност, тя все пак е снажна и доста красива, а главно — съвсем още млада. И колкото и да тъгува сега, животът за нея още не е свършил.

Когато в двайсет и първа, след Гражданската война, бе дошъл при бъдещата си жена, вдовицата на Вася Толстиков, за да изпълни даденото му обещание, той я бе намерил толкова самотна и толкова готова да отговори с любов на неговата любов, че отначало дори не повярва на щастieto си, не беше готов за него, защото от смъртта на Толстиков бяха минали само две и половина години и Валентина Егоровна беше не само после, но и на младини строга жена. Но веднъж прежалила, значи беше прежалила; веднъж обикнала, значи беше обикнала. А да пази вярност към умрелия за съседите и роднините — не беше тя от тези, които се съобразяват с това! А Вадим караше тогава пета година; не беше много по-голям, отколкото е сега неговата дъщеря...

Снаха му се върна сама. Серпилин я погледна въпросително. Беше свикнал за това време да вижда момиченцето да върви след нея.

— Мие се след вашия шоколад. Сега ще я туря да спи. Вие настоявате ли да спите на дивана?

— Вече казах, защо да се връщаме на това?

Тя кимна.

— Вадим ми е разказвал за вас, че щом кажете нещо, отрязвате.

„Какво още ти е казал той за мене?“ — помисли Серпилин, като гледаше как тя, застанала гърбом към него, сгъва на четири смъкнатата от кревата покривка.

— Филимонов ми каза, че го погребали на някаква станция, до училището, и ми записа името на станцията. Как мислите, ще можем

ли да отидем на гроба?

Той я погледна, поколеба се и все пак отговори онова, което мислеше:

— Надали... Още повече, докато фронтът е близо.

— На хората няма да им бъде до нас ли? — попита тя.

Той кимна, като се радваше, че жената е умна, не е плачлива, и е способна в своята мъка да мисли не само за себе си, но и за хората. А в себе си помисли, че тя не бива да ходи там нито сега, нито после. При настъплението и в зимното време са го погребали, където са сварили, в най-добрия случай са забучили колче с дъсчица, а след седмица вече няма да можеш да различиш къде какво е, всичко е под снега.

Тя излезе за момиченцето и се върна с него.

Той стана.

— Сложете я да спи, аз ще изляза за малко, ще попуша...

— Пушете тук, вие сигурно сте свикнали да пушите в стаята. Нали Валентина Егоровна също е пушила, Вадим ми каза.

— Да, баба й пушеше — рече Серпилин, овладял с усилие гласа си. — Но аз все пак ще изляза...

„Баба, дядо“ — мислеше той, като крачеше напред-назад по тясното антре. Думите бяха необичайни. И двете баби бяха вече умрели, а онзи, вторият дядо, от майчина страна, бе от двайсет години беглец... И много възможно е сега да е някъде на фронта... Мнозина от тези дядовци на пределна възраст са сега на фронта. Птицин, ординарецът, е също дядо от декември — получи писмо.

Защо синът му още преди заминаването си на фронта е разбутал семейството си, повикал го е тук в Москва? Дали стаята е по-добра от тяхната там, или се е надявал, че с храната ще бъде по-добре? Или е предполагал, че там, в Чита, до края на войната, няма да се измъкне, а тук ще съумее? А може би просто предварително е мислил, че може да загине и е смятал, че ако бъдат в Москва, в бащината му квартира, баща му най-вероятно ще направи за тях всичко необходимо? Какво пък, правилно е мислил.

Серпилин мина покрай телефона, като закачи с лакът слушалката. И отново помисли за онова, за което беше мислил вече много пъти: кога ще звънне този телефон, скоро или не скоро?

Снаха му поотвори вратата и излезе в антрето.

— Какво, сложи ли я да спи? — Серпилин незабелязано за себе си беше преминал на „ти“, както ставаше почти винаги, когато хората му допадаха.

Тя въздъхна. Лицето ѝ беше уморено, види се и на нея самата ѝ се спеше.

— Аз, както ми казахте, не ви постлах, само възглавницата сложих на дивана, а всичко останало е приготвено на стола... Може би сега ще легнете така?

— Ей сега ще полегна — рече той. — Ти си легни засега, виждам, спи ти се не по-малко, отколкото на дъщеря ти, а когато легнеш, викни, аз ще вляза.

Тя кимна и излезе. Изведнъж иззвъня телефонът.

Серпилин сграбчи слушалката и чу гласа на Иван Алексеевич:

— Защо се криеш? Пристигнал си, а...

Серпилин не чу нищо повече. В телефона нещо дрънна и се разедини. Той повика: „Ало, ало“ — остави слушалката, почака малко, няма ли да звънне пак, и като реши — щом работата е такава — сам да позвъни, набра номера на телефона на Иван Алексеевич в Генералния щаб.

В отговор на молбата му да го свържат с генерал-лейтенанта, непознатият по име майор отговори, че Иван Алексеевич го няма и попита:

— Да доложи ли за вас на генерал-лейтенант Мартинов?

— Не, няма нужда — отговори Серпилин и постави слушалката, тъй като разбра, че там, в Генералния щаб, са станали промени. На мястото на адютанта има друг адютант, а на мястото на Иван Алексеевич е очевидно този Мартинов.

Той си спомни с усилие някогашния домашен телефон на Иван Алексеевич и набра номера. Просто така, за всеки случай, почти без надежда, но още с първия сигнал чу познатия глас.

— Слушам ви!

— Иван Алексеевич! Серпилин се обажда.

— Аз му звъня, а той, разбираш ли, не иска да разговаря, оставя слушалката! — рече Иван Алексеевич през смях. — Хайде, ела при мен, ако си свободен и не си забравил адреса. Да ти пратя ли кола, или имаш?

— Виждаш ли каква е работата... — рече Серпилин.

В слушалката пак нещо издрънка, прекъсна и друг, не вече гласът на Иван Алексеевич, отнякъде съвсем близо попита:

— Серпилин ли е?

— Аз — рече Серпилин.

— Слизайте, изпратена е кола да ви вземе.

## ДЕВЕТНАЙСЕТА ГЛАВА

Когато казаха на Серпилин „влезте“ и той отвори най-напред първата, после втората врата и влезе при Сталин, стори му се, че в стаята няма никой. Направи няколко крачки, спря се и видя Сталин, който внезапно се появи от дъното, сигурно от някоя друга врата. Серпилин стоеше там, където беше спрял, а Сталин, сложил ръце на гръб, идеше насреща му от дъното на кабинета.

Той носеше необичайна маршалска униформа с широки златни пагони и панталони с червени лампази. Вървеше, клатушкайки се, като че дори едва-едва понакуцваше, но при това стъпваше така меко, сякаш на краката си имаше не обуца, а меки кавказки ботуши.

Ето всичко, което запомни Серпилин, преди да отрапортува и да протегне ръка към протегнатата ръка на Сталин и да види отблизо лицето му, да изпита странното, почти нереално чувство за среща с оживял и застанал пред него портрет.

— Попроменили сте се донякъде, откак съм ви виждал — усмихна се бегло Сталин; Серпилин не можа да разбере защо.

— А вие сте се променили малко, другарю Сталин — рече Серпилин.

Сталин го погледна и като направи с лявата ръка, в която държеше лула, недоволен жест, с който хората отстраняват една вече обичайна неистина, с дясната бавно, сякаш неохотно посочи сложената край стената дълга маса.

— Седнете.

И като се обърна, тръгна към далечния край на масата, дето имаше едно кресло — неговото.

Серпилин не излъга: Сталин действително се беше променил малко, откак за последен път го бе видял отблизо на тържествения випуск на академиите през май трийсет и седма. Само гърбът му беше се състарил, но това пролича едва сега, когато се обърна и тръгна към масата.

„Роден е в седемдесет и девета, по-стар е от мене с шестнайсет години“ — помисли Серпилин, като вървеше след него към масата,

макар преди това да не беше мислил никога в живота си колко години Сталин е по-стар от него.

Той се приближи до масата и седна три стола далеч от Сталин. Да седне по-близо на такава дълга маса, който знае защо, му се стори неловко.

Сталин го погледна и като човъркаше лулата с кибрит, се усмихна.

— Политбюро го няма, седнете на неговото място. — А когато Серпилин се премести, попита изведнъж, без предисловия: — Вие ми писахте, че сме арестували неоснователно командувачия армия втори ранг другаря Гринко?

Гринко беше корпусен командир, а не командувач армия втори ранг, Сталин беше сбъркал, но Серпилин не се реши да го поправи.

— Аз се срещнах с него и на очна ставка, и в лагерите, другарю Сталин. Той ви беше дълбоко предан.

— Това вече четох — рече Сталин. — Питам ви напълно ли сте уверен, че напразно сме го арестували? — Сталин го погледна в очите. И на Серпилин му стана неприятно от този втренчен поглед, привично и студено съзнаващ своята сила и власт. И като почувствува, че му е страшно и че ако не се освободи от този страх веднага, от самото начало, после вече няма да може да се освободи, отговори с рязък и неочаквано висок в празната стая глас, в който от напрежение прозвуча дори предизвикателство:

— Напълно уверен. Както в самия себе си.

Сталин го погледна с някакъв странен израз на лицето — сякаш го учуди, че хората още могат да говорят така с него — и стана. Серпилин също стана, като не разбираше какво значи това — може би край на разговора? Но Сталин го спря с мек, повелителен жест на ръката си. Спря го и тръгна покрай масата. И Серпилин, когото Сталин накара да седне, се обърна на стола си към него.

Сталин стигна в мълчание до другия край на масата, върна се и пак тръгна и когато минаваше покрай Серпилин, още веднъж втренчено го погледна в очите. Погледна го и тръгна по-нататък, и там, на другия край на масата, без да се обръща още, каза нещо под нос така тихо, че Серпилин само благодарение на крайното напрежение, в което се намираше, долови казаното.

— Ако го намерим — ще преразгледаме.

Той се върна, седна до масата и без да гледа Серпилин, сякаш ни за секунда не се съмняваше, че всяка негова дума, разбира се, е чута, попита:

— Други въпроси имате ли към мене?

— Имам един въпрос, другарю Сталин — рече Серпилин, който едва сега почваше да съзнава цялото значение на измърморената там, с гръб към него дума „ще преразгледаме“.

— Слушам ви.

Серпилин каза за чутото вчера през нощта от Захаров — че Управлението на тила е побързало с отмяната на фронтовите пари и с превеждането на войските към втора разкладка.

— Престарали са се — рече Сталин. — Ние вече поправихме грешката. А сега аз имам към вас няколко въпроса. Първият: защо ходите в старата униформа?

Серпилин очакваше от Сталин какъвто и да е въпрос, само не този.

— Ние там още нямаме нова, другарю Сталин — рече Серпилин. — За пръв път я видях днес в Москва.

— Значи, тук я има, а там я няма — рече Сталин. — Не бързат. Мислят, че тук това е важно, а там не е важно. Нас тук ни обличат, а вас там не бързат да ви облекат. А с други въпроси, напротив, твърде много бързат!

Той мълча няколко секунди, сякаш беше забравил за какво още иска да попита, после се усмихна:

— Вторият въпрос се отнася вече не до формата, а до съдържанието. Как гледате на това да поемете командването на армията?

— Както заповядате, другарю Сталин.

— През ноември четиридесет и първа година вие ми пратихме писмо, молихте ме да ви изпратя на фронта, въпреки здравословното ви състояние. Как сте сега със здравето?

— Много по-добре, отколкото тогава, другарю Сталин.

— Значи ще ви утвърдим. Щом не възразявате — усмихна се отново Сталин и като видя в очите на Серпилин въпрос, мълчаливо му позволи да го зададе.

— Кога и къде да замина, другарю Сталин?



— Ще отидете там, където сте били — рече Сталин. — Другарят Батюк се заседя в армията. От началото на войната командува армия. Не расте. Има мнение — да го повишим. Да му се даде възможност да разгърне по-широко способностите си.

В думите на Сталин се съдържаше някаква ирония, и това нямаше съмнение, но не беше ясно за какво се отнасяше тя, щом ставаше дума не за понижаване, а за повишаване.

— Трети въпрос — рече Сталин. — Как вие от личния си опит преценявате поуките от завършилата операция, състоянието на войските и готовността им за нови действия?

Серпилин отговори онова, което мислеше: войските в завършилата операция са действували нелошо. Някои грешки са свързани с обстоятелството, че за повечето това е пръв опит за големи настъпателни боеве, а излишните загуби най-често се обясняват с още неизживения шаблонен стремеж към фронтално придвижване. Директивата — всеки ден навсякъде поне крачка напред! — понякога е струвала скъпо. Случвало се е да жертвуват напразно хора, за да завземат няколко стотина метра нищо нерешаващо пространство, което и без това би ни паднало в ръцете веднага след завладяването на една или друга ключова позиция. Каза и за артилерията: че използването на нейната мощ от общовойсковите началници може да бъде по-добро. Все още се проявява недостатъчно разбиране, че при съвременната война, когато искаме да придвижим пехотата, трябва да придвижим напред и огъня.

Каза всичко това, като се радваше, че Сталин слуша и не го прекъсва. Говореше външно спокойно, а вътрешно се вълнуваше много, защото разбираше, че това е най-главното, което е длъжен да каже. И неговата съдба, все едно началник-щаб или командувач, е всичко на всичко една съдба, и дори съдбата на Гринко е също само една съдба. А онова, за което сега говори и което Сталин слуша, без да го прекъсва, се отнасяше всекидневно и всекичасно до хиляди хорски съдби. Отнасяше се до стила на ръководството на войната и до оня натиск, който — както намекват знаещите хора — иде от самия връх и понякога тласка онези, които са долу, към показни успехи и излишна кръв.

Серпилин съзнаваше, че е опасно да говори на тази тема, но все пак говореше, макар и предпазливо, като старателно подбираще

думите си.

Сталин слушаше, без да го гледа. После, когато Серпилин млъкна, рече:

— За миналото е ясно. Сега за бъдещето. Как преценявате състоянието на своята армия днес?

И макар Серпилин да разбираше естествеността на този въпрос, думите на Сталин го рязнаха. Мигар всичко, което беше казал, беше казано за миналото. Той най-малко беше говорил за миналото. За никого не загатваше, говореше за грешките като за собствен опит, не само защото разбираше колко можеше да струва един отрицателен отзив, даден за някого тук, в този кабинет, но и действително смяташе това за несъществуващо. Работата беше не в миналото, още повече, че беше завършило с победа, а в това — да не се повтарят грешките и да не се умножават излишните загуби. Мигар Сталин не беше разбрал най-главното? Това не можеше да бъде!

Със смут в душата си Серпилин почна да говори за състоянието на своята армия. И тук Сталин излезе от безразличната си замисленост, оживи се като човек, чул най-сетне онова, което действително го интересува. Той веднага почна да го прекъсва и да поставя въпроси по хода на работата: за цифрите на щетите във всички видове въоръжение, състоянието на транспорта, загубите в личния състав, сроковете, в които може да се вземе и обучи попълнението. Но макар да имаше много въпроси, долавяше се, че го интересува само едно: кога армията може отново да се хвърли в бой като пълноценна сила.

Отговаряйки на въпросите му, Серпилин изведнъж каза онова, за което неведнъж беше мислил през войната, — че раненият войник, излязъл от медицинския санитарен батальон, у нас обикновено вече не се връща в своята част, и това не е правилно, защото повишаването на боеспособността на частите, където след раняването си ще се връщат служителите в тях войници, заплаща с лихвата всички мъчнотии, свързани с допълнителните превозвания.

Сталин го изслуша, но, както се стори на Серпилин, и този път отхвърли настрана главното, в което Серпилин искаше да го убеди, и зададе въпрос, отнасящ се само до дадения момент: колко попълнения може да даде добавъчно това на предната линия в хора, които имат опита на сталинградските боеве, през най-близките три седмици в мащабите на армията? Серпилин съобщи приблизителни цифри. В

един срок от три седмици те, разбира се, не бяха големи, но той имаше пред вид не това, а необходимостта да бъде променена цялата система, при която ранените не се връщаха в своите части!

— Да — изведнъж рече Сталин. — Ще се готвим за лятото. — И като погледна над Серпилин окачената на стената карта, попита: — Как се проявиха в боевете нашите танкове „Т-34“?

Серпилин каза, че танковете „Т-34“ по негово мнение са добри, но той лично не е достатъчно компетентен по този въпрос: досега още не е взаимодействувал с тях в големи мащаби, макар за пръв път да ги е видял през зимата на четиридесет и първа.

— Първите танкови батальони бяха превъоръжени с тях още през четиридесета — рече Сталин.

В гласа му, изглежда, прозвуча нота на учудване от това, че Серпилин толкова късно се е запознал с тези танкове. И Серпилин неочаквано за себе си каза онова, което съвсем не беше задължително да каже:

— В четиридесета година, другарю Сталин, аз още бях на гости при Николай Иванович.

— При кой Николай Иванович? — попита Сталин с някаква дори весела заинтересуваност, предизвикана от неочакваността на отговора.

— Ние, военните, когато лежахме в затвора, така наричахме помежду си Ежов — рече Серпилин: беше късно да отстъпва, щом веднъж се изтърва, трябваше да се доизкаже.

Сталин се разсмя. После престана да се смее и като докосна меко с ръка рамото на Серпилин, рече с насмешлив укор:

— Намерил си време, кога да лежиш в затвора! — И като се отмести заедно с креслото от масата и погледна покрай Серпилин, обърна силно лулата между пръстите си, от което тя изскърца. — Ние наказахме Ежов.

Каза го така, че тръпки минаха по тялото на Серпилин, стана и тръгна през целия кабинет. А Серпилин го следеше с очи, докато се отдалечаваше гърбом и мислеше: ей сега ще взема и ще му кажа всичко, което дълбоко в душата си мисля за онова време! Ще кажа, че не само аз и не само Гринко, а почти всички, с които се срещам в лагерите, и военни и невоенни, почти всички са арестувани неоснователно — за нищо, по клевета, по доноси, по някакви черни, неизвестно откъде взели се списъци, и за всички, за които още не е

късно, трябва да се направи нещо — да се преразгледа делото им, да се пита, да се узнае не по протоколите на разпитите, а как е било в действителност, да се пратят комисии и да се узнае най-сетне цялата истина, кому и защо всичко това е потрябвало тогава — нали не единствено на Ежов, колкото и голяма гадина да е бил той!

„Направете това, другарю Сталин! Направете това, докато още не е късно, докато още хората са живи и продължават да се надяват на вас!“ — искаше му се да викне.

А Сталин се обърна и тръгна обратно, с лице към него, и Серпилин за миг си спомни това лице тогава, през май тридесет и седма, на тържествения випуск на академиите. Лицето му беше също тъй спокойно, както сега, а седмица след това арестуваха Тухачевски, Якир, застреля се Гамарник, и почна, та се не видя.

Тогава, в началото, след първия закрит военен процес, той с ужас повярва, че е имало заговор. Не можеше да не повярва: какво друго, освен съществуващ действително страшен, авантюристичен, разкрит в последния миг заговор можеше да изправи до стената тези хора, които допреди месец се смятаха цветът на армията? И чак после, когато собствената му съдба го сблъска с нелепите и чудовищни обвинения, предявени на хора, които не бяха и сънували онова, в което ги обвиняваха — само тогава, дори не в затвора, а вече в лагерите, започна да го мъчи мисълта: а може и тогава, с онези в началото да е било същото, както с него сега и с другите после?

Той гледаше приближаващия Сталин и мислеше: „Ей сега ще кажа: «Другарю Сталин, изяснете всичко, наредете! Всичко от самото начало, тъкмо от самото начало!»“

Сталин се приближи, седна, взе да човърка лулата над пепелницата, наведе се напред, и Серпилин, в порива на чувствата си, вече готов да му каже всичко, което се канеше, изведнъж близко, до себе си видя безжалостно спокойните му очи, заети с някаква своя, може би предизвикана от спомена за Ежов, далечна и жестока мисъл. Видя тези очи и изведнъж разбра онова, за което досега винаги се страхуваше да мисли: няма кому да се оплачеш!

— Искате да кажете нещо? — попита го той и на Серпилин за секунда се стори, че Сталин вижда сега всичко онова, за което мисли. Но тази секунда мина и той разбра, че Сталин го гледа само тъй, види

се, защото няма повече въпроси и очаква от него да поиска разрешение да го освободи.

— Разрешавате ли да си вървя, другарю Сталин? — попита Серпилин, като ставаше.

Сталин, хванал в дясната ръка лулата, която през цялото време не запали, прекара леко встрани ръката си с лулата, като че казваше: „Е, какво пък, щом искате, вървете, не ви задържам...“

И в тоя жест имаше нещо едновременно и високомерно, и гостоприемно, като че въпреки цялата дистанция между тях, Сталин не можеше да се освободи докрай от ролята на домакин, комуто е дошъл гост. Той задържа малко ръката си в този спокоен жест и бавно стана.

— Довиждане, другарю Серпилин. Имате ли някакви лични молби?

— Мога да отпътувам незабавно в армията, другарю Сталин. Но ако е възможно, моля да ми се даде един ден, за да уредя личните си работи в Москва.

Сталин повдигна очи към него, сякаш искаше да попита: какви такива лични работи? Но не попита, а само рече:

— Разрешавам... — и със сдържан жест посочи вратата. — Кажете им там...

Серпилин събра токове, обърна се и тръгна, и когато затваряше вратата, още чувствуваше върху гърба си погледа му.

А Сталин, след като го изпрати с дълъг поглед, без да променя посоката, тръгна натам подир него.

Когато си отиваше, Серпилин смяташе, че съдбата му е вече окончателно решена в разговора със Сталин. Но в действителност тя се реши докрай не тогава, в разговора, а сега, когато Сталин мълком го гледаше в гърба. Той често, ето така, решаваше окончателно съдбите на хората, като ги гледаше не в очите, а в гърба, когато си отиват.

Сталин стигна подир него до вратата, бавно се обърна и също тъй бавно тръгна отново към масата.

„Значи, тези военни там в техните лагери са наричали този Ежов на малкото и бащиното му име — Николай Иванович. Придавали са на този твърде мъничък човек твърде голямо значение. От политическо гледище не е толкова лошо, но смешно!“

Сталин си спомни как изглеждаше Ежов през време на последния разговор с него тук, на тази маса, и като се спря напред

кабинета, тихо, насаме, се разсмя. После се приближи до масата, пресегна се към слушалката на телефона, но отдръпна ръката си и отново почна да ходи. Той искаше, за да провери паметта си, да се обади по телефона за онзи човек, за който беше казал на Серпилин: „Ако намерим — ще преразгледаме...“ Но докато посягаше към слушалката, напрегна паметта си и като че си спомни...

Не беше нужно да се обажда. Тогава, през октомври, в критичните дни след отстъпването на Можайск, той беше наредил да се ликвидират много от онези, които още бяха в лагерите и които с основание или без основание смяташе за опасни за себе си в случай на военна катастрофа. Този човек го нямаше в онзи списък. Но после, когато през юли четиридесет и втора, преценявайки отново положението като отчаяно, той телефонира и заповяда на Берия да пригответи още един списък — в този втори списък този човек го имаше...

Ако е сбъркал и този човек не е бил разстрелян тогава, можеше сега да провери, да го освободи и да го прати на фронта. Но той не обичаше да проверява своята памет, с която имаше основание да се гордее. Не обичаше, не защото някой можеше да покаже грешката на паметта му — едва ли някой би се решил на това — а защото, като тъпчеше отдавна и безпощадно наоколо си хората, той вътре в тази създадена от него пустота самотно водеше сметка със самия себе си и сам се укоряваше и за грешките на паметта, и изобщо за грешките или по-точно за онова, което насаме със себе си рядко се съгласяваше да смята за свои грешки.

Бившият командоващ армия втори ранг Гринко беше разстрелян през юни четиридесет и втора година там, дето беше затворен... Паметта на Сталин се закачи за някакво противоречие, което имаше, но което той отначало не забеляза. Този Серпилин пишеше: „Корпусен командир...“ А там, в онзи списък, пишеше: бившият командоващ армия втори ранг. Да, така беше!

В тридесет и седма той искаше да назначи този човек в Белорусия вместо Белов и беше вече казал да му дадат чин командоващ армия и да го извикат от Далечния Изток в Москва, а на следния ден промени решението си... Той се колебаеше относно този Гринко.

Сега Сталин добре си спомни как бе станало това и като помисли за Серпилин, усмихна се на решителността на последните редове от писмото му, — че ако другарят Сталин има доверие в него, значи този Гринко трябва да се намира също там, където е той, на фронта. А ако другарят Сталин няма доверие в него, той трябва да се намира там, където е този Гринко — в лагерите!

След като бе изпратил писмото, Серпилин на няколко пъти тревожно мислеше, че тази фраза може да развали всичко. Но стана тъкмо обратното. Отначало тази необичайна по своята рязкост фраза накара онези, от които зависеше това, веднага да доложат за писмото, независимо от тяхното отношение към същината на работата. Беше опасно да не доложат за писмо, съдържащо такава фраза. А после, когато доложиха за писмото и Сталин го прочете, тази фраза задържа вниманието му много повече, отколкото спомените за срещата през осемнайсета година при Царицин, с които Серпилин очевидно се надяваше да затрогне душата му. Към тези спомени Сталин се отнасяше също тъй равнодушно, както и към много други. В дългия си живот той имаше твърде много такива спомени, които обикновено се смятат за обвързващи, но през които той леко прекрачваше. Повечето от тях сега бяха свързани с хора, от които той беше сметнал за необходимо да се освободи завинаги. И ако отстъпваше пред някакви си спомени, вместо да прекрачва през тях, не би се смятал за онова, за което беше свикнал да се смята — политик, способен да решава съдбините на революцията, без да отстъпва пред нищо, в това число и пред собствените си спомени.

Спомените на Серпилин не трогнаха ни най-малко Сталин. Решителността на писмото — ето какво го заинтересува. Наред с деспотичното изискване за пълно подчинение, което беше за него правило, в неговата жестока натура като обратна страна на същото правило се криеше потребност да се среща с изключения. В него от време на време се проявяваше нещо като изблик на интерес към хората, способни на риск, способни да изкажат мнения в разрез с неговите собствени, действителни или предполагаеми. Тъй като се познаваше, той знаеше мярката на този риск и беше толкоз способен да го оцени. Понякога. Защото много често ставаше обратното, в това се състоеше и рискът.

Когато му писа, Серпилин не мислеше за това, но резкостта на писмото събуди не само изострен интерес у Сталин — неговият изострен интерес към хората често свършваше зле за тях — но и мимолетно чувство на уважение. В тези случаи той понякога така бързо издигаше хората, сякаш бързаше да реши съдбата им, преди да изгуби към тях капризното си и нетрайно доверие.

В последната фраза на писмото, попаднала под очите на Сталин, Серпилин беше поставил съдбата си в пряка зависимост не от собствената си правота или неправота, а от степента на доверието, което другарят Сталин има към него. Ако напълно ми вярва, значи, трябва да повярва и на това, за което гарантирам. А ако не ми вярва, не искам да живея...

Така прочете това Сталин, и като подчерта със син молив последните редове, даде писмото на помощника и каза да му напомнят, когато в Сталинград бъде завършено всичко. А вчера си спомни сам, преди да са му припомнили. Спомни си, когато разговаряше по ВЧ с командувачия фронта и изведнъж го попита какво мнение има за Серпилин като началник-щаб на армия. Командувачият фронта отговори, че има високо мнение.

— Достоен ли е да бъде назначен за командувач армия? — попита Сталин.

— По принцип напълно — отговори командувачият фронта с онази мяра на дипломатия, каквато в дадения случай се сметна за дължен да прояви. Каквото и мнение да имаше за този или онзи от своите подчинени, веднага след победата не сменяват командувачите.

— Ако погледнем на въпроса не по принцип, а според вашето мнение? — попита Сталин и като направи дълга пауза, добави: — Мислим да вземем от вас другаря Батюк, за да го повишим заместник-командувач фронт. — И като не се съмняваше, че ще получи утвърдителен отговор, но не желаше да го получи преди сам да види Серпилин, рече: — Помислете. По-късно ще се върнем на този въпрос.

Сега въпросът беше решен. Човекът, който му хареса по писмото, му хареса и при срещата — и Сталин беше доволен от това: той обичаше в себе си проникателността — действителна и въображаема.

За минута му се стори дори, че си спомни Серпилин такъв, какъвто е бил тогава, в осемнайсета, макар в действителност да не



помнеше. Той помнеше добре онази своя царицинска обиколка във войската, дори само за това, че тя беше почти единствена. Не само сега, но още тогава той не обичаше да ходи сред войските, защото дълбоко в душата си се боеше от хората, неотделени от него на достатъчна дистанция. Някога, в началото, той обикновено оправдаваше липсата на желание с липса на необходимост, но сега вече не се мъчеше да обяснява това дори на самия себе си. Добре помнеше себе си и хода на мислите си през онези дни, но хората, с които се беше срещал тогава на фронта, почти не помнеше. Не защото паметта му беше по-лоша, отколкото тяхната, а защото те имаха много повече причини да си спомнят за срещата си с другаря Сталин, отколкото той за срещата си с тях.

Той се усмихна, като си спомни учуденото лице на Серпилин, когато чу, че ще смени Батюк. Това учудване беше забавно за Сталин със своята безсмисленост, защото, макар и да каза вчера на командувания фронт: „Помислете“ — всъщност съдбата на Батюк беше предрешена още завчера, когато от онези, на които беше възложено да се занимават с това, дойде и кацна на масата му агентурната записка за един разговор на Батюк, види се, в полуипияно състояние, от радост за победата. Като се отзоваваше високо, с благодарност за силата на пратената от другаря Сталин на фронта артилерия, генерал-лейтенант Батюк беше си спомнил при това, как той заедно с другаря Сталин воювал в Първа конна и как на другаря Сталин, който сега може да се каже е станал бог на войната, трябвало тогава, в Гражданската, да обясняват от кой край се пълни оръдието — от дулото или откъм магазина.

Разбира се, Сталин никога не беше задавал на този глупак такива глупашки въпроси; всичко това беше само един глупав анекдот, разказан от глупав човек, и можеше да се отмине. Понякога той на първо време отминаваше такива неща с усмивка, която не обещаваше обаче нищо хубаво в бъдеще. Но този път нещо отведнъж го убодеше и това нещо беше обида — въпреки поддържаното от самия него мнение, че стои по-високо от такива неща, той не стоеше по-високо. При всичкото си нечовешко презрение към хората той все още не беше изгубил такава човешка черта като способността да се обижда от тях. Той отдавна вече знаеше цената на Батюк и когато го издигаше в различни периоди от живота му, правеше това не защото

преувеличаваше способностите му, а отчасти от стара привързаност или по-точно навик, отчасти защото през всичките тези дълги, изпълнени с разни подозрения години, му се струваше достатъчно надежден изпълнител на всичко, каквото му заповядат. В него имаше нещо, което компенсираше до някое време в очите на Сталин недостига от способности и знания, и затова Батюк преди войната упорито се движеше нагоре, като заемаше едно след друго освободените места. Ако другарят Сталин не проправяше и не разчистваше пътя на Батюк, войната, разбира се, не би го заварила на длъжност командващ окръг.

Само един глупак можеше да не разбере това и че още през време на войната, след несполуките, имаше желаещи да го сменят от армията. Види се, не разбираше, инак не би се шегувал. Двоен глупак: не беше помислил с кого се шегува и пред кого се шегува. Затова нека сега този велик специалист по артилерията получи — от мене да мине — своя „Кутузов“ за Сталинград и да замине на Север в блатата като заместник на човек, който някога беше командувал в неговия окръг полк, на човек, комуто другарят Сталин не помагаше, когото другарят Сталин не беше издигал, който сам беше се издигнал, не преди войната, а по време на войната.

Той погледна часовника, приближи се до масата, натисна копчето и когато вече го натискаше, забрави и за Батюк, и за Серпилин.

— Тук ли са моряците? — попита Сталин влезлия на позвъняването помощник.

— От летището доложиха, че вече са тръгнали.

— Поканете ги веднага — рече Сталин и се запъти към масата с картата, на която беше нанесена сутрешната обстановка.

Армиите от Сталинград бяха свободни, но по докладите на генералния щаб, на командувачия фронта и на началника на военните съобщения излизаше, че за попълването и за прехвърлянето им всички в един глас искат повече време, отколкото той очакваше. Ако там, на фронта, като почнаха на десети януари настъплението, бяха свършили всичко за една седмица, както им беше набелязал, сега и първоначалните срокове, в които тези освободени армии трябваше да бъдат готови да влязат в нови операции, щяха да съвпадат с обстановката. А сега не съвпадат, защото там не бяха изпълнили набелязаните им срокове.

Военните резултати от сталинградския чувал са много големи, а политическите резултати са изобщо неизчислими! Но относно най-близкото бъдеще много неща будят тревога. Не бяха съумели да хванат в капан немците в Кавказ, позволяват им да измъкват на части групата армии „Юг“ през Ростов към Украйна. Неотдавнашните неуспешни боеве на Западния фронт показваха, че срещу Москва както преди се намира силна групировка, не бяха успели да я разбият! И както винаги, разбира се, оправдават неуспехите си с това, че им е дал малко техника!

От един от танковите заводи донасят, че е спаднало производството и вместо сами да поправят своите провали, хленчат. Представят се в телеграмите си за добри хора, молят да им се подобри продоволственото положение. Нищо ново не са измислили. Загубите на техника в танковите корпуси през време на зимните операции се бяха оказали непредвидено големи. Всички там на фронта не виждат по-далеч от носа си, мислят само за днешния ден и все искат попълнения в материалната част! И се налага да се даде едно-друго, в това число и заплануваното за лятото.

А какво ще бъде то, това трето лято?

Съюзниците както преди не отиват по-далеч от поздравленията си за победите и мъгливите си обещания да се възползват от всички възможности за нанасяне удар върху Германия, от които вече се разбира, че Вторият фронт в Европа няма да бъде открит и това лято.

Той си спомни с гняв за последното, особено уклончиво съвместно послание на Рузвелт и Чърчил. Днес беше още безсилен да ги накара да постъпят така, както това му е нужно. Понякога това чувство на безсилие, съединено с чувството на самота, го довеждаше до студено изстъпление. Той беше сам против тях двамата в тази сложна и изморителна игра, един против двама сега в тази кореспонденция и ще бъде един против двамата, когато те най-сетне се срещнат. Такава е засега логиката на фактите, макар че той няма намерение да се помирява с нея.

Моментът на личното състезание на умовете, разбира се, заемаше за него грамадно място в цялата тази дипломация и от неуспехите в нея страдеше неукротимото му, макар и рядко проявяващо се честолубие. Но студената, уморена яркост, която

изпитваше сега при мисълта за съюзниците, беше много по-сложно чувство.

Той не обичаше хората, над които се бе издигнал и утвърдил след дълга и безпощадна борба. Но страната, в която живееха тези хора, беше негова страна — той вече много години със спокойно високомерие отъждествяваше себе си с нея и сега усещаше като лично бреме неизбежната до известно време самотност на тази страна в капиталистическия свят, макар и разкъсан наполовина от войната, но в крайна сметка все пак единен в своето отрицателно отношение към нас.

Този път той тъкмо така помисли — „нас“, макар че много по-често привично изговаряното от него на глас „ние“ беше само предназначено за чуждите уши иносказание на мисленото „аз“.

Вратата се отвори и той тръгна от ъгъла на кабинета към влезлите моряци, като въртеше между пръстите си лулата и гледаше в пода, за да не видят очите му, в които още не бяха угаснали гневните изблици. А когато ги вдигна, той имаше отново онзи, старателно с години, завинаги изработен израз на лицето, който трябваше да има в присъствието на тези хора другарят Сталин, както той вече отдавна мислено, а понякога и на глас, в трето лице, наричаше сам себе си.

Моряците бяха летели по негова заповед в Далечния изток и трябваше да доложат за мерките, взети за засилване на бреговата отбрана и Тихоокеанския флот в случай на война с Япония.

„Но каквото и да доложат сега и каквито и мерки да са взели, все пак те са прави, когато казват, че дотогава, докато не си върнем Южен Сахалин и Курилските острови, нашият флот там ще е във вечен капан и особено много не може да се направи при такова положение“ — помисли той, като стискаше ръцете на влезлите моряци и ги питаше как са долетели от Владивосток.

Серпилин излезе разтърсен от срещата със Сталин и това състояние не го остави до къщи. Той механически направи всичко, което се полагаше — сбогува се с разминалия се с него по средата на приемната помощник на Сталин, взе разписания пропуск и го показва четири пъти на разни места — последния път вече при излизането си

от Кремъл, когато седнаше в колата до съпроводилия го насам и обратно майор.

Като че всичко е наред — още утре ще почнат да търсят Гринко по лагерите и ако го намерят, ще го върнат. А станалото днес с тебе е осъществяване на най-голямото ти желание, още повече, че твърдо вярваш в себе си, вярваш, че като командуваш ще бъдеш по-силен от Батюк и ще принесеш по-голяма полза от него. Това чувство никой не може да ти отнеме и то не е само лично, в него има частица от онези общи промени, които с хода на войната все по-очевидно и неизбежно се извършват в армията. На разните длъжности дохождат все повече хора, които действително могат да ги изпълняват на фронта, а мнозина от онези, за които само се смяташе, че могат, отстъпват с почести или без почести настрана от главните дела на войната.

Като че всичко е наред. А на душата страшна тежест! Както е свойствено на всяка здрава натура, Серпилин в стремежа си да надвие изпитаното от него сътресение мислено издигаше на пръв план добрите страни на станалото. Но не му се удаде да възстанови напълно равновесието в себе си, онова, което прочете в очите на Сталин, беше твърде страшно дори и за една такава силна душа като неговата.

Всичко това беше като дълъг коридор, в който стои въпросът, вярваш ли на Гринко, както на самия себе си, и назначаването ти за командуваш армията, и смехът, когато обясняваше за „Николай Иванович“, и мекото докосване с ръка до рамото ти: „Намерил си време кога да лежиш в затвора“ — и думите: „Ние наказахме Ежов“ — но в края на този мислен коридор, като в задънена улица стояха очите, които бяха казали: няма на кого да се оплачеш! Въпреки своята мигновеност, това беше сигурно най-ужасното откритие, направено от Серпилин в живота му. Той бе прочел това в очите на човека, който стоеше начело на вече втора година воюващата не на живот, а на смърт страна, и — в това Серпилин не можеше да си позволи да се усъмни — очевидно правеше сега за победата всичко, на което беше способен. Сталин и сега, въпреки тази страшна, прочетена в очите му догадка, остана за Серпилин човекът, когото трябваше, без да се поколебаеш, да закриеш с тялото си, ако стрелят в него. И трепнал, че му е дошла мисълта за това, изведнъж помисли: „А може би все пак тогава, в тридесет и седма, в него действително са възнамерявали да стрелят и оттам е започнало всичко.“ Да, Серпилин би го закрил с тялото си сега

не само по войнишки дълг, но и с убеждението, че неговата смърт би била нещастие за воюващата страна и би имала неизброими последици.

Той помисли с омраза за немците, за това, как би ги зарадвала тази смърт, и си спомни как при една дневна почивка, когато отиваше с полка да заеме отбраната на Могильов, те чуха по радиото речта на Сталин. Потресе ги тогава не само онова, което чуха, но и това, как изведнъж заговори Сталин — по-иначе, отколкото винаги, заговори като човек, свързан с всички тях чрез една обща мъка, която се налага да изпитат заедно.

Кой знае от какво тогава бяха предизвикани наистина тези ненадейни думи: „Братя и сестри, към вас се обръщам аз, приятели мои“ — просто вълнение или изведнъж в тази минута върнало се под товара на негодите усещане за своята зависимост от народа?

Серпилин не се вдълбочаваше в това, но самият спомен беше за него много важен и неговата важност беше се запазила досега.

Той отначало дори не разбра защо така се залови за тоя спомен. Залови се за него, защото го облекчаваше от мисълта за очите, които беше видял днес, помагаше му да мисли, че страшното, съгледано в тези очи, сега вече е в миналото, само в миналото. И самото повикване за писмото, и обещанието да търси Гринко, и думите за Ежов — всичко, изглежда, потвърждаваше това.

Той се убеждаваше, че това е така и не може да бъде другояче и сякаш беше се убедил вече, но нещо продължаваше да пречи на това удобно, с мъка постигнато състояние на успокоение. Нещо пречеше, закачаше се, дращеше, сякаш без да забележи беше облякъл ризата си наопаки. И изведнъж разбра: пречеше му отношението, с което Сталин слушаше днес за излишните човешки загуби, съвсем равнодушно, като за нещо вече отдавна безвъзвратно решено от него самия и оттогава не отнасящо се до работата.

Поради всички тези мисли Серпилин дори не забеляза как колата стигна до къщата му. Искаше да помоли да го закарат право при Иван Алексеевич, но махна с ръка и слезе.

„Сега ще се кача, ще му телефонирам и веднага ще тръгна. Дори е по-добре да похода пеш.“

Когато Серпилин отключи вратата и влезе в антрето, насреща му от своята врата изскочи Гриша Привалов.

— Здравсти — рече Серпилин, като му стискаше ръката. — Защо не спиш? Или току-що си дошъл, хойкаш?

— Вече час откак съм дошъл. Вас чаках. Мен Аня ми каза — Гриша кимна към откρεхнатата врата на стаята на Серпилин. Спомена вдовицата на сина му като момиченце от своето училище. — Вие за дълго ли сте дошли?

— И утре ще остана, така че ще си поприказваме — рече Серпилин и като вдигна слушалката на телефона, задържа я и попита: — Къде е майка ти?

— Дежурна е.

— Как е тя?

— Страда — отвърна Гриша и тъй тъжно махна с глава, че Серпилин почувствува цялата дълбочина на неговото състрадание към майка му.

— Добре, утре ще поприказваме — повтори той и почна да набира номера. Момчето кимна, но не си отиде. — Иван Алексеевич?

— Къде се изгуби?

— Повикаха ме — рече Серпилин.

— Така си помислих, когато прекъснах разговора — рече Иван Алексеевич. — Ще дойдеш ли? Или имаш други планове?

— Ей сега ще дойда пеша — рече Серпилин.

— Защо пеша?

— Искам да се поразходя. Може дори да пренощувам при тебе, ако имаш легло.

— Легло имам, сън нямам — рече Иван Алексеевич. — Отвикнах да спя. Втора нощ свиквам с обратното. Тръгвай, чакам те. — Той постави слушалката.

Серпилин също остави слушалката и видя недоволното лице на Гриша. Навярно се надяваше, че ще си поприказват не утре, а сега.

— Ще отидете ли?

— Ще отида.

— А имате ли нощен пропуск?

— Ще ме пуснат.

— А аз съм ви опържил картофи. — Момчето кимна към вратата. — Тя каза, че ще дойдете скоро.

— Добре — рече Серпилин. — Ще ометем преди тръгване твоите картофи, щом си ги изпържил. Да идем в кухнята.

Серпилин се обърна и видя, че жената на сина му стои на вратата все в същата бархетна рокля и с валенки. Не беше си лягала, беше чакала връщането му.

— Ще хапнете в стаята — рече тя. — Аз ще стопля чая, той е завит.

— А ти защо не спиш? Кой те е молил за това?

Тя нищо не отговори, само по-широко отвори вратата на стаята и рече:

— Влезте.

— Няма ли да събудим дъщерята?

— Не. Веднъж само да заспи, после... — Тя махна с ръка.

Серпилин влезе в стаята, погледна дивана, дето на единия край беше поставена възглавница, а за краката беше разстлан вестник — в случай че той полегне, без да се съблича, — а наблизо на стола бяха сложени чаршафи и одеяло — в случай че се съблече; после хвърли поглед към кревата. Момиченцето спеше там, дето го беше сложила майка му, свито в ъгъла. Другата постеля не беше разбутвана. Значи, майката не беше лягала, беше шетала из къщи. Само пет дни, откак е научила. Другите не престават още да нареждат.

Серпилин седна до масата; снаха му свали от пастелната лампа вестниците, които я закриваха.

— Защо отивате другаде да нощувате? Сякаш сме ви изпъдили.

Той се обърна, не искаше Гриша да чуе този разговор, но момчето го нямаше: то беше отишло да донесе картофите.

— Не бъди глупава. Отивам при един другар. Новини по службата — искам да ги споделя с него. Няма да го викам тук я, да ви седи над главата.

— Вие останете, аз ще отида в коридора — възрази тя.

Да, синът му не е бил глупак, щом е избрал тази жена. А може би не той нея, а тя него? Само по навик така мислят, а в действителност, който е по-силен душевно, той избира, работата не е в панталоните. Погледна я и каза:

— Не се сърди. Сама помисли: удобно ли е да дойде човекът, а ти да седиш в коридора? А разговорът с него трябва да бъде на четири очи. Искаше да стоплиш чая, иди, стопли го, аз трябва да вървя.

Тя мълчаливо излезе, а Гриша, като се размина с нея на вратата, влезе с картофите.



— Ти яде ли?

— Ядох.

— Значи, запознахте се с новата хазайка — каза Серпилин, като се залавяше за картофите.

— Запознахме се — рече Гриша и сякаш отгатна, че Серпилин иска да знае мнението му за нея, добави: — Добра е, труди се.

— А майка ти какво мисли за нея? — попита Серпилин.

— Майка ми не мисли нищо — рече Гриша. — Майка ми само за баща ми и за баща ми.

— Не се ли успокоява?

— Напротив.

Момчето пак тъжно поклати глава.

— Как са бележките — попита Серпилин.

— На първо число ви писах писмо. За целия месец януари.

— Не съм го получил още. Ще трябва да доложиш устно.

— По всичко имам пет, само по немски три.

— Защо по немски три?

— Не ми се учи.

— Ти остави това, при мене тези не минават — рече Серпилин. — И на мен не ми се занимава с тях, а трябва.

— Но аз не казвам нищо — рече Гриша. — Аз ще поправа тази тройка.

— Седни, защо стоиш?

Момчето седна, като сложи ръце върху масата. Серпилин забеляза, че макар да бяха чисти, по ожулените места и по драскотините, както и миналия път, беше останал въглищен прах.

— Пак ли сте разтоварвали въглища?

— Аха.

— Тогава извинявай, че ти казах „хойкаш“.

— Няма кога да хойкам — рече момчето. — През януари разтоварвахме девет пъти. Почнахме все повече и повече да се отопляваме.

Той каза това с достойнство, като че то зависеше тъкмо от него. Всъщност така беше.

— Вчера за това са им дали картофи — рече снаха му, която бе влязла с чайника. — Затуй ви и гощава. А вчера нас нагости.

— Какво общо има това? — недовошно рече Гриша с тон на повъзрастен, който разговаря с по-малък. — По-добре да беше мълчала.

Серпилин беше се справил вече с картофите: тогава, преди да го повикат, беше обядвал надве-натри, а сега разбра, че е действително гладен. Снаха му наля чая и той бързо, като сърбаше глътка след глътка, я попита:

— Кога ще отидеш утре във фабриката, заранта ли?

— Не, казаха ми на обед — отговори тя, а той още веднъж помисли за това, за което вече бе мислил: правилно, нека отиде; ще превеждам атестата, но все пак нека отиде.

— Когато дойда утре сутринта, ще те заваря ли?

— Ще ме заварите. Ще ви приготвя чай. Може да легнете да спите през деня, ако не сте си отспали, а аз ще ида с Ленка на булеварда, докато спите.

— А вие ще се върнете ли на фронта? — попита Гриша, когато Серпилин допи чая и стана.

— Да.

— И през цялото време ще бъдете там?

— Засега като че нямат намерение да ни пращат в тила. Така че пиши на същия адрес, военната поща е предишната — рече Серпилин, като се усмихна на собственото си, изведнъж пламнало момчешко желание да се похвали, че отива сега на фронта като командуща армия.

— Тогава ясно — рече Гриша.

И зад това „ясно“ стоеше мисълта, че помни и се надява на обещанието на Серпилин и затова не подхваща сега излишен разговор за отиването си на фронта. Ще разговарят през лятото, когато свърши училището, а сега всичко е ясно.

„Да, ти си сериозен човек“ — помисли Серпилин. И му се дощя да направи невъзможното и неправилното: още сега, в други ден, да вземе този сериозен човек от майка му със себе си на фронта.

Да, мъчно е, когато оставаш сам, дори ако командуваш армия и имаш адютант, и ординарец, и държавно продоволствие, и военно облекло. Много е мъчно, когато останеш сам и е добре, че животът не е пустиня.

— Дайте, ще ви посветя със запалката — рече Гриша, когато Серпилин, вече облечен, отваряше вратата.

— Пушиш ли? — попита Серпилин.

— Когато оставят фас, пуша.

Серпилин не отговори нищо. В друго време, на друго момче би отговорил, а на този трудов човек не каза нищо.

Той слезе на първата площадка, обърна се и като видя осветеното от огънчето на запалката чипоносо, съвсем още детско лице на Гриша, рече:

— Напомни ми утре да ти подаря един немски трофеен фенер. Във вещевата ми торба е. Не забравяй!

— Няма да забравя! — викна радостно Гриша и като се наведе ниско през перилата, изпъна ръка със запалката, така че да освети на Серпилин цялата стълба долу.

## ДВАЙСЕТА ГЛАВА

Отвори му Иван Алексеевич. Беше сам в квартирата си.

— Не виждам много ред у тебе — рече Серпилин, когато се разцелуваха и минаха от антрето в столовата.

Тази столова напомни на Серпилин миналото. През трийсетте години често идваше с жена си у Иван Алексеевич. Седяха около тази голяма маса четиримата, или с други хора — с тези, които са още живи, и с онези, дето отдавна ги няма. А сега всичко се беше променило. Масата беше отместена до стената и на нея имаше настолна лампа, столове имаше само два, другите бяха изнесени някъде: широкият познат диван беше застлан и покрит с познатата му стара бурка, а до бюфета беше долепено сгъваемо легло.

— За мене ли? — попита Серпилин.

— За тебе. Адютантът нощувахе понякога тук в миналото — рече Иван Алексеевич.

Серпилин забеляза това „в миналото“ и се усмихна.

— Нощен приют.

— В четиридесет и първа тръбите в спалнята и кабинета се пукнаха — преместих се, докато ги поправяха през лятото, и свикнах тук.

— Няма ли вече да извикаш при себе си Мария Игнatieвна? — попита Серпилин.

— Сега ще я извикам — рече Иван Алексеевич. — До есента не я повиках — имаше бомбардировки, а напоследък, когато взе да се люлее под краката ми, реших да почакам още. Да седи при мен и да се измъчва, каква полза? Сега ще замина на фронта и ще я повикам. Нека стои и да ремонтира. Тук до победата ще има достатъчно работа. Нали знаеш каква си ми е.

Иван Алексеевич се разсмя. Серпилин не се въздържа и също се усмихна, макар във всичко това да имаше малко смешно. Мария Игнatieвна беше домакиня жена, всичко блестеше у нея — и баниците ѝ бяха знаменити, и пешкирите светеха от чистота, и чаршафите, когато оставаше да нощува — когато още не бяха тук, а служеха в

Туркестанския окръг — винаги бяха колосани. Но за какво приказват с Иван Алексеевич, когато са сами, каква част от душата си споделя той с нея, ако изобщо споделя — това Серпилин не може да узнае през цялото им познанство. И като не разбираше това, не разбираше и много други неща. Всъщност не разбираше едно: защо живеят заедно, макар и двамата да са добри хора, защо му е нужен на Иван Алексеевич такъв семеен живот? Не беше питал и не беше говорил с него за това — смяташе за излишно. Затова не се учуди миналия път, когато узна, че живее в Москва сам, без да вика жена си при себе си.

— Когато ти позвъних в Генералния щаб, разбрах, че е станала промяна. На кой фронт и като какъв те пращат?

— Почакай — рече Иван Алексеевич, — най-напред за тебе. Беше ли при най-големия?

Серпилин кимна.

— Така помислих — рече Иван Алексеевич. — Веднъж ни прекъснаха, след това втори път ни прекъснаха. Имам опит. Пък и снощи чух, че те викат, без да обяснят причините. А когато е без да обяснят причините — обикновено викат при него. Е, как мина?

— Добре — рече Серпилин. — Но най-напред бих искал...

— Карай — усмихна се Иван Алексеевич. — Щом твоето е хубаво, сега може и за онова, което е лошо. Сне ме от длъжност онзи ден без предупреждение. Повика ме и рече: „Предайте работите.“ „Слушам, ще предам работите.“ „Вие — казва — изразихте желание да заминете на фронта — ние решихме да отговорим на желанието ви. А сега — отпочинете си.“ „Слушам!“ Лично пред него, да речем, аз не съм изразявал такива желания, но изобщо съм давал да се разбере, че не се боя. Но мисля, главното не е в това.

— А в какво?

— Ами в това, че някои мои прогнози, за които разговаряхме по време на последното ти идване се потвърдиха.

— Какви прогнози? — попита Серпилин.

— Първо, че след Котелниково немците няма да се опитват да се измъкнат от чувала. Второ, че за първоначално планирания срок — за една седмица — ние няма да се освободим от тях в Сталинград, въпреки всичкото си желание. Вашите действия, между другото, аз оценявам високо, но и тогава се съмнявах, че ще се справим за една седмица, не защото ще действуваме лошо. Просто обстановката

подказваше: нашата Шейсет и втора стоя на последните късчета от брега и устоя, а тук, в ръцете на немците, фактически се оказа грамаден укрепен район — хиляда и петстотин квадратни километра! Затова не вярвах, че ще ги ликвидираме за една седмица.

— Много се заблудихме в числеността им — рече Серпилин.

— По този въпрос аз, искрено казано, не мога да кажа за себе си, че съм отгатнал всичко. Мислех като всички. И сбърках като всички. А в сроковете излязох прав. И ако бяхме решили да ги победим чрез глад в Сталинград и бяхме взели още преди месец трите ваши армии, за да подсилим Югозападния и Воронежкия фронт — какви плюсове можеше да ни даде това, той сам сега чувства. При един благоприятен ход на събитията вече можехме да ги отсечем от север към Ростов и да хванем всички немци на Кавказ в капан! А щом е така, защо да седя тук да му преча? Напомням му с присъствието си за своите предложения.

— И какво стана по-нататък с тебе? — попита Серпилин, неубеден, че Иван Алексеевич е прав, но все пак разтревожен за него.

— По-нататък, между нас казано, не излезе толкова лошо — рече Иван Алексеевич. — Моят адаш — той назова името на един от главнокомандуващите фронтовете — не обърна внимание на това, че съм уволнен — веднага ме поиска при себе си за началник-щаб. И като че е получил съгласие. Само че аз още не знам за това. — Иван Алексеевич допря насмешливо пръст до устните си.

— И въпреки всичко, си весел.

— Разбира се, весел — рече Иван Алексеевич. — Смятам, че леко се отървах. Сърдит ми е още от декември — като знаех това, очаквах по-голяма катастрофа за себе си. Очевидно, вие ми помогнахте, повдигнахте му настроението с победата си. Орден за участие в разработката на операцията сега, разбира се, не ме очаква и поредният чин ме отмина, а другото — ще преживеем.

— Ако не грешиш, че е озлобен срещу тебе, действително леко си се отървал — рече Серпилин, като си спомни очите на Сталин.

— А той изобщо, ако искаш да знаеш, сега държи на наша милост — рече Иван Алексеевич. — Сега сме му потребни. Каквото има, това е, други няма откъде да вземе, освен от войната — само тя ги ражда в своя ход. И докато е война, излишни няма и няма да има. Всички, които могат действително да воюват — всички до един са

потребни! С мене е така. А сега, как е с тебе? — Иван Алексеевич престана да ходи из стаята и като се спря пред Серпилин, взе да се полюлява от токовете към върховете на обувката си и обратно, пъхнал ръце в джобовете на брича и изпъчил широки гърди, мускулатурата на които се виждаше дори под червеникавата до гърлото затворена фланела от камилска вълна, облечена по домашному вместо кител.

„Млад е още, дяволът — помисли за него Серпилин. — Няма корем и лицето му е без бръчка, гладко, като че тъкмо сега, тази вечер се е бръснал. А може и да се е бръснал. Страда дълбоко, но не се оставя — не е такава натура.“

— Хайде да седнем, че аз сигурно дълго ще разказвам. Ние не сме като вас, не всеки ден се срещаме с него!

— Не ни завиждай — усмихна се Иван Алексеевич. — Искаш ли да ти дам чай?

— Вече пих.

— Кой ти даде?

— Кой ми е дал чай — е отделна тема, за нея после. Седни, и аз ще седна — рече Серпилин.

Той разказва за своя разговор със Сталин дълго, с подробности. Разказа всичко, от начало до край, като не каза само една мисъл — най-трудната и страшната — за очите.

— Да, срещаме се с тебе, дето има една дума, в остри моменти от своя живот — усмихна се Иван Алексеевич, когато Серпилин свърши. — Все пак, значи, си дръзнал, писал си му за Гринко. Трепеше ли, докато чакаше отговора?

— Стараех се да не мисля. Боевете помагаха.

— Стараеш ли се или не се стараеш, щом веднъж си му писал, вече не може да го изхвърлиш от главата си — рече Иван Алексеевич. — А в онова време за писмо, каквото сега си му писал, всеки от нас би бил на другия ден вече „враг на народа“. Дори ако всички останали отведнъж, в един ден, биха писали за всички арестувани... И тогава не съм убеден в резултата.

— За какво говорим, Иван, нека да оставим това...

— Добре, да го оставим — рече Иван Алексеевич. — Сега говорим за това, че когато той идваше при нас, в полка, служехме трима — единият остана, вторият рече да умре и оживя, а третият — нека смятаме, че засега е в неизвестност... А можеше, значи, всичко

това да го няма. Ти се върна, ако е жив, ще върнат сега и Гринко. Излиза, че всички са чисти. Излиза, че ти си могъл от началото на войната да командуваш не полк, а корпус... Да, правилно ти е казал другарят Сталин, наистина намерил си време кога да лежиш в затвора! Ти трябва да обмислиш тази негова мисъл още по-дълбоко! Виждаш ли как е поставил той въпроса? А на нас и на ум не ни е идвало. А щом искаш да оставим този разговор, да го оставим, още повече, че има други теми. Казваш, зачудил си се, че първият въпрос, който ти задал, бил за униформата?

— Да, искрено казано, не очаквах, дори се обърках!

— Нищо, този въпрос лично за тебе може да е добре дошъл, току-виж отведнъж те произвел генерал-лейтенант! Не си очаквал и аз не очаквах от него такава любов към тия неща. Още през есента, в самия разгар на събитията, една нощ се втурнах, изплежил език, с бюлетина, а в приемната му — дори си разтърках очите — седят трима с еполети и един с акселбанти — от военното ателие за проба! После се оказа, че за еполетите трябвало прекалено много сребро и още някаква там сърма, а такава заплаха висеше над нас!

Иван Алексеевич се разсмя невесело, приближи се до бюфета, извади наченатата бутилка коняк и две чашки и ги сложи на масата.

— Ще трябва все пак да полеем твоето назначение.

— Засега още не е станало.

— Може да смяташ, че е станало.

— Конякът за двама мъже по такъв повод е, разбира се, малко. Но в онзи ден сам изпих половината, веднага щом се върнах през нощта. Отчасти от мъка, отчасти от радост, че не ме доубиха. А главно, за да заспя до сутринта, щом ми е възложено да почивам. Вчера не турих в уста и днес — също не ми се пие.

Той наля коняк и се чукна със Серпилин.

— За твоята армия. Може и гвардейци да станете... Канят се да направят някои.

— Нас едва ли — рече Серпилин. — По-скоро ще почнат от Чуйков, от Шумилов, от онези, които повече от другите понесоха на гърба си в самия Сталинград...

— Общо взето, така е — рече Иван Алексеевич. — Но от друга страна, ако си спомним от лятото — всички понесоха. Всички армии имаха свои критически минути: и армията на Толбухин, и на Батов, и



на Жадов, и армията на Галанин и Чистяков. Пък и вашата — в отбрана понесе доста, а в настъплението не изглеждаше зле. Този път не провървя на Батюк. В четиридесет и първа се провали на Южния — не го снеха; миналото лято изведе малко нещо от обкръжението — не го снеха; а сега, когато най-сетне постигна успех — снеха го!

— Защо казваш снеха го? — попита Серпилин, като си спомни онази странна интонация, с която Сталин спомена името на Батюк.

— Може по различни начини да снемеш един човек. Можеш надолу, а можеш и нагоре — усмихна се Иван Алексеевич. — Ако още не знаеш това — сега ще го знаеш. По стар навик все още споделят с мене информация. От един разговор се досещам къде възнамеряват да го назначат. Заместник-командуващ на фронт, в който няма много повече войска, отколкото в една ваша армия, а средства за подсилване има още по-малко. От такива повишения човек си счупва врата.

— А защо, как мислиш? — попита Серпилин.

— Защо ли?! Ти знаеш мнението ми за Батюк — защото отдавна е време! Но защо не година, защо не половин година по-рано, когато това беше ясно за всички, а сега, когато той на твой гръб, изглежда, спечели успехи — не се наемам да се досещам, не е работа за моя ум. Ето, ще прочета до края „Война и мир“, може и за това да намеря нещо! Тук има за всичко!

Иван Алексеевич взе от масата книгата, в която на страницата, дето беше стигнал, лежеше калъфката на очилата му, и я разтърси във въздуха.

— Колко пъти се канех да я прочета, но докато не ме уволниха, не можах да намеря свободно време!

Той остави книгата, допи коняка и закрачи из стаята с изпъчени гърди и пъхнати в джобовете на брича ръце.

— До три четох, а заранта станах в седем, когато обикновено си лягах и още по тъмно тръгнах за моята вила, по Димитровското...

— Това е ново за мен — усмихна се Серпилин. — Не знаех, че имаш вила.

Иван Алексеевич се усмихна виновно.

— Не ми е идвало на ум. Мария Игнatieвна ме натисна; с две стаи и лятна кухня. През пролетта на четиридесет и първа. Тъкмо време! Рови се, гласи, сади цветенца, цялата ми спестовна книжка изтръска... Смяташе, че през юли ще прекарам там отпуската си. А

трябваше да я изкарам в казармата. Така и не можах да видя тази вила в готов вид. Едва днес се наках — реших да отида, да проветря на чист въздух мозъка си... От колата бихме два километра път, а после двамата с шофьора копахме един след друг траншеи с лопатата, за да влезем във вилата. Походих, разчистих и пътеките, успокоих нервите си. Къщичката е цяла, но вътре с трън да завъртиш, няма какво да закачиш, кой само не е минал през нея! А в съседното село прескачали немски танкове. Да, близко до Москва беше войната, пък и сега още не е далеч! Голяма групировка държи немецът тук пред Москва. Опитавме се неотдавна да ударим по нея без достатъчно муниции — не би!

— А как изобщо гледаш на най-близките перспективи? — попита Серпилин.

— Ако освободим Донбас, преди да са се разкаляли пътищата — това ще е засега пределът на възможното. А предели за желаното няма. Разгромът на немците е, разбира се, небивал, ала трябва да се съобразяваме с това, че те стесняват фронта, още не са изчерпали резервите си и рано или късно ще вземат твърда отбрана. От собствен опит знаеш това достатъчно добре. А в нашите разузнавателни бюлетини се забелязва вече тенденция да не го вземаме достатъчно под внимание. Опасно! Не бих казал, че разузнавачите съзнателно изопачават, но настроението отгоре ги гнети и те не търсят горчивата истина, а трябва да я търсят. Иначе можем да се изсилим и да получим някой по мутрата. Как смяташ ти? Прав ли съм?

— Смятам, че за днес доказахме своята способност да воюваме с немците при равни сили, а при превъзходство — да ги бием.

— Скромен извод за един сталинградски генерал — усмихна се Иван Алексеевич. — Не те съветвам да го разгласяваш особено широко!

— Нямам намерение. За Сталинград, разбира се, чест и хвала, и слава във вековете! Но че немците са на Волга, а не на Буг и че към тази слава сме отстъпвали назад година и половина — мисля, ще се съгласиш — аз като военен човек нямам право да забравя. И ако след първата победа смятам, че съм постигнал всичко, значи още не съм узрял да командувам армия!

— Относно първата голяма победа — не отиде ли далече? Разгромът на немците при Москва забрави ли?

— Защо да съм забравил? Не съм забравил. Командувах дивизия, има какво да си спомня... Но помня и друго: как след този разгром отстъпвахме до Волга, а след Сталинград нямаме право.

— А тогава имахме ли?

Серпилин въздъхна: ядоса го, че Иван Алексеевич, който знае защо, неочаквано бе намислил да го дразни.

— Твърде гъсто засяхме ние миналото лято земята с кости, за да си правим шеги около това... Правехме каквото можехме, а още не можехме достатъчно. Връщаме се там, отдето почнахме.

— На такива теми аз не си правя шеги — рече Иван Алексеевич, — неправилно си ме разбрал. Просто уточнявам, че по същество никой никога не ни е давал такова право. И гледам в миналото: кога почна да възниква това несъответствие? Мисля, ще се съгласиш — в трийсет и пета и трийсет и шеста не само не изоставахме от немците, а по редица въпроси бяхме пред тях. А в четиридесет и първа се оказахме назад.

— Да, човъркахме много — рече Серпилин.

— Не знам дали си представяш всичко, когато казваш „човъркахме“. Най-често мислим с имена: тогава няма, този можеше да бъде полезен. За да не отиваме далеч, да вземем Гринко. Би могъл да командува армия, а почнахме без него. Това е, разбира се, така! Но работата е още по-дълбока. През есента на четиридесета, вече след финландската война, генерал-инспекторът на пехотата направи проверка на полковите командири, аз по служба се запознах с анкетните сведения. Имаше на сбора двеста дваайсет и пет командири на стрелкови полкове. Как мислиш, колко от тях по това време бяха завършили академията „Фрунзе“?

— Защо да гадая — рече Серпилин, — ако излезем от предишните събития, очевидно, не толкова много.

— Ами ако ти кажа: нито един?

— Не може да бъде...

— Не вярвай, ако така ти е по-леко. А колко, мислиш, от двеста двадесет и пет души бяха свършили нормални военни училища? Двайсет и пет? А двестата — само курсове за младши лейтенанти и полкови школи.

— Не мога да повярвам — рече Серпилин.

— Какво пък, ти не си госпожица, за да те предумвам. Сам не вярвах на очите си. Допусках, че статистиката е такава не във всички полкове. Но все пак двеста двајсет и пет полка — това са седемдесет и пет дивизии, половината мирновременна армия — все пак страшна картина!

— Не мога да повярвам, все пак не мога да повярвам, че така са разнебитили армията — повтори с пресипнал глас Серпилин. И закрочи из стаята. А когато се връщаше назад, Иван Алексеевич за първи път в живота си видя сълзи на очите му.

— А у немците — рече Иван Алексеевич, гласът му трепна, когато видя тези неочаквани по лицето на Серпилин сълзи, — у немците през тази година и половина между всички командири на полкове, заловени в плен и убити, от които взехме документите, не срещнах случай — командир на полк, който да не е имал още през Първата световна война боен опит като офицер. Ето с какво започнаха те и с какво ние — ако разгледаме нещата на равнището на полковете! Защо мълчиш?

— А какво да говоря?

Серпилин се приближи до прозореца. Точно пред очите му, като небе в най-непрогледна есенна нощ, се изпречваше, без нито една пролука, книжната завеса, която закриваше от горе до долу целия прозорец. Той стоеше, мълчаливо гледаше тази плътна, черна завеса и мислеше какво непосилно бреме все пак бяха понесли на раменете си хората от началото на войната. И на първо място — тези, за които говореше Иван Алексеевич. „Ти, бригадният командир, командир на дивизия още в мирно време, си се гордеел, виждаш ли, че през първите дни на войната си командувал добре полк, много по-добре от другите! А сега чу всичко това от Иван Алексеевич и със закъснение те хваща срам! Има си хас да не можеш да командуваш полк! Цветков също от първия ден на войната като капитан е взел полк, макар да не е свършил нито академии, нито нормални училища, влязъл е в бой без това. А днес е най-добрият в дивизията. Но какво му е струвало това? Какъв труд?! На хора като Цветков човек трябва да се поклони! Не е тяхна вината, че те през онези години от командири на взводове са ставали батальонни командири, от роти са минавали на полкове... А после война — и воювай! И тук вече няма място за питане: защо преди време командувам полк? Тук или се научи, или затрий полка. Видях и как

затриваха, видях и как се учеха — всичко видях. И все пак не можех да си представя всичко това заедно — как е изглеждало преди войната. Умът се отказва да вярва... Не, хората не са виновни, че така започнахме войната. И когато смятам, че сега воюваме с немците на равна нога, нека не ме обвиняват, че недооценявам и прочее. Аз казвам с гордост това. И вярвам, че ние ще им хвърлим такъв лобут, който те няма да забравят до второ пришествие! Войната е пред носа ни, а от двеста двайсет и пет полкови командири няма нито един завършил академия!“ „Здравейте, господин Хитлер, осем години ви чакахме, приготвихме се!...“ „Защо мълчиш?“...

Както мълчаливо стоя до прозореца, така мълчаливо се отдръпна. „Питах защо мълча. Мълча, защото бих казал с една псуня всичко, което мисля, но такава псуня няма да стигне!“

— Едно продължава да ме безпокои — на глас рече Серпилин, като крачеше из стаята, — все пак от началото на войната някои от нас свикнаха с големите загуби; още не срещаш навсякъде достатъчно воля да не се допускат.

— Доколкото разбрах от твоя разказ, тази тема си развивал вече днес.

— Опитах се.

— И не срещна особено голям интерес към нея, нали?

— Не знам — рече Серпилин. — Може би не съм съумял да я изложа.

Иван Алексеевич сви рамене. „Да смятаме, че е така“ — казваше жестът му. Сви рамене, разходи се, после рече:

— Тогава, в края на декември, моите предложения да блокираме Сталинград с по-малки сили също в един от пунктовете се свеждаха до избягване на излишни загуби...

— Виж тук с тебе не съм съгласен.

— Интересно — рече Иван Алексеевич. — Че не съм бил прав, вече знам по реда на заповедите. Но от тебе, като изключение, в името на старата дружба, интересно е все пак да узная защо?

След тези думи Серпилин вече нямаше желание да говори; той не очакваше такава ожесточеност, макар че зад нея сигурно се криеше не само обида. Ала заприказвал веднъж, вече не отстъпи.

— Може като участник да не съм обективен, но нямам сили да си представя, че сме могли да стоим около тях и да чакаме. След всичко,

което бяхме преживели от началото на войната, твърде силна беше нуждата по-скоро да свършим с тях. И моралният ефект от това, че на тристахилядната фашистка армия се туря кръст — и на фронта, и в тила, пък сигурно и в целия свят — е такъв, че заради него — смятам — е имало смисъл и да се побъхтят в боевете, и да се освободят един месец по-късно онези три армии, за които говориш.

— Както вече ти доложих, лишен съм от възможността да споря — рече Иван Алексеевич, — но все пак склонен съм да смятам, че моралният ефект нямаше да бъде малък и един месец по-късно! А от чисто военно гледище, в името на старото ни приятелство, също няма да скрия, ще кажа — твоята логика куца!

— Но въпросът е от такъв мащаб, че само военното гледище тук не е достатъчно.

— Чувах и това. Така че ти изведнъж попадна на слабото място. Добре, хайде унищожи ме съвсем! — усмихна се невесело Иван Алексеевич.

— Но аз не те унищожавам. Просто казвам какво мисля, независимо от каквото и да е. Или щом са те уволнили — вече не може? Не признавам такива отношения.

— Това, да предположим, е вярно, макар да не може да се каже, че е нежно.

— Ех, Ваня! — въздъхна Серпилин. — Гледам те сега и мисля: ако не беше ти, нямаше да бъда жив, нито свободен. Тогава с какво да ти заплатя за това? С живота си ли да ти заплатя? Засега това не е нужно. А щом засега не е нужно, значи, трябва да ти платя с истината. Няма с какво друго.

— Напразно мислиш, че си ме обидил. Не ме убеди, но не ме обиди.

— Аз не мисля, по лицето ти виждам.

— А — махна с ръка Иван Алексеевич, — обидата отдавна е потънала на дъното, а на лицето само така, излизат мехури. Кога ти е заповядано да отпътуваш?

— Дадено ми е едно денонощие да уредя личните си работи.

— Ще отидеш ли на гробищата?

— Възнамерявам.

— Заедно ще отидем, ако не възразяваш.

— Да отидем.

— Защо отговори замислено? Може би искаш сам?

— Не, ще ми бъде по-леко с тебе. Просто отначало се зачудих. Не съм свикнал да те виждам свободен.

— И аз не съм свикнал — въздъхна Иван Алексеевич. — И не искам да свиквам. Да прием чай или така са те напоили, че още не ти се пие?

— Не, хайде да прием.

— А кой и къде ти е давал чай? — Иван Алексеевич взе от бюфета електрически чайник. — Обеща да ми разкажеш.

— В къщи. Жената на моя син. А синът ми е убит.

— Убит ли?! Как убит? — Иван Алексеевич остави чайника.

— Така. Както убиват другите хора, така и него — рече Серпилин и по гърча, който стисна гърлото му, сам почувствува колко неистинни са думите му, защото как убиват другите все пак беше едно и той знаеше това, а как е, когато убиват сина ти — това не знаеш, преди да го убият.

Вече призори те лежаха в различни ъгли на стаята. Серпилин спеше, а Иван Алексеевич лежеше и си мислеше за своите работи. Като сложи на стола лампата, тури си очилата и се облегна на високо сложените една върху друга възглавници, защото от снощи го свиваше сърцето, той още веднъж препрочете едно място от „Война и мир“, което по-рано не му се беше хвърлило в очи, а днес изведнъж привлече вниманието му — беше прочел вече трийсет страници по-нататък и отново се върна на него. Това беше мястото, дето Толстой разсъждава за великото, доброто и лошото. „Величието като че изключва възможността да бъде мерено с мярката на хубавото и лошото — пишеше Толстой. — За великото няма лошо. Няма ужас, в който бихме обвинили оногова, който е велик.“ А по-нататък спореше с това: „И никому на ум не дохожда, че като освобождава величието от мярката за добро и лошо, човек вече признава своята нищожност и неизмерима незначителност...“ И още — пак за същото: „Няма величие там, дето няма простота, добро и истина.“

Иван Алексеевич остави книгата настрана и си свали очилата.

„Идеалистът, разбира се, е измислил някаква обща мярка и иска с нея да мери всичко! И все пак нещо в тези думи така те хваща за

болното място, че изведнъж почваш да се питаш сам; а не си ли употребил твърде много труд в различно време от живота си, за да разбереш и оправдаеш такива неща, в които величието и доброто са твърде далеч едно от друго? Да, със Сталин не само е мъчно да се приказва, за него даже е трудно да се мисли: толкова неща в живота ти са свързани с него. Макар че напоследък, разбира се, мислиш за него най-вече във връзка с войната. И тук има над какво да се помисли. Как трябва да постъпват хората, в чиито ръце има такава неоспорима власт, а още повече през време на война? Борим се както можем с неговите предварително готови решения, с предвзетите мнения, утешаваме се, че се вслушва, а в себе си знаем, че все пак недостатъчно се вслушва в съветите. Това е вярно! Но съветите идат от различни страни и понякога си противоречат. И нейде настъпва минутата, когато не можеш вече да се вслушваш — трябва да решиш. Тава става с всеки, който командува във войната, с големия и малкия. А виж — да не се страхуват хората да дават съвети никому, колкото и високо да стои, да не чувствуват нужда да отгатват неговото мнение, да не стане тази нужда постепенно необходимост, която превръща дори най-добрите хора в лоши — ето, това е, както се казва, въпросът на въпросите. Разбира се, това зависи и от онези, които дават съвети, но много повече от тогава, комуто ги дават. От него преди всичко зависи — да се боят или да не се боят да му дават съвети. И може би все пак е прав Толстой, когато казва, че няма величие без простота, добро и истина. Като че е много наивно, като в буквар, а изведнъж се оказва трудно да възразиш на този буквар, па макар и да си свършил две академии...”



## ДВАДЕСЕТ И ПЪРВА ГЛАВА

Таня седеше в болничната стая на Синцов и му разправяше как изглежда сега Сталинград, през който току-що беше минала, когато се бе прехвърлила насам от другата страна на Волга.

— Все разминират и разминират... Една наша санитарна кола вчера се натъкнала на мина — моторът избухнал и шофьорът с лекаря в кабината били убити на място. А тези, които пътували в товарника, не получили и драскотина. Има ранени само от това, че стените се рушат. Стои, стои, а после като се строполи... Сега дори заповядали да събарят тези стени. По пътищата прибрали трупове, а под развалините, казват, имало още много хиляди... До пролетта няма да изровят всички. А щом се затопли, веднага ще плъзнат зарази. Изобщо страшно много работа имат всички! А жителите са още съвсем малко. Когато беше митингът, изглеждаше като че са дошли много хора на площада, а сега пътуваш и почти не срещаш хора. А в снега има толкова желязо: шофьорите само това правят, да помпат гуми... — Тя говореше за Сталинград, а Синцов седеше до нея на леглото, слушаше и мислеше за шофьора и лекаря, които вчера се натъкнали на мина. Днес, значи, са вече заровени на сталинградска земя или на отсрещния бряг, отвъд Волга... А е могъл да седи до този шофьор в колата не онзи лекар, а ето този, който седи сега до него на леглото...

Да, ако се съдеше по нейния разказ, Сталинград сега не изглежда весел. И ръждясала, прележала смърт дебне хората между развалините. Вчера в тяхната болница докараха трима на умиране, макар че войната бе вече далеч, на шестстотин километра — завчера бяха превзели Ростов, а днес по радиото предаваха, че и Харков...

— По-добре е да си седиш през цялото време там при вашите, отгатак Волга, отколкото да пътуваш напред-назад... — рече той.

Таня в първия миг се обиди. Тя, както по-рано, работеше в евакуационното отделение и трябваше да ходи в различни болници, но за да дойде три пъти през това време отгатак Волга, където сега беше санитарният отдел на армията, тук, при него, трябваше всеки път да се решава на душевно трудни за нея лични молби. Не се ли досеща сам?

Нима трябва да му обяснява. И вече обидена, разбра, че той говори не за това, а за онази кола с убития шофьор и лекар, за която тя необмислено беше изтърсила. Разбра и рече:

— Съвсем напразно си мислиш такива неща. Ако сега вземем да мислим за това, какво ще правим на фронта? Тогава от нас двамата нищо няма да излезе...

— Ще излезе! Аз, защото съм в болницата, съм такъв луд. А когато се върна на фронта, ще бъда пак нормален.

— Идвал ли е през това време някой при теб?

— Не. Откак дойде Завалишин тогава, същата сутрин, когато дойде и ти, оттогава никой не е идвал вече. Сигурно всички са много заети.

— До гуша — рече тя. — Освен това, твоята дивизия сега е вече четиридесет километра оттатък Волга.

— Не знаех — рече Синцов. — Тогава ясно.

— Вчера у нас се пръсна слух, че скоро ще почнем да товарим инвентара си в ешелони — рече Таня. — От трите болници вече евакуираха ранените, може утре вече да товарим.

— А нашия? — попита с тревога Синцов.

— С вашия засега решават: или да ви товарят на мястото на другите, или да ви стегнат и приготвят за товарене.

— Ако ще ни стягат, лошо — рече Синцов. — Тогава няма да мога да се прикача. Аз вече писах рапорт до командувачия да ме остави в нашата армия.

— Кога?

— Същия ден, когато беше ти. Да ме изпратят след оздравяването на длъжност, каквато сметнат за удобна. За батальон не бива да се мисли. — Той едва забележимо мръдна бинтованата си ръка, вързана с кърпа през врата.

Таня все още не можеше да свикне с тази подаваща се от ръкава на халата къса ръка без пръсти. Колко такива и отсечени до лакътя, и до рамото ръце, беше виждала тя, а сега дори се страхуваше да гледа неговата, за да не би той да почувствува внезапно, че още не е свикнала. Тя помнеше, как лежах на раменете ѝ неговите големи, тежки, добри ръце там, в болницата, където неочаквано се бяха срещнали, когато бе дошъл да търси своя ротен командир. Помнеше и не можеше да свикне. Беше вече готова да обича тази орязана,

безпомощна, някак станала изведнъж детска ръка, да я обича също тъй, както обичаше очите му, или косите му, или приведените му силни рамене. Беше готова да я обича, а още не можеше да свикне.

— Не знам — рече той, — може би в щаба на полка или в щаба на дивизията ще намерят място за мен. Не ми се иска да отивам подалеч. Но, разбира се, както кажат. Ако кажат да стана замполит на тази болница — готов съм и на това. Така или иначе, имам опит, лежа четвърти път. — Той се усмихна и тя разбра, че се шегува: няма да се съгласи, разбира се, да стане замполит в болницата, ще поиска да получи своето.

— Вчера те чаках.

— Вчера не можах — прекъсна го тя. — Никак не можах.

— Нима аз казвам, че си могла? Казвам, че те чаках. Аз и завчера те чаках. И оня ден чаках! И когато ти беше при мен през деня, вечерта пак те чаках.

— Но това е просто глупаво.

— Разбира се, глупаво — усмихна се той. — А с какво друго да се занимавам, освен с това? Чаках те вчера и за първи път се избърснах сам.

— И целия си се нарязал. Защо е трябвало да правиш това?

„Ето, така е винаги — помисли той. — Казва съвсем не онова, което биха казали на нейно място другите. Другите биха те похвалили: браво, колко хубаво си успял да се обръснеш с едната ръка, а тя се кара.“

— Защо ти трябваше това? — сърдито повтори тя. — Искаш да докажеш, че вече си свикнал с ръката си? Защо? Да беше помолил да те обръснат. Я виж как си се порязал! Дори не исках отначало да ти казвам.

— Не мога да опъвам кожата, затова се порязах.

— А защо трябваше да бързаш? Кому е необходимо това? Когато ти зарасне ръката, ще правиш с нея всичко, което можеш.

Тя говореше с него като със себе си, без да мисли какво може и какво не бива да му казва, говореше, защото смяташе, че може да му каже всичко, както на себе си.

— Зараства бавно, омръзна ми — рече той.

— Нищо подобно, аз питах вашия главен хирург. Той казва: бързо. Такива рани знаеш ли колко дълго нарастват. Още ще те боли,

ще ти напомня за себе си, така че се пригответи. И не се сърди, аз нарочно ти казвам, за да помниш това, когато поискаш да те изпишат или когато ще решаваеш каква длъжност да искаш. Поне на първо време.

Тя нямаше намерение да го утешава, искаше да мисли за живота му заедно с него и това беше по-силно от всички думи за любов. Тя не ги беше казала нито миналия път, нито днес, просто се държеше като човек, който вече не мисли нито за него, нито за себе си поотделно.

— Е, какво реши? — попита той. — Аз вече проверих всичко.

Той говореше за същото, за което беше говорил миналия път — беше научил къде и как, когато са в армията, могат да оформят връзката си и да се смятат мъж и жена. А тя, когато той я попита: „Е, какво реши?“ — помисли, че няма какво да решава. Просто трябва да съобрази как по-добре да постъпи. Когато преди седмица бе заприказвал за това, тя не отговори, защото мислеше за друго — безпокоеше се за него. Той, без да знае това, беше тогава на косъм от втора ампутация.

А днес изглеждаше съвсем иначе, не лежеше с температура, а седеше на леглото и дори беше успял да се пореже на пет места, докато се бръснал. Може би наистина ще удовлетворят рапорта му и ще го оставят в армията? Още повече, че рапортът беше отишъл при Серпилин. Серпилин е наистина такъв човек, че няма да постъпи в никакъв случай против съвестта си, но мигар това ще бъде против съвестта му? Това няма да бъде против ничия съвест!

— И аз мислих — рече тя на глас — Ако това ни помогне да бъдем заедно, хайде да направим, както ти искаш. Но аз най-напред трябва да пратя на мама в Ташкент заявление за развод, за да отиде тя в гражданското отделение и да ми изпрати удостоверение. Защото в личното ми досие е писано, че съм омъжена.

— Не знам защо, смятах, че вече си направила това.

— Нищо не съм направила!

Сега, със закъснение, тя се сърдеше на себе си; беше ѝ неприятно да моли за това майка си. И кой знае дали веднага майка ѝ ще го направи. Може най-напред да ѝ изпрати писмо с разни увещания. Все пак тя не разбира всичко в нейния живот и сигурно никога няма да разбере.

„А той ще страда, докато всичко това се бави“ — помисли тя, като погледна Синцов. Тя се чувствуваше виновна пред него, загдето се бе държала в Ташкент като глупачка и не бе свършила тази проста работа.

— Веднага, още днес пиши — рече той, като помълча.

— Добре — рече тя и като не можа да се въздържи, докосна с ръка челото си.

— Какво ти е?

— Нищо. — Тя се престори, че само се е потъркала по челото с пръсти. — Спомних си, че е време да си вървя.

Но работата не беше в това, макар наистина да беше време да си отива, а в това, че през последните дни се страхуваше да не се разболе, а сега, когато седеше при него, изведнъж усети, че наистина сякаш има огън.

Преди седмица, когато тя последния път се бе върнала от него, стана ясно, че изведнъж, в един ден, са заболели от петнист тиф пет момичета от банско-пералния отдел, онези, които заедно с нея тогава се занимаваха със санитарната обработка на освободените от плен. А на другия ден заболя старчето, батальонният комисар Степан Никанорович. А после пак отведнъж още четири момичета и двама санитарни, и бръснарят. Все пак бяха пропуснали тогава, отначало мислеха за това, а после забравиха. Росляков ходеше потъмнял, не разговаряше с никого, чувствуваше своята отговорност, особено след вчерашния ден, когато двете девойки и Степан Никанорович умряха. Всички я чувствуваха и тя също. Но нищо вече не можеше да се направи — оставаше само да чака, докато свърши инкубационният период: ще заболее или няма да заболее? Вчерашният ден беше двайсетият, последният, никой не бе заболял и тя бе престанала да се тревожи за другите и за себе си, а сега изведнъж я втресе. Може да ѝ се е сторило, може никакъв тиф да не е това, просто да е простинала, когато беше вчера на баня. Опитваше се да си внуши, но не можеше; защото много се страхуваше да не заболее. Той се страхуваше за нея, дето се движи през неразминирания град, а тя никак не се боеше от това, дори не мислеше. А от тифа се боеше. Сигурно и защото отначало при тях всичко вървеше така хубаво, а после изведнъж се случи с него това, с ръката. Ами ако сега, когато се бе поуспокоила малко за него, изведнъж заболее тя?

Когато дойде днес, той веднага забеляза новото ѝ облекло и се посмя на твърде голямата ѝ рубашка: така бързала да се преоблече, че дори не си избрала горе-долу по ръста! Тя не му обясни — отърва се с шегата, а всъщност не беше имала кога и какво да подбира: щом узнаха за тифуса, накараха веднага всички, които имаха и най-малко съприкосновение, още веднъж да минат през санитарна обработка, а цялото облекло, от ушанките до партенките, изпратиха в дезинфекцията.

Добре, че засега тук не бяха стигнали никакви слухове, само това липсваше! Макар да знаеше, че всичко на нея е чисто, и самата тя е чиста, и разбираше като лекар, че не може да го зарази, при все това отначало, когато сядаше до него на леглото, тя в първия момент се страхуваше да се докосне и да се притисне до него, и чак после надви тази своя глупост. Господи, дано е пневмония, каквото ще, само не тиф!

— Време е да си вървя — повтори тя, като погледна черния циферблат на неговия часовник, който той ѝ беше подарил миналия път, като я беше накарал да го тури на ръката си. — Росляков каза точно в четиринайсет да бъда вече при колата. Той дотогава ще свърши всичките си работи в тая болница.

— Но ти иди, виж. Може да се забави още.

— Няма да се забави, той е точен.

Синцов разбираше, че сега да каже още нещо, значи да я мъчи и когато тя стана от леглото, мълком стана след нея.

— Ти трябва по-малко да ставаш и да ходиш — рече наставнически тя. — Доскоро си имал температура.

— Хубаво, ще го имам пред вид занапред.

— А докторите, между впрочем, трябва да се слушат.

— Ех, какъв доктор си ми ти! Помисли си какъв доктор си ми? — Със здравата си ръка я сграбчи през раменете и я притисна до себе си така, че тя се задъха от щастие, но все пак рече:

— Внимателно, ще удариш другата ръка.

Те излязоха от стаята и се спряха пред вратата в коридора.

— Тук духа — рече Таня.

— Е добре.

Сега те говореха високо, а в стаята през цялото време говореха полугласно, макар че двамата съседни на Синцов — и двамата на крака

— се разхождаха нейде из другите стаи, а третият спеше, покрит с одеяло през глава. Но на тях, ту на единия, ту на другия, се струваше, че не спи.

— И къде ще отидете сега? — попита Синцов.

Тя каза, че ще отидат с Росляков още по-нататък, на железопътната линия, за да проверят евакуационното приемателно отделение.

— А оттам?

— А оттам сигурно обратно през вас.

— Дано изведнъж натрупа някакви снежни преспи! — рече той.  
— Да се върнете привечер тук и да останете при нас цяла нощ.

— Не ме мъчи — вдигна очи към него тя. — Знаеш ли как аз искам това? — Каза онова, което беше почувствувала, и се зарадва на чувството си: „Не съм заболяла, просто така ми се е сторило. А температурата е, защото през цялото време мисля за това.“

— Добре, виновен съм — рече той.

— Ако можех да измисля нещо, бих измислила. Разбра ли?

— Разбрах, другарю доктор.

— Не ме наричай „другарю доктор“, че ще те плесна. И изобщо не е честно да подхващаш внезапно такива разтвори, когато трябва да си вървя.

— Хайде, върви си, щом трябва. — Той я прихвана с дясната ръка, повдигна я и я целуна по устните. После я пусна и се усмихна.

А тя усети с уплаха колко студени бяха устните му, разбра, че не ѝ се е сторило — наистина има температура. И като не каза нищо, бързо се обърна и си тръгна.

Синцов се върна в стаята, легна, както си беше в халат, на леглото и се покри с одеялото през глава.

Да, той я обича и тази внезапна с нищо несравнима любов, е по-силна от всичко, което е било досега в живота му, по-силна дори от онази, голяма и продължителна любов, която изпитваше към Маша. Дълбоко в душата си той още не беше престанал да усеща колко греховно е сравнението, но вече не за пръв път мислено ги сравняваше. И все по-често му се струваше, че тази нова любов е по-силна от другата, предишната. А може би просто нуждата от друг човек, заложена у него самия, беше сега, в средата на войната, по-силна, отколкото тогава, и затова любовта му се струваше също по-силна.

Когато бе дошла днес при него, тя веднага, почти с първите си думи, му бе признала:

— Аз съм толкова щастлива, че нищо не мога да направя със себе си!

Каза го така, като че бе длъжна да прави нещо със себе си, за да не се чувства толкова щастлива. А какво трябва да се прави, когато човек се чувства щастлив? Нима трябва нещо да се прави! Напротив, тъкмо нищо не трябва да се прави!

Все пак оглупяваш, когато лежиш в болница! Неволно почваш да мислиш за себе си много повече, отколкото на фронта, и оглупяваш от това. И без всичко онова, с което си свикнал в своя батальон, започваш да се чувствуваш песъчинка. Не на фронта, а в болницата — ето къде действително се чувствуваш песъчинка, макар че тъкмо тук мислиш и се грижиш повече от всичко за себе си.

Този път войната все пак постигна своето — скъси те, извади те от строя! А ако не искаш да се примириш, това сега е твоя лична работа. Мислиш, че войната без теб не може? Ако трябва, отлично може. Ти без нея не можеш, това е друг въпрос!

Той помисли за това с яд и известна доза самоунижение: представи си, дребна риба! Но и в това ядосване и това самоунижение имаше нещо несправедливо, той сам го чувствуваше. Какво значи „може“, „не може“? Какво общо има то тук? Мигар аз моля да не ме демобилизират, защото не мога без войната? Да, аз мечтая да мога без нея! Аз съм готов и утре да мога без нея, ако изведнъж утре изобщо всичко свърши. Не е в това работата, и аз съвсем не съм свикнал с войната. Това са изобщо глупости — свикване с войната. Просто съм свикнал да бъда на война, щом тя се води. Разни хора лежат в болниците. Едни страдат, че вече няма да се върнат в строя, а други, напротив, са разтревожени, страхуват се от връщането на фронта, съжаляват, че раната не е достатъчно тежка, за да ги уволнят завинаги. И ако можеха да си разменят раните, някои биха си ги разменили. Но никому не е дадено да си сменя раните и при изписване всеки го очаква онова бъдеще, което му се е паднало. А съвпада ли то с желанието ти или не съвпада, животът не пита за това. И да отидеш срещу него не е тъй лесно.

Сутрин и вечер в болничния коридор хърка и пращи черният диск на високоговорителя и всички, които могат да се движат, се



скупчват и допълзват около него. Всеки ден ние си възвръщаме град след град в Кавказ, на Дон, в Украйна.

Разбира се, в отговор на твоя рапорт командувачият армията може и да те остави в армията, да ти намери подходяща длъжност. Ако поиска. Но ако в най-близки дни стегнат болницата за път, а ранените разместят, ти за едно денонощие можеш да се окажеш извън армията и фронта. Да напомняш за себе си не оттук, а оттам, да пишеш повторно рапорти ще бъде вече кажи-речи умряла работа! Може да излезе и така: в края на краищата ще постигнеш онова, което искаш, но ще попаднеш не в своята армия. Дано само стане тъй, както ти се иска! А на ръката ѝ няма нищо, с такава ръка още може да се живее на фронта.

Спомни си за изписания вчера майор-артилерист, началник-щаб на полк. Той беше попаднал в тяхната стая поради едно леко нараняване в главата от снарядно парче, а преди това, през зимата на четиридесет и първа, беше изгубил при Москва ръката си — на нейно място сега имаше изкуствена, обвита с черна кожа.

— Виждаш ли как се оправям с нея — весело показваше той вчера преди изписването си на Синцов, като ловко хващаше и притискаше с черната си изкуствена ръка разни предмети: краешник от хляб, пешкир, цигари, кибритени клечки. И запалваше кибритени клечки, и даваше да запалят от цигарата му, и се бръснеше сам с опасния бръснач, като опъваше кожата с изкуствената си ръка.

Той си спомни едноръкия майор, усмихна се в тъмното под одеялото — какви хубави хора живеят на света! — и изведнъж почувствува, че някой се приближава до леглото. Най-напред помисли — сестрата — иска да му постави термометъра, но когато пооткри одеялото, видя, че над леглото му стои замполитът на болницата, възрастен старши политрук, същият, за когото той шеговито говореше днес на Таня, че е готов в най-лошия случай да заеме мястото му.

— Ставай, капитане! Ставай да се обръснеш!

— Че аз съм бръснат.

— Тогава всичко е наред! Командувачият пристигна. Ходи из стаите, връчва ордени на болните, които не могат да станат. Попита за теб, скоро ще те посети!

Синцов седна на кревата и взе със здравата ръка да вдига обутите си над гащите памучни болнични чорапи.

— Сигурно по твоя рапорт — рече замполитът, който знаеше за рапорта, изпратен от Синцов чрез него, и се вслуша в гласовете в коридора. — Идат! Оправи леглото!

Серпилин влезе с болнична престилка, облечена над китела. Зад гърба му се спряха началникът на болницата и адютантът.

Синцов стана от леглото и се изпъна.

— Радвам се, че си жив и здрав и не си отхвъркнал от нашата армия — рече Серпилин.

— Още не е напълно здрав, другарю командущ — рече зад гърба му началникът на болницата.

— А ми написа рапорт, че е напълно здрав. — Серпилин се озърна.

Адютантът помисли, че се оглежда къде да седне и му подаде едно столче. Но Серпилин не седна.

— Колко време още трябва да остане тук? — кимна той към Синцов, като се обръщаше към началника на болницата.

— Не по-малко от две седмици при благоприятно зарастване на раната.

— Ясно! А сега, моля, вие сте свободни — рече Серпилин на началника на болницата. — И вие — кимна той на замполита. — Не искам повече да ви отвличам, занимавайте се с работата си. — Той повдигна ръкава на престилката, погледна часовника си и се обърна към адютанта. — Ще тръгнем след дващест минути. До кръстопътя вземете от тях за всеки случай студобейкър — за да не заседнем, както по пътя насам.

— Снегът вали, сякаш небето се е продънило отведнъж за цялата зима. Създава ни допълнителни мъчнотии, сякаш са малко тези, които имаме! — Това беше първото нещо, което той каза на Синцов, когато всички излязоха. — Легни. Не се преструвай на здрав пред мен.

— Току-що сам вие казахте това, другарю командущ.

— Казах го пред лекарите, за да не те държат излишно време. А още изглеждаш зле.

— Ако разрешите, все пак ще седна — рече Синцов, като сядаше на леглото срещу Серпилин, който бе седнал на столчето.

Серпилин не отговори нищо, само кимна.

— Получих твоя рапорт. Мнението на командира на полка и на новия командир на вашата дивизия поисках и получих.

„Значи, вече са назначили дивизионен командир на мястото на Кузмич — помисли Синцов. — Любопитно кого. Сигурно все пак Пикин.“

— Те нямат лошо мнение, смятат, че в ролята на батальонен командир ти, както се казва, си намерил своето място на фронта. Но, трезво погледнато, след такова раняване не можеш да бъдеш батальонен командир. Неразумно е.

— Аз не искам да се върна пак батальонен командир, другарю командущ.

— Тогава е по-леко — рече Серпилин. — И за тебе, и за мене. Боях се, че ще искаш да се върнеш в батальона, и ще трябва да ти откажа. Макар че ми е жал, все пак от началото на войната, от първите синини и цицини се познаваме.

— Аз не съм се позовавал на това, другарю командущ.

— Ти не си се позовавал, оцених това. Като батальонен командир не можеш да се върнеш, но са възможни други варианти в щаба на дивизията или в щаба на армията. Когато оздравееш, ще се явиш. Ще решим. Ако е в щаба на армията — сам ще реша, ако е в щаба на дивизията — ще зависи не само от мене, а и от дивизионния командир.

— Полковник Пикин наистина малко ме познава лично.

— Но Пикин няма нищо общо с това — рече Серпилин. — Преди три дни утвърдиха Артемиев за дивизионен командир на вашата Сто и единайсета.

— А Пикин? — попита неволно Синцов.

— Премина в щаба на армията — рече Серпилин, без да обяснява какъв е станал там.

Значи, Артемиев беше станал сега дивизионен командир и немислимо беше да се натрапва по роднински там, при него с едната си ръка. Веднага, от едно изречение, щом Серпилин каза за Артемиев, Синцов вече разбра, че сега няма да иска да се върне в дивизията. В друга — да, но в своята — не.

— Всичко е ясно, другарю командущ. Щом ме изпишат, с ваше разрешение ще се явя.

Серпилин го погледна и се усмихна.

— Как да разбера това, че всичко ти е ясно? Значи, мога да се считам свободен? А ако ми се ще да поговоря още с тебе и разполагам, колкото и странно да е това, с време?

Синцов само се усмихна в отговор.

— Да — рече Серпилин сериозно. — Не мислех, когато ти се яви при мене в най-голямата каша край Могилъов, с оня твой чорлав фотограф, че с течение на времето ще излезе от тебе батальонен командир. Макар че хората не се раждат войници. В мирно време, за да обучиш един добър батальонен командир, са нужни десет години. Но войната, както се казва, има своите университети и не всеки мирновременен отличник ги преминава така, както предварително сме мислили за него.

Серпилин млъкна и в очите му за секунда се застоя някаква друга мисъл, чужда на онова, с което беше започнал.

— Изобщо, когато се явиш, ще ти потърсим работа, за да воюваш и да растеш като офицер.

Като казваше това, Серпилин си помисли, че спокойно може да вземе такъв човек като Синцов в оперативния отдел на армията. Човек грамотен, с боен опит, със сигурност можеш да го изпратиш на предната линия да види и да доложи за обстановката. Онзи, който сам в миналото е командувал и знае цената на грешките, по-рядко се подвежда от другите. И до предната линия ще се добере, и няма да се остави да го заблудят, и винаги ще се ориентира и правилно ще доложи къде там под огъня е действителната граница между желаното и възможното.

— А не ти ли е идвала мисълта — попита Серпилин, като си спомни за Могилъов — да се върнеш към онова, с което започна войната?

— Да не дава бог, другарю командуща, да се върнем към онова, с което започнахме — рече Синцов. Макар и да разбра, че Серпилин има пред вид неговата предишна професия на журналист, но събудените в душата му спомени от онова време, кой знае защо, изведнъж го накараха да каже тази тревожна и дори безсмислена фраза.

Но тя не учуди Серпилин.

— Да се връщаме към това, с което сме почнали, не може да става дума — рече той. — Друг въпрос е колко още ще трае войната. Мъчно е да се гадае, защото ти се иска да гадаеш в своя полза. Но колкото и да воюваме още, тази зима е все пак началото на техния

край. Та как да те разбере — върна се той към онова, от което беше почнал — изгубил ли си вкус към своята стара професия, или не си?

— Не знам — рече Синцов. — Отдавна не съм мислил за това, а засега не ми се ще да мисля.

— Щом не ти се ще, не мисли. А оня, чорлавият, който беше с тебе, къде е той, не знаеш ли?

— Той загина — рече Синцов. — Не се измъкна тогава с нас.

— Така, значи. За един мислиш, че ще се спаси, а за друг, че ще загине, а после точно обратното. Шмаков тогава премина цялото обкръжение като истински комисар, а после пак го взели в лекторската група, отлетял да чете своите лекции в Керч и една бомба му откъснала крака. Сега — пише ми — се кандилкал с патериците си по Свердловск, четял политикономия.

— Батальонният комисар Левашов падна убит в последната минута на боя — рече Синцов. — Ето за кого никога не съм мислил, че ще умре пред очите ми!

— Да, много ми е жал за него — рече Серпилин. — Посмъртно го наградахме с „Червено знаме“, а няма кому да известим за това. Аз го уважавах, когато командувах дивизията. Беше прекрасен политработник, въпреки всичките си мръсни думи.

— Другарю командущ, имате ли още три минути да ме изслушате?

Серпилин погледна часовника.

— Дори пет.

— Искях да ви кажа за Левашов. Малко преди смъртта си той дойде една нощ при мен в батальона да сподели нещо. Но щом е умрял и никой не знае това, смятам, че съм длъжен да ви го кажа аз. Мисля, че съм длъжен — още веднъж повтори Синцов.

— Хайде не го усуквай. Говори веднага.

— Трябва да изкараме кирливите ризи на един човек в нашата армия — рече Синцов. — На заместник-началника на политотдела на армията полковия комисар Бастрюков.

Като чу това, Серпилин вдигна очи към Синцов и всичките тричетири минути, през които Синцов бързаше да каже всичко за Бастрюков, го гледаше с тези внимателни, неподвижни очи, без да изрази с нищо отношението си към чутото. После попита:

— Това ли е всичко?

— Това е всичко.

— Ако го смяташ за достатъчно съществено, напиши официално всичко, което ми каза, до Военния съвет на армията.

— Не мислех да пиша — рече Синцов. — Реших само да ви разкажа.

— А аз още веднъж ти повтарям: ако го смяташ за достатъчно съществено, пиши официално — отвърна Серпилин, и Синцов по очите му разбра, че той, който знае защо, не иска повече нито да говори за това, нито да пророни дума извън тази два пъти повторена фраза.

На Синцов дори се стори, че в очите на Серпилин се появи някаква хладина. „Може би ме презира? Смята това за донос?“ — помисли той. И както се случваше това с него, от мисълта, че дори Серпилин можеше да не го разбере и да му откаже доверието си, той стисна зъби, опря се и упорито рече:

— Смятам го за съществено и ще пиша, за да не излезе сух от водата.

И изведнъж по присвитите, вече не студени, а насмешливи очи на Серпилин разбра, че той не го презира, а просто по някаква причина не иска да има лично, неофициално участие в тази работа, предпочита то да върви по своя канцеларски, официален ход.

„Не, братко, всичко това не е така просто, както си го мислиш!“ — казваше неговият насмешлив поглед.

Серпилин стана от столчето и изведнъж видя на нощното шкафче на Синцов, опряна на купчина оръфани книги, една малка снимчица на Таня. Бяха я снели точно в Кремъл, с ордена, веднага след връчването му, тя имаше малко смешен, уплашен вид. Нямаше никаква друга снимка и когато дойде за първи път при Синцов в болницата и вече си отиваше, изведнъж измъкна тази снимчица от джоба на рубашката си и мълчаливо му я пхна в ръката.

Серпилин сега стоеше и гледаше тази смешна снимчица на Таня с изплашено лице и с орден „Червено знаме“ на гърдите.

— Овсяникова ли? Срещна я тук?

— Срецнах я — рече Синцов с глас, който накара Серпилин да го погледне в лицето.

Той погледна Синцов, после снимката на Таня, после отново Синцов и изведнъж попита като човек, който има право да пита това:

— Какво, любов ли?

— Любов — рече Синцов.

— Това е хубаво — рече Серпилин и сигурно помисли за себе си, защото странният, противоречащ на думите израз на лицето му поразил Синцов. — Това е хубаво — повтори Серпилин с глас, като че имаше нещо друго, което той не искаше да казва, нещо нехубаво, много, съвсем нехубаво. — Оздравявай. Но не бързай. Ще има достатъчно война за теб и ще остане. Почивай си, докато има възможност. А аз ще тръгна. Откак приех армията, имам работа до гуша — няма кога да си поема дъх! — Само че гласът му беше глух, уморен, а това той каза весело и високо, като за щастие!

Серпилин излезе, но Синцов имаше желание да погледа подире му. Той откряна вратата и надникна в коридора.

Серпилин се отдалечаваше по дългия болничен коридор с широка, бърза крачка, като размяташе ходом белите поли на престилката си и привеждаше широките си рамене. По болничния коридор вървеше един от онези хора, за които много рядко мислят, че жена им е умряла или синът им е загинал, или нещо друго — един от онези хора, за които най-често мислят само в пряка връзка с работата, която войната е стоварила на широките им рамене — армия или фронт, и когато преценяват действията им, казват като за някой кон — ще тегли ли, или няма да тегли.

Но зад тази привидна грубост на думите стои неотстъпната тревога за десетките и стотици хиляди човешки живота, отговорността за които войната е сложила върху раменете тъкмо на този, не на някой друг човек. И наред с това неотстъпно и страшно нещо почти у никого няма да остане сила и време да мисли за онези всичко на всичко два или три човешки живота, които съставляват или са съставлявали семейството на този човек. За тях малцина мислят, когато мислят за него. И той сам би се зачудил, ако за него мислеха другояче.

И Синцов, както и повечето други, които можеха да се окажат на негово място, мислеше, като гледаше сега отдалечаващия се Серпилин в гърба, не за онова лично, което беше чувал за живота на Серпилин, а за онова, което му се струваше и действително беше най-важното за този отдалечаващ се по коридора човек: добре е, когато такъв човек идва да командува армията, защото такъв човек ще тегли и добре ще тегли — много по-добре, отколкото оня, който беше преди него...

**Издание:**

Константин Симонов. Хората не се раждат войници

Издателство на Отечествения фронт, София, 1976

Библиотека Победа

Библиотечно оформление: Иван Кьосев

Трето издание

Редактор: М. Драгостинова

Художествен редактор: П. Добрев

Художник: Иван Кьосев

Технически редактор: Н. Панайотов

Коректор: Ася Славова

Дадена за набор на 6.II.1976 г. Подписана за печат на 15.VI.1976

г.

Излязла от печат на 25.VII.1976 г. Печатни коли 49. Издателски коли 41,22.

Формат 1/32 от 84/108. Тираж 40000. Литературна група IV.

Тематичен №3902020100. Поръчка №171. Цена 3,23 лв.

Издателство на Отечествения фронт — бул. „Дондуков“ 32

Печатница „Девети септември“ — кл. 2, ул. „Бенковски“ 14

С-3

Константин Симонов

Собрание сочинений в шести томах том пятый

Солдатами не рождаются

Издательство „Художественная литература“, Москва, 1968



# ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

**МОЯТА БИБЛИОТЕКА**



<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.